

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΕΡΓΩΝ ΒΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ
ΣΕΙΡΑ ΒΟΗΘΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ 4

RUDOLF PFEIFFER

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΠΟ ΤΟ 1300 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1850

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ
ΧΑΡΑΛ. Σ. ΦΛΩΡΑΤΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ 1980

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου :

*Rudolf Pfeiffer
History of Classical Scholarship
From 1300 to 1850
Oxford, At the Clarendon Press 1976*

Μετάφραση :

Παναγιώτη Ξένου - Βασίλη Μοσκόβη

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΑΠΟ ΤΟ 1300 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1850

Rudolf Pfeiffer

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα	ix
Πρόλογος	xlv
Βραχυγραφίες	xlvii

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

I	‘Ο προουμανισμός στην ‘Ιταλία και η άρχη τοῦ οὔμανισμοῦ : Πετράρχης και Βοκκάκιος.	3
II	‘Η δεύτερη και ἡ τρίτη γενεά: Salutati, Bruni, Niccoli, Poggio	29
III	Lorenzo Valla	41
IV	Poliziano	49
V	Τὰ γενικά ἐπιτεύγματα τῆς φιλολογίας στην ‘Ιταλία και ἡ ἐξάπλωσή της στις ὑπεράλλειες χώρες	55

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΣΤΙΣ ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

VI	Devotio Moderna	81
VII	‘Ο ‘Ερασμος ἀπὸ τὸ Rotterdam	83
VIII	Autour d’Érasme	96

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΩΣ ΤΗΝ ΝΕΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ ΣΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

IX	Οὔμανιστὲς και λόγιοι τῆς γαλλικῆς ἀναγεννήσεως	115
X	‘Η κλασσικὴ φιλολογία στην ‘Ολλανδία και στην Γαλλία, ‘Ιταλία και Γερμανία μετὰ τὴν ‘Αναγέννηση	144
XI	‘Ο Richard Bentley και ἡ κλασσικὴ φιλολογία στην ‘Αγγλία	165
XII	Οἱ σύγχρονοι και οἱ διάδοχοι τοῦ Bentley	184

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΝΕΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ ΣΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

XIII	Winckelmann, ὁ εισηγητὴς τῆς νέας θεωρήσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος	193
XIV	Friedrich August Wolf	200
XV	Οἱ νεώτεροι σύγχρονοι και μαθητὲς τοῦ Wolf	205
XVI	Οἱ ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα. ‘Η γερμανικὴ ἀρχαιογνωσία ἀπὸ τὸν Niebuhr ὡς τὸν Droysen	210
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ		219

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Στὰ Προλεγόμενα, πού ἔγραψα γιά τήν κρίση, πού περνάει ἡ κλασσική φιλολογία τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια καί γιά τὸ ξεπέρασμα τῆς κρίσεως, καί ἐδημοσίευσα, ἐπειδὴ ἀναφέρονται ἰδιαίτερα στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων, μαζί μὲ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Groningen *Traité d'histoire et de critique des textes grecs*¹, εἶχα δηλώσει² ὅτι εἶχα γράψει Προλεγόμενα γιά τὸν πρῶτο καί γενικὸ κύκλο προβλημάτων, τὴν πρώτη καί γενικὴ quaestio disputata τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, πού εἶναι ἡ ἱστορία της, στὸ δεύτερο τόμο τῆς Ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τοῦ Pfeiffer, πού δημοσιεύουμε τώρα.

Ὁ θάνατος τοῦ Pfeiffer μὲ ὑποχρεώνει νὰ ἀλλάξω κάπως σχέδιο καί νὰ μιλήσω πρῶτα γιά τὴ ζωὴ του καί τὸ ἔργο του καί κατόπιν γιά τὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, πού σὰν κλάδος πλέον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, εἶναι ἐπίτευγμα κυρίως δικό του.

I

Ἐγνώρισα προσωπικὰ τὸν Rudolf Pfeiffer τὸ 1953 στὸ Μόναχο, ὅπου εἶχα πάει γιά νὰ τὸν παρακολουθήσω, ὅπως καί τὸν Friedrich Klingner, στὸν ὁποῖο ἐπαρουσιάστηκα μὲ ἓνα συστατικὸ γράμμα τοῦ τότε διευθυντῆ τοῦ ἐδῶ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Αἰμίλιου Kunze. Καί οἱ δύο, οἱ μεγαλύτεροι κλασσικοὶ φιλόλογοι, πού εἶχε τότε ἡ Γερμανία, μοῦ ἔδειξαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐκτίμηση καί ἀγάπη, πού ἔμεινε σταθερὴ καί ὅταν ἔφυγα ἀπὸ τὸ Μόναχο, γιά νὰ πάω στὸ Δυτικὸ Βερολῖνο, στὴν Freie Universität, καί ὅταν ἐγύρισα ἀπὸ τὸ Βερολῖνο στὸ Μόναχο, γιά νὰ συνεχίσω τίς μελέτες μου στὸν *Thesaurus Linguae Latinae*, ὅπου εἶχα ἐργασθῆ καί κατὰ τὰ δύο προηγούμενα χρόνια, καί κυρίως γιά νὰ δώσω τὴν ὀριστικὴ μορφή στὸ βιβλίο μου *Über das 64. Gedicht Catulls* (1957), πού ἔχω ἀφιερῶσει στὸν Klingner. Ἀλλὰ καί ὅλα τὰ κατόπιν χρόνια τῆς ζωῆς τους εἶχαμε στενὲς φιλικὲς καί ἐπιστημονικὲς σχέσεις.

Ὁ Klingner, νεώτερος ἀπὸ τὸν Pfeiffer κατὰ πέντε χρόνια—εἶχε γεννηθῆ στίς 7 Ἰουλίου τοῦ 1894—, ἐπέθανε στίς 26 Ἰανουαρίου τοῦ 1968. Ἄφησε ἓνα πρωτοπόρο τεράστιο ἔργο³, μὲ τὸ ὁποῖο ἐδημιούργησε κυρίως στὴ Γερμανία μιὰ νέα ὀρθότερη εἰκόνα γιά τὴν λατινικὴ ποίηση.

1. B. A. Groningen, Πραγματεία περὶ τῆς ἱστορίας καί τῆς κριτικῆς τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, Μετάφραση Ὀδυσσέα Λαμπσίδη (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐκδόσεως ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Σειρὰ βοθητικῶν ἔργων 3) Ἀθῆναι 1980.

2. ἔ.δ.χ.

3. Hermann Tränkle, Friedrich Klingner, *Gnomon* 40, 1968, 426-432.

Ὁ Pfeiffer ἐγεννήθηκε στὶς 28 Αὐγούστου τοῦ 1889 καὶ ἐπέθανε στὶς 6 Μαΐου τοῦ 1979, δύο μῆνες καὶ κάτι πρὶν νὰ συμπληρώσῃ τὰ ἐνενηντα. Ἐγεννήθηκε στὸ Augsburg τῆς Βαυαρίας, πόλη μὲ σημαντικὴ οὐμανιστικὴ παράδοση, στὸ σπίτι τοῦ μεγαλύτερου ἐκεῖ οὐμανιστῆ Conrad Peutinger (1465-1547), ποὺ εἶχε ἀγοράσει ὁ παπὸς του, ἰδιοκτῆτης τυπογραφείου. Ἐφοίτησε στὸ ἐκεῖ γυμνάσιο τῶν Βενεδικτίνων St. Stephan. Στὸ γυμνάσιο αὐτὸ ἐδίδασκε ἕνας ἔξοχος καὶ γεμᾶτος ἐνθουσιασμό ἐρμηνευτῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, ὁ P. Beda Grundl, ποὺ ἀφιέρωνε ἀτέλειωτες ὥρες γιὰ νὰ μάθῃ τὸν Pfeiffer ἐλληνικά. Ἀπὸ κανένα δὲν ἔμαθε τόσα ἐλληνικά ὁ Pfeiffer ὅσα ἀπὸ τὸν Grundl. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Rolf Ibscher⁴, ὁ Pfeiffer ἔλεγε ὅτι ὁ πιὸ μορφωμένος ἀπὸ τοὺς δασκάλους του στὸ γυμνάσιο ἐκεῖνο ἦταν ὁ Βενεδικτίνος Grundl. Στὸ κελλί του, ποὺ ἦταν μιὰ τεράστια βιβλιοθήκη, εἶχα, ἔλεγε ὁ Pfeiffer, πάντοτε ἐλεύθερη εἴσοδο καὶ ἐκεῖνος ἐθυσίαζε πολλὰ πρωινά, γιὰ νὰ μὲ κἀνῃ νὰ κατέχω ὀλόκληρο τὸν Ὅμηρο, τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἀκόμη καὶ τὸ ἐλληνικὸ ἀναγνωσμάτιο τοῦ Wilamowitz. Ἀκόμη καὶ στὸν Shakespeare, στὸν Goethe καὶ στὸν Hölderlin μὲ ὀδηγοῦσε.

Τὸ 1908 ἐπῆγε στὸ Μόναχο, ὅπου ἐσπούδασε κλασσικὴ φιλολογία, ἀρχαιολογία, ἱστορία καὶ γερμανικὴ φιλολογία. Ἐκεῖνος, ποὺ τὸν ἐπηρέασε περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους δασκάλους του στὸ Μόναχο, ἦταν ὁ Otto Crusius, σπουδαῖος εἰδικὸς στὴν ἀρχαία λυρικὴ καὶ στὴ δημῶδη γερμανικὴ ποίηση, ἀλλὰ καὶ σπουδαῖος βιογράφος φιλολόγων ὅπως τοῦ Erwin Rohde, ποὺ τὸν ἐδιαδέχθηκε τὸ 1898 στὸ Heidelberg. Γιατὶ ὁ Pfeiffer ἔβλεπε σ' αὐτὸν τὸν οὐμανιστὴ φιλόλογο, ποὺ δὲν εἶχε παραδοθῆ στὸν ἱστορικισμό, ποὺ ἐπικρατοῦσε ἢ ἐμεσοουρανοῦσε τότε στὴν κλασσικὴ φιλολογία στὴ Γερμανία.

Τὸ 1913 ἔγινε διδάκτωρ μέσα στὸ πνεῦμα αὐτό, ποὺ εἶχε ἀπὸ τὸ Augsburg καὶ τώρα τονώσει ἀπὸ τὸν Crusius, μὲ μιὰ διατριβὴ γιὰ τὸν Johannes Spreng ἀπὸ τὸ Augsburg⁵, ὀνομαστὸ καὶ δραστηρίο οὐμανιστῆ, ποὺ ἔζησε ἀπὸ τὸ 1524 μέχρι τὸ 1601. Ὁ Spreng, ποὺ ἐδίδαξε ἕνα διάστημα στὴν πατρίδα του, στὸ St. Annengymnasium κλασσικὲς γλώσσες, ἦταν ἡ σημαντικώτερη μορφή τῆς μουσικῆς σχολῆς (τῶν Meistersinger) τοῦ Augsburg καὶ στὰ πολυάριθμα κείμενα τῶν τραγουδιῶν του ἔπαιρνε τὰ θέματά του κυρίως ἀπὸ τὴ Βίβλο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ λατίνους ποιητές, τὸν Λουκρήτιο, τὸν Ὀράτιο, τὸν Ὀβίδιο, καὶ ἀπὸ πεζογράφους, ὅπως τὸν Λίβιο

4. Rolf Ibscher (Kleinmachnow), Dem Philhellenen und Humanisten Rudolf Pfeiffer zum 75. Geburtstag (28. IX. 1964), Helikon 4, 1964, 458.

5. Der Augsburger Meistersinger und Homerübersetzer Johannes Spreng, Dissertation München, Augsburg 1914.

και τὸν Σουητῶνιο, ἀκόμη και ἀπὸ μεταγενέστερους, ὅπως τὸν Πετράρχη και τὸν Βοικιάκιο, ἀλλὰ και ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε σημαντικὸς μεταφραστής, και ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Πλουτάρχου⁶.

Ὁ Spreng ὑπῆρξε ὁ κυριώτερος συνεχιστὴς τοῦ Conrad Peutinger (1465-1547), πολιτικοῦ και ἱστορικοῦ εὐρύτατης συγγραφικῆς, ἀλλὰ και ἐκδοτικῆς δραστηριότητος, τοῦ ὁποῖου τὸ σπῆτι, ὅπου, ὅπως εἶπα πάρα πάνω, ἐγεννήθηκε ὁ Pfeiffer, ἦταν ἐπὶ δεκαετίες κέντρο τῶν φιλολογικῶν, ἐπιστημονικῶν και καλλιτεχνικῶν κινήσεων στὸ Augsburg μέσα σὲ μιὰ οὐμανιστικὴ ἀτμόσφαιρα, πού ἀποτελοῦσε μεταφορὰ και συνέχιση τοῦ πνεύματος τῆς Ἱταλικῆς Ἀναγεννήσεως, ὅπως τὴν ἀντιπροσώπευαν ὁ G. Pico della Mirandola, ὁ Ermolao Barbaro, ὁ Marsilius Ficinus, ὁ Pomponius Laetus, τοὺς ὁποῖους εἶχε συναντήσει ὁ Peutinger στὴν Πάδουα, στὴν Bologna και στὴ Ρώμη, κατὰ τὴν πενταετῆ διαμονή του στὴν Ἱταλία⁷. Γιὰ τὸν Peutinger και τὸν οὐμανιστικὸ κόσμον θὰ γράψῃ ὁ Pfeiffer ὕστερα ἀπὸ 42 χρόνια, μετὰ ἀπὸ τὴν διδακτορικὴ του διατριβή.

Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Pfeiffer μὲ περιεχόμενον τὸν οὐμανισμό και τὴν μετάφραση τοῦ Ὅμηρου ἀπὸ τὸν Spreng δεικνύει δύο, τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα, πού θὰ διακρίνουν τὴν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητά του σὲ ὅλη του τὴ ζωή. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος θὰ ἐρευνᾷ τὸν οὐμανισμό στὴ σχέση του μὲ τὴν φιλολογία ἢ τὴν φιλολογία στὴ σχέση της μὲ τὸν οὐμανισμό, ἀπὸ τὸ ἄλλο θὰ ἐρευνᾷ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία. Τὰ λόγια τοῦ Nietzsche, πού ἔβαλε ὡς μόντο στὴ διατριβὴ του: «Γιὰ τὴ μόρφωσή σου νὰ διαλέγῃς τὰ πιὸ δύσκολα και ὠραῖα προβλήματα, γιὰ τὸ σκοπὸ ὅμως μιᾶς διδακτορικῆς διατριβῆς μιὰ μικρὴ ἀπόμερη γωνιά, ὅχι περισσότερο»⁸, δείχνουν βέβαια τὴν μετριοφροσύνη, πού πάντα ἐχαρακτήριζε τὸν Pfeiffer, ἀλλὰ δείχνουν και τὰ ἀπόμερα, πού ἐρευνώντας τα ἐκατόρθωνε νὰ ρίπτῃ νέο φῶς στὰ κεντρικὰ προβλήματα.

Ὁ Pfeiffer θητεύει στὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, ὅπου τραυματίζεται. Σὰν τραυματίας γνωρίζει μιὰ οὐγγρικὴ καταγωγῆς νοσοκόμον, πού τὸν περιποιεῖται μὲ ξεχωριστὴ ἀφοσίωση. Ὅταν λόγῳ τοῦ τραυματισμοῦ του γυρίζῃ στὸ Μόναχο, τὴν παντρεύεται, χωρὶς ἀκόμη νὰ ἔχῃ και καμμιά ἐργασία, γιὰ νὰ ζοῦν. Ἐγνωρίσα ἀπὸ κοντὰ τὴν μικρόσωμη αὐτὴ κυρία—τὸ οἰκογενειακὸ της ἐπώνυμον ἦταν Beer—, πανέξυπνη, δραστήρια και πνευ-

6. Hans Rupprich, Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock, Zw. Teil, Das Zeitalter der Reformation, στὸ ἔργο: Helmut de Boor und Richard Newald, Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart, Vierter Band/Zweiter Teil, München 1973, 273 κέ., 205.

7. Hans Rupprich, ἑ.ἄ. Erster Teil, 669 κέ.

8. «Für deine Bildung wähle dir die schwersten und schönsten Probleme, zum Zweck einer Dissertation aber eine ganz bescheidene abgelegene Ecke, nicht mehr».

ματώδη. Ἐπαρακολουθοῦσε μὲ τὴν ἴδια πάντοτε ἀγάπη τὴν διδακτικὴ καὶ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀντρός της, στὶς ἐρευνές του μέχρι καὶ τὶς τελευταῖες λεπτομέρειες. Τὸν ἐθαύμαζε καὶ τὸν ἐκαμάρωνε. Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀφοσίωσή της ἔπαιξαν μεγάλο, θὰ ἔλεγα ἀποφασιστικὰ εὐεργετικὸ ρόλο πάντοτε στὴν πρόοδο τοῦ Pfeiffer. Τῆς ἀφιέρωσε τὸν πρῶτο τόμο τῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ὅταν ἐζοῦσε ἀκόμη: *uxori carissimae sacrum*. Καὶ τὸν ἄλλο, αὐτὸν ποὺ δίνουμε τώρα σὲ μετάφραση, ὅταν ἦταν πιά ἑπτὰ χρόνια πεθαμένη: *in memoriam uxoris carissimae*.

Λίγα χρόνια ἐργάσθηκε ὁ Pfeiffer σὰν βιβλιονόμος στὴν πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου κάνοντας μαζί καὶ τὴν ἐπὶ ὑψηλοῖα διατριβή του, στὸν διάδοχο τοῦ διδασκάλου του, τοῦ Otto Crusius, ποὺ εἶχε πεθάνει τὸ 1918 σὲ ἡλικία 61 χρόνων, πρῶϊμα, ἀπὸ ἐγκεφαλικὸ ἐπείσθδιο, στὸν Eduard Schwartz, τὸ 1921, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸν Καλλιμάχο⁹, τοῦ ὁποίου τὰ ἀποσπάσματα, ποὺ εἶχαν πρόσφατα βρεθῆ, εἶχε δημοσιεύσει τὸν ἴδιο χρόνο¹⁰—σὲ μεγαλύτερη, συμπληρωμένη ἐκδοση τὰ ἐδημοσίευσε μετὰ δύο χρόνια¹¹, μὲ ἀφιέρωση στὸν Otto Crusius. Τὸ 1923 ἔγινε ἔκτακτος καθηγητῆς στὸ Βερολῖνο, σὰν διάδοχος τοῦ Eduard Fränkel, ποὺ εἶχε κληθῆ στὸ Κίελο. Σὰν καθηγητῆς ἔμεινε ἐκεῖ μόνο λίγους μῆνες καὶ ἐπροτίμησε νὰ πάη τὸν ἴδιο χρόνο στὸ Ἀμβουῦργο σὰν τακτικὸς καθηγητῆς στὴν ἔδρα τοῦ Karl Reinhardt, ποὺ εἶχε πάει στὴν Φραγκφούρτη.

Στὸ Βερολῖνο εἶχε κερδίσει ὁ Pfeiffer τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Wilamowitz, ποὺ, ὅπως γράφει ὁ Solmsen¹², ἦταν τόσο μεγάλη, μολονότι ὁ Pfeiffer εἶχε μέχρι τότε δημοσιεύσει λίγες καὶ σχετικὰ μικρὲς ἐργασίες, ὥστε τοῦ ἔδωσε τὸ ὕλικό, ποὺ εἶχε συλλέξει γιὰ μίαν ἐκδοση τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Ἑλληνικῶν λυρικῶν (*Fragmenta lyricorum Graecorum*). Ὁ Pfeiffer δὲν ἔκαμε τὴν ἐκδοση αὐτή. Ἡ μεγάλη ἐκτίμησις τοῦ Wilamowitz γιὰ τὸν Pfeiffer ἐστηριζότανε βέβαια καὶ στὸ σχεδὸν πάντοτε ἀλάθητο κριτήριό του, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνώτερη ποιότητα τῶν μέχρι τότε ἐργασιῶν τοῦ Pfeiffer. Ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Wilamowitz δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὸ κλίμα, ποὺ ἐπροσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσῃ ὁ διάδοχός του, ὁ Werner Jaeger, μὲ τὸν «τρίτο οὐμανισμό» του, ποὺ ἐκατάστρεφε τὴν ἱστορικὴ ἀντίληψιν τοῦ Wilamowitz γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα¹³. Καὶ ἴσως ἔβλεπε στὸν Pfeiffer

9. Kallimachosstudien, Untersuchungen zur Arsinoe und zu den Aitia des Kallimachos, München 1922.

10. Callimachi fragmenta [nuper reperta, Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen (σειρὰ τοῦ Lietzmann), Bonn 1921.

11. Callimachi fragmenta nuper reperta, Editio maior, Bonn 1923.

12. Friedrich Solmsen, Wilamowitz in his Last Ten Years, Greek-Roman, and Byzantine Studies 20, 1979, 104.

13. Γιὰ τὶς σχέσεις Wilamowitz - Jaeger ἴδ. Solmsen ἔ.δ. 98 κέ.

τὸν συνεχιστὴ τοῦ πνεύματός του τοῦλάχιστον στὸν καθαρὰ φιλολογικὸ τομέα.

“Ὅπως εἶπα προηγουμένως, ὁ Pfeiffer ἔμεινε σὰν καθηγητὴς μόνο λίγους μῆνες στὸ Βερολίνο. Τὸ πρᾶγμα ἐξηγεῖται εὐκολα. Ἐκεῖ ἐξακολουθοῦσε νὰ δρᾷ ὁ Wilamowitz κυρίως μὲ τὴν περίφημη *Graeca* του, τὶς συναντήσεις στὸ σπίτι τοῦ Wilamowitz δύο ὥρες κάθε δεῦτερο Σάββατο τὸ ἀπόγευμα, ὅπου ἐμελετοῦσαν ἓνα ἑλληνικὸ κείμενο, κυρίως τὰ προβλήματα τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου. Ἡ *Graeca* ἐκράτησε ἀπὸ τὸ 1921 μέχρι τὸ 1931, λίγο πρὶν πεθάνῃ ὁ Wilamowitz. Γιὰ τρία ἢ τέσσερα ἐξάμηνα τὴν εἶχε παρακολουθήσει καὶ ὁ δικός μας Ἰωάννης Συκουτρῆς. Πιθανὸν νὰ εἶχε λάβει μέρος στὴν *Graeca* καὶ ὁ Pfeiffer¹⁴.

“Ὅπως γράφει ὁ Pfeiffer¹⁵, ὁ Wilamowitz εἶχε πραγματοποιήσει τὸ αἴτημα τοῦ F. A. Wolf καὶ τοῦ πιὸ μεγάλου μαθητῆ του, τοῦ Böckh, τὸ αἴτημα γιὰ μιὰ γενικὴ ἀρχαιογνωσία (*Universale Altertumswissenschaft*) μὲ στόχο τὴ γνώση τῆς ἀρχαίας ἀνθρωπότητας (*die Kenntnis der alttümlichen Menschheit*), αἴτημα ποῦ εἶχε μείνει σὲ κείνους μόνον αἴτημα. Ὁ Wilamowitz τὸ ἐπραγματοποίησε κατὰ τὸν Pfeiffer καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο, ποῦ ποτὲ δὲν ἐπαναλαμβάνεται. Τὸ πνεῦμα του ἀγκάλιαζε ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ πολιτισμὸ (*die Totalität der griechischen Kultur*). Αὐτὸ τὸ ὅλο δὲν ἦταν τὸ εἶναι, δὲν ἦταν ἡ ἰδέα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἐζητοῦσε ὁ Wilamowitz ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι νὰ ἀντιληφθῇ τὸ γενόμενο καὶ νὰ τὸ φέρῃ σὲ θέα. Ἀλλὰ αὐτό, συνεχίζει ὁ Pfeiffer, δὲν γινότανε σὲ ἓνα σχέδιο ἢ μὲ ἐλεύθερη ἀπὸ ἀντιφάσεις συνέπεια. Τὸν ὀδηγοῦσαν, γράφει, ὁ *δαίμων* καὶ ἡ τύχη.

Παρ’ ὅλην τὴν ἀναγνώριση τῶν μεγίστων ἐπιτευγμάτων τοῦ μεγαλοφυοῦς Wilamowitz διακρίνει κανεὶς στὸν Pfeiffer βαθεῖα ἀντίθεση μὲ τὴν διάλυση τῶν μεγάλων ἀξιῶν τῆς ἀρχαιότητος, ποῦ στὴν πραγματικότητα εἶχε σὰν συνέπεια ὁ ἱστορισμὸς τοῦ Wilamowitz, ἱστορισμὸς, ποῦ εἶχε ἀπὸ τὸν πεθερό του, τὸν Mommsen. Ἦταν ὁ ἑλληνισμὸς, ποῦ ἔδειχνε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ Wilamowitz στὰ ἔργα του, πολὺ πραγματικὸς καὶ πολὺ πολύμορφος. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιστῆμη του, ὁ ἱστορισμὸς τοῦ Wilamowitz, εἶχε θριαμβεύσει στὸ γόρισμα τοῦ αἰῶνα καὶ εἶχε διαλύσει τὴν παλαιότερη πίστη καὶ ἀντίληψη γιὰ τὴν κλασσικότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ¹⁶. Αὐτὸ ἦταν ξένο στὴν ψυχὴ τοῦ Pfeiffer. Ἡ συμβολὴ τοῦ Wilamowitz στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἀνεκτίμητη, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸν διαχωρισμὸ (*Auseinander-*

14. Solmsen ἔ.ἀ. 92.

15. Nachruf auf Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Süddeutsche Monatshefte* 29, 1931-1932, Rudolf Pfeiffer, *Ausgewählte [Schriften, Aufsätze und Vorträge zur griechischen Dichtung und zum Humanismus*, Herausgegeben von Winfried Bühler, München 1960, 271. Στὸ ἐξῆς: A. Schr.

16. A. Schr. 275.

setzung) από τις απόψεις του μπορεί κανείς να προχωρήσει. 'Ο Pfeiffer ἐδῶ ἀκολουθεῖ τὸν Otto Crusius, τὸν διδάσκαλό του, πού εἶχε πεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1910 ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, διὰ τῆς ὁποίας περνάει τὸ ἄλλοτε ἰδεῶδες τοῦ νεοουμανισμοῦ, εἶναι ἡ φωτιά, πού τὸ κάνει νὰ κτυπάη ὅπως ἡ καμπάνα καὶ θὰ ἀντέξῃ¹⁷. Αὐτὸν τὸν διαχωρισμὸ ἀπὸ τις ἀπόψεις τοῦ Wilamowitz δὲν ἤθελε ἢ τουλάχιστον ἀπὸ κοντὰ ὁ Pfeiffer.

'Ακόμη περισσότερο δὲν ἤθελε νὰ μείνη στὸ Βερολῖνο ὁ Pfeiffer λόγῳ τοῦ Jaeger. 'Ο Jaeger ἐπίστευε τὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Wilamowitz. Στὸν μαθητὴ του ἢ μᾶλλον ὑποψήφιο μαθητὴ του τὸν Rolf Ibscher εἶχε πεῖ κάποτε ὁ Jaeger: Δὲν μπορεῖτε τέλος πάντων νὰ τὰ βλέπετε ὅλα ἱστορικά. Καὶ ὅταν εἶδε ὅτι ὁ Ibscher δὲν ἐσυμφωνοῦσε ἀπόλυτα, ἐπροσφέρθηκε ὁ Jaeger νὰ τὸν συστήσῃ στὸ Μόναχο: Καλὰ, θὰ γράψω στὸ φίλο μου Johannes Stroux καὶ στὸν Pfeiffer. 'Εκεῖ θὰ βρῆτε ὅ,τι χρειάζεστε καὶ ἐπιθυμεῖτε. Ἦταν συνεχίζει ὁ Ibscher δύο κόσμοι διαφορετικοὶ τὸ Βερολῖνο καὶ τὸ Μόναχο¹⁸. 'Απὸ τὴν ἴδια τὴ φράση τοῦ Jaeger φαίνεται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Jaeger καὶ ὁ Pfeiffer δὲν εἶχαν φιλικούς δεσμούς.

Στὴ μακρὰ καὶ λεπτομερῆ κριτικὴ, πού ἔκαμε ἀργότερα ὁ Pfeiffer τοῦ ἔργου τοῦ Jaeger Παιδεία, ἡ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρώπου πρῶτος τόμος, 1934, σὲ τρεῖς συνέχειες¹⁹, δεικνύεται ἡ βαθειὰ ἀντίθεση, πού ἐχώριζε τοὺς δύο αὐτοὺς φιλολόγους καὶ οὐμανιστές. 'Ο Pfeiffer μιλάει γιὰ τὸ βιβλίον ὡς σημαντικώτατο ἔργο, πού παρουσιάζεται ὡς ἔργο ἱστορικῆς ἔρευνας (στίλ. 2126), ἀλλὰ ἡ βασικὴ τάση τοῦ Jaeger νὰ θεωρήσῃ καὶ νὰ παραστήσῃ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ μὲ βάση μιὰ ἀρχὴ ἀρμονίας, ὅπου ἀναγκαστικὰ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀφήνῃ κατὰ μέρος τὴν λεπτομερῆ ἐπεξεργασία τῶν ἱστορικῶν δεδομένων ἢ καὶ νὰ τὰ ἐρμηνεύῃ ὄχι σωστὰ χάριν τοῦ «ὑπερθεωρητισμοῦ», ἔδειχνε, ὅπως ἐνόμιζε ὁ Pfeiffer, στενότητα (2218 κέ.). 'Η μέθοδος τοῦ Jaeger ἢ ἡ ἀφετηρία τοῦ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἀπὸ τὸ σοφιστικὸ πρῶσιμα καὶ ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τοῦ τέταρτου αἰῶνα τὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ ἦταν ἡ αἰτία νὰ μὴ φαίνεται αὐτὴ ἡ ἐποχὴ «στὸ ἰσχυρὸ πρῶσιμο φῶς, πού ἀνέβαινε, ἀλλὰ στὸ ὠχρὸ δειλινὸ φῶς τοῦ κόσμου τῶν σκέψεων» (2218).

'Ο Pfeiffer δικαιολογεῖ τὴν ἔκταση τῆς κριτικῆς του (2217) ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ δείξῃ τὰ σημεῖα, ὅπου ἐσυμφωνοῦσε καὶ ὅπου ἦταν ἀντίθετος μὲ τὸν Jaeger. 'Η στὰ περισσότερα θέματα διαφορετικὴ καθαρὰ φιλολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ Pfeiffer δείχνει τὴν βαθύτερη κατάρτισή του, ἀλλὰ

17. A. Schr. 276.

18. Rolf Ibscher ἔ.ἀ. (ἰδ. ἀν. ὑποσημ. 4), 450.

19. Werner Jaeger, Paideia, Die Formung des griechischen Menschen, I. Bd, Berlin 1934, Deutsche Literaturzeitung, 1935, 49, στίλ. 2126-2134, 50, 2169-2178, 51, 2213-2219.

καὶ βαθύτερη ἐνημέρωση στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, κυρίως στὴν ποίηση. Θὰ σημειώσω ἀκόμη ὅτι, ἐνῶ στὸ τέλος τῆς κριτικῆς (2219) ἀναγγέλλει ὅτι θὰ γράψῃ τὸ ἐπόμενο ἔτος, τὸ 1936, γιὰ τὴν δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Jaeger, ποῦ εἶχε ἐν τῷ μεταξύ γίνῃ, δὲν ἐδημοσίευσε, ὅσο γνωρίζω, τίποτε σχετικόν.

Ὁ Pfeiffer ἐβλεπε στὸν Jaeger, στὸν «τρίτο οὐμανισμό» του, τὸν κίνδυνο νὰ μεταδίδῃ ἢ φιλολογία, ποῦ ἦταν σ' αὐτὸν προσανατολισμένη καὶ ἐργαζότανε μὲ τὸ πνεῦμα του, νὰ μεταδίδῃ τὴν ἀρχαιότητα, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴ διατύπωση τοῦ Reinhardt «σὰν μέσῳ ἐνὸς πέπλου»²⁰, πράγμα ποῦ εἶναι ἀντίθετο μὲ τὸ ἰδανικόν τῆς ἐπιστήμης γενικὰ, καὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ περιορίζει ἢ προσδιορίζει ἐκ τῶν προτέρων τὸν ρόλο τοῦ οὐμανισμοῦ, ἀφοῦ τὸν κάνει μονόπλευρο καὶ στενὰ πολιτικόν. Εἶναι χαρακτηριστικόν ὅτι ἐργασίες, ποῦ ἔγιναν μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Jaeger, ποῦ ἐπροσπάθησαν νὰ ἐντάξουν τὰ προβλήματα σὲ ἀνέους καὶ ἐπίκεντρος ὀρίζοντες, δὲν κατέληξαν σὲ ἀσφαλῆ καὶ μόνιμα πορίσματα»²¹. Ὁ οὐμανισμὸς τοῦ Pfeiffer τείνει πρὸς ἓνα ἐλεύθερο ἰδεῶδες, ποῦ περιλαμβάνει ἢ ἀφορᾷ ὀλόκληρο τὸν κόσμον καὶ στηρίζεται σὲ μιὰ ἀληθινὴ ἐπιστημονικὴ συνείδηση τοῦ κόσμου²².

Ὁ Pfeiffer λοιπὸν προτιμᾷ νὰ ἀφήσῃ τὸ Βερολῖνο καὶ νὰ πάῃ, ὅπως εἶπα πάρα πάνω, τὸν ἴδιον χρόνον, τὸ 1923 στὸ Ἀμβούργο σὰν διάδοχος τοῦ Karl Reinhardt, ποῦ εἶχε κληθῆ στὴ Φραγκφούρτη. Ἐκεῖ μένει τέσσερα χρόνια. Τὸ 1927 τὸν ἐκάλεσαν στὸ Freiburg i. Br. καὶ τὸ 1929 στὸ Μόναχο σὰν διάδοχο τοῦ Eduard Schwartz. Στὸ Μόναχο ἔμεινε ὁ Pfeiffer μέχρι τὸ 1938. Γιὰτὶ τὸ 1937 τὸν ἔπαυσε ἡ ναζιστικὴ κυβέρνησις ἢ μᾶλλον τὸν ἔκαμε συνταξιούχον σὲ ἡλικία 49 ἐτῶν, γιὰτὶ ἡ γυναίκα του ἦταν ἑβραία, τυπικὰ μὲ τὸ ἐπιχείρημα: (ἀλόγῳ ἀπλοποιήσεως τῆς διοικήσεως).

Ἔχω σκοπὸ νὰ στηρίζωμαι σὲ πραγματικὰ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα καὶ νὰ ἀποφεύγω ἀκριβῶς χάριν τῆς ἀντικειμενικότητος τὰ προσωπικά. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναφέρω ἐδῶ ὅτι ἓνα χρόνο ἢ μᾶλλον λιγώτερο ἀπὸ ἓνα χρόνο προηγουμένως, ὅταν ὁ Jaeger εἶχε (ἀλάβει) μιὰ πρόσκληση νὰ καταλάβῃ τὴν ἔδρα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὸ Σικάγο σὰν διάδοχος τοῦ Paul Shorey, τοῦ γνωστοῦ μεταξύ ἄλλων μελετητῆ τοῦ Πλά-

20. Karl Reinhardt, Die Klassische Philologie und das Klassische στὴ συλλογῇ: Karl Reinhardt, Vermächtnis der Antike, Gesammelte Essays zur Philosophie und Geschichtsschreibung, Herausgegeben von Carl Becker, Göttingen 1960, 350.

21. H. Flashar, Wolfgang Schadewald, Gnomon 47, 1975, 732. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ διατύπωση τοῦ Flashar ἰσχύει γιὰ ἄλλους τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ τρίτου οὐμανισμοῦ, τοῦ ὁποῦ τὴν γνησιότητα στα τελευταία κυρίως εἴκοσι ἔτη κανεὶς σημαντικὸς φιλόλογος δὲν δέχεται. Γιὰ τοῦτο ἰδ. καὶ Ada Hentsche-Ulrich Muhlack, Einführung in die Geschichte der Philologie, Darmstadt 1972, 134 κέ.

22. Rudolf Pfeiffer, Philologia perennis, München 1961, 21.

τωνος, που με τὸ γνωστότατο βιβλίο του *What Plato Said* εἶχε ξετινάξει μεθοδολογικά τὸ ἔργο τοῦ Wilamowitz γιὰ τὸν Πλάτωνα, «ὁ ὑπουργὸς τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς λαϊκῆς μορφώσεως εὐχαρίστησε τὸν Jaeger γιὰ τὴν ἐπιτυχή ἀκαδημαϊκὴ δράση του καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν συγκατάθεσή του νὰ δεχθῆ τὴν πρόσκληση»²³. Ὁ ρόλος τοῦ Jaeger στὴν περίοδο αὐτὴ τοῦ ναζισμοῦ μέχρι τὸ 1936 μπορεῖ νὰ φανῆ ἴσως ἀπὸ τὶς συζητήσεις γιὰ τὰ νέα καθήκοντα στὴν περιοχὴ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, που ἔγιναν στὴ Γερμανία τὸ 1942²⁴.

Μέχρι τὸ 1937 εἶχε δημοσιεύσει ὁ Pfeiffer ἀρκετὲς ἐργασίες, συνήθως ὄχι πολὺ ἐκτενεῖς. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς τοῦ δίνουν φήμη μεγάλη ὡς τοῦ καλύτερου γνώστη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας στὴ Γερμανία, πρὸ πάντων στὸν τομέα τῆς ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ τοῦ σοβαρώτερου γνώστη τῆς ἱστορίας τοῦ οὐμανισμοῦ. Θὰ μνημονεύσω μερικὲς χαρακτηριστικὲς.

Τὸ 1928 δημοσιεύει μιὰ ἐκτενῆ κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Eduard Schwartz, *Ἡ Ὀδύσεια* (1924) καὶ γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Wilamowitz *Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Ὀδυσσεῦς, Νέες Ὀμηρικὲς ἔρευνες* (1927)²⁵, που ἀφορμᾶται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Schwartz, πρᾶγμα που θὰ ἀποτελεῖ πάντα τίτλο τιμῆς γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Schwartz κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Pfeiffer.

Τὸ ἴδιο ἔτος, τὸ 1928, δημοσιεύει στὸν *Hermes* τὴν περίφημη πραγματεία του *Ἐνα νέο ποίημα τοῦ Καλλιμάχου στὰ γεράματα του*²⁶. Ἀναφέρεται στὸ μεγάλο ἀπόσπασμα τοῦ προλόγου τῶν *Αἰτίων* (ἀπὸ 40 καὶ πλέον στίχους) καὶ στὰ σχετικὰ *Σχόλια* τοῦ Λονδίνου καὶ κυρίως στὴν ἐρμηνεία καὶ στὴ συμπλήρωση τῶν κειμένων αὐτῶν, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὅποια περιέχει τὴν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἀπάντηση τοῦ Καλλιμάχου στοὺς λογοτεχνικοὺς ἀντιπάλους του, τοὺς «Τελχίνες», καὶ τὴν υπεράσπιση, ἀπόσπασμα ἐπίσης, τῆς ποιήσεώς του.

Τὸ 1929, δημοσιεύει τὸν ἐναρκτήριο λόγο του στὸ *Freiburg i.Br.* Θεότητα καὶ ἄτομο στὴν πρῶτῃ ἑλληνικῇ λυρικῇ ποιήσῃ²⁷, ὅπου παρουσιάζει καὶ ὑποστηρίζει μιὰ θέση, που θὰ ἔχη ὡς βάση γιὰ τὴν ἀντίθεσή του στὶς ἀπόψεις τοῦ Jaeger, στὴν μετὰ ἑπτὰ χρόνια κριτικὴ του τοῦ βιβλίου τοῦ Jaeger *Παιδεία*, που ἀνάφερα πάρα πάνω.

23. *Gnomon* 10, 1936, 400.

24. Volker Losemann, *Nationalsozialismus und Antike, Studien zur Entwicklung des Faches Alte Geschichte 1933-1945*, Hamburg 1977, 96 κέ. καὶ passim.

25. Eduard Schwartz, *Die Odyssee, und Ulrich von Wilamowitz Moellendorff, Die Heimkehr des Odysseus*, *Deutsche Literaturzeitung* 49, 1928, 2355-2372.

26. *Ein neues Altersgedicht des Kallimachos*, *Hermes* 63, 1928, 302-341.

27. *Gottheit und Individuum in der frühgriechischen Lyrik*, U. von Wilamowitz zum 80. Geburtstag gewidmet, *Philologus* 84, 1929, 137-152.

Τὸ 1929 δημοσιεύει τὴν ἐργασία Ἡ ἰδέα τῆς Humanitas στὸν Ἔρασμο ἀπὸ τὸ Rotterdam, στὰ δημοσιεύματα τῶν συναθροίσεων τῶν φίλων τοῦ οὐμανιστικοῦ γυμνασίου τοῦ Freiburg (Versammlungen der Freunde des Humanistischen Gymnasiums). Εἶναι ὁ προάγγελος τῆς περιφημῆς Humanitas Erasiana²⁸, ποῦ θὰ ἀκολουθήσῃ μετὰ δύο χρόνια, τὸ 1931. Ἡ Humanitas Erasiana εἶναι προῖον βαθειᾶς μελέτης τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἐράσμου μὲ κέντρο τὸν προγραμματικὸν διάλογόν του Antibarbari, τὸν ὁποῖον εἶχε σκοπὸ ὁ Pfeiffer νὰ ἐκδώσῃ, σὲ κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἔκδοσιν. Δὲν ἔκαμε τὴν ἔκδοσιν αὐτὴν, γιατί εἶχε γίνῃ ἄλλη τὸν προηγούμενον χρόνον. Ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ Pfeiffer, ποῦ προέρχεται ἀπὸ ἓνα λόγον τοῦ στὴ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Warburg στὰ 1926, εἶναι χαρακτηριστικὴ γὰρ τὸ εἶδος τοῦ οὐμανισμοῦ του, ποῦ ἔχει ὡς βάση πρωταρχικὴ τὴ γνήσια, αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ γνώση τῶν πηγῶν — αὐτὸ σημαίνει σχετικὰ μὲ τὸν χριστιανισμό τὸ Antibarbari στὸν Ἔρασμο.

Τὸ 1932 δημοσιεύει τὴν πραγματεία του Βερενίκης πλόκαμος²⁹, ὅπου ἀναλύει τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ τελευταῖον ποίημα τῶν Αἰτίων τοῦ Καλλιμάχου σὲ σύγκρισιν μὲ τὴν παράφρασιν τοῦ Κατούλλου.

Τὸ ἴδιον ἔτος τὴν μικρὴν μελέτην του Ἡ ἑλληνικὴ ποίησις καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς³⁰.

Τὸ 1933 τὴν μικρὴν μελέτην Ἐνα ἀπόσπασμα ἐπωδῆς ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Ἰάμβων τοῦ Καλλιμάχου³¹, ὅπου δεικνύει ὅτι τὸ ἀποδιδόμενον ἀπὸ τοὺς Norsa καὶ Vitelli στὸν Ἀρχιλόχον ἀπόσπασμα πρέπει νὰ εἶναι τοῦ Καλλιμάχου.

Τὸ ἴδιον ἔτος, τὸ 1933, δημοσιεύει τὴν μελέτην Οἱ Σκύριοι τοῦ Σοφοκλῆ³², ὅπου ἐρμηνεύει κατὰ τὸν πάπυρον τῆς Ὁξυρύγχου 2077 τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα.

Τὸ 1934 δημοσιεύει τὴν μελέτην Ἡ Νιόβη τοῦ Αἰσχύλου³³, ὅπου δίδει τὸ κείμενον τοῦ νέου σχετικοῦ παπύρου καὶ χαρακτηρίζει τὸ ἀπόσπασμα ὡς μέρος διαλόγου τῆς Ἀντιόπης καὶ τοῦ χοροῦ.

Τὸν ἴδιον χρόνον, τὸ 1934, δημοσιεύει στὰ Πρακτικὰ τῆς Βαυαρικῆς

28. Die Idee der Humanitas bei Erasmus von Rotterdam.

Humanitas Erasiana, Studien der Bibliothek Warburg, Leipzig und Berlin 1931.

29. Βερενίκης Πλόκαμος, Philologus 87, 1932, 179-228.

30. Die griechische Dichtung und die griechische Kultur, München 1932.

31. Ein Epodenfragment aus dem Iambenbuch des Kallimachos, Philologus 88, 1933, 265-271.

32. Die Σκύριοι des Sophokles, Philologus 88, 1933, 1-15.

33. Die Niobe des Aischylos, Philologus 89, 1934, 1-18.

Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν, τῆς ὁποίας εἶχε γίνει τότε μέλος, τὴν πραγματεία Οἱ νέες Διηγήσεις σὲ ποιήματα τοῦ Καλλιμάχου³⁴.

Τὸν ἴδιο πάλι χρόνο τῆ μελέτη Ὁ Goethe καὶ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα³⁵, ὅπου ἐξετάζει τὸ μεγάλο πρόβλημα, πὺ εἶχε προκύψει ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση τοῦ F.A. Wolf τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Museum der Altertumswissenschaft στὸν Goethe, «dem Kenner und Darsteller des griechischen Geistes», τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον εἶχε δεῖ ὁ Goethe τὴν «πραγματικὴ» συνολικὴ εἰκόνα ἢ ἓνα μόνο μέρος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ὀραιοποίηση, ἀπὸ ὅπου ὁ αἰσθητικὸς κλασικισμὸς του καὶ ἴσως ὁ φιλισταιϊσμὸς του.

Τὸ 1936 δημοσιεύει τὴ μελέτη Ὁ Wilhelm von Humboldt ὁ οὐμανιστῆς³⁶ γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Wilhelm von Humboldt τοῦ «θεωρητικοῦ τοῦ νέου οὐμανισμοῦ».

Τὸ ἴδιο ἔτος, τὸ 1936, τῆ μελέτη Οἱ μεταβολὲς τῶν Antibarbari³⁷ τοῦ Ἐράσμου. Ὅπως εἶπα πάρα πάνω, εἶχε ὁ Pfeiffer σκοπὸ νὰ ἐκδώσῃ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἐράσμου σὰν παράρτημα τῆς Humanitas Erasiana, ἀλλὰ δὲν ἔκαμε τὴν ἔκδοση, γιὰτι εἶχε γίνει ἄλλη ἀπὸ ἄλλον τὸ προηγούμενο ἔτος³⁸. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ δὲν ἦταν ἐπιτυχημένη. Ὁ Pfeiffer ἐξετάζει τὰ προβλήματα, πὺ ἐδημιουργήθηκαν ἀπὸ τὶς μεταβολὲς ἢ τὶς ἀναθεωρήσεις τοῦ κειμένου τῶν Antibarbari καὶ διαπιστώνει ὅτι στὴν οὐσία καὶ στὸ πνεῦμα τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἐράσμου εἶναι ἐνιαῖο³⁹.

Ἡ ἐντατικὴ ἀσχολία τοῦ Pfeiffer μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἐράσμου φαίνεται καὶ στὴν μακρὰ καὶ λεπτομερῆ κριτικὴ του, τὸ ἴδιο ἔτος, τῆς ἐκλογῆς ἔργων τοῦ Ἐράσμου ἀπὸ τὸν H. Holborn⁴⁰.

Τὸ ἐπόμενο ἔτος, τὸ 1937, ξαναγυρίζει πάλι στὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας τοῦ πνευματικοῦ ἔργου τοῦ Ἐράσμου μὲ τὴ μελέτη του Ἡ ἐνότητα στὸ πνευματικὸ ἔργο τοῦ Ἐράσμου⁴¹.

34. Die neuen Διηγήσεις zu Kallimachosgedichten, SB d. BA, Ph. Hist. Abt. 1934, H. 10.

35. Goethe und der griechische Geist, Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 12, 1934, 283-305.

36. Wilhelm von Humboldt der Humanist, Die Antike 12, 1936, 35-48.

37. Die Wandlungen der Antibarbari, στὸ βιβλίο Gedenkschrift zum 400. Todestag des Erasmus von Rotterdam, Basel 1936, 50-68.

38. Ἀπὸ τὸν Alber Hyma, The Youth of Erasmus, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1930, 242-331.

39. A. Schr. 206 κέ.

40. H. Holborn, Desiderius Erasmus Roterodamus, Ausgewählte Werke, Gnomon 12, 1936, 625-34.

41. Die Einheit im geistigen Werk des Erasmus, Deutsche Viertelsjahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 15, 1937, 473-487.

Τὸ ἴδιο ἔτος, τὸ 1937, δημοσιεύει ἀκόμη δύο σημαντικὲς μελέτες: Ἡσιόδεια καὶ Ὀμηρικὰ, Σὲ νέους καὶ παλαιούς παπύρους⁴² καὶ Τέσσαρες στροφές τῆς Σαπφoῦς σὲ ἓνα πτολεμαϊκὸ ὄστρακο⁴³.

Τὸ ἴδιο αὐτὸ ἔτος τὸ 1937 (τὸν Ἰούνιο) ὅπως εἶπα πάρα πάνω, μολονότι ὁ Pfeiffer, ὅπως δεικνύουν τὰ μέχρι τώρα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπερίορισα στὰ πρὶν σημαντικὰ κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶχε ἀποκτήσῃ τὴ φήμη δραστηριώτατου καὶ ἀνωτάτης στάθμης καὶ σὲ ποιότητα καὶ σὲ εὐρύτητα κλασσικοῦ φιλολόγου καὶ ἐρευνητῆ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ οὐμανισμοῦ, δὲν ἐδίστασε τὸ ναζιστικὸ καθεστῶς νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν ἔδρα του τυπικὰ «γιατὶ ἀπλοποίηση διοικητικῆ», οὐσιαστικὰ γιατί δὲν τὸ ὑπηρετοῦσε καὶ γιατί ἡ γυναίκα του ἦταν ἑβραία. Ἦταν ὁ Pfeiffer τότε 49 χρόνων. Στὸ συστατικὸ, πού ἔγραψε γι' αὐτὸν ὁ προκάτοχός του, ὁ Eduard Schwartz ἐτόνιζε: «Ὁ Pfeiffer στὴ γνώση τῆς γλώσσας καὶ στὸ χάρισμα τοῦ συνδυασμοῦ στέκει μεταξὺ τῆς γενεᾶς του στὴν πρώτη θέση. Ἡ ἀπώλεια, πού γίνεται ἀναγκαστικὰ στὴν κλασσικὴ φιλολογία ἀπὸ τὸ 1933 στὴ Γερμανία, εἶναι ἰδιαίτερα βαρεῖα μὲ τὸν Pfeiffer καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπανορθωθῇ μὲ κανένα τρόπο. Στὴν πολὺπλευρῆ οὐμανιστικῆ μὲρψωση ξεπερνᾷ ὁ Pfeiffer ὅλους»⁴⁴.

Μὲ τὸ συστατικὸ αὐτὸ καὶ μὲ τὴ φήμη του πάει ὁ Pfeiffer μὲ τὴ γυναῖκα του στὶς ἀρχές τοῦ ἐπομένου ἔτους, τοῦ 1938, στὸ Oxford, «στὴν παλαιὰ πανεπιστημιακὴ πόλη, πού στὸν πυρῆνα τῆς μένει ἀμετάβλητη καὶ διατηρεῖ τὸ οὐμανιστικὸ πνεῦμα σὲ ἀδιάκοπη παράδοση». Στὴν πόλη αὐτὴ ξαναβρίσκει ὁ Pfeiffer τὸν ἑαυτό του, τὸν πραγματικὸ ἑαυτό του.

Γιὰ ἓνα δύο χρόνια δημοσιεύει ὁ Pfeiffer μερικὲς μελέτες τοῦ ἀκόμη στὴ Γερμανία. Μνημονεύω μόνο τρεῖς: Οἱ Δικτυουλκοὶ τοῦ Αἰσχύλου καὶ ὁ Ἰναχος τοῦ Σοφοκλῆ, Δύο εὐρήματα σατυρικῶν δραμάτων⁴⁵. Νέες ἀναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις σὲ παπύρους τοῦ Καλλιμάχου⁴⁶. Περὶ τῶν συναντήσεων στὴν ἱστορία τῆς κριτικῆς φιλολογίας μὲ τὸν οὐμανισμό⁴⁷.

Ἡ ἐργασία αὐτή, πού εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Eduard Schwartz γιὰ

42. Hesiodisches und Homerisches, Zu neuen und alten Papyri, Philologus 92, 1937, 1-18.

43. Vier Sappho-Strophen auf einem ptolemäischen Ostrakon, Philologus 92, 1937, 117-125.

44. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι τὶς περισσότερες μελέτες του γιὰ τὸν οὐμανισμό τὶς εἶχε ὁ Pfeiffer παρουσιάζει σὲ λόγους του. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ μὴ γίνῃ παρεξήγηση, τὶς ἐχαρὰκτῆρισα ὡς μελέτες.

45. Die Netzfischer des Aischylos und der Inachos des Sophokles, Zwei Satyrspiel-Funde. Sitz. Ber. d. Bayer. Akad. Phil. Hist. Abt. 1938, H. 2.

46. Neue Lesungen und Ergänzungen zu Kallimachos-Papyri, Philologus 93, 1938, 61-73.

47. Von den geschichtlichen Begegnungen der kritischen Philologie mit dem

τὰ ὀγδόντα του χρόνια, εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ εἶδος τῆς φιλολο-
 γίας καὶ τοῦ οὐμανισμοῦ τοῦ Pfeiffer. "Ὅπως ὁ ἴδιος ἔχει γράψει, συνο-
 ψίζει ἢ μᾶλλον ἀνακεφαλαιώνει καὶ κατασταλάζει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸν
 οὐμανισμό καὶ τὴν κλασσικὴ φιλολογία, πού εἶχε ἀναπτύξει σὲ διάφορα μέτρι-
 τότε προηγουμένα δημοσιεύματα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχω ἀνα-
 φέρει: ἡ φιλολογία, ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἔφτανε σὲ περιόδους ἀκμῆς μόνον
 ὅταν ἀναβε ἡ ἰδέα τῆς humanitas καὶ ὁ οὐμανισμὸς ὑπῆρξε γνήσιος καὶ ἀλη-
 θινὸς μόνον στὶς περιόδους τῆς ἀληθινῆς καὶ γνήσια ἐπιστημονικῆς ἀκμῆς τῆς
 φιλολογίας. Ἡ ἀντίληψη αὕτη τοῦ Pfeiffer, πού προέρχεται καὶ ἐσφυρηλατή-
 θηκε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ αὐτοσυνειδησία τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας στὴν εὐρύ-
 τατη ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀποτέλεσε τὴν κινήτρια, ἀλλὰ καὶ ὀδηγήτρια ἰδέα
 του στὰ κατόπιν μεγάλα του ἔργα, στὴν δίτομη ἔκδοσι τοῦ Καλλιμάχου
 καὶ στοὺς δύο τόμους τῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Τὰ συνθήμα-
 τα, πού ἀναγκαστικὰ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Pfeiffer γιὰ τὴν
 φιλολογία καὶ τὸν οὐμανισμό εἶναι: ἀπροκατάληπτη ἐρμηνεία καὶ ἐμπόδιση
 τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς συνεπαρμένης ἀπὸ τὸν νέο οὐμανισμό ἐπιστήμης σὲ ὄνει-
 ροφαντασία. Ἡ ἰδέα τῆς humanitas δὲν ξεπηδαίει ἀπὸ μιὰ μοντέρνα τρέλ-
 λα, ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἀρχὴ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ φιλολογία θὰ εἶναι
 ἐντούτοις ἀρκετὰ μετρίοφρων, ὥστε, ὅταν συνοψίζῃ τὶς νέες τῆς ἀπόψεις καὶ
 ἐπιδιώξεις, νὰ μὴ κἀνῃ λόγους γιὰ ἕναν ἔτσι καὶ ἔτσι καὶ μὲ τὸν ἀριθμὸ του
 οὐμανισμοῦ. Γιατὶ καὶ τὰ καλύτερα προγράμματα καὶ οἱ καλύτερες ὁμολογίες,
 ἀκόμη οἱ ἴδιες οἱ γνώσεις, δὲν μποροῦν νὰ τὸν δημιουργήσουν, ἀλλὰ, ὅπως
 διδάσκει ἡ ἱστορία, αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι μόνον ἡ πράξι τοῦ Genius (dies
 kann nur die Tat des Genius sein). Ἡ ἀποστολὴ τῆς φιλολογίας εἶναι
 lampada tradere⁴⁸. Αὐτὸ ὁμῶς δεικνύει τὴν ἱστορικὴ τῆς σκέψι γιὰ τὸ
 ἔργο τῆς καὶ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Πάντοτε, ὅταν ἀναβε ἡ ἰδέα τῆς humanitas ἐδέ-
 χτηκε ἡ φιλολογία τὸ φῶς τῆς γιὰ μεγάλες περιόδους, καὶ καθ' ὅσον ἦταν
 οἰκουμενικὴ, ἦταν ἐσωτερικὰ συνδεδεμένη ἐπὶ αἰῶνες μὲ τὴν christianitas,
 καὶ θὰ ἦταν βαρύτερα ἐπικίνδυνον νὰ διακηρύξῃ ὅτι διακόπτει τὶς σχέσεις
 τῆς μὲ αὐτὴν.

Στὸ Oxford γίνεται δεκτὸς ὁ Pfeiffer στὴν ἀρχὴ στὸ Champion Hall
 καὶ λίγο ἀργότερα γίνεται μέλος τοῦ Corpus Christi College. Οἱ συνθήκες
 ἐργασίας εἶναι φυσικὰ ἐκεῖ πολὺ καλύτερες. Οἱ περισσότεροι πάπυροι γιὰ
 τὸν Καλλιμάχου βρίσκονται ἐκεῖ. Σπουδαῖοι μελετητὲς τοὺς ὅπως ὁ μεγάλος
 Lobel, ὁ E.A. Barber, ὁ Paul Maas, ὁ μεγάλος φιλόλογος Eduard Frän-
 kel, φίλος στενὸς τοῦ Pfeiffer, εἶναι στὴ διάθεσὴ του γιὰ συνομιλίες καὶ
 συνεργασία.

Humanismus, Archiv für Kulturgeschichte 28, Eduard Schwartz zum 80. Geburts-
 tage gewidmet, 1938, 191-209.

48. A. Schr. 167, 169, 173.

Ὁ Pfeiffer δημοσιεύει τώρα τὶς μελέτες του στὰ ἀγγλικά: περιορίζομαι στὶς πιὸ χαρακτηριστικές:

Τὸ 1939 τὴν "Ἐνα ἑλληνικὸ ἀνέκδοτο στὴ ζωὴ τοῦ Shakespeare"⁴⁹.

Τὸ 1941 τὴν Τὰ μέτρα τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, Νέα ἀπόδειξι ἀπὸ μιὰ ἐπωδὴ τοῦ Καλλιμάχου⁵⁰.

Τὸ 1942 τὴν κριτικὴ τοῦ τόμου 10 τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἑράσμου⁵¹.

Τὸ 1943 τὴν Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Ἀρήτη τοῦ Παρθενίου⁵².

Τὸ 1947 τὸν πρῶτο τόμο τῆς ἐκδόσεώς του τοῦ Καλλιμάχου. Ὁ δεύτερος τόμος ἀκολούθησε τὸ 1953⁵³, ὅταν ὁ Pfeiffer ἦταν ἤδη δύο χρόνια ξανά στὸ Μόναχο, στὴν ἔδρα του, ὅπου εἶχε πεισθῆ γιὰ νὰ γυρίσῃ πρὸ πάντων μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ Klingner.

Θὰ ἦταν παράλειψη, ἂν δὲν ἐσημείωνα ὅτι ὁ Pfeiffer εἶχε περιορισθῆ τὸ 1940, τὸ καλοκαίρι, εἶχε φυλακισθῆ στὸ Oxford. Ἀργότερα τοῦ εἶχε δοθῆ καὶ ἡ ἀγγλικὴ ὑπηκοότητα. Τὸ 1949 εἶχε γίνει καὶ μέλος τῆς Βρεταννικῆς Ἀκαδημίας.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Καλλιμάχου ὑπῆρξε κατὰ τὴν διεθνή κριτικὴ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μνημειώδης. Εἶναι προῖον τεράστιου μόχθου, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα τριάντα σχεδὸν χρόνων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμνημόνευσα μέχρι τώρα ἀρκετά. Μὲ τὰ παπυρικὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ἐμελέτησε, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐπανειλημμένως, ὁ Pfeiffer μὲ ἐφόδια ἐπιστημονικά, πού μόνον αὐτὸς εἶχε, ἔκαμε προσιτὸ ἓνα νέο τομέα πηγῶν, πού ἐπέβαλε καὶ ἐπιβάλλει νέα μέθοδο καὶ τεχνικὴ τῆς ἐκδόσεως. Εἶναι ἡ ἔκδοση αὐτὴ τὸ ἀριστουργηματικὸ ἐπίτευγμα τῆς νέας μεθόδου⁵⁴. Ἡ ἔκδοση εἶναι ἐφοδιασμένη ὄχι μόνον μὲ κριτικὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα σὲ ὠραῖα λατινικά, ὑπόμνημα, πού δίνει τὰ παράλληλα καὶ τὰ ὅμοια καὶ διαφωτίζει σὲ γλωσσικά, ἱστορικά καὶ ἄλλα προβλήματα.

Ὁ Pfeiffer, πού μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ἐπῆρε τὴ θέση του ἀνάμεσα στοὺς πιὸ μεγάλους φιλολόγους τῆς ἐποχῆς μας στὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο κλάδους τῆς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ ὀπωσδήποτε στὴ Γερμανία ἦταν σ' αὐτὸν τὸν

49. A Greek Anecdote in Shakespeare's Life, Cambridge University Reporter, 29-4-1939.

50. The Measurements of the Zeus at Olympia, The Journal of Hellenic Studies 61, 1941, 1-5.

51. Desiderii Erasmi Roterodami Opus Epistularum, tom. 10, ed. H. M. Allen et H. W. Garrod, The Oxford Magazine, Nr. 60.

52. A Fragment of Parthenios' Arete, The Classical Quarterly, 37, 1943, 23-32.

53. Callimachus, edidit Rudolfus Pfeiffer, Volumen I Fragmenta, Oxonii MCMXLIX. Volumen II Hymni et epigrammata, Oxonii MCMLIII.

54. Max Wehrli, Allgemeine Literaturwissenschaft, Bern 1951, 34.

κλάδο ὁ μέγιστος—στὸν ἄλλο κλάδο, στὴ λατινικὴ φιλολογία ὁ μέγιστος ἦταν ὁ Klingner—, τελειώνει τὸν πρόλογο τοῦ δευτέρου τόμου ὡς ἐξῆς: *Studiorum Callimacheorum nihil nisi initia offero; ad ulteriora per-vestiganda eruditus magna patet area.*

Εἰρωνικὰ ἔλεγε ὅτι εἶχε νομίσει ὅτι ἡ ἔκδοσις αὐτὴ θὰ ἄντεχε τριακόσια χρόνια. Ὅμως τώρα ἔβλεπε ὅτι καὶ πολλὰ σφάλματα εἶχε ἡ ἔκδοσίς του καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ νέα εὐρήματα. Ἀρνήθηκε ὅταν τοῦ ἐζητήθηκε γιὰ τὴν νέα ἔκδοσις νὰ κάμῃ καὶ τὰ δύο, γιὰτι «δὲν εἶχε καιρόν».

Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν κύρια βάσιν—λέγω τὴν κύρια, γιὰτι καὶ προηγούμενες ἐκδόσεις ὅπως τοῦ Schneider εἶναι χρήσιμες—γιὰ μιὰ μοντέρνα ἐρμηνεία τοῦ Καλλιμάχου. Ὅ,τι ἔχει πεῖ ὁ Pfeiffer γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Wilamowitz, ὅτι μόνο μὲ τὸν διαχωρισμὸν (*Auseinandersetzung*) μὲ αὐτὸ μπορούμε νὰ προχωρήσουμε στὴν ἐπιστήμη⁵⁵, ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του.

Στὴ Γερμανία, πού ἐγύρισε ὁ Pfeiffer, ὅπως εἶπα προηγουμένως, τὸ 1951, τὸν ἀκολούθησε ἡ φήμη καὶ μὲ αὐτὴν μαθητὲς ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου. Εἶχε, ὅπως καὶ ὁ Klingner, ἓνα *internationales Publicum*—ἡ φράσις εἶναι τοῦ Klingner.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μορφωμένους τοῦ Μονάχου ἐρχόνταν τακτικὰ καὶ ἐπαρακολουθοῦσαν καὶ τοὺς δύο. Στὰ μαθήματά τους δὲν ἄκουες μόνο τὴν τελευταία λέξη τῆς ἐπιστήμης. Ἄκουες καὶ τὴν πάντα γόνιμη δική τους συμβολή. Ἦταν κυριαρχικὲς μορφὲς ὁ καθένας στὸν κλάδο του. Ἀλλὰ ὁ καθένας καὶ στοὺς δύο κλάδους: ἦταν κάτι τὸ μαγευτικὸ νὰ παρακολουθῆς τὸν Pfeiffer νὰ διδάσκη τὴν Ἰλιάδα σὲ ἓνα μόνο ἐξάμηνο καὶ τὸν Klingner νὰ διδάσκη Πλαῦτο. Καὶ ἀκόμη μαγευτικώτερο νὰ παρακολουθῆς τὸν Klingner, τὸν λατινιστὴ, νὰ διδάσκη Πίνδαρο καὶ τὸν Pfeiffer, τὸν ἑλληνιστὴ, νὰ διδάσκη Ὀράτιο.

Στὰ ἀνώτερα σεμινάρια τους ἐκαθόνταν μαζί τους δύο-τρεῖς Γερμανοὶ, ἓνας-δύο Ἀγγλοὶ, ἓνας Σουηδός, ἓνας Ἰταλὸς καὶ ἐγὼ—ἀναφέρω γιὰ τὰ ἐξάμηνα, πού ἤμουν καὶ ἐγώ. Ἐχωρίζαμε τὰ ἐπὶ μέρους ἐνὸς μεγάλου ἄλυτου προβλήματος, πού τὸ εἶχαν ὀρίσει ἀπὸ τὸ προηγούμενο ἐξάμηνο, καὶ ἐρωτοῦσε στὴν πρώτη συνάντησις ὁ Pfeiffer καὶ ὁ Klingner, ὁ καθένας στὸ δικό του, ποιὸς θέλει νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἔρευνα τοιοῦ μέρους. Ὅλοι τὸ λιγώτερο διδάκτορες, οἱ περισσότεροὶ ὑφηγητὲς, ἀλλὰ καὶ καθηγητὲς πανεπιστημίων στὴ Γερμανία ἢ στίς πατρίδες τους. Ἡ συνεννόησις ἡ προφορικὴ γίνονταν κάποτε καὶ μὲ χειρονομίες (*die Gebärdensprache*) ἢ ἀκόμη, ὅταν αὐτὲς δὲν ἀρκοῦσαν, ἄκουες πρὸ πάντων τὸν Klingner στὸ δικό του σεμινάριο νὰ λέῃ: πῆτε το λατινικά. Συχνὰ ἀκολουθοῦσε ἡ διατύπωσις στὰ λατινικά

μέ γερμανικές καταλήξεις, τόσο πού κάποτε τούς είπα ένα ανέκδοτο, πού είχα ακούσει από τόν 'Αμίλκα 'Αλιβιζάτο: Στα πρώτα χρόνια του αιώνα μας ένας καθηγητής του στο Βερολίνο, ύποστηρίζοντας τó τότε πνεύμα τής εκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, πού ἤθελε νά μορφώνη Γερμανούς καί ὄχι "Ἕλληνες καί Ρωμαίους πολῖτες καί γι' αὐτό ἐκήρυττε τόν πόλεμο ἐναντίον τῆς χρησιμοποίησεως λέξεων μέ προέλευση ἑλληνική καί λατινική, εἶχε πεί τήν φράση: wir müssen dagegen polemisieren!

Στήν περίοδο, πού ἀρχίζει μέ τήν ἐπιστροφή του στή Γερμανία καί τελειώνει μέ τήν συνταξιοδότησή του τó 1957, τó Μόναχο γίνεται ó τόπος τῶν Διοσκούρων τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στή Γερμανία, μαζί μέ τόν Klingner.

Στήν περίοδο αὐτή καί κατόπιν ó Pfeiffer δημοσιεύει πολλές καί σπουδαῖες ἐργασίες, πού ἀναφέρονται καί στούς δύο τομεῖς τῶν ἐρευνῶν του:

Τó 1952 τήν 'Η εἰκόνα τοῦ Δηλίου 'Απόλλωνος καί ἡ ἀπολλώνια ἠθική⁵⁶, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι γιά πρώτη φορά ó Καλλιμαχος παρουσιάζει ἠθικὴν ἀλληγορία.

Τó 1955 τήν Τό μέλλον τῶν σπουδῶν στοῦ πεδίου τῆς ἑλληνιστικῆς ποιήσεως⁵⁷.

Τό ἴδιο ἔτος, τó 1955 τήν 'Ο Ἐρασμος καί ἡ ἐνότητα τῆς κλασσικῆς καί τῆς χριστιανικῆς ἀναγεννήσεως⁵⁸.

Τό 1956 τήν 'Ο χρύσεος λύχνος τῆς 'Αθηνᾶς ('Οδύσεια 19,34)⁵⁹.

Τό 1958 τήν ἐργασία Περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τούς "Ἕλληνας⁶⁰. Τήν ἐργασία αὐτή ἔχω μεταφράσει στά ἑλληνικά τó 1959.

Τó 1958: Ποιητές καί φιλόλογοι στόν γαλλικό οὐμανισμό⁶¹.

Τό ἴδιο ἔτος: "Ἐνα νέο ἀπόσπασμα ἀπό τόν Ἰναχο τοῦ Σοφοκλέους⁶².

Τό 1959 Κλασσικοὶ φιλόλογοι⁶³.

56. The Image of the Delian Apollo and Apolline Ethics, The Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 25, 1952, 20-32.

57. The Future of Studies in the Field of Hellenistic Poetry, The Journal of Hellenic Studies, 75, 1955, 69-73.

58. Erasmus und die Einheit der klassischen und der christlichen Renaissance, Historisches Jahrbuch 75, 1955, 175-188.

59. Die goldene Lampe [der Athene (Odyssee 19, 34), Studi italiani di Filologia Classica 27-28, dedicato alla memoria di Giorgio Pasquali 1956, 426-433.

60. Von der Liebe zu den Griechen. Festrede, München 1958.

61. Dichter und Philologen im französischen Humanismus, Antike und Abendland 7, 1958, 73-83.

62. Ein neues Inachos-Fragment des Sophokles, Sitz-Berichte d. Bayer. Akad., Phil. hist. Klasse, 1958, H. 6, 43 σελίδες.

63. Klassische Philologen, Geist und Gestalt, Biographische Beiträge der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, I Geisteswissenschaften, München 1959, 113-139.

Τὸ ἴδιο ἔτος: Karl Reinhardt⁶⁴.

Τὸ ἴδιο ἔτος: 'Ο ὕπνος τῆς γῆς καὶ τῶν ζώων⁶⁵.

Τὸ 1961: Τὴν *Philologia Perennis*⁶⁶.

Τὸ 1964: Οὐμανιστὲς καὶ φιλόλογοι ἀπὸ τὸ Augsburg⁶⁷.

Τὸ 1966 τὴν ἐργασία Σοφοκλεία⁶⁸.

Ἐπαράλειψα καὶ παλαιότερες καὶ νεώτερες πολλὲς μελέτες τοῦ Pfeiffer, γιατί ὁ σκοπός μου εἶναι νὰ δώσω μόνο μιὰ εἰκόνα τῆς εὐρύτητος τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου.

Ἐίκοσι μία ἀπὸ τίς μέχρι τὸ 1958 ἐργασίες του ἀνατυπωθῆκανε τὸ 1960 μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν *Ausgewählte Schriften* μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ μαθητῆ του Winfried Bühler, σήμερα καθηγητῆ στὸ Ἀμβούργο, μετὰ ἓνα μικρὸ προλογικὸ σημεῖωμα τοῦ Klingner⁶⁹.

Τὸ 1968 ἐδημοσίευσε ὁ Pfeiffer τὴν Ἱστορίαν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τίς ἀρχὲς μέχρι τὸ τέλος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς⁷⁰ στὰ ἀγγλικά ὕστερα ἀπὸ συμφωνία, πού εἶχε κάμει μετὰ τὸν οἶκον Clarendon Press. Τὸ ἔργο ἐμεταφράστηκε στὰ γερμανικά μετὰ δύο χρόνια μετὰ διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις⁷¹. Ἀκολούθησε ἡ ἐλληνικὴ μετάφρασις τὸ 1972⁷² καὶ σὲ ἄλλες γλώσσας. Τὸ 1976 ἐδημοσίευσε ὁ Pfeiffer στὰ ἀγγλικά ἐπίσης ἓναν ἄλλο τόμον, αὐτὸν πού δίνουμε τώρα σὲ μετάφρασις, τὴν Ἱστορίαν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τὸ 1300-1850⁷³. Ἦταν τότε ὁ Pfeiffer 87 χρόνων.

Θυμᾶμαι μετὰ τί ἀγάπην μοῦ ἔγραψε στίς 13 Αὐγούστου τοῦ 1972 ὅτι ἐσύστησε θερμὰ στὸν John K. Cordy, — ἀπὸ χρόνια ἔχει κάμει γιὰ μετὰ καὶ

64. Karl Reinhardt, *Jahrbuch der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, München 1959, 147-152.

65. *Vom Schlaf der Erde und der Tiere*, *Hermes* 87, 1959, 1-6 (*Hermes Klingnerianus*).

66. *Philologia Perennis*, Festrede, München 1961.

67. *Augsburger Humanisten und Philologen*, *Gymnasium* 71, 1964, 190-204.

68. *Wiener Studien* 79, 1966, 63-66 (*Donum natalicium Albin Lesky zum 7. Juli 1966, Dargebracht von Freunden und Schülern*).

69. Ἰδ. ἀνωτ. ὑποσημ. 15.

70. Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship, From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford 1968.

71. Rudolf Pfeiffer, *Geschichte der Klassischen Philologie, Von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus*, Aus dem Englischen übersetzt von Marlene Arnold, Hamburg 1970.

72. Rudolf Pfeiffer, Ἱστορία τῆς Κλασσικῆς φιλολογίας. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν μέχρι τοῦ τέλους τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, Μετάφρασις Παν. Ξένου (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Σειρὰ Βοηθητικῶν Ἔργων 1), Ἀθήναι 1972.

73. Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship, 1300-1850*, Oxford 1976.

για την History τὸ πᾶν» μοῦ γράφει στὸ ἴδιο γράμμα ὁ Pfeiffer — τὸν ἀρμόδιο τοῦ Clarendon Press νὰ μοῦ δώσει τὴν ἄδεια νὰ μεταφράσουμε τὸν πρῶτο τόμο. Μοῦ τὴν ἔδωσαν ὅπως ἀργότερα καὶ γιὰ τὸν ἄλλο τόμο, πρόθυμα καὶ μὲ συμβολικὴ ἀποζημίωση, ἀφοῦ ὁ σκοπός μου δὲν ἦταν «ἐμπορικός». Ἐπαραχώρησα τὰ δικαιώματα αὐτὰ γιὰ τὴν πρώτη βέβαια ἔκδοση στὸ Κέντρο μας. Γιὰ τὴν περιπέτεια, ποῦ ἐπέρασε ἡ μετάφραση τοῦ δευτέρου τόμου, περιπέτεια οὐσίας καὶ διαδικασίας, ὥσπου νὰ φθάσῃ στὸ τυπογραφεῖο, δὲν θὰ πῶ ἐδῶ τίποτε. Θὰ σημειώσω μόνο ὅτι μᾶς ἔστειλαν σὲ τυπογραφικὰ δοκίμια τὸν τόμο, πρὶν ἀκόμη κυκλοφορήσῃ, στὰ τέλη τοῦ Ὀκτώβρη τοῦ 1975, γιὰ νὰ μεταφρασθῇ καὶ νὰ τυπωθῇ γρήγορα.

Εἶδα τὸν Pfeiffer γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1974 στὸ Μόναχο. Στὸ ἰσόγειο διαμέρισμά του στὴν Hiltenspergerstrasse 21. Ἦταν καθισμένος μπροστὰ στὸ γραφεῖο του, γεμᾶτο χειρόγραφα καὶ σημειώσεις, ὁ παλαιίμαχος σοφὸς σὲ μιὰ ἀναπηρικὴ πολυθρόνα. Εἶχε πάθει μιὰ ἀναπηρία στὸ ἓνα του πόδι σὲ μιὰ σύγκρουση ἐνὸς λεωφορείου, μὲ τὸ ὅποιο ἐπήγαινε μὲ ἄλλους σὲ κάποια ἐκδρομὴ. «Ἀπὸ μιὰ βλακεία (durch eine Dummheit) τὸ ἔπαθα» μοῦ εἶπε. Εἶχε χάσει τὴν γυναῖκα του ἀπὸ τὸ 1969. Δὲν ἐτόλμησα νὰ ρωτήσω τίποτε γι' αὐτήν. Μοῦ εἶχε στείλει μετὰ τὸ θάνατό της μιὰ κάρτα γιὰ νὰ μὲ εὐχαριστήσῃ γιὰ τὰ συλλυπητήρια, ποῦ τοῦ εἶχα στείλει. Δὲν εἶχε ἀλλάξει μέσα στὸ σπῆτι τίποτε. Καὶ οἱ δύο χωρὶς νὰ ποῦμε τίποτε ἐνοιώσαμε τὴν ἀσώματη πραγματικὴ παρουσία της μέσα στὸ σπῆτι. Εἶχε μιὰ νοσοκόμα νὰ τὸν περιποιῆται.

Τὸ πρῶτο, ποῦ μὲ ἐρώτησε, ἦταν: Τί κάνετε γιὰ νὰ ἐλευθερωθῆτε ἀπὸ τοὺς δικτάτορες. Τοῦ εἶπα μεταξὺ ἄλλων γιὰ ἓνα «Στρατηγεῖο» τῆς ὁδοῦ Ὀμήρου 52, ὅπως εἶχε ὀνομάσει τὸ γραφεῖο ἐκεῖνο ὁ τωρινὸς πρόεδρος τῆς βουλῆς, ὁ Δημήτριος Παπασπύρου, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Πρόεδρο Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Καὶ ἀμέσως τὰ βησιμένα πίσω ἀπὸ τὰ γυαλιὰ μάτια του ἄστραψαν. Καὶ ἐθυμήθηκα τὴ φράση του: Nur die Tat des Genius zündet...

Ἐπέθανε στὶς 6 Μαΐου τοῦ περασμένου χρόνου, τοῦ 1979. Καὶ τὸν ἔθαψαν στὸν Nordfriedhof στὸ Μόναχο κοντὰ στὸν τάφο τῆς γυναίκας του.

Τὸ 1952 τοῦ εἶχε κάμει μιὰ προτομὴ ὁ Bernard Bleeker. Τὸ εἶχα μάθει καὶ κάπως χαριεντιζόμενος τὸν εἶχα ρωτήσει, γιατί δὲν τὴν στήνουν. Καὶ ὁ Pfeiffer μοῦ ἐθύμισε τὴν τύχη, ποῦ εἶχαν τὰ 300 ἢ 360 ἀγάλματα, ποῦ εἶχαν στήσει οἱ Ἀθηναῖοι στὸ Δημήτριο τὸν Φαληρέα, τὴν τύχη τῶν ἀγαλμάτων του, δταν ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ 307 π.Χ. Ἡ προτομὴ αὐτὴ στήθηκε μετὰ τὸν θάνατό του στὸ γραφεῖο τοῦ προϊσταμένου τοῦ Ἰνστιτούτου γιὰ κλασσικὴ φιλολογία στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου, τοῦ ὁποίου καὶ ὁ Pfeiffer εἶχε διαταλέσει προϊστάμενος. Τὰ κατάλοιπα τοῦ ἔργου του ἔχει ἡ Βαυαρικὴ Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου. Τὰ βιβλία

του έκληρονόμησε ό Erwin Arnold, διευθυντής στη Βιβλιοθήκη αυτή⁷⁴, πού, όπως γράφει ό Pfeiffer στους προλόγους και τών δύο τόμων τής 'Ιστορίας τής Κλασσικῆς Φιλολογίας, τοῦ ἔδωσε ἀνεκτίμητη βοήθεια, πρὸ πάντων κατὰ τὴν συγγραφή τοῦ δευτέρου τόμου, πού εἶχε ἀρχίσει στὰ ὀγδόντα του χρόνια, ὅταν οἱ δυνάμεις του ἄρχισαν νὰ ἔξασθενοῦν.

II

Τὸ πρῶτο, γενικὸ και βασικὸ θέμα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ἡ *quaestio disputata generalis*, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς. Εἶναι μία ἀπὸ τις παλαιότερες ἐπιστῆμες, με προϊστορία ἀπὸ τὸ 600 π.Χ. και με ἱστορία ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. Ἀλλά, ἐνῶ ἡ ἀξίωση αὐτῆ εἶναι ὀλοφάνερα λογική, στὴν πραγματικότητα ἡ ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας σὰν ἐπιστημονικὸς κλάδος της φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπίτευγμα τοῦ Pfeiffer.

Βέβαια δὲν ὑπάρχει, ὅσο γνωρίζω, ἓνα ἔργο μέχρι σήμερα ἔστω ἀπλῶς πληροφοριακὸ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ἀλλὰ συστηματικὸ. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἱστορίας της βρίσκονται και ἄλλοῦ, ἀλλὰ συνήθως σὲ προλόγους ἔργων τῆς ἱστορίας της, ὅπου ἀναφέρονται και χαρακτηρίζονται προηγούμενα παρόμοια ἔργα και μελέτες.

Αὐτὰ δὲν σημαίνουν ὅτι δὲν ἔχει τονισθῆ ἐπανειλημμένως και σὲ τοπικές και στὴ μόνη παγκόσμια θὰ ἔλεγα ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, πού ὑπάρχει μέχρι σήμερα, στὸ ἔργο δηλ. τοῦ Sandys, ἡ οὐσιαστικὴ ἀξία τῆς γνώσεως τῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ἡ ἱστορία τῆς κλασσικῆς ἀρχαιολογίας, γράφει ὁ Bursian, εἶναι ἡ ἔκθεση τών βαθμίδων τῆς ἐξελίξεως, τις ὁποῖες ἔχει διανύσει ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀρχαίας μορφώσεως σὲ διάφορες ἐποχές και ἀποτελεῖ ἓνα ὄχι ἀσήμαντο μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος γενικὰ, ἀφοῦ ἔχει κοντὰ στὴ θεωρητικὴ και πρακτικὴ σημασία, γιατί ἔγινε «παιδαγωγὸς τών λαῶν»⁷⁵.

Και ὁ Sandys τονίζει: Ἡ γνώση τῆς γενικῆς πορείας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὸ παρελθὸν εἶναι οὐσιαστικὴ γιὰ τὴν πλήρη κατανόηση τῆς θέσεώς της στὸ παρὸν και γιὰ τις προοπτικές της στὸ μέλλον. Τέτοια γνώση εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸν σπουδαστῆ, ἀλλὰ και γιὰ τὸν ἐπιστήμονα φιλόλογο, πού ἐπιθυμεῖ νὰ κάμη μιὰ εὐφυῆ χρῆση τών κορυφαίων ὑπομνημάτων στους κλασσικούς συγγραφεῖς, πού ἀναγκαστικὰ σχετίζονται με τοὺς μόχθους

74. Winfried Bühler, Rudolf Pfeiffer†, *Gnomon* 52, 1980, 409.

75. Conrad Bursian, *Geschichte der classischen Philologie in Deutschland, Von den Anfängen bis zur Gegenwart, Erste Hälfte*, München und Leipzig 1883, 2. Ὁ Bursian, μολοντί ἐπιγράφει τὸ ἔργο του Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας προτιμᾷ τὸν ὄρο κλασσικὴ ἀρχαιολογία (τὸν ὄρο τοῦ Wolf).

ἐξόχων φιλολόγων σὲ περασμένες ἐποχές. Ἄλλὰ ἡ ἱστορία τῆς φιλολογίας ἐνδιαφέρει καὶ εὐρύτερα, συνεχίζει ὁ Sandys, γιὰ τὶς σχέσεις τῆς μὲ διάφορες πλευρὰς τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία στὸν Μεσαίωνα, ἡ Ἀναγέννηση, ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα τῶν κυριωτέρων ἐθνῶν⁷⁶.

Τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλολογίας, γιὰ τὴν χρησιμότητά τῆς, γιὰ τὴν «πορεία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὸ παρελθόν» καὶ ἄλλα περιέχουν βέβαια ὄχι μόνο τὰ ἔργα τοῦ Bursian καὶ τοῦ Sandys, ποὺ ἀνάφερα ὡς παραδείγματα.

Τὸ πολὺ θὰ μπορούσε νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας σὰν κλάδος ἐπιστημονικὸς τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Pfeiffer, παρὰ τὴν χρησιμότητα τῆς προηγούμενης ἔρευνας καὶ τὰ μεμονωμένα λαμπρὰ ἐπιτεύγματά τῆς, ἓνα αἴτημα τῆς ἐπιστήμης, ποὺ μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Pfeiffer ἔκαμε πραγματικότητα. Καὶ οἱ δύο τόμοι τῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τοῦ Pfeiffer, πιστεύω περισσότερο ὁ πρῶτος, ἔχουν ὑψώσει τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς σὲ βασικὸ ἐπιστημονικὸ θέμα τῆς. Πῶς συμβαίνει αὐτό; Ἀπλούστατα, τοὺς διακρίνει τὸ χαρακτηριστικὸ τὸ βασικὸ τῆς ἐπιστήμης: ἡ βασικὴ ἀξία τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ καθαρὴ γνώση. Ἡ καθαρὴ γνώση ἔχει ὡς συνέπεια τὴν ἐκάστοτε ἀλλαγὴ, ὀρθὴ ἀλλαγὴ τῶν πραγμάτων. Καὶ ἡ εὐθύνη τῆς ἐπιστήμης εἶναι νὰ βλέπη τὴ σχέση τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀλλαγῆς. Ὅποιος δὲν σέβεται τὴ βασικὴ ἀξία τῆς ἐπιστήμης, λέγει ὁ Carl Friedrich von Weizsäcker, τοῦ ὁποιοῦ ἐχρησιμοποίησα τὴ διατύπωση γιὰ τὴν βασικὴ ἀξία τῆς ἐπιστήμης, καταστρέφει τὴν ἐπιστήμη καὶ δὲν σώζει τὸν κόσμον.

Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἀλλὰ εἶναι καὶ εὐτύχημα ὅτι καὶ οἱ δύο τόμοι ἀναφέρονται σὲ κορυφαῖες περιόδους τῆς κλασσικῆς φιλολογίας: ὁ ἓνας στὴν ἐπιστημονικὴ διαμόρφωσή τῆς, στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, ὅπου ἡ φιλολογία παίρνει συνείδηση τοῦ τί εἶναι, καὶ ὁ ἄλλος στὴν περίοδο ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση μέχρι τὸ 1850, ὅταν δηλαδὴ φθάνη στὸ ἀπόγειό τῆς.

Θὰ σημειώσω πρῶτα ὅτι καὶ οἱ δύο τόμοι περιέχουν καὶ ἀμφισβητούμενα στοιχεῖα καὶ μερικὰ φαινομενικὰ ἢ πραγματικὰ σφάλματα: Στὸν πρῶτο τόμο ὑπάρχουν φαινομενικά, πραγματικὰ σφάλματα ἢ καὶ προβλήματα, σὰ ὅποια ὁ Pfeiffer ἔχει δώσει λύσεις ποὺ ἀμφισβητοῦνται.

Στὴ σελ. 107 ἐπισημαίνει ὁ A.E. Hinds στὴν κριτικὴ του⁷⁷ τὸ «σφάλμα» ὅτι γράφεται ὅτι ὁ Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος ἐβασίλευσε στὰ χρόνια 288-247 π.Χ. Ἀλλὰ στὴ σελ. 92 καὶ 96 γράφει ὁ Pfeiffer ὅτι ὁ Πτολεμαῖος

76. John Erwin Sandys, *A History of Classical Scholarship*, Vol. 1, New York 1958 (ἀνατ.), 13.

77. *Hermathena* 108, 1969, 58.

αὐτὸς ἐδιαδέχθηκε τὸν πατέρα του τὸ 283. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ φαινομενικὸ σφάλμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀπαλλαγῆ ἡ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου⁷⁸.

Σφάλμα πραγματικὸ ἔχει ἐπισημάνει ὁ Georg Luck στὴ διεξοδικὴ κριτικὴ του⁷⁹ σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν Ποιητικὴ τέχνη τοῦ Ὁρατίου 333, πού ὁ Pfeiffer τὸ δίδει: *et prodesse volunt aut delectare poetae*, προφανῶς ἀπὸ μνήμης, σὰν περίφημη formula, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος (σελ. 167), παρασυρμένος φυσικὰ ἀπὸ τὴν διατύπωση τοῦ Φιλοδήμου Περὶ ποιημάτων, XIII 8-15 (Jensen): «καὶ πρὸς ἀρετὴν δεῖ τῶ τελείῳ ποιητῇ μετὰ τῆς ψυχαγωγίας τοῦ τοὺς ἀκούοντας ὠφελεῖν καὶ χρησιμολογεῖν καὶ τὸν Ὅμηρον τέρπειν τε καὶ ὠφελεῖν τὸ πλεῖον». Στὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τὸ χωρίο τοῦ Ὁρατίου εἶναι διορθωμένο (σελ. 208), ὄχι βέβαια ἀπὸ τὴν ὑπόδειξη τοῦ Luck, ἀφοῦ ἡ γερμανικὴ μετάφραση ἐδημοσιεύθηκε δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Luck.

Τὸ μέγα νέο, πού προσφέρει ὁ πρῶτος τόμος, εἶναι ὅτι ἡ φιλολογία ἐδιαμορφώθηκε σὰν ἐπιστῆμη στοὺς αἰῶνες τρίτο καὶ κάτω π.Χ. καὶ ὅτι οἱ προηγούμενες προσπάθειες μέχρι καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποτελοῦν τὴν προ-ιστορία τῆς φιλολογίας.

Δὲν εἶναι κατὰ τὸν Pfeiffer ὁ Ἀριστοτέλης ὁ δημιουργὸς τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ὅπως τὸ ἤθελαν καὶ τὸ θέλουν ἐπιστήμονες ὅπως ὁ Ulicks, πού τὸν περασμένον αἰῶνα εἶχε γράψει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔθεσε τὸ θεμέλιο γιὰ μιὰ ἐπιστῆμη τῆς φιλολογίας ἢ ὅπως ὁ Jaeger, πού ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ὁ φιλόσοφος αὐτὸς ὑπῆρξε «ὁ δημιουργὸς τῆς φιλολογίας», ἢ ὅπως ὁ F. Mehmel, πού ἔχει χαρακτηρίσει τὸν Ἀριστοτέλη βασικὸ πατέρα τῆς φιλολογίας. Τὰ ἐπιχειρήματά του ἐναντίον τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς, πού οὐσιαστικὰ εἶναι ἄποψη τῆς μεταγενέστερης ἀρχαιότητος, ἐκθέτει ὁ Pfeiffer μὲ ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τοῦ προβλήματος⁸⁰. Ἄς ἐπιτραπῆ νὰ πῶ ἐν παρόδῳ ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Pfeiffer εἶναι ἐπαναστατικὴ, ὄχι γιατί μεταφέρει τὴ δημιουργίαν τῆς φιλολογίας λίγες δεκάδες χρόνια μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ γιατί ἡ φιλολογία, πού ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται τότε, δηλ. γύρω στὰ 300 π.Χ. εἶναι ἄλλου εἴδους, ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη μελέτη τῆς παλαιότερης, τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας γιὰ ἀντιδιαστολὴ πρὸς αὐτήν.

Ἐν τούτοις μέχρι καὶ σήμερα, ὅπου ἀκόμη κρίνεται τὸ βιβλίον, ὁ πρῶτος αὐτὸς τόμος, ἐγείρονται ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀντιπαραδοσιακῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως τοῦ Pfeiffer, τὴν ὁποία εἶχε διατυπώσει καὶ προηγουμένως σὲ ἄλλες μικρότερες ἐργασίες του, ὅπως στίς Ἱστορικὲς συναντήσεις

78. Ἄν. ὑποσημ. 71, 138.

79. GGA 1972, 48.

80. History, 67 κέ. 272, γερμαν. ἔκδοση 92 κέ., 329, ἑλλην. μετάφρ. 79 κέ., 324 (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος γράφεται στὸ εὐρετήριο 234).

τῆς κριτικῆς φιλολογίας μετὰ τὸν οὐμανισμό (A. Schr. 159 κέ.) τὸ 1938 ἢ στὴν *Philologia perennis* (σελ. 5), τὸ 1961, ποῦ ἔχω ἀναφέρει προηγουμένως⁸¹.

Ἔνας ἀπὸ τοὺς λίγους, ποῦ παραδέχονται ἀνεπιφύλακτα τὴ θεωρία τοῦ Pfeiffer, εἶναι ὁ Heinz Haffter⁸².

Ὁ ἴδιος ὁ διάδοχος τοῦ Pfeiffer στὸ Μόναχο, ὁ Kurt von Fritz, στὸ λόγο του στὴ Βαυαρικὴ Ἀκαδημία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Pfeiffer διατυπώνει, βέβαια μετὰ περισσὴ λεπτότητα τὴν ἀμφιβολία του: Ἐν ὄψει τῶν θεωρητικῶν ἐρευνῶν γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς τραγωδίας στὴν Ποιητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Ὀμηρικῶν προβλημάτων καὶ λύσεων μπορεῖ νὰ διερευνηθῆ τὸ ζήτημα, ἀν καὶ κατὰ πόσον ὑπῆρξε ὁ Ἀριστοτέλης ὁ κύριος πρῶτος πατέρας τῆς φιλολογίας⁸³.

Ἄλλὰ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ καὶ οἱ παραλλαγές τους θὰμποροῦσαν νὰ ἐπεκταθοῦν καὶ γιὰ προηγούμενους, ποῦ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἶχαν μελετήσῃ π.χ. τὸν Ὀμηρο, ὅπως ὁ Δημόκριτος, τὸν ὁποῖο ἤδη στὸν περασμένον αἰῶνα εἶχε χαρακτηρίσει ὁ Diels *Altmeister unserer Wissenschaft*⁸⁴. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Pfeiffer, δὲν ἔκαμε καμμιά *recensio* οὔτε τῆς Ἰλιάδος οὔτε ἄλλου κειμένου. Ἀντιθέτως οἱ ἀναφορές του στὸν Ὀμηρο ἢ οἱ παραθέσεις χωρίων ἀπὸ αὐτὸν δεικνύουν ὅτι οἱ σχέσεις του μετὰ τὸ ὀμηρικὸ κείμενο δὲν εἶχαν ἀκρίβεια, δὲν ἦταν σχέσεις φιλολόγου.

Τὸ περίφημο κείμενο τῆς Ἰλιάδος, ποῦ ὁ Ἀριστοτέλης «ἐδιόρθωσε» καὶ ἐχάρισε στὸν Μεγάλον Ἀλέξανδρο, ὅπως ἀναφέρει ἡ *Vita Marciana* («καὶ ἡ τῆς Ἰλιάδος ἐκδοσις ἦν δέδωκε τῷ Ἀλεξάνδρῳ») δὲν ὑπῆρξε κατὰ τὸν Pfeiffer⁸⁵ διορθωμένο κείμενο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ τὴν καὶ δὲν ἀναφέρεται πούθεν ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινούς φιλολόγους καὶ δὲν ἀναφέρεται στοὺς καταλόγους τῶν χαμένων ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη.

Τελευταῖα ἀμφισβήτησε τὴν ἀποψη τοῦ Pfeiffer ὁ Rudolf Blum⁸⁶.

81. Ἄνωτ. ὑπόσημ. 47, 66.

82. Heinz Haffter, *Geschichte der Klassischen Philologie*, στὸ βιβλίο *Das Erbe der Antike*, Zürich und Stuttgart 1963, 14. Ὁ Haffter εἶχε ὑπ' ὄψιν τὰ παλαιότερα σχετικὰ μελετήματα τοῦ Pfeiffer καὶ ἰδιαιτέρως τὴν *Philologia perennis*. Ὁ Gaetano Righi τὴν παραδέχεται, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ στὸν Pfeiffer (*Breve Storia della Filologia Classica*, Firenze 1962, 52).

83. Kurt von Fritz, Rudolf Pfeiffer 28.9.1889 - 6.5.1979, Sonderdruck aus dem *Jahrbuch der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1979, 7.

84. Pfeiffer ξ.ἀ. 43, γερμ. ἐκδ. 65, ἑλλην. μετάφρ. 51.

85. Pfeiffer ξ. ἀ. 71 κέ., γερμ. μετ. 97 κέ., ἑλλην. μετάφρ. 83 κέ.

86. Rudolf Blum, *Kallimachos und die Literaturverzeichnis bei den Griechen*, Untersuchungen zur Geschichte der Biobibliographie, (*Aus Archiv für Geschichte des Buchwesens* 18, 1977) Frankfurt am Main 1977, στηλ. 44 καὶ ὑπόσημ. 50.

Γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀπουσία μνείας τῆς διορθώσεως τῆς Ἰλιάδος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὑποθέτει ὅτι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι ἢ δὲν εἶχαν κανένα ἀντίγραφο τῆς διορθωμένης ἀπὸ αὐτὸν Ἰλιάδος ἢ αὐτὸ δὲν ἀντιγράφηκε καθόλου ὥστε νὰ ἔχουν ἀντίγραφο. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα θυμίζει τὸ ἀνέκδοτο, πού ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος, Ἀλκιβιάδης 7 — ἀναφέρει καὶ ὁ Blum τὸ ἀνέκδοτο αὐτό⁸⁷—, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀλκιβιάδης εἶχε ζητήσει, ὅταν εἶχε περάσει πιά τὴν παιδικὴ ἡλικία, ἓνα κείμενο τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ κάποιον γραμματοδιδάσκαλο, καὶ ὅταν αὐτὸς τοῦ εἶπε ὅτι δὲν ἔχει τίποτε τοῦ Ὀμήρου, προσεφέρθη ἄλλος νὰ τοῦ δώσῃ τὸν «Ὀμηρον ὑφ' ἑαυτοῦ διορθωμένον». Καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης τοῦ εἶπε: «εἶτα γράμματα διδάσκεις Ὀμηρον ἐπανορθοῦν ἱκανὸς ὢν...;». Τὸ ἀνέκδοτο ἀναφέρεται γύρω στὰ 435 π.Χ. Καί, εἴτε ἔχει σχέση μετὰ τὴν πραγματικότητα εἴτε ὄχι, δεικνύει ὅτι ἓναν αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἐγινόντανε διορθώσεις στὸ Ὀμηρικὸ κείμενο. Ἀλλὰ αὐτὲς βέβαια δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν, ἢ μᾶλλον εἶναι βέβαιο, ὅτι δὲν εἶχαν σχέση μετὰ τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμη.

Ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ὑπῆρξε, ὑποστηρίζει ὁ Pfeiffer (σελ. 72, γερμαν. ἐκδ. 98 κέ., ἑλλην. μετάφρ. 85 κέ.), οὔτε «ἐρμηνευτής». Ἦταν ἓνας ὑποστηρικτὴς τοῦ Ὀμήρου καὶ γι' αὐτὸ ἀπάντησε στὶς πολλὰς προγενέστερες ἐπιθέσεις, πού ἐγινόντανε ἐναντίον τοῦ ποιητῆ. Θὰ μπορούσα νὰ προσθέσω ὅτι τὰ ἀποσπάσματα τῶν Ὀμηρικῶν προβλημάτων καὶ λύσεων δεικνύουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συζητεῖ τὶς ἀπορίες καὶ προτείνει λύσεις σύμφωνα μετὰ τὰ κριτήρια καὶ τὶς ἀρχές, πού ἔχει στὸ εἰκοστὸ πέμπτο κεφάλαιο τῆς Ποιητικῆς⁸⁸. Ὑπῆρξε ὁ αἰσθητικὸς φιλόσοφος τῆς λογοτεχνίας καὶ ἀρχαιογνώστης, ὄχι ὁ φιλόλογος, ὁ φιλολογικὰ ἀσχολούμενος μετὰ τὴν λογοτεχνία. Τὰ γνωρίσματα, πού ἀναφέρει ὁ Jaeger: «τὰ καθαρῶς λογοτεχνικά - φιλολογικὰ ὁμηρικὰ προβλήματα... πού ἤδη ὀδηγοῦν στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐξήγηση καὶ κριτικὴ καὶ μαζί μετὰ τὴν δημιουργία τῆς ποιητικῆς, τῆς λογοτεχνικῆς χρονολογίας καὶ μετὰ τὴν ἀσχολία τῆς προσωπικότητος τῶν ποιητῶν» δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὸν κάμουν «δημιουργὸ τῆς φιλολογίας»⁸⁹, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει ὁ Ἀριστοτέλης περίοπτη θέση στὴν προϊστορία τῆς.

Θὰ περιορισθῶ σ' αὐτὰ γιὰ τὸν πρῶτο τόμο καὶ θὰ ἀναφερθῶ καὶ στὸν δεῦτερο τόμο, αὐτὸν πού δίνουμε τώρα σὲ μετάφραση. Μὲ τὸν τόμον αὐτὸν περνάει, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει στὸν πρόλογο, κατ' εὐθεΐαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ὅπου εἶχε τελειώσει τὸν προηγούμενο τόμο, στὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, ὕστερα καὶ ἀπὸ παρακίνηση τοῦ φίλου του Eduard Fränkel, γιὰτὶ

87. Rudolf Blum ἔ.ἀ. 45, ὑπόσημ. 51.

88. Ingemar Düring, Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens, Heidelberg 1966, 179 κέ.

89. Werner Jaeger, Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung, Zweite veränderte Auflage, Berlin 1965, 350.

και η κλίση του και οι γνώσεις του για την τεράστια έρευνα της ιστορίας της μεσαιωνικής φιλολογίας δεν θα μπορούσαν να δώσουν έναν τόμο παρόμοιο με τους τόμους για τους αρχαίους και τους νεώτερους χρόνους.

Και αυτός ο τόμος έχει φυσικά τις αδυναμίες του. Πρώτα έχει μερικές ανακρίβειες, τις οποίες έχει επισημάνει η κριτική⁹⁰. Έχει και τις ελλείψεις ή παραλείψεις του⁹¹. Ένώ αναφέρεται σε πεντέμισυ αιώνες της ιστορίας της κλασικής φιλολογίας, αιώνες κοσμοϊστορικούς και πλουσιώτατους σε γεγονότα, η έκτασή του είναι σχετικά μικρή, δεν καλύπτει ούτε διακόσιες σελίδες, αν δεν υπολογίσει κανείς το διεξοδικό εύρητήριο, με το οποίο φθάνει τις 213 σελίδες. Δεν είναι όμως η συντομία αυτή αναμφισβήτητο μειονέκτημα. Αντιθέτως, την εξαιρεί ο Lloyd-Jones⁹². Από το άλλο μέρος δεν αναφέρεται, όπως έχει παρατηρήσει ο W. B. Stanford⁹³, σε σπουδαίες περιόδους της κλασικής φιλολογίας στην Ίρλανδία, στη Δανία και στην Αμερική.

Αλλά και ο χρονικός περιορισμός του βιβλίου (μέχρι το 1850), χωρίς να είναι μειονέκτημα, γεννά άπορίες: Είχα ακούσει τον Pfeiffer να διδάσκει ιστορία της κλασικής φιλολογίας το 19ο και των αρχών του 20ού αιώνα, αλλά και από τις εργασίες του, που ανάφερα προηγουμένως, π.χ. από την Για τις ιστορικές συναντήσεις της κριτικής φιλολογίας με τον ούμανισμό, φαίνεται καθαρά ότι ο Pfeiffer γνώριζε βαθειά την ιστορία της κλασικής φιλολογίας μέχρι και τον Wilamowitz μέχρι και τον Jaeger, που τους έζησε από κοντά και τους έκρινε, μέχρι και τον Pasquali και όλους τους άλλους μεγάλους του αιώνα μας. Γιατί λοιπόν ο τόμος αυτός σταματά και κάπως άπτομα στο 1850 και μάλιστα με μία μόνο και όχι ολόκληρη σελίδα για τον Lachmann;

Ο Kurt von Fritz γράφει⁹⁴ ότι ο δεύτερος αυτός τόμος τελειώνοντας με την διαπίστωση ότι το 1850 αποτελεί πραγματικά ένα ρήγμα στην εξέλιξη της κλασικής φιλολογίας, γιατί κατόπιν ο ούμανισμός δεν είχε πλέον πραγματικά κινητήρια δύναμη και είχε πέρα για πέρα επικρατήσει ο ρεαλισμός και ο ιστορικισμός του Mommsen, συμπεριλαμβάνει μιά όξεια κριτική έναντι του Werner Jaeger, του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται, και έναντι των μαθητών του, που μέσα στο πνεύμα του ούμανισμού του έδοκίμαζαν να συνεχίζουν να δρούν.

Στο κάλυμμα του εξωφύλλου του πρώτου τόμου, το οποίο δυστυχώς δεν έχω τώρα, έγραφε ο εκδοτικός οίκος ότι θα ακολουθούσαν άλλοι τόμοι χωρίς συνέχεια ο ένας του άλλου από τον ίδιο συγγραφέα της ιστορίας της

90. Monique Mund-Dopchie, AC 46, 1977, 377.

91. Hugh Lloyd-Jones, TLS 20 Αύγουστου 1976, 1022 (στήλη 4).

92. Hugh Lloyd-Jones, ξ.ά.

93. Hermathena 122, 1977, 74.

94. Kurt von Fritz, ξ.ά. (ιδ. άνωτ. ύποσημ. 83), 10.

κλασσικῆς φιλολογίας. Ἀκολούθησε ὁμως μόνον ἓνας, αὐτὸς ὁ σχετικὰ σύντομος, γιὰ τὸν ὁποῖο κάνω τώρα λόγο. Εἶναι λοιπὸν κατὰ τὴ γνώμη μου βέβαιο ὅτι ὁ Pfeiffer εἶχε τὸ ὑλικὸ ἢ τοῦλάχιστον μεγάλο μέρος του γιὰ τοὺς ὑπολοίπους αὐτοὺς τόμους, τὸ ὁποῖο λόγω τῆς ἡλικίας του δὲν μπορούσε πλέον νὰ ἐπεξεργασθῆ ὅπως ἤθελε, γιὰ νὰ δώσῃ τοὺς ἄλλους αὐτοὺς τόμους. Εἶναι εὐλογο νὰ ὑπάρχῃ τὸ ὑλικὸ αὐτό, ἴσως καὶ κάποια ἐπεξεργασία του στὰ κατάλοιπά του, τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶπα προηγουμένως, βρίσκονται στὴ Βαυαρικὴ Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου. Οἱ βιογραφίες του νεωτέρων φιλολόγων ἢ οἱ λόγοι του γι' αὐτούς⁹⁵ προϋποθέτουν ἀσφαλῶς συγκέντρωση τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο, ἂν ὑπάρχῃ καὶ κάποια σχετικὴ ἐπεξεργασία, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὴ βάση τῆς συγγραφῆς ἀπὸ κάποιον ἢ κάποιους μαθητῆς του ἑνὸς ἄλλου, τρίτου τόμου ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας κατὰ τὸ πνεῦμά του, μιᾶς *Historia Pfeifferiana* μετὰ τὸ 1850.

Ἀκριβῶς ὁ τρόπος πὺν τελειώνει τὸν τόμο, πὺν δίνουμε τώρα σὲ μετάφραση, ὅσα λέγει στὸ τέλος τοῦ τόμου αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα ὀδήγησαν τὸν Kurt von Fritz στὸ πάρα πάνω συμπέρασμά του, δεικνύουν ὅτι ὁ Pfeiffer σὲ ἓναν ἄλλο τόμο, θὰ ἐπραγματευόταν τὴν πορεία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας γιὰ νὰ δείξῃ καὶ ὅσα λαμπρὰ ἐπιτεύγματα εἶχε ἢ ἐπιστήμη αὐτὴ μετὰ τὸν Lachmann, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐπαληθεύσῃ τὴν θεμελιακὴ θέση του γιὰ τίς σχέσεις τῆς ἀκμῆς τῆς φιλολογίας καὶ τοῦ γνήσιου καὶ ἀληθινοῦ οὐμανισμού, θέσῃ γιὰ τὴν ὁποῖα ἔκαμα πάρα πάνω λόγο⁹⁶.

Ἡ ἐξάντληση λοιπὸν τῶν δυνάμεων τοῦ Pfeiffer ὀδηγεῖ στὴν ἀπάντηση, στὴν ἀπορία, γιὰτὶ τελειώνει τὴν ἱστορία του στὸ 1850, ἐξάντληση γιὰ τὴν ὁποῖα, ὅπως εἶπα πάρα πάνω, (σελ. xxxii), γράφει καὶ ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο τοῦ δευτέρου τόμου.

Ἡ ἐξάντληση αὐτὴ φαίνεται καὶ μέσα στὸν τόμον αὐτό, ἀκριβῶς σὲ τελευταῖα μέρη τοῦ βιβλίου. Θὰ ἀναφέρω σχετικὰ μὲ τὸν Wolf. Τὸ κεφάλαιον γιὰ τὸν Wolf ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε σελίδες. Ἡ συντομία τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἔχει κάμει κάποια ἐντύπωση καὶ ἔχει ἐπισημανθῆ, ὅχι τελείως ὀρθὰ κατὰ τὴν γνώμη μου, ὅτι ὁ Pfeiffer δὲν ἀναφέρεται στὶς ἐρμηνευτικὰ ἀπόψεις τοῦ Wolf⁹⁷. Κάνει ἢ συντομία τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἀκόμη μεγαλύτερη ἐντύπωση, ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Pfeiffer μόνον γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν

95. A. Schr. 267 κέ. γιὰ τὸν Wilamowitz, γιὰ ἄλλους 296 κέ. (ἀριθμ. 80, 89, 90, 96, 97).

96. Ἄνωτ. σελ. xxvi.

97. Hellmut Flashar, *Die methodisch-hermeneutischen Ansätze von Friedrich August Wolf und Friedrich Ast-Traditionelle und neue Begründungen*, Hellmut Flashar-Karlfried Gründer-Alex Horstmann (ἐκδότες), *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert, Zur Geschichte und Methodologie der Geisteswissenschaften*, Göttingen 1979, 22 ὑπόσημ. 4.

ἐπιστολῶν τοῦ Wolf εἶχε κάμει μιὰ κριτικὴ σὲ δέκα σελίδες⁹⁸.

Ἐνῶς ὁ Pfeiffer εἶχε στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Bentley ἀσχοληθῆ μετὰ τὴν ἐξάρτηση τῆς μεθόδου του ἀπὸ τὸν Νεύτωνα⁹⁹ καὶ μάλιστα διεξοδικὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μετὰ τὴν σχέση τοῦ Wolf μετὰ τὴν φιλολογία τοῦ Bentley¹⁰⁰ καὶ μετὰ τὴν βιογραφία τοῦ Bentley ἀπὸ τὸν Wolf¹⁰¹, δὲν ἀναφέρει τίποτε, ὅπως δὲν ἀναφέρει καὶ ἡ μελέτη, στὴν ὁποία παρέπεμψε στὴν ὑπόσημ. 97, γιὰ τὴν βασικὴ ἀντίληψη τοῦ Wolf γιὰ τὴν φιλολογία, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι αὐστηρὰ ἐπιστῆμη τοῦ εἴδους τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, νὰ ἔχη ἓνα χωριστὸν ἰδιαιτέρου τομέα καὶ ἀσφαλῆ ὄρια (ein gesondertes Gebiet καὶ sichere Grenzen). Ἡ ἀρχαιογνώσια—τὸν ὄρο ἐδημιούργησε ὁ Wolf—πρέπει νὰ ἔχη τὴ θέση τῆς μέσα στὶς ἐπιστῆμες, ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε, δηλ. στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ στὶς ἄλλες, ποὺ ἐτελοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασή τους. Μιὰ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος αὐτοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει γράψει τελευταῖα ὁ Jay Bolter¹⁰², θὰ ἀπαιτοῦσε δυνάμεις, ποὺ ὁ Pfeiffer δὲν εἶχε μετὰ τὰ 80 τοῦ χρόνιου καὶ ἐρευνητικὴ δραστηριότητα, ποὺ ἐπίσης δὲν μποροῦσε νὰ ἀναπτύξῃ. Γιατὶ θὰ ἔπρεπε νὰ καταπιαστῆ μετὰ τὶς θεωρίες τοῦ διαφοτισμοῦ καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἐπιστημολογία του. Εἶναι, νομίζω, διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ Pfeiffer ἡ φράση στὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας παραγράφου τοῦ κεφαλαίου του γιὰ τὸν Wolf, ὅτι «ἐπροσπάθησε νὰ περιγράψῃ τὴν δραστηριότητα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Γερμανοῦ φιλόλογου», δηλ. ὄχι τὶς βασικὲς ἀντιλήψεις του ἢ τὶς θεωρίες του γιὰ τὴν φιλολογία.

Οἱ ἱστορίες τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἦταν μέχρι τὴν ἱστορία τοῦ Pfeiffer, ὅπως τὸ δείχνει ἡ ἱστορία τοῦ Sandys, «συλλογὲς ἀπὸ γεγονότα καὶ χρονολογίες» ἢ μελέτες καὶ ἐπισκοπήσεις ὑποκειμενικῆς, ὅπου κατὰ κανόνα ἔλειπαν καὶ οἱ ἀπαραίτητες πληροφορίες. Στούς δύο τόμους τοῦ ἔργου τοῦ Pfeiffer παρακολοθεῖται ἡ ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὶς διαδοχικὲς βαθμίδες τῆς μετὰ τὰ ἀποκορυφώματά τους. Καὶ ἡ παρακολούθηση αὐτὴ ἔχει βάση τὴν σὲ πλάτος καὶ βάθος ἐξαντλητικὴν ἐρευνα καὶ μελέτη τοῦ ὕλικου—αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου ἰσχύει περισσότερο γιὰ τὸν πρῶτο τόμο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ δεκατρία πρῶτα κεφάλαια τοῦ δευτέρου, ὄχι δηλαδὴ γιὰ τὰ τρία τελευταῖα κεφάλαια. Δὲν ἀποβλέπει στὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, συγκεκριμένα στὴν ἀναγραφή τῶν γεγονότων ἢ γεγονότων ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν φιλόλογων καὶ στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἔργων τους, πρᾶγμα ποὺ κατὰ κανόνα χαρα-

98. Friedrich August Wolf, Ein Leben in Briefen hsg. von S. Reiter, 3 Bände, Gnomon 14, 1938, 401-410.

99. Σελ. 144-147, στὴ μετάφρ. 168-169.

100. 173 κέ., στὴ μετάφραση 200 κέ.

101. 148, ὑπόσημ. 8.

102. Jay Bolter, Friedrich August Wolf and the Scientific Study of Antiquity, Greek-Roman-and Byzantine Studies 21, 1980, 83-99,

κτηρίζει άλλα έργα, όπως του Sandys, και που καθιστά σχετικά εύκολη τη συγγραφή τους, όπως έγινε με τον Sandys, που μέσα σε οκτώ μόνο χρόνια, από το 1900 μέχρι το 1908, εκατάφερε να γράψει και να εκδώσει τους τρεις όγκώδεις τόμους του έργου του σε πάνω από 1600 σελίδες.

Με την περιγραφή ή εξιστόρηση της ζωής των φιλολόγων και την αναγραφή των έργων τους δεν δεικνύεται τί υπήρξε ή φιλολογία. Σπάνια στον Sandys θα εύρη ο αναγνώστης τί έπίστευε ό κάθε φιλόλογος για τη φιλολογία και φυσικά ποιές άρχές ή μεθόδους είχε και άν είχε. 'Αλλά και στίς περιπτώσεις, που συμβαίνει αυτό, οι πληροφορίες παρουσιάζουν τά πράγματα άποκομμένα και από την προέλευσή τους και από τό γενικό περιβάλλον τους. Αυτό όφείλεται και σε άλλους λόγους και στην μη άμηση και προσωπική μελέτη των πηγών, πράγμα που συνήθως συμβαίνει και μάλιστα αναγκαστικά έξ αίτίας του τεράστιου ύλικού.

Είναι αυτό τό είδος της ιστορίας της φιλολογίας σαν τίς ιστορίες της φιλοσοφίας πρό πάντων πριν από τον Hegel, που έγραφαν για τη ζωή και άπαριθμούσαν τά έργα των φιλοσόφων και έδιδαν και τίς γνώμες τους ή υποστήριζαν ότι είχαν οι φιλόσοφοι άπόψεις, από τίς όποιες δέν εύρισκότανε καμμία στα κείμενά τους¹⁰³.

Αυτόδ ό τρόπος της διαπραγματεύσεως είναι τελείως άνιστόρητος (durchaus unhistorisch) είχε γράψει ό Hegel, κρίνοντας άυστηρά τίς προηγούμενες ιστορίες της φιλοσοφίας, για την μεγάλη, την έξάτομη *Historia critica philosophiae* του Johann Jacob Brucker¹⁰⁴.

Όπως για τον Hegel ή ιστορία της φιλοσοφίας είναι ή ίδια ή φιλοσοφία —ό Hegel είναι ό πρώτος φιλόσοφος που άποδίδει τέτοια σημασία στην ιστορία της¹⁰⁵— έτσι είναι ή ιστορία της κλασσικής φιλολογίας και για τον Pfeiffer. 'Ο Hegel γράφει: «ή διαδρομή της ιστορίας άποτελεί τό γίγνεσθαι της έπιστήμης μας»¹⁰⁶ (δηλ. της φιλοσοφίας). Και ό Pfeiffer συμπεραίνει στον πρόλογο του πρώτου τόμου: «'Η ιστορία της κλασσικής φιλολογίας είναι ή κλασσική φιλολογία στο γίγνεσθαι της». Και όπως ή ιστορία της φιλοσοφίας είναι για τον Hegel σαν κλάδος αναπόσπαστο τμήμα της φιλοσοφίας—σήμερα μάλιστα τό μόνο, που παραδέχονται ως φιλοσοφία ή από την φιλοσοφία φιλόσοφοι όπως ό Heidegger—, έτσι και για τον Pfeiffer ή

103. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über Platon* (1825-1826), Unveröffentlichter Text, Herausgegeben, Eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Jean-Louis Vieillard-Baron, Frankfurt/M-Berlin-Wien 1979, 15.

104. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I* (Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden... von Hermann Glockner τόμ. 17), vierte Auflage, Stuttgart 1965, 147.

105. Jean-Louis Vieillard-Baron (άνωτ. ύποσημ. 103) 12.

106. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* ε.ά. 30.

ιστορία τῆς φιλολογίας μπορεῖ νὰ ἀξιῶση νὰ θεωρῆται οὐσιαστικὸ μέρος τῆς φιλολογίας. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προχωρήσῃ περισσότερο καὶ νὰ πῆ ὅτι, ὅπως γιὰ τὸν Hegel ἡ σπουδὴ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ σπουδὴ τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφίας¹⁰⁷, ἔτσι εἶναι καὶ γιὰ τὸν Pfeiffer ἡ σπουδὴ τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογίας, εἶναι ἡ σπουδὴ τῆς ἴδιας τῆς φιλολογίας. Ὁ Pfeiffer ἔχει ὡς στόχο, ὅπως γράφει στὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου, «νὰ κάμῃ ὁρατὰ τὰ σπουδαῖα γεγονότα στὴν ἱστορικὴ τους σχέση. Γιατὶ μόνο στὴ διαδρομὴ τῶν ἐποχῶν, στὴ διαδοχὴ τῶν λαῶν καὶ τῶν γενεῶν ἀποκαλύπτεται ἡ φύση καὶ οἱ ποικίλες μορφές τῆς φιλολογίας». Αὐτὸ θυμίζει πάλι πρὸς συγκριμένα τὸν Hegel, πού νομίζει ὅτι ἡ ὀρθότητα, δηλ. ἡ ἀληθινὴ φύση, τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως ἀποδεικνύεται μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας¹⁰⁸.

Ὁ Pfeiffer συνεχίζει τὸ πάρα πάνω μέρος τοῦ Προλόγου του μὲ τὴν φράση: «Λέμε σπουδαῖα γεγονότα, γιατί εἶναι φανερό ὅτι δὲν θέλουμε νὰ γνωρίζουμε ὅ, τι εἶναι ξεπερασμένο καὶ γιὰ πάντα περαστικὸ, ἀλλὰ ὅ, τι διαρκεῖ. Θέλουμε νὰ ἐρευνήσουμε τὴν ζωντανὴ σχέση τοῦ εἰδέναι, τὴν *philologia perennis*».

Ὁ Pfeiffer στὶς ἐπιδιώξεις καὶ στοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοὺς, δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα φιλόσοφο, στὸν Πρόλόγὸ του. Στὴ μελέτη του ὅμως *Philologia perennis* τὸ 1961 ἀναφέρει, στὴ σελίδα 3, ὅτι τὸν τύπο *perennis*, μεταφέρει ἀπὸ τὴν φιλοσοφία στὴ φιλολογία καὶ μάλιστα στὴν κλασσικὴ φιλολογία καὶ ὅτι μὲ αὐτὴν τὴν μεταφορὰ ἐννοεῖ «τὸν στοχασμὸ πάνω σὲ γόνιμα ἱστορικὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα ἐπιτεύχθηκε κάτι ὀριστικὰ ἀξιο, πού στὸ γύρισμα τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν λαῶν, ἔμεινε σὰν μόνιμο ἢ μάλιστα ἀναπτύχθηκε. Μέσα ἐκεῖ, ὅχι στὴν ἀπλὴ συνέχεια τῆς φιλολογίας, μέσα στὶς κρίσεις τῆς παγκόσμιας ἱστορίας φανερώνεται ἡ γνήσια *philologia perennis*». Καὶ συνεχίζει: «Καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν κάπως ἀνάλογο μὲ αὐτό, πού ἐνοοῦσε ὁ Leibniz στὸ πεδίο τῆς φιλοσοφίας γύρω στὰ 1700 μὲ τὸ «*perennis philosophia*», ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε συνειδητὰ τὸν ὄρο, πού εἶχε σφυρηλατήσει ἕνας πολυῖστορας τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως.

Ὁ Agostino Steuco ἢ μὲ τὴν λατινικὴ μορφή τοῦ ὀνόματός του Augustinus Steuchus ἢ καὶ Steuchius — αὐτὸν τὸν «πολυῖστορα» τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως ἐννοεῖ ὁ Pfeiffer — ἦταν πλατωνιστῆς καθολικὸς θεολόγος. Ἐγεννήθηκε στὸ Gubbio τὸ 1497 καὶ ἐπέθανε στὴ Βενετία τὸ 1548. Ἐγινε τὸ 1538 *praefectus* τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης καὶ ὀνομάσθηκε ἐπίσκοπος Κισάμου τῆς Κρήτης. Τὸ 1540 ἐδημοσίευσε τὸ ἔργο του *De philosophia perenni sive veterum philosophorum cum*

107. Hegel, ἔ.ἀ. 59, 60.

108. Hegel, ἔ.ἀ. 44 κ.έ.

theologia christiana consensu libri X. "Όπως εξηγεί ο Kristeller, έκασκεύασε τὸν ὄρο philosophia perennis ὁ Steuco, γιατί στὴν ἐποχὴ του ἐπιστευόταν ὅτι ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία καὶ θεολογία, ἡ ἰουδαϊκὴ καὶ χριστιανικὴ φιλοσοφία καὶ θεολογία ὄχι ἦταν σύμφωνες¹⁰⁹, καὶ ἀκριβέστερα γιατί στὴν ἐποχὴ του τὸ ὄνομα Πλάτων ἐπεριλάμβανε τὴν μακρὰ παράδοση τῆς ἀρχαιότητος καὶ τὸν μεταγενέστερο νεοπλατωνισμό καὶ ἐθεωρεῖτο σὰν ἓνα εἶδος αἰώνιας φιλοσοφίας¹¹⁰.

Ὁ Steuco ἐννοεῖ μὲ τὸν ὄρο philosophia perennis τὶς βασικὲς ἀλήθειες, πού ἀπαντοῦν σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχὰς καὶ μαζὶ ἀποτελοῦν τὴν μία ἐπιστῆμη καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν μία ἀρχὴ (ἀπὸ τὸν θεό)¹¹¹, ἀλήθειες, πού ἀποκαλύφθηκαν ἀπὸ τὴν μία ἀρχή, ἀπὸ τὸν θεό, στὸν ἄνθρωπο, πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση του, ἐξεχαστήκανε ἔπειτα καὶ ἐπαρουσιάζονταν ἔπειτα ἀποσπασματικὰ στὴν κατόπιν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σκέψεως, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Loemker¹¹², ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ὄρος ἀπὸ τὴν πρώτη του χρῆση ἀντιπροσωπεύει μιὰ προσπάθεια γιὰ ἓνα πλήρες σύστημα σκέψεως, τὴν ἐνότητα τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ μέσα στὴν ἱστορία τῆς σκέψεως παρουσιάζεται μόνο σὰν ἓνα ἰδεῶδες. "Άλλο εἶναι τὸ θέμα τῆς ὀρθότητος τῶν συσχετισμῶν τοῦ Steuco, γιὰ τοὺς ὁποῖους, ἤδη μὲν ἐκδόθηκε τὸ κύριο αὐτὸ ἔργο του, ἐπαρουσιάστηκανε φοβερὲς ἀμφισβητήσεις.

Στὸν Leibniz ὁ ὄρος philosophia perennis σημαίνει τὴν ἀλήθεια, πού ἔχει παραδοθῆ ἀπὸ τοὺς παλαιούς καὶ ἔχει ἐξαπλωθῆ ἀλλὰ συχνὰ ἔχει σκεπαστῆ ἢ ἀποσιωπηθῆ¹¹³. "Όπως γράφει ὁ ἴδιος: «Ἡ ἀλήθεια εἶναι εὐρύτερα ἐξαπλωμένη ἀπὸ ὅσο κανεὶς σκέπτεται, ἀλλὰ εἶναι πολὺ συχνὰ φτειασιδωμένη καὶ πολὺ συχνὰ ἐπίσης φακλωμένη καὶ ἀκόμη ἀδυνατισμένη, διεστραμμένη, ἐφθαρμένη ἀπὸ προσθήκες, πού τὴν χαλοῦν καὶ τὴν κάνουν λιγώτερο ὠφέλιμη. "Άν ἓνας ἐπισήμαιο αὐτὰ τὰ ἴχνη τῆς ἀλήθειας στοὺς ἀρχαίους ἢ (γιὰ νὰ μιλήσω γενικώτερα) στοὺς προγενέστερους, θὰ ἔβγαζε τὸ χρυσάφι ἀπὸ τὴ λάσπη, τὸ διαμάντι ἀπὸ τὸ ὀρυχεῖο του, καὶ τὸ φῶς ἀπὸ τὸ σκοτάδι·

109. Paul Oskar Kristeller, Renaissance-Philosophie und die mittelalterliche Tradition στὴ συλλογὴ ἐργασιῶν του Humanismus und Renaissance I Die antiken und mittelalterlichen Quellen (μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὴν Renate Schweyen-Ott καὶ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Eckhard Kessler), München 1974, 142 κέ. καὶ ἐπισημ. 89 (σελ. 248 κέ.).

110. Paul Oskar Kristeller, Byzantinischer und westlicher Platonismus im XV. Jahrhundert, ε.δ. 162.

111. Johannes Hoffmeister, Wörterbuch der Philosophischen Begriffe Zweite Auflage, Hamburg 1955, 467 (ἄρθρ. Philosophia perennis).

112. Leroy E. Loemker, Perennial Philosophy, Dictionary of the History of Ideas, τόμ. III, 457.

113. Hoffmeister, ε.δ.

και αυτό θά ἦταν πραγματικά κάποια αἰώνια φιλοσοφία (perennis quaedam philosophia)»¹¹⁴. "Άλλο πάλιν εἶναι τὸ ζήτημα, ἂν ὁ Leibniz μπόρεσε νὰ συμπληρώσῃ τὴ φιλοσοφία τοῦ σάν perennis philosophia¹¹⁵.

Δὲν φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ Pfeiffer γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ὡς philologia perennis ἔχει κάποια ἀναλογία μὲ τὴν σχετικὴν ἀντίληψη τοῦ Leibniz γιὰ τὴν philosophia perennis.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν πάρα πάνω ἀντιπαράθεση χωρίων τοῦ Hegel καὶ τοῦ Pfeiffer φαίνεται ὅτι ὁ Pfeiffer ἔχει συγγενέστερη ἀντίληψη μὲ τὸν Hegel. Θὰ παραθέσω ἀκόμη ἓνα χωρίο ἀπὸ τὰ πολλὰ ἄλλα ὅμοια ἀπὸ τὴν ἴδια εἰσαγωγή τοῦ Hegel, στὸ ἴδιο ἔργο του, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπῆρα καὶ τὰ προηγουμένα χωρία: «τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τῆς ἱστορίας [τῆς φιλοσοφίας] εἶναι τὰ ἐπιστημονικὰ προϊόντα τῆς λογικότητος· καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι κάτι περαστικόν. "Ὅ,τι σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἔχει ἀποκτηθῆ, εἶναι τὸ ἀληθινὸ καὶ αὐτὸ εἶναι αἰώνιον, δὲν ὑπάρχει μόνον σὲ μιὰ ἐποχὴ καὶ ὄχι σὲ ἄλλη... (συνεχίζω) αὐτὰ τὰ προϊόντα... ὑπάρχουν τώρα, εἶναι τόσο παρόντα, τόσο ζωντανά... Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δὲν ἔχει νὰ κάμῃ μὲ αὐτὸ πού γεράζει, τὸ ἐπὶ τοῦ παρόντος ζωντανόν»¹¹⁶. Αὐτὸ ἀκριβῶς δηλώνει καὶ ὁ Pfeiffer, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ προλόγου του, πού ἐπαράθεσα προηγουμένως, ὅτι θέλει νὰ κάμῃ μὲ τὴν ἱστορία του τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ἡ philologia perennis προκύπτει στὸν Pfeiffer ἀπὸ τὴν διαπίστωση καὶ τὴν ἐξέταση τῶν «σπουδαίων γεγονότων» καὶ «ὄχι ἐκείνων πού περιέπεσαν μὲ ἀχρηστία καὶ ἐχάθησαν γιὰ πάντα, ἀλλὰ ἐκείνων πού διατηροῦνται ἀκόμη καὶ σήμερα, ἀπὸ τὴν ζωντανὴν σχέσιν τῆς γνώσεως»¹¹⁷.

Τῆ φιλοσοφία τοῦ Hegel μπορεῖ νὰ θεωρήσῃ κανεὶς, γράφει ὁ Loemker, σάν μιὰ ἀξιοσημείωτη ἐκθεση τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν φιλοσοφιῶν μέσα στὴν ἱστορία καὶ τοῦ αἰώνιου ἰδανικοῦ τῆς φιλοσοφίας. Τὸ ἀπόλυτο βλέπεται

114. Στὸ γράμμα στὸν N. Remond τῆς 26.8.1714 (C. J. Gerhardt, Die Philosophischen Schriften von G.W. Leibniz, III 624 κέ.: «La verité est plus repandue qu'on ne pense, mais elle est tres souvent fardée, et tres souvent aussi enveloppée et même affoiblie, mutilée, corrompue par des additions qui la gâtent ou la rendent moins utile. En faisant remarquer ces traces de la verité dans les anciens, ou (pour parler plus generalement) dans les anterieurs, on tireroit l'or de la boue, le diamant de sa mine, et la lumiere des tenebres; et ce seroit en effect perennis quaedam Philosophia»).

115. Loemker, ἔ.ἀ.

116. Hegel, ἔ.ἀ. 68 κέ.

117. Εἶναι ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Pfeiffer χρησιμοποιεῖ στὴν γερμανικὴ ἐκδοση τῆς Ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἔ.ἀ., 10, τὴν λέξιν lebendig, ἐνῶ στὴν ἀγγλικὴ ἐκδοση τὴν λέξιν continuity: wir wollen den lebendigen Zusammenhang des Wissens erforschen, die philologia perennis—We want to explore the continuity of knowledge, the philologia perennis.

στην εξέλιξη τῶν στοιχείων του μέσα στην ιστορία και ἡ πληροποίηση τοῦ ιστορικοῦ μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθῆῖ μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ ἀπόλυτο¹¹⁸. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς πλήρους φύσεως τῆς φιλολογίας καὶ τῶν ποικίλων μορφῶν της, γράφει ὁ Pfeiffer, ὅπως εἶπα προηγουμένως, στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου, γίνεται μέσα στὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου καὶ τὴν διαδοχὴ τῶν λαῶν καὶ τῶν γενεῶν.

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τῆς ἀποκαλύψεως, δηλ. τοῦ ξεσκεπάσματος τοῦ μόνιμου, ζωντανοῦ, αἰώνιου στὴν ιστορία τῆς φιλοσοφίας καὶ στὴν ιστορία τῆς φιλολογίας, τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ἡ ἐντατικὴ προσπάθεια νὰ γίνῃ ὄρατὸ τὸ *perenne* καταδεικνύεται καὶ στὸν φιλόσοφο καὶ στὸν φιλόλογο καὶ ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση ξανὰ καὶ ξανὰ τοῦ φιλοσόφου μὲ τὴν ιστορία τῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ φιλολόγου μὲ τὴν ιστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας: μακροχρόνιο καὶ ἀδιάπτωτο ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Hegel γιὰ τὴν ιστορία τῆς φιλοσοφίας. Ἐδίδαξε ἑννέα φορὲς ἀπὸ τὸ 1805 μέχρι τὸ 1830 ιστορία τῆς φιλοσοφίας, στὴν ἀρχὴ στὴν Jena, δυὸ φορὲς ἔπειτα στὸ Heidelberg καὶ τὶς ὑπόλοιπες ἕξι στὸ Βερολίνο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Karl Ludwig Michelet¹¹⁹. Τοῦ Pfeiffer τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ιστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἦταν ἐπίσης μακροχρόνιο καὶ ἀδιάπτωτο, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ σχετικὰ κατὰ καιροὺς μικρότερα δημοσιεύματά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνάφερα προηγουμένως μερικὰ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶχε διδάξει ξανὰ καὶ ξανὰ ιστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Δύο φορὲς εἶχα τὴν τύχη νὰ τὸν ἀκούσω καὶ ἐγώ.

Κανεῖς, ὅσο γνωρίζω, ἀπὸ ὄσους ἔκριναν καὶ τὸν πρῶτο καὶ τὸν δεῦτερο τόμο — τὸ λέγω ἔτσι γιὰ συνεννόηση, γιατί οἱ δύο τόμοι εἶναι ἀνεξάρτητοι — τῆς ιστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τοῦ Pfeiffer ἢ ἀπὸ ὄσους ἔχουν γράψει γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Pfeiffer (Bühler, von Fritz)¹²⁰ δὲν ἔχει ἐπισημάνει οὔτε τὶς ἐγελιανὲς ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις καὶ θέσεις του¹²¹ γιὰ τὴν ιστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας οὔτε τὸ γεγονός ὅτι μὲ τοὺς δύο τόμους του ἐκατόρθωσε νὰ πραγματοποιήσῃ, ὅπως ὁ Hegel γιὰ τὴν ιστορία τῆς φιλοσοφίας, τὴν ἐπιδιώξή του νὰ ὑψώσῃ τὴν ιστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας σὲ οὐσιῶδες συστατικὸ στοιχεῖο, δηλ. σὲ κλάδο πλέον τῆς φιλολογίας.

Ἡ Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ἃς ἐπιτραπῆ νὰ τὸ ἐπαναλάβω, ἔγινε μὲ τὸ ὀμώνυμο ἔργο τοῦ Pfeiffer κλάδος τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἐπι-

118. ἔ.ἄ. 462.

119. Hegel, ἔ.ἄ. 1.

120. Ἄνωτ. ὑπόσημ. 74 καὶ 83.

121. Μὲ αὐτὸ καὶ τὰ ὅμοια, ποὺ ἔχω παραθέσει, στὸν Pfeiffer καὶ στὸν Hegel δὲν θέλω καθόλου νὰ πῶ ὅτι ἡ Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τοῦ Pfeiffer εἶναι ὅπως ἡ Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel καὶ γιὰ ἄλλους λόγους καὶ γιατί ὁ φιλόσοφος θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἢ ἡ φιλοσοφία κατὰ τὴν Ἱστορικὴ της διαδρομὴ ἔστεινε ἀσυνεῖδητα στὴν κατεύθυνση νὰ ἀποκορυφωθῆῖ στὴ δική του φιλοσοφία, κάτι παρόμοιο μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν προηγούμενη ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὴ δική του φιλοσοφία.

στημονικός και μάλιστα ο γενικός, ή *quaestio disputata generalis*, αφού έρευνά τὸ γίγνεσθαι τῆς στῆν κριτικῆ τῶν κειμένων, στῆν έρμηνεία τους και στῆν ιστορικῆ ἀνασυγκρότησή τους. Στὰ Προλεγόμενά μου για τὴν κρίση, πὸ περνάει στὸν αἰῶνα μας ἡ κλασσικὴ φιλολογία, και για τὸ ξεπέρασμα τῆς κρίσεως αὐτῆς ἐπρόσθεσα στῆν κριτικῆ τῶν κειμένων και στῆν έρμηνεία τους τὴ μετάφρασή τους. Θὰ προσθέσω ἐδῶ ὅτι ἡ ιστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἐπιστημονικός πλέον κλάδος θὰ βοηθήση και αὐτὸς στὸ ξεπέρασμα τῆς κρίσεως, ἴσως και ἀποφασιστικώτερα, αφού αὐτὸς ὁ κλάδος σὰν ιστορία ὀδηγεῖ στῆν *Selbstbesinnung*, στὸ στοχασμὸ για τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς, για νὰ ξεπεράση τὴν κρίση τῆς και νὰ προχωρήση. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ἡ ἀνάγκη ὄχι μόνον νὰ ἐρευνᾶται, ἀλλὰ και νὰ διδάσκειται σὰν αὐτόνομος ἐπιστημονικός κλάδος.

Ἡ ιστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὀλοκληρωθῆ με ἔργα τῆς στάθμης τοῦ ἔργου τοῦ Pfeiffer, με ἔρευνες δηλαδὴ ἐπιστημονικῆς τῶν περιόδων, πὸ δὲν περιλαμβάνει τὸ ἔργο αὐτὸ, ἀλλὰ και τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τῶν χωρῶν, στὶς ὁποῖες, ὅπως ἔχει παρατηρηθῆ¹²², δὲν ἀναφέρεται. Ἐννοῶ τὴν περίοδο τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στῆν ἀρχαία Ρώμη μέχρι τὸν Αὐγουστο, στῆν ὁποία δὲν ἀναφέρεται ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ἔργου τοῦ Pfeiffer, μολονότι τελειώνει για τὴν ἑλληνικὴ φιλολογία στῆν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου. Ἐπειτα εἶναι ἡ περίδος ἀπὸ τὸν Αὐγουστο μέχρι τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἃς ποῦμε μέχρι τὸ 500 μ.Χ., φυσικὰ και στῆν Ἀνατολὴ και στὴ Δύση. Κατόπιν εἶναι ἡ μεσαιωνικὴ περίδος και στὴ Δύση και στῆν Ἀνατολὴ, μέχρι τὸ 1300, ἀπὸ ὅπου ἀρχίζει ὁ δεῦτερος τόμος τοῦ ἔργου τοῦ Pfeiffer. Καὶ τέλος ἐννοῶ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1850, ὅπου τελειώνει τὸ ἔργο τοῦ Pfeiffer, μέχρι τὴν ἐποχὴ μας.

Σὲ ὄλες αὐτὲς τὶς ἐποχῆς και στὶς προηγούμενες ἀναφέρεται τὸ τρίτομο ἔργο τοῦ Sandys-σχετικὰ με τὴν τελευταία φθάνει μέχρι τὶς ἀρχῆς τοῦ αἰῶνα μας. Ἀναφέρεται σὲ ὄλες σχεδὸν τὶς χῶρες και στῆν κλασσικὴ φιλολογία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, στῆν ὁποία ἀφιερώνει 31 σελίδες (353-384) τοῦ τελευταίου τόμου μέχρι τὸν νεαρὸ τότε Χ.Χ. Χαριτωνίδη. Τὸ ἔργο τοῦ Sandys εἶναι βέβαια πολῦτιμο, ἀλλὰ ἀποτελεῖ, ὅπως εἶπα, συλλογὴ στοιχείων.

Ἀναφέρω ἀκόμη μερικὰ ἔργα, πὸ δὲν ἀναφέρει ὁ Pfeiffer προηγούμενα, ἢ πὸ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρη γιατί εἶναι μεταγενέστερα ἀπὸ αὐτόν, σὰν δείγματα ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα μεγάλη σὲ γενικὰ ἔργα και τεράστια σὲ εἰδικῆς μελέτες βιβλιογραφία: Σὲ ὄλες τὶς ἐποχῆς ἀναφέρεται και τὸ βιβλίο τοῦ Righi, τὸ ὁποῖο ἐμνημόνευσα προηγουμένως¹²³ και τώρα μπορῶ νὰ χαρακτηρίσω ὡς ὑποκειμενικὸ. Ἡ ὑποκειμενικότητά του ὀφείλεται και στὸ γεγονὸς

122. Ἰδ. ἄνωτ. σελ. xxxvii και ὑποσημ. 93.

123. Ἄνωτ. ὑποσημ. 82.

δτι δὲν θέλει νά ἔχη ὑπ' ὄψι τὸ πραγματικὸ ὕλικό, τοῦλάχιστον ἀπὸ τὶς πηγές, τὸ ὕλικό, ποῦ ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Δὲν εἶναι ὄργανο ἐργασίας, οὔτε ἐξωτερικά, ἀφοῦ δὲν ἔχει οὔτε βιβλιογραφία οὔτε εὐρετήριο.

Σὲ ὄλες τὶς ἐποχὲς ἀναφέρεται καὶ ἡ Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τοῦ Cesare Giarratano,¹²⁴ ποῦ φθάνει μέχρι τὶς μέρες μας. Μοῦ ἐθύμισε τὰ λόγια τοῦ Hegel γιὰ τὸ περιττὸ καὶ τὸ ἀνιαρὸ τῆς ἐπιστῆμης ποῦ ἐξαντλεῖται σὲ μιὰ galerie ὀνομάτων καὶ ἀπόψεων.

Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς στὴ σπουδὴ τῆς λατινικῆς φιλολογίας τοῦ Herrero, ποῦ ἐπιγράφεται Ἡ λατινικὴ φιλολογία στὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη,¹²⁵ παρακολουθεῖ τὴν ἱστορία τῆς λατινικῆς φιλολογίας σὲ τέσσερα κεφάλαια (XII-XV) ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς μέχρι τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα μας. Τὸ κεφάλαιο XV εὐρύνεται στὴν κλασσικὴ φιλολογία γενικώτερα στὶς σχέσεις τῆς μὲ τὴ γλωσσολογία μέχρι τὶς πιὸ μοντέρνες τάσεις τῆς τελευταίας. Εἶναι ἓνα πολὺ χρήσιμο βοήθημα, ὄχι βέβαια πολὺ ἐρευνητικὸ, γιὰ σπουδαστὲς κυρίως.

Ἐξαιρετικὴ εἶναι ἡ ἐργασία γιὰ τὴν φιλολογία κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο, ποῦ ἔχει γράψει τελευταῖα ὁ Hunger.¹²⁶ Μολονότι δὲν τὴν ἐπιγράφει Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὸ Βυζάντιο, γιὰτὶ εἶναι περισσότερο συστηματικὴ ἡ ἐργασία του, οἱ τελευταῖες 23 σελίδες τῆς (55-77), ποῦ ἀναφέρονται στὶς ἐκδόσεις κειμένων ἀρχαίων συγγραφέων καὶ στὰ ὑπομνήματα σ' αὐτά, εἶναι νομίζω οἱ πιὸ ἐπιστημονικὲς, ποῦ ἔχουν γραφῆ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὴ βυζαντινὴ περίοδο.

Ὁ δεῦτερος τόμος τοῦ ἔργου τοῦ Pfeiffer τελειώνει στὰ 1850. Γιὰ τὴν περίοδο ὀλόκληρου τοῦ δεκάτου ἑνατου αἰῶνα μέχρι καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας τὸ πιὸ σπουδαῖο ἔργο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἶναι τὸ πρόσφατο συλλογικὸ μὲ ἐκδότες τοὺς Flashar, Gründer καὶ Horstmann, ποῦ ἀνάφερα πάρα πάνω (σελ. xxviii, ὑποσημ. 97). Τὸ βάρος του τὸ ρίπτει στὶς σχέσεις τῆς κλασσικῆς φιλολογίας μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ καὶ στὶς σχέσεις τῆς κλασσικῆς φιλολογίας μὲ ἄλλες ἐπιστῆμες. Μολονότι εἶναι ἀπὸ πολ-

124. Cesare Giarratano, *La storia della filologia classica* στὸ συλλογικὸ ἔργο *Introduzione allo studio della cultura classica* τόμ. 2, Milano 1973, 595-672. Δὲν ξέρει τὸν πρῶτο τόμο τοῦ Pfeiffer καὶ ἀκόμη παραλείπει φιλολόγους τοῦ ἀναστήματος τοῦ Jaeger.

125. Victor José Herrero, *Introducción al estudio de la filologia latina*, Madrid 1965. Τὸ μέρος ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει καταλαμβάνει τὶς σελίδες 239-319 καὶ ἐπιγράφεται: *La filologia latina en su evolución histórica*.

126. Herbert Hunger mit Beiträgen von Christian Hannick und Peter E. Pieler, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Zweiter Band..., München 1978, Sechstes Kapitel, Philologie 1-83.

λους γραμμμένο -ένας θά ἦταν πραγματικά δύσκολο νά τὸ γράψῃ- καὶ ἐπομένως δὲν φαίνεται ὀλοκάθαρα ἢ καὶ δὲν ὑπάρχει ἐνιαία γραμμή, ὅπως ἐξ ἄλλου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς συζητήσεις, πού ἀποτελοῦν ἕνα τρίτο μέρος (σελ. 323-411), δίδει ἐπιστημονικὴ εἰκόνα τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ τῶν ἐπιδράσεων τῆς σὲ ἄλλες ἐπιστῆμες τῆς περιόδου, στὴν ὁποίαν ἀναφέρεται, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἱστορία τῆς, ὅπως τὸ δείχνει καὶ ἡ ἐπιγραφή του, καὶ περιορίζεται μόνον στὴ Γερμανία.¹²⁷

Ἄναφερα τὰ πάρα πάντα ἔργα, γιὰ νὰ δείξω ὅτι ἀπέχουμε πολὺ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ ἀπὸ κάθε πλευρὰ τῆς ἱστορίας τῆς κλασικῆς φιλολογίας. Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἡ ὀλοκλήρωση αὐτή. Ἡ πραγματοποίησή τῆς θά διευκολυνθῇ, ἂν διδάσκεται σὰν αὐτοτελής, ὅπως εἶπα, κλάδος τῆς κλασικῆς φιλολογίας. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ κλασικὴ φιλολογία ἐπὶ δύο χιλιάδες τριακόσια χρόνια παραδίδει τὴν λαμπάδα τῆς ἀρχαιότητος καὶ μὲ αὐτὸ ἐκινεῖ καὶ κινεῖ ἀκόμη τὸν κόσμον πρὸς τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τοῦ πνεύματος καὶ στὶς λεγόμενες θετικὰς ἀκόμη ἐπιστῆμες καθιστᾷ ἀδιανόητο πῶς δὲν ἐρευνᾶται καὶ δὲν διδάσκεται ἡ ἱστορία τῆς.

Σημείωση: Τὴν διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ τόμου καὶ τοῦ προηγούμενου (τοῦ Groningen) ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μεταφραστὰς Παναγιώτη Ξένο καὶ Ὀδυσσέα Λαμπιδῆ, μὲ τὸν ὁποῖο δὲν ἐσυμφωνήσαμε τὴν ἀπόδοση ὀρισμένων φράσεων, κυρίως ὄρων —τὸ ἀναφέρει κατόπιν σχετικῆς ἐπιθυμίας του καὶ ἀναλαμβάνω τὴν σχετικὴν εὐθύνη— ἔκαμαν οἱ συντάκτες τοῦ Κέντρου, ἄλλοι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἄλλοι σὲ μικρότερο, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρμόδιο Ἀλέξανδρο Κεσίσογλου, διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Freiburg i Br. Τοῦ Ἀλεξάνδρου Κεσίσογλου καὶ τοῦ Βασιλείου Τσακατίκα ἡ βοήθεια ἦταν καὶ γενικώτερη μὲ τὴν προθυμία τους νὰ πηγαίνουν σὲ ἄλλες βιβλιοθήκες καὶ νὰ μοῦ φέρουν βιβλία ἢ φωτοτυπίες ἀπὸ βιβλία γιὰ τὰ προλεγόμενα.

Ἐπίσης γιὰ τὴν διόρθωση τῆς μεταφράσεως αὐτοῦ τοῦ δευτέρου τόμου τῆς Ἱστορίας τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας, κυρίως τοῦ μέρους πού ἐμετάφρασε ὁ Βασίλειος Μοσκόβης, εἶχαν καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες οἱ συντάκτες τοῦ Κέντρου, πρὸ πάντων ἡ Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, ὁ Βασίλειος Τσακατίκας, ὁ Βασίλειος Κύρκος γιὰ τὴ γλῶσσα, καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀργότερα κατ' ἐντολὴ τοῦ Προέδρου τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ.

Εὐχαριστῶ τοὺς ἀνωτέρω καὶ τὸν Πρόεδρο Γεώργιο Μυλωνᾶ. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν Ἐπόπτη τοῦ Κέντρου Πρόεδρο Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Μοῦ ἔδωσε τὴν ἔγκριση νὰ γράψω τὰ Προλεγόμενα καὶ στοῦ Groningen καὶ στοῦ Pfeiffer τὸ ἔργο, ἐπαρκαλοῦθησε μὲ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν ἐκδοση καὶ βοήθει ὡς Uomo universale, πού εἶναι, σταθερὰ καὶ ἀποφασιστικὰ τὸ Κέντρο στὸ ἔργο του.

ΧΑΡΑΛ. Σ. ΦΛΩΡΑΤΟΣ

127. Ἦδη ἔχει ἀρχίσει νὰ γίνεταὶ αὐστηρὰ κριτικὴ τοῦ βιβλίου, γιὰ τὴν τὰ μέρη του εἶναι ἄνισα ἐπιστημονικά, γιὰ τὴν σθηρίζεται μόνον στὸ κοινῶς γνωστὸ ὕλικό, πρᾶγμα πού δὲν τοῦ ἔκαμε δυνατὴ τὴν σὲ βάθος ἔρευνα, καὶ γιὰ ἄλλους λόγους. Ἰδ. τὴν κριτικὴ τοῦ William M. Calder III, *The Classical World*, 74, 1980, 33 κέ.

IN MEMORIAM UXORIS CARISSIMAE

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου αὐτῆς τῆς Ἱστορίας εἶπα λίγα λόγια γιὰ τὸ εἰδικὸ πρόβλημα πῶς πρέπει νὰ μελετοῦμε τὸ παρελθὸν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ τοὺς φιλολόγους τῶν περασμένων ἐποχῶν. Ὁ παρὼν τόμος, πὸν ἀναφέρεται στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν δέκατο τρίτο ὡς τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα, κι ἔτσι πλησιάζει τὴν ἐποχὴ μας, ἴσως προκαλέσει ἐντονώτερο ἐνδιαφέρον σὲ πολλοὺς ἀναγνώστες ἀπὸ τὸν προηγούμενο.

Σ' ἐκεῖνον τὸν πρόλογο εἶχα ἐπίσης ἐκφράσει τὶς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴ βοήθεια πὸν εἶχα τὴν τύχη νὰ βρῶ κατὰ τὴ συγγραφή αὐτῆς τῆς Ἱστορίας. Στὴν πρώτη θέση ὀφείλω νὰ ἀναφέρω πάλι τὸν κ. E. Arnold, στὸ τμήμα χειρογράφων τῶρα τῆς Βασιλικῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης.

Ὅταν οἱ δυνάμεις μου ἄρχισαν νὰ καταπίπτουν στὰ ὀνόματα μου, αὐτὸς διπλασίασε τὶς προσπάθειές του καὶ ἔτσι κατέστησε δυνατὴ τὴ δημοσίευση αὐτοῦ τοῦ τόμου. Οἱ ἐτήσιες ἐπιχορηγήσεις πὸν ἐφήφισαν γιὰ μένα ἡ Βασιλικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν καὶ ἡ Βρετανικὴ Ἀκαδημία μοῦ ἔδωσαν τὴν εὐχέρεια νὰ ἀντιμετωπίσω τὰ ἔξοδα γι' αὐτὴν τὴν ἀνεκτίμητη ἐπὶ τόσα χρόνια συμπαράσταση.

Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς φίλους μου τῆς Ὁξφόρδης καὶ τοῦ Μονάχου, πὸν μοῦ πρόσφεραν τὴ βοήθειά τους, ἔδωσα τὴν τιμητικὴν θέση στὸν Edward Fraenkel, ὡς τὸν μόνον, στὸν ὁποῖο ὀφείλω περισσότερο ἀπ' ἄλλους τοὺς ἄλλους. Αὐτὸς ἦταν πὸν εἰσηγήθηκε ὅτι θὰ ἔπρεπε στὴ συγγραφή τῆς Ἱστορίας αὐτῆς νὰ περάσω κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδγούστου στὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση. Μετὰ ἀπὸ πολὺ δισταγμὸ υἱοθέτησα αὐτὴν τὴν εἰσήγηση ἀναγνωρίζοντας ὅτι οὔτε ἡ κλίση μου πρὸς τὴν μεσαιωνικὴ λογοτεχνία, οὔτε ἡ γνώση μου τοῦ τεράστιου ὄγκου τῶν ἐρευνῶν πάνω στὴν μεσαιωνικὴ φιλολογία μὲ καθιστοῦσαν ἱκανὸ νὰ κάνω ἕνα τόμο πὸν νὰ μπορῇ νὰ συγκριθῇ μὲ τοὺς τόμους γιὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ νεώτερους χρόνους. Ὁ ἀπροσδόκητος θάνατός του τὸ 1971 ἦταν θλιβερὴ ἀπώλεια γιὰ τὴν κλασσικὴ φιλολογία καὶ καθυστέρηση τῆς δικῆς μου ἐργασίας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς.

Ἦταν μεγάλῃ εὐλογία τὸ γεγονός ὅτι ὁ κ. John Cordy τοῦ Clarendon Press εἶχε τὴν προθυμία καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ συνεχίσῃ τὴν ἀνάγνωση τῶν κεφαλαίων σὲ πρόχειρο σχεδιάσμα. Αἰσθάνομαι τὴν πιὸ βαθειὰ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν ἀνεξάντλητη ὑπομονὴ καὶ τὴν ἱκανότητά του. Πρέπει ἐπίσης, ὅπως ἔκαμα καὶ στὸν πρώτο τόμο, νὰ ἐκφράσω τὸ θαυμασμό μου γιὰ τὴν ἱκανότητα καὶ ἐπαγρύπνηση τῶν ἐκτυπωτῶν. Στὸ διάβασμα τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων καρπώθηκα γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν βοήθεια τοῦ συναδέλφου μου καθηγητοῦ

Max Treu πονὶ διώρθωσε ἀρκετὰ λάθη, τὰ ὁποῖα εἶχαν διαφύγει τὴν προσοχή μου. Εἶμαι ἐπίσης ὑποχρεωμένος στὸν κ. *Ruprecht Volz*, βοηθὸ στὸ Σεμινάριο τῆς Σκανδιναβικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου, γιατί ἤλεγε παραπομπές καὶ διορθώσεις.

Εἶχα κλείσει τὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου, ἀνανεώνοντας μιὰ παλαιότερη ἀφιέρωση στὴ γυναίκα μου. Μὲ τὴν πιὸ βαθεῖα θλίψη μόνο στὴ μνήμη της μπορῶ νὰ ἀφιερῶσω τὸν νέο τόμο γιατί πέθανε μετὰ ἀπὸ πολύχρονη ἀρρώστια τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1969, διατηρώντας μέχρι τὴν τελευταία μέρα ἕνα γεμάτο πάθος ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πρόοδο τῶν μελετῶν μου.

Μόναχο

R.P.

Ἰανουάριος 1976

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- AG** *Anecdota Graeca*
AGGW *Abhandlungen der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften.*
AJA *American Journal of Archaeology*
AJP *American Journal of Philology*
AL (G) *Anthologia Lyrica (Graeca)*, ed. E. Diehl, 1925, κ.έ.
APF *Archiv für Papyrusforschung.*
Barwick, Stoische Sprachlehre K. Barwick, «Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik», *Abh. d. Sächs. Akad. d. Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Kl.* 49.3 (1957).
BCH *Bulletin de Correspondance Hellénique.*
Bursian *Bursians Jahresbericht über die Fortschritte der klass. Altertumswissenschaft.*
Call. *Callimachus I, II*, ed. R. Pfeiffer, 1949-53 (ἀνατ. 1965/6).
Cl. Phil. *Classical Philology.*
Cl. Qu. *Classical Quarterly.*
Cl. R. *Classical Review*
Colet, Opera *Colet, Opera* ed. J. H. Lupton, 5 τόμοι, 1867-76 (ἀνατ. 1965-1969).
CMG *Corpus medicorum Graecorum.*
DLZ *Deutsche Literaturzeitung.*
DMG *Deutsche Morgenländische Gesellschaft.*
Düring, «Aristotle» I. Düring, «Aristotle in the ancient biographical tradition», *Studia Graeca et Latina Cothoburgensia V* (1957).
Erasmus, Ep. Erasmus, *Opus epistularum*, ed. P. S. Allen τόμοι 1-12, 1906-1958.
FGrHist. *Die Fragmente der griechischen Historiker*, von F. Jacoby, 1923 κ.έ.
FHG *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müller, 1841 κ.έ.
GGA *Göttingische Gelehrte Anzeigen.*
GGM *Geographi Graeci Minores*, ed. C. Müller, 1841.
GGN *Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.*
GL *Grammatici Latini*, ed. H. Keil, 1855 κ.έ.
GRF *Grammaticae Romanae Fragmenta*, rec. H. Funaioli I (1907, ἀνατ. 1964).
Gr. Gr. *Grammatici Graeci*, 1878-1910 (ἀνατ. 1965).
History [I] R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age* (Oxford 1968).
IMU *Italia medioevale e umanistica.*
JHS *Journal of Hellenic Studies.*
JRS *Journal of Roman Studies.*
Kenyon, Books and Readers F. G. Kenyon, *Books and Readers in ancient Greece and Rome* 2η έκδ. (1951).
L-S H. G. Liddell καὶ R. Scott, *Greek-English Lexicon*. Νέα έκδοση ἀπὸ τὸν H. Stuart Jones, 1925-40.
Marrou H. I. Marrou, *A History of Education*, μετὰφρ. τοῦ G. R. Lamb (1956).
NJb *Neue Jahrbücher für das klass. Altertum.*
Nolhac P. de Nolhac, *Pétrarque et l'humanisme*, 2 τόμοι (2η έκδ. 1907, repr. 1959).
Pack^a R. A. Pack, *The Greek and Latin literary texts from Greco-Roman Egypt*, δεύτερη ἀναθεωρημένη καὶ ἐκσυζητημένη έκδοση 1965.

- Pasquali, *Storia* G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo* (1934, ἀνατ. 1952).
- Petrarca, *Prose* F. Petrarca, *Prose*, μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ G. Martellotti (καὶ ἄλλων), *La letteratura italiana* 7 (1955).
- Philologia perennis* Rud. Pfeiffer, *Philologia perennis*. Festrede der Bayer. Akad. d. Wiss. (München, 1961).
- PLG⁴ *Poetae Lyrici Graeci*, quartum ed. Th. Bergk, 1882.
- PMG *Poetae Melici Graeci*, ed. D. L. Page, 1962.
- P. Oxy. *Oxyrhynchus Papyri*.
- PRIMI *Papiri della R. Università di Milano*, τομ. 1, ed. A. Vogliano, 1937.
- Prosatori* *Prosatori latini del Quattrocento*. Μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ E. Garin, *La letteratura italiana* 13 (1952).
- PSI *Papiri della Società Italiana*.
- RE *Paulys Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, hg. v. Wissowa-Kroll-Mittelhaus, 1894 κ.έ.
- REG *Revue des Études Grecques*.
- Rh. M. *Rheinisches Museum für Philologie*.
- RML Roscher, *Mythologisches Lexicon*, Suppl. 1921.
- Rutherford, «Annotation» W. G. Rutherford, «A Chapter in the History of Annotation» *Scholias Aristophanica*, III (1905).
- Sabbadini, «Scoperte» R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici Latini e Greci nel secolo XIV e XV* 2 τόμοι (1905, ἀνατ. 1967).
- Sandys J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, 3 τόμοι, 3η ἔκδ. 1921 (1η ἔκδ. 1903).
- SB *Sitzungsberichte (Berl. Akad., Bayer. Akad., κ.λπ.)*.
- Schmidt, «Pinakes» F. Schmidt, «Die Pinakes des Kallimachos», *Klass.-philol. Studien* I (1922).
- SIG³ *Sylloge inscriptionum Graecarum*, ed. W. Dittenberger, ed. tertia, 1915-24.
- Steinthal, H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik*, 2 τόμοι, 2η ἐκτύπωση 1890 (ἀνατ. 1961).
- Susemihl F. Susemihl, *Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit*, 2 τόμοι, 1891/2.
- SVF *Stoicorum Veterum Fragmenta*, ed. I. de Arnim, 1905 κ.έ.
- TAPA *Transactions of the American Philological Association*.
- TGF² *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, ed. A. Nauck, 2η ἔκδ., 1889.
- Voigt, *Wiederbelebung* Georg. Voigt, *Die Wiederbelebung des klassischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus* (1859).
- Vors. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, von H. Diels. 6. Aufl. hg. v. W. Kranz, 1951-2.
- Wendel, «Buchbeschreibung» C. Wendel, «Die griechisch-römische Buchbeschreibung verglichen mit der des vorderen Orients», *Hallische Monographien* 3 (1949).
- W. St. *Wiener Studien*.
- Wilkins, *Petrarch* E. H. Wilkins *Life of Petrarch*, 1961.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Ο ΠΡΟΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΥ

ΠΕΤΡΑΡΧΗΣ ΚΑΙ ΒΟΚΚΑΚΙΟΣ

“Ένας μεγάλος Ίταλός ποιητής, ο Φραγκίσκος Πετράρχης (1304-74), έδωσε την άρχικη ώθηση για την αναβίωση τής κλασσιικής φιλολογίας στους νεώτερους χρόνους. Αυτό φυσικά δέν σημαίνει ότι θεωρείται ως τó κινήτήριο πνεύμα τής Αναγεννήσεως στο σύνολό της. Έπειτα και μόνο νά συζητήσωμε έδω τó γενικό πρόβλημα τών άρχών της θά ήταν αδύνατο. Στόν τομέα μας όμως, στη δημιουργία μιās νέας μεθόδου προσεγγίσεως τής λογοτεχνικής κληρονομιάς τών άρχαίων, δέν υπάρχει άμφιβολία ότι ο Πετράρχης ήταν ο πρωταγωνιστής. Αυτό άναπόφευκτα μās φέρνει στο νοϋ τόν άποφασιστικό ρόλο πού έπαιξαν οι ποιητές τής πρώιμης Έλληνιστικής περιόδου στη γένεση τής φιλολογίας στην Άλεξάνδρεια.¹ Για μιάν άκόμα φορά ή αναβίωση τής ποιήσεως, τώρα τόν δέκατο τέταρτο αιώνα, προηγήθηκε από την αναβίωση τής μαθήσεως. Έπιπλέον, όπως ή Έλληνιστική φιλολογία ώφειλε ως ένα βαθμό πολλά στόν Περίπατο, τόν άντιμαχόταν όμως σέ θέματα βασικά, έτσι ακριβώς ή φιλολογία τής Αναγεννήσεως άν και ώφειλε πολλά στην άριστοτελική σχολαστική φιλοσοφία, στο παραδοσιακό σύστημα τών artes liberales και στην άναζωογονημένη μελέτη του Ρωμαϊκού δικαίου, ήταν σέ ζητήματα άρχής αντίπαλός τους.² Κι όμως, από μιάν άλλη σπουδαία σκοπιά, ή θέση του Πετράρχη δέν μπορεί νά συγκριθῆ με τή θέση τών άλεξανδρινών λογίων ποιητών. Αυτός, όπως και οι σύγχρονοι και όπαδοί του, είχαν στη διάθεσή τους λίγο πολύ καλά άποκαταστημένα κείμενα τών άρχαίων συγγραφέων, κι ως ήταν παραμορφωμένα από κακούς άντιγραφείς, και σέ μερικές περιπτώσεις είχαν τó ευεργέτημα νά διαθέτουν τήν έρμηνευτική έργασία τών άρχαίων φιλολόγων. Τό έρμηνευτικό υπόμνημα του Σερβίου στόν Βεργίλιο, για παράδειγμα, περιείχε πολύτιμα κατά-

¹ Βλέπε *Ίστορία** [I] 103 κ.έ.

² Βλ. κατωτέρω, σελ. 12.

* Οι παραπομπές γίνονται στην έλληνική μετάφραση του R. Pfeiffer, *Ίστορία τής Κλασικής Φιλολογίας*, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, 1972.

λοιπα τῆς ὑποδειγματικῆς ἐκεῖνης ὁμηρικῆς φιλολογίας, τῆς ὁποίας τὴν ἀνάπτυξη ἔχομε περιγράψει σὲ παλαιότερο τόμο.¹

Θεωρώντας τὸν Πετράρχη ὡς τὸν πρωταγωνιστὴ, δὲν ξεχνοῦμε ὅτι ὑπῆρξαν στὴν Ἱταλία προκάτοχοί του, ποιητὲς καὶ λόγιοι μὲ ἐπιρροή, πού ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ δέκατου τρίτου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα μελετοῦσαν τὴν κλασσικὴ λογοτεχνία πιδ ἑντατικὰ καὶ προσπαθοῦσαν νὰ γράψουν οἱ ἴδιοι πιδ καθαρά λατινικά. Κινησεῖς μὲ τὴν ἴδια τάση, ὅσες κι ἂν εἶναι οἱ διαφορὲς πού ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἔχουν μεταξὺ τους, θὰ βρεθοῦν καὶ σὲ ἄλλες χῶρες, καὶ ὅλες μποροῦν νὰ ὀνομασθοῦν προουμανιστικὲς.² Πρὶν ἀπὸ τὸν Πετράρχη δὲν ὑπῆρχε οὐμανισμός μὲ τὴν ἔννοια πού ἐμεῖς παρακάτω θὰ ὀρίσωμε τὸν πρωτεῖκὸν αὐτὸν ὄρο.³

Ἡ Πετράρχης ἔζησε, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ συνειδητοποίησε, μεταξὺ δύο ἐποχῶν: «velut in confinio duorum populorum constitutus ac simul ante retroque prospiciens».⁴ Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τοὺς προκάτοχους του εἶχε ἐκτιμήσει, καὶ δικαιολογημένα, τὶς φιλολογικὲς ἀρετὲς δύο λογίων ἀπὸ τὴν Πάδουα, τοῦ Lovato Lovati⁵ (1241-1309) καὶ τοῦ Albertino Mussato⁶ (1261-1329). Τὰ λατινικὰ ποιήματα τοῦ Lovati εἶχαν πρότυπά τους μερικὸς καθιερωμένους ρωμαίους ποιητὲς, πολὺ γνωστοὺς κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Ἡ Mussato προσπάθησε νὰ συγγράψῃ τὴν σύγχρονή του ἱστορία κατὰ τὸν τρόπο τοῦ συμπατριώτη του Λιβίου καὶ νὰ συνθέσῃ μίαν τραγωδίαν στὸ ὕφος τοῦ Σενέκα. Ἐγραψε ἀκόμα καὶ πραγματεία γιὰ τὴ μετρικὴ τοῦ Σενέκα, καὶ ἔδωσε περιλήψεις τοῦ περιεχομένου τῶν ἔργων του, ὅπως κάνουν τὰ «argumenta» (ὑποθέσεις) τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ ἐπήνεσε ἐξαιρετικὰ τὸν ἠθικὸ χαρακτήρα τῶν τραγωδιῶν του.⁷ Ἡ Mussato καὶ ὁ Lovato μόχθησαν σκληρὰ νὰ κατα-

¹ Βλέπε Ἱστορία [I] 124 κ.έ.

² Ἀπέφυγα νὰ μιλήσω γιὰ «χαραυγὴ» τοῦ οὐμανισμού, γιὰτὶ τέτοια ἔκφραση θὰ ἀφηνε νὰ νοηθῇ ὅτι ἐνωρίτερα ὑπῆρχε τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας.

³ Βλ. κατωτέρω, σελ. 19.

⁴ Petrarca, *Rerum memorandarum libri*, ἐκδ. Giuseppe Billanovich (Ed. nazionale delle Opere XIV, 1943) I 19.4.

⁵ Ἐνθ' ἄνωτ. II 61.

⁶ Ἐνθ' ἄνωτ. IV 118.2.

⁷ Α.Γ. Μέγα, «Ἡ προουμανιστικὸς κύκλος τῆς Παδοῦς (Lovato Lovati-Albertino, Mussato) καὶ οἱ τραγωδίαι τοῦ Σενέκα», Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Παράρτημα, ἀρ. 11 (1967) = Γλώσσαι καὶ Ἱπομνήματα τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνος εἰς τὴν τραγωδίαν Octavia καὶ γενικῶς εἰς τὰς τραγωδίας τοῦ Σενέκα, Μέρος πρῶτον». (Περὶληψὶς τοῦ ἔργου σελ. 229-33). Εἶναι μιὰ πολὺ εὐπρόσδεκτη μονογραφία γιὰ τὴν πρῶτη μελέτη τοῦ Σενέκα ἀπὸ τοὺς Παδουανούς βασισμένη σὲ νέο χειρόγραφο ὕλικὸ καὶ μὲ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία ἐπάνω στὸ θέμα, πού τὴν ἀκολούθησε τὸ 1969 τὸ ἔργο: A. Mussato, *Argumenta tragoediarum Senecae, Commentarii in L. A. Senecae tragoedias fragmenta nuper reperta*, ed. A. C. Megas.

γράφουν σωστά τὰ γεγονότα και νὰ τὰ παρουσιάσουν σὲ γλῶσσα πὺ πλησίαζε περισσότερο τὰ ἀρχαῖα λατινικά παρά τὰ λατινικά τῶν προκατόχων τους. Προχώρησαν λίγο περισσότερο ἀπὸ τις προηγούμενες γενεές, ἀλλὰ ὅ,τι ἐπέτυχαν ἦταν μέτριο και πρόσκαιρο και δὲν εἶναι ὀρθὸ νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ κύκλος τους και παρόμοιες μικροομάδες τῆς Βενετίας, τῆς Vicenza, τοῦ Μιλάνου και τῆς Φλωρεντίας ἀντιπροσώπευαν τὴν ἀρχὴ τοῦ οὐμανισμοῦ στὴν Ἰταλία.¹

Ἐὶς τὸ Πετράρχης² προσέγγισε τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς σὰν μιὰ ἰσχυρὴ ποιητικὰ προικισμένη προσωπικότητα, πὺ θαύμαζε τὴν κλασσικὴ μορφή και εἴσδυε ὡς τὸ βάθος τοῦ θέματος και γι' αὐτὸ στάθηκε ἐπιτυχημένος γιὰ τὴν ἐποχὴ του και γιὰ τὸ μέλλον. Μιὰ ἱστορία πὺ διηγῆθηκε ὁ Πετράρχης σὲ μεγάλη ἡλικία³ ἔγινε περίφημη: Ἐὶς τὸ Φραγκίσκος, πὺ γενήθηκε τὸ 1304, στὸ Arezzo

¹ Roberto Weiss *The Dawn of Humanism in Italy*, ἐναρκτήριο μάθημα (London 1947) *passim*, ἰδίως σελ. 3, 21 και «Il primo secolo dell' umanesimo», *Storia e Letteratura* 27 (Roma 1949), Studi e Testi, πάλι γιὰ τὴν Πάδουα, ἀλλὰ και γιὰ τὴ Φλωρεντία. Μιὰ μονογραφία «Lovato Lovati», *Italian Studies* 6 (1951) 3-23 μὲ βιβλιογραφία. —G. Billanovich, *I primi umanisti e le tradizioni dei classici Latini* (Friburgo, 1953) μὲ σημαντικό νέο ὕλικὸ και πανομοιότυπα.

² Τὴν καλύτερη βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση και ἀξιολόγηση τῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων τοῦ Πετράρχη τὴν δίνει ὁ G. Foleno, «Überlieferungsgeschichte der altitalienischen Literatur» στὸ *Geschichte der Textüberlieferung II* (1964) 500-3 («Giorgio Pasquali zum Gedächtnis»). Οἱ δύο ἐκδόσεις τῶν *Opera* πὺ ἔγιναν στὴν Βασιλεῖα τὸ 1554 (ἀνατυπώθηκε τὸ 1965) και τὸ 1581 δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀντικατασταθῆ ἐντελῶς. Τὸ 1904 (ἔξακοσιοστὴ ἐπέτειο τῆς γεννήσεως τοῦ Πετράρχη) ἰδρύθηκε μιὰ «Commissione per l' Edizione Nazionale delle Opere del Petrarca», πὺ ὡς τώρα κατάρθωσε νὰ ἐκδώσῃ: Τόμ. I (1926) *Africa*, II (1964) *De viris illustribus I. X-XIII* (1933-42) *Le Familiari*, XIV (1943), *Rerum memorabilium libri*. Γιὰ τοὺς χωριστοὺς τόμους και τοὺς ἐκδότες τους βλ. κατωτέρω *passim*. Μιὰ πολὺ εὐπρόσδεκτη ἐκλογή πεζῶν ἔργων και ἐπιστολῶν του μὲ εἰσαγωγή και κριτικὲς σημειώσεις ὑπάρχει στὸ *Letteratura Italiana*, *Storia e Testi* 7 (1955): *Prose* (1205 σελίδες). Τὰ κείμενα ἔχουν ἀναθεωρηθῆ καθένα ἀπὸ τὸν ἐκδότη του, εἶναι ὁμως συχνὰ συντομευμένα. Ἀπαραίτητος ὁδηγὸς μέσα στὸ λαβύρινθο τῶν ἐκδόσεων και τῶν ἡμερομηνιῶν τῶν ἐπιστολῶν εἶναι τὸ ἔργο τοῦ E. H. Wilkins, *The Prose Letters of Petrarch, A manual* (1951).

³ *Let. senil. XVI. I* ἔκδ. Fracassetti, 1869/70 = Ἐκδ. Bas. 1581 σελ. 946 (πρβλ. 1044) (πρὸς τὸν Luca della Penna). Ἐὶς W. Rüegg, *Cicero und der Humanismus. Formale Untersuchungen über Petrarca und Erasmus* (Zürich 1946), σελ. 8 κ.ε., εἶχε δικίον νὰ ἀρχίσῃ μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ χωρίου και νὰ συγκεντρωθῆ στὴν ἰδιότυπη «μορφή» τῶν γραπτῶν τοῦ Πετράρχη και στὴ σχέση της μὲ τὸ ὕφος τοῦ Κικέρωνος. Ἐλλὰ κατὰ συνέπεια ὤφειλε νὰ ἀποκλείσῃ ὅποιαδήποτε ἔρευνα ἰδεῶν ἢ φιλολογίας. Πρβλ. ἐπίσης Karl Otto Apel, «Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico», *Archiv für Begriffsgeschichte* 8 (1963) 13 κ.ε. Αὐτὲς οἱ σελίδες πὺ ἀναφέρονται στὸν Πετράρχη μπορούσαν νὰ βοηθήσουν πρᾶγμα πὺ δύσκολα θὰ ἔλεγε κανεὶς γιὰ ὅλο τὸ μεγάλο αὐτὸ βιβλίον (398 σελ.). Ἐὶς E. H. Wilkins, *Life of Petrarch* (1961) ἀφηγεῖται ὅλη τὴν ἱστορία χρόνον μὲ χρόνον σὲ ἀπλὸ ὕφος χωρὶς παραπομπές. Ἐν τούτοις δὲν εἶναι μόνο ἓνα ἔγκυρο βιβλίον βασιμμένο σὲ πλήρη γνώση τῶν πηγῶν και τῆς φιλολογίας, ἀλλὰ και βιβλίον συμπαθητικὸ μὲ μιὰ σπάνια αἰ-

καὶ ἐγκαταστάθηκε τὸ 1312 στὴν ἔδρα τοῦ πάπα στὴν Avignon, προοριζόμενος ἀπὸ τὸν πατέρα του, ἕναν ἐξόριστο φλωρεντινὸ δικηγόρο, νὰ σπουδάσῃ ρωμαϊκὸ δίκαιο πρᾶγμα ποὺ ἄρχισε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Montpellier τὸ 1319 καὶ τελικὰ ἐγκατέλειψε τὸ 1326 στὴν Bologna.¹ Ὁ νεαρὸς σπουδαστὴς πολὺ λίγο ἐνδιαφερόταν γιὰ τοὺς νόμους πιστώσεων καὶ ὀφειλῶν καὶ γιὰ θέματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, κράτησε ὅμως φυλαγμένα ὅλα τὰ ἔργα τῶν λατίνων ποιητῶν καὶ τοῦ Κικέρωνος, ὅσα μπορούσε νὰ βρῆ, σὲ ἀσφαλὲς μέρος γιὰ τὸ ἀγαπημένο του διάβασμα. Μιὰ μέρα ὁ πατέρας του τὰ ἀνακάλυψε καὶ τὰ πέταξε στὴ φωτιά· ὅταν ὁ Φραγκίσκος ἔβαλε τίς φωνὲς καὶ ξέσπασε σὲ κλάματα, ὁ πατέρας του, ἔσωσε ἀπὸ τίς φλόγες δύο τόμους, ἕνα ἀντίγραφο τοῦ Βεργίλιου καὶ ἕνα ἄλλο ποὺ ἀναφερόταν ὡς *Ρητορικὴ* τοῦ Κικέρωνος (πιθανὸν τὸ *De inventione*).² Λέγοντας τὴν ἱστορία ὁ Πετράρχης ἀποκάλυψε τί εἶχε αἰσθανθῆ σὰν παιδί: «et illa quidem aetate nihil intelligere poteram, sola me verborum dulcedo quaedam et sonoritas detinebat».³ Κανεὶς γιὰ αἰῶνες δὲν εἶχε δώσει προσοχὴ «στὴ γλυκύτητα καὶ τὴν ἠχηρότητα τῶν λέξεων». «Questi son gli occhi della nostra lingua», εἶπε γιὰ τοὺς δύο κορυφαίους ρωμαίους στὸ λυρικό του *Trionfo della Fama* (III 21). Μὲ τὴν χτυπητὴ αὐτὴ μεταφορὰ δίνεται κάποια ἔμφαση στὸ «nostra». Εἶναι ἡ δική μας γλῶσσα ποὺ μιλοῦν, εἶναι οἱ πρόγονοί μας. Ὁ Βεργίλιος εἶχε ἐκ νέου ἀνακαλυφθῆ ἀπὸ τὸν Δάντη. Ὁ Πετράρχης τώρα ἀκολούθησε τὸν Βεργίλιο πιὸ πιστὰ κάνοντας ν' ἀντηχοῦν Βεργίλικὰ ἐξάμετρα στὸ

σθησι τῆς μεγαλωσύνης τοῦ Πετράρχη καὶ ἀγάπη τῆς προσωπικότητός του. Τὸ ἔργο τοῦ P. de Nolhac, *Pétrarque et l'humanisme* (2 τόμοι, 2η ἐκδ. 1907, ἀνατυπώθηκε τὸ 1959) εἶναι βασικὸ γιὰ τὸ σκοπὸ μας. Εἶχε ἀρχίσει τὸ 1890 νὰ δημοσιεύῃ τίς ἐρευνές του καὶ τίς ἀνακαλύψεις τῶν ιδιόχειρων χειρογράφων καὶ τῶν σημειώσεων τοῦ Πετράρχη στὸ περιθώριο κλασσικῶν συγγραφέων ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἢ ἄλλων βιβλιοθηκῶν. Στὶς ἡμέρες μας ὁ πιὸ ἐξοχος καὶ ἐπιτυχημένος φιλόλογος στὸν ἴδιο τομέα εἶναι ὁ Giuseppe Billanovich (βλ. κατωτέρω, σελ. 8 σημ. 3 γιὰ τὸ Δίβιο καὶ *passim*). Αὐτὸς ἐώρτασε τὴν ἑκατονταετηρίδα τῆς γεννήσεως τοῦ Nolhac μὲ μιὰ μελέτη «Nolhac e Petrarca», προσθέτοντας ἕνα κατάλογο βιβλίων καὶ ἄρθρων στὰ ὁποῖα διευρύνεται μὲ νέες ἀνακαλύψεις τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Nolhac, *Atti e Memorie della Accademia Petrarca di Lettere, Arti e Scienze*, N.S. 37, Anni 1958-64 (1965) 121-35. Βλ. ἐπίσης R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici Latini e Greci ne' secoli XVIe XV* (2 τόμοι 1905-14, ἀνατ. 1967) καὶ τὸν κατάλογο τῶν ἄλλων πολυάριθμων ἄρθρων του, κατωτέρω, σελ. 22 σημ. 4. E. Kessler, «Petrarcas Philologie» *Petrarca, 1304-74 Beiträge zu Werk und Wirkung*, ἐκδ. F. Schalk (1974) 97 κ.ἑ.

¹ G.G. Forni, «F. Petrarca scolare a Bologna», *Atti e Memorie* (ποὺ ἀναφέρεται ἀνωτέρω, σημ. 1 τέλος) σελ. 83-96.

² P. de Nolhac, I², 221.1.

³ Πρβλ. Augustin. *Confess.* V 13, ὅπου ἀκούοντας παιδί τὸν Ἄγ. Ἀμβρόσιο, «verbis eius suspendebat intentus, rerum autem incuriosus... delectabar sermonis suavitate».

ἐπικό του ποίημα *Africa*.¹ "Αν ποτέ γραφθῆ ἔρμηνευτικό ὑπόμνημα² γι' αὐτὸ τὸ ποίημα, πρέπει νὰ δείξῃ πόσα ἢ γλῶσσα του χρεωστεῖ στὸν Βεργίλιο, τὸν Λίβιο, τὸν Κικέρωνα καὶ ἄλλους. Ὁ Πετράρχης ἀποφεύγει νὰ μεταγράψῃ τὶς ἀρχαῖες του πηγές αὐτολεξεί. Διαθέτοντας πλούσιο λεξιλόγιο, ἦταν ἱκανὸς νὰ δώσῃ σὲ μιὰ φράση ἢ σὲ ὀλόκληρη περικοπὴ νέα τροπή. "Ἐτσι στὴν *Afr.* II 544 δὲν λέει «et meritum maculare tuum» (ὅπως ἀναφέρεται στὸ Βεργίλ. *Aen.* X 851: maculavi crimine nomen), ἀλλὰ μὲ μιὰ σκόπιμη στροφή «meritum vastare tuum».³ Ὁ ἄ βροῦμε τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ καὶ στὰ πεζὰ του κείμενα.⁴

Ὁ ἐπικός ἥρωας τῆς *Africa* εἶναι ὁ Σικιπίων ὁ Ἀφρικανός.⁵ Ἀντιπροσωπεύει τὸ μεγαλεῖο τῆς *Urbs aeterna*, πού στὴν πραγματικότητα εἶναι τὸ θέμα ὀλόκληρου τοῦ ποιήματος. Ὁ Πετράρχης μετέφερε μοτίβα ἀπὸ τὸ *Somnium Scipionis* (τοῦ νεωτέρου) τοῦ Κικέρωνος στὸν δικὸ του ὄνειροῦμένο Σικιπίωνα (τὸν πρεσβύτερο) ξετυλίγοντας μέσα σὲ σκόπιμα μεμονωμένα καὶ διαφοροτικοῦ ὕφους μέρη τῶν δύο πρώτων βιβλίων τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς δόξας τῆς Ρώμης. Στὸ τέλος ἐφορτᾶζονται στὴν Ρώμῃ ὁ θρίαμβος τοῦ Σικιπίωνος καὶ ἡ στέψη τοῦ Ἐννίου. Ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖο βιβλίο ἐπίσης ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν παράδοση ἐνὸς ὄνειρου: ὁ ποιητὴς Ἐννιος, φίλος τοῦ Σικιπίωνος καὶ — στὸ ποίημα τοῦ Πετράρχη — σύντροφός του στὴν ἀφρικανικὴ του ἐκστρατεία, ἀφηγεῖται κατὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς τους στὴν Ρώμῃ, ἓνα ὄνειρο, στὸ ὁποῖο ἡ σκιά τοῦ Ὀμήρου παρουσιάστηκε καὶ μίλησε σ' αὐτόν, πού ἡ μοῖρα του ἦταν νὰ γίνῃ «alter Homerus». Ὁ Ἡσίοδος στὸ προοίμιο τῆς *Θεογονίας* του ἦταν ὁ πρῶτος πού παρουσίασε τὸ κάλεσμα τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὶς Μοῦσες,⁶ ἀλλὰ τὸ ὄνειρο ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως τὸ εἰσήγαγε ὁ Καλλιμάχος σὴν ἀρχὴ τῆς συνομιλίας του μὲ τὶς Μοῦσες. Τὸ μοτίβο τοῦ ὄνειρου τὸ παρέλαβε ὁ Ἐννιος, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὶς θεϊκὲς Μοῦσες μὲ τὴ σκιά τοῦ θεοῦ Ὀμήρου (*Afr.* IX 159 κ.έ.).

Ἐξιστορώντας πάλι αὐτὴ τὴ συνάντηση ὁ Πετράρχης συνδύασε τὰ λίγα

¹ Petrarca, *L'Africa*, ἐκδ. N. Festa, 1926 (Ed. nazionale delle Opere I), πρβλ. E. Fraenkel, *Gnom.* 3 (1927) 485-94.

² Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Festa ἦταν χωρὶς «note explicative». Τὸ ἔργο του *Saggio sull'Africa del Petrarca* (1926) δὲν μπορεῖ νὰ πάρῃ τὴ θέση τους. Τὸ «Adnotata ad Africae libros», πού προσθεσε ὁ F. Corradini στὴν ἔκδοσή του στὸ *Padova a Francesco Petrarca* (1874) σελ. 409-74, εἶναι ἀκόμα πολὺ χρήσιμο.

³ Γιὰ τὴ *varia lectio* «maculare-vastare» βλ. τὴν κριτικὴ σημείωση στὴν ἔκδοση τοῦ Festa, ὁ ὁποῖος διάλεξε τὴ σωστὴ γραφὴ γιὰ τὸ κείμενό του, ἀλλὰ δὲν ἀντελήφθη τὸ ζήτημα. Γιὰ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ πρόβλημα τοῦ «ὕφους» τοῦ Πετράρχη βλ. τὸν Corradini, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 100 κ.έ.

⁴ Βλ. κατωτέρω, σελ. 17.

⁵ Aldo S. Bernardo, *Petrarch, Scipio and the Africa* (Baltimore, Md. 1962).

⁶ Ἡσίοδ. *Θεογ.* 22 κ.έ., Call. fr. 2 Pf., Enn. fr. V κ.έ. Vahlen. Πρβλ. A. Kambylis, *Die Dichterweihe und ihre Symbolik*, Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften (1965).

γνωστὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἐννίου μὲ τις δικές του ιδέες. Μποροῦμε νὰ ἀναφέρωμε δύο χαρακτηριστικὰ χωρία: τὴν προφητεία τοῦ Ὀμήρου ὅτι 1500 χρόνια μετὰ τὸν Ἐννιο θὰ ἐπαινεθῆ καὶ πάλι, ὅπως τοῦ ταιριάζει, ὁ μεγάλος Σικιπῖων ἀπὸ ἕναν ποιητὴ «Francisco cui nomen erit» (IX 233), καὶ ἡ προτροπὴ τοῦ Ἐννίου ὅτι ἡ ποίηση πρέπει νὰ βασίζεται στὴν ἀλήθεια (IX 92 κ.έ.): «scripturum iecisse prius firmissima veri fundamenta decet» («sola quidem admiratio rerum solus amor veri» II 453, εἶχε εἰπεῖ ἡ σκιά τοῦ πατέρα τοῦ Σικιπῖωνος στὸ πρῶτο ὄνειρο γιὰ τὸν μελλοντικὸ ποιητὴ).

Αὐτὸ δὲν εἶναι συμβατικὴ ἐπανάληψη τῆς φράσεως τῶν Ἡσιόδειων Μουσῶν, ἀληθῆα γηρῦσασθαι, ἀλλὰ ἡ ἐπιβεβαίωση ἑνὸς δόγματος τοῦ Πετράρχη.¹ Ὁ Πετράρχης ἐθεμελίωσε τὴν *Africa* του ἐπάνω στὴν στέρεη ὑποδομὴ τῆς τρίτης δεκάδας τῆς ἱστορίας τοῦ Λιβίου.² Μὲ πόσο ζῆλο μελέτησε τὸν Λίβιο μαρτυρεῖ τὸ πεζογράφημά του *De viris illustribus*³ ὅσο καὶ τὸ ἀντίγραφο τοῦ κειμένου τοῦ Λιβίου ποὺ περιέχει τὶς σημειώσεις του στὸ περιθώριο. Ἄρχισε νὰ συνθέτῃ τὸ *viri illustres* λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν *Africa* καὶ συνέχισε τὴ συγγραφή του παράλληλα μὲ τὸ ἐπικὸ ποίημα. Κι ἐδῶ ἐπίσης ὁ Σικιπῖων ὑμνεῖται μὲ ἐκστατικὸ θαυμασμὸ ὡς τὸ πρότυπο τῆς ρωμαϊκῆς ἀρετῆς. Ὁ Πετράρχης προτίμησε νὰ δώσῃ στὴν Ρωμαϊκὴ του ἱστορία (σχεδιασμένη νὰ ἐξιστορήσῃ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ρωμύλο ὡς τὸν Τραϊανὸ) τὴ μορφή βιογραφιῶν τῶν μεγάλων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀνδρῶν, γιατί γι' αὐτὸν μόνο τὰ ἄτομα λογαριάζονται. Διαπιστώνουμε ὅτι μὲ τὴν ἴδια ἔμφαση ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς μεγάλους ἀνδρες τῶν γραμμάτων στὶς ἐπιστολές του πρὸς τοὺς νεκρούς.⁴ Παράδειγμα γιὰ τὸ πόσο κριτικὰ πρόσεχε τὰ βιογραφικὰ γεγονότα καὶ τὶς χρονολογίες δείχνει ἡ διόρθωση ποὺ ἔκαμε στὰ παραδοσιακὰ σφάλματα στὸ βίο τοῦ Τερεντίου ποὺ προκάλεσε ἡ σύγχυση τοῦ Orosius (IV, 19.6) ἀνάμεσα στὸν κωμικὸ ποιητὴ Terentius Afer καὶ τὸν Terentius Culleo. Ὁ Πετράρχης εἶχε κάμει τὴ διόρθωση πρὶν τὴν ἐπιβεβαίωση ἢ ἀνακάλυψη τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος τοῦ Δονάτου στὸν Τερέντιο, ποὺ περιεῖχε τὴν *Vita* τοῦ Τερεντίου τὴν γραμμένη ἀπὸ τὸν Σουητώνιο.⁵

¹ Πρβλ. E. Zinn, «Wahrheit in Philologie und Dichtung», *Die Wissenschaften und die Wahrheit* (1966), σελ. 134 κ.έ. γιὰ τὸ «Wahrheitsproblem» ἰδίως στὴν ρωμαϊκὴ καὶ νεώτερη ποίηση.

² Τὰ ἴδια βιβλία τοῦ Λιβίου ἦταν ἡ πηγὴ γιὰ τὸ [ἔπος] *Punica* τοῦ Sil. Ital., τὸ ὁποῖο ἀνακαλύφθηκε ἐκ νέου μόνο τὸ 1417 ἀπὸ τὸν Poggio καὶ ἐπομένως ἦταν ἄγνωστο στὸν Πετράρχη. Ἡ σύγκριση ἑνὸς ἀπλοῦ στιχοπλόκου ποὺ ἔγραψε στὸ ἰδίωμα τῆς γενετικῆς του, καὶ ἑνὸς γεννημένου ποιητῆ ποὺ ἔγραψε σὲ ἀρχαία γλῶσσα ὑπῆρξε διδακτικὴ καὶ γιὰ τὸν Πετράρχη. Γιὰ τὸν Sil. It. βλέπε M.v. Albrecht, *Silius Italicus* (1964), σελ. 118 κ.έ.

³ *Opere*, ed. nazionale II (1964) ἔκδ. Martellotti, γιὰ τὴν χρονολόγηση σελ. IX κ.έ.

⁴ Βλ. κατωτέρω, σελ. 10 κ.έ.

⁵ Βλ. Nohac I 191, II 34.

Ὁ Πετράρχης πρῶτος ἐγκατέλειψε τὸ ὕφος τῶν μεσαιωνικῶν χρονογραφιῶν, χρονικῶν καὶ βιογραφιῶν καὶ συνδύασε ἀποσπάσματα καὶ παραφράσεις τῶν πρωτότυπων ἀρχαίων πηγῶν (χωρὶς νὰ τὶς παραθέτῃ αὐτολεξεί) μὲ δικές του κατὰ τὴν περίστασι προσθέσεις καὶ διορθώσεις. Σ' αὐτὸ τὸν ἀκολουθήσαν ὅσοι ἔγραψαν ρωμαϊκὴ ἱστορία ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνες, γιατί ὡς τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα δὲν ὑπῆρχε θέμα νὰ ἀντικατασταθῇ ὁ Λίβιος μὲ μιὰ πρόσφατα γραμμένη ἱστορία.¹ Ἦταν προικισμένοι μὲ ἐκπληκτικὰ γερῆ μνήμη. Ἡ βιογραφία του γιὰ τὸν Φάβιο Μάξιμο 35,² περιέχει ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Λίβιο XXII 29, ὅπου παρατίθεται ἓνα περίφημο ἑλληνικὸ ρητὸ χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα. Ὁ Πετράρχης πρόσθεσε «notissimam illam Hesiodi poetae sententiam» (*Ἔργ.* 293 κ.έ.) καὶ φαίνεται ὅτι μπόρεσε νὰ τὸ κάμῃ μόνο γιατί θυμόταν τὸ περιεχόμενο τῆς περικοπῆς πού τὴν διάβασε σὲ λατινικὴ ἀπόδοση τῶν *Ἡθικῶν Νικομαχείων*³ τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ὁ Πετράρχης ὁμως γιὰ τὸ ἱστορικὸ του ἔργο προχώρησε πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἐκλογή, μεταγραφή καὶ συμπλήρωση τῆς ὕλης τοῦ Λιβίου. Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ δικοῦ του ἀντιγράφου ξέρομε ὅτι προσπάθησε ἐπίσης νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, ὅταν πίστευε ὅτι ἦταν φθαρμένο.⁴ Ἄνοιξε δρόμο γιὰ τὴν ἀναβίωση τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, γιατί οἱ σημειώσεις πού ἔκανε στὰ περιθώρια δὲν ἦταν ἀπλῆς διευκρινήσεις καὶ ἐξηγήσεις ὅπως σὲ ἄλλα ἔργα. «Ὅταν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀντιβάλλῃ δύο χειρόγραφα, κατέγραφε ὑπομονετικὰ διάφορες γραφές καὶ μὲ δεξιότητιὰ διώρθωνε ἓναν ἀριθμὸ χωρίων. Κανένας ἄλλος λόγιος τῆς γενεᾶς του δὲν εἶχε τὴν καλὴ τύχη ἢ τὸ ταλέντο νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπ' αὐτό.⁵ Κατὰ σχεδὸν ἀπίστευτὴ τύχη συνέβη τὸ ἴδιο τὸ ἀντίγραφο πού εἶχε ὁ Πετράρχης νὰ περάσῃ μετὰ ἓναν αἰῶνα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Lorenzo Valla, ὁ ὁποῖος στὶς σημειώσεις τοῦ Πετράρχη πρόσθεσε τὶς δικές του. Ἡ κριτικὴ τοῦ Valla στὸν Λίβιο ἦταν γνωστὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ τὸ περίφημο ἔργο τοῦ *Emendationes Livianae*⁶ εἶχε δημοσιευθῆ καὶ μάλιστα τυπωθῆ τὸν δέκατο πέμπτον αἰῶνα. Τώρα ὁμως μποροῦμε νὰ δοῦμε

¹ A. Momigliano, «Contributo alla storia degli studi classici», *Storia e Letteratura* 47 (1955) 75.

² *De vir. ill.*, ἔκδ. Martellotti, *Opere*, ed. naz. II 102.

³ Βλ. τὰ testimonia στὴν *ed. maior* τοῦ Ἡσιόδου ἀπὸ τὸν Rzach καὶ Ἀριστ. *Ἡθ. Νικ.* I 2, σελ. 1095 b κ.έ. Γιὰ τὴν ἐξοικείωση τοῦ Πετράρχη μὲ τὰ *Ἡθικά* καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματά τους βλ. Nohac II 149 κ.έ. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο στὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του, ἔνθ' ἄνωτ. I 42 κ.έ.

⁴ G. Billanovich, «Petrarch and the textual tradition of Livy», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951) 137-208. Πρβλ. E. Fraenkel *JRS* 42 (1952) 311. Ὁ Billanovich ἔρχισε ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση τοῦ Cod. Harl. 2493 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Πρβλ. Liv. ed. A.H. MacDonald, OCT v (1965) σελ. VIII, XIX-XXV.

⁵ Πρβλ. ἐπίσης τὶς κριτικὲς σημειώσεις του στὴ μετάφραση τοῦ Εὔσεβίου ἀπὸ τὸν Ἀγ. Ἱερώνυμο, κατωτέρω σελ. 13 σημ. 8.

⁶ Βλ. κατωτέρω, σελ. 42.

μὲ τὰ ἴδια μας τὰ μάτια ὄχι μόνον τῆ γραφῆ τοῦ μεγάλου κριτικοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ πορεία σὲ λειτουργία.

‘Ανασκοπώντας αὐτὸ τὸ τμῆμα ποῦ ξεκίνησε μὲ τὸν Βεργίλιο καὶ τὴν *Africa* τοῦ Πετράρχη καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ ποίηση ἄρχισε νὰ παίζει ἓνα νέο ρόλο στὴν ‘Ιταλία, ὅτι ἡ ποιητικὴ καὶ ἡ φιλολογικὴ ἐργασία τοῦ Πετράρχη συμβάδιζαν καὶ ὅτι ἐπεξεργάσθηκε κριτικὰ τὸ κείμενο τῆς ἴδιας ἐκείνης πηγῆς ποῦ χρειαζόταν τόσο γιὰ τὸ ποίημα ὅσο καὶ γιὰ τὸ πεζὸ τοῦ ἔργο. Φαίνεται ὅτι ὁ Πετράρχης ἄρχισε νὰ μελετᾷ τὸν Λίβιο¹ νωρὶς στὴ ζωὴ του, πιθανὸν γύρω στὰ 1318, εἴκοσι χρόνια πρὶν ἀρχίσει τὴν *Africa*. Ἀλλὰ ὅποια κι ἂν ἦταν ἡ ἱστορικὴ σειρὰ, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει πιὸ φανερὸ παράδειγμα γιὰ τὴν ἔνωση ποιήσεως καὶ ἀληθινῆς φιλολογίας. Μὲ κανένα τρόπο ὁ Πετράρχης δὲν ἦταν μόνον *littérateur*.

‘Η ἐξέταση τοῦ δικοῦ τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Βεργιλίου² δείχνει ὀλοφάνερα ὅτι ἐξοῦσε σὲ συνεχῆ ἐπαφὴ ὄχι μόνον μὲ τὸν ποιητὴ, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἀρχαίους ἐρμηνευτὲς του, γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Βεργιλίου περιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Σερβίου. Δὲν εἶναι ἔκδοση τσέπτης, ἀλλὰ ἓνα ὑπερβολικὰ μεγάλο καὶ βαρὺ χειρόγραφο ποῦ συνήθιζε νὰ ἔχη στὶς ἀποσκευές του, ὅταν ταξιδεύοντας διέσχιζε τὴν Γαλλία, τὴν Φλάνδρα καὶ τὴν ‘Ιταλία, καὶ κάλυπτε τὰ περιθώριά του μὲ ἀναρίθμητες καὶ κάποτε ἐκπληκτικὰ σοφὲς σημειώσεις.³ Ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπισημάνη τὴν πηγὴ ἐνὸς σχολίου χωρὶς τὴ βοήθεια πινάκων ἢ βιβλίων ἀναφορᾶς. Οὐμόταν π.χ. (fol. 78 recto) ὅτι ἡ σημείωση τοῦ Σερβίου στὴν *Αἰνειάδα* II 254 «Phalanx, lingua Macedonum legio» ἦταν παρμένη ἀπὸ τὸν Λίβιο XXXII 17.11, καὶ στὴ σημείωση στὴν *Αἰνειάδα* I 29 κ.έ. «Italus enim rex Siculorum profectus de Sicilia . . . ex nomine suo appellavit Italiam» ἔκαμε τὴν παρατήρηση (fol. 52 verso): «secundum Tucididem ut in octavo (δηλ. VIII 328) tum manus Ausoniae», ποῦ δείχνει ὅτι ὄχι μόνον εἶχε στὴ μνήμη του αὐτὸ τὸ χωρίο τοῦ Σερβίου ἀλλὰ μπορούσε ἀκόμα νὰ ὑποδείξῃ καὶ τὴν παλαιότερη ἐλληνικὴ μαρτυρία (Θουκ. VI 2.4). Νεώτεροι ἐκδότες παρέλειψαν νὰ σημειώσουν αὐτὰ τὰ testimonia.⁴ ‘Ο Codex Vergilianus τοῦ Πετράρχη εἶναι τὸ πιὸ συγκινητικὸ τεκμήριο τῆς ἄμεσης προσωπικῆς ἐπαφῆς του μὲ τοὺς ἀρχαίους ρωμαίους συγγραφεῖς ποῦ ἀγαποῦσε.

‘Όσο βαθιὰ κι ἂν ἦταν ἡ γνώση τοῦ Πετράρχη γιὰ τὸν Βεργίλιο καὶ τὸν

¹ Billanovitch, ἐνθ’ ἄνωτ., σελ. 194 κ.έ.

² F. Petrarcha Vergilianus Codex [στὴν Bibliotheca Ambrosiana]. Μιὰ πλήρη ἀνατύπωση ἐξέδωσε ὁ Giovanni Galbiati τὸ 1930. Βλ. τὴν σύντομη ἐνθουσιώδη κριτικὴ τοῦ E. Fraenkel, *Gnom.* 6 (1930) 522 κ.έ.

³ Nohac I 140 κ.έ. ‘Ο G. Billanovitch, *IMU* 3 (1960) 44, 2 ἀνήγγειλε ὅτι ἡ Antonietta Testa ἐτοιμάζει ἔκδοση καὶ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τῶν σημειώσεων τοῦ Πετράρχη.

⁴ Παίρνω αὐτὰ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἀνασκόπηση ποῦ ἔκαμε ὁ E. Fraenkel τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος τοῦ Σερβίου ἀπὸ τὸ Harvard, *JRS* 39 (1949) 147, ἐπειδὴ δὲν μπορούσα νὰ βρῶ καλύτερα.

Λίβιο, άλλοι είχαν βάλει τὰ θεμέλιά της. Ἡ νέα ἀνακάλυψη ὁμως τοῦ Κικέρωνος ἦταν ἀποκλειστικά δική του. Τὸ 1333 ἀνεκάλυψε τὸν *Pro Archia poeta* στὴν Λιέγη, ἀλλὰ τὸ πραγματικά σημαντικό γεγονός ἔγινε τὸ 1345, ὅταν ξαναβρῆκε στὴν Βερόνα ἕνα χειρόγραφο τῶν *Epistulae ad Atticum, ad Quintum fratrem καὶ ad Brutum* (6-18) τοῦ Κικέρωνος. Μολονότι κουρασμένος καὶ ἄρρωστος ἔκαμε μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι ἕνα ἀντίγραφο,¹ καὶ αὐτὴ τὴν συναρπαστικὴ ἀνακάλυψή του τὴν ἀνεκοίνωσε στὸν κόσμο μὲ τὴ μορφή ἐπιστολῆς πού ἀπευθύνονταν στὸν ἴδιο τὸν Κικέρωνα.² Ἐνα ἀπὸ τὰ καινούργια χαρακτηριστικά τοῦ ἀναπτυσσομένου ἀτομικισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως ἦταν τὸ φλογερὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προσωπικότητα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, πού μπορούσε νὰ ἱκανοποιήσῃ μόνο ἡ λατινική, ὄχι ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία· καὶ τίποτα δὲν ἦταν πῶς συναρπαστικὸ γιὰ τὸν Πετράρχη καὶ τὸν κύκλο του ἀπὸ αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κικέρωνος. Οἱ ἐπιστολές του πρὸς τὸν Ἀττικὸ ἔδωσαν μιὰ πραγματικὴ εἰκόνα τῆς προσωπικότητος τοῦ Κικέρωνος, ἀν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πετράρχης αἰσθάνθηκε λίγο ἀπογοητευμένος, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ κατάλαβε πόσο ὁ Κικέρων σ' ἐποχὴ πολιτικῆς ἀναταραχῆς ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ του ἔργο λόγῳ τῆς πολιτικῆς του δραστηριότητος.³

⁴ Ἀραγε γνώριζε ὁ Πετράρχης τὸ ἄλλο μεγάλο τμήμα τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κικέρωνος, τὸ καλούμενο *Epistulae ad familiares*;⁴ Ἐκπληκτικὲς ὁμοιότητες στὸ περιεχόμενο καὶ στὴ φρασεολογία ἀνάμεσα στὰ γράμματα τοῦ Πετράρχη πρὸς τὸν Κάρολο ΙΔ' στὰ 1355 (*Ep. fam.* IX 4) καὶ στὶς ἐπιστολές τοῦ Κικέρωνος πρὸς τὸν Καίσαρα (*Cic. Fam.* VII 5) ἔχουν ἐπισημανθῆ. Ἐν τούτοις οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Πετράρχης οὔτε κανένας ἄλλος σύγχρονός του ἀνέφερε ποτὲ καμιάν ἀνακάλυψη τῶν *Familiares*. Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ *Salutati* ἔγινε ἡ αἰτία νὰ ἀντιγραφῆ γιὰ δική του χρῆση τὸ 1392⁵ τὸ χειρόγραφο *Vercelli* πού περιεῖχε καὶ τὰ δεκαεξί βιβλία τῶν *Epistulae*. Δὲν ἀποκλείεται ἄλλοι νὰ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦν μέρη τῆς συλλογῆς πρὶν ἀπὸ τὴν χρονολογία αὐτή, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ἀν ἔκαμε κάτι τέτοιο ὁ Πετράρχης.

¹ *Ep. fam.* XXI 10. 16 (ed. naz. τόμ. XIII) «volumen quod ipse manu propria . . . scripsit, adversa valetudine». Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ὁ ἀπολοσθεὶς Veronensis εἶναι τὸ ἀρχέτυπο τῶν δύο οικογενειῶν τῶν διασωθέντων χειρογράφων, οὔτε εἶναι πιθανὸ τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μας, ὁ Ambros. E 14 inf., νὰ ἔχη κάποια σχέση μὲ τὸν Πετράρχη. Πρβλ. Cic., *Letters to Atticus* ἔκδ. D. R. Shackleton Bailey I (1965) 77 κ.έ.

² *Ep. fam.* XXIV 3. Αὐτόθι οἱ ἐπιστολές 4-12 ἀπευθύνονταν σὲ ἀρκετοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἡ 4 καὶ πάλι στὸν Κικέρωνα, καὶ ἡ 12, ἡ πῶς ἐκτενής, στὸν Ὅμηρο.

³ Γιὰ τὴ διαφορετικὴ ἀποψη τοῦ *Salutati* βλ. κατωτέρω, σελ. 30.

⁴ B. Kytzler, «Petrarca, Cicero und Caesar», *Lebende Antike*, Symposium für R. Sühnel (1967) σελ. 111 κ.έ.

⁵ Sabbadini, *Scoperte* II 214.

Ἄν καὶ μεγάλο μέρος στις ἐπιστολές τοῦ Πετράρχη εἶχε ὡς πρότυπο τὸν Σενέκα ὅταν κατὰ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο διαπραγματευόταν ἠθικὰ θέματα, τὸ πιὸ προσωπικὸ μέρος τους ὅλο καὶ περισσότερο ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὸ κικερώνειο ὕφος ποὺ πρόσφατα εἶχε ἀνακαλυφθῆ. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Πετράρχη προορίζονταν νὰ εἶναι ἐνσάρκωση τῆς ζωῆς του· διετήρησε ἀντίγραφα¹ γιὰ τὴν «ἀθανασία» του καὶ προετοίμασε συλλογές κατὰ διαστήματα στὴν ἔκτη καὶ ἔβδομη δεκαετία τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα. Στις ἑκατοντάδες τὰ γράμματά του ποὺ ἀκόμα σώζονται φανερώνεται τὸ πιὸ ἀξιαγάπητο χαρακτηριστικὸ τῆς φύσεώς του, ἡ ἐπιθυμία του γιὰ φιλία.² Ποτὲ κανεὶς δὲ σχημάτισε καὶ δὲν καλλιέργησε πλουσιώτερη παρακαταθήκη ἀπὸ φιλικές³ — ἀν καὶ θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ἀναφέρουμε σὰν ἐξάιρεση τὸν Ἑρασμο. Ἡ ἀμοιβαία ἀφοσίωση ἔβρισκε συχνὰ τὴν πιὸ συγκινητικὴ ἔκφραση. Στὴ ζωὴ τοῦ Πετράρχη οἱ σχέσεις του, ἀκόμα καὶ μὲ τοὺς προστάτες του σ' ὅλη τὴν Ἰταλία, τόσο τοὺς ἐκκλησιαστικούς ὅσο καὶ τοὺς κοσμικούς, ποὺ ἡ φιλάνθρωπία καὶ ἡ γενναιοδωρία τους ἐξασφάλιζαν τὴ ζωὴ του, εἶχαν μιὰ δόση τίμιας ἀγάπης. Ἐνα ἔντονο αἶσθημα φιλίας παρέμεινε χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν ἀληθινῶν οὐμανιστῶν καὶ λογίων ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Ἡ κορυφαία ἀπὸ τις ἐπιστολές του τῆς γεροντικῆς ἡλικίας εἶναι ἡ ἐπιστολὴ «Πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους».⁴ Ἀναμφίβολα τὸ πρότυπο αὐτοῦ τοῦ ὑπερήφανου τίτλου ἦταν ἡ αὐτοβιογραφικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ὀβιδίου (*Trist.* IV 10.2) «Ille ego qui fuerim. . . quem legis ut noris, accipe posteritas». Ὁ Πετράρχης, ποὺ μὲ σειρά ἐπιστολές του εἶχε μιλήσει στοὺς ρωμαίους προγόνους του, τώρα μιλοῦσε στοὺς ἀπογόνους του. Ποιητῆς, σοφὸς καὶ λόγιος, αὐτὸς ποὺ ἀλληλογραφοῦσε μὲ πάπες καὶ αὐτοκράτορες, στάθηκε στὸ κέντρο ὡς ἡ δεσπόζουσα μορφή ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον.

Ἐχουμε φυσικὰ τὴν τάση νὰ δίνουμε τὴν πρώτη θέση στὴν ἐπανάκτηση τῶν χαμένων ἔργων τοῦ Κικέρωνος· ἀλλὰ καὶ τις φιλοσοφικὲς πραγματεῖες του, ποὺ κατὰ τὸν Μεσαίωνα δὲν ἦταν ἀγνωστες, τις εἶχε ἀποθησαυρίσει ὁ Πετράρχης ἀνάμεσα στὰ βιβλία του μερικὲς φορές σὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφα, σχολιασμένες μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι, καὶ συχνὰ τις παρέθετε σὲ πολλὰ γραπτὰ του. Ἦταν τὸ κάλλος τῆς μορφῆς τῆς Λατινικῆς ποιήσεως καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου ποὺ τὸν εἶχαν πρωτοεντυπωσιάσει νωρὶς στὴ νεότητά του, ἀντὶ ὅμως νὰ γίνῃ ἀπλὸς λάτρης τῆς μορφῆς παρακινήθηκε ἀπὸ ἓνα ζωηρὸ πόθο γιὰ τὴν ἀληθινὴ σοφία. Δὲ φλεγόταν ὡστόσο γιὰ τὴν λογικὴ ἢ τὴν μεταφυσικὴ ἢ τις φυσικὲς ἐπιστῆμες ποὺ πρόσφερε ἡ ἀναβίωση τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν

¹ *Ep. fam.* V 16. 1-2, XVIII 7.8.

² *Ep. fam.* τόμ. IV = *Opere* ἐκδ. naz. XIII (1942) 375 κ.έ. Εὐρετήριο s.v. amicitia.

³ Wilkins, *Life* σελ. 252.

⁴ Ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὸν P.G. Ricci στὴν *La Letteratura Italiana, Storia e Testi* 7 (1955) *Prose*, σελ. 2-19 «Posteritati» = *Senilium rerum libri*, XVIII.

μεταγενέστερη Σχολαστική φιλοσοφία, αλλά για τη γνώση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ τῶν ἀνθρώπινων ἀξιών. Ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλη τῶν Σχολαστικῶν ἐπεκαλεῖτο τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν μέγιστο Κικερωνιανό, τὸν Ἅγιο Αὐγουστῖνο. Ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ χίλιες παραπομπές στὸν Αὐγουστῖνο στὰ γραπτὰ τοῦ Πετράρχη.¹ Τὸ πρῶτο βιβλίο πὸ τὰ οἰκονομικά του τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀγοράσῃ τὸ 1325 στὴν Avignon ἦταν τὸ *De civitate Dei*,² καὶ πάντα εἶχε ἐπάνω του ἓνα μικροσκοπικὸ ἀντίτυπο («*rugulare opusculum*») τῶν Ἐξομολογήσεων,³ δῶρο τοῦ αὐγουστινιανοῦ μοναχοῦ Dionigi. Τὸ εἶχε στὴν τσέπη του ἀκόμη καὶ ὅταν ἔφθασε στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Ventoux,⁴ ὅπου τὸ ἀνοίξε στὴν τύχη καὶ ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὰ λόγια πὸν διάβασε στὸ βιβλίο X κεφάλαιο 8. Μετὰ δώδεκα περίπου χρόνια ἀπὸ τότε πὸν ἀγόρασε τὸ *Civitas Dei* ὁ Πετράρχης μπόρεσε νὰ ἀποκτήσῃ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ τεράστιο ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Αὐγουστίνου στοὺς *Ψαλμούς*,⁵ πλήρως ἀντίγραφο τοῦ ὁποῦ τοῦ δώρισε ὁ Βοκκάκιος στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1350. Τὸ *Secretum*,⁶ τὸ πῶ προσωπικὸ ἔργο τοῦ Πετράρχη, εἶναι δοσμένο μὲ τὴ μορφή διαλόγου ἀνάμεσα στὸν «Franciscus» καὶ τὸν «Augustinus» μὲ θέμα τὰ ἑπτὰ θανάσιμα ἁμαρτήματα. Ὁ Ἅγιος ἀνακρίνει τὸν ἁμαρτωλό, πὸν ἀποκρούει τὴν κατηγορία ἢ παραδέχεται τὴν ἐνοχὴ του. Ἀκόμα κι αὐτὴ ἡ χριστιανικὴ αὐτοανάλυση εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἀναφορὲς στὴν ἀρχαιότητα, γιὰτὶ ὁ Πετράρχης δὲν ἔκαμε ποτὲ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς κλασσικοὺς καὶ στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας,⁷ καὶ συγκέντρωνε τὰ κείμενά τους μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο. Ἀπὸ τοὺς πατέρες σεβόταν ιδιαίτερα τὸν Ἅγιο Ἀμβρόσιο καὶ τὸν Ἅγιο Ἰερώνυμο,⁸ μετὰ τὸν Αὐγουστῖνο, πὸν πάντα διατηροῦσε τὴν πρώτη θέση στὴν ἀγάπη του. Προσπάθησε ν' ἀκολουθήσῃ τὴν κοινὴ ἠθικὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, εἴτε ἦταν Ἀκαδημεικοί, εἴτε Στωϊκοί ἢ Χριστιανοί. Ὅσο γιὰ τὶς λογοτεχνικὲς του μελέτες εἶχαν ἓνα μόνο στόχο, καθὼς δηλώνει ὁ ἴδιος σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα γραπτὰ του (μετὰ τὸ 1363): *Tu scis, Domine, quod ex literis. . . nihil amplius quaesivi quam ut bonus fierem. Non quod id literas aut. . . omnino aliquem, nisi te unum facere posse confiderem, sed quod per literas quo tendebam iter honestius ac certius simulque iucundius existimarem, te*

¹ P.P. Gerosa, *Umanesimo Cristiano del Petrarca. Influenza Agostiniana* (1966).

² G. Billanovich, «Nella biblioteca del Petrarca», *IMU* 3 (1960) 2.

³ P. Courcelle, *Les Confessions de St. Augustin dans la tradition littéraire. Antécédents et Postérité* (1963) σελ. 329-51, «Un Humaniste épris de confessions: Petrarque».

⁴ *Ep. fam.* IV I.

⁵ *Enarrationes in Psalmos*, βλ. Billanovich, ἔνθ' ἄνωτ. (ἄνωτέρω, σημ. 2) σελ. 5 κ.έ.

⁶ *Prose* σελ. 22-215, «De secreto conflictu curarum mearum», ἔκδ. Carrara (βλ. κριτικὲς σημειώσεις, σελ. 1162 κ.έ.).

⁷ Γιὰ τοὺς «κλασσικοὺς» βλ. κατωτέρω, σελ. 98 σημ. 6.

⁸ G. Billanovich, *Un nuovo esempio delle scoperte e delle letture del Petrarca*,

duce, non alio... Numquam... tam gloriae cupidus fui... quin maluerim bonus esse quam doctus».¹

Ἡ γεμᾶτος φαντασία ἐνθουσιασμὸς τοῦ Πετράρχη δὲν περιοριζόταν στοὺς λίγους κορυφαίους συγγραφεῖς. Ἄρχισε νὰ ἐρευνᾷ τὶς βιβλιοθήκες γιὰ ὄλους τοὺς λογοτεχνικοὺς θησαυροὺς τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ποὺ θεωροῦσε δική του γενεαλογία.² Ἦταν καλὴ τύχη ποὺ αὐτὸς καὶ ἄλλοι ἐξόριστοι Ἰταλοὶ ζοῦσαν στὴν Νότια Γαλλία καὶ μποροῦσαν χωρὶς μεγάλη δυσκολία νὰ φθάσουν στὶς βιβλιοθήκες τῶν γαλλικῶν μοναστηρίων καὶ ιδιαίτερα τῶν μεγάλων καθεδρικῶν ναῶν. Τὰ χειρόγραφα ποὺ ἦταν κρυμμένα ἐκεῖ μποροῦσαν νὰ φθάσουν στὰ χέρια του, ὅπως καὶ στὰ χέρια ἄλλων λογίων, μὲ μορφὴ προσεγμένων ἀντιγράφων.³ Τελικὰ σχεδὸν ὅλα τὰ κλασσικὰ λατινικὰ κείμενα τὰ γνωστὰ αὐτῆς ἐποχῆς τοῦ εἶχαν συλλεχθῆ, μελετηθῆ καὶ λίγο πολὺ πλήρως σχολιασθῆ στὰ περιθώρια ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Πετράρχη. Ἦταν ὁ πρῶτος ἄνθρωπος τῶν γραμματικῶν στοὺς νεώτερους χρόνους, ποὺ δημιούργησε ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη αὐτοῦ τοῦ εἶδους.⁴ Καὶ δὲν ἦταν μόνο αὐτό. Τὸ 1362, καθὼς θυμόταν τὶς ἀρχαῖες βιβλιοθήκες τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ρώμης, εἶχε τὴν ἐξαιρετικὰ πρωτότυπη ἰδέα νὰ κληροδοτήσῃ τὴν δική του (τὴν κόρη του, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσε) στὴ Δημοκρατία τῆς Βενετίας, γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ σὰν πυρῆνας μιᾶς μελλοντικῆς δημόσιας βιβλιοθήκης.⁵ Ἀλλὰ ἡ τελικὴ μοῖρα τῶν ἀγαπημένων βιβλίων τοῦ Πετράρχη ἦταν τελείως διαφορετικὴ· στὴ διαθήκη του, τὸ 1370, δὲν ἀναφέρονταν, προφανῶς εἶχαν μεταφερθῆ στὴν Αργυὰ καί, ὅταν πέθανε ἐκεῖ τὸ 1374, ὑπέστησαν τὴ διασπορά, ποὺ εἶχε προσπαθήσει νὰ ἀποφύγῃ. Παρόλα αὐτά, ἕνα οὐσιῶδες μέρος τῆς βιβλιοθήκης σώθηκε, συγκεκριμένα αὐτὸ ποὺ πῆγε μέσῳ Παβίας στὸ Παρίσι⁶ καὶ ἡ εὐσυνείδητη ἀνιχνευτικὴ ἐργασία τῶν νεώτερων

L'«Eusebio - Girolamo - Pseudo - Prospero», *Schriften und Vorträge des Petrarca - Instituts Köln* 3 (1954). Ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐκπληκτικὰ δειγμάτων τοῦ ζήλου, τῆς μαθήσεως καὶ τῆς μνήμης τοῦ Πετράρχη εἶναι οἱ σημειώσεις του στὸ ἀντίγραφο τοῦ *Χρονικοῦ* τοῦ Εὐσεβίου, ποὺ μετέφρασε ὁ Ἅγ. Ἰερώνυμος (δημοσιεύθηκε στὶς σελ. 26-50), καὶ ὁ Billanovich (σελ. 14) εἶναι ἐντελῶς δικαιολογημένος ὅταν δηλώνῃ: «Il Petrarca ebbe nella storia della filologia un' importanza eguale, o persino maggiore, di quella che ebbe nella storia della poesia».

¹ «De sui ipsius et multorum ignorantia» ἐκδ. P.G. Ricci στὸ *Prose* 716 (Πρβλ. σελ. 1173 κ.έ.).

² G. Billanovich, «Il Petrarca e i classici», «*Studi Petrarqueschi*» 7 (1961) 24.

³ Πρβλ. τὰ πολὺ χρήσιμα ἐρευητήρια τῶν ἐπιστολῶν στὰ *Opere*, ed. naz. τόμ. XIII (1942): σελ. 349 Libri di Petrarca, 384 copisti, 401 κ.έ. libri degli antichi perduti, ritrovati, etc., 419 s.v. Scrittore: antichi scrittori classici, 423 studi dell' antichità.

⁴ *Ep. fam.* III 18.2 «libris satiani nequeo, et habeo plures forte quam oportet... quaerendi successus avaritiae calcar est». Βλ. Nolhac I 163 κ.έ. ποιητές, II 1 κ.έ. πεζογράφοι.

⁵ *Petrarch's Testament*, ἐκδοσι καὶ μετάφραση τοῦ Theodor E. Mommsen (1957) σελ. 42-50 τῆς εισαγωγῆς.

⁶ E. Pellégrin, *La bibliothèque des Visconti et des Sforza* (1955). Πρβλ. Martellotti

φιολόγων¹ ἔξακρίβωσε τὴν ταυτότητα πολλῶν ἀπὸ τοὺς ἄλλους τόμους ποὺ ἦσαν σκορπισμένοι παντοῦ στὴν δυτικὴ Εὐρώπη.

Ὁ Πετράρχης ἦταν εὐαίσθητος στὴ «γλυκύτητα καὶ ἡχηρότητα» τῶν ἀρχαίων λατινικῶν, ὅπως τὸ ἐξομολογήθηκε ὁ ἴδιος. Μιὰ ἀντίληψη ἄρχισε νὰ διαδίδεται: ὅτι ἡ ὠραιότητα τῆς μορφῆς θὰ ἔπρεπε νὰ ἑναρμονίζεται μὲ τὴν ὠραιότητα τῆς γραφῆς. Ἀναζητώντας ἀρχαῖα χειρόγραφα ὁ Πετράρχης καὶ οἱ ὄπαδοί του βρέθηκαν μπροστὰ στὴν πρῶμῃ μεσαιωνικὴ γραφή,² τὴν μικρογράμματη καρολίγγεια, ποὺ τοὺς φάνηκε ἀξιοσέβαστης ἀρχαιότητος καὶ ὁμορφιάς καὶ γι' αὐτὸ ἀξία νὰ ἀναβίωση. Ἐχομε δεχθῆ,³ ὅτι στὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη τῶν φιολόγων ποιητῶν τοῦ τρίτου αἰῶνα π.Χ. ὠφειλόταν ἡ χαρακτηριστικὴ ἀλλαγὴ γραφῆς. Τώρα πάλι ἄρχισε μιὰ ἀργὴ μεταρρύθμιση στὴ γραφή, καὶ σημεῖα μεταβάσεως ἀπὸ τὴν λεγόμενη γοτθικὴ⁴ στὴν οὐμανιστικὴ γραφὴ μπορούμε νὰ παρατηρήσωμε στὰ ἀντίγραφα τοῦ Πετράρχη.⁵ Στὸ γράψιμο τῶν κειμένων τῆς ὁμιλουμένης ἀκόμα καὶ τῶν νεώτερων λατινικῶν στίχων δὲν ὑπῆρχε ἀλλαγὴ, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ κλασσικῶν κειμένων καὶ γιὰ τὸν λόγιο ἢ χρῆση τῆς «*littera antiqua*», ποὺ ὁ Πετράρχης ἀποκαλοῦσε «*castigata et clara*»,⁶ ἔγινε λίγο πολὺ ὑποχρεωτικὴ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι μετὰ τοὺς πειραματισμοὺς τοῦ *Salutati* τὸν νέο τύπο γραφῆς σταθεροποίησε ὁ *Roggio*.⁷

Ὁ Πετράρχης εἶχε νοοτροπία οὐσιαστικὰ λατινικὴ, καὶ ἡ κίνηση ποὺ ὁ ἴδιος ἄρχισε εἶχε ἐπὶ γενεὲς ὡς ἐπίκεντρο τὰ λατινικά. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ λογοτεχνία ἦταν κάτι λίγο περισσότερο ἀπὸ ὄπτασία, ἕνας κόσμος ὀνείρου. Στὸν ὠραῖο κώδικα τοῦ Σουητωνίου,⁸ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Πετράρχης σὰν βασικὸ ἀντίγραφο στὰ ταξίδια του, ὁ ἀντιγραφέας εἶχε ἀφήσει κενὰ διαστή-

(ἀνωτέρω, σελ. 8 σημ. 3), σελ. XV σημ. 6.

¹ Βλέπε τίς πολλὰς ἀναφορὰς στὸν P. de Nolhac καὶ F. Billanovich.

² Περὶ τοῦ ἑνα τρίτο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ εἶχε ὁ Πετράρχης καὶ ὁ *Salutati*, καὶ ποὺ εἶναι ὡς τώρα γνωστά, ἀνάγονται στὸν ἕνατο μέχρι καὶ τὸν δωδέκατο αἰῶνα.

³ Βλ. *Ἱστορία* [I] 122.

⁴ Γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ὅρου «γοτθικὸς» ἀπὸ τὸν Valla βλ. κατωτέρω, σελ. 41.

⁵ J. Wardrop. *The Script of Humanism. Some Aspects of Humanistic Script 1460-1560* (1963), σελ. 5 κ.ἑ. καὶ πίν. I. Αὐτὰ τὰ μαθήματα ἐγιναν τὸ 1953 καὶ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐμφάνιση τῆς οὐμανιστικῆς σεσυρμένης γράφθηκε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου τοῦ Ullman, βλ. κατωτέρω, σημ. 8. Πρβλ. H. Hunger στὴ *Geschichte der Textüberlieferung I* (1961) 143 «*Gothico Antiqua*». . . «*Petrarca—Schrift*». Ἐξαίρετοι πίνακες ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ οὐμανιστικῆς γραφῆς ὑπάρχουν στὸ ἔργο τοῦ Giuseppe Turrini, *Milennium scriptori Veronense dal IV al XV secolo* (1967).

⁶ *Ep. fam.* XXIII 19.8. («non vaga quidem ac luxurianti litera (qualis est, scriptorum. . . nostri temporis. . .) sed alia quadam castigata et clara».)

⁷ B.L. Ullman, «The Origin and Development of Humanistic Script», *Storia e Letteratura* 79 (1960) 21 κ.ἑ. Πίν. 4 γραφὴ τοῦ Πετράρχη.

⁸ R.W. Hunt, «A Manuscript from the Library of Petrarch» (Oxford, Exeter College 186), *Times Literary Supplement* (23 Σεπτ. 1960), σελ. 619. G. Billanovich, «Nella

ματα γιὰ παραθέσεις καὶ φράσεις στὰ ἑλληνικά, πού φαίνεται πὼς τὰ ἔχει συμπληρώσει ὁ ἴδιος ὁ Πετράρχης μὲ μᾶλλον ἀδέξια ἑλληνικά γράμματα. Μποροῦμε ἐδῶ νὰ τὸν δοῦμε νὰ παλεύη μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς χαρακτήρες τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, ποτὲ ὅμως, ὡς τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς του, δὲν ἔπαψε τὸν ἀγώνα. Στὸν Κικέρωνα καθὼς καὶ στὸν Αὐγουστῖνο βρῆκε ὅτι συχνὰ ἀναφερόταν ὁ Πλάτων καὶ ὅτι τὸν ἐπαινοῦσαν ἐξαιρετικά. Συγγραφεὺς γιὰ τὸν Βεργίλιο, ὁ Μακρόβιος καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Σερβίου, τὸν παρέπεμπαν σταθερὰ στὸν Ὅμηρο, τοῦ ὁποῖου ἡ σικιά (ὅπως ἔχουμε δεῖ) ἔκαμε τὴν εἰσαγωγή σ' ἓνα σπουδαῖο χωρίο τοῦ ἔργου τοῦ *Africa*.¹ Οἱ ὑπεροπτικοὶ Ἀριστοτελικοὶ, οἱ Ἀβερροῖστες τῆς ἐποχῆς του, δὲν ἤξεραν τίποτε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἐνῶ ὁ Πετράρχης μποροῦσε μὲ ὑπερηφάνεια νὰ βεβαιώνη «Sedecim vel eo amplius Platonis libros domi habeo»,² συγκεκριμένα στὴ βιβλιοθήκη του στὴν Vaucluse. Διασώζεται ἀκόμα τὸ ἀντίγραφό του μὲ σημειώσεις του τοῦ λατινικοῦ *Τιμαίου*³ μὲ ἓνα ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Χαλκιδίου, καὶ εἶναι γνωστὸ πὼς εἶχε κάποτε στὴν κατοχὴ του τὸν *Φαίδωνα* στὴν λατινικὴ παράφραση τοῦ Henricus Aristippus.⁴ Στὸ ἔργο του *Rerum memorandarum libri I* 25 ἐκφράζει τὸν βαθύ του σεβασμὸ γιὰ τὸν «philosophorum princeps». Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος εἶδε περισσότερα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ βασιλειανοῦ μοναχοῦ καὶ ἐπισκόπου Βαρλαάμ,⁵ πού ἄρχισε (πιθανὸν τὸ 1342) νὰ τὸν διδάσκη λίγα ἑλληνικά καὶ πού τὸν εἰσήγαγε καὶ στὸν Ὅμηρο. Τὸ 1354 ὁ Νικόλαος Σιγηρός,⁶ ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στὴν παπικὴ αὐλὴ τῆς Avignon, τοῦ δώρισε ἓνα ἀντίγραφο τῆς *Ἰλιάδος*⁷ πού ἐκεῖνος ἐφίλησε μὲ ἐνθουσιασμὸ, ἀλλὰ αἰσθάνθηκε τὴν ὑποχρέωση νὰ ὁμολογήσῃ: «Homerus tuus apud me mutus... quam cupide te audirem».⁸

Μόνο τέσσερα ἢ πέντε χρόνια ἀργότερα ὁ Πετράρχης μπόρεσε πραγματικὰ νὰ ἀκούσῃ τὸν Ὅμηρο νὰ τοῦ μιλά, στὴν κατὰ λέξη μετάφραση τοῦ Leonzio Pilato, ἐνὸς Καλαβροῦ, ὅπως ἦταν ὁ Βαρλαάμ, πού μητρικὴ του γλῶσσα ἦταν

biblioteca del Petrarca», *IMU* 3 (1960) 28-58 (Un altro Suetonio di Petrarca).

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 7.

² «De ignorantia» ἐκδ. Ricci στὸ *Prose* σελ. 756. Πρβλ. Nohac II² 134 κ.έ.

³ R. Klibansky, *The Continuity of the Platonic Tradition* (1939), σελ. 30.

⁴ L. Minio-Paluello, «Il Fedone Latino con note autografe del Petrarca», *Atti della Accademia dei Lincei* 1949, Ser. VIII, Rendiconti, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, IV 107 κ.έ.

⁵ Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸν Eur. cod. Laur. XXXII 2, βλ. R. Hemmerdinger, *REG* 69 (1956) 434 κ.έ.

⁶ A. Pertusi, «Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio». *Civiltà Veneziana, Studi* 16 (1964) 43-72.

⁷ Ὁ Πετράρχης τοῦ εἶχε ζητήσει καὶ ἀντίγραφο τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Εὐριπίδη.

⁸ *Fam.* XVIII 2 (10 Ἰαν. 1354). Ὁ Pertusi ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 65 κ.έ., ταύτισε τὸν Ὅμηρο τοῦ Πετράρχη μὲ τὸν Codd. Ambros. gr. 198 inf.

τὰ ἑλληνικά. Αὐτὸς εἶχε ἤδη ἐκλατινίσει πέντε βιβλία τῆς Ἰλιάδος, ὅταν ὁ Πετράρχης καὶ ὁ Βοκκάκιος τὸν ἔπεισαν στὴν Φλωρεντία νὰ κάμῃ πλήρη μετάφραση τῶν δύο ὁμηρικῶν ποιημάτων.¹ Σὲ ἓνα ὠραῖο ἀντίγραφο τῆς μεταφράσεως τοῦ Pilato ὁ γέρο Πετράρχης μὲ τρεμάμενο χέρι σχολίασε ὅλη τὴν Ἰλιάδα, καὶ τὴν Ὀδύσεια ὡς τὸ β 242 (Par. 7880). Μιὰ σημείωση τοῦ Pier Candido Decembrio μᾶς πληροφοροεῖ² ὅτι ἀπέθανε στὶς 23 Ἰουλίου 1374, ἐνῶ σχολίαζε αὐτὸ τὸν τόμο.

Οἱ ἀπόπειρες τοῦ Πετράρχη νὰ μάθῃ ἑλληνικά ἦταν ἄκαρπες. Καθένας ὅμως μποροῦσε νὰ νοιώσῃ πόσο φλογερά ποθοῦσε νὰ μάθῃ τὸ ἑλληνικὸ ὑπέδαφος τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας. Ἔτσι οἱ ἀπόπειρές του παρακίνησαν ἄλλους. Αὐτὸ χαρακτηρίζει γενικὰ τὸν Πετράρχη: κι ὅταν ἀκόμα οἱ δικές του προσπάθειες δὲν εἶχαν ἐπιτυχία εἶχαν παροτρυντικὴ ἐπίδραση στὶς μεταγενέστερες γενεές.

Ὁ Πετράρχης εἶχε διδαχθῆ ἀπὸ τὸν Κικέρωνα ὅτι οἱ Ρωμαῖοι θεωροῦσαν τοὺς Ἕλληνες ὄχι μόνον λογοτεχνικὰ ὑποδείγματα, ἀλλὰ καὶ σὰν τὸν «πιὸ ἀνθρώπινο λαόν», σὰν τὸ *genus humanissimum* πού εἶχε δώσει ἓνα δεῖγμα καλλιτεργείας τοῦ ἀνθρώπου (*παιδείας*), πού ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ ὅλες τὶς ἐποχές. Τὴν νέα αὐτὴ ρωμαϊκὴ ἔννοια πού ὠνομάσθηκε *humanitas* εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν βροῦμε παντοῦ στὰ γραπτὰ τοῦ Κικέρωνος.³ Ὁ Πετράρχης ὅμως χρησιμοποίησε τὴ λέξη μὲ φειδώ. Ἐν τούτοις ὑπάρχει μιὰ καταπληκτικὴ φράση στὴν ἐπιστολὴ του μὲ τὴν ὁποία ἀφιερώνει τὸ *De vita solitaria*⁴ στὸν ἐπίσκοπο Φίλιππο τῆς Cavaillon τὸ 1366, εἴκοσι χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο σχεδιάσμα τοῦ βιβλίου: «perniciosum quoque et varium et infidum et anceps et ferox et cruentum animal est homo, nisi, quod rarum Dei munus est, humanitatem induere feritatemque deponere. . . didicerit». «Ὅταν πρωτοσυνάντησα τὴ φράση «humanitatem induere feritatemque deponere»,⁵ σκέφθηκα ὅτι πρέπει νὰ τὴν εἶχε δανεισθῆ ἀπὸ κάποια ἀρχαία πηγὴ, πιθανόν ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, γιατί σ' αὐτὸν ἀπαντᾷ⁶ τὸ «humanitas» σὰν τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο τοῦ «feritas». Ἐκανα λάθος. Τὴ φράση στὸ σύνολό της δὲν τὴν δα-

¹ Ἐνας ἀνώνυμος συγγραφεὺς ἔκαμε κι ἄλλη πεζὴ λατινικὴ μετάφραση τῆς Ὀδυσσείας πρὶν ἀπὸ τὸ 1398^a. Βλ. Pertusi, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 53 κ.έ.

² Nohac II^a. 167.

³ Βλ. *Thes. Linguae Lat.* s.v. *humanitas. Humanitas Erasmiiana* (1931), σελ. 2 κ.έ. F. Klingner, «Humanität und Humanitas», *Römische Geisteswelt* 5η ἐκδ. (1965) 704 κ.έ., ἰδίως 718 κ.έ. μὲ τὶς σημειώσεις καὶ 741 κ.έ. γιὰ τὸν Κικέρωνα.

⁴ Ἐκδ. G. Martellotti στὸ *Prose*, σελ. 294. 1. Πρβλ. σελ. 1166 κ.έ.

⁵ Ὁ E. Arnold μὲ παρέπεμψε τότε στὸ ἔργο τοῦ G. Paparelli, «Feritas, humanitas, divinitas, le componenti dell' Umanesimo», *Biblioteca di cultura contemporanea* 68 (1960), 31-47, γιὰ τὴ γνώμη πού παρατίθεται ἀνωτέρω, ἀλλὰ ὁ Paparelli δὲν εἶδε τὴ σχέση της μὲ τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Ὁβίδιο.

⁶ Klingner, ἐνθ' ἄνωτ. (ἀνωτέρω σημ. 3) σελ. 743.66 «contrasts to humanitas».

νείσθηκε ἀπὸ πουθενά, ἀλλὰ τὴν δημιούργησε ὁ ἴδιος ὁ Πετράρχης ποῦ εὐφυῶς συνδύασε τὸ Cic. *ad Att.* XIII 2.1 «humanitatem omnem exuimus» (πρβλ. *Lig.* 14) μὲ τὸ ‘Οβιδ. *fast.* IV 103 «deposita . . . feritate» (sc. *taurus*). Τέτοιου εἴδους μετατροπὲς καὶ συνδυασμοὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ τεχνοτροπία του στὴν ποίηση καὶ τὴν πεζογραφία του.¹ ‘Εδῶ καὶ σὲ λίγα ἄλλα χωρία² τὸ «humanitas» σημαίνει ἀνθρώπινη κατανόηση, στάση συμπαθείας γιὰ τὸ συνάνθρωπό μας, *φιλανθρωπία*. ‘Ο Πετράρχης ὅμως ἦταν πεπεισμένος πῶς οἱ *literae* ποῦ καλλιεργοῦσε ἀνοίγαν τὸ δρόμο στὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ τὴν ἀληθινὴ σοφία. ‘Υπῆρχε λοιπὸν καθοριστικὴ σχέση μεταξὺ τῶν *literae* καὶ τῆς *humanitas*. ‘Ο Πετράρχης συνήθιζε νὰ ὀμιλῇ γιὰ τὴν ἀγάπη του καὶ τὴ γνώση του γιὰ τὴν «vetustas».³ Στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τοὺς «Μεταγενεστέρους» ὁμολογεῖ:⁴ «Incubui unice, inter multa, ad notitiam vetustatis»,⁵ καὶ ἤξερε πολὺ καλά ὅτι ἡ φλογερὴ ἀγάπη του ἦταν μεταδοτικὴ: «ad haec nostra studia, multis neglecta saeculis, multorum me ingenia per Italian excitasse et fortasse longius Italia».⁶ ‘Ετσι ἔγραψε ὁ Πετράρχης στὰ 1373 λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του σ’ ἓνα πολὺ συγκινητικὸ γράμμα στὸν Βοκκάκιο, ὅπου τοῦ ἀνέπτυσε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ διακόπτη κανεὶς τὶς μελέτες του ἐξ αἰτίας τῶν γηρατειῶν.⁷ Τὴν δυνατὴ πίστη του, τὴν ἐκφρασμένη σ’ αὐτὴν τὴν προφητικὴ του φράση γιὰ τὴν μόνιμη ἐπίδραση τοῦ ἔργου του, τὴν ἐδραίω-

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 7.

² *Ep. fam.* VI 3.3 (μὲ ἀναφορὰ στὸν Ter. *Haut.* II, 25), *Ep. fam.* XII 2.28, *Sen.* XIII 15.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 10.

⁴ *Prose* σελ. 6. 9.

⁵ Πρβλ. «Invectivae contra medicum quendam» (*Opera*, ἐκδ. Βασιλείας 1554, ἀνατυπ. 1965, σελ. 1199): «nihil mihi carius quam vetustas ipsa, cuius venerator nostra aetate nisi fallor nemo fīnde maior fuit».

⁶ *Senil. rer.* I. XVII 2 = *Prose*, σελ. 1144. 14.

⁷ *Prose* σελ. 1134 κ.έ., 1156, 24 κ.έ. An tu vero forsitan non Ecclesiasticum illum audisti: «cum consumaverit homo tunc incipiet, et cum quieverit tunc operabitur». ‘Ο Martellotti στὸ κριτικὸ του ὑπόμνημα (apparatus) παραθέτει: Eccles[iasticus]. 18: 6 «... cum quieverit, aporiabitur». Αὐτὴ ἡ σημείωση εἶναι παραπλανητικὴ, γιὰτὶ ὑπονοεῖ ὅτι τὸ «aporibatur» εἶναι τὸ παραδοσιακὸ κείμενο τῆς Βουλγάτας. Εἶναι πραγματικὰ τὸ κείμενο στὶς ἐκδόσεις μας ἀπὸ τὸ 1598, ἔτος τῆς editio Clementina, ὡς τὸ *Biblia sacra, Vulgatae editionis nova editio*, 1955, σελ. 917. ‘Αλλὰ σχεδὸν ὅλα τὰ χειρόγραφα, 30 ἢ σχεδὸν 30, ἔχουν τὴ γραφὴ «operabitur», ὅπως δείχνει ἡ νέα κριτικὴ ἐκδοσὴ (ποῦ δὲν ἦταν ἀκόμα στὴ διάθεση τοῦ Martellotti): *Biblia sacra iuxta Lat. vulg. versionem* XII (1964) Σειρᾶχ 18:6, καὶ ὅπως ἡ κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ *Vetus Latina* (ποῦ εἰσιμάζεται τῶρα στὸ Beuron) θὰ ἐπιβεβαιώσῃ. Εἶμαι πολὺ ὑποχρεωμένος στὸν Δρα W. Buchwald τοῦ *Thesaurus Linguae Latinae* γιὰ τὴν εὐγενικὴ του βοήθεια. — Δὲν θὰ ἀποφανθῶ γιὰ τὸ ἂν ἡ ἀρχικὴ γραφὴ τῆς Βουλγάτας εἶναι τὸ «aporibatur», ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀπορησεται τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου κι’ ἐπιπλέον διασώζεται στὸν Ambros. *Expos. Psalmi* I 18 (*CSEL* 62) serm. 8.17.3, ἢ τὸ «operabitur». Εἶναι ἀρετὸ νὰ δηλώσωμε ὅτι ὁ Πετράρχης παρέθεσε τὸ κείμενο ποῦ «κυκλοφοροῦσε» στὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα.

σαν οἱ πιστότεροι θαυμαστές του κατὰ τὴν ἐπόμενη γενεά. Στὸ ἔργο τοῦ Leonardo Bruni τοῦ 1401, τὸ *Dialogi*,¹ ὁ Niccolò Niccoli λέει γιὰ τὸν Πετράρχη: «Hic vir studia humanitatis, quae iam extincta erant, reparavit». Λίγους μῆνες ἀργότερα ὁ Salutati χρησιμοποίησε τὴν ἴδια ἔκφραση «Studia humanitatis».² Φαίνεται ὅτι μὲ αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε καθιερωθῆ στὶς ζωνερὲς συζητήσεις τοῦ μορφωμένου Φλωρεντινοῦ κύκλου. Συχνὰ λέγεται ὅτι ὁ οὐμανισμὸς προέκυψε ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες τῶν σταθεροποιημένων νέων Ἰταλικῶν πόλεων-κρατῶν, καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὲς οἱ συνθήκες εὐνοοῦσαν ὄλο καὶ περισσότερο τὴν ἀνάπτυξη καὶ διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Πετράρχη. Αὐτὲς ὅμως οἱ ἰδέες προῆλθαν ἀπὸ τὸ δικό του μυαλό. Δὲν ἐξεπῆγασαν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὴν ὁποία πάντα μιλοῦσε μὲ περιφρόνηση («mihi semper aetas ista displicuit»)³. Κι ἐπειδὴ λίγο ἀργότερα τὰ ἡγετικά μέλη τοῦ Φλωρεντινοῦ κύκλου εἶχαν χαρακτηρίσει τὶς μελέτες του γιὰ τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὸν ὄρο «studia humanitatis», γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ κριτικὴ φιλολογία, τὴν ὁποία αὐτὸς ἀναζωογόνησε, συγχωνεύτηκε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον κλάδο τῆς φιλολογίας μὲ τὴν ἔννοια τῆς «humanitas» ὀριστικὰ γιὰ τὸ μέλλον. Αὐτὴ ἡ ἔνωση, ὅπως θὰ δοῦμε, προκάλεσε στὴν πορεία τοῦ χρόνου πολλὰ προβλήματα. Ὁφειλόταν, ὅπως προσπαθήσαμε νὰ ἐξηγήσωμε, στὴν προσωπικὴ ὄθηση μιᾶς πρωτότυπης ποιητικῆς μεγαλοφυΐας.

Ἄφοῦ ὁ Πετράρχης λίγο μετὰ τὸ θάνατό του ὑμνήθηκε, γιὰτὶ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ παλινόρθωσε τὰ «Studia humanitatis», μποροῦμε δικαιολογημένα νὰ προσγράψωμε τὸν νεώτερον ὄρο «οὐμανισμὸς»⁴ στὴν ἐποχὴ αὐτῆς τῆς ἀποκαταστάσεως. Στὴ φρασεολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Πετράρχη τὸ «humanitas» ἐσήμαινε *φιλανθρωπία*, ἀλλὰ ὁ Salutati καὶ ὁ Bruni τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ δηλώσουν τὶς φιλολογικὲς του σπουδές. Παρόμοια τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα δημιουργήθηκε ὁ γερμανικὸς νεολογισμὸς «Humanismus» γιὰ νὰ δηλώσῃ μία ἐκπαιδευτικὴ θεωρία (1808),⁵ ἔπειτα τὸν χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν πολιτιστικὴ

¹ L. Bruni, «Ad Petrum Paulum Histrum dialogus», ἔκδ. τοῦ Th. Klette, *Beiträge zu Geschichte und Literatur der italienischen Gelehrtenrenaissance* 2 (1889) 80. Ὁ W. Brecht στὸ ἔργο τοῦ K. Brandi, *Das Werden der Renaissance* (1908), σελ. 22 κ.έ. ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀναφέρθηκε σ' αὐτὸ τὸ σημαντικὸ χωρίο. Βλ. κατωτέρω, σελ. 34.

² C. Salutati, *Epist.* III σελ. 599 ἔκδ. Novati: «Erit aliquis studiis humanitatis locus».

³ «Στοὺς Μεταγενεστέρους», *Prose* 6, 10 κλπ.

⁴ Μία ἐπισκόπηση νεώτερων μελετῶν γιὰ τὸν οὐμανισμὸ εἶναι ἐπιθυμητὴ· αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπεισθῆ ἐδῶ μέσα στὸ κείμενο ἢ τὶς σημειώσεις. Ἡ πρόσβαση στὰ πρωτότυπα κείμενα γίνεται εὐκολώτερη μὲ τὴ συλλογὴ ἐρασιματῶν στὸ ἔργο *The Renaissance Debate*, ποὺ ἐξέδωσε ὁ Denys Hay (1965) μὲ σύντομη εἰσαγωγὴ καὶ προσθήκες. Ἡ ἐπισκόπηση τοῦ Hay δὲν περιορίζεται φυσικὰ στὰ πλαίσια τοῦ βιβλίου μου γιὰ τὴ φιλολογία. Ὁ W.K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought. Five centuries of Interpretation* (Cambridge, Mass. 1948) παρακολούθησε ὅλες τὶς παραλλαγές ποὺ εἶχε ἡ ἔννοια καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς Ἀναγεννήσεως. Βλ. ἰδίως σελ. 386 κ.έ.

⁵ F. Niethammer, *Der Streit des Philanthropinismus und Humanismus in der Theorie*

κίνηση πού ἦταν ἀντίθετη στοῦ «Σχολαστικισμό» (1841),¹ καὶ τελικὰ (1859) τὸν χρησιμοποίησε γιὰ τὴν συγκεκριμένη περίοδο τῆς ἀναβίωσης τῶν κλασσικῶν σπουδῶν² ὁ Georg Voigt, τοῦ ὁποῦ το βιβλίον γιὰ τὴν περίοδο ἐκείνη εἶχε τὸν ὑπότιτλο «ὁ πρῶτος αἰώνας τοῦ οὐμανισμοῦ».³ Γιὰ ἕναν αἰώνα τὸ βιβλίον αὐτὸ παρέμεινε τὸ ὑποδειγματικὸ ἔργο πάνω στοῦ θέμα, καὶ τὸ συμβουλευόταν κάθε σπουδαστὴς τῆς ἀναβίωσης τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος στὴν Ίταλία.⁴ Εἶναι μιὰ νηφάλια, λογικὴ καὶ ἀξιανάγνωστη συλλογὴ ὕλικου, καὶ παρόλο πού ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς εἶναι ἀπαρχαιωμένη, μπορεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ προσφέρῃ χρήσιμες πληροφορίες. Συνάμα ὅμως ἔχει καὶ τοὺς κινδύνους τῆς, ἐκεῖ ὅπου ὁ Voigt ἀποτολμᾷ νὰ ἐκφράσῃ τὴς δικῆς του γνώμης γιὰ τὴς τάσεις καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἰταλῶν οὐμανιστῶν. Ἐξετάζοντάς τοὺς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῶν γερμανῶν Διαμαρτυρομένων ὀνομάζει τοὺς φιλολογικούς, ἐκπαιδευτικούς καὶ θρησκευτικούς στόχους τῶν Ἰταλῶν παιδαριώδεις καὶ παράλογους, καὶ λυπᾶται πού τοὺς λείπει ἡ τευτονικὴ ψυχὴ. Εἶναι περίεργη ἀντίφαση τὸ ὅτι ἕνας ἄνθρωπος μὲ νοοτροπία σὰν τὴ δική του αἰσθάνθηκε τὴν παρόρμηση νὰ κάμῃ τὴς ἐξαιρετικὰ λεπτομερειακὰ καὶ ἐκτεταμένους ἐκεῖνες ἔρευνες χωρὶς καμιά πραγματικὴ κατανόηση καὶ συμπάθεια. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ λεχθῆ καὶ γιὰ τὴν μακροσκελῆ μονογραφία πού ἔγραψε γιὰ τὸν Aeneas Sylvius Piccolomini.⁵

“Ἐνα χρόνο μετὰ τὸ *Wiederbelebung* τοῦ Voigt ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ λαμπρὰ καὶ πιὸ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐπίδρασή τοὺς φιλολογικὰ ἔργα τοῦ τελευταίου αἰώνα, ἕνα ἀριστούργημα ἱστορικῆς ἀναπαραστάσεως σὲ τέλειο γερμανικὸ πεζὸ λόγο: Τὸ *Die Kultur der Renaissance in Italien* τοῦ

des Erziehungsunterrichts unserer Zeit (1808). Σ’ αὐτὸν τὸν τίτλο τὸ πρῶτο -ismus (πού προῆλθε ἀπὸ τὸ «Philanthropinum» τοῦ Basedow), φαίνεται ὅτι προκάλεσε τὸ δεύτερο -ismus. Τὸ νέο αὐτὸ παράγωγο ἔγινε ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὅλες τὴς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας κατὰ τὸν δέκατο ἕνατο αἰώνα. Δὲν εἶναι περιττὸ νὰ ἀνακαλῆται ἡ καταγωγὴ αὐτῆς τῆς πολυσυζητημένης λέξεως, γιὰτὶ συχνὰ τὴν λησμονοῦν. Βλ. W. Rüegg, *Cicero und der Humanismus* (1946), σελ. 2 κ.ἑ. καὶ W. Kaegi, *Humanismus der Gegenwart* (1959), σελ., 24 κ.ἑ., 58 κ.ἑ., (γιὰ τὸν «humanista»).

¹ K. Hagen, *Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter I* (1841). Μόνο τὴν δευτέρη ἐκδοσὴ (1868) μπόρεια νὰ ἴδῳ, βλ. κεφ. I σελ. 39 «Repräsentanten des Humanismus», σελ. 79 «Annäherung an den Humanismus», κλπ.

² Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, 1η ἔκδ. 1859.

³ 4η ἔκδ. (unveränderter Nachdruck der. . . dritten Auflage) Berlin 1960, W. de Gruyter.

⁴ Βλ. J. A. Symonds, *The Renaissance in Italy*, τόμ. II «The Revival of Learning» (1877, 2η ἔκδ. 1882). J. E. Sandys, *Harvard Lectures on the Revival of Learning* (1905).

⁵ G. Voigt, *Aeneas Sylvius Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter*, 3 τόμοι (1856-63).

Jacob Burckhardt. Τὴν πρώτη ἐκδοσὴ¹ ὁ συγγραφεὺς τὴν ὠνόμασε μὲ μετριοφροσύνη «Ein Versuch». Τὸ σχετικὰ μικρὸ τμήμα «Die Wiedererweckung des Altertums» δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἱστορία τῆς μαθήσεως² στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀρχαιότητος στὴ λογοτεχνία καὶ στὴ ζωὴ, μετὰ τὴ συγχώνευση τοῦ ἀναγεννημένου πνεύματος τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, μετὰ τὸν ἰταλικὸ ἔθνικὸ χαρακτήρα («mit dem italienischen Volksgeist»), γιὰ τὸν ὁποῖον ἐνοιώθη αὐθόρμητη καὶ σταθερὴ ἀγάπη. Ὁ Jules Michelet ὑποτίθεται ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος νεώτερος ἱστορικὸς ποὺ ἔκαμε χρῆση τοῦ περιεκτικοῦ ὄρου «Ἀναγέννηση» γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἐποχὴ.³ Ἐνῶ ὁμοίως ὁ Burckhardt δὲν δημιούργησε αὐτὸν τὸν ὄρο, αὐτὸς τὸν ἔκαμε ἀγαπητὸ στὸ πλατὺ κοινὸ καὶ τὸ δοκίμιό του στάθηκε ἡ ἀφετηρία ὄλων τῶν συζητήσεων ποὺ ἀκολούθησαν γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν ἐννοια τῆς «Ἀναγεννήσεως». Ἐνας φλογερὸς ἀντίπαλος τοῦ Burckhardt ἦταν ὁ Konrad Burdach,⁴ ποὺ πίστευε ὅτι ἀνεκάλυψε τὴν ἀληθινὴ καταγωγὴ τῆς νέας ἐποχῆς στὶς φαντασιώσεις καὶ τὰ ὄραματα, τοὺς ἐκστασιασμοὺς καὶ τὶς ιδέες τοῦ Cola di Rienzo γιὰ τὸ ξαναγέννημα τῆς Ρώμης (μετὰ τὸν Rienzo δῆμαρχο). Ἄν ὁμοίως διατηρήσωμε τὴν παραδοσιακὴ διαίρεση τῶν ἱστορικῶν περιόδων, ὁ πλοῦτος τοῦ ὕλικου ποὺ δημοσίευσε καὶ ἐρμήνευσε ὁ Burdach καὶ οἱ συνεργάτες του δείχνει ὅτι ὁ ψευδοθηρησκευτικὸς μυστικισμὸς τοῦ Rienzo εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἐναγώνιας διαλύσεως τῶν Μέσων χρόνων, καὶ ὄχι προάγγελος μιᾶς νέας ἐποχῆς. Μετὰ τὸν Burckhardt ἡ πιὸ ἀξιόλογη νέα διαπραγματεύση τῶν κύριων προβλημάτων τῆς Ἀναγεννήσεως ἦταν τὸ ἔργο τοῦ E. Walser *Gesammelte Studien zur Geistesgeschichte der Renaissance* (1932).⁵ Ἦταν τὸ ἔργο ὄχι ἐνὸς ἱστορικοῦ, ἀλλὰ ἐνὸς καθη-

¹ Μόνον αὐτὴ ἡ ἐκδοσὴ (Βασιλεῖα 1860) καὶ ἡ δεύτερη (1869) ἦταν αὐθεντικῆς. Στὶς δέκα ἐκδόσεις ποὺ ἀκολούθησαν (σὲ δύο τόμους, 1877-1919) πρόσθεταν σημειώσεις καὶ παρεμβάσεις καὶ συνεχῶς τὶς διέδρυναν μετὰ συνεχεῖς ἐπαυξήσεις, ὥσπου ἡ δέκατη τρίτη ἐκδοσὴ ἐπέστρεψε στὴν ἀρχικὴ, ἡ ὁποία ξανατυπώθηκε μετὰ μιὰ σπουδαία εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν W. Kaegi στὸν τόμο V (1930) τῆς 14τομης ὀλικῆς ἐκδόσεως, Gesamt-Ausgabe (Stuttgart 1929-34).

² Ἦταν λυπημένος ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἀναφερθῆ σὲ «eine gute und ausführliche Geschichte der Philologie».

³ *Histoire de la France* τομ. VII (1855) ποὺ τὴν ἀναφέρει ὁ Burckhardt, σελ. 219. 1. Ἦσως μιὰ συλλογὴ μετὰ τὸν τίτλο *Le Moyen Age et la Renaissance*, . . . Direct. litt. Paul Lacroix, 5 τόμοι (Paris 1848-51) μπορεῖ νὰ διεκδικῆσῃ προτεραιότητα. Δὲν ἀναφέρθηκε, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, στὴν ὄλη συζήτηση. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς λέξεως βλ. B. L. Ullman, «Renaissance, the word and the underlying concept», στὸ *Studies in the Italian Renaissance* (1955), σελ. 1. κ.έ.

⁴ *Vom Mittelalter zur Reformation*, 11 τόμοι (1893-1937).

⁵ Ὁ W. Kaegi συνέλεξε καὶ ἐξέδωσε τὶς μελέτες μετὰ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ συγγραφέα του, μετὰ μιὰ ἐκτενῆ εἰσαγωγὴ «über die Renaissanceforschung E. Walsers». Ἡ συλλογὴ περιέχει ἐπίσης τὰ ἐξὶ μαθήματα ποὺ ἔγιναν στὸ Cambridge τὸ 1926, «Human and artistic problems of the Italian Renaissance», σὲ γερμανικὴ μετάφραση, σελ. 211-326. Βλ. ἰδίως «Das antike Ideal» καὶ «Homo et Humanitas» σελ. 308 κ.έ.

γητοῦ τῶν ρωμανικῶν γλωσσῶν στὴν Βασιλεία, ὁ ὁποῖος εἶχε ἄδολη ἀγάπη γιὰ κάθε τι ἰταλικὸ καὶ εἶχε σὰν βιογράφος τοῦ Poggio ἀποκτήσει τὴν πιὸ βαθειὰ γνώση τῆς λογοτεχνίας τῆς Ἀναγεννήσεως. Ὁ Walsler διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὶς ἀπλοποιήσεις καὶ τὶς ὑπερβολὲς τῶν ὁπαδῶν τοῦ Burckhardt, εἰδικὰ γιὰ τὸν γενικὸ ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ Ἀναγέννηση ἦταν μιὰ ἄθρησκη, παγανιστικὴ καὶ φωτισμένη περίοδος σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση πρὸς τὸν Μεσαίωνα, καὶ ὑπογράμμισε τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ νέα προσεγμένη ἐρμηνεῖα τῶν λεγόμενων ἀντιμεσαιωνικῶν λόγων ἐναντίον τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Τὰ δοκίμια τοῦ W. Dilthey: *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*, ποὺ γράφθηκαν ἀπὸ τὸ 1891 καὶ πέρα,¹ προτείνουν πολλὲς καλὲς γενικὲς ἰδέες. Πραγματικά, ὅπως εἶδαμε στὶς παραγράφους ποὺ μιλοῦμε γιὰ τὸν Πετράρχη καὶ θὰ δοῦμε σ' ὅλη τὴ διαδρομὴ τῆς ἐκθέσεώς μας γιὰ τὴν περίοδο μεταξὺ Πετράρχη καὶ Ἐράσμου, ἡ Ἀναγέννηση δὲν ἦταν ἀντικαθολικὴ, μὴ χριστιανικὴ, ἀθεϊστικὴ, ἀλλὰ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν μιὰ νέα, πιὸ προσωπικὴ εὐσέβεια, καὶ νέες ἐκφράσεις θρησκευτικῆς σκέψεως. Ὑπῆρχε μέσα στὴν Ἐκκλησία μιὰ ἀργὴ ἀλλαγὴ, ποὺ ἀπέβλεπε στὴ μεταρρύθμιση, ὄχι μιὰ ἄρνηση τοῦ παρελθόντος. Αὐτὲς καὶ παρόμοιες ἀντιλήψεις θὰ ἀποτελοῦσαν πιθανὸν τὸ ἐπίκεντρο τοῦ μεγάλου σχεδίου τοῦ Walsler γιὰ μιὰ «Geistesgeschichte der Renaissance», ποὺ θὰ ἦταν οὐσιαστικὴ βελτίωση τοῦ τελικοῦ κεφαλαίου τοῦ ἔργου τοῦ *Kultur der Renaissance*.

Οἱ μελέτες δύο ἰταλῶν λογίων χρησιμεύουν σὰν κριτικὰ συμπληρώματα τοῦ ἔργου τοῦ Burckhardt: ὁ G. Toffanin στὰ βιβλία του γιὰ τὸν οὐμανισμὸ² τάχθηκε ἀνένδοτα κατὰ τοῦ ὑποτιθέμενου «παγανισμοῦ» τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ ὁ E. Garin ἐπιδέξια κάλυψε τὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη στοῦ βιβλίου τοῦ Burckhardt τμήματος ποὺ νὰ ἀναφέρεται στὴ φιλοσοφία τῆς Ἀναγεννήσεως.³ Γιὰ τὸ στόχο μας εἶναι ἀπαραίτητο ὄχι μόνον τὸ τόσο συχνὰ ἀναφερόμενο ἔργο τοῦ R. Sabbadini, *Scoperte*, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀνακάλυψη βασικῶν κλασικῶν χειρογράφων, ἀλλὰ καὶ τὰ πολλὰ ἄλλα γραπτὰ του γιὰ τὸν ἰταλικὸ οὐμανισμὸ, τὰ ὁποῖα δυστυχῶς εἶναι ἀκόμα ἀπρόσιτα γιὰτὶ δὲν ἀνατυπώθηκαν ὄλα μαζί σὲ συλλογὴ.⁴ Οὐμανιστικὰ χειρόγραφα τῆς Ἀναγεννήσεως

¹ W. Dilthey, *Gesammelte Schriften II** (1921) 19 κ.έ., 322-6, καὶ *passim*.

² G. Toffanin, *Storia dell' umanesimo del XIII al XVI secolo*, 2η ἔκδ. (1940) μὲ βιβλιογραφία, σελ. 369-88 (Nuova edizione 1964, 4 τόμοι). Δὲν εἶναι εὐκολο νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὸν ἀντιρρητικὸ μερικὲς φορές τρόπο τῆς σκέψεώς του. Ὅταν μεταθέτη τὴν «nascità della filologia» στὸ τέλος τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα (σελ. 239 κ.έ.), διαψεύδεται ἀπὸ τὶς ὑφιστάμενες σήμερα μαρτυρίες ἀπὸ τὸν Πετράρχη ὡς τὸν Valla.

³ E. Garin, *L'umanesimo italiano. Filosofia e vita civile nel Rinascimento*, *Biblioteca di cultura moderna*, No 493, 2η ἔκδ. 1958 (βλ. ἰδίως σελ. 11 κ.έ. 64, 82 κ.έ.).

⁴ Βλ. τὴ βιβλιογραφία τῶν βιβλίων καὶ τῶν μελετῶν του ἀπὸ τὸ 1873 ὡς τὸν 1932 στὶς *Fontes ambrosiani II* (1933) καὶ στοῦ ἔργου τοῦ R. Sabbadini, *Storia e critica di testi*

τῆς ἰταλικῆς καὶ ἄλλων λογοτεχνιῶν ἔχουν γραφθῆ σὲ κατάλογο ἀπὸ τὸν P. O. Kristeller.¹ Τὸ ἔργο *Studies in the Italian Renaissance* (1955) τοῦ B. L. Ullman, εἰδικοῦ τῆς κλασικῆς, μεσαιωνικῆς καὶ ἀναγεννησιακῆς φιλολογίας καὶ τῆς παλαιογραφίας, περιέχει πολὺ νέο ὕλικὸ καὶ ὁ W. Rüegg, ποῦ ἄρχισε μὲ ἔρευνες ἐπάνω στὸ ὕφος τοῦ Πετράρχη,² συνέχισε καὶ διεύρυνε τὶς μελέτες του σ' ὅλη τὴν περίοδο.³

Ὁ Βοκκάκιος (Giovanni Boccaccio, 1313-75) ἦταν νεώτερος ἀπὸ τὸν Πετράρχη ἑννέα χρόνια καὶ ἀπέθανε μερικὸς μῆνες μετὰ ἀπ' αὐτόν.⁴ Ἦταν φανατικὰ ἀφοσιωμένος σ' αὐτόν καὶ πρόθυμος νὰ προωθήσῃ καὶ νὰ ἐξαπλώσῃ τὴ φήμη του, ἰδιαίτερα στὴν Φλωρεντία.⁵ Ὁ Πετράρχης, ἀπὸ τὴ μεριά του, δὲν ἦταν δυνατὸν παρὰ νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ νὰ ἐκτιμῆσῃ τὰ λογοτεχνικὰ καὶ φιλολογικὰ προσόντα τοῦ ὁπαδοῦ του, ἀν καὶ ἡ ἰδιοσυγγρασία τοῦ Βοκκακίου, τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὰ ἐπιτεύγματά του ἦταν πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ δικὰ του. Ὁ Βοκκάκιος, νόθος γιὸς μιᾶς γαλλίδας καὶ ἐνὸς ἰταλοῦ ἐμπόρου ἀπὸ τὸ Certaldo, γεννήθηκε στὸ Παρίσι. Μεγάλωσε στὴν Νεάπολη, ἀπέτυχε σὰν ἔμπορος καὶ σὰν σπουδαστὴς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, ἀλλὰ γνώρισε τὴν ἐπιτυχία σὰν ἀφηγητὴς τῶν μικρῶν ἱστοριῶν, κατὰ ἕνα μέρος ἐλαφρῶν καὶ κατὰ ἕνα ἄλλο ἠθικολογικῶν, ποῦ συγκεντρώθηκαν ὑπὸ τὸν περιφρημο τίτλο *Decameron*. Ἡ τέλεια καλλιτεχνικὴ ἱκανότητά του ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμά της στὶς σοβαρῆς ἱστορίες τῆς δέκατης ἡμέρας ποῦ ἐντυπωσίασαν τὸν Πετράρχη τόσο πολὺ ὥστε νὰ μεταφράσῃ τὴν τελευταία ἱστορία, τὴν ἱστορία τῆς Griselda, στὰ λατινικὰ (*De insigni obedientia et fide uxoria*), συζητώντας ὅλο τὸ θέμα στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Βοκκάκιο. Λέγεται ὅτι μιὰ ἐπίσκεψη στὸν τάφο τοῦ

latini (2η ἔκδ. 1971), βιβλιογραφία σελ. XI-XLI ἀπὸ τὸ 1878 ὠς τὸ 1936, ὄχι ὅμως συγκεντρωμένα σὲ συλλογὴ ἀνάπτυκα. Ὡστόσο δίνεται στὴν σελ. X τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς *Storia e critica* ἡ ὑπόσχεση, ὅτι σύντομα θὰ ἀκολουθήσουν *Opere minori*, «alcuni volumi», στὴ συλλογὴ *Medioevo e Umanesimo*.

¹ P. O. Kristeller, *Iter Italicum* I (1964), II (1967). Πρβλ. τὴν ἐγκυρη κριτικὴ τοῦ G. Billanovich στὸ *Gnomon* 42 (1970) 217 κ.ἑ.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 5 σημ. 3.

³ Βλ. ἰδίως τὸ *Züricher Rigvorlesungen* στὸ *Erasmus-Bibliothek* «Das Trecento» (1960), σελ. 139 κ.ἑ. καὶ «Das Erbe der Antike» (1963), σελ. 95 κ.ἑ. μὲ περαιτέρω ἀναφορῆς. Τὰ κύρια προβλήματα τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως τὰ συζητεῖ ἐκ νέου ὁ Ch. Trinkaus στὸ ἔργο του: *In our Image and Likeness. Humanity and divinity in Italian humanist thought* 2 τόμοι (1970).

⁴ Σύντομη βιογραφία του ἔγραψε ὁ E. Walser στὸ *Gesammelte Studien zur Geistesgeschichte der Renaissance* (1932) σελ. 38 κ.ἑ. Γιὰ τὴν περίπλοκη παράδοση τῶν πολυάριθμων γραπτῶν του, ἰδιαίτερος γιὰ τὰ αὐτόγραφα του βλ. Pasquali, *Storia*, σελ. 443 κ.ἑ. καὶ G. Folena, *Geschichte der Textüberlieferung* II (1964) 503 κ.ἑ.—«Epistularum quae supersunt» στὸ *Opere Latine minori*, ἔκδ. A.F. Massera (Bari 1928), σελ. 109-227.

⁵ G. Billanovich, «Petarca letterato I. Lo scrittoio del Petarca», *Storia e Letteratura* 16 (1947) 57-294: «Il piu' grande discepolo» [δηλ. ὁ Βοκκάκιος].

Βεργίλιου στὴν Νεάπολη ξύπνησε τὸν διαρκῆ ἐνθουσιασμό τοῦ Βοκκακίου γιὰ τὴν ἀρχαία ποίηση.¹ Ἀλλὰ παρὰ τὴν εἰλικρινῆ του ἀγάπη γιὰ τὸν Βεργίλιο, τὸν Δάντη καὶ τὸν Πετράρχη, καὶ παρόλο ποὺ ἔγραψε ἀρκετὰ μεγάλου ἀριθμοῦ λυρικῶν καὶ ἐπικῶν ποιημάτων στὴ γλῶσσα τοῦ τόπου του, ὁ Βοκκάκιος ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του ρεαλιστῆς καὶ τὸν ἀπασχολοῦσαν μᾶλλον τὰ πράγματα παρὰ οἱ λέξεις.

Αὐτὸ εἶναι ὀλοφάνερο στὶς σοφὲς συλλογές του ἀρχαίου μυθολογικοῦ, ιστορικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ ὕλικου. Τὸ ἔργο του *Genealogie [sic] deorum gentiliium*² βασίζεται στὸν λεγόμενο *Mythographus Vaticanus III* τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Μεσαίωνα,³ ὀφείλει ὅμως πολλὰ στὴ βοήθεια τοῦ Καλαβροῦ Ἑλληνα Leonzio Pilato,⁴ καὶ στὶς σημειώσεις του πάνω στὴν λατινικὴ μετάφραση τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων. Τὰ περιεχόμενα τοῦ ἔργου του δὲν ἦταν μόνο μιὰ ἀνεξάντλητη πηγὴ γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς μυθολογίας, ἀλλὰ καὶ ἐμπνευση γιὰ τοὺς ποιητὲς⁵ καὶ καλλιτέχνες τῆς Ἀναγεννήσεως ὡς τὰ μέσα τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα, ὅταν λίγο πολὺ τὸ ἀντικατέστησε ἡ *Mythologia* τοῦ Natalis Comes (1551).⁶ Τὸ βιβλίο τοῦ Βοκκακίου διέσωσε ὄψιμες κλασσικὲς καὶ μεσαιωνικὲς ἐξηγήσεις τῶν μύθων κατὰ τὴν ἀλληγορικὴ παράδοση τῶν Στωϊκῶν.⁷ Ὅταν συγκρίνῃ τοὺς ἀρχαίους μύθους μὲ τὶς χριστιανικὲς παραδόσεις, διαφαίνεται μιὰ ἐλαφρὰ μετατόπιση ἐμφάσεως πρὸς ὄφελος τῶν κλασσικῶν, κάτι ἀδιανοήτο γιὰ τοὺς χρόνους τοὺς πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση.

Λάθη σὲ ἕνα ἔργο ἀγαπητὸ στὸ κοινὸ γιὰ δύο αἰῶνες ἔχουν κάποτε περιέργες συνέπειες. Στὸ πρῶτο βιβλίο, γιὰ παράδειγμα, ἐπικεφαλῆς τῆς γενεαλογίας τῶν θεῶν εἶναι ὁ θεὸς «Demogorgon»⁸ σὰν πατέρας τοῦ Οὐρανοῦ. Τὸ μυστη-

¹ F. Villani, *De civitatis Florentiae famosis civibus*, ἐκδ. G. C. Galletti (1847), σελ. 17.

² Ἡ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ V. Romano (Bari 1951, *Scrittori d'Italia* 200-1) παρουσιάζει τὸ κείμενο τοῦ προσωπικοῦ ἀντιγράφου τοῦ Βοκκακίου (Cod. Laur. plut. LII 9).

³ O. Gruppe, «Geschichte der Klassischen Mythologie und Religionsgeschichte», RML, Παράρτημα (1921) 22 κ.έ. H. Liebeschütz, «Fulgentius Metaforalis», *Studien der Bibliothek Warburg* 4 (1926) 20 κ.έ. J. Sezec, «The Survival of the Pagan Gods» *Bollingen Series* 38 (1953) 220 κ.έ.

⁴ Βλ. Pertusi (ἄνωτέρω, σελ. 16 σημ. 6), σελ. 295 κ.έ. Αὐτὸς προτιμᾷ τὴν προφορὰ «genologie».

⁵ Τὸν συμβουλευθῆκε ὁ Chaucer ὄχι πολὺ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βοκκακίου, βλ. Chaucer, *Complete Works* ἐκδ. W.W. Skeat III (1894) XL, 345 κ.έ., πρβλ. II LI.

⁶ Τὸ *Genealogie* τοῦ Βοκκακίου ἀνατυπώθηκε καὶ λίγο πολὺ ὑπομνηματίστηκε ἀπὸ τὸν J. Micyllus τὸ 1532. Ὁ L.G. Gyraldus, *De deis gentium varia et multiplex historia* (1548), δυστυχῶς εἶχε λιγώτερη ἐπίδραση ἀπὸ τὴν *Mythologia* τοῦ Conti. Καὶ γιὰ τὰ δύο ἔργα βλ. Gruppe, σελ. 32 κ.έ., καὶ K. Borinski, «Die Antike in Poetik und Kunsttheorie» II, *Das Erbe der Alten* 10 (1924) 29 κ.έ. (ἄνωτέρω, σημ. 3), σελ. 229 κ.έ.

⁷ *Ἱστορία* [I] 282-283.

⁸ *Geneal.* ἐκδ. Romano (ἄνωτέρω, σημ. 2) I 12. 19 κ.έ. «Demogorgonem... quem profecto ego deorum gentiliium omnium patrem principiumque existimo». Στὴ σελ. 14. 27 ἀναφορὰ στὸν Lactantius Placidus.

ριῶδες ὄνομα, πού ἔχει τόσο πολὺ ἀρχαϊκὸ, πέρασε στὴν ἰταλικὴ ποίηση¹ ἀπὸ τὸν *Orlando innamorato* τοῦ Boiardo καὶ τὶς *Cinque canti* (ἔχει τὸν *Orlando furioso*) τοῦ Ariosto ὡς τὸν Carducci καὶ τὸν D'Annunzio, στὴν γαλλικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὸ *Mystère de la Passion* τοῦ Arnoul Greban ὡς τὸν Rabelais καὶ τὸν Βολταῖρο, καὶ μὲ μεγαλύτερο ἀκόμα σφρῖγος στὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀγγλικῆς ποιήσεως² ἀπὸ τὸν δέκατο ἕκτο ὡς τὸν δέκατο ἕνατο αἰώνα. Ὁ Spenser στὸ ἔργο του *Faery Queen* φαίνεται πῶς ἦταν ὁ πρῶτος πού εἰσήγαγε αὐτὸ πού ὁ Μίλτων ἀργότερα ὠνόμασε «the dreaded name of Demogorgon».³ Ὁ Demogorgon ὡστόσο δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν πρόσφατα ἀνακαλυφθέντα τρομερὸ Χουρριτικὸ θεὸ Kumarbi, πού ἴσως ἔχει κάποια σχέση μὲ τὸν Ἡσιόδειο Κρόνο,⁴ ἀλλὰ εἶναι μιὰ λέξη-φάντασμα πού ὀφείλει τὴν ὑπαρξή της σὲ παραδρομὴ τῆς γραφίδος. Στὴν πηγὴ ἀπὸ ἧου ἀντλησε ὁ Βοκκάκιος, τὰ σχόλια στὴν *Stat. Theb.* IV 516 (τὸν λεγόμενον Lactantius Placidus),⁵ κάποιος μεσαιωνικὸς ἀντιγραφεὺς παρέφθειρε τὸ «demiurgon» σὲ «demogorgon».⁶

¹ Γιὰ τὸν Δημογόργονα γενικὰ καὶ μὲ πολλὲς λεπτομέρειες βλ. τὴν ἔξοχη μονογραφία τοῦ C. Landi, *Demogorgone*, con saggio di nuova edizione delle «Genealogie Deorum Gentilium» del Boccaccio e silloge dei frammenti di Teodonzio, (Palermo 1930). Γιὰ τὴν ἰταλικὴ ποίηση βλ. σελ. 7 κ.έ. Γιὰ τὴν γαλλικὴ λογοτεχνία βλ. M. Castelain, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 36 (1932) 28 κ.έ. Don Cameron Allen, *Mysterious Meant. The rediscovery of pagan symbolism and allegorical interpretation in the Renaissance* (1970), σελ. 216 κ.έ., 223, 230.

² Παραπομπὲς δίνονται ἀπὸ τὸν Castelain, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 6) στὸ *Oxford English Dictionary* III (1933) s.v. Demogorgon καὶ ἀπὸ τὸν Sez nec, ἔνθ' ἄνωτ. (σελ. 20 σημ. 7), σελ. 312 στοὺς Spenser, Robert Greene, Marlowe, Dryden, Milton, Shelley. Μπορεῖ νὰ προσθέσω μιὰ μεταγενέστερη καὶ λιγώτερο ἐπίσημη ἀναφορὰ στὴν πρῶτη νοβέλλα τοῦ George Meredith *Evan Harrington* (πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1859-60), ἔκδοση Mickleham (1922), σελ. 26 «tailoridom or Demogorgon, as the Countess was pleased to call it».

³ *Paradise lost* II 965. Πρβλ. «Prolusiones oratoriae», *Opera Latina* (1698) σελ. 340.

⁴ *Ἱστορία* [I] 25. 4.

⁵ P. Wessner, *RE* XII (1925) 356 κ.έ., 358.61 γιὰ τὸν Βοκκάκιο. Πρβλ. ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 24 σημ. 8: Δὲν μπορῶ νὰ ἀποφανθῶ, ἂν ὁ Βοκκάκιος χρησιμοποίησε τὸν ἴδιο τὸν Λακτάντιο, πού τὸν παραθέτει, ἢ ἀντλησε τὴ γνώση του ἔμμεσα ἀπὸ τὸν Theodontius (βλ. σελ. 26 σημ. 1). Τὸ ἐφθαρμένον ὄνομα διασώζεται ἐπίσης στὴν ὄψιμη μεσαιωνικὴ συλλογὴ τῶν Schol. Lucan. ἔκδ. C.F. Weber (1831), σελ. 497 κ.έ.

⁶ Ὁ πρῶτος πού ἀποκατέστησε τὸ κείμενο ἦταν ὁ L. G. Gyraldus, *De deis gentium . . . historia* (1548) στὴν «epistola nuncupatoria» του, σελ. 2 κ.έ. Αὐτὸ ἔμεινε ἀπαρατήρητο, ἄλλοι ὁμως (ὁ Th. Gale, ὁ C.G. Heyne) ἔκαμαν ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον τὴν ἴδια εἰκασία, ἢ ὅποια τῶρα ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ καλύτερου χειρογράφου τῶν Stat. Schol. «demoirgon», βλ. τὴν ἔκδοσιν τοῦ Jahnke (1898) καὶ F. Cumont, *RE* V (1905) I. Οἱ δὺσπιστοι πού δὲν παραδέχονται τὴ διόρθωσιν εἶχαν ἔδικον (ἔτσι ὁ Lobeck, *Aglaophamus* I [1829] 600 σημ., τὸ *Oxford English Dictionary* καὶ ὁ G. Highet, *The Classical Tradition* [1949], σελ. 678, στὴν παραπλανητικὴ του σημείωσιν 51).

Δὲν μποροῦμε πάντα νὰ ἐπαληθεύουμε τὴν προέλευση παράξενων καὶ μοναδικῶν ὀνομάτων καὶ παραπομπῶν στὸν Βοκκάκιο, ὅπως σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Αὐτὸς ὅμως δὲν εἶναι λόγος γιὰ νὰ τὸν ὑποπτευθοῦμε γιὰ φανταστικά ὀνόματα καὶ πλαστογραφήσεις, ἀφοῦ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἦταν σὲ θέση νὰ χρησιμοποιοῦ μυθολογικὲς πηγὲς χαμένες γιὰ μᾶς.¹

Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ *De viris illustribus* τοῦ Πετράρχη, ὁ Βοκκάκιος ἔγραψε δύο βιογραφικὲς συλλογές, τὴν *De mulieribus claris* καὶ τὴν *De casibus virorum illustrium*,² στὶς ὁποῖες δὲν ἀπέβλεπε τόσο στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια,³ ὅσο στὴν ψυχαγωγία, ἀνακατεύοντας ξερούς καταλόγους γυναικῶν μὲ πικάντικες ἱστορίες καὶ διευκρινίζοντας τὴν τραγικὴ πτώση διάσημων ἀνθρώπων ἀπὸ τὸν Ἀδάμ καὶ τὴν Εὐὰ ὡς τὴν ἐποχὴ του μὲ παρεκβάσεις καὶ ἠθικολογικοὺς στοχασμοὺς. Ἦταν μεγάλη εὐνοια τῆς τύχης ποὺ περὶπου ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα ὁ μέγας γάλλος ζωγράφος Jean Fouquet καὶ οἱ μαθητὲς του εἰκονογράφησαν ἕνα ἀντίγραφο τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως τοῦ *De casibus* μὲ εἰκοσι δύο θαυμάσιες μικρογραφίες.⁴ Ἐνα πολὺ μετριοφρονέστερο συμπῆλημα, χρήσιμο ὅμως καὶ ἀγαπητὸ στὸ πλατὺ κοινὸ γιὰ ἕνα-δύο αἰῶνες, ἦταν τὸ ἀλφαβητικὸ γεωγραφικὸ λεξικὸ *De montium, sylvarum, fontium nominibus*, ποὺ βασιζόταν στὸν Vibius Sequester. Σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον εἶναι ποὺ ἐξέφρασε τὴν ἀπλοϊκὴ του πίστη στὸ ἀλάθητο τῶν ἀρχαίων συγγραφέων:⁵ ὅταν μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια εἶδε στὴν Ἰταλία ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις τους ἦταν λανθασμένες, σημείωσε: «mallem potius eorum autoritati quam oculis credere meis».

Σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Πετράρχη ὁ Βοκκάκιος ἔμεινε σταθερὸς στὴν παράδοση τὴν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς. Ὅταν ἦταν ἐρωτευμένος μὲ τὸ ἔργο τοῦ Λιβίου⁶ προσπάθησε νὰ μεταφράσῃ τὴν τρίτη καὶ τὴν τέταρτη δεκάδα, καὶ ὄχι νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενο. Κι ὅταν συνέχισε τὴν ἔρευνα γιὰ χειρόγραφα χαμένων λατινῶν συγγραφέων, ἔμεινε ἱκανοποιημένος μὲ τὴν ἀνέυρεση τῶν κωδίκων, χωρὶς νὰ ἐπιχειρῇ ἄθλους κριτικῆς τοῦ κειμένου. Ὁ Τάκιτος τοῦ Monte

¹ Βλ. ἰδίως Landi, *Demogorgone* (ἀνωτέρω, σελ. 25 σημ. 1), σελ. 23 γιὰ τὸν Theodotius, καὶ τὴ σημειώσή μου γιὰ τὸ Call. fr. [818]. Ἄλλὰ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ δώσῃ τὴν ἴδια ἐμπιστοσύνη στὸ Natalis Comes, βλ. γιὰ τὸ Call. fr. 378 καὶ τώρα Jacoby, *F. Gr. Hist* III, συμπλήρωμα I (1954) 240 κ.έ.

² Γιὰ χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις ἄλλων τῶν ἐλασσόνων λατινικῶν ἔργων τοῦ Βοκκακίου βλ. *Geschichte der Textüberlieferung* II 522 κ.έ.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 8.

⁴ Τὸ πρωτότυπο εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς δόξεις τῆς Βαυαρικῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης (Cod. gall. 6). Ἐνα πανομοιότυπο μὲ μετάφραση καὶ ὑπομνηματιμὸ δημοσίευσε ὁ W. Pleister τὸ 1965.

⁵ Βλ. *Ἱστορία* [I] 277.3. Πρβλ. αὐτόθι, σελ. 38 γιὰ τὴν τυραννία τοῦ βιβλίου.

⁶ G. Billanovich, *Giornale storico di letteratura italiana* 130 (1953) 311 κ.έ., καὶ M. T. Casella, «Nuovi appunti attorno at Boccaccio traduttore di Livio», *IMU* 4 (1961) 77-129. Πρβλ. *Geschichte der Textüberlieferung* II 520 κ.έ.

Cassino (*Ann.* XI-XVI και *Hist.* I-V) θεωρείται γενικά σάν ή πιό θεαματική ἀπὸ τις τελευταῖες ἀνακαλύψεις του.¹ Καμιὰ ὅμως ἀναμφισβήτητη μαρτυρία δὲν ἔχει βρεθῆ γι' αὐτό. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Βοκκάκιος εἶχε στὴν κατοχὴ του ἓνα ἀντίγραφο ἐκείνων τῶν μερῶν ἀπὸ τὰ *Χρονικά* καὶ τις *Ἱστορίες* ποὺ δὲν ἦταν γνωστά, πρὶν ἀπὸ τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα,² ἐφ' ὅσον τὰ χρησιμοποίησε γιὰ τις προσθήκες ποὺ ἔκαμε στὶς *Διάσημες Γυναῖκες* καὶ στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημά του στὸν Δάντη, ποὺ εἶναι γραμμένο πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Οὐτε ὅμως ὁ ἴδιος, ἀν καὶ μᾶλλον ὀμιλητικὸς στὰ γράμματα καὶ τὰ συγγράμματα του, οὔτε καμιὰ ἄλλη σύγχρονη ἀξιόπιστη πηγὴ ἰσχυρίσθηκαν ὅτι αὐτὸς τὰ βρῆκε. Ἡ πίστη στηρίζεται στὸ συνδυασμὸ δύο μαρτυριῶν: Στὴν ρωμαντικοποιημένη ἱστορία, ποὺ ἀφηγεῖται ὁ μαθητὴς τοῦ Βοκκαίου Benvenuto Ramboldi da Imola στὸ καταπληκτικὰ σοφὸ ὑπόμνημά του στὴν *Commedia* τοῦ Δάντη,³ γιὰ τὸ πῶς ὁ Βοκκάκιος εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴ φθίνουσα βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ Monte Cassino καὶ ξέσπασε σὲ κλάματα, ὅταν εἶδε τὴν ἐγκατάλειψη τῶν πολύτιμων κωδίκων, καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἓνας κώδικας τοῦ Τακίτου τοῦ ἐνδέκατου αἰώνα ἀπὸ τὸ Monte Cassino⁴ γραμμένος στὴν λομβαρδικὴ γραφὴ ἦταν στὰ χέρια τοῦ Niccolò Niccoli πρὶν ἀπὸ τὸ 1427.⁵ Μόνο εἰκασία ἀποτελεῖ ὅτι ὁ Βοκκάκιος εἶχε πάρει μαζί του αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ Monte Cassino καὶ παρασιώπησε τὴν ἀφαίρεση.⁶ Ἐξ ἴσου ἀναπόδεικτη εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι πῆρε μαζί του ἀπὸ τὸ Monte Cassino τὸ ἀρχέτυπο τῶν σωζομένων χειρογράφων τοῦ ἔργου τοῦ Οὐάρωνος *De lingua Latina* (Cod. Laur. 50.10).⁷ Εἶναι

¹ R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici Greci e Latini* I (1905) 29 κ.έ., II (1914) 254. Tacit. ἐκδ. Koestermann I* (1965) VI κ.έ.

² 'Ο K. J. Heilig, *Wiener Studien* 53 (1935) 95 κ.έ. στερῶσε τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ Paulinus Venetus (ἀπέθανε τὸ 1344 ὡς ἐπίσκοπος τοῦ Pozzuoli) ἐσταχυολόγησε τὰ *Ann.* XIII-XV γιὰ τὸ ἔργο του *Mappa mundi* ἀπὸ τὸν Cod. Med. II. Αὐτὸς ἀμφιβάλλει ὡς πρὸς τὸν Βοκκάκιου.

³ «Illud quod narrabat mihi iocose venerabilis praeceptor meus Boccaccius de Certaldo». *Comentum super Dantis Comediam* ἐκδ. J. Ph. Lacaita V (1887) 301 κ.έ. Αὐτὸς ἄκουσε τὸν Βοκκάκιου νὰ ὁμιλῇ γιὰ τὸν Δάντη στὴν Φλωρεντία τὸ 1372, βλ. Sabbadini (ἀνωτέρω. σημ. 1) Π 154-25. Πρβλ. F. Corazzini, *Le lettere edite e inedite di Messer Giovanni Boccaccio* (1877) σελ. XXXV κ.έ.

⁴ Πανομοίωτο στοὺς *Codices Graeci et Latini phototypice depicti* VII I, 2, με τὸν πρόλογο τοῦ E. Rostagno (Leiden 1902).

⁵ Poggio, *Epist.* III 14. Μέσω τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Φλωρεντίας τὸ χειρόγραφο ἔφθασε στὴν Λαυρεντιανὴ Βιβλιοθήκη, τῶρα Cod. Laur. 68.2 = Mediceus II.

⁶ Κατὰ τὴν Cornelia C. Coulter, «Boccaccio and the Cassinese manuscripts of the Laurentian Library», *Class. Philology* 43 (1948) 217 κ.έ., εἶναι πιθανὸν ὅτι δὲν ἦταν ὁ Βοκκάκιος ἀλλὰ ὁ Niccolò Acciaiuoli ὁ δράστης τῆς κλοπῆς. Γὰ τὸν πολιτικὸ αὐτὸν τυχοδιώκτη καὶ συλλέκτη βιβλίων βλέπε Voigt, *Wiederbelebung* I 452 κ.έ.

⁷ 'Ο Sabbadini, *Scoperte* I 30 κ.έ. εἶναι μᾶλλον αἰσιδόξος σχετικὰ με τὴ διεκδίκηση τοῦ Βοκκαίου. Γιὰ τὸν κώδικα βλ. Varro, *De lingua Latina*, ἐκδ. G. Goetz-F. Schoell 1910 σελ. XIV κ.έ.

ὅμως ἀρκετὰ βέβαιο ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἀπέκτησε τὸν Μαρτιάλι, τὸν Αὐσώνιο, τὸ ποίημα τοῦ Ὀβιδίου *Ibis*, μέρη ἀπὸ τὴν *Appendix Virgiliana* καὶ τὰ *Priapeia*, τὸν Fulgentius καὶ τὸν Lactantius Placidus.¹ Τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημά του στὰ πρῶτα δεκαεπτὰ ἄσματα τῆς *Divina commedia*² ἦταν κατὰ μέρη μέρη μὴ σοφὴ συλλογὴ ἀπὸ βιογραφικὲς πληροφορίες γιὰ λατίνους συγγραφεῖς, ἢ πρῶτη δίχως μεγάλες ἀξιώσεις ἀπόπειρα συγγραφῆς μιᾶς νεώτερης («ιστορίας») τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας.³ Οὔτε περιωρίστηκε ὁ Βοκκάκιος μόνο στὴ ρωμαϊκὴ λογοτεχνία. Στὴ σημείωσή του γιὰ τὸν στίχο «Omero poeta son rano» τὸν βλέπουμε νὰ βγάζη ἀπὸ μέσα του κάθε τι ποῦ εἶχε σταχυολογημένο γιὰ τὴν «καταγωγὴ, τὴ ζωὴ καὶ τὶς μελέτες τοῦ Ὀμήρου», Ὁ Βοκκάκιος χρωστοῦσε λίγες γνώσεις του γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα στὸν Leonzio Pilato.⁴ Μὲ τὸ νὰ καλέσῃ αὐτὸν τὸν μᾶλλον ἀπωθητικὸ ἄνθρωπο στὴν Φλωρεντία γύρω στὰ 1360 γιὰ νὰ διδάξῃ ἑλληνικὰ, ὁ Βοκκάκιος πρόσφερε πολὺ χρήσιμη ὑπηρεσίαν στὴν κλασσικὴ φιλολογία. Ἄν καὶ δὲν ἦταν ποτὲ ἄνθρωπος μὲ μέσα ἢ ἐπιρροὴ στοὺς ἐπίσημους κύκλους, τὸν φιλοξένησε στὸ σπίτι του ἐπὶ τρία χρόνια, ποῦ ἀφιερῶθηκαν στὴν πρῶτη στὰ νεώτερα χρόνια μετάφραση τοῦ Ὀμήρου σὲ πεζὸ λατινικὸ λόγο.

¹ Sabbadini, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 33.

² *Il commento alla Divina commedia*, ἔκδ. D. Guerri, Scrittori d'Italia 84-6 (1918). Γιὰ τὸν Ὀμηρο βλ. II 24 κ.έ., γιὰ τὸν Ὀράτιο καὶ ἄλλους λατίνους ποιητὲς II 29 κ.έ. Βλ. ἐπίσης τὴν κριτικὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Guerri καὶ τὴν ὑπόσχεση νέας ἐκδόσεως ἀπὸ τὸν G. Padoan, *L'ultima opera di G. Boccaccio*, «*Le Esposizioni sopra il Dante*» Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Padova 34 (1959).

³ Τὴν ἐπόμενη γενεὰ ὁ Siccio Polentonius συνέταξε μὲ ἐρανίσματα τὸ περιεκτικὸ ἔργο «*Scriptorum Illustrium Latinae Linguae Libri XVIII*», ἔκδ. B.L. Ullman, *Papers and Monographs of the American Academy in Rome* 6 (1928), ἀλλὰ τὸ *magnum opus* του φαίνεται ὅτι δὲν ὀφείλει τίποτε στὴν προγενέστερη προσπάθεια τοῦ Βοκκακίου.

⁴ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 16 σημ. 6.

II

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΚΑΙ Η ΤΡΙΤΗ ΓΕΝΕΑ

SALUTATI, BRUNI, NICCOLI, POGGIO

Στην Φλωρεντία, στα 1350, συναντήθηκαν για πρώτη φορά ο Βοκκάκιος και ο Πετράρχης, εκεί περίπου δύο χρόνια αργότερα ο μεταφραστής του Όμηρου φιλοξενήθηκε από τον Βοκκάκιο, και εκεί επέλεξαν τον Βοκκάκιο για να δώσει το πρώτο από τα δημόσια μαθήματα για τον Δάντη, που εγκαινιάστηκαν το 1373. Στην Φλωρεντινή μονή Santo Spirito ο Βοκκάκιος άφησε τελικά πάνω από μιαν εκατοντάδα χειρόγραφα. Ο Πετράρχης κι ο Βοκκάκιος ήταν άνθρωποι των γραμμάτων χωρίς καμιάν επίσημη θέση στην κοινωνία και την πολιτική. Ήταν *littérateurs* χωρίς μόνιμο τόπο διαμονής και γι' αυτό υποχρεωμένοι να εξαρτώνται από φωτισμένους προστάτες. Κατά την επόμενη όμως γενεά, όταν η πόλη-κράτος της Φλωρεντίας είχε έδραιωθῆ γενρά, οι όπαδοι του Πετράρχη ανέβηκαν στις ύψηλότερες κοινωνικές και πολιτικές θέσεις.

Ο *Coluccio Salutati* (1331-1406), που γεννήθηκε κοντά στην Lucca και εκπαιδεύτηκε στην Bologna στην ρητορική σχολή του φίλου του Πετράρχη Pietro da Muglio, έγινε αρχιγραμματεὺς (Chancellor) τῆς Φλωρεντίας το 1375, άμέσως μετά το θάνατο¹ του Πετράρχη και του Βοκκακίου. Είχε συχνές έπαφές και με τους δύο, αλλά ποτέ δέν είχε συναντήσει τον Πετράρχη ή φιλία τους ήταν έπιστολογραφική. Σε αντίθεση με τον Πετράρχη που τον χαρακτήριζε ένας μάλλον φιλολογικός και άφηρημένος Ρωμαϊκός έθνικισμός, ο Salutati ήταν ένας άληθινός Φλωρεντινός πατριώτης και για τριάντα χρόνια πολιτικός με δράση. Ο τίτλος του μικρού του συγγράμματος *De vita associabili et operativa*² (που το διέκοψε όταν άπέθανε ξαφνικά ή γυναίκα του, και

¹ B.L. Ullman, «The Humanism of Coluccio Salutati». *Medioevo e Umanesimo* 4 (1963). Salutati, *Epistolario*, έκδ. F. Novati, 4 τόμοι 1891-1911. Βλ. έπίσης κατωτέρω, σελ. 31 σημ. 2.

² *Epistolario* I 156 (έπιστολή στον Βοκκάκιο κατά το τέλος του 1371). Ή ταύτιση στο Prosatori σελ. 3 αὐτῆς τῆς πολιτικῆς πραγματείας (που άναφέρεται στη σελ. 156 στην έκδοση τῶν έπιστολῶν από τον Novati) με το *Bucolicon carmen* (που άναφέρεται αὐτόθι σελ. 57), το όποιο ο Salutati έστειλε στο Βοκκάκιο, είναι μιá περιεργή παραδρομή.

δὲν τὸ τελείωσε ποτὲ) φανερώνει τὸν χαρακτήρα του καὶ ἤχει ὡς ἀνασκευὴ τοῦ ἔργου τοῦ Πετράρχη *De vita solitaria*.¹ Ἀλλὰ κυρίως τὸ γεγονός ἐστὶ ὁ Salutati ἔδνε τὰ *Studia humanitatis*—μιὰ νέα ἔκφραση² πού τοῦ ἄρесе νὰ χρησιμοποιῆ—μὲ τὴν «*vita activa*» γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν νέα πόλη-κράτος, ἦταν πού εἶχε ἀποφασιστικὰ συμβάλει στὸ σχηματισμὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Φλωρεντινοῦ Quattrocento. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γι' αὐτὸ εἶναι οἱ ἑκατοντάδες ἐπιστολές του πού ἀκόμα σώζονται. Ὡς ἀρχιγραμματεὺς³ ὁ Salutati ἦταν ὁ ἐπίσημος ἐπιστολογράφος καὶ ὅσες ἐπιστολές ἔχει γράψει κατ' ἐπιταγὴν τῆς πόλεως τῆς Φλωρεντίας θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπολογισθοῦν μαζί μὲ τὰ ἰδιωτικά του γράμματα (στὴν ἔκδοση τοῦ Novati εἶναι 344), ἀλλὰ ὡς τώρα δὲν ἔχομε πλήρη συλλογὴ τῶν δημόσιων ἐπιστολῶν του.⁴ Ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν διάρκειά του τοῦ πολέμου μεταξύ Φλωρεντίας καὶ Μιλάνου, πού ἄρχισε στὰ 1390, ὁ Δούκας Gran Galleazzo Visconti ἔκαμε μιὰ περίφημη παρατήρηση: τὰ γράμματα τοῦ Salutati⁵ τὸν ἔβλαψαν περισσότερο ἀπὸ ὅσο χίλιοι φλωρεντινοὶ ἱππεῖς.

Αὐτὸς ὁ ἀφοσιωμένος ἐπιστολογράφος δὲν ἀνακάλυψε, ὅπως ἰσχυρίσθηκα,⁶ τίς λεγόμενες *Epistulae ad familiares* τοῦ Κικέρωνος, ἦταν ὁ μὲν ὁ πρῶτος πού ἀπέκτησε καὶ τὰ δεκαἕξι βιβλία πού ἀντιγράφηκαν γιὰ λογαριασμὸ του τὸ 1392 (Laur. 49.7) ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο τῆς πόλεως Vercelli (Laur. 49.9).⁷ Ἡ ἐπίδραση πού εἶχε ὀλόκληρο τὸ σῶμα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κικέρωνος στὴν οὐμανιστικὴ ἐπιστολογραφία δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑπερεκτιμηθῇ. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Πετράρχη,⁸ ὁ Salutati ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκτιμῆσῃ τὸ πολιτικὸ φρόνημα τοῦ Κικέρωνος καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὴ μάχη γιὰ τὴν ἐλευθερίαν ἀντὶ νὰ ἀποτραβηχθῇ σὲ φιλολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀπομόνωση.

Ὁ Salutati δὲν ταξίδεψε ἀναζητώντας ὁ ἴδιος χειρόγραφα, ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια τῶν πολυάριθμων φίλων καὶ μαθητῶν πού ἔκαμε κατάρθωσε ἀπὸ τὸ 1355 καὶ πέρα νὰ καταρτίσῃ μιὰ μεγάλη ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη, ἡ ὁποία ὑπολογίζεται πὼς ξεπερνοῦσε τοὺς 800 τόμους 111 πού διασώζονται ὡς σήμερα ἔχει ἐξακριβωθῇ ὅτι εἶναι δικοὶ του.⁹ Ἦταν ἓνας ἀπληστος ἀναγνώστης καὶ ἀπέκτησε σημαντικὴ γνῶση τῶν ἀρχαίων λατίνων συγγραφέων. Οἱ ἐπιστολές του

¹ Βλέπε ἄνωτέρω, σελ. 17.

² Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 19, σημ. 2.

³ E. Garin, *La cultura filosofica del Rinascimento Italiano* (1961), σελ. 3 κ.έ. «I cancellieri umanisti della Republica Fiorentina da Coluccio Salutati a Bartolomeo Scala».

⁴ Βλ. Ullman, ἔθθ' ἄνωτ. σελ. 19.

⁵ Αὐτόθι σελ. 14.

⁶ Τὸ παραδοσιακὸ αὐτὸ λάθος ἐπαναλαμβάνει ἀκόμα καὶ ὁ E. F. Jacob, *Italian Renaissance Studies* (1960), σελ. 30.

⁷ Sabbadini II 214. Ullman σελ. 146, σημ. 14. Ἴσως μέρη τῶν ἐπιστολῶν νὰ ἦταν γνωστὰ ἐνωρίτερα, βλ. ἄνωτέρω, σελ. 9. κ.έ.

⁸ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 12.

⁹ Ullman, σελ. 129-209. Πρβλ. σελ. 263-80 Salutati's Books and their scribes.

και τὰ βιβλία του δείχνουν ὅτι ἦταν και προσεκτικὸς ἀναγνώστης, πού ἔστρεψε τὴν προσοχή του τόσο σὲ προβλήματα κριτικῆς τοῦ κειμένου¹ ὅσο και σὲ θρησκευτικὰ και φιλοσοφικά.² Δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸν ὀνομάσει παραγωγικὸ φιλόλογο. Μὲ προσωπικὴ ὁμως ἐπαφὴ ἔκανε τοὺς θησαυροὺς τῆς βιβλιοθήκης και τῶν γνώσεών του προσιτοὺς στοὺς ἄλλους. Πάντα σύχναζε στὶς συγκεντρώσεις τῆς φλωρεντινῆς διανοήσεως στὸ San Spirito και στὸν Paradiso degli Alberti, και σὲ ομάδες πού συγκεντρώνονταν γιὰ συζητήσεις ἀναδείχθηκε πολὺ ἀγαπητὸς σὰν δάσκαλος τῆς νεώτερης γενεᾶς.

Ὅπως και ἄλλοι νέοι, ἄρχισε τὴν λογοτεχνικὴ σταδιοδρομία του μὲ ποιήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς εἶναι γνωστοὶ μόνο στίχοι και τίτλοι πού ἔχει παραθέσει ὁ ἴδιος στὶς ἐπιστολές του. Ἄν και τὰ λίγα αὐτὰ κατάλοιπα δὲν δίδουν πολλὰ ὑποσχέσεις, ἐν τούτοις σὲ ὄλη του τὴ ζωὴ ὑποστήριξε ὅτι ἡ ποίηση ἦταν οὐσιαστικὰ ἀνώτερη ἀπὸ τὴ ρητορικὴ. Οὔτε στὰ πεζογραφήματά του φαίνεται πὼς ἦταν συγγραφικὴ ἰδιοφυΐα, γι' αὐτὸ δὲν εἶχαν πλατεῖα κυκλοφορία, μερικὰ μάλιστα ἀπ' αὐτὰ πρωτοτυπώθηκαν μόνο στὰ νεώτερα χρόνια.³ Τὸ μεῖζον ἔργο του ἦταν μιὰ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεῖα τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους, πού τὴν σχεδίασε μεταξὺ τοῦ 1378 και τοῦ 1383 και ἀργότερα τὴν διεύρυνε σὲ τέσσερα βιβλία, ἀλλὰ ποτὲ δὲν τὴν ὀλοκλήρωσε.⁴ Τὰ μυθολογικὰ μέρη ὀφείλουν πολλὰ στὸν Βοικκάκιο, πού τὸν ἐθαύμαζε πολὺ, φαίνεται ὁμως ὅτι γιὰ νὰ τιμήσει τὴν μεγαλοφυΐα τοῦ Πετράρχη παρενέβαλε ἐκτενεῖς παθιασμένες συζητήσεις γιὰ τὴν ποίηση, πού τὴν τοποθετοῦσε ὑψηλότερα ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες τέχνες: «proesim. . . quod merito super alias singulari promineat dignitate».⁵ Τὸ σημεῖο αὐτὸ, χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ οὐμανισμοῦ, τὸ τονίζει ιδιαίτερα ὁ Poliziano. Ὁ Salutati θὰ μπορούσε σχεδὸν νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ πρῶτος συγγραφέας τῆς Ἀναγεννήσεως πού ἔγραψε γιὰ τὴν ποιητικὴ θεωρία και τὴν λογοτεχνικὴ κριτική.⁶

¹ Ullman, σελ. 97 κ.έ., ἰδίως σελ. 100 κ.έ. γιὰ τὸ χωρίο στὸ *De fato* II 6.

² Τὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα τῆς μελέτης τῶν *litterae* ἀπὸ τὸν Salutati, πού ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς *virtus*, τὰ ἐξετάζει λεπτομερικὰ ὁ E. Kessler, «Das Problem des frühen Humanismus. Seine philosophische Bedeutung bei Coluccio Salutati», *Humanistische Bibliothek*, ἔκδ. ἀπὸ τὸν E. Grassi, Reihe I, Abhandlungen Bd. I (1968). Τὸ κεφάλαιό μου γιὰ τὸ Salutati ἦταν στὴν τελικὴ του μορφή, πρὶν ὁ συγγραφέας μοῦ γνωστοποιήσει εὐγενικὰ τὴ νέα του μονογραφία. Στὴν εἰδικὴ αὐτὴ ἀποψη ἐπίσης ὁ Salutati φαίνεται ὅτι εἶχε ἀναπτύξει μιὰ ἀρχὴ τοῦ Πετράρχη, πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 14.

³ Ullman, σελ. 19 κ.έ. Πρβλ. «Prosatori latini del Quattrocento», *La Letteratura Italiana, Storia e Testi* 13 (1952), σελ. 5 κ.έ. βιβλιογραφία. Μόνο τὸ κεντρικὸ μέρος τῆς «Invectiva in Antonium Luschum» ἀνατυπώθηκε, σελ. 7-37. Πρβλ. σελ. 1127.

⁴ C. Salutati, *De laboribus Herculis* ἔκδ. B.L. Ullman (1951). Και οἱ δύο ἐκδόσεις εἶναι τυπωμένες.

⁵ *De laboribus Herculis*, σελ. 19. 32.

⁶ *A history of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, πού δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν B. Weinberg, 2 τόμοι, 1961.

Δὲν ἀνακαλύφθηκε ἑλληνικὸ χεῖρόγραφο στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Salutati,¹ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε στοιχειώδη μόνον γνώση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς καὶ μερικῶν λέξεων τῆς. Δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη ὅτι εἶχε διδαχθῆ ἀπὸ τὸν Leonzio Pilato. Κι ὅμως ἓνα ἀκόμα βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρὸς στὴν ἀργὴ πρόοδο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία ὠφειλόταν στὴ δραστηριότητα καὶ τὴν ἐπαγρύπνηση τοῦ Salutati. Αὐτὸς δὲν παρεκίνησε ἓνα Βασιλειανὸ μοναχὸ ἀπὸ τὴν Νότια Ἰταλία, ἀλλὰ ἓναν Ἕλληνα λόγιο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Μανουὴλ Χρυσολωῶ,² νὰ δεχθῆ τὴν πρόσκληση νὰ ἔλθῃ στὴν Φλωρεντία καὶ νὰ διδάξῃ ἐκεῖ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸ 1396 ὡς τὸ 1400. Οἱ μαθητὲς τοῦ Salutati γίνηκαν ἐνθουσιώδεις φοιτητὲς τοῦ Χρυσολωῶ. Ἴσως ὁ πιὸ προικισμένος ἀνάμεσά τους ἦταν ὁ *Leonardo Bruni* ἀπὸ τὸ Arezzo (1370;-1444), κι αὐτὸς τὸ 1427 διορίσθηκε «cancelliere dei Signori», ὅπως ὁ Salutati.³ Ἦταν ὁ πρῶτος ποῦ ἔκαμε μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὰ λατινικὰ σὲ μεγάλη κλίμακα.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ τιμητῆς Appius Claudius Caecus μετέφρασε πρῶτος στὶς ἀρχὲς τοῦ τρίτου αἰῶνα π.Χ. ἑλληνικὰ ρητὰ στὰ λατινικά, οἱ μεταφράσεις τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ὑπῆρξαν ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὸν Ρωμαϊκὸ πολιτισμὸ. Οἱ Ρωμαῖοι ἦταν οἱ πρῶτοι ποῦ ἔκαναν στὴν Εὐρώπη μεταφράσεις, ἔγιναν οἱ κατ' ἐξοχὴν μεταφραστὲς. Μεταφράσεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἦταν ἀπαραίτητες στοὺς πρῶτους χρόνους, ὅταν ἡ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας δὲν εἶχε ἀκόμα καλὰ θεμελιωθῆ, καὶ πάλι ὅταν μετὰ τοὺς δίγλωσσους αἰῶνες τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τὰ ἑλληνικὰ ἄρχισαν σιγά-σιγά νὰ ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὴ Δύση κατὰ τὸν τέταρτο καὶ τὸν πέμπτο αἰῶνα μ.Χ.⁴ Ἦταν ἓνα εἶδος πατριωτικοῦ καθήκοντος ὀρισμένων ἀριστοκρατικῶν κύκλων νὰ ἐμποδίσουν τὸν πλήρη ἐξαφανισμὸ τους. Ὁ εὐγενὴς πολιτικὸς καὶ φιλόσοφος Βοήθιος συνέλαβε ἓνα γιγάντιο σχέδιο, νὰ μεταφράσῃ ὀλόκληρο τὸν Ἀριστοτέλη ἀκόμα καὶ τὸν Πλάτωνα, ποῦ ματαιώθηκε μὲ τὴν θανατικὴ του ἐκτέλεση τὸ 524. Οἱ μεταγενέστερες μεσαιωνικὲς λατινικὲς μεταφράσεις, ἰδιαίτερα τοῦ δωδέκα-

¹ Ullmann, σελ. 18 κ.έ.

² G. Cammelli, *I dotti Bizantini e le origini dell' Umanesimo I: Manuele Crisolora* (1941), σελ. 28 κ.έ.

³ E. Garin στὸ «Prosatori latini del Quattrocento», *La Letteratura Italiana*, Storia e Testi 13 (1952) 39 κ.έ. μὲ βιβλιογραφία καὶ μὲ ἓνα μέρος τῶν *Dialogi* (βλ. κατωτέρω, σελ. 30). *Epistolarum libri VIII* ἔκδ. L. Mehus, 1741. L. Bruni Aretino, «Humanistisch-philosophische Schriften» mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe, ἔκδ. καὶ ἐρμηνεῖα ἀπὸ τὸν H. Baron, *Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters und der Renaissance I* (1928). Ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου εἶναι χρήσιμη, ἀλλὰ οἱ ἐλλείψεις τῆς ἐκδόσεως καὶ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ κειμένου εἶναι θλιβερές, βλέπε L. Bertalot, *Archivium Romanicum* 15 (1931) 284-323. Γιὰ τὶς μεταγενέστερες δημοσιεύσεις τοῦ Baron βλ. Garin, ἔνθ' ἄνωτ., καὶ W. K. Ferguson, *Journal of the History of Ideas* 19 (1958) 14-25 καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Baron αὐτόθι σελ. 26-34.

⁴ Marrou 262. Πρβλ. P. Courcelle, *Les Lettres grecs en occident de Macrobie à Casiodore*, 2η ἔκδ. 1948.

του αιώνα, ήχοῦσαν ιδιόμορφα στὰ αὐτιά τοῦ Πετράρχη καὶ τῶν ἄλλων οὐμανιστῶν πού ἦταν συνηθισμένοι στὴν *sonoritas* τῶν Ρωμαίων κλασσικῶν, καὶ γι' αὐτὸ προσπαθοῦσαν ὅσο μπορούσαν πιὸ πολὺ νὰ πετύχουν ἓνα αὐθεντικὸ ὕφος. Ἡ ἀτυχία ἦταν πῶς τὸ *Latinitate donare* σήμαινε μερικὲς φορές νὰ ἐκρωμαίσθουν οἱ φτωχοὶ Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ νὰ ἐξωραϊσθοῦν μὲ ἓνα μὴ ἑλληνικὸ ρητορικὸ ὕφος. Ἄλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς οἱ τέτοιες μετατροπὲς ἐντυπωσίασαν τὸ ἰταλικὸ πνεῦμα πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅσο θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ κάμῃ τὸ πρωτότυπο.

Ὁ Bruni ἦταν ἀρκετὰ συνετὸς καὶ μετριόφρων ὥστε περιορίσθηκε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ μεταφράσεις ἑλληνικῶν πεζῶν ἔργων. Μοναδικὴ ἐξαιρέση ἦταν οἱ τρεῖς ἀγορεύσεις τοῦ I τῆς Ἰλιάδος 222-603 πού μετέφρασε «oratio more» σὲ λατινικὸ πεζὸ λόγῳ, μὲ ἓνα ποιημά¹ του γιὰ τὸν Ὅμηρο, τὸν ὁποῖο χαρακτήριζε σὰν «raene perfectus in eloquentia». Σὰν λόγιος πού ἤξερε ἑλληνικά, ὁ Bruni δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴ ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ τὸν Ὅμηρο,² ἀλλὰ μιὰ ἀναπάντεχη δευτέρη ἐξαιρέση ἦταν ἡ ἀπόδοση τῶν στ. 1-269 τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνη σὲ λατινικὸ πεζὸ λόγῳ.³ Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔργο τῆς κλασσικῆς ἀττικῆς ποιήσεως, τὸ ἠθολογικὸ καὶ ἀλληγορικὸ, τὸ εἶχαν πάντα προτιμῆσει περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα θεατρικὰ ἔργα⁴ ἀπὸ τοὺς πρώιμους Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, καὶ τώρα ἦταν τὸ πρῶτο πού γινόταν γνωστὸ στὸν δυτικὸ κόσμο. Δὲν μπορούμε νὰ χρονολογήσωμε τὸ λατινικὸ *Plutus* τοῦ Bruni. Πιθανὸν ὅμως νὰ ἔχη κάποια σχέση μὲ μιὰ λατινικὴ παράφραση ἄλλου μέρους τοῦ ἴδιου δράματος. Τὸ 1416 ἢ 1417 ὁ Rinucci (πού ἀργότερα διδάξε τὸν ἠλικιωμένο Poggio καὶ τὸν νεαρὸ Valla λίγα ἑλληνικά) διηγήθηκε στοὺς φίλους του στὴν Κρήτη μιὰ ἱστορία πού περιεῖχε μιὰ παράφραση τοῦ Πλούτου 400-626 «*Penias fabula*» ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς του, ὁ Cristoforo de Buondelmonti, τὴν διέσωσε στὸ ἔργο του «*Descriptio Candiae*»,⁵ τὸ καλαιότερο βιβλίον ἀρχαιολογικῶν ταξιδιῶν, πού εἶναι ἀφιερωμένο στὸ δάσκαλο τοῦ Buondelmonti, τὸν Niccolò Niccoli, τὸν μεγάλον φίλον τοῦ Bruni.

Εἶναι φυσικὸ ὅτι ἓνας μεταφραστὴς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς σύντομα θὰ στρε-

¹ Baron (1928), σελ. 132-4. Πρβλ. Pertusi, *Leonzio Pilato*, σελ. 532.

² Γιὰ τὸν Βαρλαάμ καὶ τὸν Leonzio Pilato βλ. ἄνωτέρω, σελ. 16 κ.έ.

³ Ὁ D.P. Lockwood δημοσίευσε τὸ κείμενον στὸ *Classical Studies in Honor of J.C. Rolfe* (1931), σελ. 163 κ.έ. Ὁ Greizenach στὸ ἔργο τοῦ Koch, *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte IV* (1904) 385 κ.έ., εἶχε ἤδη ἀναφερθῆ στὴ μετάφραση τοῦ Bruni, βλ. ἐπίσης W. Süss, «Aristophanes und die Nachwelt», *Das Erbe der Alten* 2/3, (1911), 23. Ὁ Baron (ἄνωτέρω, σελ. 32 σημ. 3) δυστυχῶς τὸ παρέβλεψε.

⁴ Ἰστορία I 191-192.

⁵ Flam. Cornaro, *Creta sacra* (1755) I 94. Βλ. D.P. Lockwood, *Harvard Studies in Classical Philology* 24 (1913) 52, 72 κ.έ. καὶ E. Jacobs, «Zu Buondelmontis Kretischen Reisen», *Stephaniskos für E. Fabricius* (1927), σελ. 60.

φόταν στὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου,¹ ποὺ εἶχαν χαθῆ γιὰ τὸν μεσαιωνικὸ δυτικὸ κόσμο. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ οἱ Βίοι τοῦ Πλουτάρχου ἀσχοῦσαν ἰσχυρὴ γοητεία στὴν εὐαισθησία τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως γιὰ τὸ ἄτομο, ἰδιαιτέρως οἱ Βίοι τῶν μεγάλων Ρωμαίων· σὲ μικρότερο βαθμὸ τὰ Ἠθικὰ του κέντριζαν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ λησμονοῦμε τὸ ἀσυνήθιστο ἐνδιαφέρον τοῦ Salutati γιὰ τὸν Πλούταρχο, ποὺ συχνὰ ἐκφράζεται στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Χρυσολωρᾶ,² καὶ τὴν διεγερτικὴ ἐπίδρασή του στὴν νεώτερη γενεά, μολονότι τώρα πιστώνεται στὸν Brunī.³ Ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Πλουτάρχου ποὺ ἔκαμε ὁ Brunī ἦταν ἡ βάση τῶν μεταφράσεων στὴν καθομιλουμένη, κι ἔτσι χάρη σ' αὐτὸν τὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου ἔγιναν γνωστὰ καὶ παρέμειναν δημοφιλεῖς γιὰ αἰῶνες. Ὁ Brunī συνέχισε μὲ τὸν Ξενοφῶντα «praecipuo quodam amore», μὲ τοὺς ρήτορες καὶ τοὺς φιλοσόφους. Μεταξὺ τοῦ 1405 καὶ 1435 δὲν μετέφρασε μόνο ἕξι διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς Ἐπιστολές του, ποὺ ἀφιερώνοντάς τες στὸν Cosimo de' Medici ἐκδήλωσε⁴ τὴν χαρὰ του γιὰτὶ αἰσθάνθηκε προσωπικὴ ἐπαφή μὲ τὸν ἀρχαῖο συγγραφέα. Ἀπὸ τὶς μεταφράσεις του ἐκεῖνες ποὺ συζητήθηκαν περισσότερο ἦταν τὰ Πολιτικά καὶ Ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Τόσο στὶς εἰσαγωγές του ὅσο καὶ σὲ μιὰ χωριστὴ πραγματεία, τὴν *De interpretatione re-cia*⁵, ἔκαμε βίαιη ἐπίθεση κατὰ τῶν μεσαιωνικῶν μεταφράσεων καὶ προσπάθησε νὰ δικαιολογήσῃ τὴ δική του μέθοδο,⁶ ποὺ βασίζεται στὴ βαθεῖα συγκριτικὴ μελέτη καὶ τῶν δύο γλωσσῶν.

Ὁ Brunī ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀνεκάλυψε ξανά τὸ ρυθμὸ τοῦ ἀρχαίου ἔντεχνου πεζοῦ λόγου καὶ πραγματεύθηκε ἐν ἐκτάσει τὴ θεωρία καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ Κικέρωνος. Οἱ προηγούμενες γενεές ἀγνοοῦσαν τὴν «numerosa structura» παρὰ τὴ σπουδαιότητα ποὺ εἶχε γιὰ τὴν οὐμανιστικὴ μίμηση τῆς κικερώνειας

¹ Μία ἀκριβὴς χρονολογικὴ κατάταξη δὲν εἶναι ἀκόμα δυνατὴ παρὰ τὴν ἐργασία τοῦ Baron καὶ τοῦ Garin.

² Novati, *Epistolario* IV 336,1 καὶ 682 (Index). Πρβλ. D.P. Lockwood, «Plutarch in the 14th century», *TAPA* 64 (1933) lxxvi κ.έ.

³ R. Hirzel, «Plutarch», *Das Erbe der Alten* IV (1912) 102 κ.έ., ἰδίως 106 κ.έ. K. Ziegler, *RE* XI (1951), 953. Βλ. ἐπίσης G. Resta, «Le epitomi di Plutarco nel quattrocento», *Miscellanea erudita* V (1962): γιὰ τὶς οὐμανιστικὲς ἐπιτομὲς (ἰδίως τοῦ Pier Candido Decembrio), τὴν τεράστια δημοτικότητα τῶν Βίων καὶ τὰ προσόντα τοῦ ἴδιου τοῦ Salutati.

⁴ E. Garin, «Medioevo e Rinascimento», *Biblioteca di cultura moderna* 506 (1954) 122, 21 «tradioctio... ita vehementer mihi iocunda fuit», κ.τ.λ.

⁵ Ὁ Baron, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 70 κ.έ. ἀνατύπωσε τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὴν πραγματεία.

⁶ Μπαίνει κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ συγκρίνῃ τὸν Ἄγ. Ἰερώνυμο, *Epist.* 106, ὅπου ὁμιλεῖ γιὰ τὶς ἀρχές ποὺ εἶχε στὴ μετάφραση, *CSE* 55 (1912, ἀνατ. 1961) 250 «hanc esse regulam boni interpretis, ut *ιδιώματα* linguae alterius suae linguae exprimat proprietate».

λατινικῆς.¹ Αὐτὸς ἐπίσης ἔφερε στὸ φῶς ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸ ρυθμὸ τοῦ ἔντεχνου πεζοῦ λόγου.

Ἄρκετὰ πρὶν ἀναδειχθῆ ἀρχιγραμματέας τῆς Φλωρεντίας ἄρχισε ὁ Brunī τὸ 1404 νὰ γράφῃ τὸ ἔργο του *Historiarum Florentini populi libri* σὲ δώδεκα βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ τελευταῖο ἔμεινε ἀτελείωτο μὲ τὸ θάνατό του τὸ 1444.² Τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο σωστὰ ἔχει ἀποκληθῆ «Οὐμανιστικὴ Ἱστοριογραφία». Εἶναι πολὺ δυνατὰ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν νέα φιλολογία τοῦ Πετράρχῃ καὶ τοῦ *Salutati* καὶ δείχνει πλατεῖα γνώση ὅχι μόνο τῆς λατινικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, καὶ ὑπερασπίζεται μὲ πάθος τὴν ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Μιὰ γοητευτικὴ εἰκόνα τῶν λόγιων φλωρεντινῶν φίλων του δίνει στὸ ἔργο του *Dialogi ad Petrum Paulum Histrum*, ὅπου ξαναζωντάνεψε τὸ ὕφος τῶν διαλόγων τοῦ Κικέρωνος. Ἔχομε ἤδη ἀναφερθῆ³ στὸ ἐντυπωσιακὸ χωρίο ὅπου ὁ Niccolò Niccoli ἐγκωμιάζε τὸν Πετράρχῃ ὡς τὸν ἀνακαινιστὴ τῶν «*studia humanitatis*».

Ὁ *Niccolò Niccoli* (1363-1437) ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ διακεκριμένα μέλη τοῦ Φλωρεντινοῦ αὐτοῦ κύκλου. Ποτὲ δὲν ἔγινε δημόσια φυσιογνωμία, ὅπως ὁ *Salutati* καὶ ὁ *Bruni*, ἀλλὰ προτίμησε μιὰ ζωὴ ἀποτραβηγμένη. Ἔνας *aesthete* μὲ πάρα πολὺ ξεχωριστὸ γοῦστο, χαιρόταν γαλήνια τὴν ὁμορφιὰ ὅλων τῶν ἀρχαίων πραγμάτων. Εἶχε σὲ τόσο ὑψηλὸ βαθμὸ ἀνεπτυγμένο τὸ αἶσθημα τοῦ ὕφους πού σχεδὸν δὲν τόλμησε νὰ γράψῃ ἢ νὰ μιλήσῃ ὁ ἴδιος λατινικά. Τὰ γράμματά του ἦταν γραμμένα στὴ μητρικὴ του γλῶσσα καὶ στὴν ἴδια γλῶσσα ἦταν γραμμένη ἡ μόνη φιλολογικὴ πραγματεία πού ἔκαμε μὲ θέμα τὴν λατινικὴ ὀρθογραφία. Στὴν πραγματικότητά τὸ ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξιν τέτοιας τελειότητος εἶναι ὅτι γίνεται ἡ λατινικὴ μιὰ νεκρὴ γλῶσσα. Ὁ *Niccoli* ἦταν ἀκούραστος στὸ νὰ συλλέγῃ καὶ νὰ ἀντιγράψῃ χειρόγραφα μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι.⁴ Συνάμα ὅμως τὰ ἀντέβαλλε, συνέκρινε τὸ κείμενο διαφορετικῶν χειρογράφων, τὸ τακτοποιοῦσε σὲ παραγράφους καὶ πρόσθετε τίτλους, μιὰ ἐργασία, πρέπει νὰ λεχθῆ, πιὸ πολὺ βιβλιοφιλίας παρὰ κριτικῆς τοῦ κειμένου.⁵

¹ Brunī, «*De studiis et litteris liber*», Baron ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 10 «*Omnis... oratio pedibus suis commovenda erit; quos si ignoret scribens, velut in tenebris ambulet necesse est*». Πρὸβλ. Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*² (1908), σελ. 424. Ἄπὸ παραδρομῆ ὁ Sandys, *Harvard Lectures* (1905), σελ. 158 λέει «ὅτι ὁ Cortesi εἶχε ἀνακαλύψει τὴ σημασία μιᾶς κάποιας ρυθμικῆς δομῆς στὴ σύνθεσι τοῦ πεζοῦ λόγου τοῦ Κικέρωνος», *De hominibus doctis* ἐκδ. Galletti, σελ. 23.

² Κριτικὸ κείμενο στὸ *Rerum Italicarum Scriptores* XIX 3 (1914-26), ἐκδ. E. Santini καὶ C. di Pierro. B.L. Ullman, «L. Brunī and humanistic historiography» στὸ *Studies in the Italian Renaissance = Storia e Letteratura* 51 (1955), σελ. 321-44.

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 19, σημ. 1.

⁴ Γιὰ τὴν οὐμανιστικὴ γραφὴ βλ. ἄνωτέρω, σελ. 15.

⁵ Τὴν «κριτικὴν» του τῶν κειμένων φαίνεται ὅτι τὴν ὑπερεκτίμησε ὁ H. Rüdiger, *Textüberlieferung* I 552.

Ὁ Niccoli δὲν ἦταν μεγάλος ταξιδιώτης, ἀλλὰ ἔδωσε πολύτιμες ὁδηγίες σὲ ταξιδεύοντες φίλους καὶ πράκτορες τῶν Μεδίκων. Ἕνας ἀπὸ τοὺς καταλόγους τοῦ διασώθηκε κατὰ τύχην¹ καὶ εἶναι ἓνα συναρπαστικὸ ντοκουμέντο, γιατί περιέχει τὰ ἐλάσσονα ἔργα τοῦ Τακίτου ποὺ ἦταν ἀκόμα ἄγνωστα τὴν ἐποχὴ τοῦ Niccoli. Εἶχαν καταλογογραφηθῆ στὸ «*Inventarium monachi Hersfeldensis*» ποὺ εἶχε στείλει αὐτὸς ὁ μοναχὸς στὸν Niccoli καὶ ὁ Niccoli ἔστειλε ἓναν ἀπεσταλμένο στὴ Γερμανία γιὰ νὰ φέρῃ τὸν κώδικα τοῦ Τακίτου ἀπὸ τὴ μεγάλη βιβλιοθήκη τῆς Fulda.² Ὁ ἀξίωμα, ἀλήθεια, νὰ ὀνομάζεται *Codex Fuldensis*, ὄχι *Hersfeldensis*, ὅπως συνήθως ὀνομάζεται. Ἡ γεμάτη περιπέτειες ἱστορία τοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθῆ ἐδῶ γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ ἔργου μας ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ἡ πρωτοβουλία ποὺ πῆρε ὁ Niccoli γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ κλασσικὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν.

Στὸν τομέα αὐτὸν τὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ τὴν κέρδισε γρήγορα ὁ *Poggio Bracciolini* (1380-1459), ποὺ ἦταν ὄχι μόνον ὁ πιὸ δραστήριος καὶ ὁ πιὸ τυχερὸς κυνηγὸς χειρογράφων στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἓνας μεγάλος ἐπιστολογράφος καὶ ἀφηγητὴς μικρῶν διηγημάτων, μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ζωντανές μορφές τῆς ἐποχῆς.³ Τὸ ἀξίωμα τοῦ παπικοῦ γραμματέως, ποὺ ὁ

¹ *Commentarius Nicolai Niccoli*. Μιὰ πρώτη ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔδωσε ὁ E. Jacobs, *Wochenschrift für klassische Philologie* (1913), σελ. 701. Τὸ πρωτότυπο εἶναι τώρα στὴν βιβλιοθήκη Pierpont Morgan τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ τὸ κείμενὸ τοῦ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν R.P. Robinson, «De fragmenti Suetoniani de grammaticis et rhetoribus codicum nexu et fide», *University of Illinois Studies in Language and Literature* VI 4 (1922).

² Αὐτὸ ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὸν L. Pralle, «Die Wiederentdeckung des Tacitus», *Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und der Diözese Fulda* 17 (1952) 15 κ.έ. «Heinrich von Grebenstein [ὁ «monachus Hersfeldensis»] und die Entdeckung der kleinen Tacitus-Schriften», καὶ ἰδίως σελ. 42 κ.έ., γιὰ τὸν κώδικα ποὺ ἔφεραν ἀπὸ τὴν Fulda στὴν Ἰταλία. Ἄλλα μέρη τοῦ βιβλίου, στὰ ὁποῖα μὲ παρέπεμψε ὁ E. Arnold, εἶναι δυστυχῶς παραμορφωμένα ἀπὸ ἓναν δυσάρεστο πανφουλδαϊσμὸ καὶ μιὰν ἀλλόκοτη ἔλλειψη γνώσεως καὶ κριτικῆς. Ἡ ἐντύπωσή μου ὅτι αὐτὸς εἶχε δίκιο στὸ ιδιαίτερο αὐτὸ θέμα ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὸν B. Bischoff.

³ E. Walser, *Poggius Florentinus Leben und Werke* (1914). Τὴ βιογραφία (σελ. 1-324) ἀκολουθοῦν τὰ «Dokumente» καὶ «Inedita» (σελ. 325-560). Ὁ κατάλογος τῶν ἀπογραφέντων βιβλίων τοῦ τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ εἶναι ἓνα «ντοκουμέντο κεφαλαϊῶδους σημασίας γιὰ τὴ μετάδοση τῶν κλασσικῶν κειμένων», ὅπως εἶπε ὁ A. C. Clark στὸ «The Reappearance of the Texts of the Classics», *The Library* 4η σειρά, 2 (1921) 36 Ἕνα σπουδαῖο συμπλήρωμα εἶναι ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων ποὺ ἀντέγραψε ὁ Poggio, εἶπε μὲ τὰ καλλιγραφικὰ του γράμματα (10 περιπτώσεις) εἶπε μὲ τὴν ὀλιγώτερο προσεκτικὴ γραφὴ του (13 περιπτώσεις), βλέπε B. L. Ullman, *Studies in the Italian Renaissance* (1955), σελ. 315 κ.έ. Ὁ Walser ἐτοίμασε μιὰ νέα κριτικὴ ἐκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Poggio (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 21, σημ. 5). Ἡ Helene Harth, μιὰ μαθήτρια τοῦ W. Rüegg, ἀναμένεται τώρα νὰ τελειώσῃ αὐτὴ τὴ σοβαρὴ μεγάλῃ ἐπιχείρησι (βλέπε *Prosatori*, σελ. 1129). Ἐν τῷ μεταξύ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας τίς Poggii *Epistolae*, ἐκδ. Th. de Tonellis, 3 τόμοι, 1832-61, ἀνατυπώθηκαν τὸ 1964 σὰν Tomus III τῶν «Opera

Poggio κράτησε για πολύ μεγαλύτερο διάστημα από ό,τι ο Salutati και ο Bruni, είχε μεγάλες συνέπειες γι' αυτόν. Γιατί με αυτή την ιδιότητα όφειλε να παρασστή στη Σύνοδο της Κωνσταντίας 1414-1418, και όταν η 'Αγία Έδρα χήρεψε για δυόμισι χρόνια, ήταν ελεύθερος να κάμει τέσσερις μακρινές έξρευνητικές αποστολές. Από την Κωνσταντία, που κείται στο κέντρο της Δυτικής Ευρώπης, τὸ δεύτερο και τὸ τρίτο ταξίδι του τὸν ὠδήγησαν στη βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ St. Gallen, δεκαπέντε μόνο μίλια πὺδ μακριὰ και ἴσως στὸ Einsiedeln, ἐνῶ τὸ πρῶτο και τὸ τέταρτο ταξίδι σὲ Γαλλικὲς και Γερμανικὲς μονὲς και καθεδρικοὺς ναοὺς. Κατῶρθωσε νὰ ἀνακαλύψῃ ἕναν τεράστιο ἀριθμὸ χαμένων λατίνων συγγραφέων και νὰ τοὺς πάρῃ μαζί του σὰν ἑπαθλα ἢ τουλάχιστον νὰ ἀντιγράψῃ τὸ κείμενό τους. Δυὸ γενεὲς μετὰ τὸν Βοκκάκιο¹ φαίνεται πὺς εἶχε γίνῃ σχεδὸν κοινὸς τόπος ὅτι ὁ Ἴταλὸς οὐμανιστής, βλέποντας σὲ ποιά ἀνυπόφορη κατάσταση βρίσκονταν οἱ παραμελημένοι κῶδικες, ἔπρεπε νὰ θρηγῆ και νὰ θεωρῆ καθήκον του νὰ τοὺς ἀπελευθερώσῃ ἀπὸ τῆ φυλακῆ τους. Ὁ Sabbadini² ὀρθὰ διέκρινε τέσσερα ταξίδια τοῦ Poggio και παρὰ τὸ σκεπτικισμὸ τοῦ A.C. Clark σχετικὰ μετὰ τὴν πρώτη ἔξρευνηση τοῦ Poggio στὸ Ἄββαεῖο τοῦ Cluny, κοντὰ στη Mâcon τῆς Βουργουνδίας, δὲν ὑπάρχει ὀλότελα πειστικὸ ἐπιχειρήμα για νὰ ἀπορρίψωμε τὴν κατηγορηματικὴ δῆλωσή του: «orationes Tulli. . . quas detuli ex monasteri Cluniacensi»,³ δηλαδὴ τοὺς πέντε λόγους τοῦ Κικέρωνος *pro Milone*, *pro Cluentio*, *pro Murena*, *pro Sexto Roscio* και *pro Caelio*. Αὐτὸ τὸ χειρόγραφο, πὺδ ὀνομάζεται «Vetus Cluniacensis»,⁴ ἦταν τὸ πρῶτο πὺδ ἔστειλε ὁ Poggio στὸν Niccolò και πρέπει νὰ εἶχε φθάσει στὴν Ἴταλία πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1415· οἱ δύο νέοι λόγοι, *pro S. Roscio* και *Pro Murena*, ἔκαναν αἴσθηση, και τὸ κείμενο τῶν ἄλλων τριῶν ἦταν σημαντικὴ βελτίωση σὲ σχέση μετὰ ὅ,τι προηγουμένως ἦταν γνωστό. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ τέταρτου ταξιδιοῦ του ἦταν ὅτι ἀνεκάλυψε τουλάχιστον ὀκτῶ λόγους τοῦ Κικέρωνος, ἕνα στη Langres, τὸν *Pro Caecina*, και τοὺς ἄλλους στὴν «μικρὴ» βιβλιοθήκη τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Κολωνίας. Τὸ πρωτότυπο τοῦ Cluniacensis ἀργότερα χάθηκε και οἱ γραφές του χρειάστηκε νὰ ἀνασυσταθοῦν ἀπὸ ἀντίγρα-

omnia» τοῦ Poggio = *Monumenta politica et philosophica rariora*, Ser. II, no 6. Βλ. αὐτόθι, τόμ. I, σελ. XIII κ.ἑ. τὴν «premissa» τοῦ R. Fubini για τὸ «epistolarion». Ἡ ἀνατύπωση τῶν «Opera omnia», πὺδ μόλις ἀναφέραμε, ἀναπαράγει τὴν ἔκδοση τῆς Βασιλείας τοῦ 1538. Μιὰ συλλογὴ ἐπιστολῶν και γραπτῶν ὑπάρχει στοὺς *Prosatori* ἐκδ. Garin (1951), σελ. 215 κ.ἑ. Πρβλ. R. Sabbadini, *Scoperte* I 77 κ.ἑ.

¹ Βλέπε ἄνωτέρω, σελ. 26.

² *Scoperte* I 77. Ὁ Walser ἐστ' ἄνωτ., σελ. 49 κ.ἑ., συμφώνησε μετὰ τὸν Sabbadini, ὁ A.C. Clark «The Reappearance of the Texts of the Classics», *The Library* 4η σειρά 2 (1921) 26 κ.ἑ., 8χι.

³ *Epist.* I 100, πρβλ. 153.

⁴ A.C. Clark, «The Vetus Cluniacensis of Poggio», *Anecdota Ozoniensia*, Class. Ser. 10 (1905).

φα διάφορων χειρῶν. Ἐκ τὸ δεύτερο μεγάλο Κικερῶναιο εὐρημά του ὁ Poggio εἶχε κάνει ἰδιοχειρῶς ἓνα ἀντίγραφο, ποὺ καὶ αὐτὸ χάθηκε, ἀλλὰ ξαναβρέθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν A. Campana στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ.¹

Αὐτὸ τὸ ἀντίγραφο εἶνα ἔξοχο δεῖγμα τοῦ ὠραίου γραφικοῦ του χαρακτηῖρα, ποὺ ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸν καθορισμὸ τοῦ νέου ὕφους τῆς «litera antiqva».² Ὁ Poggio γενικὰ προσπάθησε νὰ δώσῃ εὐανάγνωστο κείμενο καὶ νὰ διορθώσῃ τὰ πρόδηλα σφάλματα τῶν ἀντιγραφῶν. Μολοντί αὐτὴ τῆ δραστηριότητά του τὴν ἀποκαλοῦσε μὲ ὑπερηφάνεια στὰ γράμματά του «emendare», ὡς πρὸς αὐτὸ δὲν πέτυχε περισσότερο ἀπὸ τὸν Salutati καὶ τὸν Niccoli.³ Ἐκ τῶν δύο του ταξίδια στὸν St. Gallen στὰ 1416 γύρισε μὲ διάφορους νέους θησαυροὺς: τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἀσκωνίου στὸν Κικέρωνα, ποὺ εἶχε ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἰταλοὺς Κικερωνιστές, τὸ πρῶτο πλήρες χειρόγραφο τοῦ Κοϊντιλιανοῦ καὶ ἓνα μέρος τῶν «Argonautica» τοῦ Βαλερίου Φλάκκου ἀπὸ τὴν τέταρτῃ ἐξερεύνησή του στὴν Γαλλία καὶ τὴν Γερμανία τὸ 1417 ἔφερε χειρόγραφα τοῦ Λουκρητίου,⁴ τοῦ Σιλίου τοῦ Ἰταλικοῦ, τοῦ Μανιλίου, καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Στατίου *Silvae*. Ὁ Κικέρων ἔμως βρισκόταν ἀσύγκριτα ψηλότερα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους. Στὰ 1421, λίγο ἀργότερα ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Poggio εἶχε ἀνακαλύψει σειρὰς νέων λόγων του, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Lodi Gerardus Landriani βρῆκε τὴν τριάδα τῶν ρητορικῶν συγγραμμάτων του:⁵ Τὸ *De oratore* ὀλόκληρο, τὸ *Orator* καὶ τὸ *Brutus*. Τὰ μισὰ ἀπὸ ὅλα τὰ συγγράμματα τοῦ Κικέρωνος ποὺ ἔχουμε τώρα στὴν κατοχὴ μας τὰ ὀφείλουμε στὸν Πετράρχη καὶ τὸν Poggio. Καὶ αὐτὰ τὰ πολύτιμα νέα βιβλία δὲν ἦταν μόνο μιὰ εὐπρόσδεκτη διεύρυνση τῆς φιλολογικῆς μας γνώσεως, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἀναγεννητικὴ δύναμη ζωῆς.

Ὅταν τὸν Μάιο τοῦ 1418 διελύθη ἡ Σύνοδος τῆς Κωνσταντίας, ὁ Poggio, ὕστερα ἀπὸ κάποιον δισταγμὸ, ἀκολούθησε τὸν Henry Beaufort, ἐπίσκοπο τοῦ Winchester, στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἔζησε τέσσερα χρόνια σὲ διάφορα μέρη, ποτὲ ὅμως στὴν Ὁξφόρδη. Ἔτσι ἐνοιώθη ὡς ἐξόριστος, βαθεῖα καταπιεσμένος ἀπὸ τὸν ὄλο ὀμίχλη οὐρανὸ καὶ τοὺς ἀπολίτιστους ἀνθρώπους, «quorum deus ven-

¹ Cic. *In Pisonem*, ἐκδ. R.G.M. Nisbet, Oxford 1961, σελ. XXV, Cod. Vatican. Lat. 11458. Ὁ Campana «ὁ ἴδιος προτίθεται νὰ δώσῃ πλήρῃ ἔκθεση σὲ εὐθετο χρόνον».

² Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 15, καὶ τὴ σημ. 7.

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 30 κ.ε. Ὁ H.W. Garrod, *Scholarship* (1946) σελ. 23 προχώρησε πολλὸ στὸ θαυμασμὸ τοῦ Poggio, ὅταν τὸν θεώρησε ὡς «τὸν ἰδρυτὴ τῆς νεώτερης φιλολογίας» καὶ ἐπῆνεσε τὴ «λεπτὴ κριτικὴ ὀξυδέρκειά» του. Γιὰ μιὰ ζυγισμένη κρίση βλέπε H. Rüdiger, *Textüberlieferung* I 553.

⁴ Γιὰ τὸν Λουκρητίο βλ. Konrad Müller, *De codicum Lucretii Italicorum origine*, *Museum Helveticum* 30 (1973) 166-78.

⁵ J. Stroux, *Handschriftliche Studien zu Cicero, De oratore* (1921). Γιὰ τὴ χρονολογία, σελ. 8. Ὁ κώδιξ ἐξαφανίσθηκε τὸ 1428 καὶ πρέπει νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἀπὸ ἀπογόνους του.

ter est», όπως έλεγε.¹ Κανένα κλασσικό χειρόγραφο δέν ήταν δυνατὸν νά βρεθῆ ἐκεῖ ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα «particula» τοῦ Πετρωνίου.² Μέσα στὴ μελαγχολία του ὁ Poggio στράφηκε στὴ μελέτη τῶν Ἑκκλησιαστικῶν Πατέρων³ ἀποκομιζοντας ἔτσι κέρδος γιὰ τὶς κατοπινὲς πραγματεῖες του πάνω σὲ θέματα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ὄχι ὁμως γιὰ τὴν κλασσικὴ φιλολογία. Ὅταν ἐπέστρεψε στὴ γραμματεία τοῦ Βατικανοῦ, ξαναβρῆκε τὴν εὐθυμία του καὶ ἄρχισε νά περιλαμβάνη καὶ τὴν ἀρχαιολογία μέσα στὰ ἐνδιαφέροντά του.⁴ Τὸ 1453 ἐγκαταστάθηκε εὐτυχισμένος στὴ δική του πόλη, τὴν Φλωρεντία, ὡς ἀρχιγραμματέας, ὅπως ὁ Salutati καὶ ὁ Brunī.⁵ Καὶ ὅπως ὁ Brunī, στὸ ἐνδιάμεσο τῶν ἐπίσημων καθόντων του συγκεντρώθηκε νά συγγράψῃ τὴν *Historia Florentina* τῶν τελευταίων ἑκατὸ ἐτῶν.

Σὲ ὄλη του ὁμως τῆ ζωῆ ὑπῆρξε ἓνας συγγραφέας ποὺ διακρίθηκε στὸν λατινικὸ πεζὸ λόγο καὶ τὰ ἀνέκδοτά του στὸ *Liber facetiarum* ἔγιναν ἐξαιρετικὰ δημοφιλῆ. Ἡ δεξιοτεχνία του στὰ λατινικὰ εἶναι τὸ ἴδιο φανερὴ στὰ γράμματά του, τόσο στὴν προφανῆ εὐχαρίστηση μὲ τὴν ὁποία περιέγραφε στὸν Niccoli τὴν χαρούμενη κοινωνικὴ ζωὴ τῆς ἑλβετικῆς λουτροπόλεως Baden, ὅσο καὶ στὴν βαθεῖα συγκίνηση μὲ τὴν ὁποία περιέγραφε ζωντανὰ τὴ δίκην καὶ τὴν θανατικὴ ἐκτέλεση τοῦ Ἰερωνύμου τῆς Πράγας σ' ἓνα του γράμμα πρὸς τὸν Brunī, γεμᾶτο κλασσικοὺς ἀπόηχους.⁶ Ὁ Poggio δημοσίευσε ἓναν ἀριθμὸ πραγματειῶν κατὰ τὸ πλεῖστον σὲ διαλογικὴ μορφή καὶ ἐπικῆδεις λόγους γιὰ τὸν Niccoli, τὸν Brunī καὶ ἄλλους.

Ὅταν εἶχε μάθει μερικὰ ἑλληνικά, κυρίως ἀπὸ τὸν Rinucci,⁷ ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Brunī καὶ προσπάθησε νά κἀνῃ τὸ μεταφραστή. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1449 εἶχε συμπληρώσει μιὰ λατινικὴ μετάφραση τῶν πρώτων πέντε βιβλίων τοῦ Διοδώρου, μὲ ἐντολὴ τοῦ πάπα Νικολάου τοῦ Ε'.⁸ Ἐπειδὴ

¹ *Epist.* I 64.

² Στὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς του στὴν Ἰταλία βρῆκε ἓναν ἄλλο κώδικα στὴν Κολωνία. Καὶ γιὰ τὰ δύο χειρόγραφα ποὺ ἔχουν ἐρανίσματα βλ. Konrad Müller στὴν κριτικὴ του ἔκδοση τοῦ Πετρωνίου (1961), σελ. VIII κ.έ.

³ Walser, *Poggius* σελ. 79 κ.έ.

⁴ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 58.

⁵ N. Rubinstein, «Poggio Bracciolini, cancelliere e storico di Firenze», *Atti e Memorie della Accademia Petrarca*, N.S. 37 (1865) 215 κ.έ. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 30, σημ. 3.

⁶ *Prosatori*, σελ. 238 «Stabat impavidus, intrepidus, mortem non contemnens solum, sed appetens, ut alterum Catonem dixisses. O virum dignum memoria hominum sempiterna. . . nullum unquam Stoicorum fuit tam constanti animo, tam forti mortem perpressus».

⁷ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 33.

⁸ Στὴν *Bibliotheca historica* Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου, τὴν μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν John Skelton, ποὺ ἐκδόθηκε τώρα γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς F.M. Salter καὶ H.L.R. Edwards, II (1957) XX κ.έ. «Poggio's translation».

ἦταν μᾶλλον τύπος ἐριστικός, ἔμπλεξε σὲ μερικές φιλολογικὲς ἀντεγκλήσεις καὶ σὲ μερικές περιπτώσεις ἔγραψε μαινόμενους λιβέλλους. Ὁ Poggio ποτὲ δὲν ἀγωνίστηκε γιὰ ἓνα Κικερώνειο ὕφος οὔτε καὶ γιὰ μιὰ λατινικὴ γραμματικὴ σωστή. Μεταχειριζόταν τὰ λατινικὰ σὰν νὰ ἦταν ζωντανὴ γλῶσσα, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸν βλέπουμε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του νὰ βρίσκεται σὲ ἔχθρα μὲ τὸ ἡγετικὸ πνεῦμα τῆς ἐπόμενης γενεᾶς, τὸν Lorenzo Valla.

Μιὰ μέρα τοῦ 1451 ὁ Poggio βρῆκε σὲ κάποιον ἀντίγραφο τῆς συλλογῆς τῶν γραμμάτων του πρὸς τὸν Niccolò, γιὰ τὴν ὁποία ἦταν πολὺ περήφανος, μερικὰ ἐπικριτικὰ καὶ εἰρωνικὰ σχόλια γιὰ τὴν λατινομάθειά του, πού τὰ εἶχε κακογράψει στὸ περιθώριο ἓνας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Valla. Τόσο θύμωσε μὲ τὸν Valla πού τὸν ὑποπευθῆκε ὡς τὸν δρᾶστη τῶν σχολίων, ὥστε προσπάθησε νὰ τὸν δολοφονήσῃ,¹ δραματικὴ διάψευση, ἂν εἶχε ἐπιτύχει, τῶν λόγων τοῦ Σοπενχάουερ ὅτι ἡ «ἱστορία τῆς . . . μαθήσεως καὶ τῆς τέχνης» (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν γενικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου) «πάντα προχωρεῖ . . . ἀθῶα καὶ χωρὶς αἱματοχυσίας».² Τελικὰ ὅμως ὁ Poggio περιορίσθηκε σ' ἓνα εἶδος ἀντεκδικήσεως πιὸ ταιριαστὸ γιὰ ἓνα φιλόλογο, τὸν φιλολογικὸ λιβέλλο. Ὁ Valla, ὄχι λιγώτερο μαχητικός, τοῦ ἀπάντησε, καὶ ἀκολούθησε ἓνας πόλεμος λιβέλλων, πέντε ἀπὸ κάθε πλευρά, πού ἡ γενικὴ σημασία τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους ἦταν πολὺ σπουδαιότερη ἀπὸ τὴν ἀσήμαντὴ αἰτία πού τοὺς προκάλεσε.

¹ Walser, *Poggius*, σελ. 273 κ.έ.

² *A. Schopenhauers Sämtliche Werke* ἔκδ. τοῦ A. Hübscher [τόμ. 6:] «Parerga und Paralipomena», 2. τομ. (1947), σελ. 79.

III

LORENZO VALLA

Ὁ Lorenzo Valla (1407-1457)¹ γεννήθηκε πιθανὸν στὴν Ρώμη, ὅπου, μετὰ ἀπὸ περιπλανήσεις σὲ πολλὲς ἰταλικὲς πόλεις καὶ μία περίοδο στὴν ὑπηρεσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀραγωνίας καὶ Σικελίας Ἀλφόνσου στὴν Gaëta καὶ Νεάπολη ἀπὸ τὸ 1435 ὡς τὸ 1448 τελικὰ ἐγκαταστάθηκε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὡς ἀντιγραφεὺς χειρογράφων καὶ γραμματέας τοῦ Πάπα. Ἐπίκεντρο τῆς φιλολογικῆς του ἐργασίας ἦταν οἱ μακρὲς καὶ ἐντατικὲς μελέτες του γιὰ τὴν λατινικὴ γλῶσσα πού συμπληρώθηκαν γύρω στὰ 1440 μὲ τὸν τίτλο *Elegantiae Latini sermonis*. Τοῦ συγγράματος αὐτοῦ ἔγιναν 59 ἐκδόσεις μεταξὺ τοῦ 1471 καὶ 1536. Ἡ εἰσαγωγή του περιλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο ἐγκώμιο ἀπὸ ὅσα γράφτηκαν ποτὲ γιὰ τὴν λατινικὴ γλῶσσα.² Αὐτὴ ἡ γλῶσσα εἶναι ἀθάνατη ὅπως ἡ ἴδια ἡ Ρώμη, καὶ μάλιστα, ἐνῶ ἡ αὐτοκρατορία χάθηκε, ἡ γλῶσσα ἐξακολουθεῖ νὰ ζῆ. Καὶ ἡ γλῶσσα ὁμῶς ἐκφυλίστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν γοτθικῶν εἰσβολῶν στὴν Ἰταλία. (Χάρη στὸν Valla ὁ ὄρος «γοτθικός», ἀκόμα καὶ ὅταν λέγεται γιὰ τὸ ὕφος, χρησιμοποιεῖται σὰν ἐξύβριση).³ Ἡ λατινικὴ πρέπει

¹ L. Valla, *Opera omnia*, con una premessa di E. Garin (Torino 1962) I: Scripta in ed. Basilensi anno MDXL collecta. II: I. De rebus a Ferdinando gestis—63. De mysterio Eucharistiae—73. Opuscula quaedam (1503)—131. Opuscula tria ed. J. Vahlen 1869: Oratio in principio sui studii—De professione religiosorum—Praefatio in Demosthenem—339. Encomium S. Thomae—353. Epistolae et documenta—465. Oratio ad Alphonsum regem—475. Epistulae. Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀνατύπωση τοῦ R. Sabbadini, «Cronologia documentata delle vita di Lorenzo della Valle, detto il Valla, Firenze 1891 στὸν τόμο II τῶν ἀνατυπωθέντων *Opera*, σελ. 353-454 μὲ τὸν τίτλο «Documenta». Ἐπιζητοῦμε θερμὰ γιὰ μιὰ νέα κριτικὴ ἐκδοσὴ τῶν *Opera* τοῦ Valla. Ὁφείλομε νὰ δεχθοῦμε τὴ χρονολόγηση τοῦ Sabbadini, ἕως ὅτου γραφῆ νέα βιογραφία μὲ βάση μιὰ νέα ἐκδοσὴ—Μιὰ μικρὴ ἐκλογὴ ἀπὸ τὰ ἔργα *Elegantiae*, *De libero arbitrio* καὶ *De professione religiosorum* τυπώνεται μὲ εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν E. Garin στὸ *Prosatori Latini del Quattrocento* (1952), σελ. 521-631. Βλ. καὶ τὴ μονογραφία τοῦ F. Gaeta, *L. Valla, Filologia e Storia nell' Umanesimo Italiano* (1955), ἰδίως κεφ. III «La nuova filologia e il suo significato». Salvatore J. Camporeale, *Lorenzo Valla* (1972).

² Πρβλ. τὸν ὕμνο τοῦ Γοργία γιὰ τὸν λόγον, Ἰστορία [I] 58.

³ *Elegantiae* lib. III. praef. Βλέπε Erasmus, *ep.* 182. 79 κ.ε. γιὰ τὸν Valla καὶ τοὺς Γότθους.

νά αποκατασταθῆ για νά αποκαταστήση τήν παλαιά αἴγλη τῆς Ρώμης. Αὐτό συμβάδιζε μέ τόν ἐθνικισμό τοῦ Πετράρχη. Ὡστόσο ἡ νέα ιδέα ἦταν νά παγιώσῃ ἕναν ἀκριβῆ ὄρισμό τοῦ ἀρχαίου «*usus loquendi*» ἀπό τόν Κικέρωνα καί τόν Κοϊντιλιανό καί νά ἀπαιτήσῃ νά θεωρῆται ἔγκυρη καί για τὸ παρὸν καί για πάντα¹ ἡ ἀναγνωρισμένη αὐτῆ *veritas*, ἡ ἀλήθεια. Ἐφ' ὅσον ὁ Poggio δὲν θά εἶχε ποτὲ ὄνειρευθῆ νά προσαρμόσῃ τὴν ἀγαπημένη του λατινικὴ σὲ τέτοια αἰτήματα, ἡ μεταξὺ τους διένεξη ἦταν δύσκολο νά ἀποφευχθῆ. Τὸ πιὸ λαμπρὸ κομμάτι σ' αὐτῆ τὴν ἀνταλλαγὴ χυδαίων λιβέλλων ἦταν ὁ λεγόμενος «*apologus*» τοῦ Valla, μιὰ δραματικὴ σκηνὴ ὅπου ὁ μεγάλος ἰταλὸς παιδαγωγὸς Guarino ἀπαγγέλλει χωρὶα ἀπὸ τίς λατινικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Poggio καί κριτὲς γὰ τὴν λατινικότητά τους εἶναι ὁ μάγειρος καί ὁ ἵπποκόμος του: λέγουν ὅτι ὁ Poggio χρησιμοποιοῖ «*culinaria vocabula*», καί ὅτι ἔμαθε λατινικὰ ἀπὸ κάποιον μάγειρο· ὅπως ἕνας μάγειρος κατακομματιάζει τίς χύτρες, ἔτσι αὐτὸς συντρίβει τὴν γραμματικὴ τῆς λατινικῆς. Ἀναμφίβολα οἱ ὄροι «*Latinum culinarium*», «*Latin de cuisine*», «*Küchenlatein*» προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ διασκεδαστικὸ ἐπιπόνημα² τῶν οὐμανιστῶν καί ὄχι ἀπὸ λιβελλογραφήματα για τὰ μαγειρεῖα τῶν μοναστηρίων τὴν ἐποχὴ τῆς Μεταρρυθμίσεως.

Δύο εἶναι οἱ λόγοι ποὺ ἐπιμένουμε στὴν πολεμικὴ αὐτῆ. Σημαδεύει τὴ στροφή στὴν ἱστορία τῶν νεωτέρων λατινικῶν. Σ' αὐτὴν μπορούμε καθαρὰ νά δοῦμε τὴν ἀρχὴ³ τῆς σωστῆς μελέτης αὐτῆς τῆς λατινικῆς γλώσσας καί τοῦ ὕφους ποὺ θά ἔπρεπε νά χρησιμοποιοῦν οἱ ὀμιλητὲς καί οἱ συγγραφεῖς, καθὼς καί τὸ ἐπικείμενο τέλος τῆς λατινικῆς σὰν γλώσσας ποὺ ζῆ ἐλεύθερα καί ἀνεξέλεγκτα. Καί δεῦτερον, ἡ παθιασμένη διάκριση ἀνάμεσα στὰ καλὰ λατινικὰ, ποὺ θεωροῦνται ἡ ἀλήθεια, καί τὰ κακὰ λατινικὰ, ποὺ θεωροῦνται τὸ ψεῦδος, εἶναι για τὸν Valla θεμελιώδης σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ γραπτὰ του. Ἡ λεγόμενη κριτικὴ του ἀρχίζει πάντα μέ ζητήματα τῆς λατινικῆς γλώσσας, κάτι ποὺ δὲν κατανόησαν πάντα οἱ νεώτεροι ἀναγνώστες.

Εἶναι σχετικὰ εὐκολο νά τὸ καταλάβῃ κανεὶς αὐτὸ ἀπὸ τὴν κριτικὴ του στὰ κείμενα τῶν λατίνων συγγραφέων, εἶναι ὅμως ἐκπληκτικὸ καί δυσκολώτερο νά νοηθῆ, ὅταν πρόκειται για τὴν κριτικὴ του σὲ κείμενα τῆς Βίβλου καί ἱστορικά. Χάρη σὲ πρόσφατες ἀνακαλύψεις μπορούμε σήμερα νά δοῦμε μέ ἀκρίβεια ἀπὸ ποιά μοναδικὴ σκοπιὰ ὁ Valla πρόσθεσε τίς δικές του κριτικὲς σημειώσεις στὸ σχολιασμένο ἀπὸ τὸν Πετράρχη χειρόγραφο τοῦ Λιβίου.⁴ Πρό-

¹ «*Ego pro lege accipio quidquid magnis auctoribus placuit*», παρμένο ἀπὸ τὸν F. Guaioli, *Studi di letteratura antica* I (1951) 278.

² R. Pfeiffer, «*Küchenlatein*», *Philologus* 86 (1931) 455 κ.έ. = *Ausgewählte Schriften* (1960), σελ. 183 κ.έ.

³ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 40.

⁴ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 9 καί ἰδίως σημ. 4. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Πετράρχη καί τοῦ Valla στοὺς πίνακες 30-32 τοῦ ἄρθρου τοῦ Billanovich. Πρβλ. ἐπίσης Billanovich καί

κειται για ένα συναρπαστικό συμπλήρωμα στο έργο του *Emendationes Livianae*, γιατί περιέχει τις προγενέστερες σημειώσεις, στις οποίες βασίστηκαν οι διορθώσεις που τελικά δημοσιεύτηκαν με τις *Emendationes*. 'Ο βασιλιάς 'Αλφόνσος, αφού σταθεροποίησε την κυριαρχία του ύστερα από χρόνια πολέμων, συγκέντρωσε στην αύλη του στην Νεάπολη ποιητές και λογίους. Θυμόμαστε πόσο είχαν διασκεδάσει τους Πτολεμαίους βασιλείς των 'Ελληνιστικών χρόνων ζητήματα γύρω από τις δυσκολίες στον 'Όμηρο¹ και τις λύσεις τους. Τώρα πάλι ένας φιλοπερίεργος ήγεμόνας άρεσκόταν να κάνει έρωτήσεις για τα άρχαια κείμενα και να παίρνη μέρος στις συζητήσεις του λόγιου κύκλου του. 'Ο Lorenzo Valla ήταν το πιό διακεκριμένο μέλος αυτού του φιλολογικού κύκλου και ο Λίβιος ένα από τα αγαπημένα θέματα των συζητήσεων. Κι αυτό, γιατί ο Cosimo de' Medici είχε χαρίσει πρόσφατα, κατά το τέλος του 1444, στον 'Αλφόνσο ένα όμορφο χειρόγραφο των Δεκάδων I, III και IV, το λεγόμενο «Codex Regius».²

Πάντα μαχητικός ο Valla άρεσκόταν να γελοιοποιή τις μάταιες προσπάθειες των άλλων για άποκατάσταση του φθαρμένου κειμένου και μετά να παρουσιάξη τη δική του διόρθωση με τρόπο συχνά θριαμβευτικό. Είναι καταπληκτικό σε πόσο πολλές περιπτώσεις αυτή του ή έπαρση ήταν δικαιολογημένη. Στον Λίβιο XXI είκοσι περίπου διορθώσεις του Valla έχουν γίνει γενικά άποδεκτές.³ Τέτοια είναι ή διόρθωση του «reficiuntur», αντί τής γραφής «refiguntur», στον κώδικά του στο XXXIII 34, 17, ενώ πολύ τολμηρές άλλαγές όπως ή διόρθωση «scutorum», αντί τής γραφής suetaeque στο XXIII 30. 3, σωστά έχουν άπορριφθή από νεώτερους φιλόλογους.⁴ Θα είμαστε σε θέση να εκτιμήσωμε τα διάφορα στάδια τής κριτικής έργασίας του Valla στο κείμενο του Λιβίου, όταν θα έχωμε στη διάθεσή μας μιá νέα σχολιασμένη έκδοση των *Emendationes*.⁵ 'Όπωςδήποτε όμως είναι σαφές ότι ή δική του έργασία και όχι του Poggio⁶ είναι εκείνη που σημειώνει το άποφασιστικό στάδιο για την επανεισαγωγή τής κριτικής των κειμένων.

'Η πολεμική του Valla σχετικά με τον Λίβιο είχε σαν στόχο τους συγχρόνους του, που κατά τη γνώμη του διέφθειραν το κείμενο: «vos. . . regium co-

λλοι, «Per la fortuna di Tito Livio nel Rinascimento». *IMU* I (1958) 245 κ.έ. και πίν. XVI.

¹ Βλέπε *Ιστορία* I, 82-83.

² Βλ. *IMU* I (1958) 245 κ.έ. και πίν. XVI.

³ R. Sabbadini, «Il metodo degli umanisti», *Bibliotechina del 'Saggiatore'* 3 (1920) 59.

⁴ Valla, *Op.* σελ. 603-20 «*Emendationes in Livium*». Στη σελ. 612 κ.έ., τα δύο χωρία που αναφέρθηκαν.

⁵ Λέγεται ότι ή Mariangela Ferraris έτοιμάζει την νέα έκδοση των *Emendationes*, βλ. G. Billanovich, *IMU* I (1958) 275, 2.

⁶ Βλ. άνωτέρω, σελ. 38 σημ. 3.

dicem... depravatis».¹ Στὴν ἐργασία του γιὰ τὴν Vulgata τῆς Καινῆς Διαθήκης² συγκρουόταν μὲ τὸν μεγάλο μεταφραστὴ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, ὅταν συνέκρινε τὴν ἀπόδοση τοῦ Ἀγίου Ἱερωνύμου στὰ λατινικὰ μὲ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο καὶ ἔκαμε κατάλογο τῶν σφαλμάτων του. Ὁ κύριος στόχος τῆς αὐστηρότατης κριτικῆς του ἦταν τὸ ὕφος ποῦ εἶχαν τὰ λατινικὰ τοῦ Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας. Ἔχει πιστευθῆ ὅτι ὁ Valla ἀσχολήθηκε μὲ τὴν κριτικὴ τῶν βιβλικῶν κειμένων κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Βυζαντινῆς παραδόσεως καὶ ὅτι ἔμεινε ιδιαίτερα ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν τρόπο ποῦ ὁ φίλος του ὁ Βησσαρίων ὁ Τραπεζούντιος³ ἀντιμετώπισε κριτικὰ τὸ ἑλληνικὸ καὶ λατινικὸ κείμενο τοῦ Ἰωάννη 21.21 κ.έ. Καθὼς ὁμως τὸ γραπτὸ τοῦ Βησσαρίωνος χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἐκδότη του ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 1455 (ἄλλοι τὸ τοποθετοῦν πολὺ ἀργότερα), οἱ χρονολογικὲς δυσκολίες εἶναι ἀξεπέραστες, γιὰ τὸ Valla ἔγραψε τὶς *Adnotationes* του τὴν δεκαετία τοῦ 1440, πιθανὸν τὸ 1448. Ὅπωςδῆποτε ἡ διαφορὰ προσεγγίσεως ἀνάμεσα στὸν Βησσαρίωνα καὶ τὸν Valla εἶναι ἀποφασιστικὴ ὁ καρδινάλιος συνέβαλε στὴν παραδοσιακὴ θεολογικὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ χωρίο, ἐνῶ ὁ συγγραφέας τοῦ *Elegantiae Latini sermonis* εἶχε υἱοθετήσει τὸν καινούριο τρόπο ἐξετάσεως τῶν λατινικῶν τοῦ μεταφραστῆ γιὰ νὰ δῇ ὡς ποιοὺ βαθμοὺ εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν «ἀλήθεια»⁴ καὶ πόσο συχνὰ εἶχε ξεφύγει.

Ὁ Ἔρασμος⁵ «θηρεύοντας» σὲ διάφορες βιβλιοθήκες βρῆκε ἕνα χειρόγραφο τῶν *Adnotationes* στὸ ἀββαεῖο τῶν Prémontrés στὸ Parc, κοντὰ στὴν Louvain. Ὁ Βρεταννὸς φίλος του Christofer Fisher, πρωτονοτάριος τοῦ Πάπα τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, τὸν ἔπεισε τὸ 1505 νὰ τὸ δώσῃ σ' ἕναν παρισινὸ ἐκδότη. Ἡ

¹ *Op.* σελ. 612.

² *Op.* σελ. 801-95, «Adnotationes».

³ L. Mohler, «Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann» τόμ. 3. *Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte*, Görres-Gesellschaft 24 (1942, ἀνατ. 1967), 70-90, κείμενο. Ὁ Mohler λέει «dass diese Schrift Lorenzo Valla die Anregung zur Abfassung seiner *Adnotationes* zum Neuen Testament gegeben hat» (σελ. 70). Πρβλ. Mohler, τόμ. I = *Quellen* 20 (1923) 403. Ὁ Βησσαρίων, ὁ σπουδαιότερος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες μετανάστες, ἔμεινε στὴν Ἰταλία μετὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (1439), προσχώρησε στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία, καὶ ἔγινε καρδινάλιος. Αὐτὸς τὸ 1461 ἔφερε τὸν Regiomontanus, τὸν πρῶτο ἐκδότη τοῦ Manilius καὶ μεταφραστὴ τοῦ Πτολεμαίου, στὴ Ρώμη σὰν σύντροφό του, καὶ ἔθεσε στὴ διάθεσή του τὰ χειρόγραφα του ἑλληνικῆς ἀστρονομίας, προωθώντας ἔτσι τὴν ἀναγέννηση τῆς ἐπιστήμης. Γιὰ τὴν πρώτη τυπωμένη ἐκδοση τοῦ 1538 βλ. κατωτέρω, σελ. 139 (Camerarius).

⁴ Γιὰ τὴν «veritas» βλ. ἀνωτέρω, σελ. 41.

⁵ Erasmus *ep.* 182 1 κ.έ. Allen: «quum in pervetusta quapiam bibliotheca venarum (nullis enim in saltibus venatus iucundior), forte in casses meos incidit praeda neutiquam vulgaris, Laurentii Vallae in Novum Testamentum annotationes». Γιὰ τὶς πολλὲς ἀναφορὲς στὸν Valla στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἐράσμου βλ. *Opus epistularum* XII (1958) 180. Ἡ παλαιότερη χαρακτηριστικὴ ἀναφορὰ εἶναι *ep.* 29. 18 κ.έ. «Ego illius doctrinam qua meo iudicio nulla probatior, tuendam mihi sumpsit».

εἰσαγωγή τοῦ Ἑράσμου, γραμμένη σὲ ὕφος ἐν μέρει ρωμαλέο ἐν μέρει εἰρωνικό, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι κατὰ πολὺ τὸ καλύτερο δοκίμιο γιὰ τὸν Valla, στὸν ὁποῖο ἀνεγνώριζε μιὰ συγγενικὴ ψυχὴ. Ἡ γνώση τῶν κριτικῶν σημειώσεων τοῦ Valla εἶχε ὕψιστη σημασία γιὰ τὸν Ἑρασμο, γιατί μοιλονότι τὸ ἔργο δὲν ἦταν ἔτοιμο γιὰ δημοσίευση ὡς τὸ 1516, εἶχε κάμει τὰ πρῶτα βήματα πρὸς τὴν ἀνακάλυψη τῆς «veritas evangelica», ὅταν ἐτοίμαζε τὴν πιὸ μεγάλη φιλολογικὴ του ἐργασία, τὴν δική του λατινικὴ μετάφραση καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ὁ ἴδιος ὁ Valla εἶχε σημαντικὴ πεῖρα σὰν μεταφραστὴς τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ πεζογραφίας στὰ λατινικά. Τὸ 1428-9 εἶχε ἀρχίσει νὰ μεταφράζῃ τέσσερα βιβλία τῆς Ἰλιάδος¹ σὲ καθαρὸ πεζὸ λατινικὸ λόγο καὶ κατάφερε νὰ ἐκλατινίσῃ τὰ δύο τρίτα τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους ἀνάμεσα στὸ 1442 καὶ 1444. Τὸ ἔργο συμπληρώθηκε μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Francesco Aretino. Ὁ πάπας Νικόλαος Ε', ποὺ ἀγαποῦσε πολὺ τοὺς Ἕλληνες ἱστορικούς, ἀνέθεσε σὲ μιὰ ομάδα λογίων νὰ τοὺς μεταφράσουν στὰ λατινικά.² Τὸ πιὸ δύσκολο μέρος τῆς ἐργασίας, τὸν Θουκυδίδη, τὸ ἀνέλαβε ὁ Valla. Ὅταν τὸ 1452, ὕστερα ἀπὸ σκληρὴ δουλειὰ τεσσάρων περίπου χρόνων, τὸ τελείωσε, ὁ πάπας τοῦ ζήτησε νὰ μεταφράσῃ τὸν Ἡρόδοτο καὶ ἡ μετάφρασή του εἶχε μόλις συμπληρωθῆ, ὅταν πέθανε τὸ 1457. Ἐμεινε ὁμως χωρὶς τελικὴ διόρθωση καὶ χωρὶς προοίμιο.³

Ἡ ἔκδοχὴ ὅτι ἡ στενὴ του ἐπαφὴ μὲ τὸν Θουκυδίδη ξύπνησε στὸν Valla νέες δυνάμεις «ἱστορικῆς κρίσεως» κι ἔτσι τὸν ἐφοδίασε γιὰ τὴν σύνθεση τοῦ πιὸ ἀξιόλογου βιβλίου του, τοῦ λεγόμενου *Declamatio de falso credita et ementita Constantini Donatione*, ὑπῆρξε λυπηρὸ σφάλμα τοῦ Wilamowitz.⁴ Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἔχουμε καὶ πάλι τὴ δυσκολία τῆς χρονολογήσεως: ὁ Valla ἀρχισε τὴν ἐργασία του στὸν Θουκυδίδη στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἀσφαλῶς ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 1448, ἐνῶ ἡ *Declamatio* εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ εἶχε γραφθῆ μετὰ τὸ

¹ G. Finsler, *Homer in der Neuzeit* (1912), σελ. 28 κ.έ. Γιὰ τὸν Bruni βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 33.

² Γιὰ τὸν Διόδωρο τοῦ Poggio βλ. ἀνωτέρω, σελ. 39.

³ Giovan Battista Alberti, «Tucidide nella traduzione Latina di L. Valla», *Studi italiani di filologia classica* 29 (1957) 1-26. G.A. Alberti, «Erodoto nella traduzione Latina di L. Valla», *Bollettino del Comitato per la preparazione della Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini*, N.S. 7 (1959) 65-84. Γιὰ μεταφράσεις μικροτέρων ἀπανθισμάτων ἀπὸ τὸν Αἰσωπο, τὸν Δημοσθένη, καὶ τὸν Ξενοφῶντα, βλ. L. Valla, *Opera omnia* ἔκδ. E. Garin (ἀνωτέρω, σελ. 41 σημ. 1), I, σελ. V.

⁴ Wilamowitz, «Antike und Hellenentum», *Reden und Vorträge* II (4η ἔκδ. 1926) I 15. «Zuerst griff man nach den Historikern, und sofort zeigte sich, wie die Berührung mit Thukydides auf das geschichtliche Urteilsvermögen wirkte: sein Übersetzer Lorenzo Valla durchschaute die Fälschung der Konstantinischen Schenkung». Πρβλ. «Geschichte der Philologie», *Einleitung in die Altertumswissenschaft* II (1921) 12.

1440, όταν βρισκόταν στην ύπηρεσία του βασιλιά Ἀλφόνσου. Οἱ ὀξυδερκεῖς κρίσεις τοῦ Θουκυδίδη βασιζονται σὲ προσεκτικὰ συμπεράσματα ὕστερα ἀπὸ σύγκριση, εἰκάζει, καὶ ζήτηση τεκμηρίων καὶ σημείων, ἐνῶ τὰ κύρια ἐπιχειρήματα τοῦ Valla ἐναντίον τῆς αὐθεντικότητος τῆς *Declamatio* βασιζονται στὴν ἀνάλυση τῶν λατινικῶν τῆς, ποὺ εἶναι πράγματι πολὺ κακὰ λατινικά. Ἡ «μέθοδος» του εἶναι ἡ ἴδια ὅπως καὶ τῶν ἄλλων γραπτῶν του καὶ τὴν χωρίζουν πολλὲς διαφορὲς ἀπὸ τὴ μέθοδο τοῦ Θουκυδίδη.

Διαφέρει πολὺ ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν μέθοδο ἐνὸς συγχρόνου του, ποὺ εἶχε ἐπικρίνει τὴν *Constitutio* μερικὰ χρόνια πρὶν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας. Πρόκειται γιὰ τὸν Niccolò di Cusa στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ μεγάλου ἔργου του *De concordantia catholica*,¹ ποὺ τελείωσε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1433. Ἡ πιθανότητα ὅτι ὁ Valla ἔπρεπε νὰ γνῶριζε τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῆ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀπόδειξη ἄμεσης ἐπιδράσεως, μολοντί οἱ δύο ἄνδρες συνδέονταν μὲ φιλία.² Ὁ Niccolò ἐξήτασε τὴν *Constitutio* ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεολογίας. Ὁ Valla ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀνεκάλυψε, ὕστερα ἀπὸ ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τῆς παραδόσεως τῶν χειρογράφων, ὅτι τὸ χωρίο γιὰ τὴ δωρεὰ τοῦ Κωνσταντίνου ἔλειπε ἀπὸ τὰ παλαιότερα χειρόγραφα τῶν *Decreta* καὶ φανερὰ ἀποτελοῦσε παρεμβολὴ σὲ νεώτερα χειρόγραφα. Κατάλαβε ἐπίσης ὅτι τὰ νοθευμένα λατινικά ἀνήκουν σ' ἐποχὴ πολὺ μεταγενέστερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Κωνσταντίνου.³ «Ὅταν ἔφθασε στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχασε τὴν ὑπομονή του καὶ στράφηκε ἀφρίζοντας πρὸς τὸν ἀλιτήριο: «O Scelerate atque malifice» (σελ. 34.-26 Schwahn)... «huic asino tam vaste immaniterque rudenti (σελ. 37.7 Schw.)... «oratio...alicuius clericuli stolidi,... saginati et crassi, ac inter crapulam interque fervorem vini has sententias et haec verba ructantis» (σελ. 57.9 Schw.).

Ἡ *Declamatio* τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Ulrich von Hutten στὴν ἀρχὴ τῆς Μεταρρυθμίσεως τὸ 1517 σὰν πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Παπισμοῦ.⁴ Πρόκειται

¹ Nicolai de Cusa, *Opera omnia* XIV (1939) «De concordantia catholica», ἔκδ. G. Kalten, σελ. 328 κ.έ.

² G. Laehr, «Die Konstantinische Schenkung in der abendländischen Literatur des ausgehenden Mittelalters», *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 23 (1931/2) 157 κ.έ. H. Fuhrmann, «Zu Lorenzo Vallas Schrift über die Konstantinische Schenkung», *Studi medievali*, Ser. 3, anno 11 (1970) 913 κ.έ. Πρβλ. κατωτέρω, σημ. 4.

³ «Illa loquendi barbaries nonne testatur non saeculo Constantini, sed posteriori, cantilenam hanc esse confictam» (σελ. 51, 32 Schw.).

⁴ Ὁ A. C. Clark, *Cl. R.* 38 (1924) 88 βρῆκε στὴν Βοδληγιανὴ βιβλιοθήκη ἓνα ἀντίγραφο τῆς *Declamatio* ποὺ τυπώθηκε «per Anonymum de Aloysio», 1506. Αὐτὴ ὅμως ἡ χρονολογία εἶναι σωστή;—ὁ Clark σ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ K. B. Coleman *The Treatise of Lorenzo Valla on the Donation of Constantine*, κείμενο καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση (1922), τόλμησε νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ὁ Νικόλαος Κουζάνος ἀδανείσθηκε ἀπὸ τὸν Valla ὄχι *vice versa* ποὺ ἦταν ἡ *communis opinio*. Ἄλλὰ εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ εἶχε ἐπη-

για ένα από τα τυπικά σφάλματα του von Hutten και είναι άσχετο από τον Valla. Σκοπός του Valla ήταν να διαλύσει μια επικίνδυνη παρεξήγηση αναφορικά με την κοσμική εξουσία του Πάπα και να φθάσει στην αλήθεια της θέσεώς του (edoctus veritatem σελ. 82.9 Schw.). «Tunc papa et dicitur et erit pater sanctus [ὁ Ἅγιος Πατήρ], pater omnium, pater ecclesiae; nec bella inter Christianos excitabit, sed ab aliis excitata censura apostolica et papali maiestate sedabit' (σελ. 82.21 κ.έ. Schw.). Να ποὺ εἶναι τὸ σοβαρὸ καὶ εἰρηνικὸ συμπέρασμα μιᾶς πραγματείας τόσο συχνὰ εἰρωνικῆς καὶ ἐπιθετικῆς. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μᾶς ἐκπλήσσει τὸ ὅτι ὁ Valla διετήρησε καλὲς σχέσεις μὲ τὴν παπικὴ αὐλὴ καὶ πέθανε ὡς γραμματεὺς τοῦ Πάπα.

Ὁ Valla φαίνεται ὅτι ἔθεσε καὶ δύο ἄλλα μικρότερα προβλήματα αὐθεντικότητας. Ἐξέφρασε ἀμφιβολίες ἀναφορικά μὲ τὴν γενικὴ πεποίθηση ὅτι τὰ γραπτὰ ποὺ ἀποδίδονται στὸν Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη ἦταν τὸ ἔργο ἐνὸς μαθητοῦ τοῦ Ἀγ. Παύλου. Τὴν τελικὴ ἀπόδειξη ἔδωσε ὁ J. Scaliger.¹ Ἐπίσης ὁ Valla δημοσίευσε μιὰ πραγματεία πάνω στὴν περίφημη ἀλληλογραφία τοῦ Ἀγ. Παύλου μὲ τὸν Seneca («de ementitis. . . epistolis alio opere disputavimus»),² καὶ φαίνεται πὼς εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ εἶπε πὼς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αὐθεντικὴ. Αὐτὸ ὅμως τὸ aliud opus χάθηκε καὶ δὲν ἔχει ἀκόμα ξαναβρεθῆ.

Τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Valla στὰ γράμματα δὲν περιορίζονται μόνο στὰ καθαυτὸ φιλολογικὰ του ἔργα. Ἵπῃρξε ἐπίσης, ὅπως εἶδαμε, ἕνας συνεπὴς διανοητὴς ἀπὸ τὴ φύση του καὶ χωρὶς ἀμφιβολία οἱ φιλοσοφικὲς σπουδὲς τῆς νεότητός του ἐνδυνάμωσαν τὴν ἔμφυτὴ του ἰκανότητα. Ξεκίνησε τὸ 1431 μὲ προβλήματα ἠθικῆς στὴν πραγματεία του *De voluptate* (πάνω στὸν Ἐπικουρισμὸ καὶ τὸν Χριστιανισμὸ), τὴν ὁποία ξαναδούλεψε καὶ πλάτυνε τὸ 1433 καὶ ἀργότερα. Προχώρησε στὴ λογικὴ μὲ τὸ ἔργο του *Dialecticae disputationes contra Aristotelicos* (1433 ἕως 1438), καὶ ξαναγύρισε σὲ προβλήματα ἠθικῆς καὶ θρησκείας στὶς μελέτες του *De libero arbitrio* καὶ *De professione religiosorum* γραμμένες πρὶν ἀπὸ τὸ 1442.³ Μολονότι ὅλα τὰ γραπτὰ του ἔχουν τὴν σφραγίδα τῆς μεγαλοφυΐας, ὑπῆρξαν μεγαλύτεροι φιλόσοφοι. Μὰ δὲν ἔχουμε

ρεάσει ὁ νεαρὸς Valla τὸν Νικόλαο, γιὰτὶ μὲ αὐτὸν εἶχε φιλικὲς σχέσεις σὲ μεγαλύτερη ἡλικία.

¹ Valla, «Annotationes in N.T.», *Opera* σελ. 852. Πρβλ. G. Mancini, *Vita di L. Valla* (1891), σελ. 312.

² Valla «In errores Antonii Raudensis adnotationes», *Opera* σελ. 428 «(Seneca). . . de ementitis ad Paulum et Pauli ad eum epistulis, in alio opere disputavimus». Πρβλ. A. Momigliano, «Contributo alla storia degli studi classici» [I] [1955] = *Storia e letteratura* 47, σελ. 28 κ.έ. καὶ «Secondo contributo» [1960] = *Storia e letteratura*, 77 σελ. 106 κ.έ. μὲ ἀναφορὰς στὸν Giovanni Colonna καὶ τὸ Βοσκάκιο.

³ Ἀκολουθῶ μὲ τὴν ὀφειλόμενη ἐπιφύλαξη τὴ χρονολόγηση τοῦ J. Vahlen, *Laurentii Valla Opuscula tria* (1869), σελ. 58 (ποὺ ἀνατυπώθηκαν στὰ *Opera omnia* II 184).

κανένα μεγαλύτερο φιλόλογο κατά τὰ μέσα τοῦ Quattrocento. Ἡ πιὸ πολύτιμη κληρονομιά τοῦ Valla στοὺς μεταγενέστερους φιλολόγους ἦταν ὁ ὀρθολογισμὸς του καὶ ἡ δυσπιστία του στὶς λεγόμενες ἀϋθεντίες, φανερὴ σὲ ὀλόκληρο τὸ ἔργο του, δυσπιστία ποὺ συνώψισε θαυμάσια σὲ μιὰ σύντομη ρητορικὴ ἐρώτηση ποὺ διατύπωσε πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του τὸ 1455: «An melior ullus auctor est quam ratio?».¹

¹ «Confutatio prior in Benedictum Morandum Bononiensem», *Op.* σελ. 448, στ. 16. Για τὸν Benedetto Morandi, ποὺ μᾶλλον ἀνόητα κτύπησε μιὰ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς ἐρμηνείες τοῦ Λιβίου ἀπὸ τὸν Valla, βλ. Mancini, *Vita di L. Valla*, σελ. 318.

IV

POLIZIANO

Ἡ γεμάτη ἀκτινοβολία μορφή τοῦ Poliziano ἀνήκει στὸ τέλος τοῦ Quattrocento. Ὁ Angelo Ambrogini,¹ ποὺ ὠνομάσθηκε Poliziano ἀπὸ τὸ Monte Pulciano, ὅπου γεννήθηκε τὸ 1454, ὀρφανὸς καὶ παιδι-θαῦμα πῆγε σὲ ἡλικία δέκα ἐτῶν στὴν Φλωρεντία. Ἐκεῖ πέθανε τὸ 1494 λίγο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ μεγάλου προστάτη καὶ φίλου του Lorenzo de' Medici, ποὺ βρισκόταν στὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸ 1469 ὡς τὸ 1492 καὶ ποὺ ὁ Poliziano θρήνησε παθητικὰ μὲ μιὰ λατινικὴ ῥοδῆ² καὶ μ' ἓνα μεγάλο καὶ συγκινητικὸ γράμμα του πρὸς τὸν Jacopo Antiquario.³ Διδάσκαλοι τοῦ Poliziano ἦταν οἱ ἀξιόλογοι λατῖνοι καὶ ἑλληνες λόγιοι τοῦ κύκλου τῶν Μεδίκων. Ὁ ἴδιος ἔγινε ὁ οἰκοδιδάσκαλος τῶν

¹ *Prosatori* σελ. 867 κ.έ. Poliziano. Σύντομες βιογραφικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὸν E. Garin. Δὲν ὑπάρχει οὔτε νέα κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἔργων του οὔτε νεώτερη βιογραφία του. Θὰ πρέπει νὰ προστρέχουμε στὴν πρώτη συλλογὴ τῶν *Opera* στὴν ἔκδοση τοῦ Ἄλβου τοῦ 1498. Οἱ μεταγενέστερες ἐκδόσεις (Flor. 1499, Lugd. 1528, Lugd. 1537-9, ποὺ ἀνατυπώθηκε τὸ 1971, Bas. 1553) εἶναι ἀνατυπώσεις μὲ μερικὲς προσθήκες. Ἡ σπουδαιότερη συλλογὴ τῶν ἔργων του παραμένει τὸ ἔργο *Prose volgari inedite e poesie Latine e Greche edite e inedite* di A. Poliziano, raccolte e illustrate da Isidoro Del Lungo (1867). Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκδόσεις καὶ συλλογὲς ἔχουν συγκεντρωθῆ ἀπὸ τὴν Ida Maier: A. Politianus, *Opera omnia* (I: Scripta in ed. Basilensi anno MDLIII collecta; II Opera ab Isidoro Del Lungo edita. Florentiae anno MDCCCLXVII; III Opera miscellanea et epistulae), Rist. anast. 1970/1. Ὁ E. Garin, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 869-925, ἀνατυπώνει μόνον μιὰ συλλογὴ δύο μικρῶν ἔργων καὶ τριῶν ἐπιστολῶν. A. Poliziano, *Miscellaneorum senturia secunda*. Edizione critica per cura di Vittore Branca e Manlio Pastore Stocchi, 4 τόμοι (Firenze 1972). Τὸ *Mostra del Poliziano nella biblioteca Medicea Laurenziana* (1954), Manoscritti, libri rari, autografi e documenti, 12 πίνακες, Catalogo a cura di A. Perosa, εἶναι βασικῆς σπουδαιότητος, γιὰτὶ περιέχει σχεδὸν πλήρη «bibliographie raisonnée» ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο εἰδικό. Ἀναμένουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα ἓνα ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὰ *Miscellanea*. Βλ. καὶ κατωτέρω, σελ. 44 σημ. 7 σχετικὰ μὲ τὸ *Atti del IV convegno*, ποὺ περιέχει μερικὰ ἄλλα σπουδαῖα ἄρθρα γιὰ τὸν Poliziano. Γιὰ τὶς ἐπιστολὲς του, τὶς δημοσιευμένους σὲ διάφορους τόπους καὶ τὶς ἀδημοσίευτες, βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ A. Campana, «Per il carteggio del Poliziano». *La Rinascita* 6 (1943) 437-72. Θὰ περιμένουμε μὲ χαρὰ αὐτὸ τὸ carteggio, ποὺ ἐπιπλέον θὰ εἶναι ἀνεξάντλητη πηγὴ γιὰ τὴν κλασσικὴ του μόρφωση καὶ τὴν πολεμικὴ κατὰ τῶν κριτικῶν του.

² Del Lungo, σελ. 274 *Odae* XI.

³ *Prosatori*, σελ. 886 κ.έ.

παιδιῶν τοῦ Lorenzo, καὶ ἀπὸ τὸ 1480 κι ἐμπρὸς ἔκανε δημόσια μαθήματα γιὰ τὴν λατινικὴ καὶ ἑλληνικὴ λογοτεχνία σ' ἓνα εὐρὸ ἀκροατήριο ἀπὸ ἰταλοὺς καὶ ξένους σπουδαστῆς.

Ἡ Poliziano, ποὺ ἡ προσωπικὴ του γοητεία φαίνεται πὼς ὑπῆρξε ἀκαταμάχητη, ἀντιπροσωπεύει τὴν πέμπτη καὶ τελευταία γενεὰ τῶν παραγωγικῶν Ἰταλῶν φιλολόγων τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἔχουμε συγκρίνει¹ αὐτὴ τὴν ζωντανὴ ἀλυσίδα τῶν ἐλεύθερα συνεργαζόμενων ἐπὶ πέντε γενεῆς λογίων ἀπὸ τὸν Πετράρχη ὡς τὸν Poliziano μὲ τὶς πέντε γενεῆς τῶν μεγάλων Ἀλεξανδρινῶν, ἀπὸ τὸν Φιλιτᾶ καὶ τὸν Ζηνόδοτο ὡς τὸν Ἀρίσταρχο. Ὡς ποιητῆς ἄμα καὶ κριτικὸς ὁ Poliziano βρισκόταν ὅσο ποτὲ κανένας ἄλλος κοντὰ στὸν Φιλιτᾶ.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἦταν ἓνας ἀληθινὸς ἰταλὸς ποιητῆς, ποὺ ἔγραψε στὴ γλῶσσα τοῦ τόπου,² σὲ ποιήματα ὅμως σὰν τὸν *Orfeo* ἢ τὴν *Giostira* τὸ πνεῦμα τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἔθιμοτυπικὴ δύναμη τῆς ἀρχαιότητος συνδέονται στενά. Ὑποθέτου³ ὅτι ὁ *Orfeo* ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἰταλικά θεατρικὰ ἔργα, στὰ ὁποῖα ἡ παράδοση τῆς «sacra rappresentazione» μεταφέρθηκε σὲ δρᾶμα κοσμικόν. Μερικὰ τραγούδια καὶ χορικά του ποὺ μελοποιήθηκαν—χαμένα τώρα—ἄνοιξαν τὸ δρόμο γιὰ τὴν ὄπερα τῶν νεώτερων χρόνων.

Αὐτὸς ὁ μέγας ποιητῆς εἶχε καὶ τὸ πάθος νὰ ἀναζητῇ τὴν τεκμηριωμένη πληροφόρηση ποὺ ἔκρινε ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας ποιήσεως.⁴ Ἡ *ardor eruditionis* ποὺ εἶχε τοῦ ἀπέφερε μιὰ συνολικὴ γνώση ὄχι μόνον τοῦ λατινικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ὡστόσο τὸ ἀσυγκρίτως μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του ἦταν φυσικὰ ἀφιερωμένο στὰ Λατινικά, δηλαδὴ στοὺς ποιητῆς ὄχι μόνον τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ἀλλὰ καὶ—ἰδιαίτερα—στοὺς ποιητῆς τοῦ «Ἀργυροῦ Αἰῶνα», ὅπως καθιερώθηκε νὰ ὀνομάζωνται ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ἐράσμου καὶ μετὰ, ὁ Στάτιος,⁵ ὁ Λουκανός, ὁ Σενέκας καὶ ὁ Αὐσώνιος. Οἱ ἐπίπονες προσπάθειές του ἐπεκτάθηκαν ἀκόμα καὶ στὰ ρωμαϊκὰ νομικὰ κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχε στὴ διάθεσή του⁶ τὸ πιὸ σπουδαῖο χειρόγραφο. Κανένας ἀπὸ τοὺς μεγάλους Ἰταλοὺς λογίους πρὶν ἀπὸ τὸν Poliziano δὲν ἦταν Κικερώνιος, ἀκόμα καὶ ὁ Valla συνήθιζε νὰ δέχεται «quod magnis auctoribus placuit». Ἡ κίνηση, ποὺ ὀνομάσθηκε Κικερωνισμός⁷ ξεκίνησε καὶ διαδόθηκε ἀπὸ διακεκριμένους ἐπαγγελματίες δασκάλους,

¹ Ἱστορία, [1] 278 Πρβλ. 107, 203.

² *Stanze* ἐκδ. V. Pernicone (1954). Βλέπε *Geschichte der Textüberlieferung II* (1964) 529 κ.έ.

³ *Oxford History of Music IV* (1968) 876.

⁴ Βλ. *Misc.* κεφ. IV «qui poetarum interpretationem suscipit», τὸ οὐσιαστικὸ κεφάλαιον γιὰ τὴν ἐρμηνεία.

⁵ *Stat. Silv.* ἐκδ. A. Marastoni (1961) σελ. lvi-xc A. Politian *Silvarum emendator*.

⁶ *Misc.* κεφ. XLI καὶ *passim*, βλ. A. Perosa, *Mostra del Poliziano*. Catalogo σημ. 47 γιὰ τὸν λεγόμενον codex Pisanus τῶν Πανδεκτῶν. Πρβλ. σημ. 48-50 καὶ 82.

⁷ R. Sabbadini, *Storia del Ciceronianismo* (1885).

τὸν Gasparino da Barzizza (πέθ. τὸ 1431) καὶ τὸν Guarino da Verona (πέθ. τὸ 1460). Ὅταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁπαδούς τοὺς κατηγόρησε τὸν Poliziano γιὰ τὸ μὴ Κικερώνειο ὕφος του, ἐκεῖνος στὴν προγραμματικῆ του ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Paolo Cortese γιὰ ὄσους «σὰν πίθηκοι ἐμιμοῦντο τὸν Κικέρωνα» τὸν ἔψεξε μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Non exprimis», inquit aliquis, «Ciceronem.» Quid tum? Non enim sum Cicero. Me tamen, ut opinor, exprimo». ¹ Σὰν ποιητῆς, ἦταν καὶ πολὺ εὐαίσθητος στυλίστας τοῦ πεζοῦ λόγου καὶ δὲν δίσταζε νὰ ἀνακατεύη στὴν ἀνάγκη κλασσικὲς μὲ σπάνιες ἀρχαϊκὲς λατινικὲς λέξεις.

Ὁ Poliziano ἄρχισε νὰ μαθαίνει ἑλληνικὰ σὲ ἡλικία δέκα ἐτῶν. Ὅταν ἔφθασε τὰ δεκάξι, μποροῦσε νὰ γράφη ἑλληνικοὺς στίχους, καὶ στὰ δεκαοχτῶ του μετέφρασε τὰ βιβλία Β-Ε τῆς Ἰλιάδος σὲ ὑπέροχους λατινικοὺς ἑξαμέτρους, ἀφήνοντας πολὺ πίσω τὶς προσπάθειες τοῦ Brunī καὶ τοῦ Valla. Ὁ Poliziano ἦταν ὁ πρῶτος λόγιος τῆς Δύσεως πού μποροῦσε νὰ συναγωνισθῇ τοὺς Ἑλληνας μετανάστες στὴ γνώση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας. Αὐτὸ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ ὄλους τοὺς Ἰταλοὺς προκατόχους του. Ἴσως μάλιστα νὰ ἦταν ὁ πρῶτος Ἰταλὸς πού προσπάθησε νὰ διορθώσῃ ἕνα ἑλληνικὸ κείμενο καὶ νὰ τὸ συμπληρώσῃ μὲ λέξεις πού ἔλειπαν ἀπὸ τὰ χειρόγραφα. ²

Ὁ Poliziano ἔδινε δημόσια μαθήματα γιὰ τὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Θεόκριτο. Οἱ εἰσαγωγὲς τῶν μαθημάτων του δὲν ἦταν συλλογὲς ξηρῶν βιογραφικῶν καὶ βιβλιογραφικῶν πληροφοριῶν, ἀλλὰ ἀληθινὰ ποιήματα σὲ λατινικοὺς ἑξαμέτρους, πού τὰ ἀποκαλοῦσε «Silvae» πρὸς τιμὴν τοῦ Στατίου. ³ Ἡ *praelectio* στὸν Ὅμηρο (1485), ⁴ γιὰ παράδειγμα, ἦταν βασισμένη σὲ ἀκριβῆ γνώση τῶν ἀρχαίων *Βίων Ὀμήρου*, ⁵ ὅλη ὁμῶς αὐτὴ ἡ γνώση ἦταν μεταμορφωμένη σὲ ποιητικὸ κάλλος. ⁶ Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού ἕνας πεπειραμένος λόγιος-ποιητῆς τῆς Δύσεως εἶχε ἐπαινέσει ἑλληνικὰ ἔπη σὲ ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὰ λατινικά. Ὅπως στὴν λατινικὴ λογοτεχνία, ἔτσι καὶ στὴν ἑλληνικὴ στράφηκε πρὸς τοὺς μετακλασσικοὺς ποιητῆς, τὸν Θεόκριτο, τὸν Καλλιμάχο καὶ τοὺς ἐπιγραμματοποιοὺς τῆς Ἀνθολογίας. Τόλμησε ἀκόμα νὰ συνθέσῃ καὶ ἀρκετὰ ἐπιγράμματα στὴν ἑλληνικῇ. ⁷

¹ *Epp.* VIII 16 (Politiani epistolae, Amstelodami 1642, σελ. 307 κ.έ.). Πρβλ. Th. Zielinski, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte* (1908) σελ. 425.

² Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 52 κ.έ.

³ Τὸ «Silva in scabiam» ἦταν προφανῶς λιγώτερο σπουδαῖο ἀπὸ τὰ τέσσερα εἰσαγωγικά «Silvae». Ἐνα ἀντίγραφό του μόνο πρόσφατα ἀνακαλύφθηκε καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν A. Perosa στὸ *Note e discussioni* 4 (1954) μὲ μιὰ σπουδαία εἰσαγωγή γιὰ τὴν παράδοση τῶν λατινικῶν ποιημάτων τοῦ Πολιτιανοῦ.

⁴ *Prose volgari... e poesie Latine e Greche...*, raccolte e illustrate da Isidoro Del Lungo (1867), σελ. 333-68. Σελ. 360 ἔπαινος τοῦ Ὀμήρου.

⁵ Ἰστορία, [I] 13.

⁶ Στὸν δίκτυο τοῦ «Oratio in expositione Homeri», *Opp.* (Basel 1553) σελ. 474-92, προ-σῆρμωσε τὸ [Πλουτ.] *Περὶ τῆς Ὀμ. ποιήσεως*.

⁷ Poliziano, *Epigrammi Greci*, Introduzione, Testo e Traduzione di A. Ardizzoni, Bi-

‘Ο Poliziano δὲν ὠλοκλήρωσε καμιὰ ἐκδοση στὴν σύντομη ζωὴ του. Οἱ πηγές μας εἶναι οἱ σημειώσεις του στὰ περιθώρια τῶν βιβλίων του, ἀποσπάσματα πού περιέχονται στὸ ἔργο του «Zibaldoni autografi» καὶ τὰ τυπωμένα του *Miscellanea*. Ἦταν ἕνας ἀπληστος ἀναγνώστης ὄχι μόνον τῶν βιβλίων πού εἶχε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ κι ἐκείνων πού τοῦ ἦταν διαθέσιμα στὶς βιβλιοθήκες τῆς Φλωρεντίας, καὶ ἦταν ἀκαταπόνητος ὅταν κρατοῦσε τὶς σημειώσεις του.¹ Ἀπὸ τὰ βιβλία πού χρησιμοποιοῦσε σπάνια ὑπάρχει ἕνα πού νὰ μὴν ἔχη κάποιο σημάδι τῆς μελέτης του. Προφανῶς αὐτὸς πρῶτος ἔκανε πλήρεις ἀντιβολές χειρογράφων² καὶ σημείωνε προσεκτικὰ τὶς γραφές στὸ δικό του ἀντίτυπο. Φαίνεται ἀκόμα ὅτι ἄρχισε νὰ χρησιμοποιοῖ εἰδικὰ sigla³ γιὰ χειρογράφα, μὲ τὰ ὁποῖα σιγά-σιγά ἐξοικειώθηκαν οἱ μεταγενέστερες γενεές. ‘Ο Poliziano ἐπέμενε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον στὴ σημασία πού εἶχε ἡ γνῶση τῶν καλύτερων χειρογράφων σὰν ἄμυνα κατὰ τῶν παράτολμων εἰκαστῶν τῶν συγχρόνων του.⁴ Πρέπει νὰ εἶναι ἀναρίθμητες οἱ σημειώσεις του πού ἀπομένουν νὰ συγκεντρωθοῦν ἀπὸ τὰ περιθώρια τῶν χειρογράφων καὶ τῶν πρώτων τυπωμένων βιβλίων του.⁵ Αὐτὸ ὅμως θὰ ἦταν δύσκολη δουλειὰ ἀφοῦ τὰ βιβλία του,⁶ σκορπισμένα μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του, σώζονται σήμερα σὲ διάφορες βιβλιοθήκες⁷ καὶ δὲν ὑπάρχει κατάλογός τους.

Στὸ ἔργο του «Zibaldoni autografi»⁸ φαίνεται ὅτι ἔχει κάμει τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴ συλλογὴ ἐρανισμάτων καὶ σημειώσεων ἐπάνω στὸ κείμενο, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἕνας ἐξαιρετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς ἀναφέρεται στοὺς Πανδέκτες, σὰν προετοιμασία γιὰ τὰ *Miscellanea*, πού ἦταν σχεδιασμένα σὲ μεγάλη κλίμακα. Ἡ πρώτη ἑκατοντάδα τοῦ ἔργου τοῦ *Miscellanea*, θαυμάσια τυπωμένη στὰ

biblioteca di Studi superiori 12 (1951). Πρβλ. E. Bignone, *Studi di filol. class.* N.S. 4 (1925) 391 κ.έ.

¹ Βλέπε A. Campana, «Contributi alla biblioteca del Poliziano», *Il Poliziano e il suo tempo, Atti del IV convegno internazionale di studi sul rinascimento*. Firenze 1954 (1957), σελ. 174 κ.έ.

² G. Billanovich, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951) 178. Γιὰ τὶς περιστασιακὲς ἀτέλειες τῶν ἀντιβολῶν του βλέπε Pasquali, *Storia* σελ. 74 κ.έ.

³ Campana (ἀνωτέρω, σημ. 1), σελ. 202.

⁴ S. Timpanaro, *La genesi del metodo del Lachmann* (1963), σελ. 4 κ.έ.

⁵ ‘Ο Perosa, *Mostra del Poliziano*, ἔδωσε ἰδιαίτερη προσοχὴ στὰ σχολιασμένα ἀντίγραφα. Μιὰ ἀξιοσημείωτη προσθήκη δίνει ὁ M. Gigante, «De·A. Politiani notis in Cic. *de or.*», *Charisteria F. Novotny oblata* (1962), σελ. 62 κ.έ.

⁶ Campana (ἀνωτέρω, σημ. 1), σελ. 174. Πρβλ. σελ. 178 «molto resta ancora da scoprire».

⁷ Εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσω ἀντίγραφα μὲ σημειώσεις τοῦ Poliziano στὴν Βοδλημιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς ‘Οξφόρδης καὶ τὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου. Πρβλ. ἐπίσης κατωτέρω, σελ. 158 μὲ τὴν σημ. 4.

⁸ Carmine di Pierro, «Zibaldoni autografi di A. Poliziano», *Giornale Storico della letteratura Italiana* 55 (1910) 1-32.

1489 και αφιερωμένη¹ στον Lorenzo de' Medici, περιέχει την τελική συλλογή περιθωριακών σημειώσεών του στις όποιες πρόσθεσε συζητήσεις για γραμματικά, χρονολογικά και αρχαιολογικά θέματα², ανασυνθέσεις άπολεσθέντων ελληνικών πρωτοτύπων με βάση χωρία και λατινικές μιμήσεις — ένα βήμα ιδιαίτερα τολμηρό — και μεταφράσεις από τα ελληνικά στα λατινικά με κριτική του κειμένου. Ο Poliziano³ ήταν ο πρώτος που συγκέντρωσε μερικά άποσπάσματα και testimonia της Έκάλης⁴ του Καλλιμάχου και άποσπάσματα από το ποίημα του Καλλιμάχου Βερενίκης πλόκαμος, που μεταφράστηκε από τον Κάτουλλο (66).⁵ Είναι δυνατό να δοκίμασε άκόμα να κάνει το ίδιο σ' εκείνα τα μέρη των Αιτίων που τόσο συχνά παρατίθενται στην ύψιμη ελληνική και λατινική λογοτεχνία.⁶ Στον κύκλο του άντέγραψαν⁷ με έξαιρετική προθυμία το κείμενο των Ύμνων του Καλλιμάχου και ο ίδιος μετέφρασε τα Λουτρά της Παλλάδος.⁸ Στις σημειώσεις του σ' αυτόν τον ύμνο ώμολόγησε «στι δέν φοβήθηκε να διορθώσει μικρές παραθορές του πρωτοτύπου». ⁹ Έν τούτοις σ' ένα χωρίο (στίχος 136), όπου νόμισε ότι είχε μαντέψει το άληθινό κείμενο του Καλλιμάχου,¹⁰ τώρα γνωρίζουμε ότι έσφαλε έντελώς. Μόνο ή τελευταία λέξη διατηρήθηκε στο ελληνικό χειρόγραφο του Poliziano και στην λατινική του μετάφραση συμπλήρωσε το πεντάμετρο σύμφωνα με την έννοια που νόμιζε. Αυτό φάνηκε να επιβεβαιώνεται από το κείμενο που χρησιμοποίησε ο F. Robortello στην έκδοση των Ύμνων του Καλλιμάχου (1555), όπου ο Έλληνικός στίχος συμφωνούσε άπόλυτα με τον λατινικό του Poliziano. Δυστυχώς όμως ή πραγματικότητα είναι έντελώς αντίθετη. Το χειρόγραφο του Robortello είναι ένα από τα με παρεμβολές χειρόγραφα του δέκατου έκτου αιώνα, στα όποια όλα τα κενά του άρχετύπου έχουν συμπληρωθή με νεώτερες προσθήκες, και ή προσθήκη για την

¹ Στην άφιέρωση ο Πολιτιανός μίλησε και για τον τίτλο. Ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τη λέξη, για να χαρακτηρίσει ένα λογοτεχνικό έργο με μικτά περιεχόμενα;

² Ένα έκπληκτικό δείγμα για το ότι ο Πολιτιανός χρησιμοποίησε ένα σπάνιο ελληνικό κείμενο (τον Ίωάννη Λυδόν), που τυπώθηκε περίπου τρείς αιώνες άργότερα, δίνει ο J. Bernays, *Gesammelte Abhandlungen II* (1885) 331 κ.έ.

³ Call. II σελ. XLIII

⁴ Misc. κεφ. XXIV

⁵ Misc. κεφ. LXVIII και LXIX.

⁶ Ο V. Branca, «La incompiuta seconda centuria dei «Miscellanea» di A. Poliziano» *Lettere Italiane* 13 (1961) 137-77 με 7 πίνακες. Οί σελ. 149 και 161 για τα Αίτια. Βλ. την έκδοση της *centuria secunda* (1972) άνωτέρω, σελ. 42 σημ. 1.

⁷ Call. II σελ. LXVII.

⁸ Misc. κεφ. LXXX. Άνατυπώθηκε από τον Del Lungo (βλ. άνωτέρω, σελ. 49 σημ. 1), σελ. 529 κ.έ.

⁹ Πρβλ. άνωτέρω, σελ. 51. Στο apparatus criticus της έκδόσεώς μου των Ύμνων εύκολα μπορεί κανείς να ίδη τις διορθώσεις του Poliziano.

¹⁰ Del Lungo, έθ' άνωτ. σελ. 538. Πρβλ. L. Ruberto, «Studi sul Poliziano filologo», *Riv. fil. cl.* 12 (1883) 224. 6.

ὅποια συζητοῦμε δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ κακῆς ποιότητος μετάφραση τῶν λατινικῶν τοῦ Poliziano στὰ ἑλληνικά. Ὅτι τόσο ἡ εἰκασία τοῦ Poliziano γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ στίχου ὅσο καὶ ὅλες οἱ ἑλληνικὲς λέξεις εἶναι λάθη ἀποδείχθηκε τώρα ἀπὸ μιὰ ἄλλη ομάδα χειρογράφων, ἄγνωστων σ' αὐτόν, στὰ ὁποῖα ἔχουν διασωθῆ τέσσερις συλλαβὲς τῆς ἀρχῆς τοῦ πενταμέτρου. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀκόμα κι ἂν τοῦ λογαριάσωμε αὐτὸ τὸ σφάλμα, ποῦ ἀνακαλύφθηκε στὴν ἐποχὴ μας, τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Poliziano ὡς λόγιου ποιητῆ ἦταν ἀρκετὰ σημαντικὰ ὥστε νὰ τοῦ χαρίσουν μόνιμη φήμη. Ὁ θάνατος—κεντρικὸ θέμα τῆς ποιήσεώς του—τὸν βρῆκε σὲ ἡλικία σαράντα ἐτῶν, τὴν φοβερὴ χρονιά τῆς γαλλικῆς εἰσβολῆς, τῆς φυγῆς τοῦ Piero, τοῦ γιου τοῦ Lorenzo, καὶ τοῦ τέλους τοῦ καθεστῶτος τῶν Μεδίκων. Ἡ πρόδοός του στὸν τομέα τῆς ἑλληνικῆς ἐπικῆς ποιήσεως δὲν ἦταν τότε παρὰ ἓνα ἀπλὸ ἐπεισόδιο, ἐπειδὴ κανένας Ἰταλὸς λόγιος τῶν ἐπόμενων γενεῶν δὲν τὸν ἀκολούθησε. Κι ὅμως, τὴν κατάλληλη στιγμή ἤρθαν οἱ Γάλλοι, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ κατέλαβαν τὸ ἔδαφος, ποῦ αὐτὸς εἶχε προκαταρτικὰ ἀναγνωρίσει.

ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΥΠΕΡΑΛΠΕΙΕΣ ΧΩΡΕΣ

Ὡς τώρα ἡ ἐπισκόπησή μας ἔχει περιορισθῆ στους κορυφαίους Ἰταλοὺς οὐμανιστὲς τοῦ δέκατου τέταρτου καὶ δέκατου πέμπτου αἰώνα, κυρίως στὴν Φλωρεντία καὶ στὴν Ρώμη. Αὐτὸ φυσικὰ σημαίνει ὅτι ἀπλοποιήσαμε τὴν ἱστορική διαδικασία καὶ ἀφήσαμε σημαντικὰ κενά, γιὰτι μερικὰ ἐπιτεύγματα, ὅπως ὁ θεσμὸς δημόσιων βιβλιοθηκῶν, ἡ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ ἴδρυση σχολείων καὶ ἀκαδημιῶν, δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν ἄμεσα στους κορυφαίους αὐτοὺς οὐμανιστὲς, ἀν καὶ ἡ πραγματοποίησή τους καθὼς καὶ ἡ ἔμπνευση γι' αὐτὴν ὀφείλωνται στὸ μόχθο τους. Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο προσπαθοῦμε νὰ συμπληρώσωμε αὐτὰ τὰ κενὰ καὶ νὰ περιγράψωμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας γενικῶς¹ καὶ τὴν ἐπίδρασή της στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χώρες.

Ἔχουμε τονίσει τὴν μοναδικὴν σημασίαν τοῦ βιβλίου γιὰ τὴ φιλολογία², ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ «τυραννία» τοῦ βιβλίου στὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα οὔτε λατρεία τῆς γραπτῆς λέξεως μόνον καὶ μόνον γιὰτι ἦταν γραπτὴ, ὅπως εἶχε γίνεῖ στὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Μεσαίωνα. Ἡ τάση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἦταν κριτικὴ, καὶ μιὰ παρόμοια κριτικὴ στάση ἀπαντᾷ καὶ πάλι στὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση.

Οἱ λόγιοι ποιητὲς εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ καλὰ κείμενα. Εἶδαμε πῶς προσπάθησαν νὰ τὰ βροῦν καὶ νὰ τὰ διορθώσουν. Καὶ ἔχι μόνον αὐτό: ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε μιὰ συνειδητὴ τάση νὰ φέρουν τὸ βιβλίον ἀπὸ τὶς μοναστηριακὲς καὶ καθεδρικὲς βιβλιοθηκὰς πρῶτα σὲ χέρια ἰδιωτῶν καὶ τελικὰ σὲ μεγάλες, νέες βιβλιοθηκὰς λίγο πολὺ προσιτὲς σὲ κάθε ἐνδιαφερόμενον γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ τὴ μάθησιν.

Ἀκολοθησαμε τὰ ταξίδια πολλῶν λογίων διὰ μέσου τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Εὐρώπης, καθὼς κυνηγοῦσαν λατινικὰ χειρόγραφα,³ ἀπὸ τὸν καιρὸ

¹ Πρβλ. R. Sabbadini, «Il metodo degli umanisti», *Bibliotechina del Saggiatore* 3 (1920). Γιὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου βλ. τὰ κεφάλαια γιὰ τὸν Valla καὶ τὸν Poliziano.

² Ἱστορία, I, 19, 122 κ.έ.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 10 κ.έ. καὶ passim, ἰδίως σελ. 35 κ.έ. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐργασίαν τοῦ S. Prete, «Die Leistungen der Humanisten auf dem Gebiete der lateinischen Philologie», *Philologus* 109 (1963) 258 κ.έ., μὲ νέο ὕλικὸν προσερχόμενον ἀπὸ χειρόγραφα.

τοῦ Πετράρχη καὶ μετὰ. Ἔγιναν ὁμοῦ καὶ πολλὰ ταξίδια μεταξύ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς μὲ σκοπὸ τὴν ἀνίχνευση ἑλληνικῶν χειρογράφων, ἃν καὶ κανέναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους λογίους δὲν πῆρε μέρος σ' αὐτήν. Ἡ φήμη τοῦ Giovanni Aurispa¹ καὶ τοῦ Francesco Filelfo δὲν στηρίζεται στὴν παιδεία τους, ἀλλὰ στὸ ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχημένο ἐμπόριο τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων. Ἡ συγκομιδὴ ἀπὸ τὰ δύο ταξίδια τοῦ Aurispa στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1405-13 καὶ 1421-3 ἦταν μοναδική. Λέγεται ὅτι συνολικὰ διέσωσε γύρω στὰ 300 ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τὰ ἐξαιρετικὰ ἦταν: ἓνας κώδιξ τῆς Ἰλιάδος, ὁ ὁποῖος περιέχει κείμενο καὶ σχόλια μὲ σημαντικὰ χωρία ἀπὸ τὸ ὕλικό τοῦ Ἀριστάρχου,² πὺν περιῆλθε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀγ. Μάρκου στὴν Βενετία (Codex Venet. Marc. 454), ὁ κώδιξ τοῦ δέκατου ἢ ἐνδέκατου αἰώνα μὲ ἑπτὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ, ἔξι τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὰ Ἀργοναυτικὰ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου, πὺν βρίσκεται τώρα στὴν Λαυρεντιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας (Codex Laurentianus XXXII 9),³ πιθανὸν τὸ ἀρχέτυπο,⁴ πὺν ἔπειτα χάθηκε, τῆς μεγάλης συλλογῆς ἑλληνικῶν ὕμνων (Ὀμηρος, Καλλιμαχος, Ὀρφεύς, Πρόκλος) καὶ ὁ κώδιξ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας ἐπιγραμμαμάτων (Codex Palatinus 23).⁵ Ὁ Filelfo, ἀκόλουθος τῆς Βενετικῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1420 ἕως τὸ 1427, ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴ θέση του μὲ χειρόγραφα περίπου σαράντα ἑλλήνων συγγραφέων.⁶ Ἔχουμε ἀναφέρει⁷ μὲ ποιὸ τρόπο πράκτορες τῶν Μεδίκων εἶχαν λάβει ὁδηγίες ἀπὸ τὸν Niccolò γιὰ τοὺς κρυψῶνες Λατίνων κλασικῶν. Ὁ κυριώτερος πράκτορας τοῦ Lorenzo στὴν Ἀνατολὴ ἦταν ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις (1445-1535),⁸ πὺν ἔφερε τὸ 1491 περίπου 200 ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴν Φλωρεντία ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀκόμα

¹ Giovanni Aurispa, *Carteggio*, ἐκδ. τοῦ R. Sabbadini, *Fonti per la storia d'Italia* 70 (1931). Πρβλ. Sabbadini, «G. Aurispa, scopritore di testi antichi», *Historia* I (1927) 77-84. Βλ. ἐπίσης τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση πὺν ἔκαμε ὁ Aurispa στὸ λόγο πὺν ἀπηύθυνε ὁ καρδινάλιος Cesarini λατινικὰ στοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Ἀνατολῆς (= Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας) στὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας τὸ 1434, πὺν ἔχει δημοσιεύσει μὲ σπουδαῖες σημειώσεις ὁ B. Wyss, *Mus. Helv.* 22 (1965), 1 κ.έ.

² Βλ. *Ἱστορία* [I] 255 κ.έ.

³ Ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς Κατάλογος *Mostra della Biblioteca di Lorenzo nella Biblioteca Medicea Laurenziana* (1949), σελ. 18, δυστυχῶς ξαναπέφτει στὸ λάθος νὰ ἀναγράφη ὅτι δια τὰ χειρόγραφα τοῦ Αἰσχύλου πὺν διαθέτουμε σήμερα προέρχονται ἀπὸ τὸν Mediceus.

⁴ Call. II, σελ. LXXXI κ.έ.

⁵ Call. II, σελ. XCIII.

⁶ A. Calderini, *Studi ital. fil. class.* 20 (1913) 204 κ.έ.

⁷ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 35.

⁸ Βλ. Call. II, σελ. LXVI κ.έ. Στὸν στ. 8 ἀπὸ τὰ κάτω διάβαζε «quattuor» ἀντὶ «quinque». Διστάζω νὰ ἀποδεχθῶ τὴν ἄποψη τοῦ Douglas C. C. Young, «A Codicological Inventory of Theognis MSS», *Scriptorium* 7 (1953) 3 κ.έ., ὅτι τὰ χειρόγραφα τοῦ Θεόγνιδος καὶ ἡ πρώτη ἐκδοση εἶναι ἔργο τοῦ Ἰαννοῦ Λασκάρεως.

και τὸ ἡμερολόγιο ποὺ κρατοῦσε στὴ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του ἔχει διασωθῆ.¹ Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἔκαμε, μεταξύ τοῦ 1494 καὶ 1496, πέντε θαυμάσιες πρῶτες ἐκδόσεις μὲ ἑλληνικὰ κεφαλαῖα γράμματα. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ καθεστῶτος τῶν Μεδίκων στὴν Φλωρεντία πῆγε στὸ Παρίσι,² καὶ ἀργότερα καὶ στὴν Ρώμη στὴν ὑπηρεσία τοῦ δευτέρου Πάπα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Μεδίκων Λέοντος Ι΄.

Στὴν ἀναζήτηση καὶ τὴ συλλογὴ κλασσικῶν ἐμπλέκονταν ἡ ἐλεύθερη ἐπιχείρηση ἰδιωτῶν λογίων καὶ ἡ συνειδητὴ ὀργάνωση, ποὺ διηύθυναν ἰσχυροὶ προστάτες τῶν γραμμάτων. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὴ συγκέντρωση αὐτῶν τῶν βιβλίων στὶς βιβλιοθήκες.³ Ὁ Πετράρχης, ὁ Salutati καὶ ὁ Niccoli ἱδρυσαν σημαντικὲς ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες.⁴ Ἄλλοι σὰν τὸν Βοκκάκιο, τὸν Poggio,⁵ καὶ τὸν Poliziano,⁶ ἦταν σχετικὰ πτωχοὶ λόγιοι, ποὺ προσπάθησαν σκληρὰ νὰ κάμουν τὸ ἴδιο ἀλλὰ χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία. Μόνο ἡ δύναμη καὶ ὁ πλοῦτος τῶν ἡγεμόνων, τῶν παπῶν καὶ καρδινάλιων ποὺ τοὺς παρακινοῦσε ὁ ἐθνουσιασμὸς τῶν μεγάλων λογίων, μποροῦσαν νὰ ἱδρῦσουν ἢ νὰ ἐπεκτείνουν μεγάλα θησαυροφυλάκια γιὰ τὴ διαφύλαξη τῶν λατινικῶν καὶ ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ὁ Πετράρχης, πάντοτε πρωτοπόρος στὴν ἐποχὴ του, εἶχε τὴν ἰδέα νὰ κληροδοτήσῃ τὰ βιβλία του στὴ Δημοκρατία τῆς Βενετίας, ὡς πυρήνα μιᾶς μελλοντικῆς δημόσιας βιβλιοθήκης. Σ' αὐτὸ ὅμως πρωτοστάτησε ἡ Φλωρεντία ἐπὶ τῶν Μεδίκων: Ὁ Cosimo (1389-1464) καὶ ὁ Lorenzo (1469-92) ὄχι μόνον ἔκτισαν τὴν ἀνακτορικὴ τους βιβλιοθήκη, ἀλλὰ καὶ συνέβαλαν γενναιόδωρα στὴν δημόσια βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τῶν Δομινικανῶν τοῦ Ἁγ. Μάρκου⁷ καὶ τοῦ Ἁββαείου τῆς Μονῆς τῶν Βενεδικτίνων στὴν Fiesole. Τελικὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βιβλία τους μετὰ ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες βρῆκαν τὴν ἀνάπαυσή τους στὸ λαμπρὸ κτίριο τῆς αὐλῆς τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου, ποὺ ὁ Ἰούλιος τῶν Μεδίκων ὡς Κλήμης Ζ΄ εἶχε παραγγείλει στὸν Μιχαὴλ Ἄγγελο τὸ 1523, ἂν καὶ δὲν ἐγκαινιάσθηκε καὶ δὲν ἀνοίξε γιὰ τὸ κοινὸ πρὶν ἀπὸ τὸ 1571. Ὁ Tommaso Parentucelli, ποὺ μεγάλωσε κάτω ἀπὸ τὴν δυνατὴ ἐπιρροὴ τοῦ Φλωρεντινοῦ κύκλου, προσπάθησε μὲ πάθος, ὅταν ἦταν φτωχὸς καλόγερος, νὰ ἀγοράσῃ

¹ H. Hunger, *Jahrbuch der österreich. byzantinischen Geselleschaft* 11/12 (1962/3)117.

² B. Knös, *Un Ambassadeur d'hellénisme, Ianus Lascaris, et la tradition greco-byzantine dans l'humanisme français* (Upsala-Paris 1945). Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 71.

³ *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, 2. ἐκδ. III I (1955) 499 κ.έ. A. Bömer-H. Widmann, «Renaissance and Humanismus».

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 14, 32, 35. Πρβλ. G. Billanovich, «Les Bibliothèques des humanistes italiens au XIV siècle», *L'Humanisme médiéval dans les littératures Romanes du XIIIe au XIVe siècle, Actes et colloques* 3 (1964) 196-214.

⁵ Walser, *Poggius*, σελ. 104 κ.έ.

⁶ Campana, «Contributi alla biblioteca del Poliziano (ἀνωτέρω, σελ. 52 σημ. 1), σελ. 174 «studioso e professore, cioè povero».

⁷ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 27, 36.

βιβλία καὶ νὰ φροντίσῃ νὰ ἀντιγραφοῦν. Ἀνεβαίνοντας στὸν παπικὸ θρόνο ὡς Νικόλαος Ε' (1447-55) ἐγκαινίασε τὸ περίφημο τμήμα κλασσικῶν (κυρίως ἑλληνικῶν) χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Σὰν προστάτης τῶν οὐμανιστῶν κέρδισε τὴν ὑποστήριξη τῆς ἰσχυρῆς πολιτιστικῆς κινήσεως γιὰ τὴν Ἀγία Ἐδρα. Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων¹ τὸ 1468 ἐδῶρθε περίπου 800 χειρόγραφα (ἀνάμεσά τους περίπου 500 ἑλληνικά) στὴ Δημοκρατία τῆς Βενετίας, ποὺ εἶχε ἤδη ὠφελῆθῃ τόσο πολὺ ἀπὸ τὰ ταξίδια τοῦ Aurispa καὶ τοῦ Filelfo. Ἄλλα μέρη, ὅπως τὸ Μιλάνο, ἡ Παβία² καὶ ἡ Νεάπολη, καὶ μικρότερα ὅπως τὸ Urbino καὶ ἡ Ferrara, ἦταν ἀρκετὰ φιλόδοξα καὶ ἔκτισαν τὶς δικῆς τους βιβλιοθήκες. Οἱ πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς συνθῆκες στὴν Ἰταλία εὐνόησαν αὐτὴν τὴν εὐχάριστη ποικιλία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν συγκεντρωτισμὸ τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀλεξανδρείας, ἡ ὁποία ἦταν χωρὶς ἀνταγωνιστὲς ὡς τὴν ἀκμὴ τῆς Περγάμου.³

Τὸ περιεχόμενο τῶν ἰταλικῶν βιβλιοθηκῶν αὐξήθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ δύο γερμανοὶ τυπογράφοι ἔφεραν τὸ 1465 τὴν τυπογραφία στὴν Ἰταλία καὶ ἄρχισαν Ἰταλοὶ τυπογράφοι καὶ Ἕλληνες μετανάστες νὰ ἐκδίδουν δικῆς τους *editiones principes*⁴ λατίνων καὶ ἑλλήνων κλασσικῶν. Βασικὸς στόχος τους ἦταν νὰ τυπώσουν βιβλία ὠραῖα γιὰ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων, τὸ μέγεθος καὶ τὸ χαρτί τους (ποὺ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ εἶχε σχεδὸν ἀντικαταστήσει τὴν περγαμνὴ) καὶ νὰ διαδώσουν τὴ γνώση τοῦ κάλλους καὶ τῆς σοφίας τῶν κλασσικῶν σὲ εὐρύτερο κοινό. Ἡ τυπογραφία ὅμως στὴν ἀρχὴ δὲν συνέβαλε σημαντικὰ στὴν καλύτερη τῶν κειμένων, γιὰ τὴν ἦταν συνήθεια νὰ στέλνουν ἀτομικὰ χειρόγραφα, καὶ συχνὰ ὄχι τὰ καλύτερα, νὰ τυπώνωνται ἀδιόρθωτα. Πραγματικὰ σὰν ἀντίβαρο στὸ πλεονέκτημα τῆς τυπογραφίας ὑπῆρχε τώρα ὁ κίνδυνος ὅτι κακὰ κείμενα μποροῦσαν νὰ ἀνατυπώνωνται καὶ νὰ συγκεντρώνωνται σὲ μεγάλες ποσότητες σὲ ἰδιωτικῆς καὶ δημόσιες βιβλιοθήκες.

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 44 (μὲ τὴν σημ. 3) γιὰ τὴν ἐσφαλμένη ἐκδοχὴ ὅτι ἡ βιβλικὴ κριτικὴ τοῦ Valla ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα.—Ἐναν κατάλογο τῶν ἔργων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ δημοσίευσε ὁ H. Omont, *Revue des Bibliothèques* 4 (1894) 129-87. Δύο κατάλογοι μέχρι τώρα ἀνέκδοτοι, θα δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὸν L. Labowsky, βλ. Annual Report 1965-6 *Proceedings of the British Academy* 52 (1966) 25. *Cento Codici Bessarionici*. Catalogo di Mostra a cura di Tullia Gasparrini Leporace ed Elpidio Mioni (1968) μὲ τὸ κείμενο τῆς δωρεᾶς.

² E. Pellegrin, *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza* (Paris 1955).

³ *Ἱστορία* I, 117 κ.ἑ. καὶ 280 κ.ἑ.

⁴ Sandys II 102 κ.ἑ., μὲ χρονολογικοὺς καταλόγους. Ἔχει ἰδιαιτέρη σπουδαιότητα ἡ συλλογὴ τῶν προλόγων τῶν πρώτων ἐκδόσεων ἀπὸ τὸν B. Botfield, *Praefationes et Epistolae* (1861). R. Hirsch, *Printing Selling and Reading [1450-1550]* (1967). Βλέπε ἰδίως κεφάλαιο I. «From script to printing» σελ. 1-12, καὶ σελ. 138 κ.ἑ. γιὰ τὶς πρώτες τυπωμένες ἐκδόσεις τῶν κλασσικῶν καὶ οὐμανιστῶν. Γιὰ τοὺς Βενετοὺς τυπογράφους Ἄλδο Μανούτιο (Aldus Manutius) καὶ τὴν οἰκογένειά του βλ. κατωτέρω σελ. 65, καὶ τὸ ἔργο *La stampa greca a Venezia nei secoli XV e XVI*. Catalogo di Mostra a cura di Marcello Finazzi (1968).

Θὰ ἦταν ἄτοπο ἂν ἡ ἐποχὴ τῶν μεγαλύτερων καλλιτεχνῶν ἔδειχνε ἐνδιαφέρον μόνο γιὰ τὰ κλασσικὰ βιβλία καὶ ὄχι γιὰ τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων μνημείων. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μᾶς ξαφνιαῖζῃ τὸ γεγονός ὅτι ἡ γενεὰ τοῦ Niccolò καὶ τοῦ Poggio¹ ἄρχισε στὴν Ἰταλία νὰ συλλέγῃ ἐπιγραφικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ ὕλικό. Ὁ σύγχρονος καὶ ἐλάχιστος νεώτερος τοῦ Poggio Flavio Biondo² (1392-1463) ἦταν ἤδη σὲ θέση νὰ περιλάβῃ στὸ ἔργο του *Roma triumphans* (1456-1460) πολλὰς δημόσιες, ἰδιωτικὲς, θρησκευτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ρωμαϊκὲς ἀρχαιότητες. Αὐτὴ ἡ ταξινομησιὰ παρέμεινε βασικὴ γιὰ αἰῶνες. Τὸ ἔργο του *Roma instaurata* (1440-63), μετὰ τὴν περιγραφὴ τῆς πόλεως, ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀποκατάστασι τῶν ἀρχαίων μνημείων. Τὸ ἔργο του *Italia instaurata* (1456-1460) δίνει μιὰ τοπογραφικὴ ἐπισκόπησι τῶν ἀρχαιοτήτων ὅλης τῆς Ἰταλίας. Ἡ παρορμητικὴ ἐπίδρασι αὐτῶν τῶν βιβλίων ἦταν τέτοια, πού σύντομα τὰ ὑποσκέλισαν περαιτέρω ἀρχαιολογικὲς καὶ τοπογραφικὲς ἔρευνες. Ὅταν ὁ Biondo ἐπιδόθηκε στὴ συγγραφὴ ἱστορίας, δὲν ἦταν φυσικὰ ἀνάγκη νὰ γράψῃ ἀρχαία ἱστορία—αὐτὸ τὸ εἶχαν κάμει οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ. Συγκέντρωσε τὴν προσοχὴ του στὴν ἱστορία τῶν χρόνων τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἀπὸ τὸ 410 ἕως τὸ 1441: *Historiarum ab inclinatione Romani Imperii Decades* σὲ 42 βιβλία.³

Ὁ Cristoforo de 'Buondelmonti⁴ καὶ ὁ ἀξιόλογος Ciriaco di Ancona⁵ (1391-1455) ἐπισκέφθηκαν καὶ τίς χώρες τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Ciriaco κατέγραψε τὰ λείψανα κλασσικῶν ἀρχαιοτήτων, ἀντέγραψε ἐπιγραφὰς καὶ φιλοτέχνησε σχέδια τῶν μνημείων. Ὁ ζῶηρος ἐνθουσιασμός του γιὰ τὸ θέμα του καὶ ἡ ἄγνοια τῶν ἀδυναμιῶν του τοῦ ἔδωσαν τὸ θάρρος νὰ ἀναλάβῃ

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 38.

² A. Momigliano, «Ancient History and the Antiquarium», στὸ *Contributo alla storia degli studi classici*, Storia e Letteratura 47 (1955) 75 κ.έ. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ B. Nogara στὸ «Scritti inediti e rari di Biondo Flavio», *Studi e Festi* 48 (1927) δίνει ἕνα νέο καὶ πολὺ ἀξιόλογο βιογραφικὸ διάγραμμα (CLXXXIII σελ.) μαζί μὲ ἕνα ἀριθμὸ νέων κειμένων.

³ Denys Hay, «Flavio Biondo and the Middle Ages», *Proc. Brit. Acad.* 45 (1959) 97 κ.έ.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 33 καὶ ἰδίως σημ. 5 (E. Jacobs).

⁵ R. Sabbadini, *Enciclopedia italiana* 10 (1931) 438 s.v. Ὁ B. Ashmole, «Cyrac of Ancona», *Proc. Brit. Acad.* 45 (1959) 25-41 περιορίζεται κυρίως στὸ πρόβλημα τῆς πιστότητος τοῦ Ciriaco, ὅταν καταγράφῃ ἀρχαιότητες, δίνει ὅμως χρήσιμες ἀναφορὰς, καὶ μεταξὺ αὐτῶν μερικὲς ἀναφερόμενες σὲ μελλοντικὲς δημοσιεύσεις, σελ. 26. 1. Τὸ πιὸ ἐκτενὲς ἰδιόχειρο κείμενο τοῦ Ciriaco, πού ἀποκαλύπτει τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τίς δραστηριότητές του, εἶναι τὸ ἡμερολόγιό του τοῦ 1436, πού ἔχει δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν P. Maas, «Ein Notizbuch des Cyriacus von Ancona», *Beiträge zur Forschung, Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal*, Folge I, Heft 1 (1923) 5-15. Βλ. καὶ Wardrop, *The Script of Humanism* (ἀνωτέρω σελ. 15 σημ. 5) σελ. 14 κ.έ. γιὰ τὸν Ciriaco καὶ τὸν Felice Feliciano.

ὅλα αὐτά. Οἱ μεταγενέστεροι ἔχουν κάθε λόγο νὰ εἶναι εὐγνώμονες γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ συνεισφορά του στὴ γνώση τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὕστερα χάθηκαν. Τὸ ἔργο τοῦ Ciriaco τὸ συνέχισε ἕνας προικισμένος καὶ ἔμπιστος, ἂν καὶ ἐκκεντρικός, μαθητῆς του,¹ ὁ Felice Feliciano τῆς Βερόνας (1433-79;) εἰδικὸς στὶς ἐπιγραφές καὶ καλλιγράφος, ποὺ τὴν ἀξία του ἔχει δεδόντως ἀναγνωρίσει ὁ Mommsen.²

Γυρίζοντας ἀπὸ τοὺς ταξιδιωτὲς τῆς Ἀνατολῆς πίσω στὴν Ρώμη, συναντοῦμε τὴν παράξενη μορφή ἑνὸς ἀρχαιοδίφου, τοῦ Pomponio Leto (1428-97),³ ποὺ τόσο σοβαρὰ πῆρε τὸν ἐκ νέου ἀνακαλυφθέντα ρωμαϊκὸ κόσμο, ὥστε προσπάθησε νὰ ἀναβίωση τὰ ἔθιμά του καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὶς ὑπαγορεύσεις τῶν συγγραφέων του στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Τὸ σπῆρι του στὸν Κυρινάλιο ἦταν γεμᾶτο ἀρχαιοφιλίες, νομίσματα, μετάλια, ἐπιγραφές. Δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ ἀγωνιζόταν γιὰ τελειότητα στὰ λατινικά καὶ γιὰ μιὰ κομψὴ λατινικὴ γραφὴ. Γύρω στὸ 1460 ἱδρυσε τὴν λεγόμενη Ρωμαϊκὴ Ἀκαδημία του, καὶ σχεδὸν καθημερινὰ μιλοῦσε σ' ἕνα ἀφοσιωμένο ἀκροατήριον, ποὺ περιλάμβανε μαθητὲς ἀπὸ πολλὰς ξένες χῶρες καὶ τὸν ἔκαμε διάσημον σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπην. Δυστυχῶς, διάφοροι ἑορτασμοὶ εἰδωλοκρατικῶν ἐθίμων καθὼς καὶ μυστικὰς συναντήσεις στὶς κατακόμβες προκάλεσαν τὶς ὑποψίες τῆς ἐκκλησίας. Ἄν καὶ ἡ ἐκκεντρικότητά του φαίνεται ἀθῶα, ὁ Leto μαζί μὲ τὰ ἡγετικά μέλη τῆς Ἀκαδημίας φυλακίσθηκε, καὶ μάλιστα βασανίσθηκε κατὰ διαταγὴ τοῦ πάπα Παύλου Β', καὶ ἡ Ἀκαδημία διαλύθηκε τὸ 1467. Οἱ διάδοχοι ὁμῶς τοῦ Παύλου προσπάθησαν ἔντιμα νὰ ἐπανορθώσουν αὐτὸ τὸ πρῶτον δείγμα τῶν ἐπονειδιστικῶν διαγωγῶν τῆς Ἀντιμεταρρυθμίσεως καὶ ἡ Ἀκαδημία, ποὺ ὁ Σίξτος Δ' ἐπέτρεψε τὴν ἐπαναλειτουργίαν της, ἤκμασε πάλιν ἐπὶ Λέοντος Ι'.

Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Leto μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς παράδειγμα τῆς ἀναπτύξεως ἰδιωτικῶν, προγραμματισμένων δημόσιων μαθημάτων ἐνὸς λογίου σὲ ὀργανωμένον σχολεῖον, ποὺ ἐπέζησεν μετὰ τὸ θάνατον τοῦ ἱδρυτοῦ του. Μποροῦμε νὰ τὴν παραβάλλωμε μὲ τὴν ἀνάπτυξιν δημόσιων βιβλιοθηκῶν ἀπὸ τὶς προσωπικὰς. Ἄν καὶ ἡ οὐμανιστικὴ κίνησις εἶχε ἀπὸ τὴ φύσιν της ἰσχυρὴν ἐκπαιδευτικὴν τάσιν,⁴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δώσωμε ἐδῶ πλήρη ἔκθεσιν τῆς σχολικῆς διδασκα-

¹ C. Mitchell, «Felice Feliciano Antiquarius», *Proc. Brit. Acad.* 47 (1961) 197 κ.έ.

² CIL V (1872). Νέα μαρτυρία ἐπέτρεψε στὸν Mitchell, ἔθν' ἄνωτ., σελ. 211 κ.έ., νὰ διορθώσῃ μερικὰ λάθη τοῦ Mommsen καὶ νὰ βελτιώσωμε τὶς γνώσεις μας γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Feliciano.

³ Vladimír Zabughin, *Giulio Pomponio Leto*, 2 τόμ. (Grottaferrata καὶ Ρώμη 1909-12, μεταφρασμένον ἀπὸ τὴν πρωτότυπην ρωσικὴν ἔκδοσιν) Πρβλ. τὸ ἐξαίσιον τμήμα ποὺ ἀναφέρεται στὸν P.L. στὸ ἔργο τοῦ J. Wardrop (ἄνωτέρω, σελ. 15 σημ. 5) σελ. 20-3. Γιὰ τὸν νέο ὕλικόν σχετικόν μὲ τὸν τρόπο ζωῆς τοῦ Leto καὶ τὴν διδασκαλικὴν δραστηριότητά, στὴν Βενετία βλ. ἐπίσης J. Delz, «Ein unbekannter Brief von Pomponius Laetus», *IMU* 9 (1966) 417 κ.έ.

⁴ Πρβλ. G. Saitta, *L'educazione dell' umanesimo in Italia* (1928).

λίας. Μόνο περιστασιακὰ μπορέσαμε νὰ ἀναφέρωμε τὴν διδακτικὴ δραστηριότητα τῶν λογίων καὶ ἔτι ἀκολουθεῖ πρέπει νὰ περιορισθῇ στὴ σχέση τῆς σχολικῆς διδασκαλίας μὲ τὴ φιλολογία. Εἶναι ζωτικὸ νὰ διατηρήσωμε αὐτὴ τὴ σχέση καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Τὰ σχολεῖα χρειάζονται τὴν καθοδήγηση τῆς φιλολογίας καὶ ἡ φιλολογία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς διδασκαλίας τῆς γλώσσας καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων στὰ σχολεῖα. Ἦταν φυσικὰ μιὰ ἀργὴ διαδικασία ὁ ἀνασχηματισμὸς καὶ ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν μοναστικῶν, καθεδρικῶν, δημόσιων καὶ ιδιωτικῶν σχολείων καὶ τῶν παλαιῶν πανεπιστημίων μέσα στὸ οὐμανιστικὸ πνεῦμα. Μερικὰ ἔσβησαν καὶ νέα ἰδρύματα θεμελιώθηκαν σὲ διάφορα μέρη.

Ἐσημειώσαμε ὅτι στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (περίπου τὸ 100 π.Χ.) ὁ κατάλογος τῶν διδασκάλων εἶχε ἐπικεφαλῆς τοὺς γραμματικούς¹ καὶ ὅτι ἡ γραμματικὴ ὑπῆρξε ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς φιλολογικῆς τέχνες σ' ὅλες τὶς ἐποχές. Ἡ μεταγενέστερη μεσαιωνικὴ διδακτικὴ γραμματικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Villedieu (γύρω στὸ 1200 μ.Χ.) καὶ παρόμοια σχολικὰ βιβλία χρησιμοποιοῦνταν πλατεῖα ἀκόμα καὶ τὸν δέκατο τέταρτο καὶ δέκατο πέμπτο αἰῶνα. Μὲ βάση γενικὰ τὸν Πρισκιανὸ διδασκάν τὴν μεταγενέστερη κλασσικὴ ἢ μεσαιωνικὴ λατινικὴ. Ὅταν ὁ Ἐρασμος ἄρχισε τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν βαρβάρων (γύρω στὸ 1484;) δὲν μπόρεσε νὰ ἀποφύγῃ τὰ εἰρωνικὰ πειράγματα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὰ παρόμοια μὲ τὸ δικό του σχολικὰ ἐγχειρίδια γραμματικῆς.² Ὁ πρῶτος ποὺ ἔγραψε γραμματικούς κανόνες μὲ βάση τὴν νέα μελέτη τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ Guarino da Verona, ὁ μεγάλος ἐκπαιδευτικὸς, στὸ ἔργο του *Regulae grammaticae* (1418), ἀλλὰ μόνο πενήντα χρόνια ἀργότερα ἢ *Rudimenta grammatica* τοῦ Niccolò Perotti (1468) ἐπέτυχε νὰ παραγκωνίσῃ τὶς ἀπαρχαιωμένες λατινικῆς γραμματικῆς.

Ἑλληνικῆς γραμματικῆς ἔκαμαν, ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα, οἱ ἔλληνες μετανάστες ποὺ δίδασκαν ἀρχαῖα ἑλληνικὰ στὴν Ἰταλία. Ὁ Salutati, καθὼς ἀναφέραμε, ἐπέτυχε νὰ φέρῃ τὸν Χρυσολωρᾶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Φλωρεντία.³ Γιὰ τοὺς μαθητῆς του — μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν πολὺ διαπρεπεῖς λόγιοι — ὁ Χρυσολωρᾶς ἔγραψε τὰ *Ἐρωτήματα τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, γιὰ τὰ ὁποῖα φυσικὰ χρησιμοποίησε τὴν *Τέχνη γραμματικὴ* τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακῆς,⁴ διεκολώνοντας ἔτσι αὐτὸν τὸ μικρὸ τόμο, ποὺ ἦταν ἤδη βασικὸς γιὰ τὸν ἀνατολικὸ κόσμο, νὰ κατακτήσῃ τὴ Δύση. Ὁ Guarino, ποὺ εἶχε παρακολοθηθεῖ τὸν Χρυσολωρᾶ γιὰ πέντε χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐπέστρεψε μὲ περισσότερα ἀπὸ πενήντα ἑλληνικὰ χειρόγραφα, μετέφρασε ἀπανθίσματα ἀπὸ

¹ Ἰστορία I, 301.

² «Die Wandlungen der *Antibarbari*», *Gedenkschrift zum 400. Todestag des Erasmus von Rotterdam* (1936) 64 = *Ausgewählte Schriften* 203. 52.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 32.

⁴ Βλ. Ἰστορία, I, 316 κ.έ.

τὰ Ἐρωτήματα στὰ λατινικά. Ὁ γιός του Battista Guarino διετύπωσε τὶς κύριες ἰδέες τοῦ πατέρα του¹ σὲ μὴ πραγματεία *De ordine docendi et studendi*, γραμμένη τὸ 1459.² Μετὰ ἀπὸ ἕνα ἔκτενές χωρίο γιὰ τὰ λατινικά τὸνίζει τὴ σημασία τῆς μελέτης τῶν Ἑλληνικῶν: «Frequentanda erit in primis Graecarum literarum lectio». Δὲν ἦταν καθόλου συνηθισμένο στὰ μέσα τοῦ Ἱταλικοῦ Quattrocento νὰ ἐπιμένουν στὴ γνώση *utriusque linguae* γιὰ ἐκπαιδευτικούς σκοπούς. Ὅσο γιὰ τὴ φιλολογία κανένας Ἱταλὸς λόγιος δὲν κατάρθρωσε νὰ εἶναι δημιουργικὸς καὶ στοὺς δύο τομεῖς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Poliziano³ μετὰ τὸ 1480 γιὰ μερικὰ χρόνια. Ἡ πρώτη τυπωμένη ἑλληνικὴ γραμματικὴ, καὶ στὴν πραγματικότητά τὸ πρῶτο βιβλίον ποὺ τυπώθηκε ποτὲ στὰ ἑλληνικά, ἦταν τὰ Ἐρωτήματα τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη (1476, ἀνατυπώθηκε τὸ 1966). Ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἄλδου τοῦ 1508 περιελάμβανε ἕνα Παράρτημα, ποὺ πραγματευόταν ἰδιαιτέρα τὸ πρόβλημα τῆς προφορᾶς τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν, τὸ ὁποῖο ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις καὶ ἄλλοι Ἕλληνες εἶχαν ἀρχίσει νὰ συζητοῦν πολὺ πρὶν γίνῃ δημοφιλὲς θέμα μὲ τὶς μονογραφίες τοῦ Reuchlin καὶ τοῦ Ἐράσμου.⁴

Τὰ λατινικά κράτησαν τὴν κυριαρχική τους θέση.⁵ Ἄν καὶ θεωροῦσαν τοὺς στοιχειώδεις κανόνες δεδομένους, τὸ θέμα τοῦ λατινικοῦ «ὑφους», δηλαδὴ τοῦ λεξιλογίου καὶ τῆς φρασσεολογίας, ἦταν ἀντικείμενο θερμῶν συζητήσεων.⁶ Εἶναι εὐνόητο, ὅτι οἱ δάσκαλοι εἶχαν τὴν τάση νὰ λύσουν τὸ ὅλο πρόβλημα ἐνθαρρύνοντας τὴν ἀποκλειστικὴ μίμησις ἑνὸς μεγάλου συγγραφέως, τοῦ Κικέρωνος, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πετράρχῃ εἶχε ἀποκτήσει μοναδικὴ ἐκτίμησις. Ἔτσι ὁ Κικερωνισμὸς ἰδρύθηκε καὶ διαδόθηκε ἀπ' αὐτοὺς τοὺς κύκλους,⁷ ὅχι ἀπὸ τοὺς μεγάλους λογίους. Ὑποστηρίχθηκε ξανά ἀπὸ λογίους ὑψηλότερης στάθμης τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα, ὅταν ὁ καρδινάλιος Bembo, παπικὸς γραμματέας ἐπὶ Λέοντος Ι', ἔγινε ὁ διαπρεπέστερος ἐκπρόσωπός του·

¹ *De modo et ordine docendi ac discendi* (βλέπε σημ. 2), σελ. XI b. Πρβλ. VIII b «neminem posse absque literarum Graecarum scientia in hac versuum doctrina fundamenta... introspicere».

² Χρησιμοποιοῦ μὴ τυπωμένη ἔκδοσις (Strassburg 1514) μὲ τὸν τίτλον *De modo et ordine docendi ac discendi* στὴ σελίδα τοῦ τίτλου. W. H. Woodward, *Vittorino da Feltre and other Humanist Educators* (1897) σελ. 159-78 (ἡ ἀγγλικὴ του μετάφρασις βασίζεται σὲ ἄλλο τυπωμένο κείμενο).

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 49 καὶ 54.

⁴ L. Bywater, *The Erasmian Pronunciation of Greek and its Precursors* (London 1908).

⁵ Βλ. S. Prete, «Die Leistungen der Humanisten auf dem Gebiete der lateinischen Philologie», *Philol.* 109 (1965) 259-69 μὲ πολὺ σημαντικὰ παραδείγματα καὶ ἀναφορές, ἰδίως γιὰ τὸν Guarino da Verona.

⁶ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 41 κ.έ.

⁷ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 50. Βλ. ἐπίσης Sandys, *Harvard Lectures* (1965) σελ. 145 κ.έ., ἰδίως 149 κ.έ.

καὶ τελικὰ τὸ 1528 ὁ Ἑρασμος στὸ διάλογό του *Ciceronianus*¹ ἔδωσε μιὰ ἔξυπνη γελοιογραφία τοῦ ἀκράϊου Κικερωνισμοῦ κι ἔδειξε τὸ δρόμο γιὰ μιὰ μετριοπαθῆ καὶ σωστῆ προσαρμογῆ τῆς εὐγλωττίας τοῦ Κικέρωνος.

Τὰ ἀρχαῖα κείμενα χρειάζονταν προσεκτικὴ ἑρμηνεία. Φαίνεται ὅτι ἡ συγγραφὴ ἑρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων ἀναπτύχθηκε σιγά-σιγά ἀπὸ τὴν «*in-va voce*» ἐξήγηση τῶν κειμένων στὰ σχολεῖα. Δὲν βρήκαμε ἀπόδειξη ὅτι κατὰ τοὺς πρώιμους Ἑλληνιστικούς χρόνους οἱ μαθητές, ἄς ποῦμε τοῦ Ζηνοδότου, κατέγραψαν τὴν προφορικὴ του ἐξήγηση στὸν Ὀμηρο καὶ τὴν παρέδωσαν στοὺς μεταγενεστέρους. Ἔπρεπε ἀπλῶς νὰ ὑποθέσουμε μιὰ παράδοση αὐτοῦ τοῦ εἰδους,² ἐπειδὴ δὲν γνωρίζουμε καθόλου γραπτὰ σχόλια πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀρίσταρχο, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰώνα π.Χ.

Τὰ σχόλια αὐτὰ καὶ στὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση πρόβαλαν στὸ προσκῆνιο σχετικὰ ἀργά. Ὁ λόγος δὲν ἦταν μόνο γιατί ἡ ἐκπόνηση πλήρων ἑρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων ἔγινε φυσικὰ μετὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς ἐκδόσεως τῶν κειμένων, τῆς ἑρμηνείας ἐκλεκτῶν χωρίων καὶ μονογραφιῶν, ἀλλὰ καὶ γιατί οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστές, ὅσοι εἶχαν διασωθῆ ἢ εἶχαν πάλι ἀνακαλυφθῆ, μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν,³ μερικὲς φορές μὲ νεώτερες προσθήκες.⁴ Παρ' ὅλα αὐτά, φαίνεται ὅτι ἀρκετὰ ἑνωρίς, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κιόλας τοῦ Πετράρχη, ὁ φίλος καὶ θαυμαστής του Αὐγουστινιανὸς μοναχὸς Dionigi de' Roberti⁵ εἶχε συνθέσει γιὰ τὰ δημόσια μαθήματά του ἓνα εἶδος ἑρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος στὸν Βαλέριο Μάξιμο, ἀπὸ τοὺς εὐνοούμενους τῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ σὲ μερικοὺς ρωμαίους ποιητές, ποὺ τὶς ἐξηγητικὲς σημειώσεις σ' αὐτοὺς εἶχε ἀντιγράψει τότε καὶ

¹ Ὑπάρχει μιὰ χωριστὴ ἔκδοση τοῦ ἀναθεωρημένου κειμένου ἀπὸ τὸν L. C. Schönberger (1919). Εἶναι κρίμα ποὺ ποτὲ δὲν δημοσίευσε τὸ ἑρμηνευτικὸ ὑπόμνημα ποὺ εἶχε ὑποσχεθῆ.

² Ἱστορία I ἀνωτέρω 254 κ.έ. Πρβλ. σελ. 127.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 3.

⁴ G.N. Knauer, «Die Aeneis und Homer», *Hypomnemata* 7 (1964) 77.2. Οἱ προσθήκες στὸ ἑρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Σερβίου στὸ Βεργίλιο, γραμμένες στὴν Ferrara τὸ 1459, μπορεῖ νὰ ὠφείλονταν στὴ σχολὴ τοῦ Guarino. Ὁ Battista Guarino στὸ βιβλίο του *De ordine docendi*, σελ. XIa (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 62) εἶπε «*explanationes quoque librorum scribere vehementer conducet, sed tamen magis si sperabunt eas in lucem aliquando prodituras*».

⁵ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 12. Ἡ σύντομη ἐπισκόπηση «*Commentare zu Klassikern*», Voigt II 387 κ.έ., εἶναι ἀκόμα καὶ σήμερα χρήσιμη. Τώρα ὅμως, βοηθούμενος ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ P. O. Kristeller, *Catalogus translationum et commentationum* (λατινικῶν ἑρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων σὲ ἀρχαίους Ἑλληνας καὶ Λατίνους συγγραφείς, ὡς τὸ ἔτος 1600) I (1960), θὰ ἔπρεπε κάποιος νὰ ἐρευνῆση περισσότερο σὲ ἰταλικὲς βιβλιοθήκες καὶ νὰ προσπαθῆσθαι νὰ γράψῃ μιὰ ἱστορία τῶν πρώιμων ἑρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων. Βλ. F. Simone, «Il Rinascimento Francese», *Biblioteca di Studi Francesi* I (1961) 16, 18, 19, 23 γιὰ τὸν Dionigi (καὶ ἄλλους). Πρβλ. ἀκόμα *Der Kommentar in der Renaissance*, ἐκδ. A. Buck καὶ O. Herding, Kommission f. Humanismuskforschung, Mitteilungen, I (1975).

ἀφιερῶσει στὸν καρδινάλιο Giovanni Colonna. Ὁ Gasparino da Barzizza, ἕνας διάσημος δάσκαλος, ἀνέλαβε νὰ ἐκθέσῃ σὲ σχεδιάσμα μερικά ρητορικά καὶ φιλοσοφικά συγγράμματα τοῦ Κικέρωνος καὶ τὶς ἐπιστολές του. Σημαντικὴ πρόοδος ἔγινε ὅταν στὴ δεκαετία τοῦ ἑβδομήντα ὁ προστατευόμενος τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνος Niccolò Perotti, ὁ μεταφραστὴς τοῦ Πολυβίου καὶ συγγραφέας μιᾶς νέας λατινικῆς γραμματικῆς,¹ συνέλεξε ὕλικὸ γιὰ ἕνα ὀγκῶδες ἐγκυκλοπαιδικὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὸν Μαρτιάλι, ποῦ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1489 μὲ τὸν τίτλο *Cornucopiae* καὶ ἀνατυπώθηκε πολλὲς φορές. Γιὰ κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔργα δὲν ὑπῆρχαν ἀρχαῖα σχόλια. «Ὅτι ὁ Pomponio Leto «φιλοτόνησε... ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα σ' ὀλόκληρο τὸν Βεργίλιο, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἔλασσόνων ἔργων του (1487-90)», φαίνεται πὼς εἶναι λάθος τῆς παραδόσεως.² Τοῦ Leto οἱ «σημειώσεις στὸν Βεργίλιο» εἶναι ἀκριβῶς μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς σπάνιες ἐπιβιώσεις τῆς συνήθειας νὰ καταγράφουν οἱ μαθητὲς τὶς παραδόσεις τῶν δασκάλων τους καὶ νὰ τὶς ἐκδίδουν κατόπιν.³ Μὲ κάποια ἀνακούφιση μάθαμε ἐπίσης ὅτι ὁ Giovanni Tortelli,⁴ ὁ πρῶτος βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Βατικανοῦ, ποτὲ δὲν ἔγραψε χωριστὸ συνεχὲς ὑπόμνημα στὸν Ἰουβενάλιο, ὅπως συνήθως ὑπέθεταν, ἀλλὰ ὅτι ἐκλέγοντας διάφορα χωρία γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ σὰν ἐπεξηγήσεις στὸ ἔργο του γιὰ τὴν Ὀρθογραφία,⁵ ἀπλῶς πῆρε περισσότερα ἀπὸ τὸν ἀγαπημένο του ποιητὴ, τὸν Ἰουβενάλιο, παρὰ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς. Μόνο στὸ τέλος ἀκριβῶς τοῦ αἰῶνα βρίσκουμε ἕναν λόγιο, τὸν Filippo Beroaldo τὸν πρεσβύτερο (1453-1505), νὰ συγκεντρῶνῃ σκόπιμα τὴν προσοχὴ του στὴν ἐρμηνεία λατίνων συγγραφέων.⁶ Ὁ Beroaldo ἔγινε

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 61. Γιὰ ἕνα κατάλογο τῶν συγγραμμάτων του βλ. τοῦ N. Perotti τὴ μετάφραση τοῦ *Enchiridion* τοῦ Ἐπικτήτου ἐκδ. R.P. Oliver (Urbana Ill, 1954).

² Ἔτσι γιὰ παράδειγμα ὁ Sandys II 93. Γιὰ τὸν Leto βλ. ἀνωτέρω, σελ. 60 κ.έ.

³ Βλ. Zabughin, *Pomponio Leto* I 264 (ἀνωτέρω σελ. 60 σημ. 2) καὶ ἰδίως Zabughin, *Virgilio nel Rinascimento Italiano* I (1921) 190 κ.έ., γιὰ τὰ χειρόγραφα ποῦ βρῆκε στὴν Βοδλημιανὴ καὶ τὶς βιβλιοθηκὲς τοῦ Βατικανοῦ.

⁴ Βιογραφικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς λεπτομέρειες γι' αὐτὸν ἔχει καταγράψει ὁ R.P. Oliver στὸ ἔργο του «Giovanni Tortelli», *Studies presented to D. M. Robinson* II (1953) 1257-71. Διαβάζουμε μερικά διασκεδαστικὰ ἀνέκδοτα, ἀλλὰ δὲν μπόρεσα νὰ ἀνακαλύψω ὁποιαδήποτε μαρτυρία γιὰ τὸ ὅτι ὁ Poggio πέταξε ἕνα κώδικα τοῦ Λιβίου στὸ κεφάλι τοῦ ἀντιπάλου του Tortelli.

⁵ *Commentaria grammatica de orthographia dictionum e Graecis tractatum* (γραμμμένο τὸ 1449, τυπώθηκε πρώτη φορὰ τὸ 1471). Γιὰ τὶς παραθέσεις του ἀπὸ τὸν Ἰουβενάλιο βλ. E. M. Sanford, *TAPA* 82 (1951) 207 κ.έ.—Ὁ B. A. Müller, *Philolog. Wochenschr.* 50 (1930) 111 κ.έ. δίνει μερικὲς βοθητικὲς παρατηρήσεις καὶ ἀναφορὲς γιὰ τὴ στίξη τῶν τυπωμένων βιβλίων τῆς Ἀναγεννήσεως. Πρβλ. *Ιστορία* I, 213 κ.έ.

⁶ 1476 Πλω. *n.h.*, 1500 Ἀπουλήιος κτλ. Γιὰ τὴ μέθοδο ὑπομνηματισμοῦ τοῦ Beroaldo βλ. K. Krautter, «Philologische Methode und humanistische Existenz, Filippo Beroaldo und sein Kommentar zum Goldenen Esel des Apuleius», *Humanistische Bibliothek*, Σειρὰ I: Πραγματεῖες, τόμ. 9 (1971) 37 κ.έ.

ένας από τους πιό διαπρεπεῖς δασκάλους τῶν κλασσικῶν στό πανεπιστήμιο τῆς γενετείρας του Bologna, τὸ περίφημο κέντρο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἴσως ὡς ἓνα σημεῖο νὰ εἶχε ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὸν μεγάλο φίλο του Poliziano, μὲ τὸν ὁποῖο καὶ ἀλληλογραφοῦσε, πού ἐπέμενε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον στὴν ἀνάγκη τῆς ἐρμηνείας καὶ πού τὸ ἔργο του *Miscellanea* ἔδωσε ἀκόμα καλύτερα παραδείγματα ἀπὸ ὅ,τι οἱ *Annotationes* τοῦ Valla. Ὁ Codrus Urceus, πού δίδασκε ἑλληνικά στό ἴδιο πανεπιστήμιο, εἶπε γιὰ τὸν Beroaldo «per excellentiam quandam... commentatorem Bononiensen... legem... commentandi non servasse modo... sed prope constituisse». Ἐν πραγματικὰ ἦταν αὐτὸς ὁ πρῶτος πού καθιέρωσε τὴν «lex commentandi», εἶχε ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα καὶ μετὰ μιμητές, πού χωρὶς κανένα φόβο σχολίαζαν ἀκόμα καὶ τοὺς μεγαλύτερους ρωμαίους κλασσικούς,¹ κι ἔτσι συνέχιζαν τὸ ἔργο τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν.

Παρὰ τὴν ἀνάπτυξη πού ὅπως μόλις περιγράψαμε ὑπῆρχε στὴν Bologna, τὰ παλιὰ ἰταλικά πανεπιστήμια² δὲν ἔπαιξαν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν προώθηση τῆς διδακτικῆς πλευρᾶς τῆς φιλολογίας τῆς Ἀναγεννήσεως. Καθὼς θὰ δοῦμε, περισσότερα πέτυχαν νέα ἰδρύματα πέρα ἀπὸ τὶς Ἄλπεις. Ὑπῆρχαν ὁμως σοβαρὰ διδακτικά ἰδρύματα στὴν Ἰταλία ἔξω ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια. Ἐνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα ἦταν τὸ λεγόμενο «Studio»³ στὴν Φλωρεντία, πού ἰδρύθηκε τὸ 1321, ἀφοσιώθηκε στὴ φιλολογία καὶ τὴ λογοτεχνία, καὶ κάλεσε σχεδὸν ὅλους τοὺς διαπρεπεῖς ἰταλοὺς καὶ ἑλληνες λογίους τοῦ δέκατου τέταρτου καὶ δέκατου πέμπτου αἰῶνα νὰ δώσουν δημόσια μαθήματα. Τὸ «Studio» μεταρρυθμίσθηκε τὸ 1420. Ὁ Poliziano ἦταν πρῶτα μαθητῆς του κι ἔπειτα ἓνας ἀπὸ τοὺς διασημότερους φωστῆρες του. Ἐνα πολὺ νεώτερο ἴδρυμα ἦταν τὸ «Sodalitas Φιλελλήνων»⁴ στὴν Βενετία, πού ἰδρύθηκε τὸ 1500. Λόγιοι ἀπὸ ξένες χῶρες ἔγιναν μέλη του, ὅταν ἐπισκέφθηκαν τὴν Ἰταλία (ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Ἐρασμος τὸ 1508). Ἡ Βενετία εἶχε τὰ δικά της ἑλληνικά scriptoria, πού συνδέονταν στενὰ μὲ τὰ scriptoria τῆς Κρήτης, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὸν μεγάλο τυπογραφικὸ οἶκο τοῦ Ἄλδου Μανουτίου (1449-1515) καὶ τῆς οἰκογενείας του. Ὁ Ἄλδος μὲ εὐγνωμοσύνη ἀνεγνώριζε ὅτι ἦταν μαθητῆς τοῦ νεώτερου

¹ Βλέπε Knauer (ἀνωτέρω, σελ. 63 σημ. 4) σελ. 64 κ.έ. γιὰ τὸν Βεργίλιο.

² Σύντομη ἐπισκόπηση τῶν τελευταίων μεσαιωνικῶν καὶ πρώιμων οὐμανιστικῶν σχολῶν δίδει ὁ F. Paulsen στό *Geschichte des gelehrten Unterrichts* I (1919, ἀνατυπώθηκε τὸ 1960) 13-77. P.O. Kristeller, *Die italienischen Universitäten der Renaissance*, Schriften und Vorträge des Petrarca Instituts, Köln I [1953],

³ Salutati, *Epist.* II 84 «legum et liberalium artium Studium». Γιὰ τὸ «studio fiorentino» ἰδίως τὸν Poliziano, βλ. Isidoro del Lungo, *Florentia* (1897), σελ. 101 κ.έ.

⁴ D.J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice* (1962), σελ. 128 κ.έ. γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὰ μέλη τῆς «Ἀκαδημίας τοῦ Ἄλδου».

Guarino,¹ πὺ τὸν δίδαξε λατινικά καὶ ἑλληνικά, καὶ ἐνὸς ἄλλου λιγώτερο διάσημου λογίου τῆς Βερόνας, τοῦ Gasparino, ἐνὸς ἔξοχου γραμματικοῦ τῆς λατινικῆς. Ἔτσι ἦταν καλὰ ἐφοδιασμένοι γιὰ νὰ γίνῃ ἐκδότης καθὼς καὶ ἐκτυπωτῆς ἀρχαίων καὶ οὐμανιστικῶν κειμένων.² Ἡ Ἀκαδημία τοῦ τῶν ἑλληνιστῶν τὸν ἐνθάρρυνε καὶ τὸν βοήθησε νὰ παρουσιάσῃ μέσα σ' ἓνα μόνον χρόνο, τὸ 1502, πέντε πρῶτες ἐκδόσεις ἑλλήνων συγγραφέων ἀπὸ τις εἴκοσι ἑπτὰ ἑλληνικὲς *editiones principes*, πὺ παρουσιάστηκαν συνολικά σὲ εἰκοσιένα χρόνια.³ Ὁ Ἄλδος δημοσίευσε τὴν πρώτην συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ Poliziano, τοῦ ὁποίου ἦταν ἐνθουσιώδης θαυμαστῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Βενετικὴ «Sodalitas» καὶ τὸ Φλωρεντινὸ «Studio» νέες ἀκαδημίαι ἐμφανίσθησαν σὲ ἄλλες πόλεις. Ἡ ἰδιαίτερα προσωπικὴ Ἀκαδημία τοῦ Pomponio Leto ἤκμασε καὶ δεινοπάθησε στὴν Ρώμη, ὅπως εἶδαμε. Ποιητὲς καὶ λόγιοι ἦταν ἓνα κόσμημα γιὰ τὴν αὐτὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀλφόνσου στὴν Νεάπολη. Ὁ Valla διακρινόταν στὶς σοφὲς συζητήσεις στὶς ὁποῖες ἔπαιρνε μέρος ὁ βασιλιάς,⁴ ἀλλὰ ἡ Ἀκαδημία πὺ αὐτὸς προστάτευε φαίνεται ὅτι πρωτίστως ἦταν μιὰ συγκέντρωση ποιητῶν, λόγιων βέβαια ποιητῶν, ὅπως ὁ Antonio Beccadelli, ὁ συγγραφέας τοῦ ἐντυπωσιακοῦ *Hermaeroditus*, πάνω ἀπ' ὄλους ὁ Giovanni Pontano (1426-1503),⁵ τοῦ ὁποίου ὁ κομψὸς λατινικὸς ποιητικὸς καὶ πεζὸς λόγος ἔτερπε τὴν ἀκοή τοῦ Ἐράσμου, καὶ τέλος ὁ Jacopo Sannazaro (1458-1530).

Ἡ Φλωρεντία ἐγένεο ὁ τόπος συναντήσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως τὸ 1439, ὅταν συγκλήθηκε ἐκεῖ νέα Σύνοδος γιὰ τὴν ἐπανένωση τῶν ἐκκλησιῶν. Αὐτὸ ὠδήγησε στὴν ἵδρυση ὑπὸ τὴν προστασία τῶν Μεδίκων τῆς πρώτης ἀπὸ τις ἰταλικὲς Ἀκαδημίαι. Ὁ Γεώργιος Γεμιστός, πὺ γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ αὐτονομαζόταν Πλήθων⁶ (συνώνυμο τοῦ Γεμιστὸς καὶ ἠχητικὰ κοντὰ στὸ Πλάτων), εἶχε ἐπεξεργασθῆ τὸ δικό του φιλοσοφικὸ σύστημα μέσα

¹ Στὴν ἀφιέρωση τῆς ἐκδόσεώς του τοῦ Θεοκρίτου (1495) στὸν Battista Guarino (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 62).

² C. Dionisotti, «Almo Manuzio umanista», *Lettere Italiane* 12 (1960) 375 κ.έ.

³ Γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου βλ. Geanakoplos (ἀνωτέρω, σελ. 65 σημ. 4), σελ. 116 κ.έ. καὶ *passim*. Γιὰ τις πέντε πρῶτες ἐκδόσεις ἑλλήνων συγγραφέων τὸ 1502 βλ. A. A. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Alde* (τρίτη ἐκδοση 1834, ἀνατ. 1953).

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 42. Πρβλ. T. de Marinis, *La biblioteca Napoletana dei Rè d' Aragona*, 4 τόμοι (1947-52).

⁵ Ioannis Ioviani Pontani, *De Sermone libri sex*, ἐκδ. S. Lupi καὶ A. Riscato (1954) ἀπὸ ἓνα ἰδιόχειρο χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα πὺ ἀπόκειται στὴν Βιέννη, μὲ εἰσαγωγὴ καὶ ἀναφορὰ στὸν Ἐράσμο, σελ. XIV. Ἄλλὰ ὁ Pontano δοκίμασε νὰ τὰ καταφέρῃ μὲ τὸ κείμενο τοῦ Λουκρητίου, Lucr. ἐκδ. Munro (1872^a, σελ. 6 καὶ 11), πὺ δίνει μιὰ πρώτην τάξεως ἐπισκόπηση τῆς φιλολογίας γιὰ τὸν Λουκρήτιο κατὰ τὸ Quattrocento. Βλ. καὶ B. L. Ullmann, «Pontano's Handwriting», *IMU* 2 (1959) μὲ 8 πίνακες.

⁶ F. Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra* (Paris 1956). Βλ. ἰδίως σελ. 327 κ.έ. «Pléthon et les humanistes», 370 κ.έ., καὶ 384 κ.έ.

στην νεοπλατωνική παράδοση, πού ποτέ δὲν εἶχε σβῆσει στὸ Βυζάντιο. Ὅταν ἤλθε στὴν Φλωρεντία, ὡς μέλος τῆς Συνόδου, ἡ κατάρτισή του στὴν Πλατωνική φιλοσοφία ἔκαμε τόσο βαθειὰ ἐντύπωση στὸν Cosimo de' Medici (πού ἦταν στὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸ 1434), ὥστε αὐτὸς συνέλαβε τὴν ἰδέα νὰ ἰδρῦση μιὰ ἐλεύθερα ὀργανωμένη Πλατωνική Ἀκαδημία στὴν ἴδια του τὴν πόλη.¹ Κι ἀναβίωσε ἀκόμα τὴ συνήθεια νὰ ἐορτάζωνται τὰ γενέθλια τοῦ Πλάτωνος μ' ἓνα συμπόσιο.² Εὐτυχῶς στὸ πρόσωπο τοῦ Marsilio Ficino (1433-99) βρῆκε ἓναν ἰκανὸ Πλατωνιστὴ — λένε ὅτι στὸ δωμάτιό του εἶχε συνεχῶς ἀναμμένη μιὰ λυχνία μπροστὰ στὴν προτομή τοῦ Πλάτωνος — πού ἦταν σὲ θέση νὰ μεταφράσῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς διαλόγους του. Ὁ λατινικὸς Πλάτων συμπληρώθηκε τὸ 1477 καὶ τυπώθηκε τὸ 1482, ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἑλληνικοῦ του κειμένου ἀπὸ τὸν Μουσοῦρο στὰ τυπογραφεῖα τοῦ Ἄλδου τὸ 1513. Ἀκολούθησε ἓνας Πλωτῖνος στὰ λατινικά, ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ficino, τὸ 1492. Τὸ νὰ μπορῆ νὰ ἔχη κανεὶς στὴ διάθεσή του ἓνα πλήρες κείμενο τοῦ Πλάτωνος ἴσως ἦταν πιὸ σημαντικό ἀπὸ ὅλες τὶς προσπάθειες νὰ τὸ ἐξηγήσουν ἐκ νέου. Ἀλλὰ προσπάθειες ἔγιναν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ficino ἐπεχείρησε μιὰ νέα ἐρμηνεῖα στὸ ἔργο του *Theologia Platonica*,³ πού τὸ συμπλήρωσε μὲ ἓνα βιβλίο *De Christiana religione*. Ἐνα ἀπόσπασμα τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματός του στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Ρωμαίους σώζεται ἀκόμα. Ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ficino, ὁ Giovanni Pico della Mirandola (1463-94), συγγραφέας τοῦ προγραμματικοῦ ἔργου *Oratio de hominis dignitate*,⁴ ἔδινε δημόσια μαθήματα τότε στὴν Φλωρεντία γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο. Σὲ κανέναν ἄλλον ἰταλικὸ κύκλο δὲν συζητιόταν τόσο σοβαρὰ τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα⁵ τῆς σχέσεως μεταξὺ ἀρχαιότητος καὶ Χριστιανισμοῦ. Ἡ φλωρεντινὴ ὁμως μέθοδος συμφιλώσεώς των ἦταν ἓνα εἶδος μυστικοῦ συμβολισμοῦ.⁶ Αὐτὸς ὁ νέος Πλατωνισμὸς εἶχε καθολικὴ ἐπίδραση στὸν ἰσπανικὸ μυστικισμὸ καθὼς καὶ στὶς βόρειες χῶρες. Ὁ St. Thomas More προχώρησε ὡς τὸ σημεῖο νὰ μεταφράσῃ στὰ ἀγγλικά μιὰ «Βιογραφία τοῦ Pico, κόμητος τοῦ Mirandola, καὶ μεγάλου ἄρχοντος τῆς Ἰταλίας». Ὅταν πρόκειται γιὰ βασικὲς ἰδέες τοῦ Πλάτωνος

¹ Nesca A. Robb, *Neoplatonism of the Italian Renaissance* (1935).

² Ἔτσι λέει ὁ Ficino στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μεταφράσεώς του τοῦ *Συμποσίου*. Πρβλ. R. Marcel, Marsile Ficin, *Commentaire sur le Banquet de Platon* (1956).

³ Marsile Ficin, *Theologie platonicienne de l'immortalité des âmes*, 2 τόμοι. Κριτικὴ ἀποκατάσταση κειμένου καὶ μετάφραση τοῦ R. Marcel (1964-5).

⁴ Τὸ ἔργο *L'opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell'Umanesimo*, *Convegno internazionale*, Mirandola 1963, Istituto nazionale di studi sul Rinascimento, Firenze 1965, περιέχει ποικίλες συνεργασίες γιὰ τὰ γραπτὰ τοῦ Pico καὶ τὴν ἐπίδραση του σὲ ἄλλες χῶρες. Τὸ ἔργο του *Carmina Latina* ἀνακαλύφθηκε καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν W. Spreyer (1964).

⁵ Γιὰ τὴν ἀπροβλημάτιστη στάση τοῦ Πετράρχη βλ. ἀνωτέρω, σελ. 12 κ.έ.

⁶ Γιὰ τὴν διαφορετικὴ λύση πού πρόσφεραν ὁ Colet καὶ ὁ Ἐρασμος βλ. πιὸ κάτω σελ. 84.

φυσικό νὰ ὑφίστανται μεταβολὴ στὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας¹ καὶ νὰ παραμείνουν παρ' ὄλες τὶς μεταμορφώσεις τους μιὰ πνευματικὴ κινητήρια δύναμη. Στὴν ἀποφασιστικὴ στιγμὴ ὁ Πετράρχης,² ἀντιστρέφοντας τὴν κρίση προηγούμενων ἐποχῶν, εἶχε ἀναγνωρίσει τὸν Πλάτωνα ὡς τὸν «philosophorum princeps», καὶ ὡς «princeps» τὸν εἶχε δεχθῆ ἡ Ἀναγέννηση. Ἄλλὰ δὲν ὑπῆρχε αὐστηρὴ ὁμοιομορφία ποιότητος καὶ ἐνδιαφέροντος ἀνάμεσα στὰ ἐννέα μέλη τῆς Φλωρεντινῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Poliziano ἦταν βέβαια ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ μέλη καὶ ἀγαποῦσε πολὺ τὸν Pico, νεώτερό του κατὰ ἐννέα χρόνια, μὲ τὸν ἔπαινο τοῦ ὁποῦο τελείωσε πανηγυρικὰ τὰ *Miscellanea* του. Ποτὲ ὅμως δὲν ἰσχυρίσθηκε ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν Πλατωνικός ἢ ἀληθινὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ μόνον ἕνας «grammaticus»³ ἀκόμα κι ὅταν ἐξηγοῦσε ἕνα φιλοσοφικὸ κείμενο ἢ στοχαζόταν πάνω σ' ἕνα σύστημα ἐπιστημονικῶν καὶ ἐμβριθῶν θεωριῶν στὸ ἔργο του *Panepistemon*.⁴ Ὡστόσο ἀπ' αὐτὸ τὸ βιβλίο του εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ἀπέριπτε τῇ φιλοσοφίᾳ, ποὺ ἀπὸ συστηματικὴ σκοπιὰ περιελάμβανε τὴ φιλολογία. Ἀπλῶς ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὅτι ἀνῆκε ὄχι στοὺς παντογνώστες φιλοσόφους ἀλλὰ στὶς μετρίφρονες τάξεις τῶν λογίων.

Κυρίως ὁ φλωρεντινὸς Νεοπλατωνισμὸς ἄσκησε τὴν πιὸ ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὶς χῶρες πέρα ἀπὸ τὶς Ἄλπεις. Ἄλλὰ σποραδικὲς πρώιμες ἐπαφές, τόσο ἐπίσημες ὅσο καὶ ἰδιωτικές, εἶχαν ἤδη προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας στὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Εὐρώπη. Ὁ Πετράρχης εἶχε πάει τὸ 1356 σὰν ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὸ Μιλάνο στὴν Πράγα, ὅπου ἔμενε ὁ αὐτοκράτωρ Κάρολος Δ', καὶ ἄφησε βαθεῖα ἐντύπωση πίσω του. Τὸ 1361 ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ ἔστειλε ἀντίγραφα δύο ἐγγράφων γιὰ τὰ προνόμια ποὺ εἶχε χορηγήσει ὁ Κάϊσαρ καὶ ὁ Νέρων στὴν Αὐστρία· ἐκεῖνος ὅμως, ἀφοῦ ἐξήτασε τὴ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος τους, ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ τὴν αὐθεντικότητά τους,⁵ σχεδὸν ἕναν αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τοῦ Valla κατὰ τῆς δωρεᾶς τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ ἀρχιγραμματεὺς-σύμβουλος τοῦ Καρόλου, Johannes von Neumarkt,⁶ ἦταν ἕνας στοργικὸς θαυμαστής τοῦ Πετράρχη, καὶ στὸν διανο-

¹ Βλέπε Ἱστορία I, 76-77.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 16.

³ Γιὰ τὸ γραμματικὸς βλέπε Ἱστορία I, 187 κ.έ. A. Poliziano, *Le selve e la strega per cura di Isidoro Del Lungo* (1925), σελ. 222 «non... philosophi nomen occupo... nec aliud mihi nomen postulo quam grammatici». Πρβλ. [«Lamia»] αὐτόθι, σελ. 226 «nomen vero aliis philosophi reliquero. Me... grammaticum vocatote...».

⁴ B. Weinberg, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance* (1961), σελ. 3.

⁵ *Lett. sen.* XVI 5 (τόμ. II 490 κ.έ. Fracassetti), πρβλ. E. H. Wilkins, *Life of Petrarch* (1961) σελ. 176.

⁶ *Schriften Johannis von Neumarkt*, ἐκδ. J. Klapper, *Vom Mittelalter zur Reformation* 6. 1, 2 (1930-2).

ούμενο κύκλο του μπορούμε να βρούμε μιὰ κάποια ἀναλογία μὲ μερικούς ἀπὸ τοὺς οὐμανιστικούς κύκλους τῶν αὐλῶν τῆς Ἰταλίας. Ὁ Rienzo ἐπίσης ἔκεῖ εἶχε βρεῖ στὰ 1350 καταφύγιο καὶ εἶναι ὀλοφάνερα αἰσθητὴ ἢ ἐπίδραση τοῦ ὕφους του στὴ γλῶσσα τῆς Γερμανικῆς Ἀρχιγραμματείας.

Αὐτὴ ὅμως ἡ πρῶμη ἐπαφὴ δὲν ἦταν ὁ πρῶτος πραγματικὸς καρπὸς τοῦ οὐμανισμοῦ στὸ Βορρᾶ, παρὰ μόνον ἓνα ἐπεισόδιο δίχως σοβαρὲς συνέπειες, ποὺ μπορούμε νὰ ὀνομάσωμε γερμανικὸ προουμανισμό.¹ Ἡ δευτέρη, πιδ ἔντατικὴ ἐπαφὴ ἔγινε σχεδὸν ἓναν αἰῶνα ἀργότερα ἀπὸ τὸν Enea Silvio Piccolomini (1405-64),² μαθητὴ τοῦ Filelfo στὴν Φλωρεντία, ποὺ ὑπηρέτησε κι αὐτὸς στὴν ἀρχιγραμματεία τοῦ αὐτοκράτορος, τῆ φορὰ αὐτῆ τοῦ Φρειδερίκου Γ', στὴν Βιέννη (1442-55). Ὁ Enea Silvio εἶχε λάβει μέρος στὴ σύνοδο τῆς Βασιλείας,³ ὅπου γιὰ ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὸ 1432 παρακολούθησε τὴν τραγωδίαν τῆς μάταιης προσπάθειάς της νὰ συμφιλιώσῃ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς Ρώμης μὲ τὰ ἰδιαιτέρως συμφέροντα τῶν ἐθνῶν. Μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι μόνον ἡ ἡγεσία τῆς ἐκκλησίας μπορούσε νὰ σώσῃ τὴν Εὐρώπη, ἔγινε ἱερεὺς καὶ ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἐξαιρετικὰ σύντομη σταδιοδρομία ἐπίσκοπος τῆς Τεργέστης (τὸ 1447), ἐπίσκοπος τῆς Σιένα (τὸ 1450) — γενέτειρά του ἦταν ἓνα χωριὸ κοντὰ στὴν Σιένα, τὸ Corsignano, ποὺ τῶρα ὀνομάζεται πρὸς τιμὴν του Pienza — καρδινάλιος (τὸ 1456) καὶ

¹ Ὁ E. Winter προσπάθησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ μιὰ οὐσιωδῶς θρησκευτικὴ κίνησις τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα στὴν Βοημία ἦταν ὁ κρῖκος μετὰξὺ τοῦ πρῶμου ἰταλικοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῆς «Devotio moderna» ποὺ ἀναπτύχθηκε στὶς Κάτω χῶρες (βλ. κατωτέρω, σελ. 81 κ.ἑ.): (Die europäische Bedeutung des böhmischen Frühhumanismus) *Zeitschrift für deutsche Geistesgeschichte* I (1935) 233 κ.ἑ. καὶ ἰδίως «Frühhumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert», *Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens* 2 (Akademie-Verlag Berlin 1964), σελ. 9, 169 κ.ἑ. Τίς ἀπόψεις τοῦ Winter ὑπεστήριξε μὲ σθένος ὁ H. F. Rosenfeld. «Zu den Anfängen der Devotio moderna». *Festgabe für O. Pretzel* (1963) σελ. 239 κ.ἑ. Ἄλλὰ ἡ ἐπανάληψις ἀσάφῶν διαβεβαιώσεων δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξις αὐτῆς τῆς νέας ὑποθέσεως. Φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχουν φιλολογικὰ στοιχεῖα στὴν Βοημικὴ κίνησις.

² *Opera omnia* (Basle 1551), [ἀνατυπώθηκε τὸ 1967] καὶ 1571). «Briefwechsel», ἔκδ. R. Wolkan, *Fontes rerum Austriacarum*, II. Abteilung 61.62. 67.68 (1909-18) ὄχι ἀκόμα πλήρως. *Prosatori* ἔκδ. Garin (1952), σελ. 661-87 (ἓνα μικρὸ μόνον ἀπάνθισμα ἀπὸ τὸ «Commentarii rerum memorabilium»). *Enea Silvio Piccolomini. Papst Pius II. Ausgewählte Texte aus seinen Schriften* ἔκδ., μετάφρ. καὶ βιογραφικὴ εἰσαγωγή ἀπὸ τὴν Berthe Widmer (1960). Γιὰ τὴν τρίτομην μονογραφίαν τοῦ Georg Voigt βλ. ἀνωτέρω, σελ. 19. G. Paparelli, *Enea Silvio Piccolomini*, Biblioteca di cultura moderna 481 (1950). E. Garin, «Ritratto di E.S.P.», *La cultura filosofica del Rinascimento Italiano* (1961), σελ. 38-59 μὲ βιβλιογραφία. Πρβλ. ἐπίσης A. R. Baca «Enea Silvio Piccolomini's Verteidigung der Literatur», *Antike und Abendland* 17 (1971) 162 κ.ἑ.

³ *De gestis Concilii Basiliensis Commentariorum libri II* (1440), νέα ἔκδοσις καὶ μετάφρασις ἀπὸ τοὺς Denys Hay καὶ W. K. Smith στὰ Oxford Medieval Texts (1967).

τελικὰ Πάπας Πίος Β': «Sum Pius Aeneas. . . fama super aethera notus» (Βεργ. *Αἶν.* I, 378 κ.έ.). «Ὅλο τὸν καιρὸ δροῦσε σὰν προικισμένος συγγραφέας. Δὲν ἦταν μεγάλος ποιητής, ἂν καὶ ὁ Φρειδερίκος Γ' τὸν εἶχε στέψει σὰν νὰ ἦταν μεγάλος, οὔτε διαπρεπὴς λόγιος. Εἶχε ὅμως πλατεῖα μόρφωση καὶ ἦταν εὐχάριστος ἀφηγητὴς ἱστοριῶν.¹ Ἐπιπλέον αὐτὸς ἔκαμε περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλον γιὰ νὰ ἐξάπλωθῇ στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη ἓνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν λατινικὴ εὐγλωττία, γιὰ τὴν κλασσικὴ παιδεία² καὶ γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ γεωγραφία.³ Σὰν μεσάζων ξεπέρασε ὅλους τοὺς συγχρόνους του, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο τοῦ ἀξίζει μιὰ θέση στὴν ἱστορία τῆς φιλολογίας. Ἐνα χρόνον μετὰ τὴν ἐκλογή του στὸν παπικὸ θρόνον ὑπέγραψε τὸ ἔγγραφο τῆς ἰδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βασιλείας, ποὺ σ' ἀντίθεση μὲ τὰ παλαιὰ πανεπιστήμια ἔγινε ἀμέσως τὸ πραγματικὸ σπίτι τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ὅπως συνεχίζει νὰ εἶναι ὡς σήμερα.⁴ Ἐπειτα ὅμως, πρὸς ἀπογοήτευση τῶν γεμάτων ἐλπίδες οὐμανιστῶν καὶ λογίων, ἔχασε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ γράμματα καί, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἀκαρπῆ προσπάθεια νὰ προσηλυτίσῃ τὸ σουλτάνο ποὺ εἶχε καταλάβει τὴν Κωνσταντινούπολη, συγκέντρωσε στὰ ὑπόλοιπα χρόνια τῆς ζωῆς του ὅλες τὶς ἐνέργειές του στὴν ὀργάνωση μιᾶς σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα ἔργα του μὲ θέματα ἱστορικὰ καὶ γεωγραφικὰ, ποὺ περιεῖχαν μεγάλα ἀπανθίσματα ἀπὸ ἀρχαῖες πηγές, ἔμειναν ἀποσπασματικά, ἀλλὰ ἄσκησαν τεράστια ἐπίδραση.⁵ Ἀκόμα καὶ ὁ ἐξερευνητὴς Χριστόφορος Κολόμβος,⁶ σὲ γράμμα του ἀπὸ τὴν Τζαμάικα στὰ 1502/3, παρέθετε τὴν περιγραφὴ του γιὰ τοὺς Μασσαγέτες. Ἡ *Historia Bohemica* τοῦ Enea Silvio καθὼς καὶ ἡ

¹ *Historia de duobus amantibus* (1444), γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποίησε ἐλεύθερα τὴν ἱστορία μιᾶς ἐρωτικῆς περιπετειᾶς τοῦ Καγκελλάριου Caspar Schlick στὴν Βιέννη (ἀνατυπώθηκε στὴ Βουδαπέστη τὸ 1904).

² *De eruditione puerorum* (1450), ἀπευθυνόμενον στὸ νεαρὸ βασιλιά τῆς Βοημίας καὶ Οὐγγαρίας Λαδίσλαο, (ἀνατ. Washington 1940).

³ Γιὰ τὰ συγγράμματά του τὰ ἀναφερόμενα στὴ σύγχρονη ἱστορία βλ. ἀνωτέρω, σελ. 69, σημ. 2 καὶ 3.

⁴ August Rüegg, *Die beiden Blütezeiten des Basler Humanismus. Eine Gedenkschrift zur Fünfhunderjahrfeier der Basler Universität* (1960). Πρβλ. Guido Kisch, «Forschungen zur Geschichte des Humanismus in Basel», *Archiv für Kulturgeschichte* 40 (1958) 194 κ.έ.

⁵ *Historia utique gestarum locorumque descriptio*, ποὺ λιγώτερο ἀκριβολογημένα ὀνομάζεται *Cosmographia*. Γιὰ τὴν σύγχρονη ἱστορία βλέπε τὰ αὐτοβιογραφικὰ *Commentaria rerum memorabilium*.

⁶ «De Asia» κεφ. 12 = *Opera* (1571), σελ. 289, βλ. B. Widmer (ἀνωτέρω σελ. 6 σημ. 2), σελ. 386.2. Ἐνα ἀντίγραφο τοῦ πρώτου μέρους τῆς *Historia* ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ Κολόμβου: (Henry Harrisse), *Don Fernando Colon Historiador de su padre, Ensayo critico* (Sevilla 1871) σελ. 67, 75. Γιὰ τὸν Κολόμβο καὶ τὴ σημαντικὴ γνώση ποὺ εἶχε τῆς ἀρχαίας καὶ οὐμανιστικῆς λογοτεχνίας βλ. A. Cioranescu *Colón, humanista* (Madrid 1967).

Germania του ἔγιναν ὑποδειγματικά ἔργα, πού μαρτυροῦν τὴν συνεχῆ σύνδεση τοῦ ἰταλικοῦ οὐμανισμού μὲ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη.

Ἡ δραστηριότητα τῶν ἰταλῶν λογίων ἐπεκτάθηκε καὶ στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, τὴν Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία. Ὁ Πετράρχης καὶ ἄλλοι ἐξόριστοι Ἴταλοὶ εἶχαν βρεῖ μιὰ καινούργια πατρίδα στὰ νότια τῆς Γαλλίας, ὅπου εἶχαν τὸ πλεονέκτημα εὐκολώτερης εἰσόδου στὶς βιβλιοθήκες τῶν Γαλλικῶν καθεδρικῶν αἰῶν καὶ μονῶν.¹ Ἀλλὰ πόσο ὠφελήθηκε ἡ Γαλλία ἀπὸ τὴν παρουσία ἰταλῶν ἐπισκεπτῶν ἢ μεταναστῶν; Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ Παρίσι τὸ 1361 ὁ Πετράρχης εἶχε ἓνα πιστὸ σύντροφο, τὸν ἱερέα Pierre Bersuire,² πού ἀρχίζε νὰ μεταφράζῃ τὸν Λίβιο γιὰ τὸ βασιλεῖα Ἰωάννη τὸν Ἀγαθό. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς Ρωμαίους ἱστορικοὺς καὶ ἡ προσπάθεια νὰ μεταφραστοῦν σημαντικὰ κείμενα χαρακτηρίζαν ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν Γαλλία. Ὁ Jean de Montreuil (1354-1418)³ καὶ ὁ κύκλος του θαύμαζαν τὸν Πετράρχη καὶ τὸν Salutati καὶ προσπάθησαν νὰ μιμηθοῦν τὸ νέο λατινικὸ ὕφος. Αὐτὸς ὁμοίως καὶ οἱ φίλοι του ἔμειναν μιὰ ἀπομονωμένη ομάδα. Συγκρίνοντας παρόμοια περιστατικά στὴν Ἰταλία καὶ Γερμανία μποροῦμε νὰ ὁμιλοῦμε γιὰ ἓνα Γαλλικὸ προουμανισμό.

Τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία ἦταν ἀκόμα πολὺ ἰσχυρὴ μὲ ἰδιαίτερη κλίση πρὸς τὸν ἐγκυκλοπαιδισμό. Ὁ γραμματέας ὁμοίως τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Παρισιῦ, Jean Charlier de Gerson⁴ (ἀπέθ. τὸ 1429), καὶ μερικοὶ ἄλλοι ἔδειχναν μιὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐξοικείωση μὲ τὰ κλασσικὰ κείμενα. Ἡ βασιλικὴ αὐλή, πού διέμενε σὲ διάφορα μέρη, ἔγινε ἓνα ἄλλο κέντρο πολιτιστικῆς ζωῆς, ἀνοικτὸ σὲ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ἐδῶ ἀναπτύχθηκε ἓνας φιλόδοξος πολιτιστικὸς ἐθνικισμὸς, πού προσπαθοῦσε νὰ συναγωνισθῇ τὸν ἰταλικὸ οὐμανισμό, ἀλλὰ δὲν ἦταν ὁ ἴδιος πολὺ ἀποδοτικὸς στὴ φιλολογία. Σ' ἀντίθεση μ' αὐτὴ τὴν ἐθνικιστικὴ γραμμὴ, ἓνα περισσότερο οἰκουμενικὸ πνεῦμα ἀντιπροσώπευε στὸ Παρίσι ὁ Lefèvre d'Étaples (Faber Stapulensis)⁵ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ γοητεία τοῦ φλωρεντινοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, πού κι αὐτὸς εἶχε σοβαρὰ ἐπηρεάσει τὴν Μαργαρίτα τῆς Ναυάρας καὶ τὴν λόγια αὐλή της.⁶ Ἀπὸ τὴν Ἰταλία κυρίως ἔλληνες λόγιοι, ὅπως ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις, βρῆκαν τὸ δρόμο τους πρὸς τὴ Γαλλία καὶ

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 14.

² F. Simone, «Il Rinascimento Francese», *Biblioteca di Studi Francesi* I (1961) 23.

³ G. Billanovich καὶ G. Ouy, «La première Correspondance échangée entre Jean de Montreuil et Coluccio Salutati». *IMU* 7 (1964) 337 κ.ε. Combes, «Jean de Montreuil et le chancelier Gerson», *Études de philosophie médiévale* 32 (1942), κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος γύρω ἀπὸ προβλήματα τῶν γραμμάτων καὶ θεολογικὰ ζητήματα.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σημ. 3. Ioannis Garlerii de Gerson, *De mystica theologia*, ἐκδ. A. Combes, 1958 (*Thesaurus mundi*), κριτικὴ ἔκδοσις μὲ βιβλιογραφικὴς ἀναφορές.

⁵ Γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν Ἑρασμο, βλ. κατωτέρω, σελ. 116.

⁶ A. Tilley, *The Literature of the French Renaissance* I (1904) 103.

διέδωσαν μιὰ καλύτερη γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας.¹

Δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι Ἴταλοι οὐμανιστὲς ἤρθαν σὰν ἱεραπόστολοι στὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο. Φυσικά, ἡ παγκόσμιας κλίμακας ἐπιστολογραφία τοῦ Poggio² εἶχε ἐπεκταθῆ καὶ στὴν μακρινὴ Δύση, ὄχι ὁμῶς τὰ ταξίδια του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἴσπανοὶ, ὅπως ὁ βασιλιάς Ἀλφόνσος τῆς Ἀραγωνίας, πρὶν πάη στὴν Νεάπολη, καὶ ἡ αὐτὴ τῆς Καστίλλης πρόσεξαν αὐτὴ τὴν κίνηση, καὶ τελικὰ νεαροὶ λόγιοι ἄρχισαν νὰ ἐπισκέπτονται τοὺς τόπους τῆς καταγωγῆς τῆς.³

Τὰ Βρετανικὰ νησιά⁴ τὰ ἐπισκέφθηκαν οἱ Ἴταλοι οὐμανιστὲς ὕστερα ἀπὸ τὶς περισσότερες χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ὁ Poggio⁵ δέχθηκε τὸ 1418 μιὰ πρόσκληση ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Winchester, τὸν Καρδινάλιο Henry Beaufort, πού τὸν εἶχε συναντήσει στὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντίας. Ὅσο ἀπογοητευτικὴ κι ἂν ἦταν αὐτὴ ἡ ἐπίσκεψη γιὰ τὸν Poggio, τοῦλάχιστον ἔδωσε στοὺς ἄγγλους κληρικούς ἐκεῖνο πού φαίνεται πῶς ὑπῆρξε ἡ πρώτη τους ἐπαφὴ μὲ ἓνα διαπρεπῆ Ἴταλὸ λόγιο. Ἄλλος τρόπος ἐπαφῆς ἦταν ὅταν συναντοῦσαν τοὺς παπικούς ἀξιωματούχους καὶ εἰσπράκτορες φόρων πού ἔφθαναν ἀπὸ τὴν Ἰταλία κάθε χρόνο. Ὁ πιὸ γνωστὸς ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ «nuntius et collector» Piero de Monte, μαθητὴς τοῦ Guarino, ἓνας ἀκούραστος ἐπιστολογράφος⁶ καὶ συγγραφέας πιθανὸν τῆς πρώτης στὴν Ἀγγλία οὐμανιστικῆς πραγματείας περὶ τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἐλαττωμάτων. Μέλη τῆς βρετανικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ κλήρου ἐγίναν προστάτες τῆς νέας μαθήσεως καὶ ἔδωσαν φιλοξενία σὲ ξένους λογίους. Ὁ Humphrey, Δοῦξ τοῦ Gloucester, γιὸς τοῦ Ἐρρίκου Δ', εἶχε στὴν ὑπηρεσία του ἀρκετοὺς Ἴταλοὺς οὐμανιστὲς,⁷ τὸν Piero de Monte, τὸν Tito Livio Frulovisi καὶ ἄλλους καὶ εἶχε συγκεντρώσει χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Ἰταλία γιὰ τὴ βιβλιοθήκη του, πού ἔπειτα ἄφησε στὸ πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, ἀλλὰ ὑποτίθεται ὅτι εἶχε διαβάσει τοὺς κλασσικοὺς σὲ Γαλλικὲς μεταφράσεις. Μερικοὶ Ἴταλοι οὐμανιστὲς, ὁ Bruni, ὁ Pier Candido Decembrio, ὁ Gastiglioni, ἀφιέρωσαν τὰ ἔργα τους σ' αὐτόν, ὅπως καὶ στὸν πάπα ἢ τοὺς Μεδίκους. Ὁ Enea Silvio ἦλθε στὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Σκωτία⁸ σὰν ἀπεσταλμένος

¹ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 56 καὶ κατωτέρω, σελ. 76 καὶ 109 κ.έ.

² Walsler, *Poggius* σελ. 298. Πρβλ. Voigt II, 356 κ.έ.

³ Βλ. κατωτέρω, σελ. 109.

⁴ R. Weiss, *Humanism in England during the Fifteenth Century* (2η ἔκδ. 1957).

⁵ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 38.

⁶ «Piero de Monte, Ein Gelehrter und päpstlicher Beamter des 15. Jahrhunderts. Seine Briefsammlung». Ἡ ἔκδ. καὶ ἐρμηνεῖα ἀπὸ τὸν Johannes Haller. *Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom*, τόμ. 19 (1941).

⁷ *Opera* T. Livii de Frulovisiis, rec. C. W. Previté-Orton (1932). Βλ. ἰδίως XIII κ.έ. καὶ XXXV κ.έ.

⁸ G. Paparelli, *Enea Silvio Piccolomini* (1950), σελ. 51 κ.έ.

τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Συνόδου τῆς Βασιλείας.¹ Ἀκόμα καὶ ὁ Ἕλληνας γραμματικὸς καὶ δάσκαλος Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς,² ποὺ ὁ Salutati εἶχε φέρει στὴν Φλωρεντία, ἐπισκέφθηκε αὐτὴ τὴ χώρα.

Ἡ ἐπαφὴ ὁμοῦ ἀνάμεσα στὴν Ἰταλία καὶ τὸ Βορρᾶ διατηρήθηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά: ἀπὸ τὸ Βορρᾶ στὸ Νότο. Ὑπῆρχαν πρῶτ' ἀπ' ὅλα Γερμανοὶ σπουδαστές, ποὺ σύμφωνα μὲ μιὰ παλιὰ παράδοση διέσχιζαν τὶς Ἄλπεις γιὰ νὰ σπουδάσουν Ρωμαϊκὸ καὶ Κανονικὸ Δίκαιο στὸ παλιὸ πανεπιστήμιο τῆς Bologna. Ἀλλὰ τώρα, ἐπειδὴ τοὺς τραβοῦσε ἡ νέα μάθηση, πολλοὶ πῆγαιναν σὲ ἄλλα μέρη, στὴν Πάδουα, τὴν Βενετία, τὴν Φλωρεντία, τὴν Ρώμη. Προέρχονταν κυρίως ἀπὸ παλιές ἢ πλούσιες οἰκογένειες τῶν ἐλευθέρων πόλεων, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Willibald Pirckheimer³ ἀπὸ τὴν Νυρεμβέργη καὶ ὁ Conrad Peutinger ἀπὸ τὸ Augsburg.⁴ Ὁ Peutinger πάντα αἰσθανόταν βαθεῖα ὑποχρέωση πρὸς τοὺς ἰταλοὺς δασκάλους του, ἀφοῦ σαράντα χρόνια μετὰ τὴν παραμονὴ του στὴν Ἰταλία (1482-8) ἐτύπωσε μιὰ συλλογὴ ἀπανθισμάτων ἀπὸ τὰ μαθήματά του. Στὴν Φλωρεντία ἦταν ἀρκετὰ τυχερὸς νὰ συναντήσῃ τὸν Poliziano καὶ τὸν Pico καὶ προσπάθησε σκληρὰ ἀλλὰ μάταια νὰ πάρῃ τὸ περίφημο χειρόγραφο τῶν *Digesta* γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μαξιμιλιανό. Ἦταν σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ διαποτισμένος ἀπὸ τὸ νεοπλατωνικὸ πνεῦμα τῆς Φλωρεντινῆς Ἀκαδημίας, καὶ ἡ Ἀκαδημία τοῦ Pomponio Leto στὴν Ρώμη τοῦ ἔδωσε τὴν ἐμπνευση νὰ συλλέξῃ τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχαιότητες τῆς ἴδιας τῆς χώρας του καὶ νὰ ἰδρῦσῃ μιὰ «Sodalitas literaria Augustana». Ἐξακολούθησε νὰ ἀλληλογραφῆ μὲ τοὺς ἰταλοὺς φίλους του, ὅταν ἔγινε ὁ «cancellarius» τῆς γενετείας του, καὶ ὁ Ἔρασμος τὸν ἐκτιμοῦσε πολὺ γιὰ τὴν «gravitas» καὶ τὴν «prudentia» του.

Μιὰ ἄλλη ὁμάδα γερμανῶν σπουδαστῶν ἦταν πλανόδιοι ποιητές, ἕνα εἶδος γελοιογραφίας τῶν ἰταλῶν περιπλανωμένων οὐμανιστῶν. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἔκαναν περιπετειώδη ταξίδια μέσα ἀπὸ πολλὲς χῶρες ἦταν ὁ Peter Luder (περίπου 1415-74), ποὺ πέρασε κάμποσο καιρὸ στὴν Ferrara σὰν μαθητὴς τοῦ νεώτερου Guarino, πρὶν συνεχίσει γιὰ τὴν Παβία καὶ τὴν Ρώμη ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὄχι δίχως μερικὲς δυσκολίες. Ὅταν τὸν προσκάλεσαν στὴν Χαϊδελβέργη⁵ τὸ 1456, ἀνέφερε στὴν ἀναγγελία τῶν δημόσιων μαθημάτων του:

¹ Βλέπε ἄνωτέρω, σελ. 69.

² Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 32.

³ Willibald Pirckheimer, *Briefwechsel*, ἐκδ. ἀπὸ τοὺς E. Reicke καὶ A. Reimann I (1940, ἀνατυπ. 1970). II (1956). H. Rupprich, «W. Pirckheimer, Beiträge zu einer Wesens-erfassung». *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* 15 (1957) 64 κ.έ.

⁴ «Conrad Peutinger und die humanistische Welt», *Augusta* (1955) 179-86 = *Ausgewählte Schriften* (1960), σελ. 222 κ.έ., καὶ «Augsburger Humanisten und Philologen», *Gymnasium* 71 (1964) 190 κ.έ.

⁵ Ὁ Peter Luder δὲν ἦταν ἕνα μεμονωμένο πρόσωπο, βλέπε G. Ritter, «Petrus Antonius Finariensis, der Nachfolger Peter Luders in Heidelberg. Ein Beitrag zur Geschichte des Frühhumanismus am Oberrhein», *Archiv für Kulturgeschichte* 26 (1936) 89 κ.έ.

«*studia humanitatis i.e. poetarum, oratorum ac historiographorum libros publice legi instituit.*¹ Ἡ νέα formula τοῦ *Salutati*,² καθὼς βλέπομε, εἶχε ἤδη γίνεи δεκτὴ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία.

Στὴν ἴδια κατηγορία, ἀλλὰ σὲ ὑψηλότερη βαθμίδα, ἀνῆκε ὁ Conrad Celtis (1459-1508),³ ποὺ ἔγραψε τὰ καλύτερα λατινικὰ ποιήματα σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῶν Ἄλπεων (*Amores*, 1572, πρβλ. *Ars versificandi*, 1486) καὶ ἦταν ὁ πρῶτος γερμανὸς ποὺ τιμῆθηκε σὰν ποιητῆς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἄφοῦ σπούδασε στὴν Κολωνία καὶ ἔκαμε δημόσια μαθήματα γιὰ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία σὲ ἀρκετὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια, ταξίδεψε στὴν Ἰταλία, ὅπου προσπάθησε στὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα τῶν ἔξι μηνῶν νὰ διδαχθῆ ἀπὸ τὸν Battista Guarino στὴν Ferrara, τὸν Μουσοῦρο στὴν Πάδουα καὶ τὸν Pomponio Leto στὴ Ρώμη. Ὁ Celtis, ἂν καὶ ἦταν ἱκανὸς, ἔμεινε πάντα ὁ μαθητῆς τῶν ἰταλῶν δασκάλων του, καὶ δὲν εἶναι καθόλου σωστὸ νὰ ἀποκαλῆται «ὁ γερμανὸς ἀρχιουμανιστῆς». Ἀπὸ μιὰ ἄποψη ὁμοῦ φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπινοητικός. Τὸ 1497, ὅταν ἔκανε δημόσια μαθήματα γιὰ τὸν Ὁράτιο στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Ingolstadt, ἔπεισε⁴ τὸ συνθέτη Petrus Tritonius νὰ συνθέσῃ τὶς μελωδίαις δεκαεννέα ᾠδῶν γιὰ νὰ τὶς τραγουδοῦν κάθε μέρα στὸ τέλος τῶν μαθημάτων *secundum naturas et tempora syllabarum et pedum*. Κατὰ τὰ ἄλλα ὑπῆρξε μιμητῆς τῶν Ἰταλῶν οὐμανιστῶν ἐκγερμανίζοντας τοὺς τρόπους καὶ τὶς ἰδέαις τους. Ἡ πιὸ ἔνθερμη ἐπιθυμία του ἦταν νὰ μὴ μείνῃ ἡ χώρα του πίσω ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Οἱ ἰταλοὶ οὐμανιστῆς ἦταν περήφανοι γιὰ τὴν ρωμαϊκὴ καταγωγὴ τους καὶ προσπάθησαν νὰ ἀνανεώσουν τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ. Παρόμοια ὁ Celtis ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ὑπογράμμισε τὴν ἀξία τῆς γερμανι-

¹ E. König, «*Studia humanitatis und verwandte Ausdrücke bei den deutschen Frühhumanisten*». *Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation* (Festgabe für J. Schlecht) (1917), σελ. 203.

² Βλέπε ἄνωτέρω, σελ. 29.

³ Conrad Celtis, *Opuscula*, ἐκδ. K. Adel (1966). *Briefwechsel*, ἐκδ. καὶ ἐρμ. ἀπὸ τὸν H. Rupprich, (1934). *Amores* ἐκδ. F. Pindter (1934).

⁴ Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καθαρὰ στὸν πρόλογο τοῦ Simon Minervius στὸ *Varia carminum genera* τοῦ L. Senfl (1534), σελ. 4α (Tritonius) «*qui... ductu et auspiciis Conradi Celtis... hortatu praeceptoris... harmonias composuit*». Οἱ συνθέσεις τοῦ Tritonius τυπώθηκαν τὸ 1507. Διάσημοι σύγχρονοι συνθέτες συνέχισαν αὐτὸ τὸ μετρικὸ ὕφος γιὰ λίγο διάστημα στὶς ἀρχαὶς τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα. Δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν ἡ σύνθεσις τοῦ Athanasius Kircher, μιᾶς μελωδίας στὸν πρῶτο *Πυθιῶνικο* τοῦ Πινδάρου (*Musurgia I* [1650], 541), ἦταν ἀκόμα μέσα σ' αὐτὴ τὴν παράδοσις, ὅπως προσπάθησε νὰ ἀποδείξῃ ὁ J. Müller-Blattau, *Herm.* 70 (1935) 103 κ.έ. Γιὰ τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Celtis, βλ. *Zeitschrift für deutsche Philologie* 46 (1914/15) 287 κ.έ. καὶ *Gymnasium* 71 (1964) 198 κ.έ. Ὁ W. Salmen, *New Oxford History of Music* III (1960), 370 κ.έ. «*the didactic metrical ode: the incentive came from the cultured aristocracy*», παραμέλησε τὴ μαρτυρία γιὰ τὸν Celtis στὸν πρόλογο τῶν *Carmina* τοῦ Senfl, ποὺ ἀναφέραμε ἄνωτέρω.

κῆς ἀρχαιότητος. Ἄρχισε φυσικὰ μὲ μιὰ ἔκδοση τῆς Germania τοῦ Τακίτου (1500), τὸ ἔργο ποὺ πρόσεξαν τόσο πολὺ ὁ Niccolò di Cusa (Nicolaus de Cusa) καὶ ὁ Enea Silvio. Ὁ Celtis ἔκανε καὶ ἔρευνες γιὰ χειρόγραφα, ὄχι ἀρχαίων, ἀλλὰ μεσαιωνικῶν συγγραφέων γερμανικῆς καταγωγῆς. Πραγματικὰ τὸ 1492-3 ἀνεκάλυψε τὰ λατινικὰ θεατρικὰ ἔργα τῆς γερμανίδας μοναχῆς Hrosvitha (δέκατος αἰ.) στὴν μοναστηριακὴ βιβλιοθήκη τοῦ St. Emmeram στὸ Regensburg, καὶ τὸ λατινικὸ ἐπικὸ ποίημα *Ligurinus* γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Α' (δωδέκατος αἰ.). Ἦταν ἐπομένως ἕνας κλασσικὸς φιλόλογος, ποὺ ἐργαζόταν κατὰ τὸν ἰταλικὸ τρόπο, αὐτὸς ποὺ ἐγκαίνιασε τὴν γερμανικὴ φιλολογία.¹

Ὁ Celtis εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ βρῆ ἕνα μεσαιωνικὸ ἀντίγραφο ἑνὸς ἀρχαίου χάρτη, ποὺ τὸν ἄφησε στὸ φίλο του Peutinger γιὰ νὰ τὸν ἐκδώσῃ. Ἄν καὶ δὲν τὸν ἐξέδωσε αὐτὸς, ἀλλὰ ὁ Marcus Welser, μόλις στὸ τέλος τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα, αὐτὸς ὁ χάρτης ἀκόμα καὶ σήμερα ἀποκαλεῖται *Tabula Peutingeriana*. Ὁ Celtis συνέλαβε τὸ σχέδιο μιᾶς *Germania illustrata*, τοῦ εἴδους τῆς *Italia illustrata* τοῦ Flavio Biondo, γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὸ παρελθὸν τοῦ Γερμανικοῦ λαοῦ (σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν αὐτοκρατορία). Αὐτὸς ὠργάνωσε καὶ φιλολογικὲς ἐταιρεῖες, ἐπάνω στὸν τύπο τοῦ Pomponio Leto, σ' ὅλη τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη. Ὁ οὐμανιστικὸς ἐθνικισμὸς τοῦ Celtis ἀπὸ μόνος του δὲν ἔκαμε κανένα κακὸ, ἀτυχῶς ὅμως μποροῦσε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ τευτονικὴ παντομίμα, στὴν παράλογη σύγχυση ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Celtis τῆς ἀρχέγονης σοφίας τῶν Δρυιδῶν μὲ τὸν νεοπλατωνικὸ μυστικισμὸ καὶ στὴν ταύτιση ποὺ ἔκανε ὁ Hutten τῆς γερμανικῆς ἀρετῆς, ὅπως τὴν ἐξυμνεῖ ὁ Τάκιτος, μὲ τὴν πρῶιμη χριστιανικὴ εὐσέβεια.

Πολὺ στενωτέρους δεσμοὺς μεταξὺ τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Βορρᾶ ἀπὸ ἐκεῖνους ποὺ εἶχαν δημιουργήσει οἱ πλανόδιοι σπουδαστὲς καὶ οἱ περιπλανώμενοι ἱππότες ἀνέπτυξαν ὁ Niccolò di Cusa² καὶ ὁ Rodolphus Agricola, ποὺ σπούδασε στὴν Παβία καὶ στὴν Ferrara μὲ δύο διακοπὲς ἀπὸ τὸ 1468 ὡς τὸ 1479. Τίς ἐπισκέψεις τοῦ Niccolò στὴν Ἰταλία τίς ἔχοιμε ἤδη ἀναφέρει καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν Agricola σὰν ἕνα ἀπὸ τοὺς προκατόχους τοῦ Ἑράσμου.

Ἀπὸ τὴν Γαλλία ὁ Jean de Montreuil,³ ὁ μεγάλος θαυμαστής τοῦ Πετράρχη, εἶχε σταλῆ ἀπὸ τὸ βασιλιὰ Κάρολο ΣΤ' τὸ 1412 στὴν Ρώμη καὶ τὴν Φλωρεντία, ὅπου συνάντησε τὸν Bruni καὶ τὸν Niccoli καὶ στὸ γυρισμὸ ἔφερε μαζί του ἀντίγραφα τοῦ Πλάτου, τοῦ Οὐάρρωνος καὶ τοῦ Λιβίου. Τὸ δεῦτερο ἕμισυ τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα ὁ Robert Gaguin (1433-1501) πῆγε ἀπὸ

¹ Ὁ J. Dünninger, «Geschichte der deutschen Philologie». *Deutsche Philologie im Aufriß* I³ (1957) 87 κ.έ. ἔκαμε τὴ σωστὴ ὑπογράμμιση γιὰ τὴ σημασία τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως στὴν ἀρχὴ τῆς γερμανικῆς φιλολογίας γενικὰ, ἴσως ὅμως ὄχι ἀρκετὰ γιὰ τὰ προσωπικὰ χαρίσματα τοῦ Celtis.

² Βλ. ἀνωτέρω σελ. 46, καὶ κατωτέρω, σελ. 81 καὶ 161.

³ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 71.

τὸ Παρίσι σὲ πολλές ἐπιτυχημένες ἀποστολές στὴν Ἰταλία καὶ Γερμανία, φθάνοντας στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς σταδιοδρομίας του, ὅταν διωρίστηκε πρεσβευτῆς τοῦ βασιλιᾶ σ' αὐτὲς τὶς χώρες καὶ στὴν Ἀγγλία. Εἶχε ἓνα γνήσιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ νέα μάθηση καὶ ἔγραψε ἓναν ἀριθμὸ λατινικὰ ἔργα ἀπὸ τὸ *De arte metrificandi* (1478) ὡς τὴν ἱστορία τῆς Γαλλίας, *De origine et gestis Francorum compendium* (1495). Ἦταν κυρίως αὐτὴ ἡ ἱστορία ποῦ τοῦ χάρισε τὴ φήμη τοῦ κορυφαίου Παρισινοῦ οὐμανιστῆ. Ὁ νεαρὸς Ἐρασμος ὑπέβαλε ἓνα σχέδιο τοῦ ἔργου τοῦ *Antibarbari* στὴν κρίση τοῦ Gaguin, ἀνυπομονώντας νὰ μάθῃ τί γνώμη εἶχε γι' αὐτό, καὶ οἱ ἐπιστολές τοῦ Gaguin ἦταν γεμάτες ἀπὸ παραπομπές καὶ ὑπαινιγμούς στὰ κλασσικὰ κείμενα.¹ Ἐνωρὶς τὸν δέκατο ἔκτο αἰῶνα ὁ κορυφαῖος γάλλος κλασσικὸς φιλόλογος Guillaume Budé εἶχε ἐπιφορτισθῆ μὲ διπλωματικὲς ἀποστολές πρὸς τοὺς προερχομένους ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Μεδίκων πάπες Ἰούλιο Β' καὶ Λέοντα Ι'. Ἡ βασιλικὴ αὐλὴ κυρίως συνέχιζε νὰ προωθῇ τὴν πολιτιστικὴ σύνδεση τῆς Γαλλίας μὲ τὴν Ἰταλία χρησιμοποιοῦντας διαπρεπῆ μορφωμένα ἄτομα ὡς ἀπεσταλμένους της.

Οἱ πρῶτοι νέοι ἐπισκέπτες ἀπὸ τὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ Πορτογάλος Ayres Barbosa, ποῦ ἦταν ἀρκετὰ τυχερὸς νὰ βρῆ στὴν Φλωρεντία τὸν καλύτερο δάσκαλο, τὸν Angelo Poliziano, καὶ μετὰ ὁ Ἴσπανὸς Hernán Núñez. Καὶ οἱ δυὸ δίδασκαν λατινικὰ ἀκόμα καὶ ἑλληνικὰ στὸ πανεπιστήμιο τῆς Alcalá. Ἐνας κρητικὸς, ὁ Δημήτριος Δούκας,² μετοίκησε στὴν Ἰσπανία ἀπὸ τὴν Βενετία, ὅπου εἶχε ἐργασθῆ γιὰ τὸν τυπογραφικὸ οἶκο τοῦ Ἄλδου. Ὁ Νύñez καὶ ὁ Δούκας ἔλαβαν μέρος στὴν προετοιμασία τῆς πιὸ φημισμένης Ἰσπανικῆς ἐκδόσεως τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα, τῆς Πολύγλωσσης Βίβλου, ποῦ τὴν ἐπιδοτοῦσε ἀπὸ τὸ 1502 καὶ μετὰ ὁ μέγας Καρδινάλιος Francisco Ximenes de Cisneros (1437-1517).³ Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης συμπληρώθηκε καὶ τυπώθηκε στὴν Alcalá τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1514, καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὸ 1517, ἀλλὰ μιὰ σχετικὰ μικρὴ ἔκδοση 600 ἀντιτύπων δὲν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος⁴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1521-2. Αὐτὴ ἡ ἔκδοση ὠνομάσθηκε «Complutensis» ἀπὸ τὸ Complutum, τὸ λατινικὸ ὄνομα τῆς πόλεως Alcalá. Ὁ Antonio de Lebrija⁵ (1444-1522) εἶχε μελετήσει στὴν

¹ Γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Gaguin, βλ. τίς σημειώσεις τοῦ P.S. Allen, *Erasm. Ep.* 43. Γιὰ τὴν κριτικὴ ποῦ ἔκαμε ὁ Gaguin στὸ *Antibarbari* βλ. «Die Wandlungen der Antibarbari» στὸ *Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus* (1936), σελ. 54 = *Ausgewählte Schriften* (1960) σελ. 192, ὅπου ἔχω διορθώσει *Ep.* 46. 41 «si in formose Veneris cute nervos curem» σὲ «nevros». Ὁ Allen δὲν εἶχε προσέξει τὸν ὑπαινιγμὸ στὸ *Hor. Sat.* 16. 67.

² D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice* (1962), σελ. 223-55.

³ M. Bataillon (κατωτέρω, σελ. 111 σημ. 2, σελ. 1-78 καὶ *passim*).

⁴ E. J. Norton, *Printing in Spain 1501-20* (1966), σελ. 38 κ.έ.

⁵ Bataillon (κατωτέρω, σελ. 111 σημ. 2), σελ. 24-42. F.G. Olmedo, *Nebrija* (Madrid 1942). Πρβλ. Geanakoplos (ἄνωτέρω, σημ. 2) σελ. 273 κ.έ.

Ἰταλία ἐπὶ εἴκοσι ἔτη τὴν ἐβραϊκὴν καὶ κλασσικοὺς. Μετὰ τὸ 1502 ἀνακλήθηκε στὴν χώρα τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Ximenes, γιατί σὰν «trilinguis» τὸν εἶχαν μεγάλη ἀνάγκη γιὰ τὴν Πολύγλωσση Βίβλο. Ἐπειδὴ ἀπὸ διάφορες περιστάσεις καθυστεροῦσε ἡ ἔκδοσή της, ὁ Froben βιάστηκε στὴν Βασιλεία νὰ τὴν ματαιώσῃ. Ἐκδίδοντας τὸ 1516 3.300 ἀντίτυπα τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ λατινικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Ἑράσμου, κέρδισε τὴ μάχη.

Στὴν Ἀγγλία βρισκόμε ἀρκετοὺς προικισμένους σπουδαστές, πού συμπλήρωσαν τὴν ἐκπαιδευσὴ τους στὰ σχολεῖα διάσημων Ἰταλῶν οὐμανιστῶν, ἰδιαίτερα στὴ σχολὴ τοῦ Guarino στὴν Ferrara. Τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ Quattrocento ὁ ἑκατονταετῆς πόλεμος ἐμπόδισε τοὺς ἄγγλους σπουδαστὲς νὰ πηγαίνουν στὸ Παρίσι καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα μποροῦμε νὰ προσέξωμε μερικὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπισκέψεων τους στὴν Ἰταλία. Τὸ πρῶτο ἀξιοσημεῖο ὄνομα εἶναι τοῦ Thomas Linacre (1460-1524),¹ πού διδάχθηκε ἀπὸ τὸ θεῖο του, τὸν Βενεδικτῖνο ἡγούμενο William Sellyng, στὴ γενέτειρά του τὸ Canterbury, καὶ μετὰ ὠδηγήθηκε ἀπ' αὐτὸν στὴν Ρώμη καὶ τὴν Φλωρεντία, ὅπου ἔγινε μαθητὴς τοῦ Poliziano καὶ τοῦ Χαλκοκονδύλη, μαζί μὲ τὸν μέλλοντα πάπα Λέοντα Ι'. Ἐμεινε στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸ 1487 ὡς τὸ 1498, συνεχίζοντας τὶς σπουδὲς του στὴν Ρώμη μὲ τὸν Pomponio Leto καὶ ἔπειτα στὴν Πάδουα καὶ τὴν Βενετία, ὅπου ἀνέπτυξε φιλίες μὲ τὸν Ermolao Barbaro καὶ τὸν Ἄλδο Μανούτιο, τῆς «ἀκαδημίας» τοῦ ὁποίου ἔγινε μέλος. Ὄταν γύρισε στὸ Λονδίνο, ἔδωσε δημόσια μαθήματα πού τὰ παρακολούθησε ὁ Thomas More. Δυὸ φίλοι σπούδασαν μὲ τὸν Linacre στὴν Ἰταλία: Ὁ William Grocyn καὶ ὁ William Latimer. Ὁ Grocyn εἶναι ἴσως ὁ πρῶτος πού διδάξε ἑλληνικὰ σὲ ἀγγλικὸ πανεπιστήμιο, πιθανόν στὸ Exeter College στὴν Ὁξφόρδη. Καμιὰ ἀναταραχὴ δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἐξελίξεις, οὔτε κὰν χάσμα μὲ τὸ παρελθόν. Ἡ συλλογὴ βιβλίων, ἡ διδασκαλία στὰ σχολεῖα καὶ τὰ κολλέγια, ἡ μετάφραση ἀρχαίων κειμένων στ' ἀγγλικά καὶ ἡ συγγραφὴ πεζοῦ καὶ ποιητικοῦ λόγου στὰ λατινικά καὶ ἀργότερα καὶ στὰ ἑλληνικά συνεχίσθηκαν σταθερὰ καὶ ἤσυχα τείνοντας φυσικὰ πρὸς ἓνα περισσότερο κλασσικὸ ὕφος. Κανένα πραγματικὰ ἰδιότυπο χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἀγγλικοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῆς φιλολογίας δὲν πρόκειται νὰ παρατηρηθῇ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ John Colet.

Ἄν ἦταν μόνο οἱ Ἰταλοὶ ἐπισκέπτες στὸ Βορῶ ἢ οἱ πρόθυμοι σπουδαστὲς καὶ οἱ περιπλανώμενοι ἱππότες ἀπὸ τὸ Βορῶ πού ταξίδευαν διὰ μέσου τῆς Ἰταλίας, ὁ ρόλος τῶν χωρῶν πέραν τῶν Ἄλπεων στὴν ἱστορία τῆς φιλολογίας θὰ ἦταν μᾶλλον μέτριος. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐπαφὲς ἦταν πραγματικὰ ἀνεκτίμητες γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς ὁδοῦ γιὰ τὸν οὐμανισμὸ τοῦ Βορῶ, τὸ κύριο ὅμως ρεῦμα τοῦ ἐπρόκειτο νὰ πηγᾶσῃ ἀπὸ μιὰν ἄλλη, ἐγχώρια πηγὴ.

¹ R. Weiss, «Un allievo Inglese del Poliziano: Thomas Linacre» στὸ «Il Poliziano e il suo tempo», *Atti del IV Convegno internazionale di Studi sul Rinascimento* (1957) 231-6.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΙΣ ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

VI

DEVOTIO MODERNA

Στὸ Βορρᾶ δὲν ὑπῆρχε μεγάλος ποιητὴς ἱκανὸς νὰ ἐμπνεύσῃ στοὺς συγχρόνους του μιὰ νέα ἀγάπη γιὰ τοὺς κλασσικούς. Μιὰ νέα ὁμως θρησκευτικὴ κίνηση ἀπὸ λαϊκοὺς, ποὺ αὐτοαποκαλοῦνταν *fratres communis vitae*, «ἀδελφοὶ τῆς κοινῆς ζωῆς», προσπάθησε νὰ βρῆ τὸ δρόμο της πρὸς τὰ αὐθεντικὰ κείμενα τῆς Βίβλου καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἰδιαιτέρα τοῦ Ἁγ. Ἱερωνύμου· καὶ διὰ μέσου αὐτῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων ἔφτασαν στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ λογοτεχνία. Αὐτὴ ἡ κίνηση δὲν ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἢ ἀπὸ τὴν Σχολαστικὴ παράδοση, ἀλλὰ ἔτεινε σὲ μιὰ νέα μορφὴ εὐσεβείας, πιδὲ ἀπλή καὶ πιδὲ ἀτομικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε ἡ συνηθισμένη ὀνομασία της: *Devotio Moderna*.¹ Ἰδρύθηκε στὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Geert Groote (Gerhardus Magnus) στὴν πόλη Deventer στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Yssel στὴν Ὀλλανδία. Ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ, ποὺ παρέμεινε πάντα τὸ κέντρο της, ἡ κίνηση ἀπλώθηκε πρὸς ἀνατολὰς μέσῳ τῆς βόρειας Γερμανίας ὡς τὸν Βιστούλα, ἰδρύνοντας παντοῦ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἔπειτα ἀπέκτησαν δικὰ τους τυπογραφεῖα.

Τὸ καταστατικὸ τῶν κοινοτήτων ἐπέμενε στὰ καθαρὰ κείμενα, «μὴ τυχὸν πληγωθῆ ἢ συνείδηση κανενὸς ἀπὸ κάποιαν ἀνακριβῆ ἀπόδοση»· τὰ μεσαιω-

¹ Τὸν ὄρο χρησιμοποίησε σκόπιμα ὁ ἰδρυτὴς Geert Groote, βλ. M. Ditsche, «Zur Herkunft und Bedeutung des Begriffes Devotio Moderna», *Historisches Jahrbuch* 79 (1960) 124 κ.έ. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Devotio Moderna βλ. A. Hyma, *The Christian Renaissance* (1924, 2η ἔκδ. 1965) καὶ *The Brethern of the Common Life* (1950). Βλ. ἐπίσης *The Youth of Erasmus* (1930, 2η ἔκδ. ἐπαυξημένη 1968, πρβλ. κατωτέρω, σελ. 93 σημ. 2), σελ. 21 κ.έ., 88 κ.έ., καὶ R.R. Post, *Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden 1968). Τὴν βασικὴ σημασία τῆς Devotio Moderna γιὰ τὸν οὐμανισμὸ στὸ Βορρᾶ τόνισαν προηγουμένα ὁ A. Roersch, *L'Humanisme belge à l'époque de la renaissance* (1910) σελ. 9 κ.έ. καὶ ὁ P. Mestwerdt, *Die Anfänge des Erasmus, Humanismus und Devotio Moderna* (1917). — Γνωρίζω, βέβαια, τὶς πρόσφατες τάσεις νὰ ὑποτιμηθῆ ἡ ἐπίδραση τῆς Devotio Moderna, ἀλλὰ γυρνώντας κάθε τόσο στὰ κείμενα ὄλου τοῦ κύκλου ποὺ διασώθηκαν καὶ στὰ πρῶτα γράμματα τοῦ Ἐράσμου, ποὺ ἔζησε δώδεκα χρόνια μὲ τὴν ἀδελφότητα, δὲν βλέπω γιὰτὶ νὰ ἀλλάξω γνώμη. Ἡ πιδὲ μεγάλη ὑποτίμηση ποὺ ξέρω περιέχεται στὴν ἐργασία τοῦ H. M. Klinkenberg, «Devotio moderna», τῆς ὁποίας περίληψη εἶναι τυπωμένη στὸ *Jahres- und Tagungsbericht der Görres-Gesellschaft* (1957) σελ. 43 κ.έ.

νικά λατινικά τὰ ἀποστρέφονταν ὡς «βάρβαρα» καὶ τὰ κλασσικά ἀπολάμβαναν μιὰ προέχουσα θέση στὴν ἐκπαίδευση. Ὁ Niccolò di Cusa¹ καὶ ὁ Thomas à Kempis εἶχαν ἐκπαιδευθῆ σὲ σχολεῖο τοῦ Deventer. Ὁ διευθυντὴς τῆς σχολῆς τοῦ Ἑράσμου στὸ Deventer, Ἀλέξανδρος Hegius, ἔγραψε ἓνα ποίημα «γιὰ τὴ χρησιμότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας». Ὁ φίλος τοῦ Hegius ὁ φιλόσοφος καὶ οὐμανιστὴς Rudolf Agricola,² θαυμαστὴς τοῦ Πετράρχη καὶ νεοπλατωνικὸς τοῦ φλωρεντινοῦ τύπου, φαίνεται ὅτι ἐσφυρηλάτησε τὸν ὄρο *Philosophia Christi*³ γιὰ νὰ περιγράψῃ τὴ διδασκαλία του, τὸ ἀντικείμενο τῆς ὁποίας ἦταν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία σοφία καὶ τὴ χριστιανικὴ πίστη, μὲ στόχο πάντα τὴν προαγωγή τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας.

¹ Γιὰ τὸν Νικόλαο Κουζάνο καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν ἰταλικὸ οὐμανισμὸ βλ. ἀνωτέρω, σελ. 46.

² Πρβλ. Agricola, «De formando studio lucubrationes», *Opera* II (1539), 193 κ.έ. καὶ ἰδιαίτερα Mestwerdt (ἀνωτέρω, σελ. 81 σημ. 1), σελ. 162.

³ Πρβλ. Κλημ. Ἁλ. *Στρωμ.* VI 8. 67. 1 (II σελ. 465. 21 St.) τῆς κατὰ Χριστὸν φιλοσοφίας.

VII

Ο ΕΡΑΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ROTTERDAM

‘Ο “Ερασμος ήταν μαθητής τῶν ἀδελφῶν τῆς κοινῆς ζωῆς»¹ καὶ ὁ ὄρος *Philosophia Christi*, τὸν ὁποῖο πῆρε ἀπὸ τὸν Agricola,² μᾶς φέρνει στὸ κέντρο τοῦ χριστιανικοῦ οὐμανισμοῦ του. Πραγματικά, γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν φιλολογία του πρέπει νὰ ξεκινήσωμε ἀπ’ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη· γιὰτὶ αὐτὴ ἦταν ἡ ἔμπνευση τῆς δραστηριότητός του ὡς λογίου καὶ τῶν τεράστιων ὑπηρεσιῶν του στὴ μάθηση.³ ‘Ο “Ερασμος γεννήθηκε στὸ Ρόττερταμ καὶ οἱ μαρτυρίες φαίνεται νὰ εὐνοοῦν τὸ 1469, ὄχι τὸ 1466, ὡς ἔτος τῆς γεννήσεώς του.⁴ Στὰ 1478

¹ *Opera omnia* recognovit Iohannes Clericus, 10 τόμοι. [Leyden 1703-6 ἀνατυπώθηκε τὸ 1961-2). *Opus epistularum* (βραχυγρ. *Ep.*) ἔκδ. τῶν P.S. Allen, H.M. Allen, H. W. Garrod 12 τόμοι (Oxford 1806-58). Μιὰ νέα γαλλικὴ ἔκδοση ἄρχισε νὰ ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὸ 1967: *La Correspondence d’Érasme*, traduction intégrale sous la direction d’A. Gerlo et P. Foriers, ποὺ θὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 τόμους, I:1484-1514. *Opuscula*, ἕνα συμπλήρωμα στὸ *Opera omnia*, ἔκδ. W. K. Ferguson. Μιὰ νέα πλήρη σχολιασμένη ἔκδοση σὲ 30 τόμους δημοσιεύει ἡ North Holland Publishing Company, Amsterdam: Erasmus, *Opera omnia* (1969 κ.έ.) ἔκδοση καὶ σχόλια τῶν K. Kumaniecki, R.A.B. Mynors καὶ ἄλλων. Ἐκλεκτὰ ἔργα καὶ μονογραφίες παρατίθενται κατωτέρω, ὅπου χρειάζεται. Γιὰ μιὰ ἐκτενὴ βιβλιογραφία μέχρι τὸ 1966, βλ. Kohls (κατωτέρω, σημ. 3) II 137 κ.έ.

² Ἡ στερεότυπη διατύπωση «*Studii forma*» ποὺ ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ στὸ *Enchiridion militis Christiani* τοῦ Ἐράσμου φαίνεται ὅτι κι αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν Agricola.— Γιὰ τὶς σχέσεις Ἀγρικόλα καὶ Ἐράσμου βλέπε P.S. Allen, *Erasm. Ep.* I 106 κ.έ.

³ Προτιμῶ τὸ «*philosophia Christi*» (ἢ «*Christiana*») ἀπὸ τὸν πιὸ συνήθη ὄρο «θεολογία». Τὸ πρόσφατα δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν E.W. Kohls δίτομο ἔργο *Die Theologie des Erasmus*, *Theologische Zeitschrift*, Sonderband I, 1 καὶ 2 (Basel 1966) εἶναι εὐπρόσδεκτο, ἂν καὶ ὁ συγγραφέας, ὕστερα ἀπὸ διεισδυτικὴ κριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς προγενέστερης ἔρευνας πάνω στὸ ἴδιο θέμα, περιορίζει τὴν πολὺ προσεκτικὴ του ἀνάλυση στὰ πρῶτα γραπτὰ τοῦ Ἐράσμου. Ἴσως αὐτὸ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ γραπτὰ αὐτὰ περιέχουν ὅλες τὶς βασικὲς ιδέες του καὶ αὐτὲς οἱ ιδέες του ἔλλαξαν ἀξιόπρόσεκτα λίγο στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του.

⁴ «*Die Wandlungen der Antibarbari*», *Gedenkschrift zum 400. Todestag des Erasmus von Rotterdam* (1936) σελ. 53 = *Ausgewählte Schriften* (1960), σ. 191· βλ. ἐπίσης κατωτέρω, σελ. 93 σημ. 2. Δυστυχῶς ὑπάρχει ἕνα τυπογραφικὸ λάθος στὴ σημ. 11: «*quinquaginta*» ἀντὶ «*quadraginta*». Σ’ ἕνα χωρίο, ποὺ ἄς τώρα δὲν χρησιμοποιήθηκε στὴ συζήτηση *Ep.* 2136 (31 Μαρτ. 1529), ἀποκάλεσε τὸν ἑαυτὸ του «*sexagenarius*», ποὺ θὰ ἦταν σωστὸ μόνο ἂν εἶχε γεννηθῆ τὸ 1469. ‘Ο E. W. Kohls, «*Das Geburtsjahr*

τὸν ἔστειλαν στὸ σχολεῖο στὸ Deventer, μπῆκε στὸ μοναστήρι τῶν Αὐγουστινιανῶν στὸ Steyn κοντὰ στὴν Gouda τὸ 1487, καὶ χειροτονήθηκε ἱερέας τὸ 1492. Τὸν ἐπόμενο χρόνο μπῆκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Cambrai καὶ ἄφησε ὀριστικά τὸ μοναστήρι του. Στὸ Παρίσι ὁ Ἑρασμος ἤρθε σ' ἐπαφή μὲ τὴν ὕστερη Σχολαστικὴ φιλοσοφία,¹ καὶ συνέχισε τὶς κλασσικὲς του σπουδές, συγκεντρώνοντας ὅλη του τὴν προσπάθεια στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τὴν ὁποία δὲ θὰ μπορούσε νὰ μάθῃ τόσο καλά πουθενὰ ἄλλου.² Στὰ 1499 ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς μαθητές του, ὁ λόρδος Mountjoy, τὸν προσκάλεσε στὴν Ἀγγλία· ἐκεῖ ὅταν ἔμενε στὴν Ὁξφόρδη στὸ New College, γνώρισε τὸν John Colet³ τοῦ Magdalen College. Αὐτὴ ἡ συνάντηση ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ γιὰ τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του, τὴ μελέτη τῆς Βίβλου καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Colet εἶχε ζήσει γιὰ ἕνα διάστημα στὴν Ἰταλία, χωρὶς νὰ γίνῃ ἕνας «Inglese italianato». Εἶχε ὅμως συνείδηση τοῦ χρέους του στὸν φλωρεντίνου Πλατωνισμό.⁴ Οἱ διαλέξεις του γιὰ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Ρωμαίους καὶ Κορινθίους, τὶς ὁποῖες ἔκαμε στὰ τρία χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἰταλία ὡς τὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ἑρασμο, περιεῖχαν ρητὲς ἀναφορὲς στὴν *Theologia Platonica* τοῦ Ficino. Εἶδαμε ὅτι ὁ φλωρεντίνος τρόπος νὰ συμφιλιωθῇ ἡ ἀρχαιότητα καὶ ὁ χριστιανισμός ἦταν ἕνα εἶδος μυστικοῦ συμβολισμοῦ. Ἀλλὰ ὁ τρόπος τοῦ Colet — καί, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ τρόπος τοῦ Ἑράσμου — ἦταν ὀλότελα διαφορετικός. Ὁ τρόπος τοῦ Colet γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος ἦταν, θὰ ἔλεγα, ἕνας ἀληθινὰ φιλολογικὸς τρόπος. Δὲν ἐφήρμοζε οὔτε τὴν ἀλληγορίζουσα μέθοδο τοῦ Μεσαίωνα, ποὺ ἀνοῦσε ἀκόμα στὴν Ἀγγλία τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα, οὔτε υιοθέτησε τὴν συμβολικὴ μέθοδο τῶν σύγχρονων Πλατωνιστῶν. Προσπάθησε νὰ κατανοήσῃ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ὡς πραγματικὸ

des Erasmus», *Theologische Zeitschrift* 22 (1966), 96 κ.έ. 347 κ.έ., ὑποστηρίζει ἐξαιρετικά ἔντονα τὴν πρωιμώτερη χρονολογία (1466), χωρὶς νὰ μὲ πείθῃ.

¹ Μὲ τὸ δηκτικὸ του ὕφος παραλλήλισε τὴν προσκόλληση στὴν παράδοση, ποὺ χαρακτηρίζε τὴν Σορβόννη, μὲ τὸ στεγνωμένο δέρμα τοῦ Ἐπιμενίδη τῆς ἀρχαιότητος. Πρβλ. τὴν διαφωτιστικὴ καὶ συνετὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ C. Dolfen, *Die Stellung des Erasmus zur scholastischen Methode* (Diss. Münster 1936).

² Ἡ πρῶμη ἀλληλογραφία τοῦ Ἑράσμου εἶναι ἀνεκτίμητη πηγὴ γιὰ νὰ γνωρίσωμε τοὺς δασκάλους τῶν ἑλληνικῶν στὸ Παρίσι, βλ. κατωτέρω, σελ. 119.

³ J. Colet, *Opera* ἐκδ. J. H. Lupton, 5 τόμοι (1867-76, ἀνατ. 1965/6). J. H. Lupton, *A Life of John Colet* (1887, ἀνατ. 1961). L. Borisnki, *Englischer Humanismus und deutsche Reformation* (1969), σελ. 12 κ.έ. Γιὰ τὶς παραδόσεις του βλ. P. Albert Duhamel, «The Oxford Lectures of J. Colet», *Journal of the History of Ideas* 14, (1953) 493 κ.έ. Γιὰ νέο χειρόγραφο ὑλικό, ἐν μέρει ἰδιόχειρο τοῦ συγγραφέα, ἀπὸ τὸ All Souls College, Ὁξφόρδη, καὶ γιὰ μιὰ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία βλέπε Sears Jayne, *John Colet and Marsilio Ficino* (1963), ἰδίως σελ. 77 κ.έ.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 67 κ.έ.

προσώπου πού ἔγραψε πραγματικές ἐπιστολές, καὶ νὰ καταλάβῃ τὸ νόημα τῶν ἐπιστολῶν, τίς προτάσεις καὶ τίς λέξεις τους λεπτομερῶς. Σ' αὐτὸ ἦταν φανερὸ ὅτι ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Πετράρχη στὴν ἔρμηνεία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κικέρωνος.¹ Ὁ σκοπὸς τῆς ἔρμηνείας τοῦ Colet δὲν ἦταν νὰ ἀνακαλύψῃ νέες λεπτές διακρίσεις σπάνιας γνώσεως — καταδίκιαζε μᾶλλον ὀλοκληρωτικά τὸ Σχολαστικισμό —, ἀλλὰ νὰ ἐπιφέρῃ τὴν «ἀποκατάσταση» (αὐτὴ εἶναι ἡ λέξη πού ὁ ἴδιος χρησιμοποιοεῖ, *Erasm. Ep.* 108. 58) τῆς ἀληθινῆς εὐσεβείας στὴν πρακτικὴ ζωή. Ἔτσι, βασικά συμφωνοῦσε μὲ τίς τάσεις τῆς *Devotio Moderna*, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἔρασμος εἶχε ἐξοικειωθῆ ἀπὸ τὰ σχολικά του χρόνια.

Οἱ ιδέες τοῦ Colet δὲν προκάλεσαν μιὰ ἄμεση μεταμόρφωση τῆς ζωῆς τοῦ Ἐράσμου. Καθάρισαν ὅμως τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ ἔγιναν ἓνα φῶς πού τὸν ὠδήγησε μέσα ἀπὸ σκοτεινὰ χρόνια ἀδιάκοπου μόχθου στὰ μέγιστα ἐπιτεύγματά του. Πάνω ἀπ' ὅλα, τοῦ δυνάμωσαν τὴν πίστη ὅτι ἡ χριστιανικὴ εὐσέβεια θὰ μποροῦσε νὰ ἀναζωογονηθῆ μέσφ τοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαίας *humanitas*. Τουλὰχιστον οἱ γενικὲς γραμμὲς αὐτοῦ τοῦ προγράμματος ἦταν ὁρατὲς σὲ μιὰ πρῶμιμη παραλλαγή τοῦ *Antibarbari* πού ἄρσεσε στὸν Gaguin στὸ Παρίσι καὶ ἔπειτα ἐντυπωσίασε τὸν Colet στὴν Ἀγγλία.² Μιὰ ἐνοχλητικὴ δυσκολία γιὰ τὸν Colet ἦταν ὅτι δὲν εἶχε μάθει ἑλληνικά, πού ἡ σπουδαιότητά τους γιὰ ἐκπαιδευτικούς σκοποὺς εἶχε τονισθῆ ἐπίμονα ἀπὸ τὸν Battista Guarino ἤδη ἀπὸ τὸ 1459.³ «Χωρὶς αὐτὰ δὲν εἴμαστε τίποτε» εἶχε ἐξομολογηθῆ ὁ Colet στὸ νεαρὸ φίλο του, ὁ ὁποῖος τὸ ἐπανελάμβανε καὶ τὸν ἀκολουθοῦσαν πολλοὶ ἄλλοι, ἐνῶ ὁ J.J. Scaliger διεκῆρυττε τελικά: «Ὅποιος δὲν ξέρει ἑλληνικά δὲν ξέρει τίποτε».⁴ Τώρα ἦταν ἐπείγουσα ἀνάγκη γιὰ τὸν Ἔρασμο νὰ ἐξευγενίσῃ τὰ μᾶλλον φτωχὰ ἑλληνικά του, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὤφειλε νὰ ξαναπάῃ στὸ Παρίσι. Ἐαναγύρισε ὅμως στὴν Ἀγγλία γιὰ δυὸ σημαντικὲς ἐπισκέψεις: τὸ 1505-6 στὸ Λονδίνο ὅπου ὁ Colet ἦταν πρωθιερέας τοῦ Ἁγίου Παύλου καὶ ὁ Thomas More ἤδη διάσημος δικηγόρος, καὶ ἀπὸ τὸ 1509 ὡς τὸ 1514 ἐν μέρει στὸ Λονδίνο καὶ ἐν μέρει στὸ Καϊμπριτζ,⁵ ὅπου ἔζησε στὰ 1512-13 στὸ Queens College διδάσκοντας λίγα ἑλληνικά καὶ ἐτοιμάζοντας τὴν ἐκδοσὴ του τῆς ἑλληνικῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ Ἱερωνύμου. Ἀνάμεσα στίς δυὸ ἐπισκέψεις του στὴν Ἀγγλία βρῆκε μιὰ εὐκαιρία νὰ πάῃ στὴν Ἰταλία, καὶ στὰ 1508 ἔγινε μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἄλδου στὴν Βενετία.⁶ Ἐκεῖ ζόδεψε

¹ Βλέπε ἀνωτέρω σελ. 10 κ.έ.

² *Ausgewählte Schriften* σελ. 193.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 62.

⁴ *Epist.* (editio Lugd. Batav. 1627) σελ. 51.

⁵ *Erasmus and Cambridge, The Cambridge Letters of Erasmus*, μεταφρ. τοῦ D.F.S. Thomson, εἰσαγ., σχόλια καὶ σημειώσεις τοῦ H.C. Porter (1963).

⁶ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 65. Γενικά βλ. P. de Nolhac, *Érasme en Italie* (2η ἔκδ. 1898). Περιεκτικώτερο, ὅπως δείχνει ὁ τίτλος, εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ A. Renaudet, *Érasme et l'Italie*. *Travaux d'humanisme et renaissance* 15 (1954). Μετὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν

δλο του τὸ χρόνο σὲ βιβλιοθήκες, τυπογραφεῖα καὶ ἑταιρίες λογίων. "Ἐπειτα ταξίδεψε συχνὰ ἀνεβοκατεβαίνοντας τὸν Ρῆνο μεταξύ Louvain¹ καὶ Βασιλείας. 'Εκεῖ ἔχοντας βρεῖ τὸν μεγάλο του τυπογράφο, John Froben, ἐγκαταστάθηκε ἀπὸ τὸ 1521 ὡς τὸ 1528.² Οἱ ταραχὲς τῆς Μεταρρυθμίσεως στὴν Βασιλεία τὸν ἀνάγκασαν νὰ ἀποτραβηχτῆ τὸ 1529 στὴν καθολικὴ πόλη Freiburg im Breisgau, ἀλλὰ ξαναγύρισε στὴν ἀγαπημένη του Βασιλεία τὸ 1535 καὶ ἀπέθανε ἐκεῖ τὸ 1536.

Αὐτὸς ὁ τρόπος ζωῆς μοιρασμένης ἀνάμεσα σὲ διάφορες χῶρες καὶ ἔθνη ἦταν χαρακτηριστικὸς τοῦ 'Εράσμου. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ περιφημότερα χωρία τῶν ἐπιστολῶν του ἔλεγε στὸν Σβίγγλιο (*Ep.* 1314, 2 κ.έ.): «Ego mundi civis esse cupio communis omnium vel peregrinus magis».³ Ἐξ ἴσου ὁμως χαρακτηριστικὴ καὶ σπουδαία ἦταν ἡ συνοχὴ τῆς σκέψεως τοῦ 'Εράσμου. 'Απὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος παρέμεινε πιστὸς στὴν θεμελιώδη ἀντίληψη τῆς «philosophia Christi». Αὐτὴ ἡ «φιλοσοφία» ἦταν ἀχώριστα συνδεδεμένη μὲ τὴν σωκρατικὴ θεωρία, ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση τοῦ ὀρθῶς πράττειν καὶ ὅτι ἡ ἄγνοια ὀδηγεῖ στὸ κακό. 'Ἡ μάχη ἐναντίον τῆς ἀμαθείας τῆς ἐποχῆς του ἦταν ἡ μάχη ἐναντίον τοῦ κακοῦ. 'Ἡ πνευματικὴ παρακμὴ, ἔτσι πίστευε, εἶχε καθαρῶτατα ἀποκαλυφθῆ στὸν ἐκφυλισμὸ τῆς γλώσσας. Καὶ γι αὐτὸ μὲ τὴ γλώσσα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρχίσῃ ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀναγέννηση. Γιὰ τὸν "Ερασμο ἡ ἀναθεώρηση τῶν ἀρχαίων κειμένων μέσῳ μιᾶς βελτιωμένης γνώσεως τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν ἦταν τὸ ὑπέρτατο καθήκον. Αὐτὴ ἡ ἀναθεώρηση περιελάμβανε τὶς πραγματικὲς πηγὲς τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς, πρῶτα τὶς Γραφές, ἔπειτα τοὺς κλασσικοὺς καὶ τέλος τοὺς

Βενετία ἀριθμῆθηκαν οἱ σελίδες τῆς 'Αλδίνης ἐκδόσεως τῶν *Adagia* καὶ τὸ παράδειγμα αὐτὸ τὸ ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες.

¹ Henry de Vocht, *History of the Collegium trilingue*, 5 τόμοι (1951-5), βλ. ἰδίως III 406.

² 'Αναμφίβολα τὰ χρόνια ποὺ ἔζησε στὴν Βασιλεία θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθοῦν τὰ σημαντικώτερα τῆς ζωῆς του.

³ Παραθέτοντας αὐτὲς τὶς λέξεις θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ μὴν ξεχνᾷ τὴν πολὺ σημαντικὴ πρόταση ποὺ τὰ ἀκολουθεῖ: «Utinam contingat asseribi civitati coelesti; nam eo tendo». 'Ο «στωϊκός» του κοσμοπολιτισμὸς εἶχε σκοπὸ χριστιανικό. 'Ακόμα καὶ ὁ C. R. Thompson, «Erasmus as Internationalist and Cosmopolitan», *Archiv für Reformationsgeschichte* 46 (1955) 167 κ.έ. παρέλειψε τὴν ἀναφορὰ στὴν «οὐράνια πολιτεία». Μὲ τὴν ἀπαιτούμενη ἐπιφύλαξη ὑποβάλλω τὴν ἰδέα ὅτι τὸ «asseribi civitati coelesti: nam eo tendo» προῆλθε ἀπὸ ἓναν ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ὁ 'Ερασμος ἤξερε τόσο καλά. Πρβλ. Γρηγ. Ναζ. *Orat. in laudem sororis Gorgoniae* κεφ. 6 (PG 35, 796)· *Γοργονία πατρὶς μὲν ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ. . . πόλις ἐν ἣ πολιτευόμεθα καὶ πρὸς ἣν ἐπιειγόμεθα* (in quam cives asseripti sumus et ad quam tendimus). Εἶναι πιθανὸν ὅτι παρόμοιες ἐκφράσεις ἀπαντοῦν καὶ ἄλλοῦ στὴ φιλολογία τῶν Πατέρων, Ἑλλήνων καὶ Λατίνων. 'Ο E. Arnold εἰσηγεῖται σὰν πιθανὴ πρῶτη πηγὴ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου πρὸς Ἑβραίους 12: 22. Πρβλ. καὶ 13: 14.

Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀποτελοῦσαν τὸ σύνδεσμο μεταξύ τῶν κλασικῶν καὶ τῆς Βίβλου. Μὲ τὴν κάθαρση αὐτῶν τῶν κειμένων ἀπὸ τὰ λάθη αἰῶνων καὶ τὴν ἀποκατάστασή τους στὴν ὀλοφάνερα ἀπλή τους ἀλήθεια, θὰ γινόταν δυνατὸ νὰ ἐλεγχθῆ ἡ διαφθορὰ τῆς ἐποχῆς του. Γι' αὐτὸ ὄχι μόνο θὰ χρειάζονταν νέες ἐκδόσεις, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερα ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα,¹ παραφράσεις² καὶ μεταφράσεις.

Ὁ Ἐρασμος σκιαγράφησε τὴ μέθοδο του ἐρμηνείας στὴν εἰσαγωγή, περὶ τῆς «Methodus», στὴν πρώτη ἐκδόσή του τῆς Καινῆς Διαθήκης (1516), τὴν ὁποία διέυρνε στὴ δευτέρη καὶ τρίτη ἐκδοση τοῦ 1519 καὶ 1522 καὶ δημοσίευσε ἀργότερα χωριστὰ σὰν ἓνα πολὺ ἐκτενέστερο δοκίμιο μὲ ἀλλαγμένο κείμενο καὶ τίτλο: *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam*.³ Αὐτὴ ἡ μέθοδος δὲν ἦταν μιὰ στενὴ λογοκοπικὴ κριτικὴ, ὅπως συχνὰ εἶχαν ἰσχυρισθῆ θεολόγοι πού ἐλάχιστα γνώριζαν τὸ κείμενο τῶν συγγραμμάτων του· ἀντίθετα, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες του, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τίς λεπτομέρειες, πρέπει νὰ γνωρίσωμε καὶ νὰ κατανοήσωμε τὸ σύνολο τοῦ θείου λόγου: «audi sermonem divinum,⁴ sed totum audi». «Ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους πρέπει νὰ φαίνονται ὅτι ἐναρμονίζονται μὲ τὸ ζωντανὸ σῶμα τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, τὸ ὁποῖο εἶναι τόσο τὸ Εὐαγγέλιο ὅσο καὶ ἡ παράδοση: «sensus respondeat ad orbem illum doctrinae Christianae». Στίς διαρκεῖς ἐπικλήσεις του στὴ λογικὴ ἦταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τυρρανικὸ ὀρθολογισμό· ἀντίθετα ἀπὸ τὸν John Colet, δικαίωσε πλήρως τοὺς μεγάλους μεσαιωνικοὺς φιλοσόφους ὅπως τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινᾶτο, ἀλλὰ ἀπέρριπτε τίς λογικὲς λεπτολογίες τῆς μεταγενέστερης ἐκφυλισμένης θεολογίας, ἐφιστώντας τὴν προσοχὴ στὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως καὶ ἔρευνας.

Ὅλες οἱ ἱστορίες τῆς κλασικῆς φιλολογίας συνηθίζουν νὰ ἀναφέρονται σ' ἓνα ἀπόφθεγμα τοῦ Gottfried Hermann: «est quaedam nesciendi ars et scientia» καὶ ὁ Wilamowitz⁵ κάποτε παρατήρησε ὅτι ὁ Hugo Grotius εἶχε

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 63 κ.έ. γιὰ τὰ ὑπομνήματα κατὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση.

² Γιὰ τίς ἀρχαῖες παραφράσεις βλ. Ἱστορία I 262, 1 Addenda [ἴδου, σελ. 345, ἡ φράσις: «οἱ ὑπομνηματισμοὶ τῶν κοινῶν ἐκδόσεων» πρέπει νὰ ἀναγνωσθῆ:] οἱ ὑπομνηματισταὶ τῆς βουλγάτας]

³ Neudruck und Bibliographie in Erasmus, «Ausgewählte Werke», ἐκδ. ἀπὸ τὸν H. Hobtorn, *Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation*, München 1933, σελ. 150-62 «Methodus», σελ. 175-305 («Ratio»). Βλ. τὴν κριτικὴ του στὸ *Gnomon* 12 (1936) 625 κ.έ.

⁴ Ὁ Ἐρασμος προτιμᾷ τὸ «sermo» ἀπὸ τὸ «verbum» (βλ. ἰδίως τὴ μετάφρασή του τοῦ Ἰωάν. 1: 1). Ὁ Θωμᾶς Μῶρος, *Correspondence* ἐκδ. E.F. Rogers (1947) ἐπιστ. 83, σελ. 179, μὲ πάθος ὑποστηρίζει τὴν ἀπόδοση τοῦ λόγος ἀπὸ τὸν Ἐρασμο. Γιὰ τὴ μεγάλη σημασία τοῦ ὄρου «Verbum divinum βλ. Max Schoch, *Verbi Divini Ministerium Verbum-Sprache und Wirklichkeit*, 1968· αὐτὸς ὁ τόμος ἀσχολεῖται μόνο μὲ τοὺς Μεταρρυθμιστὲς καὶ τὸν Λούθηρο.

⁵ *Geschichte der Philologie*, σελ. 49.

ἤδη εἶπε τὸ ἴδιο: «nescire quaedam magna pars sapientiae est». Ἄλλὰ, ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπ' αὐτό, ὁ Ἔρασμος εἶχε γράψει σὲ μιὰ ἐπιστολή¹, πού τυπώθηκε πολλές φορές καὶ ἦταν ἀσφαλῶς γνωστὴ στὸν Grotius: «et scientiae pars est quaedam nescire». «Ὅ,τι ἐκφράζει αὐτὸ δὲν εἶναι ἕνας ἀσήμαντος σκεπτικισμός, ἀλλὰ ἡ φυσικὴ συστολὴ τῶν θρησκευόμενων, ὁ φόβος τοὺς μήπως ὑπερβούν τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς. «Praestat venerari quaedam quam scrutari», λέει σ' ἕνα ἄλλο μέρος,² καί, κατὰ ἀρκετὰ περιεργό τρόπο, ὁ Γκαϊτε χρησιμοποίησε σχεδὸν τὰ ἴδια λόγια χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὸ χωρίο τοῦ Ἐράσμου.³ Στὸν Ἔρασμο ὑπάρχει μιὰ ἐξαιρετικὰ ἰσχυρὴ αἴσθησις τοῦ ὑπερρασιοναλιστικοῦ. Πίστευε ὅμως ὅτι μέσα στὰ ὅριά του τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ καταβάλλῃ τὴ μέγιστη δυνατὴ προσπάθεια γιὰ νὰ κάμῃ τὸ χρέος του: «cognoscere, intellegere, scire». Ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ, τὸν ἐρμηνευτὴ ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν ἀκροατὴ καὶ τὸν ἀναγνώστη ἀναμένει νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν αὐστηρότερη κρίση καὶ νὰ ἐπαγρυπνοῦν ἐναντίον τῆς εὐκόλης ὑποταγῆς στὴν αὐθεντία.

Ἡ γνώση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ἀληθινὴ θρησκεία, ἀπαντοῦσε συνεχῶς ὁ Ἔρασμος στὶς ἀναρίθμητες ἐπιθέσεις: ἀντίθετα, ὁ κίνδυνος ἔγκειται στὴν ἄγνοια ὅπως καὶ σὲ ἕνα κακὸ κείμενο ἢ σὲ μιὰ ἐσφαλμένη ἐρμηνεία. Στους διάφορους προλόγους στὴν Καινὴ Διαθήκη ὑπάρχουν ἀρκετές εἰρωνικὲς ἀπαντήσεις πρὸς ἐκείνους πού ὑποτιμοῦσαν τὶς γραμματικὲς του προσπάθειες καὶ ἤθελαν νὰ διατηρηθοῦν οἱ παραδοσιακὲς ἀμφίβολες ἐσφαλμένες γραφές. «Βέβαια». λέει, «ὁ Θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ προσβληθῇ ἀπὸ σολοικισμούς, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀγάλλεται μ' αὐτούς» καὶ κάπως πιὸ σοβαρὰ ρωτοῦσε: «Γιατί ἡ στενοχώρια γιὰ τὴ στίξη; Ἄλλὰ μιὰ ἐσφαλμένη ὑπογεγραμμένη, ἕνα κόμμα, ἕνα τόσο δὲ πραγματάκι δημιουργεῖ μιὰ αἴρεσις (tantula res gignit hereticum sensum)», καὶ πρόσθετε παραδείγματα. Στὸ τέλος τῆς «Methodus», δηλώνοντας σὲ τόνο βαρειάς ἐπισιμότητος «Abunde magnus doctor est qui pure docet Christum», ξεκαθαρίζει πληρέστατα τὴν πίστιν του, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ὁδὸς πρὸς τὶς ἀγνὲς πηγὲς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλήθειας, στὴν «veritas evangelica», χωρὶς φιλολογικὴ κριτικὴ».⁴

Ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς δόξες τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ἀνάμεσα στους ἰταλοὺς λογίους πρῶτος ὁ Lorenzo Valla ἔδειξε, ὅπως εἶδαμε,⁵ ἕνα ἀληθινὰ κριτικὸ πνεῦμα. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Ἔρασμος εἶπε γιὰ μερικὰ ἔργα τῶν λεγόμενων ἐπιστολογράφων, τῶν γνωστῶν μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Βρούτου, Φάλαρι, Σενέκα καὶ Παύλου, ὅτι θὰ ἔπρεπε μᾶλλον

¹ Ep. 337, 419.

² Op. IX 273 B.

³ *Ausgewählte Schriften*, σελ. 246.

⁴ Βλ. *Ausgewählte Schriften*, σελ. 214.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 44 κ.έ.

νά εἶχαν ὀνομασθῆ «declamatiunculae» παρὰ «epistulae».¹ Τοῦτο εἶναι ἓνα μικρὸ βῆμα πέρα ἀπὸ τὸν Valla στὸ δρόμο πρὸς τὸν Bentley.

Ἡ Ἑλληνιστικὴ φιλολογία εἶχε ἐπίκεντρο τὸν Ὅμηρο.² Στὸ κεφάλαιον τοῦτο ὑπενθυμίσαμε πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴν φιλολογία. Τώρα ὁμως τὸ κέντρο δὲν ἦταν πιά ὁ Ὅμηρος, ἀλλὰ ἡ Καινὴ Διαθήκη. Ὅπως εἶχε λεχθῆ γιὰ τὸν Ὅμηρο ὅτι ἦταν ὁ ἐρμηνευτὴς τοῦ ἑαυτοῦ του, ἔτσι καὶ ἡ «scriptura sacra» ἀπεκαλεῖτο «sui ipsius interpres». Ὁ μόνος ἀξιόλογος πρόδρομος τοῦ Ἑράσμου στὸ πεδίο τῆς βιβλικῆς κριτικῆς καὶ ἐξηγήσεως ἦταν ὁ Lorenzo Valla,³ στὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ἔνοιωθε βαθιὰ ὑποχρεωμένος. Ἡ σωστὴ ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν πολλῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Ἑράσμου στὴ μάθηση πρέπει πάντα νὰ εἶναι ἡ ἐκδόσή του τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης, ποῦ δημοσιεύτηκε τὸ 1516 στὴν Βασιλεία.⁴ Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Holbein⁵ δημιούργησε στὰ ἐπόμενα χρόνια τὶς εἰκόνες τοῦ Ἑράσμου, στίς ὁποῖες εἶναι ὀλοκληρωμένη ἡ ἄρμονία τοῦ οὐμανιστοῦ καὶ τοῦ εὐαγγελιστοῦ. Ὁ Ἑρασμος ὁμως πρόσθεσε ὁ ἴδιος στὸ πορτραῖτο του πάνω στὸ μετάλλιον ποῦ φιλοτέχνησε ὁ Quentin Metsys τὴν ἐπιγραφή: *τὴν κρείττω τὰ συγγράμματα δείξει, (τὰ συγγράμματα θὰ δείξουν τὴν καλύτερη εἰκόνα).*⁶

Ἡ πρώτη φροντίδα τοῦ Ἑράσμου ἦταν τὰ καλὰ χειρόγραφοι μολονότι οἱ πρόλογοι ἐκείνου τοῦ καιροῦ δὲ λένε τίποτε γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ὑπάρχουν περιπτωσιακὲς ἀναφορὲς στίς ἐπιστολές.⁷ Μαθαίνουμε ὅτι εἶχε (μερικὰ) ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὸ Καίμπριτζ καὶ εἶχε τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔβρισκε καλύτερα στὴν Βασιλεία, ἀλλὰ ἀπογοητεύθηκε. Ἐπεξεργάστηκε ἓνα χειρόγραφο τοῦ

¹ Βλέπε T.O. Achelis, «Erasmus über die griechischen Briefe des Brutus», *Rh. Mus.* 72. (1917/18) 683 κ.έ. μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀναφορὲς σ' ὄλο τὸ πρόβλημα (Διονυσ. Ἀρεοπ.). Βλ. ἐπίσης κατωτέρω, σελ. 175.

² Βλ. Ἱστορία, I 124 κ.έ.

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 44 κ.έ.

⁴ Μὲ τὸν τίτλον *Novum Instrumentum*. Οἱ μεταγενέστερες ἐκδόσεις ξαναγύρισαν στὸν παραδοσιακὸν τίτλον. Γιὰ τὰ εἰσαγωγικὰ δοκίμια βλ. ἄνωτέρω, σελ. 87.

⁵ Hans Diepolder, «Hans Holbein d.J., Bildnisse des Erasmus von Rotterdam» *Der Kunstbrief*, Heft 56 (1949).

⁶ Πρβλ. *Ον. Τρ.* I 7.7 κ.έ. «effigiemque meam. . . sed carmina maior imago», *Mart.* IX 76. 9 κ.έ. «pictura. . . in chartis maior imago meis», Βλ. W. Speyer. «Naucellius und sein Kreis. Studien zu den Epigrammata Bobiensia», *Zetemata* 21 (1959) 59. Ὁ ἑλληνικὸς τύπος φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπινόηση τοῦ Ἑράσμου.

⁷ *Ερ.* tom. XII (1958) Εὐρετήρια σελ. 33 κ.έ. καὶ 145 κ.έ. P.S. Allen, «Erasmus, Services to Learning». *Proceedings of the British Academy* (1924/5) (Ἐτήσια ὁμιλία-παράδοση γιὰ ἓνα ἀνώτερον πνεῦμα) καὶ *Erasmus* (1934) — Ἡ θέσις τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἑράσμου στὴν ἱστορία τῆς βιβλικῆς φιλολογίας ἔχει συχνὰ γίνῃ ἀντικείμενον πραγματειῶν. Βλ. *The Cambridge History of the Bible* τόμ. II. «The West from the Fathers to the Reformation» ἔκδ. G.W.H. Lampe (1969), σελ. 492 κ.έ. Πρβλ. ἐπίσης Bruce M. Metzger, *The Text of the New Testament* (2η ἔκδ., 1968), σελ. 98 κ.έ.

δέκατου πέμπτου αἰώνα γιὰ τὸν τυπογράφο καὶ ἔδωσε ἓνα ἄλλο χειρόγραφο τοῦ δωδέκατου αἰώνα, δανεισμένο ἀπὸ τὸν Reuchlin, στὸ διορθωτῆ, ἔπειτα ἓνα τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα πού τὸ νόμιζε ἀκριβέστερο, καὶ τέλος δύο ἄλλα χειρόγραφα τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα. Γιὰ τὶς μεταγενέστερες ἐκδόσεις τοῦ 1519, 1522, 1527, καὶ 1535, «ἐξήτασε» νέα χειρόγραφα, πού μαθητές του τοῦ διάβαζαν δυνατὰ τὸ ἀπόγευμα καὶ αὐτὸς ἔγραφε σχόλια. Βλέπουμε πόσο συμπτωματικὸς ἦταν ὁ τρόπος πού ἐνεργοῦσε. Γιὰ τὴν Ἀποκάλυψη εἶχε ἀποκτήσει μόνο ἓνα ἑλληνικὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸν Reuchlin. Ἀτυχῶς λίγιοι στίχοι στὸ τέλος ἔλειπαν, καὶ ὁ Ἔρασμος τοὺς μετέφρασε χωρὶς νὰ ἀνησυχῇ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὰ λατινικὰ στὰ ἑλληνικά. Αὐτὸ ἦταν τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς Διαθήκης τοῦ 1550, πού, τυπωμένο *in folio* ἀπὸ τὸν Robertus Stephanus, ἔγινε τὸ *textus receptus*· χρειάστηκε νὰ περάσουν τρεῖς αἰῶνες ὡς ὅτου ἀποκαλυφθῇ ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμιὰ αὐθεντία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διατύπωση ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν Ἔρασμο.¹ Αὐτὸ τὸ περιεργό μπορεῖ νὰ μνημονευθῇ ἐν παρόδῳ ἀλλὰ παραμένει ἀληθινὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ Καινὴ Διαθήκη τοῦ Ἐράσμου εἶναι τὸ μεγαλύτερο οὐμανιστικὸ του ἔργο. Δὲν κέρδισε μόνο τὴν ἐπικύρωση τοῦ πάπα Λέοντος Ι΄ τῶν Μεδίκων, πού τὴν ἀναγνώρισε σὰν μιὰ ἐξαιρετικὰ σοφὴ ὑπηρεσία πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴ ἐκκλησία. Ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴ δημοσίευσή της χρησιμοποιήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Λούθηρο στὴν ἐπαναστατικὴ του διάλεξη τοῦ 1516 μὲ θέμα τὴν πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολή,² καὶ τὸ ἔρασμιακὸ κείμενο ἔγινε ἡ κύρια, μολονότι ὄχι ἡ μόνη, πηγὴ γιὰ τὴν γερμανικὴ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Λουθήρου.³ Λίγο ἔπειτα ὁ Ἔρασμος ἐκτέθηκε σὲ σφοδρὲς ἐπιθέσεις κι ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρῆς. Ἡ διανοητικὴ του ὑπεροχὴ ὡστόσο τὸν κατέστησε ἱκανὸ νὰ παραμείνῃ πιστὸ μέλος τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας, δίχως νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὴ ρωμαλέα του κριτικὴ καὶ τὶς προσωπικὲς του ἀπόψεις. Μποροῦμε ἐδῶ νὰ συγκρίνωμε τὴ στάση τοῦ λόρδου Acton πού μετὰ τὴν πρώτη Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ τὸ 1870 δὲν ἀκολούθησε τὸ δάσκαλό του στὸ Μόναχο I. Dollinger καὶ δὲν ἐγκατέλειψε τὴν ἐκκλησία. Καὶ φάνηκε ὅτι κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἐράσμου πῆγαινε νὰ ἀναβιώσῃ στὴν δευτέρη Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ, τουλάχιστον στὴν ἀρχή. Ὁ πάπας Ἰωάννης XXIII,⁴ ἐπαινώντας μὲ βαθειὰ ἀγάπη καὶ κατανόηση τὴν «materna vox», περιέλαβε ἀνάμεσα στὰ λατινικὰ βιβλία πού συνιστοῦσε γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων ἱερέων καὶ τὰ βιβλία τοῦ Ἐράσμου, τοῦ Vives καὶ τοῦ Pontanus.

Νέες ἐκδόσεις τῶν κλασσικῶν δὲν ἦταν τόσο ἐπείγοντως ἀναγκαῖες, χάρη

¹ Lagarde, *GGA* (1885), σελ. 64.

² *Werke* (Weimarer Ausgabe) τόμ. LVI, σελ. lii (Κατάλογος).

³ W. von Loewenich, «Die Eigenart von Luthers Auslegung des Johannes-Prologes», *S.B. Bayer. Akad., Phil.-histor Kl*, 1960. H. 8, σελ. 27.

⁴ Βλ. *Constitutio* «Veterum Sapientia» (1962) καὶ πρβλ. *Gymnasium* 71 (1964) 200 καὶ 203.

στό ἔργο τῶν Ἱταλῶν οὐμανιστῶν. Ὡστόσο, ὁ Ἔρασμος ἔκαμε ἐκδόσεις¹ τοῦ Τερεντίου, τοῦ Κουρτίου, τοῦ Σουητωνίου, τῆς *Φυσικῆς Ἱστορίας* τοῦ Πλινίου, τοῦ Λιβίου καὶ μερικῶν φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων τοῦ Κικέρωνος, μετέφρασε² τμήματα ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Πλούταρχο, τὸν Γαληνό, τὸν Λουκιανό, καθὼς καὶ τὴν *Ἐκάβη* καὶ τὴν *Ἰφιγένεια* τοῦ Εὐριπίδη, καὶ δημοσίευσε ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Δημοσθένη. Καθόλου μικρὸ ἐπιτευγμα γιὰ πάρεργο. Ἡ οὐσιαστικὴ ὁμως ἀνάγκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ *Καινὴ Διαθήκη*, ἦταν νὰ ἀνοίξῃ ἡ ὁδὸς πρὸς τὰ αὐθεντικὰ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἔρασμος εἶχε ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὸν Ἀγ. Ἱερώνυμο, ὅταν ἀκόμα ἦταν στὸ σχολεῖο³ καὶ στὸ μοναστήρι, καὶ ἄρχισε νὰ ἐργάζεται στὶς ἐπιστολὲς στὰ 1500. Τὸ κείμενο τοῦ πλήρους ἔργου ἐκτυπώθηκε στὴ Βασιλεία ἀπὸ κοινῶν μὲ τὴν *Καινὴ Διαθήκη* καὶ δημοσιεύθηκε τὸν ἴδιο χρόνο, στὰ 1516, σὲ ἑννέα μεγάλους τόμους in folio· ἀνατυπώθηκε δύο φορές ἀπὸ τὸν Froben καὶ μιὰ στὸ Παρίσι. Ὁ Ἔρασμος δημοσίευσε ἐπίσης κείμενα τοῦ Κυπριανοῦ, τοῦ Ἰλαρίου, τοῦ Ἀμβροσίου, τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Αὐγουστίνου (ὀλοκληρώθηκαν τὸ 1529 σὲ δέκα ὀγκῶδεις τόμους in folio) καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀναμφίβολα ὁμως θεωροῦσε τὸν Ἱερώνυμο, καὶ ἀργότερα τὸν Ὠριγένη, ὡς συγγραφεῖς μοναδικῆς σπουδαιότητος. Εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐργάζεται πάνω στὸ κείμενο τοῦ Ὠριγένη, καθὼς καὶ στὸ κείμενο τοῦ Ἱερωνύμου, λίγο μετὰ τὸ 1500, καὶ στὴν συμπλήρωση τοῦ ἔργου ἀφιέρωσε τὶς λίγες δυνάμεις πού τοῦ ἔμεναν στὸ τέλος τῆς ζωῆς του· δύο τόμοι in folio ἐμφανίστηκαν τρεῖς μῆνες μετὰ τὸ θάνατό του στὰ 1536. Ὁ λόγος πού ὁ Ἔρασμος ἔνοιωθε ἰδιαιτέρου σεβασμὸ γιὰ τὸν Ὠριγένη θὰ βρίσκεται στὴν ὁμοιότητα τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετώπιζαν οἱ δύο ἄνδρες. Ὁ Ἔρασμος τὸν δέκατο ἕκτο αἰῶνα προσπαθοῦσε νὰ κατασκευάσῃ μιὰ σύνθεση Χριστιανισμοῦ καὶ πολιτισμοῦ καὶ νὰ δημιουργήσῃ μιὰ νέα βιβλικὴ φιλολογία, ὅπως εἶχε κάμει ὁ Ὠριγένης τὸν τρίτο αἰῶνα μ.Χ.

Ἄν συγκεντρῶναμε ὅλες αὐτὲς τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἐράσμου, θὰ σχηματίζοταν ἓνα βουνὸ ἀπὸ τόμους. Μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε, πόσο δύσκολο ἦταν νὰ ἐξερευνησῆ κανεὶς τὸν κόσμον τῶν χειρογράφων ἐκεῖνον τὸν καιρὸ καὶ νὰ κάμῃ προσεκτικὲς ἀντιβολές. Μεταγενέστεροι ἐκδότες παραπονοῦνται συνήθως ὅτι ὁ Ἔρασμος δὲν ἔκανε ἐπαρκῆ χρῆση τῶν γραφῶν τῶν χειρογράφων ἀλλὰ βασιζόταν πάρα πολὺ σὲ εἰκασίες. Λίγοι σύγχρονοι λόγιοι ἔλαβαν τὸν κόπο νὰ ἀναλογισθοῦν τοὺς πραγματικὸς σκοποὺς τοῦ Ἐράσμου καὶ νὰ ἐξετάσουν τὸ ἐκδοτικὸ του ἔργο λεπτομερῶς. Ἐνας ὁμως ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἐμπειρο-

¹ *Er.* τόμ. XII (1958) Εὐρετήρια σελ. 30 κ.ἑ.

² Γιὰ τὶς μεταφράσεις βλ. Waszink, «Einige Betrachtungen über die Euripidesübersetzungen des Erasmus und ihre historische Situation», *Antike und Abendland* 17 (1971) 70 κ.ἑ.

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 81.

γνώμονες, ὁ J. de Ghellinck,¹ ἐπέτυχε τελικὰ μιὰ εὐνοϊκὴ καὶ σωστὴ ἐκτίμηση τῆς ἰδιαίτερα μεγάλης καὶ δύσκολης ἐκδόσεως τοῦ Αὐγουστίνου. Ὁ Ἔρασμος δὲν ἀπέβλεπε σὲ ἀπόλυτα ἀκριβὲς κείμενο γιὰ τοὺς εἰδικούς οὔτε ζητοῦσε νὰ κἀνῃ τις σημειώσεις καὶ τις παραφράσεις του ἄσκησι κατὰ καθαρῆς μαθήσεως. Τὰ εἰσαγωγικὰ δοκίμια στὴν Καινὴ Διαθήκη, τὰ λεγόμενα «Methodus», τὰ ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει. Καὶ τὰ πολυάριθμα ὅμως βιβλία ποὺ συνώδευαν τὶς ἐκδόσεις του ἦταν ἐπίσης, ἀπὸ ὀρισμένη σκοπιά, ὁδηγίες πρὸς τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν κατανόηση τῆς γλώσσας καὶ τοῦ θέματος τῶν ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν κειμένων. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ σημειωθῇ ὅτι, κἀνοντας αὐτὴ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὰ συνεχῆ ἐρμηνευτικὰ τοῦ ὑπομνήματα καὶ τὶς μονογραφίες, ὁ Ἔρασμος ἦταν στὸ μέσον μιᾶς μακρᾶς καὶ διαρκοῦς παραδόσεως. Τὰ ὑπομνήματα καὶ συγγράμματα τοῦ Ἀριστάρχου ἦταν τὰ πρωιμώτερα παραδείγματα στοὺς Ἑλληνιστικούς χρόνους², ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα ποὺ μποροῦν νὰ παρατηρηθοῦν ἀκόμα καὶ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, γιὰ παράδειγμα στὰ συγγράμματα τοῦ Wilamowitz.³

Ἀκολουθοῦν χρονολογικὰ μερικὲς ἀπὸ τὶς μονογραφίες τοῦ Ἐράσμου: οἱ *De ratione studii* καὶ *De duplici copia rerum et verborum*, καὶ οἱ δύο τοῦ 1511, ἀφιερωμένες στὸν John Colet γιὰ τὸ Σχολεῖο τοῦ Ἁγίου Παύλου, ἢ *Ciceronianus* (1528) περὶ τοῦ λατινικοῦ ὕφους,⁴ καὶ τοῦ ἴδιου χρόνου ἢ *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*.⁵ Καὶ στὰ δυὸ αὐτὰ συγγράμματα περὶ ὕφους καὶ προφορᾶς ἔφτασαν στὸ ἀποκορύφωμά τους οἱ συζητήσεις πολλῶν γενεῶν. Ἀκόμα καὶ τὰ *Colloquia*, ποὺ δημοσιεύθηκαν στὰ 1516, ἀποσκοποῦσαν πρῶτα «ad linguam exproliendam», καὶ ὕστερα «ad vitam iustituendam». Ἡ συλλογὴ ὅμως αὐτὴ ἀπὸ ἐξαιρετικὰ πνευματώδεις σάτιρες σὲ διαλογικὴ μορφή πάνω σὲ τύπους τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς, μὲ μερικὲς πικρὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον ὀρισμένων κληρικῶν ἀμφίβολου ποιοῦ, διαβάστηκε τελικὰ ἀπὸ τὸ κοινὸ ὄλου τοῦ κόσμου καὶ χάρισε στὸν Ἔρασμο τὴ φήμη ἑνὸς λαμπροῦ καὶ μάλιστα συναρπαστικοῦ συγγραφέα. Ἡ τολμηρότατη σάτιρά του, τὸ *Encomion Moriae*,⁶ γράφθηκε στὸ σπίτι τοῦ Thomas More στὸ Λονδίνο (1509) καὶ ἀφιερώθηκε σ' αὐτόν. Ἀποτελεῖ πρότυπο τέλειαις

¹ Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Αὐγουστίνου τοῦ Ἐράσμου καὶ ἄλλες σημαντικὲς ἐκδόσεις Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἀκριβοδικατὴ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου ἐκδοτῶν καὶ τυπογράφων βλ. J. de Ghellinck στὸ *Miscellanea J. Gessler* I(1948) 530 κ.έ. Πρβλ. ἐπίσης κατωτέρω, σελ. 97 σημ. 4 γιὰ τοὺς Amerbach.

² Βλ. *Ἱστορία*, I 255.

³ Πρβλ. *Ausgewählte Schriften*, σελ. 272.

⁴ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 50 κ.έ. καὶ 61 κ.έ.

⁵ Γιὰ τὴν προφορὰ τῶν Ἑλληνικῶν πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 61, καὶ γιὰ τὸν Reuchlin κατωτέρω, σελ. 103.

⁶ Erasmus, *Praise of Folly*. Μετάφραση τῆς Betty Radice μὲ πολὺτιμες σημειώσεις τοῦ A.H.T. Levi (1971).

λατινικῆς και προοριζόταν νά γίνη ὑπόδειγμα στή μορφή και στό περιεχόμενο: δείχνει ὅτι ἡ ἔλλειψη γνώσεως, ἡ ἀμάθεια, ἡ βλοκεία εἶναι ἡ αἰτία ὄλων τῶν κακῶν σ' αὐτόν τόν κόσμον και ὄλων τῶν ἀμαρτημάτων ἐναντίον τῶν νόμων τοῦ Θεοῦ. Ἡ μόρφωση, φυσικά, βοηθαίει νά κτισθῆ ἕνα προτύργιο κατὰ τῆς ἀμαθείας. Βάλλθηκε ἔτσι νά διδάξῃ τίς διάφορες μορφές γνώσεως μέ ἕναν ἀριθμό μονογραφιῶν, τὸ *Enchiridion militis Christiani* (1501), τὴν *Institutio principis Christiani* γιὰ τὸν νεαρό Κάρολο Ε' (1516), τὸν *Ecclesiastes* (1535), ποὺ δημοσίευσε τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς ζωῆς του στήν Βασιλεία. Αὐτὸ ἐπρόκειτο νά ἀφιερωθῆ στὸν καρδινάλιο John Fisher γιὰ τὴν θεολογικὴ σχολή του στὸ Καῦμπριτζ, ἀλλὰ λίγες μόνο ἐβδομάδες πρὶν ὁ Ἔρασμος τελειώσῃ τὸ βιβλίο του ὁ John Fisher και ὁ Thomas More ἀπέθαναν σάν μάρτυρες. Ἀπὸ τοὺς τόσους φίλους του στὶς διάφορες χῶρες ὁ Thomas More ἤταν γιὰ τὸν Ἔρασμο τὸ τέλειο πρότυπο ἀνθρωπιᾶς σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, «optimum exemplar» ἢ ἀκόμα «exemplar absolutum». Ἡ ὕψιστη πνευματικὴ καλλιέργεια, συνδυασμένη μέ τὴν ἠθικὴ δύναμη και μιὰ ἐνεργὸς ἀφοσίωση στήν κοινότητα, στήν *civitas*, τὸν καθιστοῦσαν γιὰ νά μεταχειρισθοῦμε τίς λέξεις μιᾶς κλασσικῆς φράσεως ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἔρασμος γι' αὐτόν, «omnium horarum homo».¹ Μιὰ ἀκόμα ἀξιοσημεῖωτη σύμπτωση εἶναι ὅτι ἡ *Οὐτοπία* τοῦ More και ἡ πρώτη ἐκδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπὸ τὸν Ἔρασμο ὅπως και τὸ ἔργο του *Colloquia* δημοσιεύθηκαν τὸν ἴδιο χρόνο.

Ὁ Ἔρασμος ἔγραψε ἐπίσης μιὰ σειρά πολεμικῆς πραγματεῖες, δύο ἀπὸ τίς ὁποῖες σχετίζονται ἰδιαίτερα μέ τὸ θέμα μας. Οἱ *Antibarbari*² εἶναι ἕνας διάλογος ὅπου ὁ Ἔρασμος και μερικοὶ φίλοι του ὑπερασπίζονται τὸ οὐμανιστικὸ πρόγραμμα κατὰ τῶν ἀντιπάλων του, ποὺ ἀποκαλοῦνται («Βάρβαροι»). Ἡ πρώτη ἐκδοση ἔγινε τὸ 1520, ἀλλὰ ἕνα χειρόγραφο στήν Gouda διέσωσε ἕνα παλαιότερο σχέδιο πιθανῶς τοῦ 1495. Μιὰ σύγκρισή τους δείχνει καθαρά

¹ *Er.* 1233. 94 (Σεπτ. 1521 πρὸς τὸν Budé). Sueton. *Tib.* 42. 3 και Quintil. VI 3.111. Ὁ Allen δὲν κάνει παραπομπές στὶς ἀρχαῖες πηγές σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Ἡ ἔκφραση «A man of all seasons» («ἄνθρωπος γιὰ ὅλες τίς ἐποχές») ἔγινε κοινὸς τόπος στὰ ἀγγλικά (βλ. R.W. Chambers, *Thomas More* (1935) σελ. 177) κι ἀκόμα τίτλος θεατρικοῦ ἔργου τοῦ Robert Bolt τὸ 1960.

² Βλ. *Ausgewählte Schriften* (ἀνωτέρω, σελ. 83 σημ. 4). Τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου τῆς Gouda ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν P.S. Allen, *Erasm. Ep.* τόμ. V (1924) σελ. XX και δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Hyma, *The Youth of Erasmus* (1930, 1968*), βλ. ἀνωτέρω, σελ. 81 σημ. 1. Στὸ ἄρθρο μου γιὰ τὸ *Antibarbari* ἐπέστησα εὐγενικά τὴν προσοχὴ στὶς ἀνακρίβειες τῆς *editio princeps* τοῦ Hyma. Ἐκεῖνος τὸ ὥνομασε αὐτὸ «ἀγρία ἐπίθεση γιὰ τὴ μέθοδο» (σελ. 384 τῆς δευτέρας ἐκδόσεως). Ἦταν ἀποκαρδιωτικὸ νά βλέπῃ κανεὶς ὅτι δὲν ἐνδιαφέρθηκε νά διορθώσῃ στοιχειώδη λάθη στήν ἀνάγνωση και τὴν ἐκτύπωση τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου τῆς Gouda και τῆς πρώτης τυπωμένης ἐκδόσεως. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει πλεόν σημασία, γιατί ὁ δεῦτερος ἐκδότης τοῦ *Antibarbari* στὰ *Opera omnia* I, 1969 (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 83 σημ. 1) ἀποκατέστησε τὸ κείμενο πάρα πολὺ προσεκτικά, χρησιμοποιοῦντας και τίς δικές μου ἀναγνώσεις και ὑποδείξεις.

ὅτι, παρ' ὄλες τὶς φραστικὲς διαφορὲς, ὑπάρχει ὀριστικὴ ἐνότητα στὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἑράσμου. Ἡ *De libero arbitrio διατριβή* του (1524)¹ στρέφεται κατὰ τοῦ Λουθήρου, πού φαινόταν ὅτι ἦταν ὁ πιὸ ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος τοῦ ἐρασμιακοῦ οὐμανισμοῦ. Ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἑράσμου ἦταν ἡ ἐπίγνωση καὶ ἀναγνώριση τῆς ἐλεύθερης βουλήσεως καὶ τῆς πλήρους εὐθύνης γιὰ ὄλες τὶς πράξεις ἐνὸς ἀτόμου.² Χωρὶς αὐτὸ ὄλες οἱ θεωρίες του καὶ ὄλο τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του δὲν θὰ εἶχαν νόημα. Σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τίποτε δὲν ἦταν περισσότερο ἀντίθετο ἀπὸ τὸ δόγμα τῆς *necessitas absoluta* τοῦ Λουθήρου. Πίστευε ὅτι ἡ συνέπεια τοῦ Λουθηρανισμοῦ θὰ ἦταν «tumultus, dissidium, seditio, factio». Ἡ φύση τοῦ Λουθήρου καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ὁπαδῶν του φαίνονταν σ' αὐτὸν «saevus, austerus, ferox», ἀκόμα καὶ «atrox». (Ἡ ἀπαίσια ἱστορία τοῦ ὄρου «atrocitas» — «θηριωδία», φαίνεται ὅτι ἀρχίζει ἀπ' αὐτὲς τὶς πολεμικὲς). Ὁ Ἑρασμος ἐπιθυμοῦσε τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ἁρμονία, τὴ συμφιλίωση γνώσεως καὶ πίστεως, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐσέβεια, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν Ἐκκλησία. Ἡ ἰδέα τοῦ Ἑράσμου γιὰ «tranquillitas» συνδέεται μὲ τὴ δική του «humanitas». Ὁ Ἑρασμος ἔγραφε πάρα πολὺ συχνά γιὰ τὴν εἰρήνην. Τὸ πιὸ γνωστὸ μέρος τῶν πολυδιαβασμένων του *Adagia*, μιᾶς συλλογῆς ἀπὸ τὴ σοφία τῶν ἀρχαίων³ ἀφιερωμένης «philologis omnibus», εἶναι τὸ «dulce bellum inexpertis»,⁴ τυπωμένο συχνά σὰν ξεχωριστὸ φυλλάδιο, τὸ καλύτερο πού γράφθηκε ποτὲ κατὰ τῆς ἐπιθέσεως στὸ ἴδιο πνεῦμα μὲ τὴν *Ὀυτοπία* τοῦ Thomas More. Κανεὶς δὲν μισοῦσε τὸν πόλεμο περισσότερο ἀπὸ τὸν Ἑρασμο, κατὰ περίεργο ὄμως τρόπο, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπικίνδυνα χρόνια τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς (1529) ἀναγκάσθηκε νὰ γράψῃ τὸ *De bello Turcis inferendo*, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ ἦταν ἔγκλημα νὰ μὴν ὑπερασπισθοῦν τὸν Δυτικὸ χριστιανικὸ πολιτισμὸ ἐναντίον τῆς βαρβαρικῆς ἐπιθέσεως ἀπὸ τὴν Ἀνατολή καὶ ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης πρέπει νὰ ξαναενωθοῦν σὲ μιὰ νέα σταυροφορία, στὴν ὁποία θὰ εἶναι νικητῆς ὁ ἀληθινὸς «miles Christianus».⁵

Ὁ Ἑρασμος χρησιμοποίησε τὴ μόρφωση καὶ τὸν οὐμανισμὸ του γιὰ τὸ ἀνέβασμα τῆς παγκόσμιας Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ κρατήσῃ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία ὄλης τῆς χριστιανωσύνης, τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία τῆς ἐποχῆς του κινδύνευε νὰ χάσῃ. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του εἶδε ὅτι τὴν ἀπειλοῦσαν ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι. Ἡ ἐπιθυμία του ἦταν νὰ φέρῃ ἐνότητα μέσα ἀπὸ ὄλες τὶς συγκρούσεις: ἡγεμόνες, ἱερεῖς καὶ εὐφυεῖς λαϊκοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπαιδευθοῦν γιὰ νὰ συνενώσουν ὄλους τοὺς ἀνθρώπους στὴν ἀδελφότητα τοῦ

¹ Ἐκδ. τοῦ Johannes von Walter, *Quellenschriften zur Geschichte des Protestantismus* 8 (1910, ἀνατυπώθηκε τὸ 1935).

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 47 (Valla).

³ Βλ. *Ἱστορία* [I], 99 κ.ε. 249 κ.ε.

⁴ Εἶναι ἓνα ἀρχαῖο ρητὸ τοῦ Πινδάρου, ἀποσπ. 110 Sn. *γλυκὸ δὲ πόλεμος ἀπειροῖσιν*.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 90.

Χριστοῦ. Ἐναντίον ἡμῶν γὰρ τὴν ἐνόητα ἤρθε ἡ διαίρεση· προεῖδε καθαρά τί τραγωδία θὰ ἦταν ἡ τελικὴ διάσπαση. Δὲν μποροῦσε νὰ κάμῃ τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν πνευματικὴν του πανοπλίαν ὡς «miles Christianus». Δὲν ἀπέτυχε, ὅπως τόσο συχνὰ ἔχει εἰπωθῆ, ἰδιαιτέρα ἀπὸ ἱστορικούς· οἱ ἄλλοι ἀστόχησαν νὰ δεχθοῦν τὴν προειδοποίησίν του. Καὶ αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ ὀνομάσωμε τραγωδία στὴ ζωὴ τοῦ Ἐρασμοῦ ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι εἶχε σὲ μεγάλη ἔκτασιν παρεξηγηθῆ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν,¹ στὴν ὁποία εἶχε ἀφιερῶσει ὅλη τὴν ῥώμην τοῦ πολύτροπου μυαλοῦ του.

¹ Ὁ K. Schätti, «Erasmus von Rotterdam und die Römische Kurie», *Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft* 48 (1954) ἔχει συλλέξει τὸ ὕλικόν.—Ὁ Ἱγνάτιος Λογυόλα καὶ τὸ ἀνερχόμενον τάγμα τῶν Ἰησοῦιτῶν δὲν μποροῦσαν νὰ τρέφουν συμπάθειαν πρὸς τὴν «Philosophia Christi» τοῦ Ἐρασμοῦ: πρβλ. R. Pfeiffer *Humanitas Erasmi* (1931) σελ. 22, A. Flitner, *Erasmus im Urteil seiner Nachwelt* (1952) σελ. 86, H. Rahner, *Ignatius von Loyola als Mensch und Theologe* (1964) σελ. 373 καὶ 512 κ.έ.

VIII

AUTOUR D'ÉRASME¹

Ἔχει λεχθῆ πολλὰς φορές ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ἐράσμου στὸ σύνολό του κατέληξε σὲ ἀποτυχία. Ἔχουμε ὑποστηρίξει² ὅτι δὲν ἀπέτυχε αὐτός, ἀπέτυχαν ἄλλοι ποὺ δὲν κατάφεραν νὰ συλλάβουν τὶς ἐγκαιρὲς προειδοποιήσεις του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἐπίδρασή του ἦταν τεράστια τόσο ἄμεσα στὴν δική του καὶ στὴν ἐπόμενη γενεά, στοὺς πολλοὺς φίλους του καὶ τοὺς λίγους μαθητές του (ἀφοῦ μόνον περιστασιακὰ ἔκανε τὸν ἐπαγγελματία δάσκαλο), ὅσο καὶ μέσῳ τῶν συγγραμμάτων του στὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα καὶ τὴ φιλολογία γιὰ αἰῶνες. Μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἐπιχοίσεις ποὺ ἔγιναν σὲ βάρος τοῦ οὐμανισμοῦ εἶναι, ὅτι ἡ ἀναβίωση τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων κλασσικῶν ἀνέκοψε τὴν φυσικὴ ἀνάπτυξη τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν, κυρίως στὸ Βορρᾶ: ἓνα χάσμα ἀνοίχθηκε, λέγεται, ἀνάμεσα σὲ μία ἀνώτερη τάξη, ποὺ τώρα ἦταν καλλιεργημένη μὲ ξένες γλῶσσες καὶ ιδέες, καὶ τὸν ἀπλό λαό. Ἀλλὰ μποροῦμε νὰ ρωτήσωμε, ποῦ ὑπῆρχε τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα ἡ ἐνότητα, ποὺ ἐπρόκειτο ἔτσι νὰ διασπασθῆ; Ἡ ὑπαρξὴ της εἶναι προφανῶς μιὰ ρομαντικὴ ψευδαίσθηση. Ὅταν στραφοῦμε ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα στὸν εὐρωπαϊκὸ οἰκουμενισμό, αὐτὸ ποὺ τὴν κατέστρεψε ἦταν ὁ ἀυξάνομενος ἐθνικὸς ἐγωισμὸς καὶ οἱ θρησκευτικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα, καὶ μόνον οἱ οὐμανιστὲς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἀποτελοῦσαν μιὰν ὑπερεθνικὴ ὁμάδα συγγενικῶν πνευμάτων, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ σώσουν τὴν Εὐρώπη ἀπὸ ὀλοκληρωτικὴ πολιτιστικὴ διάσπαση. Τὸ ἔργο τοῦ Ἐράσμου συνέτεινε ἐξαιρετικὰ στὴ δημιουργία καὶ ἐνίσχυση συνδετικῶν κρίκων. Καὶ ἀκριβῶς, ὅπως θὰ δοῦμε, πάνω στὸ Ἐρασμιακὸ πρότυπο εὐδοκίμησε ἡ ἀληθινὴ φιλολογία,³ ὅχι πάνω στὸ πρότυπο τῆς βιβλικῆς ἐρμηνείας τῶν μεταρρυθμιστῶν καὶ τοῦ νέου διαμαρτυρόμενου σχολαστικισμοῦ, κι ἀκόμα λιγώτερο στὸν στενὸ συντηρητισμὸ τῆς Καθολικῆς Ἀντιμεταρρυθμίσεως.

Στὸν Ἄνω Ρῆνο, τὴν Ἀλσατία, τὴν Ἐλβετία καὶ τὸ Baden ὁ Ἐρασμος

¹ Δανείζομαι αὐτὸν τὸν τίτλο ἀπὸ τὸν L. Bouyer, *Autour d'Érasme, Études sur le christianisme des humanistes catholiques* (1955).

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 95.

³ Στὸ *Philologia perennis* (1961), σελ. 13 ἡ φράση «Diese Einheit der Philologie» καὶ οἱ ἐπόμενες προτάσεις μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ παρανόηση, ἂν θεωρηθῆ πὼς ὑπονοοῦν ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Ἐράσμου ταυτίζεται μὲ τὸ ρωμαιοκαθολικὸ δόγμα.

είχε ένα μεγάλο κύκλο όπαδών.¹ 'Ο πιό άφοσιωμένος και πιστός μαθητής του ήταν ό Beatus Rhenanus,² ένας Άλσατός από την Schlettstadt (1485-1547), ό όποϊός μετά τις σπουδές του στο Παρίσι έμεινε στην Βασιλεία από τó 1511 ώς τó 1527, για πολλά χρόνια συγχρόνως με τόν Έρασμο,³ δουλεύοντας εκεί για τούς μεγάλους τυπογράφους και εκδότες, ιδιαίτερα για τόν Johannes Froben και τούς Amerbach.⁴ Μετά τó θάνατο τού Froben έπέστρεψε στη γενέτειρά του, στην όποία χάρισε τήν πολύ σημαντική βιβλιοθήκη του, πού διατηρείται ακόμα σχεδόν άθικτη.⁵ Και άλλοι ούμανιστές από τόν Πετράρχη και πέρα είχαν προσπαθήσει να κληροδοτήσουν τά βιβλία τους για δημόσια χρήση, αλλά ό Beatus Rhenanus ήταν ό πρώτος πού τó επέτυχε. Μέσω αύτου ό Froben ζήτησε από τόν Έρασμο τήν Καινή Διαθήκη: «Petit Frobenius Novum abste Testamentum habere».⁶ 'Ο Rhenanus έγραψε τήν πρώτη βιογραφία τού Έράσμου και πιθανόν δημοσίευσε τήν πρώτη πλήρη έκδοση τών έργων του (9 τόμοι, Βασιλεία 1540), πάνω στην όποία βασίσθηκε ή μεταγενέστερη συλλογή (Leyden 1703-6). 'Η Βασιλεία είχε γίνει ή κυριώτερη έστία τού ούμανισμού στο Βορρά από τήν έποχή τής Συνόδου,⁷ και οι τυπογράφοι της συνέχιζαν να εκδίδουν κλασσικά κείμενα καθώς και έπιλεκτα έργα τών μεγάλων ούμανιστών, τού Πετράρχη και τών όπαδών του.⁸ Πολλές από τις εκδόσεις αυτές, όπως έχουμε δει, είναι για μάς ακόμα και σήμερα απαραίτητες.

Οι πόλεις στόν Άνω Ρήνο έγιναν όχι μόνο κέντρο τυπογραφείων και νέων βιβλιοθηκών, αλλά και σπουδαϊός τόπος συναντήσεως παιδαγωγών και δασκά-

¹ G. Ritter, «Erasmus und der Humanistenkreis am Oberrhein», *Freiburger Universitätsreden* 23 (1937). E. W. Kohls, «Die theologische Lebensaufgabe des Erasmus und die oberrheinischen Reformatoren», *Arbeiten zur Theologie* I. Reihe, Heft 39 (1969).

² Βλ. τήν εισαγωγή τού Allen στο *Er. Ep.* 327, και *Ep.* XII σελ. 49 κ.έ. Εύρετήρια στη λέξη Beatus Rhenanus. *Briefwechsel des Beatus Rhenanus*, έκδ. τών A. Horawitz και K. Hartfelder (1886, άνατυπώθηκε τó 1962).

³ Βλ. άνωτέρω, σελ. 86.

⁴ *Die Amerbach-Korrespondenz*, έκδ. τού A. Hartmann 6 τόμοι (1942-67), μιá θαυμάσια έκδοση με εύρετήρια σε κάθε τόμο. Βλ. επίσης H. Thieme, «Die beiden Amerbach, Ein Basler Juristennachlass der Rezeptionzeit». *L'Europa e il diritto Romano. Studi in memoria di P. Koschaker* I (1954) 137 κ.έ.

⁵ H. Kramm, *Deutsche Bibliotheken* (κατωτέρω, σελ. 102 σημ. 3), σελ. 102 κ.έ.

⁶ *Er. Ep.* 328. 36 (17 Άπριλ. 1515), μιá έπιστολή πού χαρακτηρίζει τόν λόγιο συγγραφέα, καθώς είναι πλήρης από διάφορες γραφές τών *Lucubrations* τού Σενέκα, πού τήν έποχή αύτή βρίσκονταν στο τυπογραφείο τού Froben.

⁷ Βλ. άνωτέρω, σελ. 70.

⁸ Friedrich Luchsinger, «Der Basler Buchdruck als Vermittler italienischen Geistes», *Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft* 45 (1953) 115 κ.έ. και P. Bietenholz, «Der italienische Humanismus und die Blütezeit des Buchdrucks in Basel 1530-1600», *αύτόθι*, 73 (1959) 10 κ.έ.

λων. Ὁ Jacob Wimpfeling (1450-1528)¹ σπούδασε στὴ σχολὴ τῆς Schlettstadt καὶ ἐγκαταστάθηκε τελικὰ στὸ Στρασβοῦργο, ὅπου προσπάθησε νὰ μεταρρυθμίσει τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα καὶ νὰ εἰσαγάγῃ καλύτερα σύγχρονα σχολικὰ βιβλία γιὰ τὴ γραμματικὴ καὶ τὸ ὕφος. Τὸ ἐπίτευγμά του τὸ ξεπέρασε ὁ νεαρότερος Jacob Sturm (1507-89),² διευθυντὴς τοῦ Γυμνασίου τοῦ Στρασβούργου γιὰ σαράντα χρόνια. Εἶχε περάσει ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Λιέγης καὶ τῆς Louvain, ποὺ ἦταν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς «Devotio Moderna» καὶ τοῦ Ἑράσμου, καὶ προώθησε τόσο στὰ συγγράμματά του ὅσο καὶ στὴν πρακτικὴ τοῦ σχολείου του τὸ ἰδεῶδες τῆς «sapientis eloquens pietas», ὑπογραμμίζοντας τὴ λέξη «eloquens». Μιὰ καινούργια ρητορικὴ μὲ πρότυπο τὸν Κικέρωνα ἔπρεπε νὰ καλλιεργηθῆ καὶ νὰ τεθῆ στὴν ὑπηρεσία τῆς νέας προτεσταντικῆς εὐσεβείας. Ὁ ἱεροκῆρυκας πρέπει νὰ γίνῃ ὁ τέλειος ρήτορας, ποὺ κηρύσσει τὴν γνήσια διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ στὴν ἀγνότερη καὶ ὠραιότερη γλῶσσα.

Ὁ Rhenanus δὲν εἶχε τὴ φιλοδοξία νὰ προσελκύσῃ ἕνα πλατύτερο κοινό. Ἦταν ἕνας ἡσυχος, συνεπής, φιλόπονος ἐργάτης, ποὺ περιοριζόταν στὴν καθαρὴ μάθηση. Ὅταν συγκρίνωμε τὴν ἐκδοσὴ του τῆς *Germania* τοῦ Τακίτου (1519) καὶ τὸ ἔργο του *Rerum Germanicarum libri tres* (1519) μὲ τὰ ἔργα τοῦ Conrad Celtis πάνω στὸ ἴδιο θέμα (1515),³ μᾶς ἐντυπωσιάζουν ὄχι μόνον ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῶν δύο οὐμανιστῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ τεράστια καὶ ἄμεση ἐπίδραση τῆς φιλολογίας τοῦ Ἑράσμου σὲ ὅσους βρίσκονταν γύρω του.

Ἡ γενικὴ ἀντίληψη τοῦ Rhenanus γιὰ τὴν ἱστορία ἦταν ὅτι ἡ πρώιμη Γερμανία ἦταν χωρὶς πνευματικὴ καλλιέργεια ὡς ὅτου ἦλθε μαζί μὲ τὸν Χριστιανισμό ὁ πολιτισμός, σὰν κληρονομία τῶν λαῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ παρακμὴ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἰταλία τὸν πέμπτο καὶ ἕκτο αἰῶνα δὲν ὀφειλόταν στὶς «γοθθικές» εἰσβολές, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ Valla,⁴ ἀλλὰ στὴν αὐξηση τῆς ἀδιαφορίας καὶ ἀνοησίας. Ἱστορικοὶ καὶ φιλολογικοὶ ὄροι, οἰκεῖοι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ δέκατου αἰῶνα κι ἐδῶ, φαίνεται ὅτι ἔχουν πρωτοεμφανισθῆ στὰ συγγράμματά του Rhenanus, γιὰ παράδειγμα, ὁ ὄρος «media antiquitas»⁵ γιὰ τὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς μαθήσεως καὶ ὁ ὄρος «classici» γιὰ τοὺς συγγραφεῖς πρώτης τάξεως.⁶

¹ P. S. Allen γιὰ τὶς *Ep.* 224.

² W. Sohm, *Die Schule Johannes Sturms und die Kirche Strassburgs... 1530-1581*, *Hist. Bibl.* 27 (1912).

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 75.

⁴ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 41.

⁵ P. Lehmann, «Vom Mittelalter und von der lateinischen Philologie des Mittelalters», *Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters* V I (1914) 3,6 κ.έ.

⁶ Πρβλ. *Ἱστορία* [I] 207. Πρβλ. G. Luck, «Scriptor classicus», *Comparative Literature* 10 (1958) 150 κ.έ. Τὸ παλαιότερο νέο παράδειγμα τῆς λέξεως «classicus» ποὺ γνωρίζω

Ὁ Beatus Rhenanus εἶχε πληρέστερη γνώση τῶν συγγραφέων τῆς ὑστερης Ρωμαϊκῆς ἱστορίας καὶ τῶν Γερμανικῶν λαῶν ἀπὸ ὅ,τι εἶχαν οἱ παλαιότεροι φιλόλογοι, καὶ προσπάθησε νὰ δώσῃ προσεκτικὴ ἐρμηνεία τῶν κειμένων τους. Εἶχε ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία στὶς προσπάθειές του νὰ ἀποκαταστήσῃ φθαρμένα χωρία τοῦ Τακίτου καὶ τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου.¹ «Labor et animus», ὅπως ἔλεγε, εἶναι ἀναγκαῖα, ἀλλὰ ἀχρηστοὶ χωρὶς «iudicium».

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Beatus Rhenanus σχεδὸν κάθε λατινικὸ κείμενο γνωστὸ σὲ μᾶς εἶχε ἀνακαλυφθῆ καὶ ἐκτυπωθῆ.² Αὐτὸς ὅμως τὸ 1515 βρῆκε ἀκόμα ἓνα στὴν Ἀλσατικὴ μονὴ τοῦ Murbach, τὸν Velleius Paterculus, τοῦ ὁποίου ἔκαμε τὴν πρώτη ἐκδοσὴ τὸ 1520. Ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ εἶναι codicis instar, ἀφοῦ τὸ χειρόγραφο ἐν συνεχείᾳ χάθηκε. Ἡ τελευταία ἀνακάλυψη σ' αὐτὸν τὸν τομέα, καὶ περισσότερο σπουδαία, ἔγινε τὸ 1527, ὅταν ὁ Simon Grynaeus βρῆκε κατὰ τύχην πέντε βιβλία τῆς πέμπτης δεκάδος τοῦ Λιβίου (41-5) στὴ μονὴ τῆς Lorsch. Ὁ Grynaeus (ποῦ ἦταν ἐπίσης μέλος τοῦ κύκλου τοῦ Ἐράσμου) ὑπῆρξε ἱκανὸς νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ εὑρημα, ὅταν ἐξέδωσε τὸν Λίβιο τὸ 1531. Ἀλλὰ ἡ ὀριστικὴ ἐκδοσὴ ἔγινε τὸ 1535 ἀπὸ τὸν Beatus Rhenanus καὶ τὸν Sigismund Gelenius, ὁ ὁποῖος χρησιμοποίησε ὄχι μόνον τὸ νέο κείμενο τῆς πέμπτης δεκάδος ἀπὸ τὴν Lorsch, ἀλλὰ καὶ δύο νέα χειρόγραφα τῆς τέταρτης δεκάδος ἀπὸ τὶς πόλεις Worms καὶ Speyer (τὰ ὁποῖα χάθηκαν μετὰ). Ὁ Gelenius, μέλος αὐτῆς τῆς πολὺ δραστήριας ὁμάδας τῶν φιλόλογων, εἶχε ἐπίσης ἓνα νέο χειρόγραφο ἀπὸ τὸν Hersfeld τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου³ (σήμερα χαμένο, ὅπως τὰ ἄλλα χειρόγραφα ποῦ ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἐκτὸς ἀπὸ ἕξι φύλλα, ποῦ τυχαῖα ἀνακαλύφθηκαν ξανά τὸ 1876)· στὴν ἐκδόσή του τοῦ 1533 εἶχε προσφέρει σημαντικὴ συμβολὴ ὁ φίλος του Rhenanus, τοῦ ὁποίου ἡ παραγωγὴ συνολικὰ ἦταν πραγματικὰ πολὺ μεγάλη.

ἀπαντᾷ τὸ 1512 στὸ *Briefwechsel* τοῦ Beatus Rhenanus (ἀνωτέρω, σελ. 97 σημ. 2) ἀριθμ. 25: «classici auctores». Ὁ B. Kübler, *RE* III, 2629.20 κ.έ., ἀναφέρεται στὴν ἀφιέρωση τοῦ Μελάγγθονος στὸ λάθε βιώσας τοῦ Πλουτάρχου (1519) «Plutarch. . . classici videlicet auctoris». Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ ἀρχαῖος ὄρος ἀνεβίωσε στὸν κύκλο τοῦ Ἐράσμου. Δὲν τὸν βρῆκα στὰ γραπτὰ του. Ἐνας ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς ἀλληλογράφους τοῦ σωστά περιέλαβε τὸν Ἄγ. Αὐγουστῖνο μετὰ τῶν «classici»: *Ep.* 2003.33 (29 Ἰουνίου 1528) «solus. . . is auctor ex classicis reliquis videbatur qui nobis Erasmo obstetricante renascetur» (Fonseca, Ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Τολέδου). Βλ. ἐπίσης ἀνωτέρω, σελ. 14.

¹ Μιὰ ἀπὸ τὶς γενικὰ δεκτὲς εἰκασίες του στὸν Ἀμμιανὸ Μαρκελλῖνο XVIII 2. 15 ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία γιὰ τὸν E. Norden, *Alt-Germanien* (1934) σελ. 11 κ.έ., ὁ ὁποῖος ἀπέρριψε τὴν ἀνάγνωσθ τοῦ Rhenanus, ἀλλὰ ἀνεγνώρισε κάπως τὴν ἀξία του σὰν ἐκδόστη, κριτικοῦ, σχολιαστῆ καὶ ἱστορικοῦ.

² Ὁ Cod. Medic. I τοῦ Τακίτου βρέθηκε τὸ 1508 στὸ Corvey, τοῦ Πλινίου *Ep. ad. Trai.* τὸ 1500 στὸ Παρίσι.

³ Πρβλ. Pasquali, *Storia* σελ. 81 κ.έ.

Τουλάχιστον δύο ακόμα μέλη τοῦ μεγάλου κύκλου τοῦ Ἑράσμου στὸν Ἄνω Ρῆνο θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονευθοῦν: ὁ Ἑλβετὸς οὐμανιστῆς καὶ ποιητῆς Heinrich Loriti (1488-1563) ἀπὸ τὸ Glarus, ποῦ ὠνομαζόταν Glareanus, καὶ ὁ Ulrich Zasius (1461-1535) ποῦ γεννήθηκε στὴν Κωνσταντία,¹ καὶ ποῦ ἀναζωογόνησε τὴ μελέτη τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὴν Γερμανία. Ὁ Glareanus ἦταν ἓνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς κλασσικοὺς φιλολόγους ποῦ στερέωσαν τὴ φήμη τοὺς συνθέτοντας λατινικὰ ποιήματα: ἔλαβε τὴ δάφνη τοῦ ποιητῆ τὸ 1512 ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μαξιμιλιανό.² Ποιητῆς ὁ ἴδιος ἐξέδωσε καὶ σχολίασε, ὅπως ἦταν φυσικό, πολλοὺς Ρωμαίους ποιητές. Τὸ ἰδιαίτερο ὅμως ἐνδιαφέρον του στρεφόταν σὲ προβλήματα χρονολογίας, μαθηματικῆς γεωγραφίας, ἀκόμα καὶ ἀρχαίων μουσικῶν θεωριῶν. Πραγματικὰ τὸ *Dodecachordon*, ποῦ δημοσίευσε τὸ 1547, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τὸ πιὸ σημαντικό του ἔργο.³ Ὁ Ἑράσμος φαίνεται ὅτι εἶχε ἐντυπωσιασθῆ ἀπὸ τὸ εὐρὺ φάσμα τῶν γνώσεών του καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν φιλόπονη διδασκαλικὴ δραστηριότητά του στὴν Βασιλεία καὶ τὸ Freiburg, καὶ ἔφθασε μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ χρησιμοποίησῃ γι' αὐτὸν τὴ στερεότυπη ἔκφραση «omnium horarum homo».⁴ Ὡστόσο κάτι τὸ πομπῶδες στὸ ὕφος καὶ τὴ συμπεριφορὰ του δὲν ταίριαζε μὲ τὶς προτιμήσεις τοῦ Ἑράσμου.

Ὁ Zasius,⁵ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἔγινε ἐπιστήθιος, ἀγαπημένος φίλος τοῦ Ἑράσμου, ποῦ ἦταν πάντα εὐπρόσδεκτος φιλοξενούμενος στὰ σπίτια τῶν μορφωμένων δικηγόρων τοῦ Freiburg. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γοητευτικὰ γράμματα

¹ Βλέπε Er. Ep. XII, Εὐρετήρια, σελ. 102 κ.έ. γιὰ τὸν Glareanus καὶ σελ. 188 γιὰ τὸν Zasius.

² Αὐτὸ εἶχε τὴν εὐνόητη καὶ διασκεδαστικὴ συνέπεια πὼς ποτὲ δὲν δημοσίευσε ἓνα ἐπικό ποίημά του γιὰ τὴν νίκη τῶν συμπατριωτῶν του κατὰ τῶν Αὐστριακῶν στὸ Näfels ποῦ εἶχε ἤδη γράψῃ τὸ 1510. Φαίνεται ὅτι ἔχει διασωθῆ μόνο σὲ χειρόγραφο ἀντίγραφο ποῦ ἔκαμε ὁ μαθητῆς τοῦ Glareanus J.E. von Knöringen, ποῦ βρῆκα τυχαίᾳ συννημένο σὲ μιὰ τυπωμένη ἔκδοση τῶν ἐλεγειακῶν στίχων τοῦ Glareanus τοῦ 1516 (τώρα Clm. 28325). Βλ. «Neues von Glareanus», *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 34 (1917) 284 κ.έ. μὲ ἐπιπλέον ἀναφορές. Ὅταν εἶχα γράψῃ αὐτὴν ἐδῶ τὴ σημείωση, εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ζητήσω ἀπὸ τὸν Meinrad Scheller νὰ μοῦ πῆ τί ἤξερε, γιὰ τὸ πρωτότυπο λατινικὸ ποίημα, κι ἐκεῖνος μοῦ ἔδωσε ἀμέσως ἓνα ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Jahrbuch des Historischen Vereins des Kantons Glarus* 53 (1949) 1-36 «Henrici Glareani carmen de pugna confoederatorum Helvetiae commissa in Naefels», hg. von Konrad Müller, κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Knöringen (στὴν ἀρχικὴ δημοσίευση στίς σελ. 58-119. Πρβλ. ἐπίσης σελ. 9 σημ. 9 μὲ ἀναφορὰ στὸ *Zentralblatt* τοῦ 1917).

³ Ἀνατυπώθηκε στὸ *Publikationen älterer praktischer und theoretischer Musikwerke*, herausgegeben von der Gesellschaft für Musikforschung, τόμ. 16 (1888).

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 93, γιὰ τὸν Θωμᾶ Μῶρο.

⁵ *Opera*, 6 τόμοι. (Lugd. 1550), *Epistulae* (1774), περισσότερα στὸ Er. Ep. καὶ *Amerbach-Korrespondenz* (ἀνωτέρω, σελ. 97 σημ. 4) στὴ μονογραφία τοῦ R. Stintzing, U. Zasius (1857). G. Kisch, «Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit», *Basler Studien zur Rechtswissenschaft* 56 (1960) 317 κ.έ. μὲ βιβλιογραφία σελ. 318.2.

του ὁ ἡλικιωμένος Ἔρασμος, μὲ τὶς συνεχεῖς γαστρικὲς ἐνοχλήσεις του, λῆει πῶς τοῦ σέρβιραν ἓνα κοτόπουλο γιὰ δεῖπνο μιὰ Παρασκευὴ βράδῃ καὶ πῶς κατηγορήθησαν καὶ οἱ δύο: «corycaeus sycophanta nidorem eius pulli detulisset ad Senatum».¹ Ἦταν χαρακτηριστικὸ του νὰ πραγματεῦεται μιὰ λεπτὴ ὑπόθεση, τὴ νηστεία τῆς Παρασκευῆς, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, μ' ἓνα δηλ. εἰρωνικὸ ἀλλὰ βασικὰ σοβαρὸ ὕφος.

Ὁ Zasius ὀνομαζόταν ἀπὸ τὸν Ἔρασμο «alter Politianus»² ὄχι δίχως κάποια ὑπερβολή. Οἱ ἀνακαλύψεις Ρωμαϊκῶν νομικῶν χειρογράφων ποῦ ἔκαμε στὴ μονὴ τοῦ Murbach ἦταν οἱ σπουδαιότερες πρὶν ἀπὸ τὶς ἀνακαλύψεις τοῦ Niebuhr, καὶ ὁ ἴδιος ἦταν ἓνας ἀληθινὸς ἐρμηνευτὴς τῶν ἀρχαίων κειμένων. Ἀσκησε ἐπίσης τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου στὸ Freiburg ἀξιοποιώντας τὶς γνώσεις του στὸ Ρωμαϊκὸ Ἀστικὸ Δίκαιο. Τὰ δημοσιεύματα τοῦ Zasius δείχνουν πόσο ἀποτελεσματικὲς μποροῦσαν νὰ εἶναι οἱ ἰδέες τοῦ Ἐράσμου στὴν περιοχὴ τῆς νομικῆς.³ Ἡ γενικὴ ἰδέα τοῦ Ἐράσμου σχετικὰ μὲ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὸ νόμο ἐξαρτιόταν βέβαια ἀπὸ τὴν ἀντίληψή του τῆς «Christi philosophia»⁴ καὶ ἔκαμε σημαντικὴ ἐντύπωση στοὺς συγχρόνους του. Ἡ ἐπίδραση ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν Ἰταλία, ὅπου ὁ Andrea Alciato (1492-1550),⁵ ποῦ εἰσήγαγε τὴ μελέτη τῆς νομικῆς στὴν Γαλλία, ἐθεωρεῖτο ἐρασμιακός.

Ἄν καὶ ἡ ὁμάδα τῶν φιλολόγων στὸν Ἄνω Ρῆνο, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ἐρασμος, ἦταν κυρίως λατινιστές, μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἤξεραν ἑλληνικὰ ἀρκετὰ καλὰ. Ὁ πρῶτος μεγάλος ὑπέρμαχος τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Γερμανία⁶ καὶ ὁ πρῶτος ποῦ σύνδεσε τὶς ἀνατολικὲς (δηλ. τὶς ἐβραϊκὲς) σπουδὲς μ' αὐτές

¹ Er. Ep. 1353.7 (23 Μαρτ. 1523). Πρβλ. τὸ δοκίμιό του ποῦ ἀναφέρεται στὴν «Ichthyophagia» (1526), *Opp.* I 805 B-E.

² Γιὰ τὶς νομικὲς μελέτες τοῦ Πολιτιανοῦ βλ. ἀνωτέρω, σελ. 50.

³ Ὅτι ἔχουμε νὰ ποῦμε κάτι περισσότερο γι' αὐτὸ τὸ θέμα στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τὸ ἀναφερόμενο στὴν Γαλλία, βλ. P. Koschaker, *Europa und das Römische Recht* (2η ἔκδ. 1953) *passim*. Αὐτὸ ὅμως εἶναι πολὺ εὐρὸ πεδίο ἐιδικῆς ἔρευνας, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν αἰσθάνομαι ἀρμόδιος νὰ δώσω περισσότερο ἀπὸ περιπτωσιακὲς νύξεις.

⁴ Βλ. G. Kisch, «Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit» (ἀνωτέρω, σελ. 100 σημ. 5) *passim*.

⁵ Αὐτόθι, σελ. 304 κ.ε.

⁶ Δὲν ὑπάρχει δικαιολογία νὰ ὀνομάζεται ὁ δομινικανὸς John Cono (ἢ Kuno) τῆς Νυρεμβέργης (1463-1513) ὁ «ἀληθινὸς ἰδρυτὴς τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Γερμανία», ὅπως ἔχει τὴν τάση νὰ κἀνῆ ὁ Geanakoplos (ἀνωτέρω, σελ. 65, σημ. 4) σελ. 136, ἀκολουθώντας ἄλλους. Ἐχοντας παρακολουθήσει μαθήματα τοῦ Μουσούρου στὴν Πάδουα, ὁ Cono ἦταν σὲ θέση νὰ διδάσκη στὴν Βασιλεία ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸ 1505 καὶ πέρα, νὰ γίνῃ οἰκοδιδάσκαλος τὸ σπῆτι τῶν Amerbach καὶ διορθωτὴς στὸ τυπογραφεῖο τους. Ὁ Ἐρασμος καὶ ἄλλοι σύγχρονοι φανερὰ ἐπεδοκίμασαν τὰ προσόντα του, κανένας ὅμως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ τὰ συγκρίνῃ μὲ τὰ προσόντα τοῦ Reuchlin. Βλ. ἀναφορὲς στὸ *Erasm. Ep.* XII εὐρετήρια (1958) 120 καὶ *Amerbach-Korrespondenz* I Εὐρετήριο (1942) 478. Πρβλ. M. Sichel, «Nürnberg und der griechische Humanismus in Deutschland», *Jahres- und Tagungsberichte der Görres-Gesellschaft* (1971), σελ. 39 κ.ε.

ήταν ο Johannes Reuchlin, πού γεννήθηκε στο Pforzheim στο Baden (1455-1552).¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι αντί να έλατινίση το όνομά του, το έξελληνισε και το έκαμε *Καπνίων* από το *καπνός*, «Rauch». Ο Έρασμος τίμησε τή μνήμη του μετά τόν πρόωρο θάνατό του στο έργο του *De Carnionis arotheosis*. Ο Reuchlin έμαθε τά έλληνικά του, όπως ο Έρασμος και άλλοι, από έλληνες μετανάστες στο Παρίσι, και όταν πήγε στην Ρώμη για να συνεχίση τις σπουδές του, ο Ίωάννης Αργυρόπουλος,² ένας από τους έλληνες λογίους πού ζούσαν στην Ίταλία, άναφώνησε: «Μέ τήν έξορία μας ή Έλλάδα ξεχύθηκε από τήν μία ως τήν άλλη πλευρά τών Άλπεων». Στην Ίταλία ο Reuchlin ήλθε επίσης σέ έπαφή μέ τους φλωρεντινούς Νεοπλατωνικούς και μυστικιστές, πού μελετούσαν τήν καββαλιστική παράδοση, και σέ μιá μεταγενέστερη έπίσκεψή του στην Ρώμη άρχισε να μαθαίνη έβραϊκά. Το 1506 μπόρεσε να δημοσιεύση ένα βιβλίο, το *De rudimentis linguae hebraicae*, μέ γραμματική και λεξικό, και δικαιολογημένα μπορούσε να καυχθῆ ότι ήταν ο πρώτος από τους λατινιστές πού έκαμε κάτι τέτοιο. Υπηρέτησε σέ διπλωματική άποστολή, ήταν δικαστής στην πατρίδα του, φιλήσυχος κηπουρός, έπιτυχημένος συγγραφέας λατινικών κωμωδιών και μανιώδης συλλέκτης βιβλίων. Κληροδότησε τή βιβλιοθήκη του,³ πού περιείχε όλα σχεδόν τά έλληνικά κείμενα πού είχαν τυπωθῆ στην Ίταλία, στη γενέτειρά του Pforzheim, όπως ακριβώς ο Rhénanus είχε άφήσει τή δική του στην Schlettstadt. Στα νειάτα του και πάλι στα τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς του, ανέπτυξε δραστηριότητα μέ τις παραδόσεις του για τά έλληνικά και τά έβραϊκά στα πανεπιστήμια τῆς Ingolstadt και τῆς Τυβίγγης. Έκτός από αυτό, δέν είχε πανεπιστημιακή έδρα. Τά Γερμανικά πανεπιστήμια δισταζαν άκόμα να έπιτρέψουν τή νέα μάθηση και σέ κανέναν από τους ούμανιστές πού άναφέρθηκαν ως τώρα δέν είχε προσφερθῆ τίποτε παραπάνω από μιá προσωρινή θέση σέ μερικά πανεπιστήμια.

Ο ρόλος του Reuchlin ως ένδιαμέσου στον τομέα τών έλληνικών σπουδών δέν έχει παρόμοιο σέ άλλες χώρες. Είναι έκπληκτικό το γεγονός ότι έξόριστοι Έλληνες λόγιοι δέν πήγαν στη Γερμανία να διδάξουν τή γλώσσα τους,

¹ «Joh. Reuchlins Briefwechsel», hrsg. von L., Geiger, *Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart* 126 (Tübingen 1875). Πρβλ. Erasm. Ep. I 555. *Zeitschr. f. d. Geschichte des Oberrheins* 76 (1922) 249-330. *Reuchlin. Festgabe seiner Vaterstadt Pforzheim zur 500 Wiederkehr seines Geburtstages* hrsg. V. M. Krebs (1955). Για μιá κριτική άνασκόπηση τῆς νεώτερης φιλολογίας για τόν Reuchlin βλ. H. Goldbrunner, «Reuchliniana», *Archiv für Kulturgeschichte* 48 (1966) 403 κ.έ.

² «Ecce Graecia nostro exilio transvolavit Alpes», τó άναφέρει ο Μελάγχθων, «Declarationes», *Corpus Reformatorum* XI 238 και 1005.

³ K. Christ, «Die Bibliothek Reuchlins in Pforzheim», *Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen* 52 (1924). H. Kramm, «Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss von Humanismus und Reformation», αὐτόθι 70 (1938) 266 κ.έ. K. Preisendanz, «Die Bibliothek J. Reuchlins», *Festgabe* (άνωτέρω, σημ. 1) σελ. 35 κ.έ.

ὅπως ἔκαναν ἀρχικά στὴν Ἰταλία καὶ μετὰ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα στὴ Γαλλία, ὅπως θὰ δοῦμε. Οἱ πλούσιες ἐλεύθερες πόλεις τῆς νότιας Γερμανίας, ὅπως τὸ Augsburg ἢ ἡ Νυρεμβέργη εἶχαν πολλοὺς δεσμούς μὲ τὶς ἰταλικὲς ἐστίες τοῦ οὐμανισμοῦ, ἰδιαίτερα μὲ τὴν Βενετία, ὅπου ζοῦσαν καὶ δίδασκαν οἱ μεγάλοι κρητικοί, ὁ Μουσουῖρος καὶ ἄλλοι. Κανένας ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λογίους δὲν προσκλήθηκε στὴν ἄλλη πλευρὰ τῶν Ἀλπεων — μόνο ἔμποροι ταξιδιωτὲς ἔφθασαν ἐκεῖ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου γιὰ νὰ πουλήσουν τὰ χειρόγραφα τους. Ἡ βαθμιαία ἀλλαγὴ σ' αὐτὴ τὴν κατάστασι μού φαίνεται ὅτι ὀφειλόταν ἀποκλειστικά στὸν Reuchlin. Ἐνας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, ὁ Georg Simler, ὁ συγγραφέας μιᾶς στοιχειώδους ἑλληνικῆς γραμματικῆς γιὰ Γερμανοὺς σπουδαστὲς, ἦταν ἐπίσης ὁ πρῶτος πὺ ἐστάλαξε τὴ γνώση τῶν ἑλληνικῶν στὸν γιὸ τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Reuchlin, τὸν Phillipp Schwarzerd, πὺ γνωστὸ σὰν Μελάγχθονα (1497-1560): ὅπως ὁ θεῖος τοῦ πατέρα του, πὺ ἐνδιαφέρθηκε πολὺ γιὰ τὸν προικισμένο νεαρὸ συγγενῆ του, ὁ Schwarzerd ἀποφάσισε νὰ ἐξελληνίσῃ τὸ ὄνομά του. Τὰ χαρίσματα του δὲν ἦταν ἀκριβῶς χαρίσματα φιλόλογου, ἀλλὰ σὰν ἐκπαιδευτικὸς ἦταν μεγαλοφυΐα. Εἰκοσάχρονος ἔγραψε τὸ ἔργο του *Institutiones linguae Graecae*, πὺ τυπώθηκε τὸ 1518, τὴν ἑλληνικὴ γραμματικὴ πὺ ἔκαμε δημοφιλεῖς τὶς ἰδέες τοῦ Reuchlin, ἰδιαίτερα τὶς ἰδέες γιὰ τὴν προφορὰ τῶν ἑλληνικῶν, πὺ τὴν χρησιμοποιοῦσαν στὰ Γερμανικὰ σχολεῖα τρεῖς αἰῶνες.

Ἡ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν προφορὰ ἔχει ἀνέκαθεν συνδεθῆ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Reuchlin. Ἐπειδὴ ἦταν ὁ πρῶτος γερμανὸς πὺ ἐδίδαξε τὰ ἑλληνικά, εἰσήγαγε στὴν Γερμανία τὴν προφορὰ τῶν νεώτερων Ἑλλήνων, τῶν καθηγητῶν του στὴν Ἰταλία, τὴν λεγόμενὴ ρουχλιανὴ ἢ ἰωτακιστικὴ (itacistic) προφορὰ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ φωνήεντα η ἰ υ καὶ οἱ δίφθογγοι εἰ οἰ υἰ προφέρονταν ὅλα σὰν τὸ ἰταλικὸ ἰ. Ὁ Ἐρασμος,¹ πὺ ἦταν μεγάλος φίλος τοῦ Reuchlin καὶ θαυμαστῆς τῆς κλασσικῆς του πολυμαθείας, διαμαρτυρήθηκε γι' αὐτὸ στὴν πραγματεία του τοῦ 1528 *De recta Latini et Graeci sermonis pronuntiatione*. Συγκρίνοντας τὴν παραμορφωμένη προφορὰ τῶν λατινικῶν στὶς σύγχρονες ἐθνικὲς γλῶσσες, ἐξήγησε ὅτι τὸ ἀπλοποιημένο σύστημα τῶν φωνηέντων στὰ νέα ἑλληνικά δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ ἀρχικό. Ἐδειξε μὲ ποῖο τρόπο ἡ λατινικὴ εἶχε προσαρμόσει στὰ ἀρχαῖα χρόνια τόσο τὰ ἑλληνικά φωνήεντα ὅσο καὶ τὰ σύμφωνα κι ἔτσι ἀπέδειξε τὴν ἀρχέγονη διαφορὰ πὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα σὲ φωνήεντα ὅπως τὰ η, ι, υ, κ.ο.κ. Χαρακτηριστικὰ ὁ Ἐρασμος δὲν τὸ ἔκαμε αὐτὸ μ' ἓνα στεγνὸ ἄρθρο. Ἀντίθετα διάλεξε τὴ μορφή ἐνὸς ἐξυπνου διαλόγου μεταξὺ ἐνὸς λιονταριοῦ καὶ μιᾶς ἀρκούδας, στὸν ὁποῖο μὲ διασκεδαστικὰ παραδείγματα γιὰ τὸ πόσο κακὰ διάβαζαν τὰ ἑλληνικά οἱ Ὀλλανδοί, οἱ Σκῶτοι, οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Γάλλοι φαίνεται ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσε τὸ μι-

¹ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 62 καὶ 92.

κρὸ τοῦ λιονταριοῦ νὰ μάθῃ νὰ διαβάζῃ σωστά τὰ ἑλληνικά. Ἡ ἱστορία τοῦ προβλήματος δὲν εἶναι τόσο ἀπλή ὅσο τὴν κάνει νὰ φαίνεται ἡ παραδοσιακὴ διάκριση μεταξύ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Reuchlin καὶ τοῦ Ἑράσμου. Ὁ Ἑρασμος εἶχε προδρόμους καὶ χωρὶς ἀμφιβολία ἐγνώριζε πολὺ καλά, ὅτι ἄλλοι πρὶν ἀπὸ αὐτὸν εἶχαν ἀντιληφθῆ ὅτι τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ ἀπαιτοῦσαν προφορὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν προφορὰ τῶν νέων ἑλληνικῶν. Σύστησε νὰ καλέσουν τὸν Ἰανὸ Λάσκαρι, στὸ Collegium Trilingue τῆς Louvain γιὰ τὴν σωστὴ προφορὰ τοῦ στα Ἑλληνικά.¹ Ἡ λεγόμενὴ ἐρασμιακὴ προφορὰ υἱοθετήθηκε γενικὰ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη,² ἀλλὰ στὸ διαμαρτυρούμενο καθὼς καὶ τὸ καθολικὸ τμήμα τῆς Γερμανίας καὶ στὴν Ἰταλία ὑπερίσχυσε ἡ πρακτικὴ τοῦ Reuchlin ὡς τὰ χρόνια τοῦ γερμανικοῦ Νέου Οὐμανισμοῦ. Ὡς πρὸς τὸν τονισμό δὲν ὑπῆρχε διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο μερῶν: καὶ τὰ δύο τόνιζαν τὶς συλλαβὲς ὅπου ἔπεφτε ὁ τόνος.³

Ἐνα παράξενο γεγονός ἐστὶν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Reuchlin ἔγινε δοκιμασία γιὰ τὴν διαίρεση σὲ οὐμανιστὲς καὶ ἀντιουμανιστὲς ἐν τῇ Εὐρώπῃ. Ἡ ἀφαιτηρία ὡστόσο τῆς διαμάχης ἐστὶν ὅποια ἀναμείχθηκε ὁ Reuchlin δὲν ἦταν στὶς κλασσικὲς ἀλλὰ στὶς ἐβραϊκὲς σπουδὲς του. Τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κολωνίας, ὅπου οἱ Δομινικανοὶ κρατοῦσαν τὶς κύριες θέσεις, ἦταν ἓνα ὄχυρὸ τῶν συντηρητικῶν ὑπεστήριξε τὸν Johannes Pfefferkorn, ὁ ὁποῖος εἶχε γράψῃ τέσσερις διατριβὲς ἐναντίον τῶν ἐβραϊκῶν βιβλίων μεταξύ 1507-9 καὶ εἶχε ἀποφανθῆ ὅτι ὅλα τὰ βιβλία τὰ γραμμένα ἐν τῇ ἐβραϊκῇ θὰ ἔπρεπε νὰ δημευθοῦν καὶ νὰ καταστραφοῦν. Ὁ Reuchlin διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν μαζικὴν καταστροφὴ αὐτῆς τῆς λογοτεχνίας, ὑποστηρίζοντας ὅτι μόνον βιβλία σαφῶς ἀντιχριστιανικὰ καὶ συνεπῶς ἐπικίνδυνα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαγορευθοῦν. Ἐπακολούθησε μιὰ μάχη γιὰ τὰ βιβλία. Τὸ 1511 οἱ Δομινικανοὶ προσέφυγαν ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ δικαιοσύνῃ, ἀλλὰ ὁ Reuchlin, ὁ μόνος ἀνάμεσα στοὺς δικηγόρους ἀνατολιστῆς λόγιος, ὑπέβαλε γραπτῶς τὴ γνώμη του, ὅπου ἐξέθετε τὴν ἄγνοια καὶ τὸν φανατισμὸ τῶν ἀντιπάλων του. Ἐπειδὴ κατηγορήθηκε γιὰ αἰρετικὸς τὸ 1513, ἔκαμε προσφυγὴ ἐν τῷ πάπα, πού εὐτυχῶς τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἦταν ὁ Λέων Ι΄ ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν τῶν Μεδίκων. Ὁ Reuchlin μπόρεσε νὰ ἐπιδώσῃ ἐν τῷ παπικῷ δικαστηρίῳ ἓνα ὑπόμνημα, ἐν ᾧ πιστοποιοῦσαν τὴν ὀρθοδοξίαν του ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας, ἡγεμόνες, ἐκλέκτορες, ἐπίσκοποι, ἡγούμενοι καὶ σουαβικὲς πόλεις. Ὅλοι οἱ καρδινάλιοι ἀναπόφευκτα ἀναμείχθησαν ἐν τῇ διαμάχῃ

¹ Er. Ep. 836. 10 «germanam Graeci sermonis pronuntiationem».

² E. Drerup, «Die Schulaussprache des Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart» I (1930) II (1932), *Studien z. Geschichte u. Kultur des Altertums, Ergänzungsbd.* 6.7.

³ Τὴν παράδοξον πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τοῦ λατινικοῦ κανόνος τονισμοῦ ἐν τῇ ἑλληνικῇ λέξει (ἀνθρώπος, ἀρετὴ) εἰσήγαγε ὁ Ὀλλανδὸς λόγιος Henninius κατὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα. Φαίνεται ὅτι τὴν ἔχουν χρησιμοποίησει σχολεῖα τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῶν γειτονικῶν τῆς χωρῶν.

υποστηρίζοντας την άλλη πλευρά. Ὁ ἀναβρασμός ἦταν γενικός, ιδιαίτερα σ' ὅλη τὴ Γερμανία. Ἀκόμα ὅμως δὲν ὑπῆρχε ἀπόφαση ἀπὸ τὴν Ρώμη. Τὸ 1514 φίλοι τοῦ Reuchlin, φημισμένοι φιλόλογοι ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Εὐρώπης, δημοσίευσαν μιὰ συλλογὴ μὲ τὸ ὄνομα *Illustrium virorum epistulae ad Ioan-nem Reuchlinum*. Τὸν ἐπόμενο χρόνο τὴν ἀκολούθησε ἕνας τόμος μὲ τὸν τίτλο *Epistulae obscurorum virorum ad. . . Ortwinium Gratium*. Αὐτὸς ὁ Ortwin Gratius (1491-1551), πού περιγράφεται ἐδῶ ὡς ἐκπρόσωπος τῶν σκοταδιστῶν, ἦταν ἕνα πραγματικό μέλος τῆς Σχολῆς τῶν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν τῆς Κολωνίας, ἀλλὰ οἱ ἐπιστολογράφοι του ἦταν πλασματικοὶ νεαροὶ ἀπόφοιτοι διάφορων γερμανικῶν πανεπιστημίων. Οἱ *Epistulae* εἶναι μιὰ ἀδέξια παρωδία τῆς στρεψοδικίας καὶ τῆς ἀγνοίας αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων· ἡ γλῶσσα εἶναι ὑπερβολικὰ διασκεδαστικὴ, ἕνα χονδροειδῶς ἐκλατινισμένο γερμανικὸ ἰδίωμα, πού συνεχίζεται ὡς τὸ τέλος μὲ ἔξυπνη συνέπεια, τελειῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ «*Latinum culinarium*» πού γελοιοποιεῖ ὁ Valla στοὺς λιβελλοὺς του κατὰ τοῦ Poggio.¹ Τὸ 1516 ἐμφανίστηκαν ἕνα παράρτημα στὸν πρῶτο τόμο καὶ ἕνα καινούργιο δεῦτερο μέρος. Μιὰ πειστικὴ φιλολογικὴ ἀνάλυση² ἔχει ἀποδείξει ὅτι τὸ πρῶτο μέρος, ἕνα σατιρικὸ ἀριστοῦργημα, τὸ εἶχε γράψει ὁ Crotus Rubianus, ἕνα μέλος τῆς διακεκριμένης ομάδας τῶν οὐμανιστῶν στὴν Thüringen, τῆς ὁποίας ἀναγνωρισμένος ἀρχηγὸς ἦταν ὁ Mutianus Rufus (1471-1526), ἕνας συμμαθητὴς τοῦ Ἑράσμου στὸ Deventer. Τὸ δεῦτερο μέρος τῶν *Epistulae*, γραμμένο περισσότερο στὸ ἐπιθετικὸ ὕφος τοῦ ἀρχαίου *ἰάμβου*, ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Ulrich von Hutten. Ὅταν τὸ παπικὸ δικαστήριον ἔβγαλε τελικὰ μιὰ ἀπόφαση ὄχι ἐντελῶς εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν Reuchlin, εἶχε πάψει πιά ἡ ἐναντίον του ἐπίθεση.

Τίποτε δὲν δείχνει πιδὸ καθαρὰ τὴν ἐνότητα τοῦ οὐμανιστικοῦ κινήματος μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὴν Γερμανία, ὅσο ἡ σύντομη ἱστορία τῶν *Epistulae obscurorum virorum*, παρ' ὅλες τὶς προσωπικές, τοπικές, ἐθνικές καὶ θρησκευτικές διαφορές. Εἶναι ἕνα εἶδος χαρούμενης καὶ διασκεδαστικῆς κωμωδίας, πρὶν ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσῶμε τὰ λόγια τοῦ Ἑράσμου, «*tragoedia incipit*».

Τὰ ἴδια ἀκριβῶς χρόνια, 1515/1516, ὁ Λούθηρος ἄρχισε τὶς παραδόσεις του στὴν Βυρτεμβέργη μὲ θέμα τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 41 κ.έ.

² Τὴν ἀναλυτικὴ ἔρευνα ἐγκαινίασε τὸ ἔργο τοῦ W. Brecht, «*Die Verfasser der Epistulae obscurorum virorum*», *Quellen und Forschungen zur Sprach- u. Culturgeschichte der germanischen Völker* 93 (1904). Ὁ Brecht χρησιμοποίησε τὸ κείμενο τοῦ Supplementum στὰ *Opera* τοῦ O. von Hutten, ἐκδ. E. Boecking (1870). Νέο, κριτικὰ ἐπεξεργασμένο κείμενο δημοσίευσε ὁ A. Bömer (1924), ὁ ὁποῖος ἐν μέρει διαφώνησε μὲ τὸν Brecht καὶ πραγματεύθηκε τὶς τελευταῖες συζητήσεις τοῦ ἀναλυτικοῦ ζητήματος. Βλ. καὶ H. Holborn, *U. von Hutten* (1929).

Ρωμαίους,¹ και τὸν ἐπόμενον χρόνο 1517 ξέσπασε ὁ ἀνοιχτὸς πόλεμος. Ὁ Λούθηρος ἐρμηνεύοντας μὲ βία τὴν δική του βαθεῖα θρησκευτικὴ ἐμπειρία τὸ πρὸς Ρωμ. 1:17 πίστευε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ χωρίο εἶχε βρεῖ τὴν ἔκφραση τῆς δικαιοσύνης μὲ μόνη τὴν πίστη, μιὰ ἐρμηνεία πού παρὰ τὶς συνέπειές της πίστευε ὅτι βρισκόταν σὲ ἀρμονία μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀγίου Αὐγουστίνου. Αὐτὴ ἦταν ἡ θεμελιώδης ἀντίληψη τοῦ Λουθήρου καὶ μὲ εὐρύτερη ἐπεξεργασία ἔφθασε νὰ τὴν ὑποστηρίξῃ μὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερη πεποίθηση. Παλαιότερες ἐρμηνείες, οἱ παραδόσεις καὶ τὰ δόγματα αἰώνων, ἔγιναν περιττά, ἀφοῦ οἱ γραφές ἦταν ἅμεσα κατανοητές: τὸ «scriptura sacra sui ipsius interpretes»² εἶχε ἓνα καινούργιο νόημα. Ἔτσι σκέπτονταν καὶ οἱ ἄλλοι μεταρρυθμιστές. Ὁ Λούθηρος κατηγοροῦσε τὸν Ἑρασμο: «Novum Testamentum transtulit et non sensit» — ἐπειδὴ εἶχε χάσει τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία, δὲν κατάρθρωσε νὰ ἐπιτύχῃ μιὰ πραγματικὰ θρησκευτικὴ κατανόηση.³

Ὡς πρὸς τὴν «παγανιστικὴ» ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ λογοτεχνία ὁ Λούθηρος ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ διευρύνῃ τὶς γνώσεις του.⁴ Ἦταν χαρακτηριστικὸ του ὅτι τοποθετοῦσε τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου δίπλα στὴ Βίβλο, λέγοντας ὅτι «δὲν ὑπάρχει καλύτερο βιβλίον στὴν κοσμικὴ εἰδωλολατρικὴ σοφία». Ὁ Λούθηρος μάλιστα στὸν πρόλογο τῆς γερμανικῆς του μεταφράσεως μερικῶν ἀπὸ τὰ *Aesopica* ὑπέθεσε ὅτι «ἴσως κανένας ἄνθρωπος πάνω στὴ γῆ δὲν λεγόταν Αἰσώπος».⁵ Προφανῶς κανένας ἀπὸ τοὺς οὐμανιστὲς πού ἐνδιαφέρονταν γιὰ τοὺς ἀρχαίους μύθους, ὁ Poggio, ὁ Valla, ὁ Ἑρασμος, δὲν εἶχε ἔκφρασει αὐτὴ τὴ γνώμη, πού ἔγινε κοινότητα τὸν δέκατο ἕνατο αἰώνα.

Ὁ Ἑρασμος, ὁ Reuchlin καὶ ὁ Λούθηρος ἦταν εὐθεῖς στὴ σκέψη τους. Σὲ σύγκριση μ' αὐτοὺς, ὁ γιὸς τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Reuchlin, ὁ Μελάγχθων,⁶ εἶχε τάση γιὰ περίπλοκους καὶ ἀμφισβητήσιμους συμβιβασμούς. Προσπάθησε νὰ γεφυρώσῃ τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν οὐμανιστῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν μεταρρυ-

¹ Πρβλ ἄνωτέρω, σελ. 90. Βλέπε W. Grundmann, *Der Romerbrief des Apostels Paulus und seine Auslegung durch Martin Luther* (1964) μὲ ἀναφορὲς στὶς κριτικὲς ἐκδόσεις.

² Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 89.

³ Γιὰ τὸν Λούθηρο καὶ τὸν Λουθηρανισμό ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Ἑράσμου βλ. ἐπίσης ἄνωτέρω, σελ. 94. Βλ. ἐπίσης K. Holl, «Luthers Bedeutung für den Fortschritt der Auslegungskunst», *Gesammelte Aufsätze I* (1958) 544-82. W. Bodenstein, «Die Theologie Karl Holls im Spiegel des antiken und reformatorischen Christentums» *Arbeiten zur Kirchengeschichte* 40 (1968) 276 κ.έ.

⁴ Oswald Gottlob Schmidt, *Luthers Bekanntschaft mit den alten Classikern* (1883).

⁵ Luther, *Fabeln* hrsg. von E. Thiele (1888, 2. Aufl. 1911), σελ. 17 κ.έ. Ὁ Thiele δημοσίευσε τὸ ἰδιόχειρο κείμενο τοῦ Λουθήρου, πού βρῆκε ὁ R. Reitzenstein στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ. Βλ. ἐπίσης O. G. Schmidt (ἄνωτέρω, σμ. 4), σελ. 59. O. Crusius, «Aus der Geschichte der Fabel» στὸ *Das Buch der Fabeln* von C. H. Kleukens (2. ἔκδ. 1920) σελ. xxviii.

⁶ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 103.

θμιστῶν τίμια ἀλλὰ μάταια. Γεννήθηκε τὸ 1497 στὴν Bretten, ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ γενέτειρα τοῦ Reuchlin, τὸ Pforzheim. Παιδὶ θαύμα, ἔγινε πτυχιούχος τῆς φιλολογίας σὲ ἡλικία δεκαἕξι ἐτῶν καὶ ἄρχισε νὰ διδάσκη στὸ πανεπιστήμιο τῆς Τυβίγγης στὰ εἴκοσι. Φλογερὸς θαυμαστῆς τοῦ Ἐράσμου, πρὶν μὲ τὴ σειρά του τὸν θαύμαζε ἕξ ἴσου, μεγάλωσε μὲ τὶς ἐρασμαϊκῆς ἰδέες. Μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς του¹ ὁ Reuchlin τὸν σύστησε στὸν ἐκλέκτορα τῆς Σαξωνίας γιὰ μιὰ ἔδρα ἑλληνικῶν στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βυρτεμβέργης τὸ 1518. Ἡ πρώτη του παράδοση ἦταν πάνω στὸν Ὅμηρο, ἡ δευτέρα πάνω στὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Τίτον, ἡ τρίτη γιὰ τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο τῶν Ψαλμῶν — ἕνας συνδυασμὸς, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σκεφθῆ, τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Ἐράσμου καὶ τοῦ Reuchlin. Τότε ὁμοῦς συνάντησε τὸ Λούθηρο στὴ Βυρτεμβέργη. Ἡ ἐντύπωση ποῦ τοῦ ἔκαμε ἢ προσωπικότητά του καὶ ἡ θρησκευτικὴ του πίστη ἦταν κυριαρχικὴ καὶ ὁ εὐκαμπτος νοῦς τοῦ Μελάγχθονος ἀμέσως αἰχμαλωτίσθηκε. Ἀλλὰ δὲν ἀπεκήρυξε τὸν οὐμανισμό, προσπάθησε νὰ συμβιβασθῆ. Ὁ δρόμος τοῦ Ἐράσμου, ἔλεγε σὲ παραδόσεις καὶ συγγράμματα² τῶν ἐπόμενων ἐτῶν, ὀδηγεῖ μακριὰ ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα στὸν ἀνθρωπισμὸ καὶ τὴν ἠθικὴ, ὄχι ὁμοῦς μακρύτερα. Ὁ Μελάγχθων ἀπέδειξε τὴν ἀδυναμία τῆς φιλοσοφίας στὴν ἐκδοσὴ του τῶν Νεφελῶν τοῦ Ἀριστοφάνους τὸ 1520. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπεστήριξε ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς σχολαστικῆς σχολῆς τὸν Μεσαίωνα νὰ μεταβάλλῃ τὴ θεολογία σὲ φιλοσοφία, εἶχε τελείως ἀποτύχει. Κατὰ τὴ γνώμη του ἡ ἀρχαία παράδοση καὶ ἡ φιλοσοφία πρόσφεραν σοφὸ ὕλικό, πνευματικὴ ἄσκηση καὶ ἠθικὴ διδασκαλία, ἀλλὰ καμιά βοήθεια γιὰ τὴν κατανόηση τῆς Βίβλου· μόνον ἡ πίστη ἦταν ὁ δρόμος πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἀλήθεια.

Ἐχοντας πεισθῆ ἀπὸ τὸν Λούθηρο ὅτι μόνον οἱ Γραφές ἦταν ὁ κανὼν (χωρὶς τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας) καὶ ὅτι μόνον ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἦταν ἡ σωστὴ εἰσαγωγὴ στὶς Γραφές, ὁ Μελάγχθων ἔπρεπε ἀκόμα νὰ ἐξηγήσῃ, γιὰτὶ αὐτὴ ἡ νέα προσωπικὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία καὶ ἀνακάλυψη τοῦ Λουθήρου ἦταν πραγματικὰ ἀληθινὴ καὶ δεσμευτικὴ γιὰ τὸν καθένα. Προσπάθησε νὰ δώσῃ τὴν ἀπόδειξη σὲ μιὰ ἐπιτομή: *Locī communes* (1521), ποῦ ἐξεπῆγασε ἀπὸ ὀμίλιες γιὰ τὴν Ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους.³ Παρὰ τὸν τίτλο τῆς αὐτῆς δὲν εἶναι μόνον μιὰ συλλογὴ σχετικῶν τόπων, ἀλλὰ ἓνα ἀληθινὸ σύστημα θεμε-

¹ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 103.

² «De Erasmo et Luthero elogion», «Ratio discendi», *Corp. Reform.* XX 701 κ.ἑ.

³ «Opera omnia» *Corpus Reformatorum* 1-28 (1834-60) καὶ *Supplementa Melancthoniana* II I «Philologische Schriften» (1911, ἀνατυπώθηκε τὸ 1968). Melancthon, *Werke in Auswahl*, hrsg. von R. Stupperich II I (1952) «Locī». Πρβλ. W. Maurer, «Melancthon-Studien», *Schriften des Verreins für Reformationgeschichte* Nr. 181, Jahrgang 70 (1964), ἰδίως σελ. 103-36, μιὰ ἡρεμὴ καὶ ἀκριβοδίκαιη ἐκτίμηση τῆς σχέσεως μεταξὺ Μελάγχθονος καὶ Ἐράσμου. Βλ. ἐπίσης W. Maurer, *Der junge Melancthon zwischen Humanismus und Reformation* I (1967) *passim*.

λιωδῶν ἀρχῶν. "Ο,τι εἶχε μάθει ἀπὸ ἀρχαία ρητορική στὰ χρόνια τῶν οὐμανιστικῶν του μελετῶν τὸ ἐφήρμοσε τώρα στὴ θεολογία τοῦ Λουθήρου. Τὸ ἀρχαῖο εἶδος τῶν «loci» εἶχε ἀναβιώσει ἀπὸ τὸν Valla μὲ τις *Dialecticae Disputationes*, ἀπὸ τὸν Agricola, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλους ἀπὸ τὸν Ἔρασμο μὲ τὸ ἔργο του *Ratio verae theologiae*, ὅπου συνιστοῦσε τὴ χρῆση τῶν «loci theologici», γιὰ νὰ ἐναρμονίσῃ ὅλον τὸν κόσμον τῆς Βίβλου καὶ νὰ διευκολύνῃ ἔτσι τὴν κατανόησή της. Ἡ πρόθεση τοῦ Μελάγχθωνος ὅμως ἦταν νὰ δημιουργήσῃ ἕνα πραγματικὸ σύστημα θεμελιωδῶν ἀρχῶν, ἁμαρτία καὶ χάρη, νόμος καὶ πίστη, κ.ο.κ., καὶ νὰ δώσῃ μιὰ λογικὴ ἀπόδειξη τῆς γενικῆς τους ἰσχύος. Ὁ ἴδιος ὁ Λούθηρος εἶχε ἐντυπωσιασθῆ ἀπ' αὐτὸν τὸν ἔξυπνο Graeculus καὶ ὁ Ἔρασμος τὸν ἔλεγε «ipso Luthero lutheranior»,¹ ἐννοώντας προφανῶς ὅτι προχώρησε πέρα ἀπὸ τὸν Λούθηρο σὰν αὐστηρὸς δογματικὸς. Ἄν ἡ κατανόηση τῶν Γραφῶν ἀφηνόταν στὴν θρησκευτικὴ ἐμπειρία τοῦ κάθε ἀναγνώστη, ἀτέλειωτη σύγχυση θὰ μπορούσε νὰ προκύψῃ· τώρα ὅμως ὁ Μελάγχθων εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Λουθήρου ἐναρμονιζόταν μὲ ἀρχές ποὺ βρίσκονταν στὶς Γραφές. Μὲ τοὺς *Loci communes*² ὁ Μελάγχθων ἔθεσε τὰ θεμέλια ἐνὸς νέου κλάδου λογοτεχνίας: τὸ σύστημά του, ἡ προτεσταντικὴ ἐρμηνευτικὴ, μιὰ λεπτομερειακὴ θεωρία ἐρμηνείας, τελειοποιήθηκε καὶ διευρύνθηκε τὸν δέκατο ἕκτο, δέκατο ἑβδομο καὶ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Τὸ ἔργο *Clavis aurea Scripturae sacrae* τοῦ Flacius Illyricus (1567)³ ἦταν τὸ βιβλίον μὲ τὴν μεγαλύτερη ἐπίδραση πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἔγινε ἕνα μέρος τῆς καινούργιας θεωρητικῆς θρησκευτικῆς λογοτεχνίας, τὴν ὁποία μπορούμε νὰ ἀποκαλέσωμε προτεσταντικὸ σχολαστικισμό.

Εἶχε αὐτὴ ἡ νέα θεολογικὴ ἐρμηνευτικὴ τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα κάποια σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν κλασσικὴ φιλολογία; Νεώτερες φιλοσοφικὲς ἐρευνες φαίνεται ὅτι εὐνοοῦν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.⁴ Ὅπως εἶδαμε ὅμως ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεία ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς πρακτικὴ, ἂν καὶ δὲν τῆς ἔλειπε ἡ μεθοδικὴ σκέψη. Δὲν ὑπῆρχε ποτὲ μιὰ γενικὴ θεωρία ἐρμηνείας, ἕως ὅτου τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα ὁ A. Böckh⁵ δανείσθηκε ἕνα εἶδος ἐρμηνευτικῆς ἀπὸ ἕνα δάσκαλό του, τὸν θεολόγο Schleiermacher.⁶ Ἡ θεωρία τοῦ Böckh πάντως δὲν ἐπηρεάσε,

¹ Erasm. Ep. 2911. 26.

² Melancthon, *Die Loci communes in ihrer Urgestalt*, ἐκδ. Th. Kolde (4η ἐκδ. 1925).

³ G. Moldaenke, «Matthias Flacius Illyricus», *Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte* 9 (1936).

⁴ W. Dilthey, «Die Entstehung der Hermeneutik», *Philosophische Abhandlungen Christoph Sigwart gewidmet* (1900), σελ. 185-202 = *Gesammelte Schriften* V (1924) 317 κ.έ. καὶ 426 κ.έ. Πρβλ. G. Ebeling, «Hermeneutik», *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* III⁹ (1959) 242-62.

⁵ *Vorlesungen über Encyclopaedie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, ποὺ τυπώθηκε μετὰ τὸ θάνατό του, τὸ 1877 καὶ 1886.

⁶ Σωστὰ τὴν ὠρίσε σὰν «Kunstlehre des Verstehens». Δὲν θὰ ἔπρεπε, ὅπως γίνεται τόσο συχνά, νὰ ταυτίζεται μὲ ὅ,τι λέμε ἐρμηνεία.

ὅπως θὰ δοῦμε, οὔτε τὴ δική του πρακτικὴ οὔτε τὴν πρακτικὴ τῶν πολλῶν μαθητῶν του. Ἴσως νὰ ἦταν ἐκείνη ἀκριβῶς ἡ πρώιμη κωδικοποίηση τῶν αὐστηρῶν κανόνων ἀπὸ τὸν Μελάγχθωνα καὶ τὸν Flacius Illyricus, πού ἐμπόδισε τὴν λουθηρανικὴ ἐρμηνεία τῆς Βίβλου νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν κλασσικὴ φιλολογία. Ἡ ἀληθινὴ φιλολογία συνέχισε νὰ εὐδοκιμῆ μέσα στὴν ἐρασμιακὴ παράδοση.¹

Τὸ προσὸν τοῦ Μελάγχθονος δὲν ἦταν ὅτι προώθησε τὴ φιλολογία² μὲ τὰ δικά του συγγράμματα, ἀλλὰ ὅτι μὲ τὶς παραδόσεις του ἐξασφάλισε μιὰ κατάλληλη θέση γιὰ τὴ νέα μάθηση στὰ πανεπιστήμια.³ Σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Ἐρασμο καὶ τὸν Reuchlin, ἦταν πολὺ δραστήριος πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Μετὰ τὸ 1518 ἔγινε ὁ πόλος ἑλξεως τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βυρτεμβέργης, ὅπου συνωστίζονταν οἱ παραδόσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Γερμανίας. Ἐλληνιστὴς λόγιος ἀπὸ τὰ πρῶτα νειᾶτα του, ἔκαμε τὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς νὰ ἀνθίσουν στὸ πανεπιστήμιό του. Εἶχαν εἰσαχθῆ στὴ Βυρτεμβέργη ἀπὸ τὴν Erfurt τὴ χρονιά τῆς ἰδρύσεως τοῦ νέου πανεπιστημίου τὸ 1502/3. Τὸ ζήτημα δὲν ἦταν ὅτι ἡ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν ἄρχισε ξαφνικὰ μαζὶ μὲ τὴ Μετορρύθμιση· ἡ μελέτη αὐτὴ προχώρησε μὲ ἀργὴ μᾶλλον καὶ περίπλοκη διαδικασίᾳ.⁴ Μετὰ τὸν Reuchlin κανένας ἄλλος ἀπὸ τὸν Μελάγχθωνα δὲν ἔκανε περισσότερα γιὰ νὰ τὴν προωθήσῃ. Φαίνεται ὅμως ὅτι σ' αὐτὸν ἐπίσης ὀφείλεται κάποια ἀτμόσφαιρα σχολικῆς αἵθουσας πού ἔγινε χαρακτηριστικὴ τοῦ ὕστερου γερμανικοῦ οὐμανισμοῦ σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας.

Ἄ παραδοσιακὸς χαρακτηρισμὸς «Praeceptor Germaniae»⁵ γιὰ τὸν Μελάγχθωνα εἶναι ἐντελῶς δικαιολογημένος. Ἡ ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας του στὰ σχολεῖα τῶν Διαμαρτυρομένων ἦταν τεράστια καὶ ἡ Βυρτεμβέργη συνέχισε νὰ εἶναι τὸ κεντρικὸ πανεπιστήμιό ὅπου ἐκπαιδεύονταν οἱ περισσότεροι καθηγητές. Οἱ ἐξέχοντες μαθητὲς τοῦ Μελάγχθονος ἦταν ὁ Joachim Camerarius (1500-74), ἀργότερα διευθυντὴς τοῦ γυμνασίου τῆς Νυρεμβέργης καὶ ὁ Hieronymus Wolf (1516-80), πού ἀπέκτησε παρόμοια θέση στὸ Augsburg. Αὐτοὶ δέχθηκαν τὴν προοδευτικὴ ἐπίδραση τῆς νέας φιλολογίας πού ἀναπτύχθηκε στὴν Γαλλία⁶

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 96.

² Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 103. Μόνο πρόσφατα μᾶς θύμισε ὁ W. Beneszewicz, «Melanchthoniana», *SB Bayer. Akademie, Philos.-hist. Abt.*, Jg. 1934, Heft 7, ὅτι πρῶτος ὁ Μελάγχθων ἐπέσυρε τὴν προσοχὴ στοὺς λεγόμενους «Ἀποστολικούς κανόνες» καὶ ὅτι ἡ πρώτη μικρὴ ἐκδόσή του τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου (1521) γιὰ χάρη τῶν σπουδαστῶν του ἀπετέλεσε τὴ βάση γιὰ μεταγενέστερες πιὸ λόγιες ἐκδόσεις.

³ Γιὰ τὴν συντηρητικὴ στάση τους βλ. ἀνωτέρω, σελ. 104.

⁴ Βλ. *Gymnasium* 71 (1964) 201, καὶ Beneszewicz, «Melanchthoniana» (ἀνωτέρω, σημ. 2), σελ. 16 κ.ἑ. γιὰ τυπογράφους ἑλληνικῶν κειμένων στὸ Wittenberg.

⁵ K. Hartfelder, «Philipp Melanchthon als praeceptor Germaniae», *Monumenta Germaniae paedagogica* 7 (1889).

⁶ Βλ. κατωτέρω, σελ. 161.

καὶ ἄφησαν τοὺς ἄλλους φίλους καὶ μαθητὲς τοῦ Μελάγχθονος πολὺ πίσω τους. Ἄλλὰ μὲ τοὺς νεώτερους αὐτοὺς φιλόλογους ἔχουμε ἤδη ξεπεράσει τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἑράσμου.

Λίγα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν γιὰ τὴν ἀργὴ καὶ καθυστερημένη ἔναρξη τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῆς φιλολογίας στὴν Ἰσπανία.¹ Ἄλλὰ σημειώσαμε ἤδη ἓνα ἐξαιρετικὸ ἔργο σοβαρῆς φιλολογίας, ποῦ ἔγινε ἐκεῖ στὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα, τὴν πρώτη Πολύγλωσση Βίβλο. Ὡστόσο αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ συναγωνισθῇ τὴν Ἑλληνικὴ Καινὴ Διαθήκη² τοῦ Ἑράσμου, ποῦ γινόταν ὄλο καὶ πιὸ δημοφιλὴς παντοῦ, ἀκόμα καὶ στὴν Ἰσπανία. Αὐτὸ ὠδήγησε σὲ πικρὲς ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ἑράσμου ἐκ μέρους ἐνὸς ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς Πολύγλωσσης Βίβλου, τοῦ Jacobus Loris Stunica (Zuniga), καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἑρασμος δὲν ἄργησε νὰ ἐξαπολύσῃ τίς ἀντεπιθέσεις του.³ Ἀναπόφευκτα ὑπῆρξαν πλάνες καὶ ἀδυναμίες κι ἀπὸ τίς δυὸ πλευρές, καὶ μιὰ προσεκτικὴ ἐπανεξέταση τῆς ἐγκυρότητος κάθε βιβλικοῦ κειμένου δὲν θ' ἄξιζε τὸν κόπο.⁴

Ἐνος Ἰσπανοῦ ἀντίπαλος τοῦ Ἑράσμου πιὸ ἱκανὸς καὶ λογικὸς ἀπὸ τὸν Stunica ἦταν ὁ Juan Ginéz Sepulveda (1491-1572).⁵ Ἀφοῦ ἔζησε λίγα χρόνια στὴν Κόρδοβα καὶ τὴν Alcalá, ἔκαμε τὴν φιλολογικὴ του ἐκπαίδευση στὴν Bologna καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Ἰταλίας, ὅπου ἔμεινε σχεδὸν εἴκοσι χρόνια. Ὑπάρχει μάλιστα κάποια αἰνιγματικὴ «γεύση τοῦ Bentley» σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα γράμματά του στὸν Ἑρασμο: «mihi tamen certissima ratio semper erit pluris quam omnes enarratores vel interpretes». ⁶ Ὁ Sepulveda ἦταν ὁ πρῶτος ποῦ ἀντέβαλε τὸ Βατικανὸ χειρόγραφο τοῦ τέταρτου αἰῶνα τῆς Βίβλου, ποῦ ἀργότερα ὀνομάσθηκε Vaticanus B. Ἄν καὶ ἦταν στὸ Βατικανὸ πρὶν ἀπὸ τὸ 1481 καὶ ἦταν γνωστὸ στὸν Stunica, δὲν χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν Πολύγλωσση Βίβλο, τὴν γνωστὴ σὰν Complutensis.⁷ Ὁ Sepulveda

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 71 καὶ 75.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 89 κ.έ.

³ Βλ. Erasm. Ep. XII (1958). Εὐρετήρια σελ. 172 κ.έ. s.v. Stunica καὶ σελ. 17 τὰ γράμματα τοῦ Ἑράσμου μὲ ὄλους τοὺς τίτλους τῶν ἀμοιβαίων πολεμικῶν. Πρβλ. ἐπίσης Bataillon (κατωτέρω, σελ. 111 σημ. 2), σελ. 98 κ.έ.

⁴ Βλ. F. G. Kenyon, *Handbook of the Textual Criticism of the New Testament* (2η ἐκδ. 1926) σελ. 267 κ.έ. *The Cambridge History of the Bible. The West from the Reformation to the present day* (1963) σελ. 56 κ.έ. Πρβλ. Bataillon (κατωτέρω, σελ. 111 σημ. 2), σελ. 101 κ.έ.

⁵ Erasm. Ep. 2637 μὲ εἰσαγωγή τοῦ Allen γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Sepulveda. *Opera*, 4 τόμοι (Madrid 1780).

⁶ Ep. 2938, 27 κ.έ.

⁷ Ὁ F. Delitzsch, «Studien zur Entstehungsgeschichte der Polyglottenbibel des Cardinals Ximenes», [*Programm*] zur Feier des Reformationsfestes... der Universität Leipzig (1871) σελ. 13 κ.έ., φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ποῦ προσπάθησε νὰ διαλευκάνῃ τὴν μπλεγμένη καὶ συχνὰ συγκεχυμένη ἱστορία τῶν πηγῶν τοῦ Complutensis, βλ. ἐπίσης αὐτόθι (1886).

συνέταξε ἕναν κατάλογο μὲ 365 διάφορες γραφές τοῦ Β, ὅπως ἔγραψε στὸν Ἔρασμο τὸ 1533,¹ ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ἂν τοῦ ἔστειλε τὸν κατάλογο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἔρασμος δὲν συνειδητοποίησε τὴ σπουδαιότητα τοῦ κώδικος καὶ πλανήθηκε ὡς πρὸς τὴ σχέση τῶν γραφῶν του μὲ τὴ Vulgata.

Παρὰ τὶς διαμάχες αὐτὲς πάνω σὲ εἰδικὰ ζητήματα, ἕνας γενικὸς «Ἐρασμισμὸς» κατέλαβε κεντρικὴ θέση στὴν Ἰσπανικὴ πολιτιστικὴ ζωὴ, τουλάχιστον γιὰ λίγες δεκαετίες.² Οἱ θεμελιώδεις ιδέες τῆς «Philosophia Christi» ἦταν ἀποτελεσματικὲς, λιγώτερο στὸν τομέα τῆς ἴδιας τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ ὅσο στοὺς τομεῖς τῆς θεολογίας καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Ἐκεῖ ὁ διακεκριμένος ἐκπρόσωπος ἦταν ὁ Don Antonio Agustín³ (1516-86), ποὺ σπούδασε ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Alciato⁴ στὴν Bologna, ὅπου ὁ Antonio de Lebrija εἶχε σπουδάσει πρὶν ἀπ' αὐτόν. Ἡ δική του ἀντιβολὴ καὶ ἔκδοση τοῦ περίφημου φλωρεντινοῦ χειρογράφου τῶν *Digesta*,⁵ ἦταν τόσο ἐπιμελημένη, ποὺ ἀκόμα καὶ μετὰ ἀπὸ 300 χρόνια τοῦ χάρισε τὴν ἐπιδοκιμασία καὶ τὸ θαυμασμὸ τοῦ Mommsen.⁶ Ὁ Agustín χρησιμοποίησε τὰ χρόνια του στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ ἐκδώσῃ ἐπίσης τὸ ἔργο τοῦ Οὐάρρωνος *De lingua Latina* (1554) καὶ τὸν Φῆστο (1559) καὶ γιὰ τὴν ἐντατικὴ μελέτη ἐπιγραφῶν καὶ ἀρχαιοτήτων. Μετὰ ἐπέστρεψε στὴν Ἰσπανία γιὰ νὰ γίνῃ ἐπίσκοπος τῆς Lerida καὶ τελικὰ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Tarragona. Ἡ βιβλιοθήκη του, ἰδίως λόγῳ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων της, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους θησαυροὺς τῆς βιβλιοθήκης στὴ μονὴ τοῦ Escorial, ποὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β' μεταξὺ 1566 καὶ 1587.⁷

Στὸ σύνολό του ὅμως ὁ «Ἐρασμισμὸς» δὲν ἀνθίσε ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ Φιλίππου. Πρέπει νὰ γυρίσωμε ἀκόμα μιὰ φορὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Καρόλου Ε', γιὰ νὰ βροῦμε ἕναν Ἰσπανὸ ποὺ ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιδ ἀφοσιωμένους Ἐρασμιακοὺς στὴν Εὐρώπη, τὸν Juan Luis Vivès⁸ (1492-1540). Ἀντίθετα ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους Ἰσπανοὺς ποὺ συναντήσαμε ὡς ἐδῶ, δὲν ἐπισκέφθηκε τὴν Ἰταλία, ἀλλὰ πῆγε πρῶτα στὸ Παρίσι καὶ μετὰ στὶς νότιες Κάτω Χῶρες

¹ *Ep.* 2873 μὲ τὶς σημειώσεις τοῦ Allen. Πρβλ. *Ep.* 2905.

² M. Bataillon, *Érasme et l'Espagne* (1937, 2η Ἰσπανικὴ ἔκδ. διορθωμένη καὶ ἐπαυξημένη 1966), τὸ ὑπόδειγμα ἐξαντλητικῆς καὶ συμπαιθοῦς μονογραφίας. Οἱ ἀναφορὲς γίνονται στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο τοῦ 1937. Lluís Nicolau d'Oliver, «Greek Scholarship in Spain», στὸ ἔργο τοῦ James Kleon Demetrius, *Greek Scholarship in Spain and Latin America* (1965) σελ. 15-22, μὲ βιβλιογραφίες σελ. 33-131.

³ *Opera*, 8 τόμοι. (Lucca 1765). F. de Zulueta, *Don Antonio Agustín*, Glasgow University Publications 51 (1939).

⁴ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 101.

⁵ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 50.

⁶ *Digesta*, ἔκδ. Th. Mommsen (1870) τόμ. I, σελ. XVI κ.έ.

⁷ E. Jacobs, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 25 (1908) 19 κ.έ.

⁸ *Opera* (Valencia 1782-90, ἀνατυπώθηκε τὸ 1964). Πρβλ. Bataillon (ἄνωτέρω, σημ. 2) σελ. 655 κ.έ. καὶ *passim*.

πού ήταν υπό ισπανική κυριαρχία. Στὸ πανεπιστήμιο τῆς Louvain τὰ συγγράμματα τοῦ Ἐράσμου, καὶ πιθανὸν προσωπικὴ γνωριμία μαζί του, μετέστρεψαν τὸν Βίνες ἀπὸ τὴν σχολαστικὴ φιλοσοφία τῆς γενετῆρας του καὶ τοῦ Παρισιοῦ στὸν Ἐρασμιακὸ οὐμανισμό. Διάφορα ἐκπαιδευτικὰ βιβλία του, ἰδιαίτερα τὸ *De disciplinis* (1531), καὶ ἡ ἔκδοσή του τοῦ *De civitate dei* μαρτυροῦν αὐτὴ τὴ μεταστροφή.

Ὅλοφάνερα ὁ ἰταλικὸς οὐμανισμὸς ἐνέπνευσε τοὺς Ἴσπανοὺς φιλολόγους μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸν Βίνες. Ὄταν ὁ Ἐρασμος θεωρήθηκε ὑποπτος αἰρέσεως γύρω στὰ 1550, οἱ ἀντιουμανιστικὲς δυνάμεις καταπίεσαν τὶς ἐρασμιακὲς καὶ παρόμοιες τάσεις. Οἱ ὁπαδοί του ἀπειλήθηκαν πρῶτα ἀπὸ τὴν Ἱερὰ ἐξέταση καὶ ἔπειτα, ἀπὸ τὸ 1557/8 καὶ πέρα, ὑπέστησαν πραγματικὴ καταδίωξη. Ἐτσι ἡ ἔνδοξη ἀκμὴ τῆς φιλολογίας στὴν Γαλλία ἤρθε πολὺ ἄργα καὶ δὲν ἐπηρέασε καθόλου τὴν Ἱσπανία.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ
ΩΣ ΤΗΝ ΝΕΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ ΣΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

ΙΧ

ΟΥΜΑΝΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΟΙ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

Πολλά μονοπάτια ξεκινούσαν ακτινωτά από τα κέντρα του Ιταλικού ουμανισμού προς τις δυτικές και βόρειες χώρες, αλλά ο κύριος δρόμος ώδηγοῦσε στο Παρίσι.¹ Ἡ Γαλλία ἦταν τὸ θέατρο τῆς πιδ ἔντονης δραστηριότητος, καὶ τὸν δέκατο ἕκτο αἰῶνα ξεπέρασε ὄλες τὶς ἄλλες χώρες στὴν ἑλληνικὴ φιλολογία. Αὐτὸ τὸ θεαματικὸ ἐπίτευγμα, μολονότι ἦταν τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς ἀργῆς ἐξελικτικῆς πορείας ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Πετράρχη καὶ ἔπειτα,² ξεπέρασε πολὺ τὴν ὑπόσχεση ποὺ ἔδιναν οἱ παλαιότεροι ρυθμοὶ ἀναπτύξεως, καὶ ἡ ἀρχὴ του δὲν ἔχει ἀκόμα ἐξηγηθῆ πειστικά. Τὴν ἄμεση αἰτία του θὰ τὴν βροῦμε ὄχι σὲ κοινωνικὲς ἢ πολιτικὲς ἐπιδράσεις, ἀλλὰ στὴν ἐμπνευστρία δύναμη ἐνὸς μεμονωμένου poeta doctus.³ Ὡστόσο παραμένει ἀληθινὸ ὅτι ἡ γαλλικὴ πολιτιστικὴ ζωὴ καθοριζόταν ἀποφασιστικά ἀπὸ τὴν πολιτικὴν. Ἀπὸ τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα ὑπῆρχε ἐδῶ σταθεροποιημένη μοναρχία καὶ μιὰ ἰθύνουσα τάξη ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς καὶ τὸν κλῆρο γύρω ἀπὸ τὸ βασιλιά. Πλάι στὸ περισσότερο συντηρητικὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Παρισιοῦ ἡ βασιλικὴ αὐλὴ σχημάτισε ἕνα δεῦτερο πολιτιστικὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο προώθησε τὴν κατάκτηση τῶν θησαυρῶν τῆς ἀρχαιότητος σὰν στόχο τῆς ἐθνικῆς φιλοδοξίας.

Στὴν αὐλὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΒ', ὁ Claude de Seyssel (1450-1520) ἦταν ἀκούραστος στὸ νὰ μεταφράζῃ στὴν γαλλικὴ ἀρχαῖα κείμενα, τόσο λατινικὰ ὅσο καὶ ἑλληνικὰ, γιὰ τὴ δόξα τοῦ Ἔθνους.⁴ Ὅπως λέγει στὸν πρόλογο τοῦ Ἰου-

¹ Γιὰ τὴν γαλλικὴ Ἀναγέννηση γενικὰ καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴν Ἰταλία βλέπε τὶς πρόσφατες μελέτες τοῦ Franco Simone, ἰδίως τὸ *Il Rinascimento Francese, Studi e ricerche* (1961), καὶ τὸ *Umanesimo, Rinascimento, Barocco in Francia* (1968). Α. Buck, *Die humanistische Tradition in der Romania* (1968), ἰδίως σελ. 133 κ.έ. «Humanismus und Wissenschaften». Πρβλ. J. von Stackelberg, *Gnomon* 42 (1970) 424 κ.έ.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 71 κ.έ., 75.

³ Βλ. κατωτέρω, σελ. 119 κ.έ.

⁴ P. H. Larwill, *La théorie de la traduction au début de la Renaissance* (Diss. München 1934) σελ. 38 κ.έ. Ἀκολουθώντας τὸν F. Brunet, ὁ Larwill ὑπογράμμισε, τὴν ἐπίδραση τοῦ Seyssel στὸν Du Bellay (1549). Μποροῦσε ὁμως νὰ εἶχε παρατηρήσει τὴν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ρητορικῆς τοῦ Valla ἐπάνω στὸν Seyssel. Μεταφράζοντας ἑλληνες ἱστορικοὺς εἶχε τὴ βοήθεια τοῦ Ἰαννοῦ Λασκάρεως, βλ. κατωτέρω, σελ. 119.

στίνου του (πού τὸν ἔγραψε τὸ 1509, ἀλλὰ δὲν τυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1559), «οἱ Ρωμαῖοι, κατακτώντας τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία, ἔκαμαν τὴν ἴδια τους τὴ γλῶσσα ρωμαλέα καὶ παρασκευάσαν ἓνα μέσο γιὰ παγκόσμια κυριαρχία· πρέπει νὰ μεταφράζωμε τὰ λατινικὰ καὶ νὰ δημιουργήσωμε μιὰ ἰσχυρὴ γαλλικὴ λογοτεχνία». Ἐπὶ Φραγκίσκου Α' αὐτὸς ὁ φιλόδοξος πολιτιστικὸς ἐθνικισμὸς μεταφέρθηκε ἀπὸ τὰ βιβλία στὴ ζωὴ: τὴν ἰταλικὴ Ἐναγέννηση σὰν σύνολο ἔπρεπε νὰ τὴν ξεπεράσῃ ἡ Γαλλία. Στὸ τέλος οἱ Γάλλοι πίστευαν ὅτι εἶχαν ξεπεράσει ὄχι μόνον τοὺς σύγχρονους Ἰταλοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀρχαίους. «*La querelle des anciens et modernes*» στὸ τέλος τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰῶνα² δείχνει αὐτὴ τὴν τολμηρὴ αὐτοπεποίθησι. Ἡ ἴδια ὁμῶς ἡ φιλολογία δὲν ἀπεκόμισε μεγάλο ὄφελος ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐθνικιστικὴ γραμμὴ σκέψεως.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς αὐτὴν ὁ φιλόσοφος Lefèvre d'Étaples (Faber Stapulensis, περίπου 1455-1536) ἀντιπροσώπευσε στὸ Παρίσι τὸ πιδ διεθνιστικὸ πνεῦμα. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς φλωρεντινοὺς Πλατωνιστὲς καὶ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἐρασμο μετὰ τὸ 1511,³ προσπάθησε ν' ἀποκαταστήσῃ μιὰ γνήσια φιλοσοφικὴ παιδεία. Ἀντίθετα πρὸς τοὺς σχολαστικοὺς φιλοσόφους τῆς τελευταίας περιόδου, δὲν στηρίχθηκε σὲ μεταφράσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ χρησιμοποίησε τὸ πρωτότυπο ἑλληνικὸ κείμενο καὶ ἐπίσης μετέφρασε καὶ ἐξήγησε κομμάτια τῶν Γραφῶν, ἰδίως ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ὁ ἀνεκτικὸς καὶ συνετὸς οὐμανισμὸς του εἶχε πολὺ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ριζοσπαστικοῦ θρησκευτικοῦ μεταρρυθμιστῆ Ἰωάννη Καλβίνου (1509-64). Ἐν τούτοις ὁ Καλβίνος βρισκόταν σὲ πολὺ στενότερη ἐπαφὴ μὲ τὴν οὐμανιστικὴ κίνησι παρὰ ὁ Λούθηρος. Ἀρχισε τὴ σταδιοδρομίαν του τὸ 1532 μὲ τὴ δημοσίευσιν ἑνὸς ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος στὸ *De clementia*⁴ τοῦ Σενέκα. Σὰν μαθητὴς τοῦ Budé, τῶν δύο πρώτων ἑκτακτῶν καθηγητῶν τῶν Ἑλληνικῶν στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας,⁵ καὶ τοῦ André Alciato, ὁ ὁποῖος δίδασκε Ρωμαῖκὸ δίκαιον στὴν Bourges, ἦταν τέλεια ἐξασκημένος στὴν κλασσικὴ παιδείαν καὶ τὸ Ρωμαῖκὸ δίκαιον γιὰ τὶς μεταγενέστερες βιβλικὰς ἐρμηνείας του, καὶ ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ ὅλα τὰ φιλοσοφικά, θεολογικά καὶ νομικὰ στοιχεῖα, οὐσιώδη γιὰ τὴ νέα του δογματικὴ, τὴν *Institutio religionis Christianae*

¹ A. Tilley, *Studies in the French Renaissance* (1922) σελ. 123 κ.έ. «Humanism under Francis I».

² Βλ. κατωτέρω, σελ. 155.

³ P. S. Allen γιὰ τὸν Erasmus. *Erp.* 315 καὶ *Erp.* XII (1958) Εὐρετήρια, σελ. 17 καὶ 90. Πρβλ. P. Mestlerdt, *Die Anfänge des Erasmus* (1917) σελ. 323 κ.έ. καὶ A. Renaudet, *Pré-reforme humanisme à Paris 1494-1517* (2η ἔκδ. Παρίσι 1953) ἰδίως σελ. 703.

⁴ Ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Καλβίνου στὸ *De clementia* τοῦ Σενέκα. Μὲ εἰσαγωγὴν, μετάφρασιν, καὶ σημειώσεις τῶν F. L. Battles καὶ A.M. Hugo, 1969 (Σειρὲς κειμένων τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἀμερικανικῆς ἐταιρείας τῆς Ἀναγεννήσεως).

⁵ Βλ. κατωτέρω, σελ. 119.

(1536).¹ Τὸ λατινικὸ τοῦ ὕφους ἦταν πυκνὸ, εὐστοχο, ἐντυπωσιακὸ· οἱ βασικὲς τοῦ ιδέες δὲν ἦταν βέβαια οὐμανιστικὲς, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔδινε στὴ λέξη ὁ Πετράρχης ἢ ὁ Ἔρασμος, ἀλλὰ ἡ κάπως ὀρθολογιστικὴ ἐπιθυμία τοῦ γιὰ γνώση καὶ ἀνεξαρτησία, καθὼς καὶ ἡ ἔντονη δράση τοῦ ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση ὅτι εἶναι ὁ «ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ» δημιουργοῦσαν νέες παρορμήσεις γιὰ ἔρευνα.

Κοιτάζοντας τὴν γαλλικὴ πολιτιστικὴ ζωὴ στὸ σύνολό της κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἔκτου αἰώνα, βλέπουμε μία ἐκπληκτικὴ μερικὲς φορές εἰκόνα ἀπὸ ποικίλα χρώματα.² Ἡ πρώτη ἡγετικὴ μορφή ποὺ πρόβαλε στὸν τομέα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἦταν ὁ Guillaume Budé (1468-1540). Ἄν καὶ ἦταν φίλος τοῦ Ἐράσμου (ἀκριβῶς σύγχρονός του)³ καὶ τοῦ Reuchlin καὶ διατηροῦσε τακτικὴ ἀλληλογραφία μὲ τοὺς δύο, ἦταν ἄνθρωπος διαφοροεικοῦ χαρακτήρα. Ὁ ἀποκαλέσθη ἕνα «bourgeois Parisien», ἀγρυπνο στὶς λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ ἐνδιαφερόμενο γιὰ τὰ οἰκονομικὰ, τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ νομικὰ ζητήματα, ἕνα ἄνθρωπο ποὺ ὑπῆρξε στὴν ἐνεργὸ ὑπηρεσία τῶν βασιλέων του⁴ πρὶν ἀποσυρθῆ σὲ μιὰ ζωὴ ἀφιερωμένη στὴν καθαρὴ φιλολογία μέσα στὴν ἄνετη κατοικία του στὴν πόλη καὶ στὰ δύο σπίτια του στὴν ἐξοχή.⁵

Μὲ τὸ ἔργο τοῦ *Annotationes ad Pandectas* (1508)⁶ ὁ Budé ἔφησε τοὺς προκατόχους τοῦ Valla, Poliziano καὶ Zasius πολὺ πίσω του καὶ προετοίμασε τὸ δρόμο γιὰ τοὺς μεγάλους νομομαθεῖς τῆς ἐπόμενης γενεᾶς σὰν τὸν Cuiacius. Γιατὶ ὄχι μόνον ἦταν καλὰ μυημένος στὶς ἀρχαῖες γλῶσσες, ἀλλὰ διέθετε μιὰ πολὺ μεγαλύτερη γνώση τοῦ θέματος, πράγμα ποὺ τὸν καθιστοῦσε ἱκανὸ νὰ ἐρμηνεύη ἰδιαίτερος δύσκολα χωρία τῶν Πανδεκτῶν καὶ νὰ ἀποδίδῃ σωστὰ τὸ νόημά τους. Ἡ πραγματεία τοῦ *De Asse eiusque partibus* (1514), βασισμένη στὴν προσεκτικὴ ἔρευνα ἐννέα ἐτῶν, ἔγινε τὸ ὀριστικὸ διδακτικὸ ἔγχειρίδιο γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ρωμαϊκῆς νομισματολογίας καὶ μετρολογίας. Τόσο μεγάλο ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συμπατριωτῶν του γιὰ τὴν ὕλική πλευρὰ τῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων καὶ ἰδιαίτερα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὥστε ἡ πραγματεία του

¹ Ἡ πρώτη λατινικὴ ἔκδοση καὶ ἡ πρώτη γαλλικὴ μετάφραση μὲ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Φραγκίσκο Α' δημοσιεύθηκαν τὸ 1536, βλ. Calvin, *Opera selecta* ἐκδ. P. Barth καὶ G. Niesel III (1957) vi κ.έ.—Γιὰ τὸν «οὐμανισμό» τοῦ Καλβίνου βλ. Jean Boisset, «Sagesse et sainteté dans la pensée de Jean Calvin», *Bibliothèque de l'école des hautes études*, section des sciences religieuses 71 (1959) 315 κ.έ.

² Πρὸς. Carl J. Burckhardt, *Vier historische Betrachtungen* (1953) σελ. 10.

³ Βλ. Erasme. *Ep.* τόμ. XII Ἐδρετήρια, σελ. 59 κ.έ.

⁴ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 76.

⁵ Γιὰ μερικὰ διασκευαστικὰ ἀνέκδοτα βλ. Sandys II 171 κ.έ.

⁶ *Omnia opera* (Βασιλεῖα 1557, ἀνατυπ. 1967). L. Delaruelle, *Répertoire analytique et chronologique de la correspondance de G. Budé* (1907). Βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς στὴν εἰσαγωγή τοῦ A. Buck στὸ *De Philologia*, βλ. κατωτέρω, σ. 118, σημ. 3. Γιὰ τίς νομικὲς σπουδὲς βλ. ἄνωτέρω, σελ. 101 μὲ τίς σημειώσεις.

αὐτὴ ἐφθάσε στὶς δέκα ἐκδόσεις σὲ διάστημα εἴκοσι ἐτῶν. Τὸ ὅτι εἶχε ἀποκτήσει μιὰ ἀξιοσημείωτη γνώση τῆς ἑλληνικῆς φαίνεται στὰ μεταγενέστερα βιβλία του, *Commentarii Linguae Graecae* (1529) καὶ *De Transitu Hellenismi ad Christianismum* (1535). Τὰ *Commentarii* ἦταν μιὰ προπαρασκευαστικὴ ἐργασία γιὰ ἕνα πλήρες ἑλληνικὸ λεξικό, ἕναν *Thesaurus Linguae Graecae*¹, τοῦ ὁποῦ τοῦ πιδ πρωτότυπα καὶ ἐντυπωσιακὰ μέρη ἀφοροῦσαν τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ νομικὴ ὀρολογία. Ἀσφαλῶς τοῦ ἀξίριζε νὰ ὀνομασθῆ ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο καὶ ἀρμοδιώτερο κριτικὸ («le plus grand Grec de l'Europe»)². Εἶναι σημαντικό τὸ ὅτι ἔδωσε στὴν γενικὴ του ἔκθεση γιὰ τὴν κλασσικὴ φιλολογία τὸν τίτλο *Philologia* (1532).³ Ἦταν πραγματικὰ ἕνας φιλόλογος κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ Ἐρατοσθένη, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ πρῶτος πού διεκδίκησε αὐτὸ τὸ ὀνομασθεν γιὰ τὸν ἑαυτὸ του· αὐτὸ, σύμφωνα μὲ τὸν Σουητῶνιο, ἀναφερόταν σὲ πρόσωπα ἐξοικειωμένα μὲ τοὺς διάφορους κλάδους τῆς γνώσεως ἢ καὶ μὲ τὸ σύνολο τοῦ λόγου.⁴ Ἡ ἐγκυκλοπαιδικὴ γνώση, ὅχι ἡ εὐγλωττία, ὀδηγεῖ στὴν ἀληθινὴ καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου· αὐτὴ ἦταν ἡ πεποίθηση τοῦ Budé. Στὸ *De Transitu* ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν Ἐρασμιακὴ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ἑλληνισμός, ἰδιαίτερα ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, προετοίμασε τὴν ὁδὸ γιὰ τὸ Χριστιανισμό καὶ ἀρχισε νὰ ὑπογραμμίζει ἐντονώτερα τὴ διαφορά μεταξὺ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Ἴσως σ' ἐκεῖνα τὰ μεταγενέστερα συγγράμματά του νὰ βρισκόταν κάπως ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Καλβίνου.⁵

Ἐνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τοῦ Budé, ἴσως τὸ πιδ μεγάλο του, ἦταν ὅτι παρεκίνησε τὸ βασιλιά του, τὸν Φραγκίσκο Α' (1515-47), νὰ ἰδρῦση τὸ Βασιλικὸ Κολλέγιο (ἔπειτα Κολλέγιο τῆς Γαλλίας) γιὰ τὴν προαγωγή τῆς νέας μαθήσεως. Σ' αὐτὸ τὸ ἐγχεῖρημα ὁ Budé εἶχε τὴν ἀποτελεσματικὴ βοήθεια τοῦ Ἰανοῦ Λασκάρεως, ἑνὸς ἑλληνα λόγιου πού ἐπισκέφθηκε τρεῖς φορὲς τὴν Γαλλία μεταξὺ τοῦ 1495 καὶ 1534 ὡς φιλοξενούμενος καὶ σύμβουλος τριῶν βασιλέων, τοῦ Καρόλου Η', τοῦ Λουδοβίκου ΙΒ' καὶ τοῦ Φραγκίσκου Α'. Προηγουμένως εἶχε ἀναπτύξει δραστηριότητα γιὰ ἀρκετὸ χρόνο στὴν Ἰταλία,⁶ καὶ μεταξὺ τῆς πρῶτης καὶ δευτέρης ἐπισκέψεώς του στὸ Παρίσι ἀνῆκε σ' ἐκεῖνη τὴν φιλελληνικὴ ἔταιρία τῆς Βενετίας,⁷ πού μὲ τὴν ἐπιτυχία προώθησε τὴ μετάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ φιλολογίας στὴ Δύση. Ὁ

¹ Βλέπε κατωτέρω, σελ. 128.

² *Scaligerana*, editio alphabetica Coloniensis (1595) σελ. 72.

³ G. Budaeus, *De philologia. De studio litterarum*. Ἀνατυπ. μὲ εἰσαγωγή τοῦ A. Buck (Stuttgart 1964).

⁴ Βλ. *Ἱστορία* [I] 188 κ.έ., 202-203.

⁵ J. Bohatec, *Budé und Calvin. Studien zur Gedankenwelt des französischen Frühhumanismus* (1950) ἰδίως σελ. 82 κ.έ. Βλέπε ἐπίσης τὴν εἰσαγωγή τοῦ Buck στὸ *De Philologia* (ἀνωτέρω σημ. 3) σελ. 22 μὲ περισσότερες ἀναφορές.

⁶ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 56, 71.

⁷ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 65.

Λάσκαρις ἐδίδαξε στους Γάλλους φίλους του τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, τοὺς προμήθευσε τὰ πρόσφατα τυπωμένα ἑλληνικὰ κείμενα (ὁ ἴδιος ἦταν ἕνας ἱκανὸς ἐκδότης ἀρχαίων συγγραφέων) καὶ βοήθησε ἐκείνους πὺν προσπαθοῦσαν νὰ μεταφράσουν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ στὴν γαλλικὴ. Ὁ Budé στὸ ἔργο του *Commentarii Linguae Graecae* (1529), περιέγραψε τὸ προτεινόμενο βασιλικὸ κολλέγιο, σὰν ἕνα νέο Μουσεῖον. Αὐτὴ ἡ σαφέστατη ἀναφορὰ στὸ περίφημο ἴδρυμα τοῦ Πτολεμαίου Α' στὴν Ἀλεξάνδρεια¹ χρησίμευσε ἐπίσης γιὰ νὰ δείξῃ τὴ διαφορά ἀνάμεσα στὸ Κολλέγιο καὶ τὴ φιλοσοφικὴ Ἀκαδημία² τῶν Μεδίκων στὴν Φλωρεντία. Προοριζόταν νὰ εἶναι μιὰ ἐλεύθερη κοινότητα ποιητῶν καὶ λογίων πὺν προστατεύονταν ἀπὸ τὶς Μοῦσες. Ἡ ὀνομασία «Pléiade», δοσμένη πιθανῶς ἀπὸ τὸν Ronsard τὸ 1563 σὲ ἕνα μικρότερο κύκλο ἑπτὰ ποιητῶν καὶ φίλων πὺν ἦταν μέλη τοῦ Μουσείου, ἀναφέρεται ὁμοίως στὴν Ἀλεξάνδρεια.³ Μετὰ ἀπὸ δεκατρία χρόνια προκαταρκτικῶν συζητήσεων, τὸ Βασιλικὸ Κολλέγιο ἄνοιξε τὶς πύλες του τὸ 1530. Δύο *lecteurs royaux* γιὰ τὴν ἑλληνικὴ (ἄλλο γιὰ τὴν λατινικὴ) διορίστηκαν ἀμέσως: ὁ Pierre Danès καὶ ὁ Jacques Toussain. Καὶ οἱ δύο ἦταν μαθητὲς τοῦ Λασκάρους, ὁ Toussain ἦταν ἐπίσης μαθητὴς τοῦ Budé καὶ φίλος τοῦ Ἐράσμου. Οἱ παραδόσεις τους προσεῖλκυαν πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ ἀκροατῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους: ὁ Καλβίνος, ὁ Rabelais, ὁ Ἰγνάτιος Loyola, ὁ Amyot, ὁ Ronsard, ὁ Ἐρρίκος Στέφανος, ὁ François de Sales.

⁴ Ἐνας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Toussain ἦταν ὁ Jean Dorat (1508-88).⁴

¹ Ἱστορία [I] 117, 141.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 66 κ.έ.

³ Ἱστορία [I] 141.

⁴ Οἱ σημαντικὲς βιογραφικὲς λεπτομέρειες διασώθηκαν μόνο ἀπὸ τὸν J.A. de Thou, στὸ ἔργο του *Memoires*. Πρώτη γαλλικὴ ἔκδοσις (Amsterdam 1711) σελ. 6. Βλέπε ἐπίσης P. de Nolhac (σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ σημείωσις, κατωτέρω) σελ. 45.1 «Dichter und Philologen im französischen Humanismus», *Antike und Abendland* 7 (1958) 73-83. Ἡ σύντομη αὐτὴ ἀνακοίνωσις βασίζεται σὲ ἐκτενέστερες διαλέξεις, πὺν δόθηκαν ἡ ἔγιναν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Μάιο 1956 στὴν Βασιλεῖα καὶ τὴν Ζυρίχη. Ἦταν εὐτυχὴ σύμπτωση πὺν τὴν ἴδια χρονιά κατὰ τὴν ὁποία ἔδωσα αὐτὲς τὶς διαλέξεις γιὰ τὴν φιλολογικὴ ἀναβίωσις τῆς ἑλληνικῆς στὴν Γαλλία, ἡ Dora καὶ ὁ Erwin Panofsky, *Pandora's Box*, Bollingen Series 52 (1956, ἀναθ. 2η ἔκδ. 1962), 55 κ.έ., ἐπεσήμαναν ὅτι ὑπῆρξε στὴν Γαλλία μιὰ ἑλληνικὴ ἀναβίωσις πὺν ὁμοιά της δὲν γίνηκε πουθενά. Χρεωστῶ τὴ γνώσις τῶν ἀρθρῶν αὐτῶν στὴν καλωσύνη τῶν παλιῶν μου φίλων καὶ συγγραφέων τους. Μόνο καθὼς ἐτοίμαζα τὶς ὁμιλίες μου ἄρχισα νὰ βλέπω καθαρὰ τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο πὺν ἔπαιξε ὁ Dorat στὴν κρίσιμη αὐτὴν καμπὴ τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογίας στὴν Γαλλία. Mark Pattison, *Essays I* (1889, ἀνατυπ. 1965) 206 κ.έ. καὶ τὶς σημειώσεις του στὸ MS, Pattison 79-93, Βοδλημιανὴ βιβλιοθήκη, πρβλ. κατωτέρω, σελ. 138 σημ. 7 (στὴν σελ. 139). Pierre de Nolhac, *Ronsard et l'humanisme* (1921) passim. Πρβλ. ἐπίσης Tilley (ἀνωτέρω σελ. 116 σημ. 1) σελ. 219 κ.έ. «Dorat and the Pléiade» καὶ H. Chamard, *Histoire de la Pléiade*, 4 τόμοι (1939-41). Ὁ Wilamowitz, *Geschichte der Philologie* (1921) σελ. 25, τοποθετεῖ τὸν Dorat στὸ τέλος τῆς Γαλλικῆς

Τὸ φυσικὸ χάρισμα τοῦ Dorat τοῦ ἐπέτρεψε νὰ γράψῃ κομψοὺς στίχους σὲ τρεῖς γλῶσσες: ἑλληνικὴ, λατινικὴ και γαλλικὴ· ἐπάξια ἔγινε poeta regius, ἂν και θὰ ἦταν καλύτερα νὰ μὴν ἀναφέρωμε τοὺς ἀστρονομικοὺς ἀριθμοὺς τῆς στιχουργικῆς του παραγωγῆς. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὁ εἰλικρινῆς ἐνθουσιασμός του γιὰ τὴν μεγάλῃ ποιήσῃ τοῦ παρελθόντος και ἡ ἰκανότητά του νὰ ἐνσταλάξῃ τὴν ἀγάπῃ του γι' αὐτὴ στὴν ψυχὴ τῶν φίλων και μαθητῶν του και νὰ ἐμπνέῃ τίς ἐπόμενες γενεές. Στὸ φιλολογικὸ του ἔργο συγκέντρωσε τὴν προσπάθειά του στὴν ἑλληνικὴ ποιήσῃ, ἐρμηνεύοντάς τὴν και διορθώνοντας ἐφθαρμένα κείμενα, ἓνα ἔργο πού κατορθώθηκε χάρη στὴν προπαρασκευαστικὴ ἐργασία πού εἶχε γίνῃ συνδυασμένα ἀπὸ Ἑλληνας και Γάλλους λόγιους στὸ Παρίσι. Νέος ἀκόμα, ὁ Dorat εἶχε γνωρίσει τὸν Budé και εἶχε παρακολουθήσει τίς ἑλληνικὲς παραδόσεις τοῦ Germain de Brie (πού, ὅπως ὁ Toussain, ἦταν μαθητῆς τοῦ Λασκάρεως)¹ και ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸν Ἑρασμο. Ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του γύρω στὰ 1544 σὰν ἰδιωτικὸς δάσκαλος στὸ σπίτι τοῦ Lazare de Baif, διδάσκοντας τὸ γιὸ τοῦ Lazare, Jacques Antoine, και τὸν Pierre Ronsard² πού και οἱ δύο ἔγιναν ἔπειτα ποιητές, ἑλληνικά και λατινικά, ἰδιαίτερα ὁμως ἑλληνικά. Ἐπειτα, ἀπὸ τὸ 1547 και μετὰ, ἐδίδαξε στὸ Collège de Coqueret, πού ἀνῆκε στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ, και ἦταν γιὰ τέσσερα ἄτυχα χρόνια παιδαγωγὸς βασιλικῶν πριγκίπων, μιά θέση παρόμοια μ' ἐκεῖνη πού εἶχαν ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινούς προκατόχους του τὸν τρίτο και δεῦτερο αἰῶνα π.Χ.³ Σχετικὰ ἀργά, τὸ 1553, διορίστηκε lecteur royal πλάι στὸν Turnèbe στὸ Βασιλικὸ Κολλέγιο, κερδίζοντας ἔτσι τὸν τίτλο τοῦ «Interpres regius», τὸν ὁποῖο ἐκράτησε και μετὰ τὸ 1567, ὅταν ξαναγύρισε οἰκειοθελῶς στὴ διδασκαλία ἐνὸς κύκλου ἐκλεκτῶν ἰδιωτῶν μαθητῶν. Μποροῦμε νὰ τοῦ ἀποδώσωμε τὸ χαρακτηρισμό, πού εἶχε δοθῇ στὸν Φιλίτᾳ γύρω στὰ 300 π.Χ., ποιητῆς ἅμα και κριτικός,⁴ ἀλλὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι ἡ κλασσικὴ παιδεία του ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ τὴν ποιήσῃ του. Κάποτε ἔκαμε ἓναν χιουμοριστικὸ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ νὰ εἶναι

Ἐναγεννήσεως και μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀμαυρῶνει τὴν ἱστορικὴ του θέση. Ἐοφλάει μαζί του μὲ μιά μόνο πρόταση κατηγορώντας τὸν Gottfried Hermann, γιατί ἔχει ὑπερβάλει τὴ σημασία τῶν διορθώσεων τοῦ Dorat στὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου (βλ. κατωτέρω, σελ. 121 σημ. 1). Ὁ Wilamowitz φυσικά, δὲν συμπαθοῦσε ἓνα φιλόλογο πού παρέδιδε μόνο και δίδασκε ἀλλὰ δὲν καθόταν νὰ γράψῃ και νὰ δημοσιεύσῃ τίς μελέτες του. Οἱ χρονολογίες τῆς ζωῆς τοῦ Dorat εἶναι μπερδεμένες στὸν Sandys II 185.

¹ Εἶκοσι γράμματα τοῦ Germain de Brie διασώζονται στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἑράσμου, βλ. *Ep.* XII, Εὐρετήρια, σελ. 3 (Brixius).

² Βλ. Ronsard *Oeuvres complètes*, ἔκδ. P. Laumonier XVI (1950) 5, «la naive facilité d'Homère... la curieuse diligence de Virgile», ὁ ἐκδότης ἀναφέρεται στὸν Κοῦντλ. X 86.

³ Βλ. *Ἱστορία* [I] 109, 184.

⁴ Βλέπε *Ἱστορία* [I] 105.

ποιητής: όταν σὲ ἡλικία 78 ἐτῶν ἔχασε τὴ γυναίκα του καὶ παντρεύτηκε ἕνα κορίτσι 19 χρόνων, εἶπε ὅτι σὰν *poeta* εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐνεργῇ *licentia poetica*.

Ὡς «*interpretes*» ὁ Dorat ἦταν ὁ πρῶτος πού ἐρμήνευσε ὅλους τοὺς Ἑλληνες δραματουργούς, τοὺς τραγικούς ποιητὲς καθὼς καὶ τὸν Ἀριστοφάνη. Ἀρχίζοντας μὲ τὸν Εὐριπίδη, συνεργάσθηκε μὲ τὸν Ronsard καὶ τὸν Baif γιὰ νὰ βοηθήσουν τὸν Tissard νὰ μεταφράσῃ τὶς τραγωδίες στὴν γαλλικὴ. Ἐπειτα στράφηκε στὸν Αἰσχύλο, ἀρχίζοντας μὲ τὸν Προμηθεά καὶ ἐντείνοντας τὶς προσπάθειές του μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἐκδόσεως τοῦ Petrus Victorius τὸ 1557· κυρίως ἡ ἐπιτυχία του ὡς κριτικοῦ τοῦ κειμένου τοῦ Αἰσχύλου τοῦ χάρισε τὴν ἀθανασία.¹ Ἐνα ἀντίγραφο μιᾶς τελευταίας παραδόσεώς του γιὰ τὸν Σοφοκλῆ διασώθηκε κατὰ τύχη. Ἀπὸ τοὺς λυρικούς ποιητὲς οἱ ἐρμηνεῖες του τοῦ Πινδάρου εἶχαν κάμει ἀπὸ τὴ δεκαετία ἀκόμα τοῦ 1540 μεγάλη ἐντύπωση. Ἡ ἐπεξεργασία του τῶν ὕστερων Ἀνακρεοντεῶν (τὸν 16ο αἰῶνα πίστευαν ὅτι αὐτὰ ἦταν γνήσια) πρόλαβε τὴν *editio princeps* τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου. Οἱ παραδόσεις του γιὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια² στὸ Κολλέγιο τοῦ Coqueret καὶ τὸ Βασιλικὸ Κολλέγιο ἔγιναν περιώνυμες· ἀντίθετα ἀπὸ τὸν J.C. Scaliger, ποτὲ δὲν ἀμφέβαλε γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ὀμήρου. Ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἐπικούς, λυρικούς καὶ δραματικούς ποιητὲς μετατόπισε τὸ ἐνδιαφέρον του στοὺς μεταγενέστερους Ἑλληνες ποιητὲς. Χειρόγραφες σημειώσεις ἀποκαλύπτουν πῶς ἐξηγοῦσε στοὺς μαθητὲς του τὸν ὄγκο τῶν ἐλληνικῶν ἐπιγραμμάτων πού εἶχε τυπώσει ὁ Λάσκαρις. Οἱ ὕμνοι τοῦ Καλλιμάχου, πού σπάνια γίνονταν κατανοητοὶ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Poliziano,³ ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπημένα του ἔργα, ὅπως ἦταν καὶ οἱ σύγχρονοι τοῦ Καλλιμάχου, Ἄρατος, Θεόκριτος, Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, ἀκόμα καὶ ὁ Λυκόφρων. Τὸ ἐνδιαφέρον του ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸν Νίκανδρο, τὸν Μόσχο, τὸν Βίωνα καὶ τὸν Ὀππιανὸ ὡς τὰ Διονυσιακὰ τοῦ Νόννου, τὰ ὁποῖα εἶχε διαβάσει καὶ ἐρμήνευσε πολὺ πρὶν ἐμφανισθοῦν τυπωμένα τὸ 1569. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐμύησε τοὺς μαθητὲς του σὲ τρεῖς «ποιητικούς» διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, καὶ εἶναι ἐντελῶς βέβαιο ὅτι τοὺς ἀνοιξε τὸ δρόμο σὲ ὅλο ἐκεῖνο τὸ σῶμα τῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως, ἡ ὁποία προηγουμένως ἦταν σχεδὸν ἀγνωστὴ στὴν Γαλλία καὶ στίς ἄλλες χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

¹ G. Hermann στὸν Αἰσχ. Ἄγ. 1396: «*ille omnium qui Aeschylum attingunt princeps Auratus*». Πρβλ. E. Fraenkel στὸ ἐρμηνευτικὸ του ὑπόμνημα στὸν Ἀγαμέμνονα I σελ. 35. Βλ. ἐπίσης P. de Nolhac (ἄνωτέρω, σελ. 119 σημ. 4) Εὐρετήριο, Eschyle, καὶ κατωτέρω, σελ. 123.

² G. Canter, . . . *Novarum lectionum libri octo* (Ἀμβέρσα 1571, 3η ἐκδ.) 333-7. Γιὰ τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τοῦ Dorat καὶ τῶν συγχρόνων του N. Hepp, «Homère en France au XVIe siècle», *Atti della Accademia delle Scienze di Torino II, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche* 96 (1961/2) 428 κ.έ. καὶ *Homère en France au XVIIe siècle* (1968) μὲ κριτικὴ τοῦ A. Buck, *Gnomon* 45 (1973) 291 κ.έ.

³ Βλέπε ἄνωτέρω, σελ. 53.

Ὁ Dorat γοήτευε τὰ πολυπληθῆ ἀκροατήριά του, στὰ ὁποῖα περιλαμβά-
νονταν (ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἦταν ἓνας λόγιος ποιητής) ὄχι μόνο μελλοντικοὶ λόγιοι,
ἀλλὰ καὶ τὸ ἄνθος τῶν νέων ποιητῶν. Τὰ ἑλληνικὰ ἦταν γι' αὐτοὺς μιὰ ἀποκά-
λυψη καὶ τοὺς παρακινουῦσαν, ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὰ λατινικά, σὲ μίμηση
καὶ ἄμιλλα. Κανεῖς δὲν ἔχει ἐκφράσει καλύτερα ἀπὸ τὸν Étienne Pasquier,
ἓνα φίλο τοῦ Montaigne, τὴν ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ Dorat σὲ ἓνα
ποίημα γραμμένο στὸ ὕφος τοῦ Κατούλλου, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ «Auratus meus
ille quem videtis» καὶ καταλήγει μὲ τοὺς δηρικτοὺς στίχους: «scribunt
carmina ceteri poetae, / summos at facit unus hic poetas».¹ Τὸ ὅτι αὐτὸ
θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἓνας ὑπαινιγμὸς στὸν poeta doctus Βαλέριο Κάτωνα,
τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κύκλου τῶν poetae novi, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πιὸ μέγας
ἦταν ὁ Κάτουλλος, ἀποδεικνύει τὴ θερμότητα τῆς φιλοφρονήσεως. Ὁ Ron-
sard² ἔλεγε τὸ ἴδιο μὲ ἀπλὰ λόγια: «ὁ Dorat μού ἔμαθε τὴν ποίηση». Μιὰ
σύγχρονη πηγὴ διασώζει τὸ ἀνέκδοτο, πῶς ὅταν ὁ Dorat διάβασε ὅλο τὸν
*Προμηθέα*³ στὸ μαθητὴ του στὰ γαλλικά, ὁ νεαρὸς Ronsard, βαθεῖα συγκινη-
μένος, ἀναφώνησε: «Καὶ γιατί, δάσκαλέ μου, εἶχατε κρύψει τόσον καιρὸ αὐτοὺς
τοὺς θησαυροὺς;» Οἱ αἰσχύλειες εἰκόνες ἀφθονοῦν στὴν λυρική ποίηση τοῦ Ron-
sard. Ἄλλὰ βρῆκε μιὰ ἀκόμα ὑψηλότερη ἐμπνευση στὸν Πίνδαρο,⁴ ὅταν ὁ Do-
rat τοῦ διάβασε καὶ τοῦ ἐξήγησε τὰ τέσσερα βιβλία τῶν Ἐπινίκων: «οἱ ἄγιες
συλλήψεις τοῦ Πινδάρου» ἦταν ἡ ἔκφραση τῆς ἄμεσης ἀντιδράσεως τοῦ Ron-
sard. Μὲ ὑπόδειξη τοῦ Dorat δοκίμασε ἀκόμα στὰ τέσσερα βιβλία τῶν Ὠ-
δῶν του (1550) νὰ εἰσαγάγῃ στὴν γαλλικὴ ποίηση τὴν τριαδικὴ δομὴ τῶν ποιη-
μάτων τοῦ Πινδάρου, ἀντὶ τῶν ἀπλουστερων μορφῶν τῶν λυρικῶν ποιημάτων
τοῦ Ὁρατίου καὶ τοῦ Κατούλλου. Ἐπειδὴ ὁ Dorat εἶχε ἐντυπώσει στὸ νοῦ τῶν
μαθητῶν του τὴν ἀρχικὴ σχέση τῶν λυρικῶν ποιημάτων μὲ τὴ μουσική, ὁ Ron-
sard αἰσθανόταν περηφάνεια, ὅταν οἱ ᾠδές του μελοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Orlando
di Lasso καὶ ἄλλους. Ὁ J.A. de Baif,⁵ ποὺ κάποτε σιὸ πατρικὸ του σπίτι
ἦταν μαζί μὲ τὸν Ronsard, μαθητῆς τοῦ Dorat ἔκανε ἐντατικὲς προσπάθειες
νὰ γράψῃ προσωδιακοὺς γαλλικοὺς στίχους καὶ νὰ τοὺς μελοποιήσῃ.⁶ Ἐχου-
με μάλιστα καὶ μιὰ μελοποίηση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Α' Ὀλυμπιονίκου

¹ Ὁ P. de Nolhac (ἀνωτέρω, σελ. 119 σημ. 4 παραθέτει ὅλο τὸ ποίημα ἀπὸ τὰ Œuvres (σελ. 57), τοῦ Pasquier, ἀλλὰ τοῦ διέφυγε ὅτι αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι στίχοι εἶναι δανεισμένοι ἀπὸ τοὺς ἀνώνυμους ἐνδεκασύλλαβους ποὺ διέσωσε ὁ Σουητῶνιος, *De grammaticis* κεφ. II (*Fragmenta poetarum Latinorum*, ἐκδ. Morel, 1927, σελ. 83): «Cato grammaticus, Latina Siren, qui solus legit ac facit poetas».

² P. de Nolhac (ἀνωτέρω, σελ. 119 σημ. 4 σελ. 53.

³ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 123.

⁴ P. de Nolhac σελ. 49 κ.έ. καὶ passim.

⁵ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 121.

⁶ Γιὰ σύνθεση μέτρων ὅπως αὐτὴ ποὺ ἐπενόησε ὁ Celtis βλ. ἀνωτέρω, σελ. 74 κ.έ.

τοῦ Πινδάρου, πού διατηρεῖ τὸ ἀρχικὸ μέτρο.¹ Αὐτὸ μόνο στὴν Γαλλία θὰ μποροῦσε νὰ γίνη ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Dorat, γιατί ἀλλοιῶς οἱ συνθέτες παρέμεναν πιστοὶ στὴν Λατινικὴ παράδοση.

Εἶναι φανερό ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ποιητὲς καὶ τοὺς λόγιους ὑπῆρχε μιὰ συνεχῆ ἀλληλεπίδραση, ἰδιαιτέρα ζωηρὴ στὸν κύκλο τῆς Πλειάδος.² Δύσκολα μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, ἂν οἱ κλασσικὲς σπουδὲς χρωστοῦσαν περισσότερα στὴν σύγχρονη ποίηση ἢ ἡ ποίηση στὴ φιλολογία. «Ὡς τώρα τονίσαμε τὴν ἐπίδραση τοῦ Dorat στοὺς ποιητὲς («facit poetas», («m'apprit la poésie»)). Ἐνας ὅμως ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, ὁ Marc-Antoine de Muret,³ πλὴ ἔγραψε σχόλια στοὺς Ἔρωτες (1552) τοῦ Ronsard, τὸν ἀποκάλεσε «omnium eruditorum magistrum». Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα εἶναι σαφὲς ὅτι eruditi ἐδῶ σημαίνει μορφωμένοι ἢ λόγιοι. Ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τοῦ Dorat ὡς «magister» εἶναι κατανοητὴ: μόχθησε πολὺ γιὰ νὰ συλλέξῃ καὶ νὰ ἐξετάσῃ τίς διαφορὲς γραφῆς σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ποιητικῆς γλώσσας καὶ τοῦ ὅφους. Ἡ ρητορικὴ παράδοση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν του γέμιζε τὰ ἀκροατήριά του μὲ ἐνθουσιασμό. Φαίνεται ὅτι πάρα πολὺ συχνὰ εἶχε κάμει δημόσια μαθήματα γιὰ τὸν Ὅμηρο. Ὁ λαμπρὸς Ὁλλανδὸς μαθητὴς του Willem Canter, ὁ ὁποῖος τὸν ἀπεκάλεσε «unicum et optimum Homeri interpretem», ἔχει διασώσει ἀπανθίσματα ἀπὸ μιὰ διάλεξή του γιὰ τὴν Ὀδύσεια μὲ παράξενες ἀλληγορικὲς ἐρμηνεῖες.⁴ Τὰ ἐπιθίγματα «μοναδικὸς καὶ ἄριστος» θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἀπονέμονταν στὸν Dorat ὡς ἐρμηνευτὴ τοῦ Αἰσχύλου.⁵

Ὁ Dorat δὲν νοιαζόταν πολὺ νὰ δῆ τίς διορθώσεις καὶ τίς ἐρμηνεῖες του δημοσιευμένες. Σκέφτηκε κάποτε σοβαρὰ νὰ τυπώσῃ μιὰ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Πινδάρου, καὶ νὰ ἀφιέρωσῃ ἕναν-ἕνα τοὺς σαράντα ἔξι Ἐπινίκους σὲ φίλους του, ἀλλὰ ποτὲ δὲν τὸ ἔκαμε. Ἄν καὶ βιβλιογραφίες καὶ ἐγχειρίδια⁶ συνήθως ἀπαριθμοῦν μιὰ ἔκδοση τοῦ Προμηθέως⁷ τοῦ Αἰσχύλου, ἀπὸ τὸν Dorat (1549), κανεὶς ποτὲ δὲν μπόρεσε νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὑπαρξή της.⁸ Χαρακτηριστικὸ εἶναι τοῦτο: ὁ Dorat ἀσκοῦσε τὴν καταπληκτικὴ του ἐπίδραση ὄχι μὲ τὰ γραπτὰ του, ἀλλὰ μὲ τὸν προφορικὸ λόγο. Ὅ,τι ἔλεγε τὸ ἀραπαζαν ἀμέσως οἱ μαθητὲς του, καὶ μέσῳ αὐτῶν περνοῦσε ὡς προφορικὴ παράδοση τουλάχιστον στίς δύο ἐπόμενες γενεές.

¹ R. Wagner, *Philol.* 91 (1936) 170 καὶ γενικὰ Chamard, *La Pléiade* IV 133 κ.έ. («l'alliance de la poésie et de la musique»).

² Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 119.

³ P. de Nolhac σελ. 92 κ.έ.

⁴ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 121 σημ. 2.

⁵ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 121 σημ. 1.

⁶ Sandys II 187.

⁷ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 121 καὶ 122.

⁸ P. de Nolhac (ἄνωτέρω, σελ. 119 σημ. 4) σελ. 44 σημ. 2. «purement imaginaire».

Ἐνῶ ὁ Dorat δὲν φρόντιζε νὰ τυπώνωνται οἱ ἔρευνές του, ἐνθάρρυνε ἐντατικά τὴν γενικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐκτυπώσεως κλασσικῶν ἑλληνικῶν βιβλίων στὴν Γαλλία. Τὰ σπουδαιότερα ὄργανα γιὰ ἔρευνα, ἡ πλήρης συλλογὴ ἑλληνικῶν κειμένων καὶ τὸ πλήρες λεξικό, εἶχαν τυπωθῆ σὲ λίγες δεκαετίες. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ βλέπουμε μόνον τὶς χρονολογίες δημοσιεύσεως ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ ἐξήντα ὡς τὴ δεκαετία τοῦ ὀγδόντα τοῦ δέκατου ἔκτου αἰώνα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχουμε ἐπίγνωση τῆς δημιουργικῆς ὁρμῆς στὰ μέσα τοῦ αἰώνα. Γιὰ παράδειγμα, μποροῦμε νὰ βροῦμε ἔγνη τῆς διδασκαλίας τοῦ Dorat στὶς ἀναρίθμητες ἐκδόσεις ἐκείνου τοῦ παραγωγικώτατου λογίου, τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, γιοῦ τοῦ Ροβέρτου. Στὴν πλήρη συλλογὴ του τῶν Ἑλλήνων ἐπικῶν ποιητῶν μὲ συγκινητικὴ ἀφοσίωση παρέθεσε ἀδημοσίευτες γραφές τοῦ Dorat. Τὸ ἴδιο ἔκανε στὴν ἐκδόσή του τοῦ Αἰσχύλου καὶ στὴν editio princeps τῶν Ἀνακρεοντείων (1554), τῶν ὁποίων τὸν codex unicus εἶχε ὁ ἴδιος ἀνακαλύψει λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1549 στὴν Ἰταλία καὶ ἔκαμε προσιτὸ στὸν Dorat καὶ ἄλλους φίλους. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ παρακολουθήσωμε τοὺς διάφορους τρόπους, μὲ τοὺς ὁποίους εἰκασίες τοῦ Dorat διασώθηκαν γιὰ τοὺς μεταγενεστέρους.¹ Συνήθως οἱ μαθητές του κατέγραφαν τὶς εἰκασίες πού εἶχαν ἀκούσει, καὶ ὕστερα πολλὲς ἀπ' αὐτές περνοῦσαν σὲ περιθωριακὲς σημειώσεις ἐντυπων ἐκδόσεων.

Ἄ βασιλιάς πού εἶχε ἰδρύσει τὸ Βασιλικὸ Κολλέγιο Ἴδρυσε ἐπίσης καὶ τὸ Βασιλικὸ Τυπογραφεῖο καὶ διέθετε ὑπέροχα ἑλληνικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα φιλοτεχνημένα ἀπὸ τὸν καλύτερο Γάλλο χαρακτῆ, τὸν Claude Garamond· εἶχαν χυθῆ μὲ ξέσοδα τοῦ θησαυροφυλακίου τὸ 1541 καὶ ὠνομάζονταν «typi regii».² Τυπογράφοι τῆς ἑλληνικῆς σ' ἄλλο τὴν Εὐρώπη χρησιμοποιοῦσαν τὰ «βασιλικὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα» ὡς πρότυπο γιὰ περισσότερο ἀπὸ δύο αἰῶνες. Ὁ πρῶτος τυπογράφος πού τὰ χρησιμοποίησε ἦταν ὁ Ροβέρτος Στέφανος.³ Ὁ πατέρας του, Ἑρρῖκος Α', εἶχε ἰδρύσει ἓνα τυπογραφεῖο στὸ Παρίσι στὶς ἀρχές τοῦ αἰώνα καὶ ὁ πρωτότοκος γιός του, Ἑρρῖκος Β', διετήρησε τὸ τυπογραφεῖο σὲ πυρετώδη δραστηριότητα ὡς τὸ θάνατό του τὸ 1598. Ὁ Ροβέρτος ἦταν συγχρόνως συγγραφέας, τυπογράφος, διορθωτῆς καὶ ἐκδότης. Ἀπέκτησε τὴ φήμη του μὲ ἓνα λατινικὸ λεξικό, τὸ ὁποῖο ἀρχίζοντας ὡς ἀναθεώρηση τοῦ λεξικοῦ τοῦ Calepinus, ἐνὸς μᾶλλον φτωχοῦ ἰταλικοῦ σχολικοῦ βιβλίου, αὐξήθηκε ὡς τὸ 1543 καὶ ἔγινε τὸ *Latinae Linguae Thesaurus* σὲ τρεῖς τό-

¹ A. Tilley (ἀνωτέρω, σελ. 116 σημ. 1) σελ. 220 κ.έ.

² Ἵππῆραν τρία ἀλφάβητα διαφορετικῶν μεγεθῶν καὶ κάθε ἀλφάβητο εἶχε περίπου 400 στοιχεῖα λόγω τῶν πολλῶν συνδέσεων. Ἐνας ἀπλὸς τύπος μὲ 40 στοιχεῖα χωρὶς συνδέσεις μεταξύ τους δὲν εἰσῆχθη ἐνωρίτερα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα. Βλ. V. Scholderer, *Greek Printing Types* (1927).

³ Elizabeth Armstrong, *Robert Estienne, Royal Printer*, Ἱστορικὴ μελέτη γιὰ τὸν Στέφανο τὸν πρεσβύτερο (Cambridge 1954) σελ. 33 εἰκ. 8 Royal Greek types. Διεξοδικὴ μονογραφία καλὰ τεκμηριωμένη καὶ εἰκονογραφημένη.

μούς in folio. Αὐτὸ τὸ λεξικὸ ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιῇ τὶς ἀπαιτήσεις δύο καὶ πλέον αἰώνων ἕως οὗτου δημοσιεῖθηκε τὸ 1771 στὴν Ἰταλία τὸ *Totius Latinitatis Lexicon* τοῦ Forcellini, πού ἦταν πάλι τὸ ἔργο ἑνὸς μόνον ἀνθρώπου. Αὐτὸ μάλιστα διατηρεῖ ἀκόμα τὴν ἀξία του, ὕστερα ἀπὸ πέντε ἀναθεωρήσεις στὴ διάρκεια τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα.¹

Ταυτόχρονα σχεδὸν μὲ τὸ λατινικὸ *Thesaurus* τοῦ Στεφάνου ἐμφανίστηκε τὸ *Commentarii Linguae Latinae* τοῦ Étienne Dolet (1509-46)² κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του μιὰ ἔκθεση κικερώνειου λεξιλογίου· ἀκολούθησε τὸ βιβλίο του μὲ φράσεις τοῦ Κικέρωνος. Ἔπειτα ὁ Dolet στράφηκε στὴν ἑλληνική, καὶ ἦταν ὁ πρῶτος πού μετέφρασε πλατωνικοὺς διαλόγους στὴ γαλλική. Κατηγορήθηκε γιὰ «αἰρετικὸς» καὶ ἀπέθανε σὰν «μάρτυρας».

Ἐνα χρόνο μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ πρώτου λατινικοῦ *Thesaurus*, ὁ Ροβέρτος Στέφανος στράφηκε στὴν ἐκτύπωση ἑλληνικῶν βιβλίων.³ Ἀρχισε τὸ 1544 μὲ τὴν editio princeps τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου καὶ συνέχισε μὲ ἄλλες ἑπτὰ πρῶτες ἐκδόσεις. Ἡ ἰδιαίτερη ὄμως ἐπιθυμία του ἦταν νὰ διαδώσῃ τὴ γνώση τῶν Γραφῶν, καὶ ἀπὸ τὸ 1545 καὶ μετὰ δημοσίευσε ἀρκετὲς ἐκδόσεις. Ἡ πρώτη του παραγωγή ἦταν ἡ ἔκδοσις τὸ 1550 in folio τῆς ἑλληνικῆς Καινῆς Διαθήκης, πού ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὁμορφιάς στὴν ἐκτέλεση εἶναι ὡς σήμερα ἡ πιὸ τέλεια ἔκδοσις ἀπὸ ὅσες τυπώθηκαν ποτέ.⁴ Τὸ κείμενο ἦταν τὸ κείμενο τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ Ἑράσμου τοῦ 1535,⁵ ἀλλὰ στὰ περιθώρια εἶχαν προστεθῆ διάφορες γραφὲς ἀπὸ δεκαπέντε χειρόγραφα. Σὰν τυπογράφος τοῦ βασιλιᾶ εἶχε ἀναμειχθῆ σὲ μιὰ συνεχῆ καὶ ἐπιζήμια διένεξι μὲ τὸ παλαιὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ. Τώρα ἐξ αἰτίας νέων δυσκολιῶν, μετέφερε τὸ κυριώτερο μέρος τοῦ τυπογραφείου του στὴν Γενεύη, καὶ ἐκεῖ τὸ 1551 ἔκαμε μιὰ ἀνοικτὴ διακήρυξι πίστεως στὴ Μεταρρύθμισι. Ἐνῶ ὁ δεῦτερος γιὸς του Ροβέρτος παρέμεινε στὸ παλιὸ σπίτι στὸ Παρίσι σὰν καθολικὸς, ὁ πρωτότοκος γιὸς του Ἑρρίκος ἔγινε διάδοχος του στὴν Γενεύη, καὶ τὰ δύο

¹ Ὁ *Thesaurus* τοῦ Robert καὶ τὸ *Lexicon* τοῦ Forcellini θὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὴν μεγαλύτερη συλλογικὴ ἐπιχείρησι τοῦ περασμένου αἰώνα, τὸν νέο *Thesaurus Linguae Latinae*. Μετὰ ἀπὸ μακρὰ καὶ ἐπίσημες προετοιμασίες τὸ 1900 τυπώθηκαν τὰ πρῶτα τεύχη του, καὶ ὑπολογίζεται ὅτι τώρα, στὴ δεκαετία τοῦ ἐβδομήντα, ἔχει δημοσιεῖθῆ ὁ μισὸς *Thesaurus*. Βλ. «Klassische Philologie», στὸ *Geist und Gestalt*, Biographische Beiträge zur Geschichte der Bayerischen Akademie der Wiss. I (1959) 123 γιὰ τὸ προκαταρκτικὸ σχέδιον τοῦ Karl Halm, 126 κ.έ. γιὰ τὴν νέα βάση τοῦ Eduard Wölfflin καὶ τῶν πολλῶν συνεργατῶν του.

² R. C. Christie, *Étienne Dolet* (1880, 2η ἐκδ. 1899, ἀνατυπ. 1964) σελ. 324-62 γιὰ τὰ *Commentaria* καὶ τὶς *Formulae*.

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 124.

⁴ *The Cambridge History of the Bible* [II:] *The West from the Reformation to the present day*. Ἐκδ. τοῦ S.L. Greenslade (1963) σελ. 438.

⁵ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 90.

τυπογραφεία τοῦ Στεφάνου ἐξακολούθησαν νὰ ὑπάρχουν χωρὶς καμιά ἐχθρότητα. Ἡ ἐκδοση τῆς Γενεύης τῆς Ἑλληνικῆς Καινῆς Διαθήκης τὸ 1551 εἶναι ἀξιοσημείωτη, γιατί εἶναι ἡ πρώτη στὴν ὁποία τὸ κείμενο ἦταν χωρισμένο σὲ στίχους.¹ Ἡ διαίρεση τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης σὲ κεφάλαια πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ σὲ χειρόγραφα ἀπὸ τὸν τέταρτο αἰώνα καὶ μετὰ, καὶ πιθανῶς εἶχε ἀρχικὰ γίνεῖ γιὰ λειτουργικὴ χρῆση.² Ὁ Ροβέρτος Στέφανος ἔκοψε τὰ κεφάλαια σὲ βραχύτερα τμήματα (*sectiunculae*) καὶ τὰ ἀρίθμησε. Λέγεται ὅτι τὴ δουλειὰ αὐτὴ τὴν ἔκανε ἐνῶ ταξίδευε ἔφιππος ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴν Λυών, ἴσως στὸ ταξίδι ποὺ ἔκαμε ὅταν ἄφηνε τὴ Γαλλία γιὰ πάντα. Τὸ σύστημα αὐτὸ τὸ ἐπεξέτεινε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν τοῦ Καινῆ Διαθήκης τοῦ 1551 στὴν λατινικὴ Παλαιὰ Διαθήκη ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1556. "Ὅλοι οἱ προτεστάντες τυπογράφοι υἱοθέτησαν αὐτὴ τὴ χρῆσιμη καινοτομία, καὶ ἡ ἐντυπὴ ἀρίθμηση τῶν στίχων ποὺ εἶχε κάμει ὁ Στέφανος στὴν ὀριστικὴ Καθολικὴ ἐκδοση τῆς Vulgata τὸ 1592 ὑπῆρξε τὸ πρότυπο καὶ γιὰ τὶς Ρωμαιοκαθολικὲς Βίβλους· ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τουλάχιστον ὅλα τὰ δόγματα εἶναι ἐνωμένα.³ Ἡ δευτέρη ἀξιοσημείωτη ἐπιτυχία τῆς ἑλληνικῆς Κ. Διαθήκης τοῦ Ροβέρτου ἦταν ὅτι τὸ κείμενό της ἀνατυπώθηκε ἀπὸ ὅλα τὰ τυπογραφεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ ἔγινε «textus receptus», ὅπως ὠνομαζόταν στὴν ἐκδοση Elzevier τοῦ 1633,⁴ καὶ ποτὲ δὲν ἀλλοιώθηκε ἕως ὅτου ἡ ἐντελῶς νέα κριτικὴ ἀναθεώρηση τοῦ Lachmann τὸ 1831 ἔκαμε ἀπαραίτητο ἓνα καινούργιο ξεκίνημα.

"Ὅταν ὁ Ροβέρτος Στέφανος ἀπέθανε τὸ 1559 στὴν Γενεύη, τὸ τυπογραφεῖο πέρασε στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ἐννιά παιδιά του, τὸν Ἑρρίκο (ποὺ εἶχε γεννηθῆ πιθανῶς στὸ Παρίσι τὸ 1531). Ἡ λατινικὴ ἦταν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἡ μητρικὴ του γλῶσσα· ἔμαθε ἑλληνικὰ ὅταν ἦταν παιδί καὶ στὴν ἡλικία τῶν ἑντεκα παρακολουθοῦσε τὰ δημόσια μαθήματα τῶν μεγάλων κλασσικῶν φιλολόγων στὸ Βασιλικὸ Κολλέγιο. Ἡ δεκαετία 1540-50 ἦταν ἀκριβῶς ἡ περίοδος αὐτῆς τῆς παράφορης ἀγάπης γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴν Γαλλία, τὴν ὁποία προσπαθήσαμε νὰ περιγράψουμε. Ὁ Ἑρρίκος Στέφανος ἦταν διαποτισμένος μὲ τὴν πιὸ βαθεὴ ἀγάπη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἐξοικειώθηκε ἀπίστευτα μὲ τὴν ἰδιοτυπία της. Σκεφτόταν πραγματικὰ στὰ ἑλληνικὰ καὶ μποροῦσε νὰ

¹ Ἡ τυπωμένη Λατινικὴ Βίβλος τοῦ Froben (1491) εἶχε τὶς σελίδες τῆς ἀριθμημένες καὶ σημειωμένες ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω στὸ περιθώριο μὲ τὰ πρῶτα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου κατὰ ἴσα διαστήματα. Ἐξακολουθοῦμε καὶ σήμερα νὰ χρησιμοποιοῦμε αὐτὴ τὴ μορφή ἀναφορᾶς γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν Πλούταρχο, τὸν Στράβωνα καὶ τὸν Ἀθήναιο.

² B.M. Metzger, *The Text of the New Testament* (1968) τελ. 22 κ.ε.

³ Ἔχει θεωρηθῆ λυπηρὸ στὴν ἐποχὴ μας ποὺ ἡ παραδοσιακὴ αὐτὴ διαίρεση δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸν πραγματικὸ ρυθμὸ τοῦ πεζοῦ λόγου τῆς Βίβλου — αὐτὸ ὅμως θὰ ἐσήμαινε πὼς ζητᾶμε πάρα πολλὰ ἀπὸ τὸν Robert ποὺ ἐργαζόταν ἔφιππος ἢ σὲ κάποιο κατάλυμα.

⁴ «Textum habes nunc ab omnibus receptum, in quo nihil immutatum aut corruptum damus». Πρὸλογος τῆς δευτέρας ἐκδόσεως στὸ Leyden.

τὰ μιλάη· ἀπλῶς γι' αὐτὸν δὲν ἦταν καθόλου μιὰ ξένη γλῶσσα. Ἐκτὸς τὴν ἀποψη αὐτὴ ἦταν, ἀπὸ ὅσο μπορῶ νὰ ξέρω, μοναδικός. Πραγματικά δὲν ἦταν ἓνας συνηθισμένος ἀκαδημαϊκὸς γραμματικὸς ἢ κριτικὸς, ἀλλὰ ἓνας ριψοκίνδυνος κυνηγὸς τῆς τύχης στὸν τομέα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ἦταν παραγωγικὸς στὴ δημοσίευση κειμένων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἐβδομήντα τέσσερα ἑλληνικὰ κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δεκαοχτῶ τουλάχιστον ἦταν πρῶτες ἐκδόσεις. Σὲ μακρινὰ ταξίδια¹ ἀνὰ τὴν Εὐρώπη συνέλεγε καὶ ἀντέβαλλε χειρόγραφα, διώρθωνε τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, διάβαζε τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια, ἀναθεωροῦσε ἢ ἔκανε λατινικὴ μετάφραση καὶ συχὰ πρόσθετε σημειώσεις καὶ παραρτήματα. Στὴν ἀκμὴ τοῦ κατὰφερε νὰ παράγῃ περίπου 4.000 σελίδες ἑλληνικῶν κειμένων τὸ χρόνο. Ἡ ἀνακάλυψή του καὶ ἡ δημοσίευση τῶν Ἐπιγραμμάτων (1554)² προκάλεσε τρομερὴ αἰσθησιμότητα καὶ ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία ἑνὸς νέου κλάδου τῆς σύγχρονης φιλολογίας. Τὸ 1560 ἔκαμε τὴν πρώτη συλλογὴ τῶν ἀποσπασμάτων ὅλων τῶν Ἑλλήνων λυρικῶν ποιητῶν ἢ τρίτη καὶ τελικὴ ἔκδοση ἐμφανίσθηκε τὸ 1586. Στὴν ἔκδοσή του τῆς *Anthologia Planudea* τὸ 1566 πρόσθεσε μιὰ συλλογὴ ἀπὸ πολυάριθμα ἐπιγράμματα ἀναφερόμενα ἀπὸ Ἑλληνες συγγραφεῖς. Ὁ Πλάτων τοῦ (1578) ἔγινε ἡ ὑποδειγματικὴ ἔκδοση, καὶ σήμερα ἀκόμα παραθέτομε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν σελίδων τῆς. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ ἔγιναν τὰ κοινὰ κείμενα γιὰ δύο αἰῶνες ἢ ἀκόμα περισσότερο, ὅχι πάντα πρὸς ὄφελος τῆς φιλολογίας. Γιατὶ ὁ Έρρικός Στέφανος δὲν ἦταν οὔτε ἀληθινὸς κριτικὸς οὔτε προσεκτικὸς, καὶ δὲν εἶχε οὔτε τὴν αἰσθησιμότητα τῆς ποιήσεως οὔτε λογοτεχνικὴ καλαισθησία. Αὐτὸ τὸ μειονέκτημα ἔχει τὸ ἔργο αὐτῆς τῆς φλογερῆς ἰδιοφυΐας. Οἱ πρόλογοί του εἶναι γεμάτοι ἀπὸ προσωπικὲς παρατηρήσεις καὶ θὰ μπορούσαν νὰ προσφέρουν ἀφθονοὺς ὕλικους γιὰ μιὰ ἐκτεταμένη ἀθηντικὴ βιογραφία.³

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς τοῦ ἐκδόσεις ἐξέδωσε πενήντα ὀκτὼ λατινικὰ καὶ τρία ἑβραϊκὰ κείμενα καὶ τριάντα δικά του βιβλία στὴν λατινικὴ καὶ γαλλικὴ. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, τὸ *De criticis veteribus Graecis et Latinis* (1587), ἔχει

¹ Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ ὡς ἐκτυπωτῆ καὶ συλλέκτη βιβλίων τῆς οἰκογενείας τῶν Fuggers στὸ Augsburg βλ. κατωτέρω, σελ. 163.

² Γενικὰ πιστεύεται ὅτι ὁ Henricus Stephanus ἔφερε τὸ 1549 στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν Ἰταλία ἓνα χειρόγραφο ποῦ περιεῖχε τὰ Ἐπιγραμματα (ἔτσι δέχεται ὁ Chamard, *La Pléiade* II 56). Ἄλλὰ βλ. *Anacreontica* ἐκδ. K. Preisendaz (1912) σελ. VII κ.ε. ποῦ ἀκολουθεῖ τὸν Paul Wolters: Ὁ Henricus Stephanus, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ἀγγλία τὸ 1551, πέρασε μέσῳ Λουβαίν. Ἐκεῖ ὁ Ioannes Clemens Anglus εἶχε ἀντίγραφο τῶν Ἐπιγραμμάτων, τοῦ ὁποῖο ὁ Stephanus ἔκαμε ἀντίγραφο ποῦ τὸ ἔδειξε σὲ μερικὸς φίλους τοῦ καὶ τὸ δημοσίευσε τὸ 1554. Καμιὰ σχέση δὲν ἔχει μὲ τὴν ἱστορία αὐτὴ ὁ ἀρχέγονος cod. Palatinus.

³ Ἀκόμα δὲν ἔχει γραφθῆ. Ὡστόσο πρέπει νὰ εὐγνωμονῆ κανεὶς τὸ ἔξοχο ἄρθρο τοῦ Mark Pattison, «The Stephenses», *Quarterly Review*, Ἰαν. 1865 = *Essays* I 67-123.

ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς, γιατί ἦταν ἡ πρώτη στὰ νεώτερα χρόνια ἱστορία τῆς κλασικῆς φιλολογίας. Τὸ δημοφιλέστερο ἔργο του ἦταν ἡ *Traité préparatif à l'apologie pour Hérodote* (1566), ἕνας τόμος ἀπὸ 600 πυκνοτυπωμένες σελίδες, πὺ σημείωσε δεκατέσσερις ἐκδόσεις ὅσο ζοῦσε. Πρόκειται γιὰ μιὰ διασκευαστικὴ συλλογὴ μικρῶν διηγήσεων καὶ ἀνεκδότων, πὺ τὴν ἐκτιμοῦσαν πολὺ περισσότερο στὸ Παρίσι παρὰ στὴν Καλβινιστικὴ Γενεύη. Μετὰ τὴν ἑλληνικὴ, τὴν ἀνώτερη ἀπὸ ὅλες τὶς γλῶσσες, ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν γαλλικὴ, τὴν ἀνώτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες νεώτερες γλῶσσες, καὶ μὲ εἰδικὴ παραγγελία τοῦ βασιλιᾶ Ἐρρίκου Γ' ἔγραψε μέσα σὲ δεκαπέντε μέρες ἕνα βιβλίον γιὰ τὴν *Précellence du langage françois*.

Μόνον ἂν λάβωμε ὑπόψην τὸ μοναδικὸ του χάρισμα γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐκδίδοντας κείμενα ἐνδιαφερόταν πάνω ἀπὸ ὅλα γιὰ τὴ γλῶσσα, θὰ μπορέσωμε νὰ καταλάβωμε τὸ μέγιστο ἐπίτευγμά του, τὸ *Θησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, πὺ ἐκδόθηκε σὲ πέντε τόμους τὸ 1572. Αὐτὸς ὁ *Thesaurus Graecae Linguae* ἐπανεκδόθηκε μὲ ἄλλη διάταξη καὶ μὲ συμπληρώματα δυὸ φορὲς μέσα στὸν δέκατον ἕνατον αἰῶνα,¹ καὶ θὰ διαφυλαχθῆ πιθανῶς τὸ ὄνομα τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου γιὰ τὴν αἰωνιότητά. Ἀφιέρωσε τὸ ἔργο αὐτὸ στὸν αὐτοκράτορα Μαξιμιλιανὸ Β', στὸ βασιλιᾶ Κάρολο Θ' τῆς Γαλλίας καὶ στὴ βασίλισσα Ἐλισάβετ Α' τῆς Ἀγγλίας, συνδέοντας μὲ τὰ ὀνόματα αὐτῶν τῶν ἐστεμμένων τὰ πανεπιστήμια τῶν ἀντίστοιχων χωρῶν, μὲ τὴν Ἐλισάβετ, γιὰ παράδειγμα, τὰ δύο παλαιὰ ἀγγλικὰ πανεπιστήμια, τῆς Ὁξφόρδης καὶ τοῦ Καϊμπριτζ. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ *Thesaurus* μαζί μὲ τὸν Πλάτωνα ἦταν ἡ οἰκονομικὴ καταστροφὴ του, καὶ τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ πέρασε κυνηγώντας ἀσταμάτητα χρήματα στὶς χῶρες καὶ τὶς πόλεις τῆς Εὐρώπης· σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ταξίδια του πέθανε ὀλομόναχος στὸ δημόσιον νοσοκομεῖον τῆς Λυῶν (1598) καὶ τὸν ἔθαψαν ἐκεῖ σὲ γαλλικὸ ἔδαφος.

Τὰ ἐπιτεύγματα τῆς δυναστείας τῶν Στεφάνων θὰ ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν στὴν Γαλλία τὴν πρώτη θέση στὴν ἱστορία τῆς κλασικῆς φιλολογίας κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα. Ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ ἡ οἰκογένεια τῶν Scaligeri καὶ ἐπιπλέον ἕνας ἀριθμὸς ἄλλων μεγάλων φιλολόγων.

Ὅταν ὁ Ροβέρτος Στέφανος τὸ 1551 ἔφυγε ἀπὸ τὸ Παρίσι γιὰ τὴν Γενεύη,

¹ London 1816-28, 9 τόμοι. Πρβλ. τὴν κριτικὴν τοῦ G. Hermann, *Opusc.* II (1827) 217 κ.έ. — Paris 1831-65, 8 τόμοι (ὁ τόμ. I σὲ 2 μέρη), Didot, ὑπὸ K.B. Haase καὶ τῶν ἀδελφῶν Dindorf. — Ἐχουν γίνει πολλὲς συζητήσεις γιὰ νέο ἑλληνικὸν *Thesaurus* (βλ. L. Cohn, «Griechische Lexicographie», *Anhang zu K. Brugmann*, «Griechische Grammatik», 4η ἐκδ. *Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft* II I (1913) 724 κ.έ.), μποροῦμε ὁμῶς ἀκόμα νὰ χρησιμοποιοῦμε καὶ νὰ εὐγνωμονοῦμε τὸ ἔργο τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου. Ἐνα νέο ἴδρυμα τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Ἀμβούργου ἀνέλαβε τὸ 1944 τὸ ἔργο νὰ συλλέξῃ ὅλες τὶς λέξεις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, βλέπε B. Snell, *Glotta* 31 (1951) 160. Ἐγινε μιὰ ἀρχὴ μὲ τὸ *Lexicon des frühgriechischen Epos*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μεταξὺ 1955 καὶ 1969 δημοσιεύθηκαν 6 τεύχη, ἀ-ἀπὸ (1090 στήλες).

ὁ Adrianus Turnebus (1512-65),¹ πού τὸ 1547 εἶχε διαδεχθῆ τὸν Toussain² ὡς βασιλικὸς καθηγητὴς τῶν Ἑλληνικῶν στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας, ἔγινε διευθυντὴς τοῦ Βασιλικοῦ τυπογραφείου. Μὲ αὐτὴ τὴν ιδιότητα μπόρεσε στὰ δύο ἐπόμενα χρόνια (1552-3) νὰ τυπώσῃ νέα κείμενα τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλῆ. Αὐτὸς κάθε ἄλλο παρὰ βασιζόταν μόνον στὶς παραδόσεις του καὶ στὴν προφορικὴ παράδοση τῶν μαθητῶν του, ὅπως ἔκανε ὁ Dorat ἐκεῖνα τὰ χρόνια.³ Στὸν Αἰσχύλο μποροῦσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ κριτικὴ ἀναθεώρηση τοῦ Τρικλινίου, νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ καλύτερο χειρόγραφό μας, τὸν Codex Medicus (Laur. XXXII 9),⁴ τὸ ὁποῖο ἐπίσης διασώζει στὰ περιθώριά του πολλὴν ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματικὴ παράδοση· τὸ εἶχε δημοσιεύσει ἐνωρίτερα τὸν ἴδιον χρόνο (1552) ὁ Francesco Robortello.⁵ Λίγο ἀργότερα (1557) ἕνας ἄλλος Ἰταλός, ὁ Petrus Victorius, χρησιμοποίησε ἕνα φλωρεντινὸ χειρόγραφο (F), γιὰ νὰ ἐτοιμάσῃ (γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου) τὴν πρώτη πλήρη ἐκδοση τοῦ ἸΑγαμέμνωνος,⁶ δράματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔλειπαν τὰ δύο τρίτα στὸν Codex Medicus καὶ στὰ ἄλλα χειρόγραφα πού χρησιμοποιήθηκαν προηγουμένως. Ὑπῆρχε, ὅπως βλέπουμε, μιὰ νέα ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους φιλολόγους διαφορετικῶν ἐθνῶν στὸ χειρισμὸ τῶν πιὸ δύσκολων ἑλληνικῶν κειμένων. Δὲν ὑπῆρχε πιά καμιὰ ἀνάγκη νὰ περιμένουν Ἑλληνας μετανάστες⁷ αὐτοὶ εἶχαν ἀντικατασταθῆ καὶ μάλιστα ξεπερασθῆ ἀπὸ τοὺς αὐτόχθονες δυτικούς λογίους.

Ἡ ἐκδοση τοῦ Σοφοκλῆ ἀπὸ τὸν Turnebus βασιζόταν (ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἐκδόσεις) σὲ κριτικὰ ἐπιλεγμένες διαφορὲς γραφές. Φυσικὰ ἔκανε πλήρη χρῆση τῶν χειρογράφων, πού μποροῦσε νὰ εἶχε στὴ διάθεσή του στὸ Παρίσι, ἀλλὰ δὲν περιορίστηκε στὶς γραφές τῆς οἰκογενείας T.⁸ ὅπως ἔχει ὑποτεθῆ. Ἦταν ἀτυχία του πού ὁ Ἑρρίκος Στέφανος, ἐτοιμάζοντας τὸν Σοφοκλῆ του τοῦ 1568, πού ἔγινε τὸ κοινὸ κείμενο (vulgate), χρησιμοποίησε τὴν ἐκδοση τοῦ Turnebus καὶ ἔδειξε μιὰ προτίμηση γιὰ τὸν T. Μετὰ τὸν Σοφοκλῆ του ὁ Turnebus δημοσίευσε τὸ 1553 μιὰ ἀνθολογία πρώιμων Ἑλλήνων γω-

¹ Βλέπε Nolhac (ἀνωτέρω, σελ. 119 σημ. 4) σελ. 324 κ.έ.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 119.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 123.

⁴ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 56.

⁵ G. Toffanin, *La fine dell'umanesimo* (1920). Γιὰ τὸν Robortello καὶ τοὺς συγχρόνους του βλ. σελ. 29-45 καὶ passim.

⁶ Aeschylus, *Agamemnon* ἐκδ. μὲ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ E. Fraenkel I (1950) σελ. 34 κ.έ.

⁷ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 118-9.

⁸ Pag. gr. 2711, κριτικὴ ἀναθεώρηση τοῦ Τρικλινίου. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς παραδόσεως τῶν χειρογράφων βλ. H. Lloyd-Jones στὴν κριτικὴ του ἀνασκόπηση τοῦ κειμένου τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπως τὸ ἀποκατέστησαν οἱ A. Dain καὶ P. Mazon (1955) στὸ *Gnomon* 28 (1956) 105 κ.έ., 31 (1959) 478 κ.έ., 33 (1961) 544 κ.έ.

μικῶν ποιητῶν, τοῦ Θέογγη καὶ ἄλλων. Ἡ ἐξαιρετικὰ πλούσια συλλογὴ τοῦ *Adversaria* (1564/5) μαρτυρεῖ τὰ εὐρύτατα ἐνδιαφέροντά του, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονταν ἐπίσης καὶ ὁ "Ομηρος" δημοσίευσε ἕνα κείμενο τῆς Ἰλιάδος (1554) καὶ τὸ χρησιμοποίησε γιὰ τὶς παραδόσεις του στὸ Βασιλικὸ Κολλέγιο τὸ 1557. Ἡ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς του στὴν πρώιμη ἑλληνικὴ ποίηση περιορίστηκε σὲ λίγα χρόνια τῆς δεκαετίας 1550-60. Δὲν εἶναι ἀκόμα βέβαιο, ἀν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ γοητεία τοῦ Dorat, ποῦ σὰν μέλος τῆς Πλειάδος καὶ poeta regius συνέθεσε ἕνα ἐξαιρετικὰ ἐπαινετικὸ ποίημα γιὰ τὴν συστάση τὰ *Adversaria* του. Ἐξ ἄλλου ὁ Turnebus καὶ ὁ Dorat ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἔπρεπε τὰ ἀντιπαρατίθενται. Οἱ προσωπικότητες τους καὶ τὰ προϊόντα τῆς κλασσικῆς μορφώσεώς τους ἦταν διαφορετικά, καὶ ὁ καθένας εἶχε τὶς δικές του ἀρετές. Ὁ Turnebus ἔκανε τὶς εἰκασίες του ὕστερα ἀπὸ προσεκτικώτερη ἐξέταση τῆς χειρόγραφης παραδόσεως, ἐνῶ οἱ διορθώσεις τοῦ Dorat ἦταν ὀλιγαριθμότερες, ἀλλὰ πηγαιναν πιὸ βαθιά, ὅπως σωστὰ διεπίστωσε ὁ Headlam. Ὁ Dionysius Lambinus, συνάδελφός τους, ὡς lecteur du roi, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀρμόδιος κριτῆς, τοὺς ἀποκαλοῦσε (raene gemini). Οἱ ὀμηρικὲς ἔρευνες τοῦ Turnebus, ποῦ μόλις μνημονεύσαμε, περιλαμβάνονταν στὰ *Adversaria* του, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ μελέτες του πάνω σ' ἕνα σπουδαῖο χειρόγραφο τοῦ Πλάτου.¹

Ὑστερα ἀπὸ μιὰ σχετικὰ σύντομη «ποιητικὴ» περίοδο ὁ Turnebus στράφηκε στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὀδηγώντας τὴ γενεὰ τοῦ Ronsard πρῶτα στὸν Πλάτωνα καὶ μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου στὸν Ἀριστοτέλη, καθὼς καὶ στοὺς Στωϊκοὺς. Ἡ ἄρτια γνώση του τῶν ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν πηγῶν ξεχώρισε τὸ ἐρμηνευτικὸ του ὑπόμνημα στὸ *De legibus* τοῦ Κικέρωνος καὶ τὸ ἔκαμε περιώνυμο. Φαίνεται πὼς εἶχε σὲ μεγάλη ἐκτίμηση τὸν καλῶτερο μαθητὴ τοῦ Μελάγχθονος, τὸν Joachim Camerarius² ἢ ἀλληλογραφία τους ἀποτελεῖ εὐπρόσδεκτη μαρτυρία τῆς φιλολογικῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ Γαλλίας καὶ Γερμανίας.

Ἡ ἐπικοινωνία ὅμως αὐτὴ ἦταν ἀκόμα πολὺ λιγώτερο ζωντανὴ καὶ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ Γάλλων καὶ Ἰταλῶν λογίων. Ὁ Dionysius Lambinus (1520-72), ποῦ εἶχε γεννηθῆ στὴν Πικαρδία, ἔζησε ἐπὶ ἑννέα περίπου χρόνια στὴν Ἰταλία καὶ χρησιμοποιοῦσε κάθε εὐκαιρία γιὰ ἀντιβολὴ χειρογράφων, δέκα γιὰ τὸν Ὁράτιο (1561) καὶ πέντε γιὰ τὸν Λουκρήτιο ποῦ ἐξέδωσε (1564). Ὁ Λουκρήτιος ἦταν ὁ ἀγαπημένος του ποιητῆς καὶ τὸ κείμενό του μετὰ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα, βελτιωμένο

¹ Βλέπε F. Ritschl, *Opuscula philologica* II (1868) 4 καὶ 121 γιὰ τὸ χειρόγραφο καὶ τὶς τύχες του. Γιὰ τοὺς κώδικες τοῦ Camerarius, βλ. κατωτέρω σελ. 161.

² Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 109. Βλ. ἐπίσης ἕνα ἰδιόχειρο γράμμα τοῦ Turnebus πρὸς τὸν Camerarius ἀπ' ἀφορμὴ τὸ θάνατο τοῦ Μελάγχθονος, 23 Μαΐου 1560, ποῦ δημοσίευσε ὁ Ch. Astruc, *REG* 58 (1945) 219-27.

στη δεύτερη και τρίτη έκδοση, τὸ ἐπαινοῦσε πολὺ τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα ὁ Munro. Ὅλο τὸ ἔργο ἦταν ἀφιερωμένο στὸ βασιλιά Κάρολο Θ' και μερικὰ βιβλία σὲ φίλους του, τοὺς ποιητὲς και λογίους πὺ μνημονεύσαμε ἤδη: τὸν Ronsard, τὸν Dorat, τὸν Turnebus και τὸν Muretus. Ὁ Marc Antoine de Muret (1526-85),¹ σύγχρονος τοῦ Lambinus και συνάδελφός του στὸν τομέα τῆς λατινικῆς φιλολογίας, ἔγραψε σχόλια στοὺς ἐλεγειακοὺς ποιητὲς, στὸν Κικέρωνα, τὸν Σαλλούστιο και σὲ δώδεκα κωμωδίες τοῦ Πλαύτου. Γεννήθηκε στὴν Γαλλία και μετὰ ἀπὸ μιὰ περιπετειώδη ζωὴ ἐγκαταστάθηκε τελικὰ στὴν Ρώμη, ὅπου ἔγινε ἱερέας. Ἀποδείχθηκε ἕνας ὄλο και πὺ εὐγλωττος και κομψὸς συλλίστας. Ὁ Montaigne, τοῦ ὁποῖου ἦταν παιδαγωγός, τὸν ἀποκαλοῦσε «ὁ καλύτερος ρήτορας τῆς ἐποχῆς». Πραγματικὰ θεωροῦσαν τὰ συγγράμματά του πρότυπα καλοῦ λατινικοῦ ὕφους σὲ ὄλες τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες ὅσον καιρὸ τὸ γράψιμο κομψῶν λατινικῶν ἔθεωρεῖτο τὸ ὕψιστο ἐπίτευγμα τῶν κλασσικῶν σχολείων. Ἀντέγραψε τὰ καλύτερα ἀρχαῖα πεζογραφήματα και μποροῦσε νὰ γράψῃ τέλειες Κικερῶνεις περιόδους, χωρὶς νὰ γίνεται δουλικὸς και στενὸς μιμητής. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ποτὲ δὲν ἐπέτυχε τὴν εὐχέρεια πὺ εἶχε στὴν καθομιλουμένη ὁ Ἔρασμος, ἡ ὁποία εἶναι ἐντελῶς ἀμίμητη. Ἀφοῦ δίδαξε ἐπὶ εἴκοσι χρόνια στὴν Ρώμη ὁ Muretus ἀπέθανε ἐκεῖ τὸ 1585, τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸ Victorius—και ἄρχισε ἡ τελικὴ παρακμὴ τῆς μαθήσεως στὴν Ἰταλία, ἡ ὁποία ὅμως ἐξακολούθησε νὰ ἀκμάζῃ στὴ Γαλλία.

Ὁ Jacques Amyot, (1513-93)² ἀνῆκε στὸν κύκλο τοῦ Muretus και τοῦ Montaigne. Μ' αὐτὸν κορυφώνεται ἡ μακριὰ σειρά τῶν διάσημων μεταφραστῶν ἀρχαίων κειμένων στὴν γαλλικὴ.³ Οἱ μεταφράσεις του τοῦ Πλουτάρχου (οἱ *Βίοι* δημοσιεύθηκαν τὸ 1559, τὰ *Ἠθικά* τὸ 1572) τοῦ χάρισαν ἐπάξια τὴ φήμη τοῦ «πρίγκιπα τῶν μεταφραστῶν». Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς σπάνιες περιπτώσεις, πὺ μιὰ μετάφραση ἔγινε οὐσιῶδες μέρος μιᾶς νεώτερης ἐθνικῆς λογοτεχνίας· ὁ Πλούταρχος τοῦ Amyot στὰ γαλλικὰ διαβαζόταν πρόθυμα ἀπὸ τὸν Rabelais και τὸν Montaigne, και ὕστερα ἀφοῦ μεταφράστηκε στὴν ἀγγλικὴ (1579) χρησιμοποιήθηκε συχνὰ ἀπὸ τὸν Σαίξπηρ ὡς πηγὴ γιὰ τὰ δράματά του.

Ὁ σπουδαιότερος δεσμὸς ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες ἦταν ἡ οἰκογένεια τῶν Scaligeri ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ὁ κορυφαῖος φιλόλογος τῆς ἐποχῆς, ὁ Joseph Justus Scaliger (1540-1609). Ὁ πατέρας του Julius Caesar Scaliger (1484-1555) εἶχε γεννηθῆ στὴν Riva, τῆς Λίμνης Garda, και μετανάστευσε

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 123. *Opera*, 4 τόμοι, ἐκδ. Ruhnken (1789). Ἀνατυπώσεις και ἐκλογὲς βλ. Sandys II 152 1.

² R. Sturel, *Jacques Amyot*, Bibliothèque littéraire de la Renaissance, Sér. I, Tom. 8 (1908), R. Aulotte, *Amyot et Plutarque* (1965) και *Plutarque, en France au XVIe siècle*, Études et commentaires 74 (1971).

³ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 115 γιὰ τὸν Seyssel. Πρβλ. Sandys II 194 κ.ἐ. «Translators».

στην Γαλλία σέ ηλικία σαράντα δύο ἐτῶν. Στά ἐπιβλητικά φιλολογικά ἔργα τοῦ γιοῦ του συνδυάζονται καί ξεπερνιοῦνται κατὰ πολὺ ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα στὸν τομέα τῆς μαθήσεως καί τοῦ ὕφους τῶν Γάλλων καί Ἰταλῶν προκατόχων καί συγχρόνων του. Ἡ γνώση τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν ἀνατολικῶν, καί ὅλου τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὸ βαθμὸ πού εἶχε διασωθῆ σέ χειρόγραφα, ἐπιγραφές καί μνημεῖα, δὲν τὸν ἱκανοποιούσε· ἡ δημιουργικὴ φαντασία του προσπαθοῦσε νὰ ἀποκαταστήσῃ χαμένα μέρη τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ καταπληκτικὴ προσωπικότητα τοῦ Scaliger ἀντιμετωπιζόταν μὲ ὑπερβολικὸ σεβασμὸ ἀλλὰ καί μὲ ὑπερβολικὸ μῖσος: θὰ πρέπει πάντα νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ ὅτι οἱ γνώμες πού ἐκφράζονται γιὰ τὰ συγγράμματά του, τόσο στὸν καιρὸ του ὅσο καί στὰ κατοπινα ἔτη, ἦταν χρωματισμένες μὲ τὴν ὀξύτητα τῶν θρησκευτικῶν διαφορῶν. Τὸ κύριο μέρος τῆς ζωῆς τοῦ Scaliger συνέπεσε ἀκριβῶς μὲ τὴν περίοδο τῶν θρησκευτικῶν πολέμων στὴν Γαλλία (μεταξὺ 1562 καί 1598), ὅπου ἡ νύχτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου (1572) ἦταν μόνον ἓνα, μολονότι πιθανῶς τὸ χειρότερο, περιστατικὸ. Οἱ λεγόμενοι θρησκευτικοὶ πόλεμοι ἦταν στὴν πραγματικότητα ἓνας ἐθνικὸς ἀγῶνας γιὰ ἐξουσία. Τὸ γαλλικὸ ἐθνικιστικὸ πνεῦμα, ἀγωνιζόμενο γιὰ πολιτικὴ ἐνότητα, καί ἡ συγκεντρωτικὴ ἐξουσία τῆς μοναρχίας, πού δὲν ἀνεχόταν καμιά διάσπαση τῆς ἐνότητος, θρησκευτικῆς ἢ ἄλλης, συνέτριψαν τὸν Καλβινισμὸ πολιτικὰ καί τελικὰ ἀναδείχθησαν νικητές. Ἡ φιλολογικὴ πάλη ἐπιρρίπτει μεγάλη ἀνυποληψία καί στίς δύο πλευρές. Πραγματικὰ ἀλληλοκατηγοροῦνταν γιὰ πλήρη ἔλλειψη ἀκεραιότητος. Αὐτὸ ὅμως ἦταν πολὺ μεγάλη ὑπερβολή. Ἐξετάζοντας καί ἐπικρίνοντας τὴν ἔλλειψη ἀνοχῆς πού ἔδειξαν καί οἱ δύο πλευρές, δὲν πρέπει νὰ ἀρνηθοῦμε κατ' ἀρχὴν τὴν ἀκεραιότητά τους. Κάθε πλευρὰ πίστευε ἀκράδαντα ὅτι ἀγωνιζόταν γιὰ τὴν ἀλήθεια. Εἶναι ἓνα σημάδι τῆς μεγαλωσύνης τοῦ Scaliger τὸ ὅτι στὸ φιλολογικὸ ἔργο του, ὄχι ὅμως στὰ προσωπικά του γραπτά, μπόρεσε νὰ κρατηθῆ ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καί θεολογικὴ διαμάχη.¹

Ὁ Joseph Justus Scaliger πίστευε ὅτι ὁ ἴδιος καταγόταν ἀπὸ τοὺς Della Scala, ἓναν δευτερότοκο κλάδο τοῦ ἡγεμονικοῦ οἴκου τῆς Βερόνας. Μολονότι οὔτε ἀκριβῆς ἀπόδειξη οὔτε ἀνασκευὴ αὐτῆς τῆς πεποιθήσεως φαίνεται δυνατὴ ἀκόμη καί σήμερα,² ὁ ἴδιος ἦταν πάντοτε πεπεισμένος γιὰ τοὺς εὐγενεῖς του προγόνους, καί πίστευε ὅτι ἡ καταγωγή του τοῦ ἐπέβαλλε κάποια ὑποχρέωση στὴ ζωὴ καί στὸ ἔργο του. Γεννήθηκε τὸ 1540 στὴ νότια Γαλλία καί πῆγε σχολεῖο στὸ Μπορντώ, ἀλλὰ μόνον γιὰ πολὺ σύντομο διάστημα. Στὴν πραγματικότητα ὁ πατέρας του Julius Caesar,³ ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Poetices libri*

¹ Βλέπε κατωτέρω, σελ. 135.

² Ὁ P. O. Kristeller, *American Historical Review* 57 (1952) 394 κ.ε. ἀρνεῖται ρητὰ τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῆς Βερόνας. Γιὰ τὶς ἀκουστὰς ἐπιθέσεις τοῦ J.C. Scaliger κατὰ τοῦ Ἐράμου, τοῦ ὁποῦ τοῦ μεγαλεῖο θαύμαζε ὁ Joseph Justus Scaliger βλ. A. Flitner (ἀνωτέρω, σελ. 95 σημ. 1) σελ. 97.

³ *Poetices libri septem* (Lyons 1561), ἀνατυπ. Stuttgart 1964 μὲ εἰσαγωγή τοῦ A. Buck,

septem, ήταν ο κύριος δάσκαλός του. Τὸν ὑποχρέωνε καθημερινὰ νὰ γράφῃ ὀγδόντα ὡς ἑκατὸ ἢ καὶ διακόσιους λατινικοὺς στίχους πού τοῦ ὑπαγόρευε καὶ νὰ κάνῃ κάθε μέρα ἀγόρευση σὲ πεζὸ λατινικὸ λόγο. Αὐτὴ ἡ ἄσκηση στὴν ὀμιλία καὶ στὸ γράψιμο τοῦ ἔδωσε ἓνα στερεὸ θεμέλιο στοὺς κανόνες τῆς στιχουργίας καὶ στὴν εὐχερῆ χρήση τῆς λατινικῆς γλώσσας. Ἄλλὰ ἔνωρὶς ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια εἶχε ἐπίσης μία κλίση πρὸς τὴν παρατήρηση τῆς φύσεως, τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν ἀστρονομία, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἦταν ἀληθινὸς καὶ ἀντάξιός σύγχρονος τοῦ Galileo, τοῦ Kepler, τοῦ Tycho de Brahe καὶ τοῦ Bacon.¹ Ὁ πατέρας του, ἐνῶ τὸν ἔκαμε ἓνα τέλειο λατινιστὴ, τὸν κράτησε αὐστηρῶς μακριὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία. Μόνο σὲ ἡλικία δεκαεννέα ἐτῶν, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ πάῃ στὸ Παρίσι νὰ μάθῃ ἑλληνικά. Στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας παρακολούθησε τὶς παραδόσεις τοῦ Turnebus,² ἀλλὰ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ὑπῆρξε αὐτοδίδακτος στὰ ἑλληνικά, ἀφοῦ διάβασε τὸν Ὅμηρο σὲ τρεῖς μῆνες, ὅλους τοὺς ἄλλους Ἑλληνες ποιητὲς στοὺς ἐπόμενους τέσσερις μῆνες, καὶ μέσα σὲ δυὸ χρόνια ὅλη τὴν Ἑλληνικὴ φιλολογία πού τοῦ ἦταν προσιτή.³ Ταυτόχρονα γιὰ νὰ ἐφαρμόζῃ ὅσα εἶχε μάθει μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μετέφρασε στὰ λατινικά δύσκολα κείμενα ὅπως τὸν Λυκόφρονα καὶ τοὺς Ὀρφικοὺς ὕμνους (1561), χρησιμοποιώντας γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ τὸ καταπληκτικὸ λατινικὸ λεξιλόγιο πού γνώριζε ἀπὸ τὶς πρώτες σπουδές του. Ἡ ἀρχαϊκὴ λατινικὴ ἦταν ὁ τομέας τῆς ἐιδιότητός

πού προσπαθεῖ νὰ τοποθετήσῃ αὐτὴ τὴν ἐξαιρετικῆς ἐπιδράσεως ποιητικὴ θεωρία στὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα — Πρβλ. V. Hall, «Life of Julius Caesar Scaliger», «*Transactions of the American Philosophical Society*, N. S. 40.2 (1950). Σύντομη ἀνάλυση τῆς Ποιητικῆς μὲ βιβλιογραφία ὑπὸ Gerh. Jaeger, *Kindler's Literaturlexikon V* (1969) 2229-31 στὴ λέξη *Poetices lib. VII*. Πρβλ. ἐπίσης Gehr. Jaeger, «Julius Caesar Scaliger und Joseph Justus Scaliger», *Die Grossen der Weltgeschichte, V* (1974) 243 κ.έ.

¹ Ὁ C. M. Bruehl (κατωτέρω, σελ. 138 σημ. 7 [στὴ σελ. 139]) ἐπέσυρε τὴν προσοχὴ στὸ ρόλο πού ἐπαιξε στὴ ζωὴ τοῦ Scaliger ὁ γάλλος ἐπιστῆμων Guillaume Postel. Δὲν ἔχω συναντήσει καμιά ἀναφορὰ γιὰ μιὰ κάποια σχέση τοῦ Scaliger μὲ τὸν Pierre de la Ramée (1515-72), ἓνα κλασσικὸ φιλόλογο πού βάσισε τὴν ἐπιστημονικὴ του γνώση στὴν παρατήρηση (ὅπως ὁ Scaliger) καὶ συνέβαλε στὴν ἄνοδο τῆς νεώτερης ἐπιστήμης, βλ. R. Hooykaas, *Humanisme, science et réforme, Pierre de la Ramée* (1958). Γιὰ τὴ φιλολογία καὶ τὴν ἐπιστήμη βλ. ἐπίσης, ἀνωτέρω, σελ. 44 σημ. 3.

² Ὑπάρχει νέα μαρτυρία γιὰ τὴ σχέση τοῦ Turnebus καὶ τοῦ Scaliger, ὅταν ζοῦσε στὸ Παρίσι, ἂν μπορούμε νὰ στηριχθοῦμε σὲ μιὰ μοναδικὴ σημείωση τοῦ Andreas Lucius στὸ περιθώριο ἐνὸς ἀντιγράφου τῶν *Epistulae* (1628) τοῦ Scaliger, πού βρισκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλιφόρνιας, H. Nibly, *Classical Journal* 37 (1941/2) 293: [Scaliger] «quem in prima adhuc aetate tantopere admiratus est... Hadrianus Turnebus, ut portentosi ingenii iuvenem appellare non dubitaret, ut in epistula quadam ad Meursium scripta Jacobus Gillosus Consiliarius Gallicus testatur (instatur MS.)».

³ Πρβλ. τὴν ἀδηφάγο μελέτη πού ἔκανε μόνος του ὁ Winckelmann, κατωτέρω, σελ. 194.

του. Σὲ ἡλικία εἴκοσι χρόνων ἄρχισε νὰ γράφῃ τὰ *Copiectanea* του (δημοσιεύθηκαν τὸ 1565) στὸ *De lingua Latina* τοῦ Οὐάρρωνος καὶ ἑτοίμασε μιὰ ἔκδοση τοῦ Festus (1575), πού πρωτοδημοσιεύθηκε χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὸν Scriverius. Ὡς μεταφραστὴς ἐργάστηκε καὶ ἀντιστρόφως, ἀπὸ τὴ λατινικὴ στὴν ἑλληνικὴ.¹ Ἐκτὸς ἀπὸ χωρία τοῦ Ὀρατίου, τοῦ Βεργιλίου, τῶν ἐλεγειακῶν ποιητῶν, τοῦ Μαρτυαλίου καὶ ἄλλων, δοκίμασε νὰ μεταφράσῃ καὶ τὸ 66ο ποίημα τοῦ Κατούλλου, τὸν *Βερενίκης Πλόκαμον*.² Αὐτὸ ἦταν γήσια ἄσκηση στὴ σύνθεση ἑλληνικῶν στίχων καὶ ἔχι ἀπόπειρα ἀνασυγκροτήσεως τοῦ χαμένου πρωτοτύπου, τοῦ *Πλοκάμου* τοῦ Καλλιμάχου.³ Ὁ Scaliger ἦ δὲν γνώριζε ἢ περιφρονοῦσε τὰ πρῶτα βήματα πού εἶχε κάμει ὁ Poliziano⁴ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Σ' ἐκεῖνα τὰ γεμᾶτα τέσσερα χρόνια στὸ Παρίσι, ἄρχιζε νὰ σπουδάζῃ ἀνατολικὲς γλώσσες, Ἑβραϊκὰ καὶ Ἀραβικὰ, πού ἔμελλαν νὰ ἔχουν ἰδιαίτερη σπουδαιότητα γιὰ τὸ μεταγενέστερο ἔργο του πάνω στὴν ἀρχαία χρονολογία.

Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ καμιὰ ἀπόδειξη ὅτι ὁ Scaliger παρακολούθησε τὶς παραδόσεις τοῦ Jean Dorat, ἀλλὰ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀμφισβητηθῇ ὅτι γνωρίζοταν καλὰ μαζί του, καθὼς καὶ μὲ ὄλο τὸν κύκλο τῶν λογίων καὶ ποιητῶν πού τὸν περιστοιχίζαν. Ὁ Dorat⁵ τὸν σύστησε σὲ ἕναν εὐπατρίδη τοῦ Ροίτου, τὸν Louis Chasteigner de la Roche-Pozay, μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ ὁποίου ἔζησε, ἀν καὶ μὲ σημαντικὲς διακοπές, ἐπὶ τριάντα χρόνια, ἀπὸ τὸ 1563 ὡς τὸ 1593· ἐδῶ βρῆκε μεγάλη ἀνεση γιὰ φιλολογικὴ ἐργασία. Μὲ ἕνα μέλος τῆς οἰκογενείας Roche-Pozay ταξίδεψε στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ρώμη συνάντησε τὸν Muretus,⁶ τὸν ὁποῖο εὐγνωμονοῦσε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ γιὰ τὴ βοήθειά του. Ὁ Scaliger ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὶς ἐπιγραφές καὶ συνέλεξε ὅσο μπορούσε περισσότερο ὕλικό, τὸ ὁποῖο διέθεσε ἀργότερα στὸν Janus Gruter γιὰ τὸ ἔργο του *Corpus inscriptionum antiquarum*, πού δημοσιεύθηκε τὸ 1602. Σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ἔχι μόνον ἕνα πολὺ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, ἀλλὰ καὶ εἰκοσιτέσσερα μεθοδικὰ εὐρετήρια εἶναι ἔργο τοῦ Scaliger.

Δὲν ἀγαποῦσε τοὺς Ἰταλοὺς, πού, ὅπως πίστευε, ἦταν ἐπιπόλαιοι ἀθεϊστές, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ κλασσικοὶ ἦταν μόνον παιγνιδάκια· ἐνοιῶθε τὴν πιὸ βαθεῖα ἀποστροφή γιὰ τὴν παπικὴ Ρώμη. Μολονότι εἶχε ἀνατραφεῖ μὲ τὴν καθολικὴ

¹ J.J. Scaliger, *Poemata omnia*, 2η ἐκδ. 1864, σελ. 163-257 «Graece reddita», πού τυπώθηκε πρώτη φορά ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὸν Scriverius, βλ. Mark Pattison, *Essays* I σελ. 216.

² *Poemata omnia* (ἀνωτέρω σημ. 1) σελ. 214 κ.ε., ἀφιερωμένα στὸν Muretus, Παρίσι 1562.

³ Call. fr. 110 μὲ τὰ Addenda I καὶ II.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 53, καὶ Call. II σελ. XLIII.

⁵ Pattison, *Essays* I 218 κ.ε. Γιὰ τὸν Dorat καὶ τὸν Scaliger βλ. ἐπίσης Nolhac (ἀνωτέρω, σελ. 119 σημ. 4) σελ. 202.

⁶ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 123 καὶ σελ. 134 σημ. 2.

πίστη, ὁ Scaliger εἶχε ἔλθει σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς καλβινιστικοὺς κύκλους, ὅταν ἔμενε στὸ Παρίσι, καὶ ἀποστάτησε ἢ τὸ 1562, πρὶν ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Ἰταλία, ἢ μετὰ τὸ 1566. Εἶναι εὐνόητο ὅτι θὰ εἶχε μιλήσει τὴν αὐξανόμενη πολιτικὴ πάλῃ ποὺ διεξαγόταν μὲ τὸ πρόσχημα τῆς θρησκείας καὶ ὅτι μερικὲς καλβινιστικὲς ἰδέες θὰ τὸν εἶχαν προσελκύσει. Πίστευε ὅτι βρῆκε σ' αὐτὲς μιὰ πνευματικὴ ἀνεξαρτησία, μιὰ παρόρμηση γιὰ πραγματικὴ κριτικὴ ποὺ τὴν ἔβλεπε σὰν ὄργανο γιὰ τὴν εὕρεση τῆς ἀλήθειας. Ἀφοῦ ὅμως αὐτὸς δὲν πῆρε θέση πάνω σὲ ἀμφισβητήσιμα σημεῖα πίστεως), ὅπως ἔλεγε ὁ μεγαλύτερος φίλος του, ὁ καθολικὸς ἱστορικὸς de Thou, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ καταλήξουμε σ' ἓνα συμπέρασμα σχετικὰ μὲ τὶς πεποιθήσεις του. Ὡστόσο ἓνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιο: εἶχε βαθὺ θρησκευτικὸ πνεῦμα καὶ ἀγκάλιαζε τὴ «Μοῦσα καὶ τὴ θρησκεία» μὲ ἴση ἀγάπη. Γιὰ τὴ σχέση τῆς *grammatica* καὶ τῆς *religio* ὑπάρχει ἓνα πολὺ ἀξιοσημείωτο ρητὸ στὴν Scaligerana,¹ τοῦ ὁποῦ μοῦ μόνο τὸ πρῶτο μέρος ἀναφέρεται συνήθως,² ἴσως τὰ πιὸ περίφημα λόγια του: «*Utinam essem bonus grammaticus*». Ἀλλὰ τὸ νόημα δίνεται ἀλάνθαστα ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ χωρίου: «*Non aliunde discordiae in religione pendent quam ab ignorantia grammatica*», ὅλες δηλαδὴ οἱ θρησκευτικὲς διενέξεις γεννιοῦνται ἀπὸ ἄγνοια τῆς *grammatica*. Αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ «γραμματικὴ» μὲ τὴν τετριμμένη ἔννοια, ἀλλὰ ἡ κριτικὴ μὲ τὴν Ἑλληνιστικὴ ἔννοια τῆς *γραμματικῆς* ὡς *κριτικῆς τέχνης*.³ Ὄταν κοιτάζουμε πίσω στὸν Ἑρασμο καὶ τοὺς συγχρόνους καὶ μαθητὲς του, δύσκολα μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ὁ Scaliger ἀγγίξε ἓνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα προβλήματα τοῦ αἰῶνα του. Ὁ ἴδιος ὅμως δὲν ἐφάρμοσε τὴν φιλολογικὴ του γνώση *in extenso* σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα.⁴

Μετὰ τὸ ταξίδι του στὴν Ἰταλία πῆγε στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἔκαμε μιὰ ἀπὸ τὶς δημητικὲς παρατηρήσεις του γιὰ τὴ νωθρὴ ζωὴ Κολλεγιακῶν καθηγητῶν τοῦ Καϊμπριτζ συναφῆ μὲ σημειώσή του γιὰ ἓνα χειρόγραφο τοῦ Καϊμπριτζ, ποὺ περιεῖχε τὸ *Κατὰ Κέλσου* τοῦ Ὀριγένη. Ἀπογοητεύθηκε στὴν ἔρευνά του γιὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ μπόρεσε τουλάχιστον νὰ δανεισθῆ ἓνα ἀντίτυπο τοῦ *Λεξιμοῦ* τοῦ Φωτίου ἀπὸ ἓνα φίλο του στὸ Καϊμπριτζ. Ἐπιστρέφοντας στὴν Γαλλία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀκμῆς τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, ἔζησε μιὰ ἀναστατωμένη ζωὴ στρατοπέδου μὲ τὴν οἰκογένεια de la Roche-Pozay. Τὸ 1570 πῆγε στὴν Valence, στὸ Dauphiné, ὅπου δίδασκε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ὁ Jacques Cuiacius (1522-90), ὁ μεγαλύτερος εἰδικὸς στὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο.⁵ Ἐγιναν στενοὶ φίλοι καὶ ὁ Scaliger ἀπέκτησε σημαντικὴ γνώση τοῦ Ἀστικοῦ

¹ *Scaligerana* ed. alphab. Colon. (1595) σελ. 176 κ.έ. Πρβλ. Bernays, *Scaliger* (κατωτέρω σελ. 138 σημ. 7) σελ. 19.

² «Halfquotations», βλ. ἀνωτέρω, σελ. 86 σημ. 3.

³ Βλ. *Ἱστορία* [1] 353 στὴ λέξη *γραμματικὴ* καὶ 371 στὴ λέξη *γραμματικὴ*.

⁴ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 133.

⁵ Γιὰ τὴν νομολογία πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 101 καὶ 117.

Δικαίου, πού γι' αὐτὸν ἦταν ἓνα νέο ὄργανο ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς ἔρευνας. Ἐκεῖ στὴν Valence ἄρχισε καὶ ἡ ἰσόβια φιλία του μὲ τὸν de Thou. Τὸ 1572 ἄφησε τὴν Valence πρὶν ἀπὸ τὴ μοιραία νύχτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου καὶ ἔμεινε γιὰ δυὸ χρόνια στὴν Ἑλβετία, ὅπου τοῦ προσφέρθηκε μιὰ ἔδρα φιλοσοφίας στὴν Γενεύη. Ἀλλὰ δὲν εἶχε καμιὰ διάθεση γιὰ παραδόσεις καὶ ἔνοιωθε ἰδιαιτέρη ἀποστροφή γιὰ τὴ φιλοσοφία. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πόσο σχετικὰ λίγα χωρὶα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα παραθέτει στὰ συγγράμματά του. Ὡς οὐγενότος, θὰ πρέπει νὰ ἔνοιωθε σὰν στὸ σπίτι του στὴν καλβινιστικὴ Γενεύη, ἀλλὰ σύντομα ἀποξενώθηκε ἀπὸ τὸ στενὸ φανατικὸ πνεῦμα καὶ τὴν τυραννικὴ πολιτικὴ τῶν παστῶρων. Ἔτσι ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια ξαναγύρισε στὶς ἀναστατώσεις καὶ στοὺς συχνούς κινδύνους τῶν ἐμφύλιων πολέμων στὴν Γαλλία. Ἐκεῖ, ὅπως ἀποδείχθηκε, μένοντας τὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια μὲ φίλους του σὲ γαλλικοὺς πύργους, χαϊρόταν μιὰ σχετικὰ ἡσυχὴ ζωὴ, εὐνοϊκὴ γιὰ τὸ φιλολογικὸ του ἔργο. Τελικὰ τὸ πανεπιστήμιο τοῦ Leyden τὸν προσκάλεσε στὴν Ὀλλανδία καὶ ὕστερα ἀπὸ διαπραγματεύσεις πού κράτησαν τρία χρόνια πῆγε ἐκεῖ τὸ 1593, τὴ χρονιά πού ὁ Ἑρρίκος Δ' ξαναγύρισε στὴν καθολικὴ πίστη. Στὸ Leyden ζητοῦσαν μόνο τὴν παρουσία του χωρὶς καμιὰ ὑποχρέωση νὰ διδάσκη, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν εἰρηνικὸ θάνατο τὸ 1609 μπόρεσε νὰ ἀποτελειώσῃ τὰ μνημειώδη ἔργα του.

Κανεὶς πρὶν ἀπὸ τὸν Scaliger δὲν εἶχε σωστὴ γνώση τῆς πρώιμης λατινικῆς γλώσσας.¹ καὶ ὅταν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν *Appendix Virgiliana* (1572) καὶ τοὺς τρεῖς ἐλεγειακοὺς, Κάτουλλο, Τίβουλλο καὶ Προπέρτιο (1577), ἐφάρμοσε σ' αὐτὰ τὰ μεταγενέστερα ποιήματα τῆ μοναδικῆ του γνώση τῆς ἀρχαϊκῆς γλώσσας. Οἱ ἐκδόσεις του περιέχουν εὐφυεῖς διορθώσεις καθὼς καὶ φοβερὰ λάθη. Ὁ Μανίλιός του τοῦ 1579 σημειώνει τὴ μετάβαση στὸ ἀπόλυτα δικό του πεδίο ἔρευνας, τὸ πεδίο τῆς ἱστορικῆς ἀνασυστάσεως: ὁ πραγματικὸς σκοπὸς του στὸν Μανίλιο δὲν ἦταν νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ ἐξαιρετικὰ δύσκολου ἀστρονομικοῦ ἔπους μὲ διορθωτικὴ κριτικὴ καὶ γλωσσικὴ ἱκανότητα, ἀλλὰ νὰ ἀνασυνθέσῃ τὸ ἀστρονομικὸ σύστημα τοῦ πρώτου αἰῶνα μ.Χ. Τοῦτο τὸν ὠδήγησε φυσικὰ στὸ ἐπόμενο ἔργο του, τὸ *De emendatione temporum*, πού πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1583 σὲ ἓναν τόμο in folio, βελτιώθηκε πολὺ στὴ δευτέρη ἐκδοση τοῦ 1598 καὶ διευρύνθηκε τελικὰ στὸ *Thesaurus temporum* τὸ 1606. Χρησιμοποίησε τὴν βελτιωμένη ἀστρονομία τῆς ἐποχῆς του σὰν ἐπιστημονικὴ βάση γιὰ ἱστορικὴ χρονολόγησι.² Ἡ ἀποψή του— ἡ ὁποία προηγήθηκε πολὺ τῆς συλλήψεως τῆς «*Altertumswissenschaft*» τοῦ F.A. Wolf— ἦταν ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἂν ἦταν νὰ γνωσθῆ ἔπρεπε νὰ γνωσθῆ σὰν σύνολο. Μὲ τὴ γνώση του ὅλων τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, κλασσικῶν καὶ ἀνατολικῶν, καθὼς καὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, Ἀνατολικῆς, Ἑλληνικῆς, Ρωμαϊκῆς καὶ Χριστιαν-

¹ Βλέπε ἄνωτέρω, σελ. 134.

² Πρβλ. *Ἱστορία* [I] 194.

νικῆς, ἀνέλαβε νὰ ἀνασυνθέσῃ ὅλα τὰ χρονολογικὰ συστήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ χρειάστηκε νὰ συλλέξῃ τὰ ἀποσπάσματα τῶν χρονολόγων τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Ἡ βάση γιὰ τὴ μελέτη τῆς παραδόσεως ἦταν ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο τοῦ χρονικοῦ, πού εἶχε γράψῃ ὁ Εὐσέβιος τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. "Ὅλοι οἱ ἐκδότες τοῦ Ἁγ. Ἱερωνύμου στὴν Ἀναγέννηση, ἀκόμα κι ὁ Ἐρασμος στὴν ἐννεάτομη ἐκδόσή του¹ εἶχαν παραλείψει τὸ χρονικὸ, γιατί τοὺς ἦταν ἐντελῶς ἀκατάληπτο. Ὁ Scaliger εἶκασε ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Εὐσεβίου εἶχε ἀρχικὰ δύο βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Ἱερώνυμος εἶχε μεταφράσει μόνο τὸ δεύτερο μὲ τοὺς χρονολογικοὺς πίνακες, καὶ ὅτι τὸ ἀρχικὸ τοῦ πρώτου θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀποκατασταθῇ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Γεωργίου Συγκέλλου.² Ἐνα παρισινὸ χειρόγραφο τοῦ Συγκέλλου στάλθηκε τελικὰ στὸ Leyden τὸ 1602· καὶ ὁ Scaliger μὲ ἀσύγκριτη τολμηρότητα ἀναπαρήγαγε ὁλόκληρο τὸ ἀρχικὸ ἔργο τοῦ Εὐσεβίου, ἀποκαθιστώντας τὸ πρῶτο βιβλίον ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἀπανθίσματα καὶ μεταφράζοντας ἐκ νέου τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο, τοῦ ὁποῖου πολλὰ λάθη βρῆκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διορθώσῃ. Τὸ 1605, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ ἐκδόσιν τοῦ *Thesaurus temporum*, ὁ Casaubon βρῆκε στὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ Παρισίου ἓνα χρονολογικὸ κατάλογο ὀλυμπιονικῶν. Ὁ Scaliger ἀναγνώρισε ὅτι ἦταν τὸ συμπίλημα τοῦ Julius Africanus, πού χρησιμοποίησε ὁ Εὐσέβιος στὸ πρῶτο τοῦ βιβλίου. Ἐκπληκτικὲς ἀνακαλύψεις τὸν βοήθησαν ἔτσι νὰ ἐπαληθεύσῃ εὐφυεῖς συνδυασμούς. Ἀλλὰ ἡ μεγαλύτερη ἐκπλήξῃ ἦρθε δύο αἰῶνες ἀργότερα, μιὰ ἀπὸ τίς σπανιώτατες ἐκεῖνες περιπτώσεις στὴν ἱστορία τῆς φιλολογίας, ὅταν ἓνα μεταγενέστερο εὑρημα παρέχῃ τὴν ἀπόδειξιν πού ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀρχὴ μιᾶς ὑποθετικῆς ἱστορικῆς ἀνασυστάσεως. Μιὰ ἀρμενικὴ παραλλαγή³ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Εὐσεβίου τοῦ πέμπτου αἰῶνα, πού δημοσιεύθηκε τὸ 1818, ἀποκάλυψε ὅτι ἡ διαίσθησις τοῦ Scaliger τὸν εἶχε ὀδηγήσει σωστά, ὅταν συνέθετε τὸ ἐκπληκτικὸ χρονολογικὸ ἔργο του.

Ἄλλὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰῶνα ἄρχισαν βίαιες πολεμικὲς, πού ἀποκορυφώθηκαν στὸ *Opus de doctrina temporum* τοῦ σοφοῦ ἰησοῦιτη Denys Pétau (3 τόμοι, 1627-30). Οἱ ἀστρονομικὲς γνώσεις αὐτοῦ τοῦ τρομεροῦ ἀντιπάλου ἦταν ἀκόμη πιὸ στέρεες ἀπὸ τίς γνώσεις τοῦ Scaliger. Ὁ Pétau ἦταν ἐπίσης περισσότερο ἐπιφυλακτικὸς στὶς εἰκασίαις του καὶ μπόρεσε νὰ διορθώσῃ ὀρισμένα λάθη τοῦ Scaliger.

Ὅυτε ἡ Ἰταλία οὔτε ἡ Γαλλία ἔδειξαν πραγματικὴ κατανόησιν τῆς ιδιοφυΐας τοῦ Scaliger ἢ πολὺ ἐνθουσιασμό γιὰ τίς δημιουργίας τῆς. Στὸ Leyden δμως τὸν περιέβαλε ἓνας κύκλος ἀπὸ ἀφοσιωμένους θαυμαστὲς καὶ μαθητὲς.

¹ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 92.

² Οἱ Γερμανοὶ πού ἀνακάλυψαν ἔξω ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ λογοτεχνία, ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο Wolf ὡς τὸν Höschel, στὴν πραγματικότητά ἀκολούθησαν τὰ βήματα τοῦ Scaliger.

³ Διασώθηκε σὲ δύο χειρόγραφα καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν J.B. Aucher, 2 τόμοι, Βενετία 1818.

Στὸν τομέα τῆς πρώιμης λατινικῆς λογοτεχνίας ὁ Janus Doussa (1545-1604), ὁ πρῶτος διευθυντῆς τοῦ νέου πανεπιστημίου, στράφηκε στὸν Πλαῦτο (1587), καὶ ὁ νεώτερος γιὸς του Φραγκίσκος εἶχε τὴν ἐμπνευση νὰ συλλέξῃ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Λουκιλίου (1597). Ὁ Daniel Heinsius (1580-1655) ἔγινε ὁ ἀγαπημένος Ὀλλανδὸς μαθητῆς τοῦ Scaliger καὶ ὁ Scaliger ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀναγνώρισε τὰ σπάνια χαρίσματα τοῦ νεαροῦ Hugo de Groot, τοῦ μεγαλύτερου Ὀλλανδοῦ φιλολόγου τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα. Κοιτάζοντας πιὸ μακριὰ βρίσκουμε ὅτι οἱ μόχθοι του στὸν τομέα τῆς χρονολογίας ἐκτιμῆθηκαν ἀμέσως στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὸν John Selden, τὸν σοφὸ ἐκδότη τοῦ λεγόμενου *Marmor Parium*, δύο ἀποσπασμάτων ἐνὸς χρονολογικοῦ πίνακος ποὺ βρέθηκε στὴν Πάρο καὶ τώρα εἶναι στὸ Ashmolean.¹ Ἔχουμε ἤδη σημειώσει τὸ σύνδεσμο τοῦ μὲ μερικοὺς σύγχρονους φιλολόγους στὴν Γερμανία.² Καὶ σ' αὐτὴ τὴ χώρα, ὄχι ὅμως πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα ὁ Winckelmann³ ἀναγνώρισε στὸν Scaliger τὸν πρῶτο φιλόλογο, ποὺ ἀποκατέστησε τὴ ζωὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὸ σύνολό του. Ὁ Winckelmann διάβαζε ὄχι μόνο τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγάλους γάλλους κλασσικοὺς λογίους, τὸν ἴδιο τὸν Scaliger, τὸν φίλο του de Thou καὶ τὸ μαθητὴ του Grotius, ὅπως μπορούμε νὰ ποῦμε ἀπὸ τὶς ἀναφορές του σ' αὐτοὺς. Στὸ ἔργο του *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Τέχνης*,⁴ ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1764, υἱοθέτησε τὴν ὑπόδειξη τοῦ Scaliger σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἔτους 1607 πρὸς τὸν Salmasius,⁵ ὅτι κατὰ τὴ γνώμη του ὑπῆρχαν τέσσερις περίοδοι τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως, καὶ ἀποδέχτηκε τὴν ἴδια σειρὰ τεσσάρων ξεχωριστῶν περιόδων στὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἡ γερμανικὴ ιδέα μιᾶς γενικῆς ἐπιστήμης τῆς ἀρχαιότητος⁶ στὶς ἐπόμενες γενεές βασιζέται στὶς ιδέες τοῦ Winckelmann, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ἡ ἀναφορὰ του στὸν Scaliger ἔχει καταφανῆ ἱστορικὴ σπουδαιότητα.

Ἔστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν παρέμβαση, γιὰ νὰ ἐξετάσωμε τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν ἔργων τοῦ Scaliger⁷ σὲ ἄλλες χῶρες, πρέπει νὰ στραφοῦμε πίσω καὶ νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλολογίας στὴν Γαλλία μετὰ

¹ *Marmora Arundeliana* (1628/9).

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 137 σημ. 2.

³ Δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ ἄμεση ἀναφορὰ σ' αὐτὸ μέσα στὴν βιβλιογραφία γιὰ τὸν Scaliger. Ὁ C. Justi, *Winckelmann und seine Zeitgenossen I* (1898) ἔκαμε περιστασιακὲς ἀναφορές, ἰδίως σελ. 134 καὶ 160, ὄχι ὅμως στὰ χωρία ποὺ παρατίθενται κατωτέρω, σημ. 4 καὶ 5.

⁴ «Geschichte der Kunst der Altertums», 8. βιβλίον I. Κεφ. = *Werke I* (Stuttgart 1847) 299.

⁵ *Epistolae* (Francofurti 1628) σελ. 486 κ.έ.

⁶ Περιμένα πὼς θὰ ἔβρισκα κάτι γιὰ τὸν Scaliger στὰ γραπτὰ τοῦ F.A. Wolf, ἀλλὰ μέχρι τώρα δὲν τὸ ἔχω ἐπιτύχει. Οἱ ἐνθουσιώδεις φράσεις τοῦ Niebuhr καὶ τῶν συγχρόνων του παρατίθενται ἐπανειλημμένα.

⁷ Δὲν ὑπάρχει συλλογὴ τῶν *Opera omnia*. Ὁφείλομε νὰ παραπέμψωμε στὸν τίτλο κάθε

τὸν Scaliger. Ἡ ξεχωριστὴ μεγαλωσύνη του γίνεται ἀκόμα πιὸ φανερὴ, ὅταν στραφοῦμε στὸν σύγχρονο ἀλλὰ νεώτερό του Isaac Casaubon (1559-1614) καὶ τὸν διάδοχό του στὸ Leyden, Claudius Salmasius (1588-1653). Ὁ Casaubon γεννήθηκε στὴν Γενεύη, ἦταν γιὸς ἐνὸς οὐγενότου πάστορα καὶ πέρασε δύσκολα νεανικὰ χρόνια, ζώντας στὸ τέλος στὰ βουνὰ τοῦ Dauphiné μὲ τὸν πατέρα του, ποὺ ἦταν καὶ ὁ μόνος δάσκαλός του. Σὲ ἡλικία εἴκοσι χρόνων ξαναγύρισε στὴν Γενεύη, γιὰ νὰ συνεχίσει πιὸ ἐντατικὰ τὶς ἐλληνικὲς του σπουδές. Παντρεύτηκε μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς θυγατέρες τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου καὶ ἀπέκτησε δέκα ἐννιά παιδιὰ. Ἀφοῦ δίδαξε στὴν Γενεύη καὶ στὸ Montpellier, προσ-

βιβλίου χωριστά.—*Epistolae omnes*, ἔκδ. D. Heinsius, Lugd. Bat. 1627, ἀνατυπώθηκε στὴν Frankfurt τὸ 1628 (εἶναι ἡ ἔκδοση ποὺ χρησιμοποιοῦ). *Lettres francaises inédites* publ. et annotées par Ph. Tamizey de Larroque (1879).—*Scaligerana ou bones mots* I Vertuniani (1574-93) καὶ II Vassanorum (1603-6) (δνόματα τῶν συμπληρωτῶν, ἡ καλύτερη δημοσίευση 2 τόμοι ὑπὸ Pierre des Maizeaux, Amsterdam 1740. Νέα κριτικὴ ἔκδοση ἐτοίμαζε ὁ M. Bonnet καὶ ἔπειτα ὁ M. A. Monod (1920;), ἀλλὰ τίποτε δὲν δημοσιεύθηκε.—Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται μᾶλλον παράδοξο ὅτι ἀκόμα ἡ μόνη μονογραφία ποὺ διαθέτουμε εἶναι τοῦ Jacob Bernays, *Joseph Justus Scaliger* (Berlin 1855), ἀλλὰ μόνο οἱ σελ. 1-17 καὶ 31-104 περιέχουν τὴν πραγματικὴ εἰσαγωγὴ καὶ τὴ ζωὴ του, ἀφοῦ τὸ μεγαλύτερο μέρος εἶναι γεμᾶτο ἀπὸ τὶς σημειώσεις καὶ τὰ παραρτήματα. Ἄν ὅμως σκεφθῆ κανεὶς τὴ μεγαλωσύνη τοῦ Scaliger, κατανοεῖ γιὰτι κανένας δὲν θεώρησε τὸν ἑαυτό του ἱκανὸ γιὰ νὰ ἀναλάβῃ μιὰ πλήρως τεκμηριωμένη βιογραφία του. Ὁ Bernays ἀφιέρωσε τὸ ἔργο του, πιὸ πολὺ δοκίμιο παρὰ βιβλίον, στὸν F. Ritschl, ποὺ τὸν θεωροῦσε ὡς τὸν πιὸ προικισμένο μαθητὴ του. Πρβλ. Wolfgang Schmid, «Friedrich Ritschl und Jacob Bernays», *Bonner Gelehrte*, Beiträge zur Geschichte der Wissenschaften in Bonn, Philosophie und Altertumswissenschaften (1968) σελ. 137, καὶ ἰδίως A. Momigliano, «Jacob Bernays», *Mededeelingen der K. Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde N.R. 32.5 (1969) 151-78. Μεγάλος φιλόλογος ὁ ἴδιος, ὁ Bernays ἦταν σὲ θέση νὰ ἀναγνωρίσῃ μέσα στὸ ἔργο τοῦ Scaliger τὴν ἀπόλυτη τελειότητα τῆς γνώσεως καὶ τῆς μεθόδου, καὶ πρέπει νὰ εἴμαστε εὐγνώμονες γιὰ τὸν εὐαίσθητο καὶ εὐγενικό του Scaliger. Ἐνασκόπησή του ἔκαμε ὁ μόνος ἀρμόδιος κριτικός, ὁ Mark Pattison (ποὺ στὰ δημοσιεύματά του ἔχω ἀναφερθῆ, *Ἱστορία* [I] σελ. XII) στὴν *Quarterly Review* 1860 (ποὺ ἀνατυπώθηκε στὰ *Essays* I [1889] 132-25). Συνεπεία αὐτῆς τῆς ἀνασκοπήσεως ὁ μέγας φίλος τοῦ Bernays Chr. K. J. von Bunsen τοῦ πρότεινε σὲ μιὰ συνομιλία τους κατὰ τὸ 1856 νὰ ἔγραφε τὸ βίον τοῦ Scaliger σὲ συστηματὸ μὲ τὴν θρησκευτικὴ ἱστορία τῆς ἐποχῆς του). Σχεδὸν τριάντα χρόνια ὁ Pattison προσπάθησε νὰ συγκεντρώσῃ τὸ ὕλικό (*Memoirs*, 1885, σελ. 321 κ.έ.). Ἐπειδὴ εἶδα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὶς σημειώσεις του στὴν Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 138 σημ. 7 [στὴ σελ. 139]), μὲ λύπη μου λέγω ὅτι ποτὲ δὲν θὰ κατάρθωνε νὰ ἐκτελέσῃ αὐτὸ τὸ φιλόδοξο σχέδιο. Οὔτε κανένας ἄλλος θὰ μπορούσε. Βλ. τὴν ἐπισκόπηση τῶν προσπαθειῶν καὶ τῶν λόγων τῆς ἀποτυχίας ποὺ δίνει ὁ C.M. Bruehl, «J.J. Scaliger. Ein Beitrag zur geistesgeschichtlichen Bedeutung der Altertumswissenschaft», *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 12 (1960) 202-18 καὶ 13 (1961) 46-65. J. Scaliger, *Autobiography*, μετάφρ. ἀπὸ τὸν G.W. Robinson (Cambridge 1927) περιέχει χρήσιμα ἐρανίσματα ἀπὸ ἐπιστολές του σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσεις.

κλήθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1599 ἀπὸ τὸν βασιλιὰ 'Ερρίκος Δ', ποὺ ἤθελε νὰ ἀποκαταστήσῃ θρησκευτικὴ εἰρήνη.

'Εκεῖ τοῦ δόθηκε ὁ τίτλος τοῦ «Lecteur du roi», ἀλλὰ δὲν κατεῖχε ἐπίσημη θέση οὔτε στὸ πανεπιστήμιο οὔτε στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας, ἕως ὅτου ἔγινε βοηθὸς βιβλιοθηκάρης τοῦ De Thou στὴν Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη. "Όταν τὸ 1610 δολοφονήθηκε ὁ 'Ερρίκος Δ', ὁ Casaubon πιέστηκε νὰ γίνῃ καθολικός. "Όστόσο ἂν καὶ δὲν συμπαθοῦσε διόλου τὸν στενὸ δογματισμὸ τοῦ Καλβινισμοῦ ὅταν ζοῦσε στὸ Παρίσι, δὲν ἔπαιρνε τὴν ἀπόφαση νὰ προσχωρήσῃ στὴν Ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία. Προτιμοῦσε μιὰ *via media* καὶ δέχθηκε μὲ εὐχαρίστηση τὴν πρόσκληση τοῦ ἀρχιεπισκόπου τοῦ Canterbury στὴν Ἀγγλία. Λίγο ἀργότερα, τὸ 1614, ἀπέθανε ἐξαντλημένος ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ φιλολογικὴ ἐργασία του σὲ ἡλικία πενήντα πέντε ἐτῶν καὶ ἐνταφιάσθηκε στὸ Ἄββαεῖο τοῦ Westminster.¹

'Ο Casaubon ἦταν ἓνας φιλόλογος ἐντελῶς ξεχωριστοῦ εἴδους.² Ἐπειδὴ δὲν ἦταν διακεκριμένος γραμματικὸς καὶ κριτικός, δὲν ἔγινε κυρίως ἐκδότης κριτικῶν κειμένων, καὶ καθὼς δὲν εἶχε ἐφευρετικὴ φαντασία, δὲν ἔκαμε ἱστορικές ἀνασυνθέσεις. Ἦταν ὑπομονετικὸς ἀναγνώστης καὶ συλλέκτης, καὶ ἡ ἰδιοφυΐα του — ἂν ἐπιτρέπεται ἡ λέξη σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση — βρισκόταν στὴν ἀκαταπὸνητὴ διανοητικὴ του προσπάθεια. Ὁ σκοπὸς του ἦταν νὰ συσσωρεύσῃ ἐξαντλητικὴ γνώση μὲ ἐκτενῆ μελέτη ὅλων τῶν δυνατῶν πηγῶν, καὶ ὕστερα νὰ συνθέσῃ μιὰ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου κόσμου συναρμολογώντας ὅ,τι εἶχε μάθει. Ἦταν πάντα σὲ κατ'ἀσταση ἀπελπισίας, γιατί πάντα ἔβρισκε νέα κείμενα καὶ νέα βιβλία, καὶ φοβόταν πὼς ὁ χρόνος δὲν θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ τελειοποιήσῃ τίς γνώσεις του. Ἡ ἀποστολὴ του ἦταν νὰ γράφῃ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα,³ ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ σπουδαιότερα ἦταν τὰ ὑπομνήματα στὰ *Γεωγραφικά*

¹ Mark Pattison, *Isaac Casaubonus* (1875). Δεύτερη ἐκδοσὴ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου μὲ περισσότερες ἀπὸ 500 σελ. ἔγινε τὸ 1892. Εἶναι μιὰ λεπτομερειακὴ, καλὰ τεκμηριωμένη, συμπαθὴς νεώτερη βιογραφία τέτοια ποὺ σχεδὸν γιὰ κανέναν ἄλλο κλασσικὸ φιλόλογο δὲν ὑπάρχει, μὲ μόνη ἴσως ἐξάρεση τῆ βιογραφία ποὺ ἔγραψε ὁ Walsler γιὰ τὸν Roggio (βλ. ἄνωτέρω, σελ. 36 σημ. 3). Ἀλλὰ δὲν δικαιώνει ἀρκετὰ τὰ φιλολογικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Casaubon (ἀδυναμία ποὺ εἶδειξε καὶ ὁ Walsler στὴ μονογραφία του γιὰ τὸν Roggio). Τὰ γράμματά του καὶ τὸ ἡμερολόγιό του ἔχουν τυπωθῆ, *Epistolae* (3η ἐκδ. 1709) καὶ *Ephemerides*, 2 τόμοι (Oxford 1850). Χειρόγραφα: 60 τόμοι τῶν «Adversaria» διασώζονται στὴν Βοδληϊανὴ βιβλιοθήκη. Μερικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία του ἰδίως κείμενα μὲ σημειώσεις στὸ περιθώριο βρίσκονται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, π.χ. ὁ Αἰσχύλος μὲ σημειώσεις τόσο τοῦ Scaliger ὅσο καὶ δικές του, ἀλλὰ ὁ Πολύβιος του βρίσκεται στὴν Βοδληϊανή.

² Ἦταν ἀκόμα ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Dorat, καὶ οἱ χειρόγραφες σημειώσεις του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ τραγωδία δεχνοῦν ὅτι εἶναι ἄδικο νὰ τὸν ἀποκαλοῦν ἄμουσον, βλέπε E. Fraenkel, *Aesch.* *Ag I* 38 καὶ 77.

³ Πλήρης κατάλογος στὸν Mark Pattison (ἄνωτέρω, σημ. 1) 534 κ.έ.

τοῦ Στράβωνος (1587, δεύτερη ἔκδοση τὸ 1620),¹ στοὺς *Χαρακτῆρες* τοῦ Θεοφράστου (1592, δεύτερη ἔκδοση τὸ 1599, τρίτη τὸ 1612 καὶ πολλές ἄλλες κατόπιν), στὸν Σουητώσιο (1595)² καὶ στὸν Ἀθηναῖο (1600).³ Οἱ *Animadversiones* του στὸν τελευταῖο ἀπ' αὐτοὺς γράφθηκαν μὲ βογγητὰ καὶ στεναγμοὺς μέρα καὶ νύχτα, σὲ διάστημα περισσότερο ἀπὸ τρία χρόνια. Κανένας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Casaubon κι ἔπειτα δὲν εἶχε ἀρκετὴ αὐταπάρνηση, γιὰ νὰ σχολιάση κείμενα σὰν τοῦ Στράβωνος ἢ καὶ τοῦ Ἀθηναίου. Οἱ σημειώσεις του στὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Πολυβίου, μὲ λατινικὴ μετάφραση, δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1617· ἔνα νέο σημεῖο πού θίγει στὸν πρόλογο εἶναι πῶς ἱστορία σὰν τὴν ἱστορία τοῦ Πολυβίου εἶναι τὸ προπαρασκευαστικὸ σχολεῖο γιὰ τὸν πολιτικὸ· ἡ ἐπίδραση τῆς ὀλλανδικῆς⁴ φιλολογίας στὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ Casaubon δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῇ.

Τὸ ἐρμηνευτικὸ του ὑπόμνημα τοῦ 1605 στὶς *Satirae* τοῦ Περσίου (πού ἀνατυπώθηκε κατὰ λέξιν ἀκόμα καὶ τὸ 1833) συνοδεύεταν ἀπὸ ἕνα δοκίμιο «*De satyrica Graecorum poesi et Romanorum satira*» (πού συχνὰ ὡς τὸ τέλος τοῦ δέκατου ὄγδου αἰῶνα ἀνατυπωνόταν χωριστὰ). Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μονογραφία πάνω σ' ἕνα πρόβλημα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας φιλολογίας. «Ὅλα τὰ συγγράμματά του βασιζόνταν σὲ ὑλικὸ πού ἀνεπηρέαστα συνέλεξε ὁ ἴδιος. Αὐτὸ τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἀπλὰ συμπιλήματα πού ἔγιναν στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ δέκατου ἔβδομου καὶ δέκατου ὄγδου αἰῶνα ἰδιαίτερα στὴν Ὀλλανδία καὶ Γερμανία, καὶ δὲν ὑπῆρξε κανένας ἄλλος στὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, πού τὰ ἐρμηνευτικὰ του ὑπομνήματα νὰ παρέμειναν ἀπαραίτητα καὶ ἀναντικατάστατα γιὰ μιὰ τόσο μεγάλη περίοδο. Στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων ἦταν μᾶλλον συντηρητικὸς, ἐπιμένοντας πρῶτ' ἀπ' ὅλα στὴν αὐθεντικότητα τῶν χειρογράφων, ἀλλὰ δὲν φοβόταν τολμηρὲς εἰκασίες. Τὸ πιὸ ἐκπληκτικὸ ὅμως γεγονός, γιὰ ὅσους πῆγαιναν σ' αὐτὸν ἀπὸ τοὺς Ἴταλοὺς καὶ βόρειους οὐμανιστὲς ἢ ἀπὸ τὸν γαλλικὸ κύκλο τῆς Πλειάδος, θὰ εἶναι πάντα τοῦτο: ὅτι ὁ Casaubon εἶναι ὁ πρῶτος γνήσιος τύπος κλασσικοῦ φιλολόγου, πού δὲν εἶχε καμιά συμπάθεια γιὰ τὶς ἀνθρώπινες καὶ αἰσθητικὲς ἀξίες. Εἶναι τὸ καλύτερο καὶ ἴσως τὸ μεγαλύτερο παράδειγμα τοῦ ἀσκητικοῦ τύπου λογίου, πού θυσιάζει τὴ ζωὴ του γιὰ τὸν ὑψηλὸ σκοπὸ του.

Ὁ Claudius Salmasius (1588-1653)⁵ γεννήθηκε στὸ Saumur καὶ πέρασε

¹ Σήμερα ἀκόμα παραπέμπουμε στὶς σελίδες αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως.

² Βλ. S. Weinstock, *Divus Julius* (Oxford 1971). Τὰ προσόντα τοῦ Casaubon ὡς κριτικοῦ κειμένων τὰ ἔχει δεῖξει ὁ Weinstock.

³ Ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Schweighäuser τὸ 1801 καὶ ὡς τὸ 1840 ἀνατυπώθηκε ὀκτὼ φορές.

⁴ Βλ. κατωτέρω, σελ. 147.

⁵ Gustave Cohen, *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle* (Paris 1920) σελ. 311-34 «Le plus grand philologue du XVIIe siècle: Claude Saumaise». Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει τίποτε στὸ κεφάλαιο αὐτὸ σχετικὸ μὲ τὴν «Anthologia inedita» ἢ τὴν *Lingua hellenistica*.

τὰ πρῶτα χρόνια τῆς νεότητός του στὸ Παρίσι ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Scaliger καὶ τοῦ Casaubon, πού τὸν περιέγραψε στὰ δεκαεννιά του χρόνια ὡς *civnenis ad miraculum doctus*».¹ Ἀσφαλῶς γιὰ τὶς γνώσεις του ἀξίζει τὴ φήμη τοῦ Ἑρατοσθένη τῆς ἐποχῆς του.² Τὸ ἔργο του διακρινόταν ἀπὸ μιὰ τάση πρὸς τὸ δυσνόητο καὶ οἱ τεράστιες γνώσεις του δὲν ἦταν πάντα στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐρμηνείας τοῦ κειμένου, ἀλλὰ μερικές φορές ἰσοδυναμοῦσαν ἀπλῶς μὲ συσσώρευση ὕλικου γιὰ τὴν ἴδια τὴ συσσώρευση ὕλικου.

Ἐγραψε πάνω σὲ ἐκπληκτικὴ ποικιλία θεμάτων: γιὰ παράδειγμα, *De usuris* (1638), πραγματεία ἡ ὁποία μετὰ ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ ἐπισκόπηση ὑποστηρίζει τὴ νομιμότητα τῆς τοκογλυφίας γιὰ κληρικούς καὶ λαϊκούς, *De caesarie viroorum et mulierum coma* (1644), *De primatu papae* (1645), *Defensio Regia pro Carolo I* (1649).³ Πιστεύεται γενικὰ ὅτι εἶχε «ἀνακαλύψει» στὴν Heidelberg (ὅπου πῆγε ἀπ' τὸ Παρίσι τὸ 1607) τὸν *codex Palatinus* τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρθολογίας, μπορεῖ ὅμως ὁ Janus Gruter⁴ νὰ τοῦ ἔδειξε τὸν κώδικα καὶ ὁ Scaliger νὰ τὸν προέτρεψε ἐπίμονα, ἀλλὰ μάταια, νὰ τὸν δημοσιεύσει. Ὅ,τι πράγματι ἔγραψε στὰ χρόνια πού ἔμεινε στὴν Heidelberg ἦταν τὸ ἔργο *Plinianae exercitationes* (1629), τὸ ἀξιολογώτερο ἴσως βιβλίον του, ὅπου πραγματεύεται κυρίως ἀπανθίσματα τοῦ Σολίνου· ἐκεῖ καθιέρωσε ὕστερα ἀπὸ βαθεῖα παρατήρηση ἕναν κανόνα σχετικὰ μὲ τὰ συνθετικὰ τῶν τοπωνυμίων ὅπως τὸ *Περσέπολις*, ὁ ὁποῖος ἀποδείχθηκε ἀπόλυτα ὀρθός.⁵ Τὸ 1632 διαδέχθηκε τὸν Scaliger στὴν ἔδρα τοῦ Leyden, ἡ ὁποία εἶχε μείνει κενὴ ἐπὶ εἰκοσιτρία χρόνια. Ἐκεῖ βρῆκε τὴν ἀνεση νὰ δημοσιεύσει τὴ σειρά τῶν βιβλίων πού ἀναφέραμε ἤδη, στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προστεθῇ ἡ πραγματεία *De lingua Hellenistica* (1643).⁶ Τὰ δικαιολογημένα ἐπιχειρήματά του ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως, τὴν ὁποία ὑποστήριζαν διάφοροι λόγιοι τὴν ἐποχὴ τοῦ Scaliger, ὅτι δηλαδή ἡ ἑλληνικὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἦταν μιὰ εἰδικὴ διάλεκτος, εἶχαν τὸ παράδοξο ἀποτέλεσμα ὅτι ἡ ὀνομασία «lingua hellenistica» ἔγινε περισσότερο δημοφιλὴς καὶ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὴν συναντήσῃ ἀκόμα σὲ ἑλληνικὲς γραμματικὲς τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα. Πραγματικὰ ἡ χρῆση τῆς στὴν *Ausführliche griechische Grammatik I* (1819) 7 σημ. 12 τοῦ Buttman ὑπαγόρευσε στὸν Droysen τὴν ὀνομασία «Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ» γιὰ νὰ χαρα-

¹ Σ' ἓνα γράμμα πρὸς τὸν Scaliger (*Epp.* σελ. 294).

² Πρβλ. *Ἱστορία* [I] 203.

³ Γράφθηκε μὲ αἴτηση τοῦ ἐξόριστου Καρόλου Β' καὶ ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία διαμάχης μὲ τὸν Μίλτων, τοῦ ὁποίου ἡ ἀπάντηση *Pro populo Anglicano Defensio* (1651) προκάλεσε μὲ τὴ σειρά τῆς ἀνταπάντησης τοῦ Salmasius.

⁴ Γιὰ τὸν Gruter καὶ τὸν Scaliger βλέπε κατωτέρω, σελ. 160-1.

⁵ J. Wackernagel, *Glotta* 14 (1925) 36 κ.ε. = *Kleine Schriften* II (1953) 844 κ.ε.

⁶ Τὸ βιβλίον *Funus linguae Hellenisticae*, πού συχνὰ τὸ ἀποδίδουν στὸν Salmasius, εἶναι ἔργο ἀνώνυμου συγγραφέως.

κτηρίση τούς αἰῶνες μεταξὺ Ἀλεξάνδρου καὶ Αὐγούστου.¹

Τὸ 1650 ὁ Salmasius ἔφυγε ἀπὸ τὸ Leyden γιὰ τὴν αὐλὴ τῆς Σουηδῆς βασίλισσας Χριστίνας,² θυγατέρας τοῦ Γουσταύου Ἀδόλφου, ὅπου καὶ ἀπέθανε ὕστερα ἀπὸ λίγο. Ἡ συρροή Γάλλων συγγραφέων στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα ἦταν μιὰ εὐλογία γιὰ τὴν Ὀλλανδία. Ὁ πιὸ μέγας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ Descartes, καὶ τὸ σῶμα τῶν κλασσικῶν φιλολόγων ἦταν σχετικὰ μικρὸ ἀλλὰ σημαντικόν. Γι' αὐτὸ εἶναι φυσικὸ νὰ στραφοῦμε τώρα ἀπὸ τὴν Γαλλία στὴν Ὀλλανδία καὶ νὰ ἐπανέλθωμε στὴν Γαλλία ἀργότερα.

¹ Βλέπε *Ausgewählte Schriften*, σελ. 150 κ.έ.

² *Christina Queen of Sweden. A Personality of European Civilization* (Ἐκθεση, Nationalmusei Utsällingskatalog 305, Stockholm 1966, 622 σελ., 96 πίνακες) σελ. 204 κ.έ. Ξένοι λόγιοι στὴν αὐλή.

Η ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΟΛΛΑΝΔΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΓΑΛΛΙΑ, ΙΤΑΛΙΑ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Οι βόρειες έπαρχίες τῶν Κάτω Χωρῶν, μετὰ τὸν μακροχρόνιο πόλεμο γιὰ τὴν ἐλευθερία τους, κήρυξαν τὴν ἀνεξαρτησία τους τὸ 1579· αὐτὸ ἔγινε στὸ πανεπιστήμιο τῆς Οὐτρέχτης. Στὸ Leyden μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἰσπανικῶν στρατευμάτων τὸ 1575 ἰδρύθηκε ἕνα καινούργιο πανεπιστήμιο, ποῦ σύντομα ἄρχισε νὰ προσελκύη πολλοὺς μεγάλους φιλολόγους.¹ Τὰ γεγονότα αὐτὰ προετοίμασαν τὴ χρυσὴ ἐποχὴ τῆς Ὀλλανδίας στὴν τέχνη, τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν παιδεία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰώνα.

Ἡ πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς στὴν ἀρχὴ βρισκόταν σὲ στενώτερη ἐπαφὴ μὲ τὴν Γαλλία καὶ τὶς νότιες ἐπαρχίες παρὰ μὲ τὴν Γερμανία, καὶ ὑπερίσχυε ὁ Καλβινισμὸς καὶ ὄχι ὁ Λουθηρανισμὸς. Ἄλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τοῦ Leyden, ὁ Jacobus Arminius (1560-1609, στὸ Leyden ἀπὸ τὸ 1605 καὶ πέρα), ἀπέρριπτε τὸ δόγμα τοῦ Καλβίνου περὶ προορισμοῦ.² Γιατὶ ἀν καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀρμινίου καταδικάστηκε τότε ἀπὸ μιὰ σύνοδο Καλβινιστῶν καὶ οἱ ὀπαδοὶ του, οἱ Ἀρμινιανοί, καταδιώχτηκαν, φαίνεται πῶς δὲν ὑπῆρχαν φανατικοὶ Καλβινιστὲς ἀνάμεσα στὶς μεγαλύτερες μορφὲς τῆς ἀκμῆς τῆς Ὀλλανδίας κατὰ τὸν δέκατο ἔβδομο αἰώνα.³ Ἡ θρησκευτικὴ κατάσταση

¹ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 136, 138, 142 κ.έ. Γιὰ τὴν κλασσικὴ φιλολογία στὴν Ὀλλανδία κατὰ τὸν δέκατο τέταρτο καὶ δέκατο πέμπτο αἰώνα βλ. ἀνωτέρω, ἰδίως σελ. 83 (R. Agricola καὶ Ἔρασμος) καὶ σελ. 123 (W. Canter καὶ Jean Dorat).—Πρβλ. H. Schnepren, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben* (1960) σελ. 116 κ.έ. Leiden, γιὰ τοὺς φιλολόγους (τὸν δέκατο ἕκτο ὡς τὸν δέκατο ὄγδοο αἰώνα) βλ. Index. A. Gerlo καὶ H. D. L. Vervliet *Bibliographie de l'humanisme des anciens Pays-Bas* (1972). *The Leiden University in the Seventeenth Century* (Leiden 1975), σελ. 161 κ.έ. J. H. Waszink, «Classical philology».

² Γιὰ τὸν Ἀρμίνιο καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς κλασσικοὺς φιλολόγους, τὸν Scaliger καὶ ἄλλους, βλ. C.M. Bruehl (ἀνωτέρω, σελ. 138 σημ. 7 [στὴν σελ. 139]) XIII (1961) 48 κ.έ.

³ J. Huizinga, *Holländische Kultur im 17. Jahrhundert* (1933) σελ. 32. Πρβλ. G. N. Clark, *The Seventeenth Century* (1929, 2η ἐκδ. 1947), γιὰ τὸν Καλβινισμὸ σελ. 310 κ.έ. — Ζωντανὴ ἐπισκόπηση τοῦ πολὺπλοκου χαρακτήρος τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰώνα καὶ χαρακτηριστικὲς ἐπίσης λεπτομέρειες γιὰ τὴ φιλολογία καὶ τὴν ἐπιστήμη δίνει ὁ E.

πράγματι ἦταν περιπεπλεγμένη, γιὰ νὰ μὴ ποῦμε συγκεχυμένη, καὶ ἀκράτῳ παράδειγμά της ἦταν ὁ πρῶτος κλασσικὸς φιλόλογος¹ ποῦ προσκλήθηκε στὸ Leyden τὸ 1579, ὁ Justus Lipsius (1547-1606).² Γεννήθηκε στὶς ἰσπανικὲς Κάτω Χῶρες, σπούδασε Ρωμαϊκὸ Δίκαιο στὴν Louvain,³ στὸ Καθολικὸ πανεπιστήμιο, ποῦ εἶχε ἰδρυθῆ τὸ 1517 μὲ τὸ φημισμένο του Collegium trilingue, καὶ ὅταν ἔγινε γραμματεὺς τοῦ καρδινάλιου Granvella, τὸν συνώδευσε κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἰταλία. Ἀργότερα ἐπισκέφθηκε τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ τῆς Βιέννης, ἔπειτα ὅμως ἐγκαταστάθηκε στὸ αὐστηρὸ Προτεσταντικὸ πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας κι ἔγινε ὁ ἴδιος Λουθηρανός. Παραμένοντας Λουθηρανὸς παντρεύτηκε μιὰ καθολικὴ καὶ γύρισε στὴν καθολικὴ γενέτειρά του, διδάσκοντας λίγο καιρὸ στὴν Louvain. Ἀλλὰ δὲν δίστασε νὰ δεχθῆ τὴν πρόσκληση τοῦ νέου Ὀλλανδικοῦ πανεπιστημίου τοῦ Leyden ποῦ ἦταν ἐπίσημα καλβινιστικὸ. Ἐκεῖ ἔμεινε δώδεκα χρόνια ὡς ἐπίτιμος καθηγητῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας· ἔπειτα ἔφυγε, πῆγε στὸ Mainz, ξανάγινε καθολικὸς καὶ τὰ τελευταῖα δεκατέσσερα χρόνια τῆς ζωῆς του δίδαξε ἱστορία στὸ πρῶτο του πανεπιστήμιο, στὴν Louvain. Ἄν αὐτὴ ἡ σκιαγραφία ὑποδηλώνη μιὰ γελοιογράφηση τῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὴ θρησκεία ἢ τουλάχιστο τῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὶς αἰρέσεις ἐκ μέρους τοῦ Lipsius, δείχνει ἐπίσης μιὰ καλοπροαίρετη ἀνεκτικότητα στὶς διάφορες ἔδρες μαθήσεως, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν ὁποίων ἀπέβη ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς φιλόλογους καὶ κριτικὸς τῆς ζωντανῆς λατινικῆς.

Χαρακτηριστικὸ τῆς Ὀλλανδίας, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ Γαλλία, ἦταν ὅτι ἐκεῖ ἐνδιαφέρονταν πολὺ λιγώτερο γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ παρά γιὰ τὰ Λατινικά.⁴ Ὁ Willem Canter (1542-75),⁵ ποῦ ὑπέστη τὴ δυνατὴ ἐπίδραση τοῦ Dorat στὸ Παρίσι, ἀπετέλεσε ἐξαίρεση. Στὶς διαδοχικὲς ἐκδόσεις του τῶν τραγικῶν, τοῦ Εὐριπίδη (1571), τοῦ Σοφοκλῆ (1579) καὶ τοῦ Αἰσχύλου (1580) — οἱ δύο τελευταῖοι δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του — ξεπέρασε τὸν Tur-

Gothein, *Schriften zur Kulturgeschichte der Renaissance, Reformation und Gegenreformation*, Bd. 2: *Reformation und Gegenreformation* (1924), μὲ ἐπιλογὴ σημειώσεων.

¹ Ὁ Lucian Müller, *Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden* (1869, ἀνατύπωση 1970) δίνει ἀκόμα καὶ τώρα μιὰ ἀρκετὰ χρήσιμη ἐπισκόπηση στὸ πρῶτο μέρος, «Die philologischen Schulen der Niederländer», σελ. 1-129. Ἀλλὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῆ μὲ τὴν ἐξαίρετη μελέτη τοῦ Waszink (ἀνωτέρω, σελ. 144 σημ. 1).

² *Opera omnia*, 4 τόμοι (Antwerp 1637). V. der Haeghen, *Bibliographie Lipsienne* 3 τόμοι (Gent 1886-8). *Inventaire de la correspondance de J. L.* par Gerlo et H.O. L. Vervliet (Antwerp 1968).

³ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 112.

⁴ Ἡ ἐπίδραση τῶν μελετῶν του γιὰ τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχαιότητες φαίνεται ὅτι ἔχει φθάσει ἔως τὸν Karl Otfried Müller ποῦ τὶς ἔκαμε γνήσιες ἱστορικὲς ἔρευνες, βλέπε W. Kaegi, *Deutsche Zeitschrift* (Jg. 49 *Kunstwart*) 1935/6, σελ. 97.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 123. Πρβλ. Nohac (ἀνωτέρω, σελ. 119, σημ. 4) σελ. 212 καὶ σημ. 2-4.

nebus¹ διακρίνοντας καὶ σημειώνοντας τὶς μετρικὲς ἀντιστοιχίες στὰ χορικά. Σ' ὄλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις ἢ σπουδὴ τῶν Λατινικῶν ὑπερίσχυε, ἀλλὰ εἶχε περιορισθῆ σὲ εἰδικὸ τομέα. Οἱ εὐνοούμενοι συγγραφεῖς δὲν ἦταν ὁ Κικέρων οὔτε ὁ Λίβιος οὔτε ὁ Βεργίλιος οὔτε ὁ Ὀράτιος, ἀλλὰ ὁ Σενέκας, ὁ Τάκιτος, ὁ Λουκανός, ἀκόμα καὶ ὁ Κλαυδιανός· καὶ τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρωνόταν λιγώτερο στὴ γλῶσσα καὶ στὸ ὕφος² καὶ περισσότερο στὴν πολιτικὴ τους στάση. Ἡδὴ ὁ Salutati³ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐρμηνεύη τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιὰ, ἐνῶ ὁ Poliziano⁴ εἶχε στραφῆ σὲ μετακλασσικοὺς συγγραφεῖς καὶ ὁ Beatus Rhenanus⁵ στοὺς μεταγενέστερους Ρωμαίους ἱστορικοὺς. Τὸ πρῶτο πολιτικὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὸν Τάκιτο τὸ εἶχε γράψει φαίνεται ὁ Carolus Paschalius τὸ 1581,⁶ κι αὐτὸ ἔδωσε τὸ ξεκίνημα σ' ἓνα «Τακίτειο κίνημα», τὸ ὁποῖο ἐξαπλώθηκε ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴν Εὐρώπη καὶ ἀποκορυφώθηκε στὸ ἔργο τοῦ Lipsius.⁷ Ἡ πρώτη του σχολιασμένη ἐκδοσὴ τοῦ 1574 διευρύνθηκε πολὺ στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1600, γιὰ τὴν ὁποία μπόρεσε νὰ χρησιμοποίησῃ τὸν Paschalius καὶ τὸν Muretus καὶ τὴν ἀκολούθησαν ἄλλες δύο μεταθανάτιες ἐκδόσεις. Ὁ ἴδιος ἐξέδωσε καὶ ἄλλους μεταγενέστερους Ρωμαίους ἱστορικοὺς, τὸν Valerius Maximus καὶ τὸν Velleius Patereulus.

Μὲ τὸν Σενέκα του (1605) ὁ Lipsius προσπάθησε νὰ προωθήσῃ τὴ γνώση τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας. Τὴ μελέτῃ στωϊκῶν ἀποφθεγμάτων εἶχαν συστήσει κατὰ καιροὺς οὐμανιστὲς τοῦ δέκατου πέμπτου καὶ δέκατου ἔκτου αἰώνα, ἀλλὰ ὁ Στωϊκισμὸς δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ συναγωνισθῆ τὸν χριστιανικὸ Πλατωνισμὸ,⁸ ποὺ εἶχε ἐδραιωθῆ στὴν Ἰταλία καὶ στὶς πέραν τῶν Ἀλπεων χῶρες. Τώρα ὅμως τὸ ἰδεῶδες τοῦ χριστιανικοῦ Στωϊκισμοῦ εἶχε κηρυχθῆ ἀπὸ τὸν Lipsius καὶ ἄλλους σὲ εἰδικὲς πραγματεῖες καὶ αὐτὸ ἀσκοῦσε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς.⁹ Στόχος τους ἦταν νὰ συνδυάσουν μὲ τὴν στωϊκὴ φιλοσοφία ὄλες τὶς γνώσεις τους γιὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τους στὴν τολμηρὴ εὐγλωττία τῶν μεταγενέστερων Ρωμαίων συγγραφέων γιὰ νὰ

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 129.

² Ἀλλὰ βλ. M. W. Croll, *Studies in Philology* 18 (1921) 79 κ.έ.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 29.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 51.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 84 γιὰ τὸν Τάκιτο ἰδίως.

⁶ A. Momigliano, «The First Political Commentary on Tacitus», *Contributo* [I] (1955) 36-59, ἰδίως 40 κ.έ.

⁷ Ὁ C. O. Brink, «Justus Lipsius and the Text of Tacitus», *JRS* 41 (1951) 32-51 δίνει μιὰ σωστὴ ἐκτίμησιν τοῦ ἐπιτεύγματος τοῦ Lipsius καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τῶν προκατόχων του.

⁸ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 66 κ.έ.

⁹ Βλ. W. Dilthey, *Ges. Schriften*, II 443 κ.έ. Πρβλ. J. L. Saunders, *J. Lipsius, The Philosophy of the Renaissance Stoicism* (New York 1955), ποὺ δίνει πλήρη ἀνάλυσιν τῆς θεωρίας τοῦ Lipsius καὶ τῆς ἐπιδράσεώς του.

θεμελιώσουν μιὰ νέα «doctrina civilis», πού νά ἀποβλέπη ὄχι σέ μιὰ ἀνεξάρτητη καί αὐτάρκη φιλολογία ἢ «humanitas» ἀλλά στήν καλλιέργεια τοῦ «homo politicus». Εἶναι ἀδύνατο νά ἀντιληφθοῦμε τίς κλασσικές μελέτες τοῦ Lipsius καί τῶν συγχρόνων του, ἂν παραβλέψουμε τή σπουδαιότητα τῆς νέας αὐτῆς πολιτικῆς τάσεως. Τό θεμελιῶδες ντοκουμέντο αὐτῆς τῆς προσεγγίσεως εἶναι τὸ *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* τοῦ Lipsius (1589, ἐπαυξημένο σέ δύο μεταγενέστερες ἐκδόσεις 1596 καί 1605.).

Ὁ μεγαλύτερος καί περισσότερο ὀλοκληρωμένος homo politicus στή σειρά τῶν Ὀλλανδῶν φιλολόγων εἶναι ὁ Hugo Grotius (1583-1654).¹ Γεννήθηκε στὸ Delft καί διετέλεσε στὸ Leyden μαθητῆς τοῦ Scaliger, ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε τὴν εὐφυΐα τοῦ παιδιοῦ-θαύματος. Ἀπὸ ὀκτῶ χρονῶν μποροῦσε νά γράφει στίχους στὰ λατινικά (καί σ' ὄλη του τῆ ζωῆ ἔγραψε περισσότερους ἀπὸ 10.000 στίχους στὰ λατινικά² καί ἄλλους τόσους περίπου στὰ ὀλλανδικά). Δεκαπέντε χρονῶν τελείωσε τὸ ἐρμηνευτικὸ του ὑπόμνημα στὸν Martianus Capella καί στὰ δεκαεπτὰ του δημοσίευσε τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῶν *Φαινομένων* τοῦ Ἀράτου μὲ τίς ἀρχαῖες λατινικὲς μεταφράσεις, πού ἐπιδέξια συμπλήρωναν τὸ παρεφθαρμένο ἀπόσπασμα τῆς μεταφράσεως τοῦ Κικέρωνος. Ἀργότερα μετέφρασε στὰ λατινικά τὰ ἐπιγράμματα τῆς Ἀνθολογίας τοῦ Πλανούδη,³ ἑκατοντάδες περικοπὲς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες δραματικούς ποιητὲς καί τίς *Φοίνισσες* τοῦ Εὐριπίδη,⁴ ἐξέδωσε τὸν Λουκανὸ (1614, μὲ «σημειώσεις») καί τὸν Σίλιο Ἴταλικὸ (1636), καί δημοσίευσε κατ' εἰκασίαν διορθώσεις στὸν Σενέκα καί τὸν Τάκιτο. Ὅλα ὅμως αὐτὰ ἀποτελοῦν μόνον ἓνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του. Ἀφοῦ πῆρε τὸ δίπλωμα τῆς Νομικῆς⁵ (*De jure praedae* 1604/5), ἀρχισε τὴν δημόσια σταδιοδρομία του ὡς ὁ ἐπίσημος ἱστοριογράφος τῶν Κάτω Χωρῶν, γράφοντας *Annales* καί *Historiae* σὰν Τάκιτος τῆς χώρας του. Τότε ἔγινε γενικὸς νομικὸς σύμβουλος τῆς Ὀλλανδίας καί τῆς Ζηλανδίας, μέλος τῶν Γενικῶν Τάξεων καί διπλωματικὸς ἀντιπρόσωπος στήν Ἀγγλία. Ὅταν ἦταν εἰκοσιδύο χρονῶν εἶχε ἀρχίσει νά ἐργάζεται στὸ διεθνὲς δίκαιο, τὸ θέμα τῶν πιδ φημισμένων δημοσιευμάτων του, πού ἀνάμεσά τους πρῶτο (1609) ἦταν τὸ *Mare liberum* (στὸ ὁποῖο ἀπάντησε ὁ Selden μὲ τὸ *Mare clausum* 1636), ὅταν ἡ σταδιοδρομία του διεκόπη. Στὸν τομέα τῆς θεολογίας ἐξηδήλωσε φανερά τὴ

¹ Βλέπε Sandys II 315-19. Εἶμαι ὑπόχρεως γι' αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὰ καλὸ τμήμα. Πρβλ. B. A. Müller, *GGA* 186 (1924) 18 κ.έ. στὴν ἐκτεταμένη κριτικὴ του στὸ ἔργο τοῦ R. Helm Hugo Grotius (Rektoratsrede Rostock 1920).

² O. Kluge, *Die Dichtung des Hugo Grotius im Rahmen der neulateinischen Kunstprose* (1940).—H. Grotius, *Briefwisseling* I (1928)—IX (1973), συνεχίζεται.

³ Ἀνατυπώθηκε στὴν Ἀνθολογία τῆς ἐκδόσεως Didot.

⁴ Πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες συνέθεσε ὁ Grotius αὐτὲς τίς ὀγκώδεις μεταφράσεις μέσα στὴ φυλακὴ.

⁵ Γιὰ τὴν κλασσικὴ φιλολογία ὡς βάση τῆς μελέτης τῆς νομικῆς ἐπιστήμης βλ. ἀνωτέρω, σελ. 101 καί σημειώσεις μὲ ἐπιπλέον παραπομπές.

συμπάθειά του πρὸς τὴν μετριοπαθῆ ομάδα τῶν 'Αριμινιανῶν.¹ Ὄταν οἱ γινῶμες τους καταδικάστηκαν ἀπὸ τὴ σύνοδο τῆς Dordrecht τὸ 1619, ὁ φίλος του Barneveldt καταδικάστηκε σὲ θάνατο, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Grotius καταδικάστηκε σὲ ισόβια κάθειρξη (σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπιείκεια ποὺ ἐπιδείχθηκε στὸ Lipsius). Στὴ φυλακὴ ἔγραψε τὸ πιὸ δημοφιλὲς ὀλλανδικὸ ποίημά του «'Η ἀπόδειξη τῆς ἀληθινῆς θρησκείας γιὰ χρῆση τοῦ 'Ολλανδοῦ ναύτη». 'Η μετάφρασή του ἀπὸ τὸν ἴδιο στὰ λατινικά, ποὺ δημοσιεύθηκε ἀργότερα στὸ Παρίσι μὲ τὸν τίτλο «De veritate religionis Christianaen», διαδόθηκε σ' ὅλο τὸν κόσμον καὶ μεταφράστηκε σὲ πολλὲς νεώτερες γλώσσες. Ὁ Leibniz ὀνόμασε αὐτὸ τὸ ποίημα «livre d'or», μὲ τὸ ὅποιο ὁ Grotius ξεπέρασε τὸν ἑαυτό του καὶ ὅλους τοὺς συγχρόνους του. Ἐπειτα ἀπὸ ἕνα χρόνο καὶ δέκα μῆνες φυλάκιση ὁ Grotius δραπέτευσε κρυμμένος σ' ἕνα μεγάλο κιβώτιο γιὰ βιβλία καὶ ἔφτασε στὸ Παρίσι. Ἐδῶ τὸ 1625, κατὰ τὸ ἑβδομο ἔτος τοῦ Τριακονταετοῦς πολέμου, ἔγραψε τὸ βιβλίον μὲ τὸ ὅποιο συνδέθηκε γιὰ πάντα τὸ ὄνομά του στὸ νεώτερο κόσμον, τὸ *De jure belli ac pacis*. Οἱ φιλολογικὲς, νομικὲς, ιστορικὲς καὶ θεολογικὲς γνώσεις του συνδυάζονται σ' αὐτὸ τὸ κλασσικὸ ἔργο, ποὺ δὲν εἶναι μονάχα ἡ πρώτη ἔκφραση τοῦ διεθνοῦς δικαίου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐργασία ἐνὸς κλασσικοῦ φιλολόγου κατὰ τὸ ἔρασμακὸ πνεῦμα. Ὁ Ἐρασμος εἶχε προσπαθῆσει νὰ διαφυλάξῃ τὴν καθολικότητα τῆς θρησκείας καὶ τῆς μαθήσεως ποὺ διέτρεχε κινδύνους, καὶ εἶχε ἀφιερῶσει ὅλη τὴν φιλολογικὴ δεινότητα καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ του στὴ δημιουργία τῆς παγκόσμιας Ἐκκλησίας, ποὺ θὰ ἀνελάμβανε τὴν πνευματικὴ ἡγεσία ὅλης τῆς χριστιανοσύνης. Ἀλλὰ ἡ ἐνότητα εἶχε χαθῆ γιὰ ἕναν αἰῶνα, ὅταν ὁ Grotius ἔγραψε τὸ *De jure belli ac pacis*. Ἄν καὶ πρόκειται γιὰ ἔργο ἐνὸς ἀληθινὰ θρησκου ἀνθρώπου, ὡστόσο παρουσιάζει κοσμικοποίηση τῶν ιδεῶν τοῦ Ἐράσμου καθὼς προσπαθεῖ νὰ οἰκοδομήσῃ στὴ θέση τῆς χαμένης καθολικότητας τῆς ἐκκλησίας μιὰ καινούργια ἐνότητα, μιὰ Χριστιανικὴ ἀνθρωπιστικὴ κοινωνία τῶν ἐθνῶν. Πίστη στὶς αἰώνιες ἀνθρώπινες ἀξίες καὶ στὴ σοφία τῶν ἀρχαίων, καὶ πίστη στὴ θεϊκὴ ἀλήθεια τῶν Εὐαγγελίων ἀποτελοῦν τὰ θεμέλια αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ὁ Grotius ἤλπιζε μὲ θερμὴ ὅτι τελικὰ θὰ ἀνέκυπταν ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἐπανένωση καὶ ὅτι ἐκεῖνο ποὺ θὰ χρειαζόταν ἦταν μόνο ἕνας «καλὸς ἐρμηνευτής».² Μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι τέτοιες ἀπόψεις προκαλοῦσαν ὑποψίες στὸν Προτεσταντικὸν κόσμον μέσα στὸν ὁποῖο ζοῦσε. Ἡ αὐτοὑπεράσπισή του, δημοσιευμένη ὀλλανδικὰ καὶ λατινικά, καὶ οἱ προσπάθειές του νὰ ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὴν Γαλλία στὴν πατρίδα του, εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθῆ σὲ ισόβια ἐξορία. Μᾶς φαίνεται ἴσως παράδοξο ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Σουηδίας Γουσταῦος Ἀδόλφος μποροῦσε νὰ γίνῃ θαυμαστής τοῦ βιβλίου τοῦ Grotius γιὰ τὸ διεθνὲς δίκαιο. Πάντως στὴ συνέχεια ὁ Grotius μπῆκε στὴν ὑπηρεσία τῆς Σουηδίας καὶ διετέλεσε ἀρκετὰ χρόνια

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 144.

² Ἐρασμιακὴ ἔκφραση ποὺ συχνὰ ἔχει ἐπαναληφθῆ.

διπλωματικός αντιπρόσωπος τῆς βασίλισσας Χριστίνας¹ στήν αὐλή τῆς Γαλλίας.² Σ' ἓνα ταξίδι ἐπιστροφῆς του ἀπὸ τὴν Στοκχόλμη στὸ Παρίσι τὸ πλοῖο του ναυάγησε στήν Βαλτική θάλασσα καὶ ὁ Grotius πέθανε στὸ Rostock τὸ 1645. Ὁ Joost van den Vondel σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ συγκινητικὰ ποιήματά του ἐξύμνησε τὴν προσωπικότητα τοῦ μεγάλου φιλολόγου καὶ πιὸ ἀγαπημένου φίλου του. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του γιὰ τὴν *rex Christiana* ὁ Grotius εἶχε γράψει, ὅτι κι ἂν ἀκόμα δὲν τοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπολαύσῃ τοὺς καρπούς τῶν κόπων του, ἐν τούτοις ἦταν δικό του χρέος «*serere arbores alteri fortasse saeculo profuturas*» δηλαδή (νὰ φυτεύσῃ δένδρα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποβοῦν ὠφέλιμα σὲ ἓναν ἄλλο αἰώνα). Ἀκόμα ἐλπίζουμε καὶ ἀναμένουμε αὐτὸν τὸν αἰώνα.

Ὅταν παρατηροῦμε τὸν ἀξιόλογο ἀριθμὸ τῶν καλῶν Ὀλλανδῶν φιλολόγων, ποὺ ἦταν σύγχρονοι τοῦ Grotius ἢ ἐκείνων ποὺ ἀνήκουν στίς δύο ἐπόμενες γενεές, σημειώνουμε ἓνα γεγονόσ³ μοναδικὸ στήν ἱστορία μας: ὅτι ἡ κλασικὴ φιλολογία ἦταν κληρονομικὴ σὲ μερικὲς οἰκογένειες.

Ἐχουμε ἤδη ἀναφέρει τὸν Janus καὶ Franciscus Doussa⁴ τοὺς ἀκολούθησαν οἱ δύο Heinsii, οἱ δύο Vossii, οἱ δύο ἢ καὶ τρεῖς ἀκόμη Gronovii (οἱ ὅποιοι ἤλθαν ἀπὸ τὸ Ἀμβούργο), καὶ τὸν ἐπόμενο αἰώνα, οἱ δύο Burmanni, θεῖος καὶ ἀνεψιός. Τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ κάνουμε ἐδῶ εἶναι νὰ ποῦμε λίγα λόγια γιὰ τὰ κύρια σημεῖα τῆς παραδόσεως.⁵

Ἡ μεταχείριση τῆς λατινικῆς γραμματείας κατὰ τὴν παράδοση τοῦ Lipsius συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν Daniel Heinsius (1580-1655), τὸν «*praeus Scaliger*»⁶ τοῦ Casaubon, καὶ ἀπὸ τὸν γιό του Nicolaus (1620-81). Ὁ Δανιὴλ καὶ ὁ Νικόλαος ἔγραφαν λατινικὰ ποιήματα καὶ προτιμοῦσαν τὴ σπουδὴ τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας.⁷ Ἀλλὰ ὁ Δανιὴλ ἀπὸ τὴν *Ars Poetica* τοῦ Ὁρατίου γύρισε πίσω στὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸ ἔργο του *De tragoediae constitutione* ἐγίνε

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 143 σημ. 2.

² Ὁ Richelieu τὸν σεβόταν, ἀλλὰ δὲν τὸν συμπαθοῦσε.

³ Ἡ περίπτωση τῶν λίγων ἔξοχων μελῶν ἀπὸ τίς οἰκογένειες Stephani καὶ Scaligeri εἶναι διαφορετικὴ.

⁴ Ἀνωτέρω, σελ. 138.

⁵ Πρέπει νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴ μας ἓνα βιβλίο, ὅπου κανεὶς δὲν θὰ περίμενε νὰ βρῇ μιὰ ἀνασκόπηση τῆς πολὺπλευρης κριτικῆς φιλολογίας τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα: Stanislaus von Dunin-Borkowski, *Spinoza*, τόμ. IV (1936) «*Aus den Tagen Spinoza's 3. Buch: Das Lebenswerk*». Ἀπόδειξη τῆς ἀξιοσημείωτης πολυμάθειας τοῦ συγγραφέα εἶναι τὸ ὅτι δίνει αὐτὴ τὴν 200 σελίδων ἀνασκόπηση τῆς κλασσικῆς καὶ βιβλικῆς κριτικῆς σὰν ὑπόβαθρο γιὰ τὸ *Tractatus theologico-politicus* (1670) τοῦ Σπινόζα. Δυστυχῶς πέθανε πρὶν τυπωθῆ τὸ βιβλίο καὶ ἴσως δὲν εἶναι δικό του σφάλμα ποὺ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο εἶναι λίγο ἀχτένιστο. Ἐν τούτοις ἀσχολεῖται συνειδητὰ μὲ βιβλία χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ποὺ δύσκολα κανεὶς ἔχει διαθέσει ἢ ἔχει κἄν ἀνοίξει ἐπὶ αἰῶνες.

⁶ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 138.

⁷ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 145. Βλ. H. J. de Jonge, *Daniel Heinsius and the Textus Receptus of the New Testament* (Leiden 1971).

στην εποχή του ένα από τα πιο σημαντικά βιβλία για την *Ποιητική*, την οποία αυτός επίσης εξέδωσε και μετέφρασε (1611). 'Η κριτική του ωστόσο για τους λατίνους ποιητές, και ιδίως για τον 'Οβίδιο (1629), έχει αξία που διαρκεί. 'Ο γιός και μαθητής του Νικόλαος υπήρξε μεγάλος ταξιδιώτης και άντεβαλε πολλά χειρόγραφα στο έξωτερικό, όταν ήταν σε διπλωματική υπηρεσία. 'Επέδειξε γνήσια αίσθηση της ποιήσεως στην επιλογή των διαφόρων γραφών για τις πολυάριθμες εκδόσεις των λατίνων ποιητών από τον Βεργίλιο ως τον Κλαυδιανό, οι όποιες απέβησαν το θεμέλιο όλων των μεταγενέστερων κριτικών εκδόσεων των κειμένων τους. 'Απ' αυτή την άποψη δίκαια επαινέθηκε ως «*sospi-tator poetarum Latinorum*».

Σ' αυτή την ομάδα των κριτικών κειμένων και των εκδοτών μπορούμε να περιλάβουμε τον πρεσβύτερο Gronovius, τον Johann Friedrich (1611-71), ο οποίος έργαζόμενος στο Leyden από το 1634 και πέρα ως μαθητής του Δανιήλ και φίλος του Νικολάου Heinsius, αφιερώθηκε κυρίως στον μεταγενέστερο λατινικό πεζό λόγο. Το ίδιο έκαμε και ο νεώτερος Isaac Vossius (1618-89). 'Αλλά ο πρεσβύτερος Gerardus Johann Vossius (1577-1649) και ο νεώτερος Jacob Gronovius (1645-1716) ανήκουν σε μια τελείως ξεχωριστή ομάδα αρχαιοδιφών¹ και «πολυϊστόρων».² 'Η συμβολή τους στην κλασσική φιλολογία συνίστατο σε διεύρυνση και σταθεροποίηση μάλλον παρά σε πρωτοτυπία. 'Αλλά το να τακτοποιήση κανείς και να κάμη εύκολα προσιτούς τους συσσωρευμένους θησαυρούς της δημιουργικής εποχής από τον Agricola και τον 'Ερασμο ως το Grotius δέν αποτελεί άσημαντη υπηρεσία³ και οι μεταγενέστερες γενεές δίκαια τους ευγνωμονούν γι' αυτό. 'Όταν ο G. J. Vossius δημοσίευσε ένα έργο για να προτείνη ένα σύστημα πολυμαθείας (1650), ήταν κάπως δικαιολογημένος που το ώνόμασε *De philologia*.⁴

Στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα ο αδιάλλακτος φανατισμός που είχε οδηγήσει στις φρικαλεότητες των θρησκευτικών πολέμων αντιμετώπιστη κε από μιάν αναβίωση του Χριστιανικού ούμανισμού, εκείνου δηλ. «του εύσεβοϋς ούμανισμού», του οποίου ο άγιος Φραγκίσκος ο έκ Σάλειν (St. Francois de Sales) έγινε ο κυριώτερος εκπρόσωπος. 'Ο παλαιότερος Χριστιανικός ούμανισμός, παρά τις λαϊκές του τάσεις, απευθυνόταν μάλλον στις μορφωμένες τάξεις. 'Αλλά ο εύσεβης ούμανισμός προσπάθησε να κάμη προσιτές σε όλους τις

¹ Βλέπε A. Momigliano, «Ancient History and the Antiquarian», *Contributo* I (1955) 67 κ.έ.

² Για τη λέξη πολυϊστορ και λέξεις συναφεϊς βλ. *Ίστορία* [I] 149.1

³ 'Ο Huizinga, *Holländische Kultur* (άνωτέρω, σελ. 144 σημ. 3) σελ. 61, παραβλέπει αυτό το σημείο, όταν μιλά μόνο για την άκαμψία του όλλανδικού πολιτισμού κατά το τέλος του δέκατου έβδομου αιώνα.

⁴ Πρβλ. τί ειπώθηκε άνωτέρω, σελ. 118 για το *De philologia* του Budé καθώς και *Ίστορία* [I] 189 κ.έ. και 202 κ.έ. για τον 'Ερατοσθένη.

ἀρχές και τὸ πνεῦμα του, δίνοντας περισσότερη ἔμφαση στὴν ἀγιότητα και στὴν ἄσκησή της παρὰ στὴν ὁμορφιά και στὴν ἀλήθεια. Γι' αὐτὸ δὲν ἐνέπνευσε ἄμεσα τὴν φιλολογικὴ ἔργασία, ἀλλὰ προετοίμασε γι' αὐτὴν μιὰ νέα ἀτμόσφαιρα εἰρήνης και λογικῆς και μιὰν ἰσοροπία ἀνάμεσα στὶς θεϊκὲς και ἀνθρώπινες ἀξίες. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν νέα πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα ἄρχισε και πάλι νὰ ἀκμάζει ἡ λόγια ἔργασία τῶν μοναχικῶν ταγμάτων, και κατὰ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα τὸ ρητορικὸ και λογοτεχνικὸ ἔργο μεγάλων ἱεροκηρύκων και συγγραφέων. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ εὐσεβοῦς οὐμανισμού τονίστηκε ἢ πιθανῶς ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Henri Bremond.¹

Ἡ αὐστηρὴ φιλολογικὴ κριτικὴ στὸν ἐκκλησιαστικὸ τομέα προωθήθηκε ἀπὸ τὶς βιβλικὲς μελέτες τοῦ Richard Simon (1638-1712), μέλους τοῦ γαλλικοῦ τάγματος τῶν ἱερέων τοῦ Ὁρατορίου, «πατέρα τῆς βιβλικῆς κριτικῆς».² Ἀπὸ τὸ ἔργο του *Κριτικὴ Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (πρώτη ἔκδοση 1678, ἀγγλικὴ μετάφραση 1682), συνήγαγε ἐπαναστατικὰ συμπεράσματα γιὰ τὸν Μωϋσῆ και τὴν Πεντάτευχο, καθὼς και γιὰ τὴ χρονολόγηση διαφόρων μερῶν τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης*. Ἀπτόητος ἀπὸ τὶς σφοδρὲς ἐπιθέσεις ἄρχισε τὸ 1689 νὰ δημοσιεύη τὶς μελέτες του πάνω στὴν *Καينὴ Διαθήκη*,³ στὶς ὁποῖες ἐπρόλαβε ὡς ἓνα βαθμὸ τὶς προσπάθειες ποὺ ἔγιναν τὸν δέκατο ὄγδοο και δέκατο ἕνατο αἰῶνα γιὰ ἀνίχνευση τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων κειμένων. Αὐτὴ ἢ «Textgeschichte», πίστευε, πρέπει νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ μιὰ ἀξιολόγηση τῶν χειρογράφων και γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ἑνὸς πραγματικὰ κριτικοῦ κειμένου.⁴ Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία δὲν εἶναι ὅτι οἱ εὐφυεῖς παρατηρήσεις του πρόλαβαν τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα κατέληξαν οἱ φιλόλογοι 200 ἢ 300 χρόνια ἀργότερα, ἀλλ' ὅτι ἐφάρμοσε καινούργια μέθοδο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ἑνὸς κριτικοῦ κειμένου. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ ἀτυχῆς διαχωρισμὸς⁵ ἀνάμεσα

¹ *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours* (Paris 1916-36, 11 τόμοι κείμενο και 1 τόμος εὐρετήρια), μιὰ ἐπιβλητικὴ ἔργασία πρώτης τάξεως. Φαίνεται ὅτι μόνο οἱ τρεῖς πρώτοι τόμοι ἔχουν μεταφρασθῆ στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὸν K.A. Montgomery (1924-36). Ἡ μονογραφία τοῦ Bremond Thomas More (1904) περιέχει μερικὲς ἀπὸ τὶς ὠραιότερες σελίδες ποὺ γράφθηκαν ποτὲ γιὰ τὸν Ἔρασμο.

² *The Cambridge History of the Bible. The West from the Reformation to the present day* (1963) 194 κ.έ., πρβλ. 218 κ.έ. Γιὰ τὸν Richard Simon βλ. Jean Steinmann, *Richard Simon et les origines de l'exégèse biblique* (1960) και Bruce M. Metzger, *The text of the New Testament* (2η ἔκδ. 1968) 155 κ.έ.

³ *Histoire critique du texte du Nouveau Testament* (1689).

⁴ Βλ. γιὰ τὸν F. A. Wolf κατωτέρω, σελ. 201. Wilamowitz, «Geschichte des Tragikertextes», *Einleitung in die griechische Tragödie* (1889), σελ. 121 κ.έ., Οὐτὲ ὁ Wolf οὐτὲ ὁ Wilamowitz φαίνεται νὰ ἔδωσαν προσοχὴ στὴν «Textgeschichte» τοῦ Richard Simon. Ἀλλὰ βλ. τὴν σύντομὴ ἀναφορὰ ποὺ κάνει ὁ S. Timpanaro, *La genesi del metodo del Lachmann* (1963) σελ. 21.1.

⁵ Πρβλ. *Philologia Perennis* (1961) σελ. 13.

στην κοσμική και θρησκευτική φιλολογία εμπόδισε τὸ ἔργο τοῦ Simon νὰ ἀσκή-
ση ὁποιαδήποτε ἐπίδραση στὴν κλασικὴ φιλολογία.

Θὰ ἀποτελεῖ πάντοτε μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες δόξεις γιὰ τοὺς Μαυρίνους (τοὺς γάλλους Βενεδικτίνους τοῦ τάγματος τοῦ St. Maur) τὸ ὅτι ἔκαμαν τὶς βασικῆς ἐκδόσεις ὄλων τῶν 'Ελλήνων καὶ Λατίνων Πατέρων, μιὰ μεγάλη σειρά ἀπὸ ὠραίους in folio τόμους ποὺ δημοσιεύθηκαν σὲ χρονικὸ διάστημα μεγαλύτερο ἀπὸ ἓναν αἰῶνα. Ἄν τὰ μέρη ἢ οἱ τόμοι δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία ὡς πρὸς τὴ χρησιμοποίησιν τῶν χειρογράφων καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, τὰ σχόλια καὶ τὴν κριτικὴν διάκρισιν ἀνάμεσα σὲ γνήσια καὶ σὲ νόθα κείμενα, αὐτὸ εἶναι ἀπλῶς φυσικὸ σὲ μιὰ τόσο μεγάλη συλλογὴ.

Κάνοντας τὴν ἐκδοσὴ οἱ Βενεδικτῖνοι στὴν πραγματικότητά ἐφάρμοζαν στὴν Καθολικὴ Γαλλία μέρος τοῦ προγράμματος τοῦ 'Εράσμου.¹ Ἀλλὰ καὶ στὴν 'Ολλανδία οἱ μεταρρυθμιστές, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλους ὁ Grotius, συνέχιζαν τὸ ἔργο τοῦ 'Εράσμου μὲ ἄλλο τρόπο.² Ἡ καθολικὴ καὶ ἡ μεγαλωσύνη τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἔγιναν φανερῆς παντοῦ κατὰ τὸν δέκατο ἔβδομο αἰῶνα, τόσο στοὺς Προτεστάντες ὅσο καὶ στοὺς Καθολικοὺς.³

Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς γάλλους Βενεδικτίνους ὑπῆρξαν ὁ Jean Mabillon (1632-1707) καὶ ὁ Bernard de Montfaucon (1655-1741). Ὁ Mabillon προσκλήθηκε νὰ γίνῃ μέλος στὸ παλαιὸ ἀββαεῖο τοῦ Saint-Germain-des-Prés⁴ καὶ ἔλαβε μέρος στὴ φιλολογικὴ του ἐργασία ἐπὶ σαράντα τρία χρόνια. Μὲ τὸ βιβλίον του *De re diplomatica* (1681), ποὺ ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ ἐπισκέψεις σὲ ὄλες σχεδὸν τὶς βιβλιοθηκῆς καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας, Γερμανίας καὶ 'Ιταλίας, ἔγινε ὁ ἰδρυτὴς ἐνὸς νέου κλάδου τῆς φιλολογίας, ἐκείνου ποὺ καθορίζει τὴ χρονολογία καὶ τὴ γνησιότητα τῶν ἀρχαίων λατινικῶν ἐπίσημων ἐγγράφων.⁵ Μὲ τὸ ἔργο του *Traité des études monastiques* (1691, ἀνατυπώθηκε

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 91.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 147.

³ Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν Μαυρίνων (βλ. τὸ ἄρθρον τοῦ Guthbert Butler «Maurists» στὴν *Encyclopedia Britannica*) ξανατυπώθηκαν στὴν 'Ελληνικὴ καὶ Λατινικὴ *Patrologia* τοῦ Migne τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα καὶ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμα γιὰ ἐκεῖνα τὰ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν σύγχρονα κριτικὰ κείμενα στὴν νέα ἑλληνικὴ συλλογὴ τοῦ Βερολίνου καὶ τὴν νέα λατινικὴ συλλογὴ τῆς Βιέννης. Πρβλ. Ch. de Lama, *Bibliothèque des écrivains de la Congrégation de Saint-Maur* (1882). A. Sicard, *Les études classiques avant la Révolution* (1887).

⁴ E. de Broglie, *Mabillon et la société de l'abbaye de Saint-Germain des Prés, 1664-1704* (2 τόμοι, Paris 1888). Henri Leclercq, *Mabillon* (2 τόμοι, Paris 1953-7). M. D. Knowles, *Journal of Ecclesiastical History* 10 (1959) 153 κ.έ.

⁵ Βλ. τὴν πάρα πολὺ περιεκτικὴ γενικὴ πραγματεία γιὰ τὴν παλαιογραφία καὶ διπλωματικὴ τῶν R. P. Tassin καὶ Ch. F. Toutain, *Nouveau traité de diplomatique*, 6 τόμοι, Paris 1750-65. Ὁ Johann Friedrich Böhmer ἀναγνωρίζει ἀπερίφραστα ὅτι οἱ γάλλοι Βενεδικτῖνοι τοῦ Ἁγίου Μαύρου εἶχαν προβλέψει καὶ ἐφαρμόσει τὸ ὑπόδειγμα τῆς μεθόδου τοῦ γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ ἐκδοσὴ τοῦ «Regesten der deutschen Kaiserurkunden».

τὸ 1966), στὸ ὁποῖο δικαιώνει τοὺς μόχθους τῶν λόγιων μοναχῶν, μᾶς ἄφησε τὸ ὠραιότερο τεκμήριο τοῦ οὐμανισμοῦ τῶν Βενεδικτίνων.¹ Ὁ συνάδελφος τοῦ Mabillon Montfaucon² ἔβαλε τὰ θεμέλια τῆς ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας μὲ τὸ βιβλίον του *Palaeographia Graeca* (1708), ὅπου θέτει τὶς βάσεις τοῦ νέου κλάδου καὶ παραθέτει ἕναν κατάλογο 11.630 χειρογράφων. Τὸ ἔργο ζωῆς τοῦ Montfaucon ἐκτείνεται σὲ πενήντα περίπου τόμους in folio, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δέκα μὲ τὸν τίτλο *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* (1719) μὲ πέντε τόμους συμπληρώματα (1724) ἦταν οἱ πιὸ ἐντυπωσιακοί.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Βενεδικτίνους, οἱ Ἰησουῖτες³ ἦταν δραστήριοι φιλόλογοι καὶ ἐξαιρετοὶ διδάσκαλοι σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἀπ' αὐτοὺς ἀναδείχθηκε ὁ Denys Pétau (1583-1652), ἕνας πολὺ ἱκανὸς καὶ δραστήριος, μολονότι μοχθηρὸς, ἀντίπαλος τοῦ Scaliger, ἡ ἐργασία τοῦ ὁποίου στὸν τομέα τῆς χρονολογήσεως ἔχει ἦδη ἀναφερθῆ.⁴ Ὁ ἴδιος ἐξέδωσε ἐπίσης μὲ κριτικὰ σχόλια ὀλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ Συνεσίου (1612, 2η ἐκδοση 1633), ἐκδοση πού δὲν ἔχει ἀκόμη τελείως ξεπερασθῆ.

Τὰ σχόλια τῶν μοναστικῶν ἐκδόσεων ἀπετέλεσαν τὴ βάση τῶν μεταγενέστερων ὑπομνημάτων, καὶ ὅλο καὶ περισσότερο σπουδαῖα βιβλία ἐμπλοῦτιζαν τὶς ὑπάρχουσες καὶ τὶς νεοῖδρυμένες βιβλιοθηκὲς τῆς Γαλλίας, πού τώρα ἀποτελοῦσαν τὰ βασικὰ ὑποδείγματα γιὰ τὴ συλλογὴ βιβλίων στὶς ἄλλες χώρες.

Τυπικὸ παράδειγμα ἐπιτυχημένου συλλέκτη κλασσικῶν βιβλίων ἦταν ὁ Γάλλος προτεστάντης Jacques Bongars (1564-1612). Γεννήθηκε στὴν Ὀρλεάνη, σπούδασε Ἑλληνικὰ καὶ Λατινικὰ σὲ Γερμανικὰ πανεπιστήμια καὶ ἔγινε θαυμαστής τοῦ Lipsius στὴν Ἱένα. Ἐπειτα στράφηκε στὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο μὲ δάσκαλο τὸν Cuiacius στὴν Bourges (1576) καὶ τὸ 1581 πραγματοποίησε μιὰ ἐκδοση τοῦ Ἰουστίνου πού βασιζόταν σὲ προσεκτικὲς ἀντιβολές νέων χειρογράφων, καὶ δὲν ἦταν ἀπλὸ συμπίλημα παλαιότερου καλομελετημένου ὑλικοῦ. Ἀπὸ τὸ 1586 ὡς τὸ 1610, ὅπως τόσοι ἄλλοι Γάλλοι καὶ Ὀλλανδοὶ λόγιοι τῆς ἐποχῆς,⁵ ὑπηρέτησε στὸ διπλωματικὸ σῶμα καὶ εἶδε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ κόσμου ἀπ' τὴν Ἀγγλία ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη, μελετώντας καὶ συλλέγοντας χειρόγραφα καὶ βιβλία καὶ συναναστρεφόμενος τοὺς μεγαλύτε-

Βλέπε F. Schnabel, *Der Ursprung der vaterländischen Studien* (Vortrag 1949, Neudruck 1955) σελ. 19.

¹ «Humanitas Benedictina» (1953) = *Ausgewählte Schriften* (1960), σελ. 180· de Broglie II 295 κ.έ. γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Mabillon σὲ μεγάλη ἡλικία καὶ ἰδιαίτερα σελ. 298 «La pensée... est un feu qui fait vivre quand on ne le laisse pas éteindre». Πρβλ. Πετράρχης, ἄνωτέρω σελ. 19.

² E. de Broglie, *Bernard de Montfaucon et les Bernardines, 1715-1750* (2 τόμοι, Paris 1891).

³ Γιὰ τὸν Ἰγνάτιο Λογιόλα βλ. ἄνωτέρω, σελ. 95 σημ. 1.

⁴ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 137.

⁵ Πρβλ. Peiresc, κατωτέρω σελ. 154.

ρους φιλόλογους τῆς ἐποχῆς, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε ἔπειτα ἀλληλογραφία: τοὺς De Thou, Scaliger, Casaubon. Ἀντέγραψε ἐπίσης ἐπιγραφές, καὶ ἡ ἀκριβεία τῶν ἀντιγράφων του ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὸν Mommsen.¹ Ὁ Bongars δὲν περιορίστηκε μόνον στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς,² ἀλλὰ μελέτησε καὶ μεσαιωνικούς. Μαζὶ μὲ τὸν ἐξάδελφό του Paulus Petavius (ἀδελφὸ τοῦ Denys)³ εἶχε τὴν τύχη νὰ ἀποκτήσῃ τὸ 1603 τὴ βιβλιοθήκη ἑνὸς ἄλλου πολυμαθοῦς ἀπὸ τὴν Ὁρλεάνη, τοῦ Pierre Daniel (1530-1603) καὶ τοῦ δασκάλου του Cuiacius. Ἡ συλλογὴ τοῦ Bongars, 500 περίπου χειρόγραφα καὶ 3.000 τυπωμένα βιβλία, ἔπειτα ἀπὸ μερικές περιπέτειες, ἔφθασε στὸ γερμανικὸ τμήμα τῆς Ἐλβετίας, ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους θησαυροὺς τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βέρνης,⁴ πρᾶγμα ἐκπληκτικὸ, ἂν λάβωμε ὑπόψη, ὅτι οἱ γάλλοι φιλόλογοι μὲ τὴν Γενεύη κυρίως εἶχαν τὶς πιὸ στενὲς σχέσεις.

Φαίνεται ὅτι ὁ μαθητὴς τῶν Ἰησουϊτῶν στὴν Avignon, ὁ ἀρχαιοδίφης Claude Favre Peiresc (1580-1637), ἐνέπνευσε τοὺς Γάλλους ἀκόμα μιὰ φορά⁵ νὰ παρατηρήσουν, νὰ συλλέξουν, νὰ σχεδιάσουν καὶ νὰ περιγράψουν τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων μνημείων. Μεγάλος ταξιδευτὴς καὶ ἐπιστολογράφος, ἔγινε ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὴν Γαλλία, Ἰταλία, Ὀλλανδία καὶ Ἀγγλία, κι ἔτσι μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς μορφὲς τῆς ἐποχῆς. Τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησε ἕνας ἄλλος Γάλλος ταξιδευτὴς καὶ σχεδιαστὴς μνημείων, ὁ Jacques Spon⁶ ἀπὸ τὴν Λυὼν (1647-85), ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι πρῶτος ὠνόμασε τὸν

¹ *CIL* v 156.

² Βεργίλιος, Ὁράτιος, Ὁβιδίος, κτλ.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 137.

⁴ Konrad Müller «Jaques Bongars und seine Handschriftensammlung», *Schätze der Burgerbibliothek Bern* (1953), σελ. 79-106 μὲ βιβλιογραφία. Ἡ ἐργασία τοῦ Hermann Hagen, *Zur Geschichte der Philologie und der römischen Litteratur* (1879) εἶναι σημαντικὴ.— Ἐνα μοναδικὸ ἀπόκτημα ἀνάμεσα στὰ βιβλία τοῦ Bongars ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ P. Daniel εἶναι τὸ παλαιότερο χειρόγραφο τὸν σχολίων στὸ ποίημα *Ibis* τοῦ Ὁβιδίου, Cod. Bern. 711, saec. XI. Ἐπειδὴ τὰ λίγα μικροῦ μεγέθους φύλλα δὲνμποροῦσαν νὰ βρεθοῦν, στὰν ὁ Hagen τακτοποιοῦσε τὸν *Catalogus codicum Bernensium* (1875), ἡ «ἀπόλεια» τοῦ χειρογράφου — κατὰ πολὺ περίεργο τρόπο — θηρηθῆκε πολλὰς φορὰς χωρὶς νὰ γίνουν καινούργιες ἐρευνες στὴν Βέρνην, ὥσπου στὴν κριτικὴ μου γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Wilamowitz *Hellenistische Dichtung* DLZ (1925) σελ. 2140 ἤμουν σὲ θέση νὰ βεβαιώσω τοὺς λίγους ἐνδιαφερομένους εἰδικούς, ὅτι ὁ κώδιξ βρισκόταν στὴ θέση του. Ὁ F. W. Lenz ἀργότερα τὸν χρησιμοποίησε στὴν ἐκδόση τοῦ *Ibis* (1937) σελ. 103 κ.έ. (2η ἔκδ. 1956 σελ. 129 κ.έ.) καὶ ἐγὼ χρησιμοποίησα τὶς πολλὰς παραθέσεις τοῦ Καλλιμάχου ποὺ εἶχαν τὰ σχόλια Call. fr. 661 κ.έ. καὶ 789 κ.έ.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω Ἰταλία, σελ. 39, 64 κ.έ. Γιὰ τοὺς Ἰησουϊτες καὶ τὴν ἀρχαιολογία βλ. A. Rumpf, *Archaeologie* I (1953) 50 κ.έ. Βλ. στὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὶς πλαστογραφίες.

⁶ *Miscellanea eruditae antiquitatis* I (1679) 1. Γιὰ τὰ ποικίλα διαφέροντα καὶ ἐπιτεύγματα τοῦ Spon βλ. M. Wegner, *Altertumskunde* (1951) σελ. 78 κ.έ. Συναξιδιώτης τοῦ Spon στὴν Ἀνατολὴ ἦταν ἕνας Ὀλλανδός, ὁ G. Wheeler, ἕνας ἀπὸ τοὺς συνοδοὺς τοῦ ὁποῖου εἶχε σχεδιάσει τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος τὸ 1674, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ

φιλολογικό κλάδο που ασχολείται με τὰ μνημεία τῆς ἀρχαιότητος «archaeologia» ἢ «archaeographia».¹ Αὐτὴ ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ που ἀρχισαν νὰ ὑπάρχουν οἱ μεγάλες ἰδιωτικὲς καὶ δημόσιες συλλογές καὶ που ἐπρόκειτο νὰ ἀποκτήσουν ὑψιστὴ σπουδαιότητα γιὰ τοὺς φιλόλογους τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα.

Ἐκ τῆς κολλέγιο Ἰησουϊτῶν ἐπίσης προῆλθε ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους λεξιμογράφους ὄλων τῶν ἐποχῶν, ὁ Charles Du Cange (1610-88), μεγάλος φίλος τοῦ Montfaucon. Ὁ Du Cange καταπιάστηκε μὲ ἔργο πολὺ δυσκολώτερο ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν ἐπιφανῶν προκατόχων του, τῶν Στεφάνων, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ βασίση τὰ ἔργα του *Glossaria ad scriptores mediae et infimae Latinitatis* (1678, 3 τόμοι) καὶ *Graecitatis* (1688, 2 τόμοι) στὴ μελέτη ἀτέλειωτου ἀριθμοῦ χειρογράφων καὶ ὄχι τυπωμένων βιβλίων. Τὰ λεξικά αὐτά, τὰ ὁποῖα ἦταν ὀ,τιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ προϊόντα μηχανικῆς ἐργασίας, ἀνατυπώθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν σὲ διάστημα τριῶν αἰώνων, καὶ μένουσιν μέχρι σήμερα ἀξεπέραστα. Ὁ Du Cange ἐπίσης ὑπῆρξε, ὅπως καὶ ὁ Στέφανος, ἐκδότης κειμένων καὶ ἱστορικός. Ὁ σύγχρονός του Le Nain de Tillemont² (1637-98), μαθητὴς τῆς σχολῆς τοῦ Port-Royal καὶ κατόπιν ἐνοριακὸς ἱερέας, ἔγραψε δύο ὀγκώδη καὶ μὲ ἀπέραντη σοφία ἔργα. Τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτά, ἡ *Historie des empereurs* (ἀπὸ τὸ 31 π.Χ. ἕως τὸ 518 μ.Χ.) πρόσφερε στὸν Gibbon³ τὸ οὐσιαστικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴ νέα του ἀντίληψη γιὰ τὴν Ρωμαϊκὴ Ἱστορία. Τὸ ἄλλο, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique* περιγράφει τοὺς πρώτους ἔξι αἰῶνες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Tillemont φαίνεται ὅτι εἶναι πρωτοπόρος στὴ διαπραγματεύση⁴ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς μεταγενέστερης Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς ἐνιαίου θέματος. Ἡ Γαλλία ἐξακολούθησε, ὅπως βλέπουμε, νὰ δημιουργῆ τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐρευνας καὶ νὰ θέτη τις βάσεις γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας, καὶ ὁ δέκατος ἔβδομος αἰώνας δὲν εἶναι καθόλου κατώτερης ἀξίας ἀπὸ τὸν προηγούμενο. Ἀλλὰ ἡ χρησιμὴ αὐτὴ ἐργασία γινόταν συνήθως στὴν ἀφάνεια ἀπὸ μοναχοὺς καὶ μαθητὲς τους. Ἡ ἐπίσημη Γαλλία, κομπορρημονώντας γιὰ τὸ μεγαλεῖο της, δὲν εἶχε σὲ μεγάλη ὑπόληψη τοὺς κλασσικοὺς. Ἀντιθέτως, ὄλο καὶ περισσότερο πίστευε ὅτι ἡ δικὴ της λογοτεχνία εἶχε ξεπεράσει ὄλες τις ἄλλες, ἀρχαῖες καὶ νεώτερες. Ὁ Charles Perrault στὸ περὶ τὸ φημισμὸν τοῦ «Le siècle de Louis le Grand»

τους τὸ 1687. Τὸ ὄνομα τοῦ Wheeler γράφηκε λαθασμένα ἀπὸ τὸν Wilamowitz καὶ τὸν Rumpf ὡς «Wheeler» καὶ γι' αὐτὸ θεωρήθηκε ὅτι ἦταν Ἕλληνας. Πρβλ. *Ausgewählte Schriften* (1960), σελ. 60.

¹ Γιὰ τὸν ὄρο ἀρχαιολογία, «antiquitates», βλέπε Ἱστορία [I] 60.

² B. Neveu, *Un Historien à l'école de Port Royal, Sébastien Le Nain de Tillemont 1637-1698*, Archives internationales d'histoire des idées 15 (1966).

³ Βλ. κατωτέρω, σελ. 187.

⁴ Στὴν ἐποχὴ μας, ὁ Eduard Schwartz, μεγάλος κλασσικὸς φιλόλογος, ἐξοικειωμένος καὶ μὲ τις πρώτες πηγές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἔκαμε τὸ τελευταῖο βήμα, τρεῖς αἰῶνες μετὰ τὸν Tillemont.

καὶ στοὺς τέσσερις τόμους τοῦ ἔργου τοῦ *Parallèle des anciens et des modernes* (1688-97) διεκδικεῖ τελικὰ τὴν ὑπεροχὴ τῶν *modernes*, ἐννοώντας βέβαια τῶν *modernes* τῆς Γαλλίας.¹

Στὶς συζητήσεις αὐτές, ὁ Ὀμηρος, ποῦ ἓνα διάστημα² εἶχε παραμερισθῆ, ἄρχισε νὰ παίξει ὄλο καὶ σημαντικώτερο ρόλο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα καὶ πέρα, κι ἄς τὸν εἶχε ἀνόητα καταδικάσει³ ὁ Julius Caesar Scalliger. Μετὰ τὴ μετάφραση τῆς Ἰλιάδας σὲ πεζὸ λόγο ἀπὸ τὸν Jehan Samxon (1530), ἡ σειρὰ τῶν ἀπὸ πρῶτο χέρι ἑμμετρῶν μεταφράσεων ξεκίνησε μὲ τὴ μετάφραση στὰ γαλλικὰ δέκα ραψωδιῶν τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν H. Salel (1541, δημοσιεύθηκε τὸ 1545)⁴ στὶς ὁποῖες ὁ Amadis Jamyn τὸ 1577 πρόσθεσε τὶς ὑπόλοιπες. Ὑπῆρχε ἓνα ἐκπληκτικὰ μεγάλο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο γιὰ τὸ κείμενο τῶν ποιημάτων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Ὀμήρου,⁵ καὶ μονάχα στὴ Γαλλία εἶχε ὁ καθένας τὴν τόλμη νὰ τὶς χρησιμοποίησι, ὅπως ἔκανε ὁ Abbé d'Aubignac, γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ἀνεξέλεγκτες εἰκασίες γιὰ τὴν ἀρχὴ τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν. Ὅλες οἱ προηγούμενες μεταφράσεις ξεπεράστηκαν, ὅταν τὸ 1711, ἔπειτα ἀπὸ μακροχρόνια προετοιμασία, ἡ κυρία Dacier (1654-1720) δημοσίευσε μετάφραση τῆς Ἰλιάδος καὶ ἔπειτα τὸ 1716 τῆς Ὀδυσσεΐας. Καὶ ἡ φήμη τῆς διατηρεῖται ἀκόμα ζωντανή,⁶ ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ τελευταῖος Γάλλος μεταφραστὴς τοῦ Ὀμήρου. Ὁ πατέρας τῆς Tanaquil Lefèvre, ποῦ κατηύθυνε τὶς μελέτες τῆς, ἦταν ὁ πραγματικὰ πολυμαθὴς⁷ ἐκδότης πολλῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κειμένων. Ἐκείνη τὸν ἀκολούθησε ἐκδίδοντας ἓνα νέο κείμενο τοῦ Καλλιμάχου (1675), καὶ ἓναν ἀριθμὸ λατίνων κλασσικῶν στὴ σειρὰ (in usum Delphini). Ὁ κύριος ἐκδότης αὐτῆς τῆς σειρᾶς ἦταν ὁ Pierre Daniel Huet (1630-1721),⁸ ὁ παιδαγωγὸς τοῦ Μεγάλου Δελφίνου. Αὐτὸς ἄφησε τὰ βιβλία του στοὺς Ἰησουῖτες, τὰ ὁποῖα μαζὶ μὲ τὴν δική τους βιβλιοθήκη περιῆλθαν στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Ἐνας ἀπὸ

¹ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 116. Μιὰ προϊστορία τῆς λεγόμενης «Querelle des anciens et modernes» ἔχει δοθῆ ἀπὸ τὸν A. Buck, *Die humanistische Tradition in der Romania* (1968), σελ. 75 κ.έ., βλ. ἰδίως σελ. 90 μὲ τὰ συμπληρώματα στὶς μονογραφίες τοῦ H. Rigault (1856) καὶ τοῦ H. Gillot (1914) γιὰ τὴν «Querelle». Hans Kortum, *Ch. Perrault und Nicolas Boileau. Der Antike-Streit im Zeitalter der klassischen französischen Literatur* (1966).

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 121.

³ Gillot (ἀνωτέρω, σημ. 1) σελ. 204.

⁴ Gillot σελ. 67. Πρβλ. Hepp (ἀνωτέρω, σελ. 121 σημ. 2).

⁵ Πρβλ. Ἱστορία [I] σελ. 12 κ.έ., 51, 138.

⁶ P. Mazon, *Madame Dacier et les traductions d'Homère en France* (Oxford) 1936, ἰδίως σελ. 11-13. Πρβλ. E. Malcovati, *Madame Dacier, una gentildonna filologa del gran secolo*, Biblioteca del Leonardo 49 (1953).

⁷ Ἡ ὑπερβολικὴ σοφία του μποροῦσε νὰ παραπλανήσῃ ἀκόμα καὶ τὴν κόρη του, βλέπε Ἱστορία [I] 338 γιὰ τὸν Call. Hy. II 110.

⁸ Mark Pattison, *Essays I* (1889, ἀνατ. 1965) σελ. 244-305 «Peter Daniel Huet».

τοὺς συνεργάτες τοῦ Huet ἦταν ὁ Ἰησουΐτης Jean Hardouin (1646-1724).¹ Θὰ μείνη γιὰ πάντα διαβόητος γιὰ τὴν ἀλλόκοτη θεωρία του ὅτι οἱ περισσότεροι λατινοὶ κλασσικοὶ ἦταν δημιουργήματα τῶν Βενεδικτίνων τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα, γελοῖος ἐπίλογος στὴν ἱστορία τῆς μεγαλύτερης ἐποχῆς τῆς γαλλικῆς φιλολογίας.

Σὲ προηγούμενα κεφάλαια παρακολουθήσαμε τὴν πρόοδο τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἴταλία καὶ εἶδαμε πῶς διαδόθηκαν σὲ ἄλλες χῶρες. Στὴν ἴδια τὴν Ἴταλία διατηρήθηκε μιὰ προτίμηση πρὸς τὴ δεξιό-τεχνία στὴν λατινικὴ ποίηση καὶ τὸν πεζὸ λόγο. Ἐκπρόσωπος τῆς δεξιότεχνίας αὐτῆς εἶναι ὁ Pietro Bembo (1470-1547),² λόγιος ποιητῆς ποὺ καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια τῆς Βενετίας καὶ ἔγινε καρδινάλιος τὸ 1539. Τὰ ἔργα του γραμμένα λατινικὰ ἔγιναν πολὺ γνωστὰ καὶ ὑποδειγματικὰ γιὰ τοὺς ἄλλους, τόσο ποὺ ὁ «Bembismo»³ ἔγινε λέξη συρμοῦ. Ἐγράψε ἀκόμα μελέτες γιὰ τὴ λατινικὴ γραμματικὴ καὶ τὸ λατινικὸ ὕφος, ποὺ συνέτειναν πολὺ νὰ διατηρηθῆ ἢ ἀπὸ παράδοση βαθεῖα ἀγάπη γιὰ τὴ γλῶσσα αὐτὴ στὴν Ἴταλία. Κατὰ τὴ διάρκεια ὅμως τοῦ δέκατου ἔκτου αἰώνα βρίσκουμε πάλι μερικοὺς ἀξιόλογους Ἰταλοὺς ποὺ καλλιέργησαν τὴν καθαρὴν φιλολογίαν. Ἦταν ὅμως περισσότερο ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὴν νέα ἀνάπτυξη τῆς Γαλλικῆς Ἀναγεννήσεως παρά ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν παράδοση. Γιατὶ ὑπῆρχε ὄχι μονάχα μιὰ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὰ δύο ἔθνη, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἐνεργητικὴ συνεργασία ἀνάμεσα στοὺς λογίους τους. Ὁ Adrien Turnebus καὶ ὁ Ἑρρῖκος Στέφανος ἀπ' τὴν γαλλικὴν πλευρὰ, καὶ ὁ Francesco Robortello καὶ ὁ Piero Vettori ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν, συνεργάστηκαν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Αἰσχύλου.⁴ Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Denys Lambinus καὶ ὁ A. de Muretus δούλευαν ἐντατικὰ στὸν τομέα τῶν λατινικῶν στίς ἰταλικὲς βιβλιοθήκες, βοηθούμενοι ἀπὸ Ἰταλοὺς φιλολόγους.⁵ Ἡ ἐξέχουσα προσωπικότης αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν ὁ Piero Vettori (Petrus Victorius), 1499-1585).⁶ Καὶ πράγματι, μπαίνει κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ μιλήσῃ γιὰ ἓνα «saeculum Victorianum»⁷ στὴ κλασσικὴ φιλολογία.

Ὁ Vettori δὲν ὀλοκλήρωσε μόνο τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ Αἰσχύλου, ἀλλὰ πραγματοποιοῖσε καὶ μιὰ πλήρη ἔκδοση τοῦ Εὐριπίδη, ἀρχίζοντας μὲ τὴν *Ἠλέκτρα* τὸ 1545, καὶ τὸ 1547 ἔκανε γιὰ ἀρκετὲς τραγωδίαις τοῦ Σοφοκλῆ

¹ Ὁ J. van Ooteghem, *Les Études Classiques* 13 (1945) 222 κ.έ. ἀσχολεῖται μὲ τὸν Ὁράτιο τοῦ Hardouin, ἀλλὰ κάνει καὶ γενικὲς ἀναφορὲς στὴν πρόσφατη φιλολογία.

² Opera, Basle, 1567.

³ W. Elwert «Bembismo, poesia latina e petrarchismo dialettale, *Paideia* 13 (1958) 3-25.

⁴ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 129 γιὰ τὶς λεπτομέρειαις.

⁵ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 130 κ.έ.

⁶ W. Rüdiger, *Petrus Victorius aus Florenz*, Studien zur humanistischen Literatur Italiens I.

⁷ Ὅπως ἔκαμε ὁ Sandys II 135.

άντιβολή φλωρεντινῶν χειρογράφων, ανάμεσά τους και τοῦ μεγάλου Λαυρεντιανοῦ χειρογράφου (XXXII 9), πού περιεῖχε ἐπίσης τὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου και τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου τῆς Γαλλίας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι τὸ ὅτι αὐτὲς οἱ ἐκδόσεις τυπώθηκαν στὸ τυπογραφεῖο τῶν Στεφάνων στὸ Παρίσι, και ὄχι στοὺς φημισμένους παλαιούς τυπογραφικούς οἴκους τῆς 'Ιταλίας. Ἐνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Vettori ἦταν μιὰ κριτικὴ ἀναθεώρηση τῶν σχολίων στὴν *Ἰλιάδα*, πού ἀπὸ τὸ ὄνομά του λέγονται *Scholia Victoriana* (V).¹ Στὸν ἐλληνικὸ πεζὸ λόγο τὴν πρώτη θέση κατέχουν τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματά του στὴ *Ρητορικὴ*, τὴν *Ποιητικὴ*, τὰ *Πολιτικὰ* και τὰ *Ἡθικὰ Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλη πού δημοσιεύθηκαν μεταξὺ τοῦ 1548 και 1584. Πραγματικὰ ἔπαιξε ἓνα ρόλο στὴν νέα ἀνακάλυψη τῆς *Ποιητικῆς* (1560), μολοντί σ' αὐτὴν εἶχε προηγηθῆ ὁ Francesco Robortello (1548). Ἡ ἀδιάκοπη ὅμως δραστηριότητα τοῦ Vettori ὡς ἐκδότη ἐκτείνεται ἀπὸ τοὺς προελληνιστικούς συγγραφεῖς ὡς τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσέα (1581), τὸν Πορφύριο (1548) και τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα (1550). Οἱ ἀρετές του ὡς λατινιστῆ, εἰδικὰ στὴν ἐργασία του πάνω στὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνος *Epistulae*, *Philosophica* και *Rhetorica* εἶναι ἐξ ἴσου σπουδαῖες. "Ὅ,τι δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ συμπεριλάβῃ στὶς ἐκδόσεις και στὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματά του τὰ συνέλεξε στὰ εἴκοσι πέντε βιβλία τῶν *Variae lectiones* (1553),² τὰ ὁποῖα στὶς μεταγενέστερες ἐκδόσεις (1569 και 1582) τὰ ἐπαύξησε σὲ τριάντα ὀκτώ. Ὁ Vettori εἶχε ἀλληλογραφία μὲ ἀμέτρητους συγχρόνους του φιλολόγους σὲ ὅλην τὴν Εὐρώπη. "Ὅσες ἐπιστολές του ἔχουν διασωθῆ βρίσκονται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. "Ὅλα τὰ βιβλία και τὰ χειρόγραφα πού ἄφησε περιῆλθαν στὴν κατοχὴ τῆς Βασιλικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου.³ Ἀνάμεσά τους τὰ βιβλία πού ἔχουν ἰδιόχειρες σημειώσεις τοῦ Poliziano και πολλῶν ἄλλων φιλολόγων εἶναι ξεχωριστῆς ἀξίας.⁴

Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα στελέχη τῆς ἐποχῆς τοῦ Vettori συγκαταλέγονται ὁ Francesco Robortello (1516-67) και ὁ Carlo Sigonio (1523-84). Ὁ Robortello δημοσίευσε πρῶτος τὸ 1552 τὰ σχόλια στὸν Αἰσχύλο,⁵ πού χρησιμοποιή-

¹ Τὸ V εἶναι φλωρεντινὸ ἀντίγραφο τοῦ δέκατου ἔκτου αἰώνα ἐνὸς χειρογράφου τοῦ "Αθω (;) πού χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἐνδέκατον αἰώνα και τώρα βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ Townleian MSS. τὸ Βρετανικοῦ Μουσειοῦ (T). Ἀπὸ τότε πού τὸ T δημοσιεύθηκε δόκιμηρο ἀπὸ τὸν E. Maas τὸ 1887, τὸ κείμενο τοῦ V (πού εἶχε δημοσιεύσει ὁ J. Bekker τὸ 1827) δὲν ἔχει καμιὰν ἀξία ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰκασίες τοῦ Victorius. Βλ. H. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliaden* I (1969) σελ. XXIX κ.έ.

² Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 52 γιὰ τὸν Πολιτιανὸ και σελ. 129 γιὰ τὸν Turnebus.

³ Βλ. κατωτέρω γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Camerarius σελ. 162.

⁴ Χειρόγραφοι κατάλογος ἀπὸ τὸν Wilhelm Meyer στὸ Τμῆμα Χειρογράφων τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου.

⁵ G. Toffanin, *La fine dell' umanesimo* (1920) σελ. 29-45 και passim. Γιὰ τὶς πηγές τῆς δικῆς του ἐκδόσεως τοῦ Αἰσχύλου βλ. R. D. Dawe, *Mnemosyne*, Ser. IV, 14 (1961), 110 κ.έ.

θηκαν ἀμέσως ἀπὸ τὸν Turnebus¹ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του τὸ 1552, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Vettori.² Ἐξέδωσε, μετέφρασε καὶ σχολίασε τὴν *Ποιητικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη (1548). Ὑπερηφανευόταν ἐπειδὴ πρῶτος αὐτὸς τύπωσε τὸ 1554 τὴν πραγματεία *Περὶ ὕψους* ποῦ ἀποδιδόταν ὡς τὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα στὸν Διονύσιο Λογγίνο, καὶ ποῦ ἀνατυπώθηκε πολλὲς φορές, μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Boileau (1674), καὶ συζητήθηκε μὲ πάθος ἰδιαιτέρα στὴν Γαλλία.³ Μετὰ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα δημοσίευσε μίαν πραγματεία γιὰ τὶς ἀρχές τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, *Disputatio de arte critica corrigendi antiquorum libros* (1557),⁴ στὴν ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ὁ κριτικὸς πρέπει νὰ ἔχη «*iudicium magnum*» (ὅπως εἶχε ἀπαιτήσει ὁ ὀπαδὸς τοῦ Ἑράσμου Beatus Rhenanus),⁵ ἰδίως ὅταν τὰ χειρόγραφα δὲν μποροῦν νὰ τὸν βοηθήσουν, καθὼς ἐπίσης καὶ «*antiquitatis totius notionem*». Δίνοντας διαρκῶς ἔμφαση σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συμφωνεῖ μὲ τὸν J.J. Scaliger⁶ ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ τὸν εἶχε ἀκόμα γνωρίσει. Ὑπῆρξε μᾶλλον ἀτυχῆς στὴ φιλονεικία του μὲ τὸν Carlo Sigonio ἀπὸ τὸ 1548 καὶ πέρα σχετικὰ μὲ τὴν ρωμαϊκὴ χρονολόγηση καὶ τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχαιότητες. Γιατὶ ὁ Sigonio⁷ σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἦταν ἀνώτερος ἀπ' ὅλους τοὺς προγενέστερους ἀπὸ τὸν Glareanus ὡς τὸν Robortello, καὶ οἱ ἀπόψεις του ἂν καὶ πολὺ πιὸ μετριοπαθεῖς, ἔμοιαζαν μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ J.J. Scaliger γιὰ τὴν ἑλληνικὴ χρονολόγηση. Ὁ Sigonio περιορίστηκε στὴ συγγραφή σοφῶν βιβλίων. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του φιλολόγους τῆς Γαλλίας καὶ Ὀλλανδίας, δὲν ἔγινε οὔτε δάσκαλος οὔτε δραστήριος πολιτικὸς.

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ὀλλανδία,⁸ βρίσκουμε τὸ θέμα τῆς *Disputatio de arte critica*⁹ τοῦ Robortello νὰ τὸ πραγματεύεται πάλι ὁ Gerard John Vossius (1577-1649)¹⁰ καὶ ἀργότερα ὁ Jean Le Clerc (1657-1736).¹¹ Ἐνῶ ὁ Vossius ἀποδεικνύεται στὸ ἔργο του *Aristarchus sive de arte grammatica* (1635 καὶ ἀργότερα) καὶ στὰ βιβλία του γιὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ λατίνους ἱστορι-

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 129.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 157.

³ Βλ. Sandys II 482 κ.έ. στὴ λέξη Longinus. Βλ. καὶ Jules Brody, *Boileau and Longinus* (1958).

⁴ Ὁ A. Bernardini e Gaetano Righi, *Il concetto di filologia e di cultura classica* (2η ἐκδ. 1953) σελ. 46 κ.έ. δίνουν ὀρθὴ ἐκτίμηση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 98.

⁶ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 136.

⁷ Πρβλ. C. Sigonii *Opera*. . . cum notis. . . et ejusdem vita a L.A. Muratorio. . . conscripta (6 τόμοι, 1732-37).

⁸ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 150, ὅπου διακόψαμε καὶ πραγματευθήκαμε τὴ φιλολογία στὴ Γαλλία καὶ Ἰταλία.

⁹ Βλ. ἀνωτέρω.

¹⁰ Bernardini (ἀνωτέρω σημ. 4) σελ. 107-13.

¹¹ Αὐτόθι σελ. 129-46 καὶ S. Timparano, *La genesi del metodo del Lachmann* (1963) σελ. 1 σημ. 1 καὶ *passim*.

κούς (1624 και 1627) κυρίως έρανιστής, ο Le Clerc στην *Ars Critica* (1697 και μεταγενέστερες εκδόσεις) αποκαλύπτει ένα δξύ μυαλό, ένημερωμένο στην κριτική μέθοδο και ικανό να την εφαρμόζει, όπως το απέδειξε σε διάφορες εκδόσεις 'Ελλήνων κλασικῶν. Δέν μᾶς εκπλήττει τὸ γεγονός ἀν θυμηθοῦμε, ὅτι αὐτὸς πραγματοποίησε τὴν ὀριστική ἐκδοση τῶν ἔργων τοῦ 'Εράσμου σὲ δέκα τόμους¹ πὸν μέχρι σήμερα δέν ἔχει ξεπερασθῆ.

Εἶπαμε² ὅτι ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ τῆς φιλολογίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βιβλίον. "Ὅταν ἡ τυπογραφία εἰσήχθη στὴν 'Ιταλία τὸ 1465,³ ἐκεῖ τυπώθηκαν τὰ πρῶτα κείμενα 'Ελλήνων καὶ Λατίνων καθὼς καὶ βιβλία ἀναφερόμενα στοὺς κλασσικούς. Μεγάλοι ἐκδοτικοὶ οἴκοι ἰδρύθηκαν στὴν 'Ιταλία,⁴ καὶ στὴν ὠρα τους στὴν 'Ελβετία⁵ καὶ τὴν Γαλλία.⁶ Τώρα πῆραν σειρὰ οἱ Κάτω Χῶρες, ὅταν ἰδρύθηκε τὸ 1550 στὴν 'Αμβέρσα τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Christopher Plantin. Τὸ τυπογραφεῖο κληρονόμησε ὁ Moretus καὶ ἐξαικολούθησε νὰ ἀκμάζει ὡς ὅτου παραχωρήθηκε στὴν πόλη τῆς 'Αμβέρσας τὸ 1876 καὶ διατηρήθηκε ὡς Μουσεῖο τυπογραφίας (Plantin-Moretus-Museum).⁷ 'Η ἄλλη μεγάλη ὀλλανδικὴ οἰκογένεια τυπογράφων ἦταν οἱ Elzevier στὸ Leyden καὶ στὸ 'Αμστερνταμ (1580-1712).⁸ 'Αφοῦ ἡ φιλολογία στὶς Κάτω Χῶρες εἶχε μεγάλη τάση πρὸς τὴν «πολυῖστορία», τοὺς ἦταν ἀναγκαῖα μιά δική τους δραστήρια τυπογραφικὴ βιομηχανία.

Πολλοὶ κλασσικοὶ φιλόλογοι πὸν ζοῦσαν καὶ δούλευαν στὶς Κάτω Χῶρες εἶχαν γεννηθῆ στὴν Γερμανία ἢ ἦταν γερμανικῆς καταγωγῆς. 'Ανῆκαν στὴν ὀλλανδικὴ φιλολογία καὶ ἀποτελοῦσαν συνδετικὸ κρίκο μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν, ἀλλὰ δέν μποροῦσαν νὰ ὀνομάζωνται «'Ολλανδοί». 'Απὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὁ Janus Gruter⁹ πὸν γεννήθηκε στὴν 'Αμβέρσα τὸ 1560, ἦταν γιὸς τοῦ δημάρχου καὶ μιᾶς ἐξαιρετικῆς μορφωμένης 'Αγγλίδας. 'Αφοῦ ἔζησε ἀρκετὰ χρόνια στὸ Καϊμπριτζ καὶ στὸ Leyden πέρασε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν Γερμανία, ὅπου ἀπέθανε τὸ 1627 κοντὰ στὴ Heidelberg. 'Εκεῖ εἶχε διορισθῆ τὸ 1602 βιβλιοθηκᾶριος, μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ *Corpus inscriptionum antiquarum* μετὰ τὴν ἀνεκτίμητὴ βοήθεια τοῦ Scaliger.¹⁰ 'Η πὸν καταθλιπτικὴ ἐμπειρία του ὡς βιβλιοθηκᾶριος ἦταν ὅταν τὸ 1623 μεγάλος ἀριθμὸς τῶν παλα-

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 83 σημ. 1.

² 'Ιστορία [I] 19.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 58.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 66.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 97.

⁶ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 124 κ.έ.

⁷ Colin Clair, *Christopher Plantin* (1960) μετὰ βιβλιογραφία καὶ πίνακες.

⁸ David W. Davies, *The World of the Elzeviers* (1954). 'Η κυριώτερη ἐκθεση γιὰ τὸ ἔργο τους ἔγινε ἀπὸ τὸν A. Willems, *Les Elzevier* (1880, ἀνατ. 1962).

⁹ G. Smend, *Jan Gruter* (Bonn 1939). L. Forster, *Janus Gruter's English Years* (1967) μετὰ γενικὴ βιβλιογραφία.

¹⁰ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 134.

τινῶν χειρογράφων δωρήθηκαν ἀπὸ τὸν Μαξιμιλιανὸ τῆς Βαυαρίας στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ. Ἄρκετὰ ἀπ' αὐτά, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ μοναδικὸς Παλατινὸς κῶδιξ τῆς *Anthologia Graeca*, ξαναγύρισαν στὴ Heidelberg· ἄλλα στάλθηκαν στὸ Παρίσι.¹ Ὁ Gruter ἦταν κι ὁ ἕδιος ποιητῆς² καὶ ἔγραψε ἑκατοντάδες κομψὰ σονέττα στὴν ὀλλανδικὴ γλῶσσα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ ἦταν μεταφράσεις ἀπὸ τὸν Ὁράτιο καὶ ἄλλους λατίνους ποιητές. Ὡς φιλόλογος ἐξέδωσε ἀρκετοὺς λατίνους πεζογράφους, κυρίως ἱστορικοὺς, συχνὰ ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνοντας τὰ συσσωρευμένα σχόλια προγενέστερων ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων, ὅπως ἔκαμε π.χ. στὴν ἔκδοση τοῦ Λιβίου. Ἡ ἀναντίρρηση, ἀν καὶ μέτρια, προσφορά του στὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη ὑπῆρξε ἢ διαίρεση τῶν βιβλίων τοῦ Λιβίου σὲ κεφάλαια,³ πού ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ ὄλους, καὶ ἡ ἀναγνώριση σ' ἓνα παλατινὸ χειρόγραφο ἑνὸς εἰδικοῦ χαρακτήρα γραφῆς, πού σήμερα ὀνομάζεται γραφὴ τοῦ Benevento.⁴ Γιὰ τὴν ἀπεριόριστη παραγωγικότητά του καὶ τὸ διεθνισμό του ἀποτελεῖ μιὰν πραγματικὰ χαρακτηριστικὴ φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς του.

«Ἡ βαθμιαία ἐπίδραση τῆς νέας φιλολογικῆς ἐπιστῆμης τῆς Γαλλίας»⁵ στὴν φιλολογικὴ ἐπιστῆμη τῆς Γερμανίας καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν ἀπετέλεσε γεγονὸς ἀποφασιστικὸς. Ὁ Μελάγχθων ἦταν ἕξοχος δάσκαλος, ὅπως εἴπαμε, καὶ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς φίλους καὶ μαθητῆς του τουλάχιστον δύο ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν: ὁ Joachim Camerarius (1500-74) καὶ ὁ Hieronymus Wolf (1516-80). Ἦταν διακεκριμένοι δάσκαλοι καὶ ἐπικεφαλῆς τῶν νεοϊδρυμένων προτεσταντικῶν σχολῶν στὴ Νυρεμβέργη καὶ τὸ Augsburg ἀντιστοίχως, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ἦταν ἐπίσης φιλόλογοι ἀνώτεροι ἀπὸ τὸν Μελάγχθωνα καὶ μεγάλοι ἐκδότες. Ἡ ἔκδοση τοῦ Camerarius⁶ τῆς *Τετραβίβλου* τοῦ Πτολεμαίου, ἑνὸς πολὺ σημαντικοῦ ἀστρολογικοῦ ἔργου, μὲ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Μελάγχθωνος, δὲν ἔχει ἀκόμα τελειῶς ξεπερασθῆ. Τὸ 1538 ὁ Camerarius καὶ ὁ Grynaeus πραγματοποίησαν τὴν πρώτη ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ ἀστρονομικοῦ ἔργου τοῦ Πτολεμαίου, *Μεγάλῃ σύνταξις, ἡ Ἀλμαγέστη*.⁷ Στὴν μακριὰ σειρὰ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κειμένων του ξεχωρίζει ὁ Πλαῦτος του τὸ 1552, γιὰ τὸν ὁποῖο μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσῃ δύο νέα χειρόγραφα, τοὺς παλατινοὺς κώδικες Β (Codex Vetus Camerarii) καὶ C (Codex alter Camerarii decurtatus). Ὁ Nicolò di Cusa εἶχε ἤδη φέρει ἓνα χειρόγραφο μὲ δώδεκα νέες

¹ Βλέπε Call. II σελ. XCII κ.έ. καὶ γενικὰ στὸ *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, 2. Aufl. III I (1955) 576 κ.έ. καὶ 621 κ.έ.

² Βλ. εἰδικώτερα τὸν Forster (ἀνωτέρω σελ. 160 σημ. 9) 64 κ.έ.

³ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 126 γιὰ τὴ διαίρεση τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου σὲ κεφάλαια καὶ στίχους.

⁴ Βλ. E. A. Lowe, *The Beneventan Script* (Oxford 1914).

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 110.

⁶ F. Stählin, «Camerarius» *Neue Deutsche Biographie* τόμ. 3 (1957) 104 κ.έ.

⁷ Γιὰ τὸν Regiomontanus καὶ τὸν Βησσαρίωνα βλ. ἀνωτέρω, σελ. 44 σημ. 3.

κωμωδίες στην Ρώμη (Vat. D) από το 1429,¹ αλλά μόνον τώρα, χάρη στὸν Codex B, ἦταν πλήρες τὸ κείμενο ὄλων τῶν κωμωδιῶν ποὺ διασώθηκαν. Ὁ Camerarius εἶχε πολὺ πλατεῖα γνώση τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ποὺ συγγένευε μὲ τὸ σοφὸ ἐγκυκλοπαιδισμό τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα, ἦταν ὅμως ἀκόμα πιὸ καλλιεργημένος, συμπαθητικὸς καὶ ἀνθρώπινος. Ὅλα τὰ σωζόμενα χειρόγραφα καὶ οἱ ἐπιστολές του βρίσκονται, ὅπως τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ Piero Vettori, στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βαυαρίας, τὴν «Camerariana».²

Ὁ Hieronymus Wolf ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ τοῦ Camerarius καὶ τοῦ Μελάγχθονος.³ Γεννημένος στὸ Oettingen, ἄφησε στοὺς μεταγενεστέρους μιὰ ζοφερὴ ἔκθεση τῆς ζωῆς του· αὐτὸ ἐκτιμήθηκε ἀπὸ ἓνα ἄλλο σπουδαῖο καὶ ἐξ Ἰσου δυστυχεῖ φιλόλογο, τὸν J.J. Reiske, ὁ ὁποῖος τὴν τύπωσε, ὅπως ἀρμοζε, στὴν ἔκδοσή του τῶν *Oratores Graeci*,⁴ γιὰ τὸ Wolf ὑπῆρξε ὁ πιὸ φημισμένος ἐκδότης καὶ μεταφραστὴς τῶν Ἀττικῶν ρητόρων. Ὁ Ἰσοκράτης του δημοσιεύθηκε τὸ 1548, ὁ Δημοσθένης τὸ 1549, καὶ ἡ ὀριστικὴ ἔκδοση τοῦ 1572 σὲ ἕξι τόμους μὲ σχόλια καὶ σημειώσεις θεωρήθηκε θεμελιώδης ἐπὶ δύο καὶ περισσότερους αἰῶνες. Ὁ Codex Augustanus (A, καὶ τώρα Monacensis graec. 485) ὑπῆρξε τὸ εὐνοούμενο χειρόγραφο τοῦ Wolf, πολὺ φυσικὸ, ἀν λάβωμε ὑπόψην ὅτι στὸ Augsburg ὁ Wolf, ὕστερα ἀπὸ ἀνήσυχες γιὰ χρόνια περιπλανήσεις, βρῆκε θέση γιὰ μόνιμη κατοικία, στὴν ἀρχὴ ὡς γραμματεὺς καὶ βιβλιοθηκᾶριος (1551-7)⁵ τοῦ Johann Jacob Fugger, καὶ ἔπειτα ὡς διευθυντὴς τῆς σχολῆς τῆς ἀγίας Ἄννας καὶ διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης τῆς πόλεως (1557-80). Θὰ εἶχε προτιμήσει γιὰ τὶς ἑλληνικὲς μελέτες του τὸ Παρίσι, ὅπου τότε ἀκριβῶς οἱ μελέτες αὐτὲς εἶχαν φθάσει στὸ κορύφωμά τους, ἀν σὰν αἰρετικὸς ποὺ ἦταν δὲν φοβόταν πῶς θὰ τὸν καταδίωκε ἡ Σορβόννη. Στὸ Augsburg,⁶ ὅμως, ὁ πλούσιος ἐμπορικὸς οἶκος τῶν Fugger εἶχε κτίσει μιὰν ἀξιόλογη βι-

¹ F. Ritschl, *Opuscula philologica* II (1868) 5 κ.έ. Γιὰ τὸν Νικόλαο Κουζάνο (ποὺ ὀνομάζεται καὶ Nicolaus Treverensis), γραμματέα τοῦ καρδινάλιου Ὁρσίνι ὡς ἐρευνητὴ καὶ συλλέκτη κλασικῶν χειρογράφων βλ. Frank Baron, «Plautus und die deutschen Frühhumanisten», *Studia humanitatis Ernesto Grassi zum 70. Geburtstag* (Humanistische Bibliothek, Abhandlungen und Texte, Reihe I: Abhandlungen, vol. 16 [1973] σελ. 89-101.

² Clm 10351-14431. Πρβλ. K. Halm, *Über die handschriftliche Sammlung der Camerarii und ihre Schicksale* (1873).

³ G.C. Mezger, *Memoria Hieronymi Wolfii* (1862). H.-G. Beck, «Hieronymus Wolf», *Lebensbilder aus dem bayerischen Schwaben* 9 (1966) 169-93, Πρβλ. «Augsburger Humanisten und Philologen», *Gymnasium* 71 (1964) 201 κ.έ., Ἄριθμὸς βιβλίων, ποὺ ἀνῆκαν κάποτε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Hieronymus Wolf, ἀναγνωρίσθηκαν τελευταῖα ἀπὸ τὸν Heinz Dollinger (1973), ὁ ὁποῖος θὰ δημοσιεύσει ἓνα ἄρθρο γι' αὐτά.

⁴ *Oratores Graeci*, ed. J.J. Reiske VIII (1773) 772-876.

⁵ Paul Lehmann, *Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken* (1956) 31 κ.έ.

⁶ Ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς ἐπισκέπτες του ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἦταν ὁ Roger Ascham, βλ. κατωτέρω, σελ. 165.

βλιοθήκη τῶν κλασσικῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, ὄχι χωρὶς τὴν συμπαράσταση τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου ἀπὸ τὸ Παρίσι, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν μόνον μεγάλος φιλόλογος καὶ τυπογράφος, ἀλλὰ καὶ συλλέκτης βιβλίων.¹ Τὸ 1571 τὰ πρῶτα τυπωμένα βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα (180 περίπου ἑλληνικὰ καὶ πολλὰ ἑβραϊκὰ) ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὸν δούκα Ἀλβέρτο τῆς Βαυαρίας γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἀνακτόρου του στὸ Μόναχο, καὶ πάνω ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα ἀνακαλύφθηκε² ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς ἀπ' αὐτὰ εἶχαν ἀκόμα τὶς ἐνδείξεις τῆς θέσεώς τους στὰ ράφια ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χέρι τοῦ Wolf, ἔτσι ὥστε μποροῦσε νὰ ἀνασυσταθῆ ἡ ἀρχικὴ ἐπιβλητικὴ βιβλιοθήκη τῶν Fugger. Ὡς ἐκδότης ὁ Wolf πῆγε πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τοὺς ἀττικοὺς ρήτορες. Τὸ 1557 ἄρχισε ἓνα γιγαντιαῖο ἔργο μὲ τὴ δημοσίευση τῶν πρῶτων ἐκδόσεων τοῦ Ἰωάννου Ζωναρά, τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καὶ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά τμήματος ἑνὸς «*integrum Byzantinae historiae corpus*».³ Ὑπῆρξε πραγματικὰ ὁ θεμελιωτὴς τῆς νεώτερης Βυζαντινῆς φιλολογίας.

Ὁ σύγχρονός του Wilhelm Holtzmann (Xylander, 1532-76), ποὺ γεννήθηκε στὸ Augsburg, καὶ ἦταν καθηγητὴς καὶ βιβλιοθηκάριος στὴν Χαϊδελβέργη ἀπὸ τὸ 1558, ἐξέδωσε καὶ κλασσικοὺς καὶ βυζαντινοὺς πεζογράφους.⁴ Εἶναι περισσότερο γνωστὸς ὡς μεταφραστὴς καὶ ἐκδότης τοῦ Πλουτάρχου (ἑλληνικὸ κείμενο 1572), ἐπειδὴ οἱ ἀριθμοὶ τῶν σελίδων τῆς ἐκτυπώσεως τῆς ἐκδόσεώς του τὸ 1599 ἀκόμα χρησιμοποιοῦνται στὶς παραπομπὲς τῶν Ἑθικῶν. Πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ μετάφραση τοῦ Amyot ἔκαμε τὸν Πλούταρχο Γάλλο κλασσικό.⁵

Ἕνας ἱκανὸς καὶ ἐργατικὸς φιλόλογος, ὁ Friedrich Sylburg (1536-96) συμπλήρωσε τὴν ἐκδοση τοῦ Παυσανία (1583) τοῦ βραχύβιου Xylander καὶ ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴν ἔκαμε μιὰ σειρὰ δικῶν του ἐκδόσεων. Ἐνῶ ἐργαζόταν τόσο σὰν διορθωτὴς τῶν μεγάλων τυπογραφικῶν καὶ ἐκδοτικῶν οἴκων Wechel τῆς Φραγκφούρτης καὶ Commelinus τῆς Χαϊδελβέργης ὅσο καὶ σὰν ὑποβιβλιοθηκάριος στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χαϊδελβέργης, κατῶρθωσε νὰ δημοσιεύσῃ Ἑλληνες

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 126 κ.έ. Πρβλ. P. Lehmann (ἀνωτέρω σελ. 162 σημ. 5) σελ. 81 κ.έ. καὶ *passim*.

² Otto Hartig, «Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V und J.J. Fugger», «*Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-philol. u. hist. Klasse XXVIII* 3 (1917).

³ F. Husner, Die editio princeps des «Corpus historiae Byzantinae», *Festschrift Karl Schwarzer* (1949) σελ. 143 κ.έ.

⁴ Γιὰ τὸν Πλούταρχο τοῦ Xylander βλ. τὸν Sturel (ἀνωτέρω, σελ. 131 σημ. 2) σελ. 440 κ.έ. καὶ Aulotte (αὐτόθι) σελ. 31-4. Ἡ *editio princeps* τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (1559) εἶναι ἔργο τοῦ Conrad Gesner, ὄχι τοῦ Xylander, ὅπως γράφει λαθασμένα ὁ Sandys II 270 καὶ ἄλλοι, βλ. Marc. Aurel. ἐκδ. Farquharson I (1944) XXII κ.έ.

⁵ Ὅλες οἱ μεταφράσεις τοῦ Πλουτάρχου στὶς νεώτερες γλώσσες χρεωστοῦν πολλὰ στὴν πανάρχαια λατινικὴ μετάφραση τοῦ Bruni (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 34).

καὶ λατίνους κλασσικούς καὶ πατερικὰ κείμενα μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ ἐπιτυχία.¹

Ὁ Xylander ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Wolf ὡς ἐκδότης βυζαντινῶν συγγραφέων πρὸς συγκρατημένα ὅμως, περιοριζόμενος στὸν Κεδρηνὸ καὶ στὸν Ψελλό. Ἄλλὰ ὁ μαθητὴς τοῦ Wolf David Hoeschel (1556-1617),² διευθυντὴς τῆς σχολῆς τῆς Ἀγίας Ἄννας ἀπὸ τὸ 1593, ὑπῆρξε περισσότερο παραγωγικός. Ἡ πρώτη του ἐκδοση τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου (1601), βασισμένη σὲ τέσσερα καλὰ χειρόγραφα, διέσωσε τὰ μοναδικὰ ἀποσπάσματα πού εἶχε συναθροίσει ὁ πατριάρχης αὐτὸς ἀπὸ 280 ἑλληνικὰ ἔργα πού κατόπιν χάθηκαν. Εἶχε τὴν ἐξαιρετικὴ τύχη νὰ βοηθηθῆ ἀπὸ τὸν J.J. Scaliger μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκες, ὄχι μόνον γιὰ τὸν Φωτιό του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πρῶτες του ἐκδόσεις τοῦ Προκοπίου (1607) καὶ τοῦ Φρυνίχου (1601). Ἡ ἰδρυση ἑνὸς ἐκδοτικοῦ οἴκου γι' αὐτὲς καὶ γι' ἄλλες ἐκδόσεις χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Welser. Ὁ πρὸς μορφωμένος ἀπ' αὐτούς, ὁ Marcus Welser πού εἶχε ἀλληλογραφία μὲ τὸν Scaliger καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Muretus στὴν Ρώμη, δημοσίευσε στὴν Ἀμβέρσα τὸ 1598 ἕνα μέρος τουλάχιστον ἀπὸ τὸ Ρωμαϊκὸ *itinerarium* πού ἀνεκάλυψε ὁ Celtis.³ Ὁ χάρτης αὐτὸς ὀνομάσθηκε τελικὰ *Tabula Peutingeriana* στὴν ἐκδοση τοῦ 1618, ὀνομασία ὄχι πολὺ ταιριαστὴ, ἀλλὰ πού ἔγινε γενικὰ δεκτὴ. Μὲ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια τῶν Fugger ἰδρύθηκε τὸ 1582 ἕνα Ἰησοῦτικὸ Κολλέγιο, τοῦ ὁποῦ ὁ πρὸς διαπρεπῆς ἐκπρόσωπος ἦταν ὁ Jacobus Pontanus, ὄχι μόνον κομψὸς στυλίστας στὰ λατινικά, ἀλλὰ, ὅπως καὶ οἱ συνάδελφοί του τῆς Προτεσταντικῆς σχολῆς τῆς Ἀγίας Ἄννας, ἐκδότης βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ θεολογικῶν ἔργων.

Εἶναι προφανὲς ἀπὸ τὸν σύντομο αὐτὸν κατάλογο ὀνομάτων ὅτι δὲν ὑπῆρχαν πλέον Γερμανοὶ φιλόλογοι μὲ εὐρωπαϊκὴ φήμη.⁴ Ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη ἐπιζοῦσε ἀθόρυβα σὲ σχολεῖα καὶ πανεπιστήμια, σὲ ἐκδοτικούς οἴκους καὶ βιβλιοθήκες.⁵ Μειώθηκε, ἀλλὰ ἐπέζησε, καὶ οὔτε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τριακονταετοῦς Πολέμου δὲν ἀντιμετώπισε τέτοια θανάσιμη κρίση σὰν ἐκεῖνη πού εἶχε σημειωθῆ κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος.

¹ Ἐκπληκτικὰ ἐνημερωμένη εἶναι ἡ διαπραγμάτευση γιὰ τὸν Sylburg στὴν κριτικὴ τοῦ B.A. Müller γιὰ τὸ ἔργο τοῦ W. Kroll, *Geschichte der klass. Philologie* (2η ἔκδ. 1919), *Philolog. Wochenschrift* 46 (1926) σελ. 1164 κ.ἑ. Βλ. καὶ K. Preisendanz, «Aus F. Sylburgs Heidelberger Zeit», *Neue Heidelberger Jahrbücher*, N. F. (1937) σελ. 55-77.

² «Augsburger Humanisten und Philologen», *Gymnasium* 71 (1964) 203 κ.ἑ.

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 75.

⁴ Μερικοὶ μετανάστευσαν στὴν Ὀλλανδία, ὅπου ἤλπιζαν νὰ βροῦν εἰρήνη καὶ καλύτερες συνθῆκες γιὰ φιλολογικὴ ἐργασία.

⁵ Γιὰ λεπτομέρειες βλ. C. Bursian, *Geschichte der classischen Philologie in Deutschland* (1883) σελ. 219-356.

Ο RICHARD BENTLEY ΚΑΙ Η ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ

Στὴν ἐπισκόπηση τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα βρήκαμε ὅτι ἡ χαρακτηρι-
στικὴ εἰκόνα στὶς περισσότερες χῶρες τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης ἦταν ἡ εἰκόνα
σοφῶν ἱκανοποιημένων ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους, ποὺ γέμιζαν τεράστιους τόμους μὲ
συγκεντρωμένο ἀρχαιογνωστικὸ ὕλικὸ καὶ ξανατύπωναν τὶς συσσωρευμένες
σημειώσεις τῶν δύο τελευταίων αἰῶνων στὶς ἐκδόσεις κειμένων ποὺ ἔκαναν.
Ἐπῆρχαν ἐπίσης καὶ ἀτομικὲς περιπτώσεις φιλολόγων ποὺ δούλευαν ἀργὰ γιὰ
τὸν ἑαυτὸ τους στὶς γραμμὲς τῆς παραδόσεως. Ἄλλὰ ποτὲ στὴν ἱστορία μας
δὲν ὑπῆρχε τόσο ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη μιᾶς κριτικῆς ποὺ νὰ κεντρίζῃ ὅσο αὐτὴ
τὴ στιγμὴ καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ στιγμὴ παρουσιάσθηκε στὴν Ἀγγλία ἡ κρι-
τικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Bentley.

Ὁ Richard Bentley (1662-1742) ἦταν τὸ τελευταῖο δημιούργημα τοῦ
δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα. Ἡ κλασσικὴ φιλολογία δὲν ἦταν τίποτε τὸ νέο στὴν
Ἀγγλία. Σχεδὸν σὲ κάθε κεφάλαιο, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Poggio καὶ μετὰ, εἶχαμε
τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσωμε τὴ σχέση τῶν κλασσικῶν σπουδῶν στὴν Ἀγγλία μὲ
τὶς σπουδὲς στὶς προπορευόμενες χῶρες τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης.¹ Ἀλλὰ ποτὲ
προηγουμένως δὲν εἶχαν φθάσει στὸ ὕψιστο ἐπίπεδο. Στὴν μεγαλύτερη ἀκμὴ
τους βρισκόνταν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐράσμου. Κι αὐτὸ ὄχι ἐπειδὴ ὁ κύκλος
τῶν εὐγενῶν Βρετανῶν φίλων του εἶχε σχηματίσει μιὰ ομάδα ἀπὸ ἐργατικούς
φιλολόγους σὰν αὐτοὺς ποὺ συναντήσαμε σὲ ἄλλα μέρη, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἀπλού-
στατο λόγο ὅτι ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια, οἱ εὐγενεῖς καὶ ὁ κλῆρος παρέμειναν πι-
στοὶ στὴν χριστιανο-ουμανιστικὴ παράδοση ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ χωρισμὸ ἀπὸ
τὴν Ρώμη. Ἡ γενικὴ κλασσικὴ παιδεία εἶχε προωθηθῆ, καὶ ὁ Roger Ascham
(1515-68)² στὸ ἔργο του *Schoolmaster* μᾶς διαφωτίζει γιὰ τὸ πῶς ἤκμασε,
ἰδιαίτερα στὸ Καϊμπριτζ. Μᾶς λέει πῶς βρῆκε τὴ λαίδη Jane Gray νὰ μελετᾷ
καὶ νὰ ἀπολαμβάνῃ τὸν Πλάτωνα. Ὡς ἰδιαίτερος παιδαγωγὸς τῆς Ἐλισάβετ,
πρὶν γίνῃ ἀλλὰ καὶ ἀφοῦ ἔγινε βασίλισσα, ὁ Ascham εἶχε μελετήσῃ μαζί της

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 72 κ.έ. (Poggio, Enea Silvio), 77 (Th. Linacre), 84 (Colet),
85 (Ἐρασμος), 92 (Th. More).

² R. Ascham, *English Works (Toxophilus; Report of the Affairs and State of Germa-
ny; The Schoolmaster)* ἔκδ. William Aldis Wright (1904, ἀνατ. 1970). Περὶ ἐπίσης
M. L. Clarke, *Classical Education in Britain, 1500-1900* (1959).

τὸν Σοφοκλῆ, τὸν Ἰσοκράτη, καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη στὰ ἑλληνικά. Ἦταν μεγάλος ταξιδευτής, κι ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια στὴν Γερμανία στὸ Augsburg μὲ τὸν Hieronymus Wolf.¹ Στὴν Ἰταλία δὴμος βρῆκε τὸν οὐμανισμό νὰ παρακμάζη.

Ἐνα τεράστιο ἀπόθεμα μεταφράσεων² ἄρχισε νὰ συσσωρεύεται, πλουτίζοντας τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ λογοτεχνία. Ὁ George Buchanan καὶ ἄλλοι ἔγραψαν στὰ λατινικὰ καλύτερα ποιήματα ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸ δεύτερο ἡμῖσι τοῦ δέκατου ἔκτου αἰώνα. Μιὰ σειρὰ ἐπίσης φιλολόγων μὲ τὴν αὐστηρὴ σημασία τοῦ ὄρου ἐμφανίστηκε ἀκριβῶς μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τῆς Ἑλισάβετ. Ὁ Henry Savile, κοσμήτωρ τοῦ Eton καὶ πρύτανης τοῦ Merton College τῆς Ὁξφόρδης ὡς τὸ 1622, πού φιλοξένησε τὸν Casaubon, πραγματοποίησε τὴν βασικὴ ἔκδοση τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου σὲ ὀκτῶ θαυμάσιους τόμους in folio. Ἐνέπνευσε τὴν ἐπόμενη γενεά, ἀπὸ τὴν ὁποία μπορούμε νὰ ἀναφέρουμε τοὺς John Selden,³ John Hales, καὶ Thomas Gataker,⁴ καὶ κατὰ τὸ δεύτερο ἡμῖσι τοῦ δέκατου ἑβδομου αἰώνα τὸν John Pearson,⁵ ἐπίσκοπο τοῦ Chester, τὸν Thomas Stanley,⁶ ἐκδότη τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἀντίπαλο τοῦ Bentley στὴν ἔκδοση τοῦ Καλλιμάχου, τοὺς Gale, Potter καὶ Barnes. Ὅλοι αὐτοὶ εἶναι φιλόλογοι μὲ ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα, ἰδιαίτερα στὰ ἑλληνικά, καὶ ἴσοι, ἂν ὄχι ἀνώτεροι, τῶν συγχρόνων τους σὲ ὅλες τίς ἄλλες χώρες.

Τὸ ἰδιαίτερο δὴμος χαρακτηριστικὸ τῆς Ἀγγλίας ἦταν ἡ συνέχιση τοῦ χριστιανικοῦ πλατωνικοῦ οὐμανισμοῦ. Τὸ βλέπουμε στὴν ποίηση τοῦ Spenser καθὼς καὶ στὴ φιλοσοφία τῶν Πλατωνικῶν τοῦ Καϊμπριτζ. Ἀκολουθοῦν τὴν μέση ὁδὸ, ὅπως οἱ Ἀρμινιανοί⁷ στὴν Ὀλλανδία, μετριοπαθεῖς καὶ ἀνεκτικοί, ἀντίθετοι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸν πουριτανικὸ φανατισμό, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο στὸ θεϊσμὸ καὶ τὴν ἐλεύθερη σκέψη. Οἱ καλύτεροι ἀπὸ τοὺς φιλολόγους πού ἀναφέραμε παραπάνω ἀκολουθοῦν αὐτὴ τὴν παράδοση: Ὁ John Selden, π.χ. στὸ ἔργο του «Συζητήσεις τοῦ τραπέζιου», ἀπεδείκνυε τὴν εὐγενῆ ἀνωτερότητα τῆς κλασσικῆς παιδείας, καὶ ὁ John Hales ἐμπότιζε ἀκόμα καὶ ὄσους ἀνοίγαν μαζὶ του θεολογικὲς διαμάχες μὲ τὴ γοητεία καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ του. Ἄν ἐκ πρώτης ὄψεως προκαλεῖ ἐκπληξῆ, εἶναι ἀρκετὰ λογικὸ τὸ ὅτι κατὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἑβδομου αἰώνα οἱ ἰσχυρότεροι ὑπερασπιστὲς τῆς κλασσικῆς, ὅπως καὶ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν θεϊστῶν καὶ τῶν ἐλεύθερων

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 162.

² Sandys II 239 κ.έ.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 138.

⁴ Βλ. Marc. Aurel. ἔκδ. Farquharson (ἀνωτέρω, σελ. 163 σημ. 4) I σελ. XLV κ.έ. καὶ τὴν σωστὴ ἀξιολόγησιν τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος τοῦ Gataker (1652) ἀπὸ τὸν G. Zuntz στὸ *Journ. of Theol. Stud.* 47 (1946) 85.

⁵ Βλ. E. Fraenkel, *Aesch. Ag.* I, σελ. 78 κ.έ.

⁶ Βλ. κατωτέρω, σελ. 176. Πρβλ. Call. II, σελ. XLIV κ.έ. καὶ Ἱστορία [I] 160.2, 234-5.

⁷ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 144.

στοχαστῶν ἦταν τρεῖς Βρεταννοὶ καὶ Ἴρλανδοὶ κληρικοί, πολὺ διαφορετικοὶ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἀλλὰ ἐνωμένοι σ' αὐτὴν τὴν κοινὴ ὑπόθεση—ὁ πιδὸ μέγας σατιρικός, ὁ Swift, ὁ πιδὸ μέγας φιλόσοφος, ὁ Berkeley, καὶ ὁ πιδὸ μέγας κλασσικὸς φιλόλογος, ὁ Bentley.

Παρατηρήσαμε ὅτι ἄνθρωποι μὲ θρησκευτικὴ προσωπικότητα, ὅπως ὁ Scaliger, δὲν πραγματεύθηκαν ποτὲ τὴ σχέση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμον ὡς πρόβλημα. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸν Bentley. Μὲ τὴν ἀπόλυτη σταθερότητα μιᾶς μακροχρόνιας παραδόσεως ἀσπάσθηκε καὶ τὰ δύο τὸ ἴδιο καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὰ συγγράμματά του. "Ἐνα νέο χαρακτηριστικὸ¹ τῆς ἰδιοσυγκρασίας του ἦταν ἡ ἐπίδραση τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, ποὺ ἄρχισε τότε νὰ γίνεται κυριαρχικῆ. "Ἦταν πολὺ ἐνημερωμένος στὰ δημοσιεύματα τοῦ Νεύτωνος καὶ ἔγινε προσωπικὸς του φίλος, ὅπως θὰ δοῦμε.²

Ὁ Bentley, ποὺ γεννήθηκε τὸ 1662, ἔζησε ὀγδόντα χρόνια καὶ τὰ περισσότερα συγγράμματά του δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ 1700. Εἶχε ὅμως τὴν ἀπίστευτὴ ζωτικότητα τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰῶνα, καμιὰ φορά, ἴσως, σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ. Ἡ ἱκανότητα γιὰ ἀδιάκοπη μελέτη, ἡ ἀπεριόριστη σχεδὸν γνώση τῶν γλωσσῶν καὶ τοῦ θέματος ἦταν χαρακτηριστικὲς αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὴν ἴδια ὅμως ἐποχὴ διαπιστώνουμε μιὰ καινούργια ἐκλέπτυνση στὸ πνεῦμα, μιὰ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμη τῆς λογικῆς νὰ ἀναλύη καὶ νὰ κρίνη τὴν παράδοση καὶ νὰ βρῖσκη τὴν κανονικὴ τάξη στὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Αὐτὲς ἦταν τάσεις τῆς νέας ἐποχῆς.³ Ὁ Bentley ἀνήκει καὶ στὶς δύο περιόδους, κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ κάπως τὴν παράξενη καὶ ἀλλόκοτη ἀκόμα συμπεριφορὰ του. Ἄλλὰ πίσω ἀπὸ ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς δυσαρμονίες, ὑπῆρξε προσωπικότητα μὲ σταθερὴ αὐτοσυνειδησία.

Ὁ Bentley γεννήθηκε σὲ μιὰ μικρὴ πόλη τοῦ Yorkshire, τὸ Oulton κοντὰ στὸ Wakefield, διδάχθηκε τὰ λατινικὰ ἀπὸ τὴ μητέρα του, καὶ τὸν ἔστειλαν στὸ γυμνάσιον τοῦ Wakefield. Σὲ ἡλικία δεκατεσσάρων χρόνων μπῆκε στὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, στὸ Καϊμπριτζ, καὶ πῆρε τὸ πρῶτον τοῦ δίπλωμα στὰ δεκαοκτῶ του. Δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ πάρῃ θέσιν ἐσωτερικοῦ βοηθοῦ σ' αὐτὸ τὸ Κολλέγιο, ἐπειδὴ δύο ἄλλοι ἀπὸ τὸ Yorkshire εἶχαν ἤδη πάρει τέτοιες θέσεις. Γι' αὐτὸ, ἀφοῦ δούλεψε σὰν δάσκαλος στὸ Spalding School γιὰ ἓνα μικρὸ διάστημα, ἔγινε οἰκοδιδάσκαλος τοῦ γιου τοῦ πρωθυερέως τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Παύλου, Dr. Stillingfleet, καὶ ἔζησε ἕξι χρόνια στὸ Λονδίνο μὲ τὸν πρωθυερέα καὶ τὴν οἰκογένειά του. Ὁ Stillingfleet, εἶχε μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκας τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἐλεύθερη χρῆσις τῆς ἔβαλε τὸ σταθερὸ

¹ Γιὰ τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν φιλολογία στὴν Γαλλία βλ. ἀνωτέρω, σελ. 133 σημ. 1 (J. J. Scaliger καὶ Pierre de la Ramée).

² Κατωτέρω, σελ. 170.

³ Ἐφθασαν πολὺ πιδὸ μακριὰ ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμό τοῦ Valla (βλ., ἀνωτέρω, σελ. 48 καὶ 83 κ.έ.).

θεμέλιο τῆς πλατειᾶς μαθήσεως τοῦ Bentley στὰ κλασσικὰ γράμματα, τὴ θεολογία, τὴ φιλοσοφία καὶ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες. Τὸ 1690 ὁ Bentley χειροτονήθηκε κληρικός, ὁ Stillingfleet εἶχε γίνει ἐπίσκοπος¹ τοῦ Worcester, καὶ ὁ Bentley πῆγε μὲ τὸ μαθητὴ του στὸ Κολλέγιο Wadham στὴν Ὁξφόρδη. Χάρηκε ἀφάνταστα τοὺς θησαυροὺς τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης, ἡ ὁποία, ὅπως μᾶς εἶπαν,² τὸν ἔκαμε νὰ προτιμήσῃ τὴν Ὁξφόρδη ἀπὸ τὸ Καϊμπριτζ, καὶ κατέστησε δυνατὰ τὰ πρῶτα του φιλολογικὰ σχέδια. Κατὰ τὸ τέλος ὅμως τοῦ ἴδιου χρόνου ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ὁξφόρδη γιὰ νὰ ἐγκατασταθῇ στὴν ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Worcester. Ἀπὸ ἐδῶ, ἀπὸ τὸ Worcester, ἔγραψε τὴν *Epistula ad Millium*, δηλ. στὸν φίλο του Δρα John Mill, διευθυντὴ τοῦ St. Edmund Hall τῆς Ὁξφόρδης.³ Ἡ δημοσίευση αὐτῆς τῆς «ἐπιστολῆς» τὸ 1691 δημιούργησε τὴ φήμη του ὡς κλασσικοῦ φιλολόγου.

Τὸν ἐπόμενον χρόνο βρίσκουμε τὸν Bentley σὲ ἄλλον τομέα. Ὁ Robert Boyle, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες ἐπιστήμονες τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν πεποίθηση ὅτι λογικὴ καὶ θρησκεία μποροῦσαν νὰ συμφιλιωθοῦν, μόλις εἶχε πεθάνει καὶ ἄφησε πενήντα λίρες γιὰ τὸν ἱεροκέρυκα πού θὰ ἔγραφε ὀκτῶ κηρύγματα, στὰ ὁποῖα θὰ ὑποστηριζόταν ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐναντίον τῶν διαβόητων ἀπίστων, τόσο τῶν ἀθέων ὅσο καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ θεϊσμοῦ. Ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ κληροδοτήματος ὥρισε τὸν Bentley, πού ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μαρτίνου στὸ Λονδίνο ἐξεφώνησε τὶς «*Ὁμιλίαι τοῦ Boyle*», ἀπὸ τὸν Μάρτιο ὠς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1692, «Μιὰ ἀνασκευὴ τοῦ ἀθεϊσμοῦ», στὴν ὁποία προσπάθησε ἰδίως νὰ ἀποκαλύψῃ τὸν Thomas Hobbes σὰν ἄθεο μεταμφιεσμένο σὲ θεϊστή. Ὁ Bentley δὲν ἐπικαλέσθηκε ὡς θεολόγος τὴν αὐθεντία τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἀλλὰ, ὅπως ἔλεγε, «τοὺς μεγάλους τόμους τῆς ὄρατῆς φύσεως καὶ τοὺς αἰώνιους πίνακες τοῦ ὀρθοῦ λόγου». Στὶς τρεῖς τελευταῖες ὀμιλίαι ἀναφέρθηκε στὶς μεγάλες ἀνακαλύψεις τοῦ Νεύτωνος, πού εἶχαν δημοσιευθῇ στὸ ἔργο του *Principia* πρὶν πέντε χρόνια, καὶ τὶς χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς σοφοῦ καὶ παντοδύναμου δημιουργοῦ. Οἱ «*Ὁμιλίαι τοῦ Boyle*» προκάλεσαν τὶς περίφημες *Four letters from Sir Isaac Newton*.⁴ Ὁ Νεύτων εὐχαριστήθηκε πολὺ καὶ ἐπεδοκίμασε γενικῶς ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Bentley ἐπισημαίνοντας μόνο λίγα μαθηματικὰ σφάλματα. «Ὅλο τὸν Ben-

¹ Ὁ Bentley θὰ διασκέδαζε πολὺ ἂν μάθαινε πὼς θὰ τὸν παρουσίαζαν σὰν «τὸν πολὺ ὀρθόδοξο... μέλλοντα ἐπίσκοπο τοῦ Worcester» στὴν σύγχρονη ἀμερικανικὴ καὶ γερμανικὴ φιλολογία· βλέπε A. Kouyré, *From the Closed World to the Infinite Universe* (Baltimore, Md. 1957) σελ. 189, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτὸν ὁ F. Wagner, «Neue Diskussionen über Newtons Wissenschaftsbegriff», *Sitz. Ber. Bayer. Akad. der Wissenschaften, Philos.-histor. Klasse*, Jahrg. 1968, Heft 4, σελ. 14.

² Monk I 18 σημ. (κατωτέρω, σελ. 171 σημ. 6).

³ Ἡ *Epistula* ξανατυπώθηκε μὲ εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις τοῦ G. P. Goold (1962). A. Fox, *John Mill and Richard Bentley* (1954). Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 173 κ.έ.

⁴ R. Bentley, *Works* ἐκδ. A. Dyce III (1838, ἀνατ. 1966) 201 κ.έ.

iley μπορούμε νά τόν δοῦμε στίς «Ὅμιλίες τοῦ Boyle»: ¹ εἶναι ὁ τέλειος συζητητής πού δέν ἀπαγγέλλει χωρία τῶν Γραφῶν, ἀλλά ἀποδεικνύει τήν ἀποψή του μέ κατάλληλα ἐπιχειρήματα. Ἔχει ἐπίσης τήν ικανότητα νά ἀναπτύσσει ἐντυπωσιακή εὐγλωττία. Ἔτσι στόν ἐπίλογο τοῦ τελευταίου ἀπό τά ὀκτώ κηρύγματα ἔκαμε τήν παρακάτω σύγκριση: ²

«Ἀποδειξαμε προηγουμένως ³ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, πού ἀποτελεῖται ἀπό μιὰ ἀκατάληπτη ποικιλία μερῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅλα θαυμάσια προσαρμοσμένα στίς εἰδικές λειτουργίες τους καί στή διατήρηση τοῦ συνόλου, δέν εἶναι δυνατόν νά ἔχη πλασθῆ τυχαῖα, ὅπως δέν ἔχει πλασθῆ καί ἡ Αἰνειάδα τοῦ Βεργιλίου, οὔτε ὁποιοδήποτε ἄλλο μεγαλύτερο ποίημα μέ καλὸ γούστο καί σωστές ἀναλογίες μπορεῖ νά ἔχη συντεθῆ μέ τυχαίους συνδυασμούς γραμμάτων. Τώρα, γιὰ νά συνεχίσουμε αὐτὴ τὴ σύγκριση, ⁴ ὅπως εἶναι τελείως ἀδύνατο νά πιστέψουμε, ὅτι ἓνα τέτοιο ποίημα μπορεῖ νά εἶναι αἰώνιο καί ὅτι ἀντιγράφεται ἀπὸ τὸ ἓνα ἀντίτυπο στὸ ἄλλο χωρὶς νά ὑπάρχει συγγραφεὺς ἢ πρωτότυπο, ἔτσι εἶναι ἐξ ἴσου ἀπίστευτο καί ἀδύνατο τὸ οἰκοδόμημα τῶν ἀνθρώπινων σωμάτων, πού ἔχει τόσο ἐξαιρετικὴ καί θεῖα δεξιότηχία καί, ἂν μπορῶ νά πῶ, τόσο κοινὴ λογικὴ καί ἀληθινὴ σύνταξη καί ἁρμονικὰ μέτρα στή σύστασή του, νά ἔχη πολλαπλασιασθῆ καί μεταδοθῆ ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ χωρὶς νά ὑπάρχει ἓνας πρῶτος γονεὺς καί δημιουργός του. . .» ⁵

Τὸ ἐκπληκτικὸ σημεῖο στὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ εἶναι ὅτι γιὰ τὸν Bentley τὸ φυσικὸ παράδειγμα μιᾶς τέλειας τελεολογίας, μέ συνέπεια καί λογικὴ στὸ σύνολο καί στίς λεπτομέρειές του, εἶναι τὸ μεγάλο κλασσικὸ ποίημα. Ἡ ἀναλογία εἶναι τόσο αὐστηρὴ ὥστε ἀκόμα καί ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς ἔχει τίς γραμματικές καί μετρικὲς του ιδιότητες, ἀληθινὴ σύνταξη καί ἁρμονικὰ μέτρα ὅπως ἡ ποίηση, καί ἡ συγκρότηση τῶν ἀνθρώπινων σωμάτων εἶναι ἀντιγραφὴ ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ, ὅπως τὰ ἀντίτυπα ἐνὸς κειμένου. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρέπει νά ὑπάρχει ἓνας πρῶτος συγγραφέας καί ἓνα πρωτότυπο. Τὸ σημαντικὸ

¹ Ὁ πρῶτος πού ἐπέσυρε τὴν προσοχὴ μου στοὺς λόγους ἦταν ὁ φίλος μου ἀείμνηστος καθηγητὴς τῆς ἀγγλικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμβούργου Emil Wolff, στόν ὅποιον ὀφείλω σὲ δλόκληρο τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἀγγλία πιδ πολλὰ ἀπὸ ὅσα μπορῶ τώρα νά θυμηθῶ.

² R. Bentley, *Works* III 200.

³ Στόν πέμπτο λόγο, αὐτόθι, σελ. 112 κ.έ.

⁴ Πολλὲς φορές ἀναρωτήθηκα ἂν αὐτὴ «ἡ σύγκριση» ἦταν εὔρημα τοῦ ἴδιου τοῦ Bentley. Τὸ πλησιέστερο παράλληλο χωρίο πού κατῶρθωσα νά βρῶ, τὸ ὅποιο ἴσως τοῦ ὑπέβαλε τὴν δική του παραλλαγή, νομίζω ὅτι εἶναι τὸ χωρίο τοῦ Αὐγουστίνου, *Civ. dei* xi 18 «deus. . . ita ordinem saeculorum tamquam pulcherrimum carmen. . .» Βλέπε E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948) σελ. 401 κ.έ. καί 441 κ.έ.

⁵ Ἡ περιεκτικὴ πού παραθέσαμε ἄξιζε νά μῆ στὸ κείμενο γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ περιεχομένου της. Εἶναι ἐπίσης ἓνα καλὸ δείγμα τοῦ ὕφους τοῦ Bentley — ἂν καί γιὰ νά τὸ ἐκτιμῆση κανεὶς στὴν πληρότητά του πρέπει νά τὴν διαβάσῃ ὡς τὸ «Ἀμήν», τὴν τελευταία του λέξη.

σημείο για την κλασσική φιλολογία πίσω από τη σειρά των επιχειρημάτων του Bentley είναι η πίστη στην γνήσια άρμονία της κλασσικής ποιήσεως, την καλαισθησία και τὰ σωστά της μέτρα, τὰ ὅποια — ἂν καταστραφοῦν με τὴν ἀντιγραφὴ ἀπὸ ἀντίτυπο σὲ ἀντίτυπο—πρέπει νὰ ἀποκατασταθοῦν με λογικὴ κριτικὴ Ἔτσι αὐτὲς οἱ «Ὀμιλίες τοῦ Boyle» ἀποκαλύπτουν ἕνα χαρακτηριστικὸ κρᾶμα τῆς χριστιανικῆς του θεολογίας καὶ τῆς οὐμανιστικῆς του κλασσικῆς παιδείας καθὼς καὶ τὴ σταθερότητα τῶν ἀρχῶν του.

Οἱ ὀμιλίες ἀμέσως μόλις δημοσιεύθηκαν, ἀλλὰ καὶ ὅταν μεταφράσθηκαν στὴν Ὀλλανδία καὶ Γερμανία, προκάλεσαν βαθεῖα ἐντύπωση. Ἡ δευτέρη ὄμιλος σειρά τῶν ὀμιλιῶν τοῦ Boyle, «A defence of Christianity» ποὺ ἐκφωνήθηκαν δυὸ χρόνια ἀργότερα δὲν τυπώθηκε ποτὲ καὶ φαίνεται πὼς χάθηκε. Στὸ μεταξὺ ὁ Bentley ποὺ ἀκόμα ἔμεινε με τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Worcester, διορίστηκε ὑπεύθυνος τῶν βασιλικῶν βιβλιοθηκῶν τὸ 1694, ἔπειτα ἐφημέριος τοῦ βασιλιᾶ τὸ 1695 καὶ τὸ 1696 ἐγκαταστάθηκε στὰ δωμάτια τοῦ Βασιλικοῦ βιβλιοθηκαρίου στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου, κοντὰ στὸν κόμητα τοῦ Marloborough, τὸν κατοπινοῦ ἥρωα τοῦ Blenheim. Τὸν ἴδιο χρόνο πῆρε τὸ διδακτορικὸ δίπλωμα τῆς Θεολογίας στὸ Καϊμπριτζ, καὶ κηρύττοντας στὸ πανεπιστήμιο ὑπεράσπισε πάλι τὸ Χριστιανισμὸ κατὰ τοῦ θείσμου. Ἐπὶ ἐπιστολῇ τοῦ 1697¹ μαθαίνουμε ὅτι στὴν κατοικία τοῦ Bentley στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου συναθροίζονταν κάθε ἐβδομάδα ἕνας κύκλος ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν οἱ πιὸ πιστοὶ φίλοι του, ὁ John Evelyn (ποὺ μάταια τὸν παρώτρυνε νὰ δημοσιεύσῃ τὴν δευτέρη σειρά τῶν ὀμιλιῶν τοῦ Boyle), ὁ Christopher Wren, ὁ John Locke καὶ ὁ Isaac Newton.² Αὐτὸ τὸ χρόνο δημοσιεύθηκε ἡ πρώτη *Dissertation upon the Epistles of Phalaris* σὰν παράρτημα σ' ἕνα βιβλίο τοῦ φίλου του Wotton.³ Ἡ ἐπαυξημένη ἔκδοση τοῦ 1699 καθιέρωσε τὴ φήμη τοῦ Bentley σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη.

Στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ χρόνου ἔμεινε κενὴ ἡ θέση τοῦ διευθυντοῦ στὸ Trinity College τοῦ Καϊμπριτζ. Ἡ ἐπιτροπὴ ποὺ διορίστηκε ἀπὸ τὸν βασιλέα γιὰ τὴν πλήρωση τοῦ κενοῦ συνέστησε παμψηφεί τὸν Bentley, ὁ ὅποιος ἐγκαταστάθηκε στὴ νέα του ἔδρα τὸ 1700 σὲ ἡλικία τριάντα ὀκτῶ χρόνων. Τὸν ἐπόμενο χρόνο παντρεύτηκε, ὅταν ἦταν καὶ ἀντιπρύτανης τοῦ πανεπιστημίου. Τὸ 1717 ἐξελέγη Βασιλικὸς Καθηγητὴς τῆς Θεολογίας (Regius Professor of Divinity) στὴν πραγματικότητα με δική του ψῆφο ἔπειτα ἀπὸ καταπληκτικὴ λαθροχειρία.⁴ Στὸν τομέα τῆς θεολογίας εἶχε δημοσιεύσει τὸ ἔργο του *Remarks*⁵

¹ Bentley, *Correspondence* I (1842) 152 (21 Ὀκτωβρίου 1697).

² Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 168 σημ. 1.

³ William Wotton, *Reflections upon the Ancient and Modern Learning* (1694, 2η ἐκδ. 1697).

⁴ Monk (κατωτέρω, σελ. 171 σημ. 6) II 8 κ.έ.

⁵ *Works* III 287 κ.έ.

upon a late Discourse of Freethinking [of Anthony Collins]¹ τὸ 1713, καὶ εἶχε ἐκφωνήσει τὸν *Sermon upon Popery*² τὸ 1715 καὶ τὴν πανεπιστημιακὴ ὁμιλία γιὰ τοὺς τρεῖς οὐράνιους μάρτυρες στὴν Α' Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου 5:7, τὸ 1717. Στὸν τομέα τῶν κλασσικῶν δημοσίευε πότε πότε μιὰν ἔκδοση κειμένου, κατὰ γενικὸ κανόνα ὅταν χρειαζόταν τὴ βοήθεια ἑνὸς ἰσχυροῦ προστάτη. Τὰ σαράντα δύο χρόνια τῆς διδασκαλίας του στὸ Trinity College³ ὡς τὸ θάνατό του τὸ 1742 ἦταν κάθε ἄλλο παρά χρυσὴ ἐποχὴ γαλήνης γιὰ τὸ κολλέγιο καὶ τὸ πανεπιστήμιο.⁴ Ὁ Bentley δὲν ὑπῆρξε καθόλου ψυχραίμος διευθυντής, ἀλλὰ δεσποτικὸς ἀρχηγὸς ποὺ βρισκόταν σὲ διαρκῆ σύγκρουση μὲ τοὺς συναδέλφους του στὸ Trinity College καὶ μὲ ἄλλα στελέχη τοῦ πανεπιστημίου. Τὰ ἐπεισόδια τῆς ὀμηρικῆς αὐτῆς πάλης εἶναι πράγματι συναρπαστικὰ καὶ σχεδὸν μοναδικὰ στὴν ἔντιμη ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας⁵ αὐτὰ ὅμως ἐξιστοροῦνται λεπτομερῶς σὲ ὄλες τὶς βιογραφίες τοῦ Bentley.⁶

¹ Collins's *Discourse*, ἀνατύπωση, μετάφραση καὶ εἰσαγωγή G. Gawlick, Stuttgart 1965 (La Philosophie et communauté mondiale [2])

² *Works* III 241 κ.έ.

³ Ὁ Bentley ἀδημονοῦσε νὰ προωθηθοῦν οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες, τὰ μαθηματικὰ, ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ χημεία μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ κολλεγίου του.

⁴ Ἀντίθετα ἡ οἰκογενειακὴ του ζωὴ ἦταν φαίνεται εἰρηνικὴ καὶ εὐτυχισμένη.

⁵ Ἀλλὰ δὲν ἀπειλήθηκε αἱματοχυσία, ὅπως συνέβη στὴ σύγκρουση Poggio καὶ Valla, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 40.

⁶ Δὲν ὑπάρχει ἱκανοποιητικὴ νεώτερη βιογραφία γιὰ τὸν Bentley. Ἀναγνωρισμένης ἀξίας ἐργασία ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νὰ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ J.H. Monk, *The life of Richard Bentley*, (1830, 4ο, δευτέρη ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ διορθωμένη, 2 τόμοι, 8ο, 1833, ἀνατυπώθηκε τὸ 1969). Ὁ Monk ἦταν κλασσικὸς φιλόλογος, ποὺ ἔγινε Regius Professor στὸ Καϊμπριτζ τὸ 1806 καὶ κατόπιν ἐπίσκοπος τοῦ Gloucester. Ἐνα ἀκόμη πολὺ ἀξιόλογο καὶ γλαφυρὸ ἀλλὰ σύντομο βιβλίον εἶναι τὸ ἔργο τοῦ R. C. Jebb: *Bentley* (English Men of Letters 1882, ἀνατυπώθηκε τὸ 1968). Ὁ Jebb ἀσχολεῖται λιγώτερο μὲ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἐξετάζει τὸ φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Bentley καὶ τὸ ὄφρος του ὡς μεγάλου Ἀγγλοῦ συγγραφέως. Σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Jebb, ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου: *Dr. Bentley. A Study in Academic scarlet* (London 1965), R. J. White φαίνεται ὅτι γνωρίζει πολὺ καλά ὡς ἱστορικὸς τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἔζησε ὁ Bentley, ἀλλὰ τοῦ λείπουν τὰ προσόντα ποὺ πρέπει νὰ ἔχη ἐκεῖνος ποὺ γράφει ἕνα ἐκτεταμένο βιβλίο γιὰ ἕνα φιλόλογο τὸ ὅποιο ἡ διασημότης συνίσταται σὲ τίς ἐργασίες του πᾶνω στοὺς ἑλληνικοὺς καὶ Ῥωμαίους κλασσικοὺς.—Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται στὸν Bentley τὸ πιὸ ἀξιόλογο γιὰ μὲνα εἶναι τὸ διάγραμμα βιογραφίας τοῦ Bentley ἀπὸ τὸν Friedrich August Wolf στὰ δικά του *Literarische Analekten* I 1-89 καὶ I 493-9 (1816, ποὺ ἀνατυπώθηκαν στὰ δικά του *Kleine Schriften* II, 1869, 1030-94, βλ. κατωτέρω, σελ. 200 σημ. 1). Ἡ συλλογὴ τῶν *Ἔργων (Works)* τοῦ Bentley ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Alexander Dyce (1836-8, ἀνατ. 1966), διεκόπη μετὰ τὸν τρίτο τόμο καὶ περιέχει μόνον ἕνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του. Ἡ Ἀλληλογραφία του (*Correspondence*) ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Christopher Wordsworth (2 τόμοι, 1842). Βλ. ἐπίσης J. Bernays, «R. Bentley's Briefwechsel», *Rh. M. NF.* 8 (1853) 1 κ.έ. Ὑπάρχουν καὶ μερικὲς ἐκδόσεις ἐπιστολῶν του σὲ ὀρισμένα πρόσωπα. Πολλὲς ἀπὸ τίς πιὸ ἀξιόλογες σημειώσεις στὰ περιθώρια τῶν βιβλίων του δημοσιεύθηκαν σὲ διάφορα ἄρθρα, βιβλία καὶ ἐκδόσεις· οἱ παραπομπὲς βρι-

Θὰ ἀσχοληθοῦμε πρώτα μὲ δύο σημαντικὰ πρώιμα δημοσιεύματα τοῦ Bentley, τὴν *Epistula ad Millium* καὶ τὴν *Dissertation upon the Epistles of Phalaris*, ἔπειτα μὲ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ ἀποσπασμάτων, καὶ τέλος μὲ ἐκεῖνα τὰ μεγάλα σχέδιά του ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιήσει.

Τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο τοῦ χρονικοῦ, τῆς *Χρονογραφίας*, τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα (γραμμμένο τὸν ἕκτο μ.Χ. αἰώνα στὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας) ὑπάρχει στὴν Βοδληϊανὴ βιβλιοθήκη. Ἡ ἐργασία τοῦ Scaliger εἶχε δημιουργήσει ἐνδιαφέρον γιὰ ὅλα τὰ σωζόμενα τῶν χρονογράφων, καὶ μερικοὶ φιλόλογοι τῆς Ὁξφόρδης εἶχαν ἀναφέρει τὸν κώδικα· δύο μάλιστα εἶχαν ἐτοιμάσει μιὰν ἔκδοσή του, ἀπέθαναν ὁμως πρὶν ἀρχίσει ἡ ἐκτύπωση. Ἔτσι τὸ 1690 ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀνατέθηκε στὸν Humphrey Hody, τὸν κολλεγιακὸ ἐπόπτη τῶν σπουδῶν τοῦ μαθητοῦ τοῦ Bentley Stillingfleet καὶ ἡ γενικὴ ἐποπτεία στὸν John Mill. Τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια στάλθηκαν στὸν Bentley, τὸν ὁποῖο παρακάλεσε ὁ φίλος του Mill νὰ τοῦ ἀνακοινώσει τὶς τυχὸν ὑποδείξεις του. Οἱ ὑποδείξεις τοῦ Bentley σὲ μορφὴ ἐπιστολῆς πρὸς τὸν φίλο του δημοσιεύθηκαν ὡς παράρτημα τῆς ἐκδόσεως τοῦ χρονικοῦ ἀπὸ τὸν Hody καὶ καταλαμβάνουν 98 σελίδες. Ὑπάρχει ἓνας ἀριθμὸς παραθέσεων στὸ χρονικὸ τοῦ Μαλάλα ἀπὸ παλαιότερους Ἑλληνας συγγραφεῖς· ὁ Bentley διώρθωσε ἐφθαρμένα χωρία μὲ τὴ βοήθεια κειμένων ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμα δημοσιευθῆ, ἀλλὰ ἦταν γνωστὰ σ' αὐτὸν ἀπὸ χειρόγραφα τῆς Ὁξφόρδης, ποὺ ἦταν στὴν Βοδληϊανή¹ ἢ σὲ κολλεγιακὲς βιβλιοθῆκες.

Ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ τὶς ἀναφορὲς στοὺς ἀττικοὺς δραματικούς. Ὅταν, παραδείγματος χάριν, τὸ χρονικὸ παρέπεμπε σ' ἓνα ἔργο τοῦ Εὐριπίδου γιὰ τὴν Πασιφάη,² ὁ Bentley (χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν δικῶν μας νεώτερων συλλογῶν καὶ βιβλιογραφιῶν) ἦταν σὲ θέση νὰ δηλώσει ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἔργο τοῦ Εὐριπίδου μὲ τίτλο Πασιφάη, ἀλλ' ὅτι αὐτὸ τὸ θέμα ἀποτελοῦσε τὴν ὑπόθεση τῶν *Κρητῶν* τοῦ Εὐριπίδου. Ἀπέδειξε ὅτι ἓνα ἀναπαιστικὸ ἀπόσπασμα (ἀπ. 472 Ν.²) τοῦ Εὐριπίδου, ποὺ ἀναφέρει ὁ Πορφύριος ἀνῆκε στοὺς *Κρηῆτες* καὶ ὄχι,

σκονταὶ στὸ ἔργο τοῦ A. T. Bartholomew, *R.B. A Bibliography* (Cambridge 1908). Γιὰ τὴν τριακοσιοστὴ ἐπέτειο ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Bentley δημοσιεύθηκε τὸ 1962 ἀρκετὰ μεγάλος ἀριθμὸς ἄρθρων καὶ ὁμιλιῶν. Βλ. ἰδίως *Proceedings of the Classical Association* 59 (1962) 25 κ.έ., ὅπου ὁ J. A. Davison μᾶς ὑπενθυμίζει (σελ. 34) ἔργα τοῦ Bentley ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμα συλλεγῆ.

¹ Γιὰ παράδειγμα ἡ Ὁρθογραφία τοῦ Θεογνώστου μὲ πολλὰς ἀρχαῖες παραθέσεις ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Bentley (πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ *Anecdota Graeca Oxon.* II 1-65 τοῦ Cramer).

² Ioh. Malalas σελ. 86, 10 ἕκδ. Dindorf (1831) *περὶ δὲ τῆς Πασιφάης ἐξέθετο δρᾶμα Εὐριπίδης ὁ ποιητὴς Eur. fr. 471 κ.έ. Ν.²*, H. v. Arnim, *Supplementum Euripideum* (1913) σελ. 22 κ.έ. (*Κρηῆτες* = *Berliner Klassikertexte* v. 2.73. TGF fr. 472 a = *P. Oxy.* 2461, fr. 1. 12, *Supplementum ad TGF*² ἕκδ. B. Snell (1964), σελ. 9.

ὅπως εἶχε γράψει ὁ Grotius¹ στὶς περικοπὲς τῶν Ἑλλήνων δραματικῶν ποιητῶν ποὺ ἔκαμε στὸ δράμα *Κρήσσαι*. En passant, διόρθωσε τὸ φθαρμένο κείμενο καὶ κατόπιν ἐξήγησε τὴ δομὴ τοῦ ἀναπαιστικοῦ διμέτρου, τοῦ ὁποῦ τοὺν βασικὸ κανόνα ἀγνόησαν ὅλοι οἱ νεώτεροι φιλόλογοι καὶ παραμέλησαν ὅλες οἱ νεώτερες μιμήσεις. Ὁ Grotius παραδείγματος χάριν, στὴ μετάφρασή του αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος, ὑποθέτοντας ὅπως πολλοὶ ἄλλοι (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Scaliger καὶ ὁ Buchanan) ὅτι ἡ τελευταία συλλαβὴ κάθε διμέτρου ἦταν *anceps*, συχνὰ ἔθετε στὸ τέλος ἓναν τρίβραχον ἀντὶ γιὰ ἀνάπαιστο. Ὁ Bentley ὁμῶς παρετήρησε ὅτι οἱ ἀνάπαιστοι συνεχίζονταν στὸν ἐπόμενο παροιμιακὸ, ὡσὰν τὸ σύνολο νὰ ἀποτελοῦσε ἓνα συνεχῆ στίχο, καὶ ἔτσι ἀνεκάλυψε τὴν μετρικὴ συνέχεια τοῦ ἀναπαιστικοῦ συστήματος. Ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ μέτρο στράφηκε στὰ ἀναπαιστικά ἀποσπάσματα τῆς λατινικῆς τραγωδίας, τὰ διώρθωσε, κι ἀκόμα ἀνεκάλυψε ἓνα νέο ἀπόσπασμα σὲ μιὰ ποιητικὴ παράθεση τοῦ Κικέρωνος.² Ἐδειξε ὅτι μιὰ μεγάλη παράθεση ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ³ σὲ διάφορους χριστιανοὺς συγγραφεῖς ἦταν νόθη, ἀποδεικνύοντας ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκφράσεις τῆς ἦταν ἐβραϊσμὸς ποὺ ἀπαντᾷ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη (στίχος 4 *καρδία πλανώμενοι*).

Σὲ ἓνα ἄλλο χωρίο τὸ χρονικὸ δίνει τὸ ὄνομα Μίνως σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς δραματουργοὺς ποὺ ἀπαριθμοῦνται στὸ κείμενό του. Ὁ Bentley ἔδειξε ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας Μίνως, ἀλλὰ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωνα τὸν Χῖο⁴ καὶ πρόσθεσε μιὰ ἐξαντλητικὴ ἐξέταση τοῦ συγγραφέα καὶ τῶν ἔργων του. Ἦταν ἐπίσης ἀπόλυτα ἐξοικειωμένος μὲ τὰ ἀποσπάσματα τῆς ἑλληνιστικῆς ποιήσεως καὶ μὲ ὅλους τοὺς λεξικογράφους ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον ὡς τὸν Σουῖδα καὶ τὰ Ἐτυμολογικά. Ὅλη ἡ ἐργασία εἶναι φορτωμένη μὲ μιὰ καταπληκτικὴ ὑπεραφθονία γνώσεως τῆς γλώσσας, τοῦ θέματος, τοῦ μέτρου, τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας καὶ εἶναι γραμμένη σὲ ὕφος ἀπλό, ζωντανό, πειστικὸ καὶ γεμᾶτο χιοῦμορ.

Ἡ *Dissertation upon the Epistles of Phalaris* εἶναι ἐργασία τοῦ ἴδιου τύπου, ἀλλὰ γραμμένη ἀγγλικά καὶ ὄχι λατινικά, μιὰ καινοτομία ποὺ σημειώνει ἐποχὴ στὴν κλασσικὴ φιλολογία.⁵ Ἡ προέλευση αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀπαιτεῖ κάποια ἐξήγηση.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα ἡ γαλλικὴ διανόηση ὑποστηρίξε ὅτι οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς ἦταν ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους.⁶ Ἡ ἀντιδικία ποὺ ἀκολοῦθησε ἀπλώθηκε καὶ στὴν Ἀγγλία καὶ ἔγινε ἡ ἀφετηρία γιὰ

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 147.

² *Works* II 276.

³ *Works* II 256 κ.έ. καὶ *Addenda* σελ. 357 κ.έ. = [Soph.] fr. 1126 Pearson.

⁴ *Works* II 304 κ.έ. Γιὰ τὶς διορθώσεις τοῦ Bentley σὲ πολλὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἰωνος βλέπε *TGF*² σελ. 732 κ.έ.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 127. Ὁ Henricus Stephanus εἶχε γράψει γαλλικά, ἀλλὰ μόνο σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις.

⁶ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 156.

μιὰ συζήτηση σχετικά με τις 'Επιστολές του Φάλαρι. Γιατί ο διάσημος πολιτικός Sir William Temple,¹ υπερασπίζοντας τους αρχαίους σε ένα «Δοκίμιο για την αρχαία και νεώτερη μόρφωση» (1692), εξέφρασε με τρόπο μάλλον εκπληκτικό μεγάλο θαυμασμό για τους μύθους του Αίσώπου και τις επιστολές του Φάλαρι: «Νομίζω ότι οι επιστολές του Φάλαρι έχουν περισσότερη ευγένεια, περισσότερο πνεύμα, μεγαλύτερη δύναμη εξυπνάδας και ευφυΐας από όσες έχω δεῖ στα αρχαία ή στα νεώτερα χρόνια».² Αυτή η διαφήμιση προκάλεσε ξαφνική ζήτηση για το αρχαίο συναρπαστικό κείμενο και ο πρωθιερέας του καθεδρικού ναού του Χριστού στην 'Οξφόρδη ενθάρρυνε ένα νέο εύγενή του κολλεγίου του, που υποσχόταν πολλά, τον εντιμότατο Charles Boyle, γιό του άνεπιού του Robert Boyle,³ να κάμει μιὰ νέα έκδοση που δημοσιεύθηκε το 1695. Στο μεταξύ ο φίλος του Bentley William Wotton, είχε υποβάλει το δοκίμιο του Temple σε μιὰ ψυχραιμη εξέταση με το έργο του «Σκέψεις για την αρχαία και νεώτερη μάθηση», στην οποία παίζοντας ρόλο μεσολαβητού υπεστήριξε ότι οι αρχαίοι ήταν ανώτεροι στην ευγλωττία και την ποίηση, οι νεώτεροι στις θετικές επιστήμες, τις οποίες ο Temple είχε τελείως άγνοήσει.

'Ο ίδιος ο Bentley⁴ σε ιδιωτική συνομιλία είχε πει ότι οι «'Επιστολές» ήταν ένα κείμενο νόθο, που δεν άξιζε να έκδοθῆ και πάλι, και όταν το 1697 έτοιμαζόταν μιὰ νέα έκδοση τῶν «Σκέψεων» του Wotton έσπευσε να συμβάλει σ' αὐτὴν μ' ένα παράρτημα τιτλοφορούμενο «Πραγματεία για τις επιστολές του Φάλαρι». Είχε έξοργισθῆ από ένα ειρωνικό χλευασμό στον πρόλογο του Boyle, που είχε σκοπό να κατηγορήσει τον Bentley ότι «παρά τον μοναδικό του ανθρωπισμό» είχε άρνηθῆ να του παραχωρήσει τον άπαιτούμενο χρόνο για να αντιβάλει το χειρόγραφο τῶν επιστολῶν τῆς Βασιλικῆς βιβλιοθήκης. Τώρα λοιπὸν ὁ Bentley εξέθεσε τὰ ἀληθινὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς ἱστορίας τελειώνοντας με τὴν παρακάτω πικρὴ παρατήρηση: «Αὐτοὶ (ὁ Boyle καὶ οἱ φίλοι του) έπρεπε να έρευνήσουν πρὶν διακινδυνεύσουν να τυπώσουν, πράγμα που εἶναι σὰν σπαθὶ σε χέρι παιδιοῦ». 'Η φράση «σπαθὶ σε χέρι παιδιοῦ» δὲν εἶναι ἐπίνοηση τοῦ Bentley ἀλλὰ προσαρμογὴ τῆς ἑλληνικῆς παροιμίας *μη παιδὶ μάχαιραν*,⁵ ἢ ὁποῖα ταιριαρίζει πολὺ στὴν προκείμενη περίπτωσι καὶ εἶναι ἕνα καλὸ δεῖγμα

¹ Για τὸν W. Temple βλέπε H. T. Garrod, «Phalaris and Phalarism, στὸ *The Study of Good Letters* (1963), σελ. 123 κ.έ. 'Ο Swift ἦταν «ὠπρητής» τοῦ Temple. Βλέπε καὶ K. Borinski, «Die Antike in Poetik und Kunsttheorie» II = *Erbe der Alten* 10 (1924, ἀνατ. 1965) 104 κ.έ. «Der Ritter Temple».

² *Works*, νέα ἐκδ. τόμος III (1841, ἀνατ. 1968) σελ. 478.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 168.

⁴ *Works* I σελ. 11.

⁵ Παραπομπές δίνονται στὸ *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, ἐκδ. τῶν Leutsch-Schneidewin (1839), ἐκεῖ που ἀναφέρεται στὸν Ψευδο-Διογενειανὸν VI 46 (βλ. στὸν κώδικα τοῦ "Αθω).

τοῦ γεμάτου ὑπαινιγμούς ὕφους του.¹ Στὴν δεύτερη καὶ τελικὴ ἐκδοσὴ τῆς ἡ «Πραγματεία» τοῦ Bentley μεταβλήθηκε ἀπὸ ἓνα μέτριο παράρτημα 98 σελίδων σ' ἓνα μεγάλο τόμο 600 περίπου σελίδων· καὶ ὁ συγγραφέας, πού εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ μιὰν ἀμυντικὴ θέση, ἔφθασε στὴν ἔξαψη τῆς διαμάχης² νὰ παίρνῃ ὄλο καὶ περισσότερο ἐπιθετικὸ χαρακτήρα. Ἐπειδὴ ὁ Bentley ἔγραφε τώρα στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα,³ τὸ ὕφος του ἔγινε πιὸ ἐκρηκτικὸ ἀπὸ τὸ ὕφος του στὴν γραμμένη λατινικὰ *Epistula* καὶ συντάραξε πολλοὺς ἀναγνώστες του· ὡς συγγραφέας πραγματικὰ δὲν ἦταν κατώτερος ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους Ἀγγλοὺς σατιρικοὺς τῆς ἐποχῆς του. Στὴν μακροχρόνια διαμάχη ὁ Swift, ὁ ὁποῖος ἦταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Sir William Temple,⁴ ἀγωνίσθηκε φυσικὰ πλάι στοὺς ἀντιπάλους τοῦ Bentley μὲ τὰ ἔργα του *Tale of a Tub* καὶ *Battle of Books*. Ἀξίζει νὰ παραθέσωμε ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα τοῦ μύθου τῆς μέλισσας καὶ τῆς ἀράχνης ἀπὸ τὸ ἔργο του *Battle of Books*. Ὁ Swift⁵ παρουσιάζει τὴ μέλισσα νὰ λέη στὴν ἀράχνη: «Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἀντὶ βόρβορο καὶ δηλητήριο προτιμήσαμε νὰ γεμίζωμε τις κυψέλες μας μὲ μέλι καὶ κερί, προμηθεύοντας ἔτσι στὸ ἀνθρώπινο γένος δύο ἀπὸ τὰ εὐγενέστερα προϊόντα, γλυκύτητα καὶ φῶς». Οἱ λέξεις «βόρβορος καὶ δηλητήριον», ἀναφέρονται στὸν Bentley, καὶ ἡ δηκτικὴ αὐτὴ φράση δείχνει τὴν ἐντύπωση πού εἶχε προκαλέσει τὸ κείμενό του στοὺς συγχρόνους του. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕφος ὑπῆρχε βόρβορος καὶ δηλητήριο καὶ ἀπὸ τις δύο πλευρές, *pace* Swift· ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὰ γεγονότα ὁ Bentley εἶχε ἀπόλυτα δίκαιο, καὶ ἡ τελικὴ νίκη ἦταν δική του.

Ἡ πραγματεία τοῦ Bentley γιὰ τις ἐπιστολές τοῦ Φάλαρι εἶναι τὸ πιὸ ἐκπληκτικὸ προϊόν τῆς «*Querelle des anciens et modernes*». Ὁ Temple καὶ ὅλοι ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν «ἀρχαίων», μὲ τοὺς συγγραφεῖς δηλαδὴ πού θεωροῦσαν ὡς τοὺς πιὸ ἀντιπροσωπευτικοὺς τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Bentley, ἐπειδὴ ἦταν ἀντίθετός τους, εἶχε γι' αὐτὸ προσχωρήσει στοὺς μοντέρνους· συμπέρασμα πού θὰ μπορούσε νὰ ἐξαχθῆ ἀπὸ τὴ φιλία του μὲ ἐπιστήμονες ὅπως ὁ Νεύτων; Στὰ ἴδια τὰ συγγράμματα τοῦ Bentley δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ μαρτυρία γι' αὐτὴν τὴν ἀποψη. Ἡ βασικὴ πρόθεσή του στὴν «Πραγματεία» ἦταν νὰ ἐξετάσῃ τις ἐπιστολές τοῦ Φάλαρι ἐξαντλητικὰ καὶ μεθοδικὰ καὶ νὰ βρῆ ἀκαταμάχητες ἀποδείξεις ὅτι αὐτὲς οἱ «*declamatiunculae*», ὅπως σωστὰ τις εἶχε ἀποκαλέσει ὁ

¹ Ὅα ἦταν καλὸ νὰ εἶχαμε ἓνα ἀξιόπιστο κείμενο τῶν ἔργων τοῦ Bentley, τὸ ὁποῖο νὰ ἔχῃ παραπομπές γιὰ τὰ χωρία πού παραθέτει ὁ Bentley καὶ γιὰ τοὺς φιλολογικοὺς τοῦ ὑπαινιγμούς.

² Πλήρη βιβλιογραφία τῶν λιβέλλων καὶ τῶν δύο πλευρῶν ἔχει δώσει ὁ Woldemar Ribbeck στὴ γερμανικὴ του μετάφραση τῆς «*Dissertation*» (Leipzig 1857) σελ. XXVIII-XXXII.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 173.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 174 σημ. 1.

⁵ Swift, *Prose Works*, ἐκδ. Temple καὶ Scott (1907) I 172. Πρβλ. Borinski (ἀνωτέρω, σελ. 174 σημ. 1) σελ. 105.

Ἔρασμος ἦταν νόθος.¹ Κάνοντας αὐτὸ ἀναγκαζόταν νὰ ἐρευνήσῃ θέματα χρονολογήσεως καὶ ἰδίως γλώσσας. Ἔπρεπε ἀκόμα νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πυθαγόρα, μὲ τὴν ἱστορία τῆς Σικελίας, καὶ συγκεκριμένα τῆς Ζάγκλης καὶ τῆς Μεσσήνης, καὶ μὲ Σικελικὰ νομίσματα. Στὸ κέντρο ὅμως αὐτῆς τῆς ἐπιχειρηματολογίας ὑπῆρχε πάλι, ὅπως καὶ στὴν *Epistula*, ἡ μεγάλη ἀττικὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς τῆς τραγωδίας, τῆς κωμωδίας καὶ τοῦ σατυρικοῦ δράματος, μὲ ἓνα βασικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀττικὴ διάλεκτο καὶ τὶς μιμήσεις τῶν ἀττικιστῶν. Σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη ἔκταση ἀπὸ ὅσο στὸ προηγούμενο βιβλίο του μπόρεσε ὁ Bentley νὰ ἐπιδείξῃ ὀλόκληρη τὴ δύναμη καὶ ὠριμότητα καθὼς καὶ τὸ καταπληκτικὸ φάσμα τῆς φιλολογικῆς του παιδείας.

Φαίνεται σχεδὸν ἀπίστευτο τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν μεταξὺ τῶν δύο ἐκδόσεων τῆς «Πραγματείας» ὁ Bentley μπόρεσε νὰ δωρίσῃ στὸν Graevius² τὴν νέα του συλλογὴ ἀποσπασμάτων τοῦ Καλλιμάχου, ποὺ ἀρχικὰ εἶχε ὑποσχεθῆ τὸ 1693 καὶ ἐτοίμασε γιὰ ἐκτύπωση τὸ 1697.³ Ἀλλὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τῆς καθαρῆς πολυμάθειας ὠδήγησε σὲ ἀντεγκλήσεις,⁴ ἐπειδὴ ὁ Bentley κατηγορήθηκε ὅτι εἶχε χρησιμοποιοῦναι τὰ σχόλια τοῦ Thomas Stanley⁵ χωρὶς νὰ τὸ ἀναφέρῃ. Στὴν πραγματικότητα ὅμως αὐτὸς δὲν εἶχε δεῖ ποτὲ τὴν ἐπιμελημένη συλλογὴ 250 περίπου ἀποσπασμάτων τοῦ Καλλιμάχου ποὺ εἶχε ἐκδώσει ὁ Stanley ἀπὸ ἔντυπες πηγές, σεβαστὸ ἐπίτευγμα, ἀν λάβωμε ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἐκδότες, ὁ Vulcanius καὶ ἡ Anna Fabri, εἶχαν συνολικὰ ἀνακαλύψει ὄχι περισσότερα ἀπὸ 86 καὶ 53 ἀποσπάσματα ἀντιστοίχως. Ἡ μοναδικὴ γνώση τῶν χειρογράφων⁶ ποὺ εἶχε ὁ Bentley τὸν κατέστησε ἱκανὸ νὰ κάμῃ μεγάλες προόδους. Ὅχι μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν πραγματικῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Καλλιμάχου ἔφθασε τὰ 417, ἀλλὰ τὸ φθαρμένο κείμενό τους σὲ πολλὲς περιπτώσεις διορθώθηκε, ἐν μέρει μὲ τὴ βοήθεια νέων χειρογράφων ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Bentley ὡς διορθωτοῦ.⁷ Πολλὲς εἰκασίες του, ἀκόμα

¹ Bentley, *Works I* 80 (Phalaris): The great Erasmus... his words: «Those Epistles... what else can they be reckoned than little poor declamations?» [Ἄλλοις ἔρασμος... τὰ λόγια του: «οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς... τί ἄλλο μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν παρὰ μικρὰ ρητορικὰ γυμνάσματα;»] Δὲν ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθοῦν πλαστογραφίες, ὅπως κάνει λ.χ. ὁ G.N. Clark, *The Seventeenth Century* (1948^a) σελ. 271, γιὰ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῆς δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ξεγελάσουν κανένα.

² Ἐνας ἀπὸ τοὺς φιλόλογους ποὺ γεννήθηκαν στὴν Γερμανία, ἀλλὰ ἐργάσθηκαν στὴν Ὀλλανδία (βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 160).

³ Βλ. *Correspondence* (ἀνωτέρω, σελ. 171 σημ. 6), I 53, *passim*. A.C. Clark, «Die Handschriften des Graevius», *Neue Heidelberger Jahrbücher I* (1891) 238 κ.έ.

⁴ Βλ. Call. II σελ. XLIV κ.έ. γιὰ λεπτομέρειες τῆς ὑποτιθέμενης ἀπάτης.

⁵ Βλ. ἐπίσης Thomas Stanley, *The Poems and Translations* ἐκδ. G. M. Grump (1962).

⁶ *Ep. ad Millium* (ἀνωτέρω, σελ. 168 σημ. 3) σελ. 351 κ.έ.

⁷ Βλ. Call. II σελ. XLV κ.έ.

καὶ ἀπὸ τὶς πιὸ τολμηρές, ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τοὺς παπύρους.¹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ κύρος του ἦταν τόσο μεγάλο, ὥστε ὅταν ἔκανε λάθος σχεδὸν ἀναπόφευκτα παράσερνε ὄλους σχεδὸν τοὺς μεταγενέστερους ἐκδότες.² Ὁ Ἑρῤῥικός Στέφανος³ εἶχε κάποτε προσπαθήσει νὰ καταρτίσῃ μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ἀποσπάσματα Ἑλλήνων λυρικῶν. Ὁ Καλλιμάχος ὁμοίως τοῦ Bentley ἦταν ἡ πρώτη μεθοδικὴ ἐργασία σ' αὐτὸν τὸν τομέα· ἡ ἴδια συλλογὴ ἦταν ἐξαντλητικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς, καὶ προσπαθώντας νὰ ταξινομήσῃ τὰ ἀποσπάσματα μὲ βάση τὰ ἔργα ποὺ εἶχαν χαθῆ καὶ νὰ δώσῃ μερικὲς προσεκτικὲς διορθώσεις ὁ Bentley κατέστησε αὐτὸ τὸ ἔργο ὑποδειγματικὸ γιὰ τοὺς μεταγενεστέρους. Μολονότι συνέβαλε στὶς διορθώσεις 300 περίπου ἀποσπασμάτων τοῦ Μενάνδρου καὶ τοῦ Φιλίμονος στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Leclerc,⁴ ὁ Bentley ὁ ἴδιος δὲν ἔκαμε ἄλλη συλλογὴ μετὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Καλλιμάχου.

Μιὰ ἐκδοσὴ τῶν λεξικογράφων ποὺ εἶχε σχεδιάσει νὰ κάμῃ δὲν πραγματοποιήθηκε. Καὶ σ' αὐτὸν ὁμοίως τὸν τομέα ὁ Bentley ἐβοήθησε πολὺ τοὺς φιλόλογους τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Γερμανίας μὲ τὴ συμβολὴ του στὸν Σουτδα τοῦ Küster (1705) καὶ στὸν Πολυδεύκη τοῦ Hemsterhuys (1706)· καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του αὐτὸ μεταβιβάσθηκε στοὺς διαδόχους του. Γιατὶ ὄλοι σχεδὸν οἱ Ἕλληνοὶ καὶ Ὀλλανδοὶ φιλόλογοι τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα εἶναι γνωστοὶ ὡς μελετητὲς καὶ κριτικοὶ τῶν λεξικογράφων. Ἡ κύρια ἐργασία τοῦ Τουρ εἶναι γιὰ τὸν Σουτδα, ὁ Porson ἐξέδωσε τὸν Φώτιο, καὶ τέλος ὁ Gaisford πραγματοποίησε ἐκδόσεις τοῦ Σουτδα, τοῦ *Etymologicum Magnum*, καὶ τῶν Παροιμιολογίων — ὅλα αὐτὰ χωρὶς τὰ πλεονεκτήματα τῆς ὁμαδικῆς ἐργασίας τοῦ δέκατου ἑνατοῦ καὶ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ διασώθηκαν ὁλόκληρα, ἐκεῖνα ποὺ δημοσίευσε ὁ Bentley σὲ νέες ἐκδόσεις εἶναι ὁ Ὁράτιος (1711, ποὺ ἀνατυπωνόταν συχνὰ ὡς τὸ 1869), ὁ Τερέντιος, στὸν ὁποῖο πρόσθεσε βιαστικὰ μιὰ κριτικὴ ἀναθεώρηση τοῦ Φαίδρου καὶ τοῦ Publilius Syrus (1726) καὶ ὁ Manilius (1739). Ὁ πρόλογος καὶ οἱ σημειώσεις του στὸν Ὁράτιο περιέχουν τὸ πιὸ φημισμένο ἀπόφθεγμα γιὰ τὴ «μέθοδόν» του, ποὺ ἐπανειλημμένα ἔχει παρατεθῆ ἐπὶ δύο καὶ πλέον αἰῶνες, καὶ ἔχει ὑποστῆ τὴν συνηθισμένη μοῖρα τῶν τέτοιου εἴδους

¹ Βλέπε γιὰ παράδειγμα Call. fr. 64.8, 13, 14, 178.33, 191.10.

² Ἐνα χαρακτηριστικὸ καὶ διδακτικὸ παράδειγμα εἶναι τὸ πῶς χειρίσθηκε ὁ Bentley ἓνα στίχο τοῦ Καλλιμάχου (fr. 21.3) στὰ σχόλια τοῦ Λυκόφρονος. Εἶχε ἀναγνωρίσει ἓνα ἀληθινὸ *cuix*, ἀλλὰ προσπάθησε νὰ τὸ διορθώσῃ ἐκεῖ ποὺ δὲν ἔπρεπε. Τὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἐξακριβωθῇ στὴ σημείωση τοῦ O. Schneider στὸ δικό του Fr. 206 τοῦ Καλλιμάχου, γιὰτὶ ὁ O. Schneider ἔχει καταγράψῃ πιστὰ τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Bentley μαζί μὲ τίς ἀπόπειρες τῶν μεταγενεστέρων φιλόλογων. Ἐλπίζω ὅτι ἀποκατέστησα σωστὰ τὸν ἐξάμετρο τοῦ Καλλιμάχου γράφοντας ἀνήσουςα ἀντὶ τῶν γραφῶν τοῦ χειρογράφου ἀνήσουςα ἢ ἀνίσχουςα.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 127.

⁴ Γιὰ τὸν Leclerc βλ. ἀνωτέρω, σελ. 159.

παραπομπῶν μὲ τὸ νὰ γίνῃ μισοπαραπομπή.¹ Εἶναι συνήθεια νὰ παραπέμπουν (ἀπὸ τὰ σχόλια στὸν Hor. c. III 27.15) μόνο τὶς λέξεις «nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt»,² καὶ νὰ παραλείπουν τὶς λέξεις «praesertim accedente Vaticani veteris suffragio». Ὁ Bentley, ποῦ πρῶτος ἀναγνώρισε τὴν ἐξαιρετικὴ ἀξία τοῦ codex Blandinius vetustissimus γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Ὁρατίου, εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τῆς ἀνάγκης νὰ συμβουλευθῇ τὰ χειρόγραφα πρὶν ἀσκήσῃ κριτικὴ.

Ἄλλὰ δὲν εἶχε καμιὰν ἀπολύτως ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὀρθότητα τοῦ κειμένου ποῦ εἶχε ἀποκατασταθῇ μὲ τὴν κριτικὴ του. Ἀντίθετα εἶχε πλήρη πεποίθηση στὴν «μαντικὴ του ἰκανότητα». Γιὰ τὴν εἰκασία του τῆς σπάνιας λέξεως *veris*³ ποῦ πρότεινε ὡς διόρθωση τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου *veris* στὸ c. I 23.5, ὁ Bentley ἔκαμε τὸ σχόλιο: «*nihil profecto hac conjectura certius est; suoque ipsa lumine aequae se probat, ac si ex centum scriptis codicibus proferretur*». Στὸν πρόλογο τοῦ Ὁρατίου του ὑπάρχει ἓνα εἶδος κλιμακωτοῦ σχήματος στὶς συμβουλές του πρὸς τὸν φιλόλογο, ποῦ ἀρχίζει «*noli. . . librariorum solos venerari; sed per te sapere aude*»· προχωρεῖ στὸ «*sola ratio, peracre iudicium, critices palaestra*», καὶ κορυφώνεται μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς *μαντικῆς*, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκτηθῇ μὲ μόχθο καὶ μακροβιότητα, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι ἔμφυτη. Ἡ πεποίθηση στὴ δική του μαντικὴ ἰκανότητα ἔκανε τὸν Bentley νὰ πιστεῦν ὅτι ἐγνώριζε τί ἔπρεπε νὰ εἶχε γράψῃ ὁ ποιητής. Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Bentley ὁ Ὁρατίος, ὡς κλασσικὸς ποιητής, ἦταν ἀδύνατο νὰ ἔχῃ γράψῃ κάτι ἀσυμβίβαστο μὲ τὰ ἁρμονικὰ μέτρα τῆς κλασσικῆς ποιήσεως. Ἐδῶ, λοιπόν, βλέπουμε τὴ σημασία ποῦ ἔχει γιὰ τὴν φιλολογικὴ κριτικὴ τὸ ἀπόσπασμα τῶν ὀμιλιῶν τοῦ Boyle ποῦ παραθέσαμε παραπάνω.⁴ Ἡ ἀληθινὴ κριτικὴ πρέπει νὰ ἀναγνωρίζῃ τὰ λάθη ποῦ γίνονται στὴν ἀντιγραφή καὶ νὰ ἀποκαθιστᾷ τὴν ἁρμονία τοῦ πρωτοτύπου.

Λέγεται ὅτι ὁ Bentley ἔκαμε περισσότερες ἀπὸ 700 ἀλλαγές στὸ κείμενο τοῦ Ὁρατίου ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴν διαισθητικὴ του μέθοδο.⁵ Εἶναι εὐκολο γιὰ μᾶς νὰ δοῦμε τὶς ἀδυναμίες τῆς. Δὲν τὴν ἤλεγχε οὔτε ἡ γνώση τοῦ ἱστο-

¹ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 86 σημ. 3 (Ἑρασμος) καὶ σελ. 135 σημ. 2 (Scaliger).

² Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐπιστολογράφους τοῦ Ἑράσμου, ὁ Ἰσπανὸς θεολόγος J.G. Sepulveda, εἶχε χρησιμοποήσει παρόμοια φράση γιὰ τὴν «ratio» δύο περίπου αἰῶνες νωρίτερα μιλώντας γιὰ ἐρμηνεῖα καὶ μετάφραση (Erasm. *Ep.* 2938.27 κ.έ., 23 Μαΐου 1534, ἔχει ἀναφερθῇ ἀνωτέρω, σελ. 110, μὲ ἄλλες παραπομπές στὸν Sepulveda, βλ. ἰδίως *Ep.* 2905.16 κ.έ. σχετικὰ μὲ τὴν Ἐπιστ. τοῦ Παύλου πρὸς Γαλ. 4:25). Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ σὲ πόσο πολλές περιπτώσεις διαπιστώνουμε ὅτι ἀναφερόμαστε στὸν Ἑρασμο καὶ τὸν κύκλο του.

³ Δὲν ἔχει σημασία γιὰ τὸ θέμα μας ὅτι τὸν εἶχε προλάβει ὁ Gogavius.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 168 κ.έ.

⁵ R. Shackleton Bailey, «Bentley and Horace», *Proceedings of the Leeds philosophical and literary Society* 10 (1962) Μέρος III, σελ. 105-15.

ρικοῦ καὶ προσωπικοῦ ὕφους τοῦ συγγραφέα οὔτε ἡ ἱστορία τοῦ κειμένου. Ἡ ἱστορική ὁμῶς ἀντίληψη εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, κατάκτηση μεταγενέστερης ἐποχῆς. Ὁ Bentley, παρὰ τὰ πολυάριθμα καὶ μερικές φορές τρομερὰ σφάλματα του, συνέτεινε περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς προκατόχους του στὸ νὰ ἀνεβάσῃ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κριτικοῦ αἰσθήματος, καὶ εἶναι πάντοτε ὠφέλιμο νὰ ἀκολουθῇ κανεὶς τὶς ὑποδείξεις του γιὰ τὴ γλῶσσα, τὴ γραμματική, τὸ ὕφος καὶ τὸ μέτρο. Ὡς κριτικὸς εἰκασιῶν ὑπῆρξε ἀξεπέραστος στὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας.

Γιὰ μετρικούς κυρίως λόγους ἔλλαξε χίλιες σχεδὸν γραφές στὴν ἔκδοση τοῦ Τερεντίου (1726). Δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ λησμονοῦμε ὅτι ὁ δέκατος ἔκτος καὶ δέκατος ἑβδομος αἰώνας παραδέχονταν δύο μόνον μέτρα στὸν Τερέντιο, τὸ ἱαμβικὸ καὶ τὸ τροχαϊκόν. Ὁ Bentley στὸ «*De metris Terentianis σχεδίασμα*», ποῦ προηγεῖται τοῦ κειμένου, εἶναι ὁ πρῶτος ποῦ ἔρριξε πλήρες φῶς στὸ μετρικὸ σύστημα, ὄχι μόνο τοῦ Τερεντίου, ἀλλὰ καὶ ὅλων γενικὰ τῶν λατίνων δραματουργῶν.

Ἡ ἀνακάλυψή του εἶχε ἐπαναστατικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου· καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττῃ ὅτι αὐτὸ τὸν παρέσυρε σὲ μερικές λανθασμένες ὑποθέσεις. Στὸ «*Σχεδίασμα*» ὁ Bentley ἀναπόφευκτα ἐπίσης βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ τὸ βασκανιστικὸ πρόβλημα τοῦ *ictus* τοῦ λατινικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀκόμα στίχου.¹ Παρὰ τὶς προσπάθειες τῶν νεώτερων φιλολόγων νὰ φθάσουν σὲ κάποια εὐλογη λύση, ἡ σύγχυση καὶ τὰ λάθη φαίνεται πῶς πληθύναν, καὶ ἂν θέλωμε νὰ κοιτάξωμε καθαρὰ τὰ πράγματα, θὰ ἦταν καλύτερο νὰ γυρίζαμε πίσω στὸ «*Σχεδίασμα*» τοῦ Bentley ποῦ γράφθηκε τὸ 1726. Ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ τεκμήριο τῆς ἱκανότητός του νὰ δίνῃ μιὰ καθαρὴ καὶ ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση στὰ πιδύσκολα θέματα.

Οἱ ἐκδόσεις του κέρδιζαν ἐπίσης ἀπὸ ἐκείνη τὴν οἰκειότητά του μὲ τοὺς Ἑλληνες γραμματικούς, ποῦ εἶναι ὀλοφάνερη ἀκόμα καὶ στὰ πρῶτα του δημοσιεύματα. Τὰ ἀρχαῖα λατινικὰ σχόλια τοῦ Donatus στὸν Τερέντιο ἦταν γνωστὰ τὸν δέκατο τέταρτο αἰῶνα στὸν Salutati,² ἀλλὰ πρῶτος ὁ Bentley τὰ χρησιμοποίησε δεόντως γιὰ τὸ κείμενο τῶν κωμωδιῶν.³ Ἡ τελευταία ἔκδοση τοῦ Bentley, ὁ Manilius⁴ τὸ 1739,⁵ ἔδειξε μιὰ καινούργια κριτικὴ τάση:

¹ Πρβλ. E. Kapp, Bentley's *Schediasma* «*De metris Terentianis*» [ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Reiske στὴν ἔκδοσή του τοῦ Plaut. *Rud.* (1826) σελ. 77 κ.έ.] and the modern doctrine of *ictus* in classical verse», *Mnemosyne* Σειρὰ III 9 (1941) 187-94 = E.K., *Ausgewählte Schriften* (1968) σελ. 311-17.

² Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 29 κ.έ.

³ Πρβλ. G. Jachmann, *RE* VA I₁ (1934) 598 κ.έ. *passim*. Ὁ K. Dziatzko, *Neue Jahrbücher*, Suppl. 10 (1878/9) 662 κ.έ., 675 κ.έ. ἀναφέρθηκε στὸν Codex Bodeianus canonicus lat. 95 (S. XV) καὶ στὶς εἰκασίες τοῦ Bentley.

⁴ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 136 (Scaliger).

⁵ Στὸ ἐνδιάμεσο τοῦ Τερεντίου καὶ τοῦ Manilius εἶχε πραγματοποιήσει τὴν ἀτυχὴ καὶ πολὺ

ἀπορρίφθηκαν ἴσχι λιγώτεροι ἀπὸ 170 στίχοι ὡς ἐμβόλιμοι.

Ἡ σειρὰ τῶν πλήρων ἐκδόσεών του συνοδεύθηκε ἀπὸ μερικὲς ἐλάσσονες ἀλλὰ βαρύνουσες συμβολές στὸ κείμενο τοῦ ἔργου τοῦ Σουητωνίου¹ *Caesares*, τοῦ Κικέρωνος (στὸ Παράρτημα τῶν *Tusculan Disputations* 1729, τοῦ Davies), τοῦ Νικάνδρου (γιὰ τὸν Dr. Mead τὸ 1722), καὶ σὲ διάφορες ἐπιγραφές, ἰδιαιτέρα τὶς ἀναφερόμενες στὸν κολοσσὸ τῶν Ναξίων στὴν Δῆλο.²

Στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του ὁ Bentley ἀνέλαβε τὴν πραγματοποίηση δύο φιλόδοξων σχεδίων, ποὺ ἄσκησαν τεράστια ἐπίδραση στὸ μέλλον τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, δηλ. τὶς ἐκδόσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τοῦ Ὅμηρου. Ὁ φίλος του John Mill³ εἶχε δημοσιεύσει μιὰν ἐκδοση τῆς Καινῆς διαθήκης τὸ 1707. Τὸ κείμενο ἦταν φυσικὰ τὸ λεγόμενο *textus receptus*,⁴ ἀλλὰ στὶς ὑποσημειώσεις ὁ Mill εἶχε καταγράψει πολὺ περισσότερες διαφορὲς ἀπὸ ὅσες εἶχαν καταγράψει ὅλοι οἱ πρὶν ἀπ' αὐτόν, προϊόντα μόχθου τριάντα χρόνων. Ὁ ἀριθμὸς τους — 30.000 περίπου — ἦταν τρομακτικός: ὄχι μόνον ἦταν ἀδύνατο νὰ βρῆ κανεὶς δρόμο μέσα σ' αὐτὸ τὸ λαβύρινθο, ἀλλὰ οἱ θεϊστὲς καὶ οἱ ἐλευθεροὶ στοχαστὲς, ὅπως ὁ Antony Collins στὸ ἔργο του *Discourse on Freethinking*, ἀντλήσαν πολλὰ ἐπιχειρήματα ἀπ' αὐτὲς τὶς 30.000 διαφορὲς γραφές. Ὁ Bentley στὴν ἀπάντησή του στὴν *Discourse* (1713)⁵ κατέρριπτε τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Collins, ἀλλὰ ἐπέμενε, ὡς ἀληθινὸς κληρονόμος τῆς ἐρασμιακῆς παραδόσεως, στὴν ἀναγκαιότητα τῶν κριτικῶν μελετῶν γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν στὶς Γραφές. Μετὰ τὴν ἐπίσκεψή τοῦ νεαροῦ Ἑλβετοῦ θεολόγου

κατακριθεῖσα ἐκδοση τοῦ *Paradise Lost* (1732) τοῦ Μίλτωνος ποὺ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ σὲ μιὰ ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας.

¹ M. Ihm, «R. Bentley's Suetonkritik», *Sitz. Ber. Preuss. Akad. d. Wiss.* Jg 1901, 1677-95.

² «The image of the Delian Apollo and Apolline ethics», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 25 (1952) 20 κ.έ. = *Ausgewählte Schriften* (1960) σελ. 55 κ.έ. με πίνακες. Γιὰ τὴν ἀνακάλυψή τοῦ Bentley, σελ. 23. Ἡ ἐπιγραφή, πιθανῶς τοῦ ἑβδομοῦ αἰώνα, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βάσεως τοῦ λεγόμενου κολοσσοῦ τῶν Ναξίων, ποὺ σημαντικὰ λείψανά του ἀκόμα καὶ σήμερα καλωσορίζουν τὸν σύγχρονο ἐπισκέπτη τοῦ τεμένους τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Δῆλο, ἀντιγράφηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ ἕνα Γάλλο περιηγητὴ, τὸν βοτανολόγο Tournefort, τὸν δέκατο ἑβδομοῦ αἰώνα. Ὁ Bentley ἀνεγνώρισε ὅτι ἦταν στίχος, κακὸς μᾶλλον στίχος, ὡστόσο ὅμως ἕνα λαμπρὸ τρίμετρο, ποὺ ὑπερήφανα καυχιόταν: «Εἶμαι φτιαγμένος, ἔγαλαμα καὶ βάση, ἀπὸ τὴν ἴδια πέτρα». Οἱ πιδὶ διάσημοι ἐπιγραφικοὶ τῆς ἐποχῆς, ἀκόμα καὶ ὁ Montfaucon (βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 152 κ.έ.), δὲν εἶχαν κατορθώσει νὰ ἀποκρυπτογραφήσουν καὶ νὰ ἐξηγήσουν τὸ στίχο (Bentley, *Correspondence* II [1842] 589 κ.έ. Πρβλ. Monk II 160 κ.έ.). Ἔτσι ἡ ἐπιτυχία τοῦ Bentley στάθηκε αἰτία νὰ ἀποσπᾶται μεγάλο θαυμασμὸ.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 168 καὶ σημείωση. Γιὰ τὴν ἐκδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Mill βλ. A. Fox (ἀνωτέρω σελ. 168 σημ. 3), σελ. 36 κ.έ. καὶ B. M. Metzger, *The Text of the New Testament* (1968) 107 κ.έ.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 125.

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 171.

J.J. Wetstein¹ τὸ σχέδιο τοῦ Bentley πῆρε τὴν τελικὴ του μορφή: δὲν θὰ παρυσίαζε γινῶ μιὰ ἀκόμη φορά τὸ ἀναγνωρισμένο κείμενο μ' ἕναν κυκεώνα γραφῶν ἀπὸ χειρόγραφα ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἀλλὰ θὰ προσπαθοῦσε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ πιὸ παλιὸ κείμενο ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ γνωστὸ. Καὶ αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη του ἦταν τὸ κείμενο τοῦ τέταρτου μ.Χ. αἰώνα τῆς ἐποχῆς τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας. Σκόπευε νὰ περιορισθῇ στὰ παλαιότερα ἑλληνικὰ χειρόγραφα, συμπληρωμένα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα τῆς Vulgata, τῶν ἀρχαίων παραλλαγῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν ἀρχαιότερων παραθέσεων ποῦ ὑπάρχουν στὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἔκδοση θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ, ὅπως ἔλεγε ὁ Bentley, «ἕνας καταστατικὸς χάρτης, μιὰ Magna Carta ὁλόκληρης τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας». Μάζευε ὑλικὸ ἀπὸ χειρόγραφα ἐπὶ εἴκοσι καὶ περισσότερα χρόνια μὲ τὴν θερμὴ συμπαράσταση, μεταξὺ ἄλλων συνεργατῶν, τῶν Γάλλων Βενεδικτίνων.² *Ἄν καὶ προσωπικὲς δυσκολίες καθῶς καὶ ἡ πολυπλοκότητα τῶν προβλημάτων ἐμπόδισαν τὸν Bentley νὰ ὀλοκληρώσῃ καὶ νὰ δημοσιεύσῃ τὴν ἔκδοσή του,³ τὸ σχέδιό του πρόλαβε κατὰ ἕναν ὁλόκληρο αἰώνα τὸ ἔργο τοῦ Lachmann καὶ ἄλλων.

Τὸ 1726, ἐνῶ ἀκόμα ἐτοίμαζε τὴν Καινὴ Διαθήκη, ὁ Bentley μελετοῦσε μιὰν ἔκδοση τοῦ Ὅμηρου. Τὸ 1732 προφανῶς ἄρχισε νὰ τὴν ἐτοιμάζῃ καὶ γνωρίζουμε ὅτι τὸ 1734 ἐργαζόταν γι' αὐτήν, ἀλλὰ τίποτε δὲν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Ἔχουμε μόνον τὶς σημειώσεις του στὰ περιθώρια τῆς ἔκδοσεως τοῦ Ὅμηρου στοὺς *Poetae Graeci* τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, ἕνα χειρόγραφο βιβλίον σὲ σχῆμα τέταρτο μὲ σχόλια στὴν Ἰλιάδα Α-Ζ, καὶ μερικὲς σημειώσεις ποῦ πραγματεύονται εἰδικὰ τὴν περιφημότερη ἀνακάλυψή του, τὸ δίγαμμα. Ὁ πρῶτος ὁμῶς ὑπαινιγμὸς γι' αὐτὴν τὴν ἀνακάλυψη ὑπάρχει ἤδη σὲ ἕνα ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου τοῦ Collins *Discourse on Freethinking* (1713),⁴ ὅπου εἶχε γράψῃ τὴν βιαστικὴ παρατήρηση: «δίγαμμα *aeolicum* οἶνος *Foivos vinum*». Στὶς παραθέσεις του ἀπὸ τὸν Ὅμηρον στὴν ἔκδοση τοῦ *Paradise Lost* τοῦ Μίλτωνος (1732) τὸ τύπωσε μὲ τὴ μορφή τοῦ κεφαλαίου λατινικοῦ F. Τὸ δίγαμμα δὲν ὑπάρχει πουθενὰ στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς γραμματικούς καὶ τὶς ἐπιγραφές, ὁ Bentley ἐγνώριζε ὅτι ὑπῆρξε αὐτὸ τὸ γράμμα, ποῦ ἀπέδιδε τὸν ἦχο τοῦ λατινικοῦ v. Γιὰ γλωσσολογικοὺς καὶ μετρικοὺς λόγους τὸ ἐπανεφέρε, καὶ ἡ σπουδαιότης αὐτῆς τῆς ἀνακαλύψεως εἶναι τεράστια, καὶ πρώτη φορά ἔγινε ἕνα βῆμα πέρα ἀπὸ τὸ κείμενο, ὅπως τὸ εἶχαν ὀρίσει οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ καὶ οἱ διάδοχοί τους στοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα.

¹ Πρβλ. Monk I 397, Π 120 κ.έ.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 152 κ.έ.

³ Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποῦ ἄφησε στὸν ἀνεψιὸ του, καὶ ποῦ βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Trinity College, ἀποσπάσματα ἐξετύπωσε ὁ A.A. Ellis, *Bentlei critica sacra* (1862).

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 171. Πρβλ. Monk II 363.

Οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι μὲ ἀπροθυμία παραδέχθηκαν κάτι ποὺ τοὺς φαινόταν σὰν ἐπινόημα θεωρητικολογίας ἀναφερόμενης στὴν προϊστορία. Ὁ Richard Dawes, ποὺ κατέκρινε τὸν Bentley στὸ τέταρτο μέρος τοῦ ἔργου του *Miscellanea critica* (1745, καὶ ἀνατυπώθηκε πολλές φορές), ἦταν ἕνας διαπρεπὴς ἀντίπαλός του στὴν Ἀγγλία. Στὴν Γερμανία ἕνας μεγάλος θαυμαστής τοῦ Bentley,¹ ὁ F. A. Wolf, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ προσπάθησε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενο τῶν Ἀλεξανδρινῶν, δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιληφθῇ τὴ σημασία τῆς ἀνακαλύψεως καὶ τὴν ἀπέριψε ὡς «senile ludibrium Bentleiani ingenii».² Σιγά-σιγά ὅμως ἤρθε ἡ κατανόησις³ καὶ τελικὰ ἡ παραδοχὴ τῆς μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γλωσσολογικῶν μελετῶν.⁴

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτῆ, γύρω στὰ 1726, ὅταν ὁ Bentley σχεδίαζε μιὰ νέα ἐκδοσὴ τοῦ Ὁμήρου, ὁ Alexander Pope (1688-1744) εἶχε μεταφράσει τὴν Ἰλιάδα (1720) καὶ τὴν Ὀδύσεια (1725/6). Ἡ γνώμη τοῦ Bentley γιὰ τὴ μετάφραση αὐτὴ εἶναι πολὺ γνωστὴ,⁵ «ἕνα πολὺ νόστιμο ποίημα. . . ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ τὸ ὀνομάζῃ "Ὀμηρο». Μὲ πόση φροντίδα εἶχε δουλέψῃ ὁ Pope γιὰ νὰ μεταφράσῃ τὸν Ὀμηρο μαρτυροῦν τὰ ἐκτενῆ του σχόλια, ποὺ δημοσιεύθηκαν μὲ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς μεταφράσεως καὶ ἀνατυπώθηκαν ἀρκετὲς φορές. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ μαρτυρία ὅτι ὁ Bentley εἶχε διαβάσει καὶ τίς σοφὲς «Observations»,⁶ ἕνα ὀγκῶδες συνεχὲς ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα ποὺ ἀσφαλῶς δὲν θὰ τοῦ ἄρесе.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ τί πίστευε ὁ Bentley γιὰ τὸν Ὀμηρο σὰν ποιητῆ. Στις παρατηρήσεις του γιὰ τὸ Discourse on Freethinking τοῦ Collins, ὅπου πρώτη φορὰ ἀναφέρει τὸ δίγαμμα, ὁ Bentley ἐξανέστη κατὰ τῆς γεμάτης στόμφο φράσεως τοῦ Collins, ὅτι ὁ Ὀμηρος «σχεδίασε τὰ ποιήματά του γιὰ τὴν αἰωνιότητα γιὰ νὰ τέρψῃ καὶ νὰ διδάξῃ τὸ ἀνθρώπινο γένος».

Σοῦ δίνω τὸ λόγο μου πῶς ὁ φτωχὸς Ὀμηρος ποτὲ δὲν εἶχε τόσο φιλόδοξες σκέψεις. Ἐγραψε μιὰ σειρά ποιήματα καὶ ραψωδίες, γιὰ νὰ τὰ τραγουδάῃ ὁ ἴδιος γιὰ λίγο κέρδος καὶ πολλὰ χειροκοτήματα, σὲ πανηγύρια καὶ ἄλλες μέρες γιορτινές. Τὴν Ἰλιάδα τὴν ἔγρα-

¹ Βλέπε ἄνωτέρω, σελ. 171 σημ. 6.

² F. A. Wolf, *Kleine Schriften* II (1869) 1070. «Spielwerke von unmässiger Willkürlichkeit», αὐτόθι.

³ Σημαντικὸ βῆμα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἔκαμε ὁ J. W. Donaldson, *The New Cratylus* (1839) σελ. 118 καὶ παράρτημα σελ. 138 κ.έ. «Extracts from Bentley's MS on the Digamma».

⁴ Βλ. E. Schwyzer, «Griechische Grammatik», *Handbuch der Allertumswissenschaft* II Abt. I. Teil, I vol. (1939) 222 κ.έ., ἡ καλύτερη, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἰσαγωγὴ σὲ ὅλο τὸ πρόβλημα. Ὁ G. Finsler, *Homer in der Neuzeit* (1912), σελ. 309 κ.έ. δίνει μιὰ λογικὴ σύντομη ἐπισκόπηση.

⁵ Monk II* (1833) 372.

⁶ Ὁ H. J. Zimmermann, *Alexander Popes Noten zu Homer* (1966), ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε αὐτόγραφο τοῦ Pope.

ψε γιὰ τοὺς ἄντρες καὶ τὴν Ὀδύσσεια γιὰ τὸ ἄλλο φύλο. Αὐτὰ τὰ χαλαρὰ δεμμένα μεταξὺ τοὺς ποιήματα συνελέγησαν καὶ πῆραν τὴ μορφή ἑνὸς ἐπικοῦ ποιήματος ὄχι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισιστράτου, 500 περίπου χρόνια ἀργότερα.

Ἡ τελευταία πρόταση ἐπαναλαμβάνει τὴν κοινὴ παράδοση τῆς δψιμῆς ἀρχαιότητος γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο.¹ Ἡ γνώμη ποὺ διατυπώθηκε γιὰ τὸ ποιὸν τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως μπορεῖ νὰ βρεθῆ τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸν Leibniz, καὶ ἰδιαίτερα στὰ γαλλικὰ βιβλία ποὺ εἶχαν πά- ρει τὸ μέρος τῶν μοντέρνων στὴν «Querelle des anciens et modernes».

Τὸ κλειδὶ τῆς κρίσεως τοῦ Bentley γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ποίηση μπορεῖ νὰ βρεθῆ, ἂν τὴν τοποθετήσωμε πλάι στὴν κρίση ποὺ διατύπωσε γιὰ τὴν *Αἰνειάδα* στὶς ὀμιλίες τοῦ Boyle. Εἶναι ἀρκετὰ φανερὸ ὅτι τὰ ἑλληνικὰ ἔπη δὲν εἶχαν «τὴν καλαισθησία καὶ τὰ σωστὰ μέτρα» τὰ ὁποῖα εἶχε ἐκθειάσει στὸ κλασσικὸ ποίημα τοῦ Βεργιλίου. Ἀπ’ αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ Bentley δὲν φαίνεται νὰ προπορεύεται τῆς ἐποχῆς του, γιατί ἡ γνώμη ποὺ εἶχε σχηματίσει ἀνήκει στὸν δέκατο ἔβδομο αἰῶνα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ δίγαμμα καὶ τῆς θέσεώς του στὴν ὁμηρικὴ γλῶσσα σημαδεύουν σταθερὰ στὸ μέλλον.

¹ Ἱστορία [I] 7 κ.ε.

XII

ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ BENTLEY

Στήν Ἀγγλία συναντοῦμε μιὰ μακροχρόνια καὶ συνεχῆ ἱστορία κλασσικῆς παιδείας, οὐμανιστικῶν ἰδεῶν, καθὼς καὶ τῆς κλασσικῆς παραδόσεως στὴ λογοτεχνία· ἀλλὰ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἶναι σχετικὰ μικρό. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει, ὅπως σὲ ἄλλες χῶρες, μιὰ σειρὰ φιλολόγων μὲ τὴν ἴδια περίπου ἀξία, ἀλλὰ ἐνὸς μόνο ἢ μορφῆ ἀσυγκρίτως μεγαλύτερου ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους. Ἡ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε μὲ τὰ βιβλία καὶ τὴν προσωπικότητά του ἦταν τόσο μεγάλη ποὺ δικαιολογημένα ἐξυμνήθηκε ὡς ὁ θεμελιωτὴς τῆς νεώτερης κλασσικῆς φιλολογίας.¹ Αὐτὸ ὅμως μοιάζει μὲ ὑπεραπλούστευση τῆς ἱστορικῆς πορείας. Γιατὶ ἔχουμε συναντήσῃ ἕναν ἀριθμὸ φιλολόγων οἱ ὁποῖοι συνέβαλαν νὰ γίνουν σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὴν κλασσικὴ φιλολογία ποὺ συνετέλεσαν νὰ ἀποκτήσῃ σὰν σύνολο τὴν νεώτερη μορφὴ τῆς. Ἄν ριζώμε μιὰ ματιὰ πίσω στὸν Valla, τὸν Ἑρασμο καὶ τὸν Scaliger, μπορούμε νὰ δοῦμε τὸ ἔργο τοῦ Bentley ὡς τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς ἱστορικῆς πορείας· ἡ μεγαλωσύνη του ἐν τούτοις ἔγινε ἀμέσως αἰσθητὴ. Ἡ ἐντύπωση ποὺ προξένησε εἶναι φανερὴ στὶς ἐπιστολὲς τῶν κορυφαίων συγχρόνων του,² καὶ καθόλου δὲν περιορίστηκε στὴ χώρα του, ἀλλὰ ἀπλώθηκε καὶ στὸ ἐξωτερικό, κατὰ πρῶτο λόγῳ στὴν Ὀλλανδία καὶ Γερμανία. Ὁ Bentley δὲν εἶχε δικούς του ἐξέχοντες μαθητὲς, ἀλλὰ κάθε σπουδαστὴς τῶν κλασσικῶν γραμμάτων ἐνοιῶθε τὴν ἐμπνευσμένη ἐπίδραση τοῦ κριτικοῦ τοῦ αἰσθητηρίου. Ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων ἔγινε τὸ κύριο μέλημα στὴν Ἀγγλία, ὅπως ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ στὴν Γερμανία. Ἡ ἀγγλικὴ κριτικὴ τῶν κειμένων ἐφαρμόσθηκε κυρίως στοὺς ἀττικοὺς ποιητὲς, ποὺ τὸν τρόπο τῆς μελέτης τους εἶχε δεῖξει ὁ Bentley στὰ ἔργα του *Epistula* καὶ *Dissertation*. Ἄν καὶ δὲν ἄφησε πίσω του τίποτε ποὺ νὰ μοιάζῃ μὲ «σχολή», τὸ Καϊμπριτζ³ ἔμεινε μετὰ τὸ θάνατό του ἕνα κέντρο γιὰ κλασσικοὺς φιλολόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μεγαλύτερος ἦταν ὁ Richard Porson (1759-1808).

¹ *Proceedings of the Classical Association* 59 (1962) 25 κ.έ.

² C. B. Hunt, «Contemporary References to the Work of R. Bentley», *Bodleian Library Record* 7 (1963) 91 κ.έ. (ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1740-1750 ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1780-1790).

³ Βλ. τοῦ Sandys (ὁ ἴδιος ἦταν ἄνθρωπος τοῦ Καϊμπριτζ) τὶς διαφωτιστικὲς σελίδες II 422 κ.έ. γιὰ τὸ Καϊμπριτζ.

Τὸ πρῶτο ἐγγείρημα τοῦ Porson, μιὰ ἔκδοση τοῦ Αἰσχύλου, ματαιώθηκε ἀπὸ σειρὰ ἀτυχημάτων. Ἄλλὰ στὶς σημειώσεις του στὸ κείμενο, ποὺ γράφθηκαν ἀπὸ τὸ 1783 καὶ πέρα καὶ ἔγιναν γνωστὲς ἀπὸ τοὺς φίλους του πολὺ ἀργότερα, ὑπάρχουν ἐκπληκτικὰ ἐπιτεύγματα διορθώσεων, ἐφάμιλλα σὲ ποιότητα μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Jean Dorat¹ (ποὺ καὶ αὐτὸς δὲν κατώρθωσε νὰ δημοσιεύσῃ ὁ ἴδιος τίς σημειώσεις του). Ὁ Bentley εἶχε ἀνοίξει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐμπεριστατωμένη διαπραγμάτευση τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ λατινικοῦ μέτρου,² καὶ ὁ Porson ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔκαμε ἓνα ἀκόμα οὐσιαστικὸ βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρός· μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀξίωσή του γιὰ ἀθανασία βασίζεται πάνω ἀπ' ὅλα στὸν κανόνα ποὺ ὀνομάσθηκε «Νόμος τοῦ Porson», ὅτι δηλ. μετὰ ἀπὸ μακρὰ ἀνεπερκαμιὰ λέξη δὲν μπορεῖ νὰ τελειώῃ στὸν τελευταῖο ἱαμβο τοῦ τραγικοῦ ἱαμβικοῦ τριμέτρου.³ Ἀπὸ μιὰν ἀποψη ἀκολούθησε ἐπίσης τὰ ἴχνη τοῦ Bentley στὸ ἔργο του *Letters to Travis* γιὰ τὸ Comma Ioanneum ('Ιωάννου Α' ἐπιστ. 5:7 καὶ 8). Ὁ Ἔρασμος εἶχε ἀπορρίψει τὸ Comma ὡς παρεμβολή, πράγμα ποὺ ἐπανελάβε καὶ ὁ Bentley.⁴ Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ Travis προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξῃ τὴ γνησιότητά του, ὁ Porson ἔγραψε σὲ διάστημα δώδεκα μηνῶν τὸ 1788-9 ἓνα βιβλίο — τὸ μοναδικό του — μὲ 400 σελίδες, στὸ ὁποῖο ἀπεδείκνυε τὴν πλαστότητα τοῦ Comma Ioanneum σὲ ὅλες του τίς λεπτομέρειες, μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα ἀπέραντης πολυμάθειας καὶ μὲ ὀξύτατες παρατηρήσεις πάνω στὸ κείμενο, ποὺ τὸ ἐπεδοκίμασε ὁ Γίββων.

Ὁ νεαρὸς Porson μολονότι ἀπὸ φτωγὴ οἰκογένεια, ὑπῆρξε πολὺ τυχερὸς στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του: πλούσιοι προστάτες τὸν βοήθησαν νὰ πάῃ στὸ Eton καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὸ 1778 στὸ Trinity College τοῦ Καϊμπριτζ· τὸ 1782 ἔγινε δάσκαλος στὸ κολλέγιό του καὶ τὸ 1792 Regius Professor τῶν ἑλληνικῶν. Οὐδέποτε ἔδωσε διαλέξεις ἢ μαθήματα·⁵ ἀλλὰ οἱ μελέτες καὶ ἡ μνήμη του ἦταν ἀπεριόριστες. Ζώντας στὸ Λονδίνο, ἔγινε ἐξέχουσα φυσιογνωμία στὴν κοινωνία σὰν λαμπρὸς συζητητῆς, καὶ περιστασιακὰς ἐκλάμψεις τῆς ἰδιοφυΐας του ἀπεκάλυψαν ὅτι ἦταν γεννημένος φιλόλογος. Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ περίοδο σωματικῆς καὶ πνευματικῆς καταπτώσεως κατάντησε ἓνας ἀβοήθητος καὶ ἀπελπισμένος ἀλκοολικός. Μόνο ἀπὸ τὴν ζοφερὴ ἱστορία τῆς ζωῆς του⁶ μπορεῖ κανεῖς

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 121.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 172 κ.έ.

³ Εὐρ. Ἐκάβη, ἔκδ. Porson (London 1797) στὸν στ. 347. Εὐρ. Φοίνισσαι (1799) στὸν στ. 1464 καὶ κατόπιν. Βλ. P. Maas, *Greek Metre*, μεταφρ. τοῦ H. Lloyd-Jones (1962) σελ. 34 κ.έ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἐκάβη καὶ τίς Φοίνισσες τὸ περίφημο κουαρτέτο τῶν Εὐριπίδειων ἐκδόσεων τοῦ Porson περιελάμβανε τὸν Ὁρέστη (1798) καὶ τὴν Μήδεια (1801).

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 171.

⁵ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 208 Bekker.

⁶ J. S. Watson, *The Life of Richard Porson* (1861). M. L. Clarke, *R. Porson, A Biographical Essay* (1937). Denys Page, «Richard Porson», *Proceedings of the Bri-*

νά προσπαθήσει νὰ ἀντιληφθῆ τὴν θλιβερὴ στεριότητα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ «τραγικοῦ», ἂν καὶ ἡ λέξις δὲν εἶναι ἀρκετὰ δυνατὴ γιὰ νὰ χαρακτηρίσει μιὰ τέτοια φθορὰ ἐνδὸς ταλέντου. Ὁ,τιδήποτε ὅμως κατώρθωσε νὰ φέρῃ σὲ πέρας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς του ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο ἀπὸ ἀκριβεῖς παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν μὲ προσοχὴ καὶ ὑπομονή, καὶ ὄχι αὐτοσχεδιασμοὺς ἢ βεβιασμένες εἰσηγήσεις. Γιὰ πολλοὺς ὁ Porson ἦταν τὸ πρότυπο τῆς ἀκριβοῦς ἐπιστήμης τοῦ λόγου. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς κριτικὲς του σημειώσεις μὲ πρῶτα τὰ *Adversaria* (1812) δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του ἀπὸ ἀφοσιωμένους φίλους του. Ἐκεῖνο ποὺ ὁ Bentley θεωροῦσε ὡς τὴ βασικὴ ιδιότητά ἐνδὸς ἀληθινοῦ φιλολόγου, τὴ δύναμη τῆς μαντικῆς,¹ τὸ εἶχε ὁ Porson στὸν ὑπέρτατο βαθμό.² Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἀποροῦμε γιὰ τὴ δέσποζε ἀρκετὲς δεκαετίες στὶς ἑλληνικὲς σπουδές.

Ὁ Monk,³ ὁ C. J. Blomfield (1786-1857) καὶ ὁ Elmsley συνέχισαν τὸ ἔργο τοῦ Porson γιὰ τοὺς δραματικοὺς ποιητές: ὁ Elmsey (1773-1825) ἐργάστηκε στὴν Ὁξφόρδη. Πράγματι τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων δραματικῶν ποιητῶν εἶχαν γίνῃ ἀντικείμενα διαρκοῦς ἐπεξεργασίας στὴν Ἀγγλία πρὶν καὶ μετὰ τὸν Bentley.⁴ Ἡδὲ ὁ Thomas Stanley (1625-78)⁵ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀσχολῆται σοβαρὰ μὲ κριτικὴ τοῦ Αἰσχύλου, ὁ Benjamin Heath (1704-66) εἶχε προσπαθήσει νὰ διαλευκάνῃ τὸ πρόβλημα τῆς χειρόγραφης παραδόσεως τοῦ Σοφοκλῆ, καὶ ὁ Josuah Barnes (1654-1712) εἶχε δημοσιεύσει πλήρη δική του ἐκδοσὴ τοῦ Εὐριπίδῃ σ' ἓνα τόμο (1694). Τὴν ἀκολούθησαν οἱ *Exercitationes in Euripidem* (1762), τοῦ Samuel Musgrave (1732-81) μὲ παράρτημα τοῦ Tyrwhitt, τοῦ ὁποίου ἡ λαμπρὴ φήμη ἀπλώθηκε πέρα ἀπὸ τὴ χώρα του. Ὁ Dobree (1782-1825) ἐργάστηκε στοὺς ἀττικοὺς ρήτορες. Ὁ Jeremiah Markland (1693-1776) ἦταν ὁ μόνος μετὰ τὸν Bentley κλασσικὸς φιλόλογος τῆς Ἀγγλίας, ποὺ διέπρεψε ἐξ ἴσου στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ λατινικά, καὶ ποὺ ἀντίθετα μ' αὐτὸν ἦταν μία μετριοπαθὴς καὶ ἀξιαγάπητη προσωπικότητα. Ὁ Richard Dawes (1709-66),⁶ μολονότι δὲν τέλειωσε κανένα βιβλίον, ἐδημοσίευσε διάφορα ἄρθρα στὰ *Miscellanea critica* (1745),⁷ ὅπου ἀσχολεῖται κυρίως μὲ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς.

Ἀναπολώντας αὐτὴ τὴ σειρά τῶν δημιουργικῶν Ἀγγλῶν φιλολόγων τοῦ δέκατου ὄγδου αἰῶνα θὰ μπορούσαμε νὰ παραδεχθοῦμε τὴν ὁμολογία

tish Academy 45 (1959) 221-36, ἡ πιὸ ἀρμόδια μέχρι σήμερα ἀξιολόγησή του.

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 178.

² Αἰσχ. Ἰαγμ. 1391 κ.έ., βλ. E. Fraenkel, Αἰσχ. Ἰαγμ. 146 κ.έ.

³ Βλ. ἀνωτέρω σελ. 171 σημ. 6.

⁴ Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Bentley βλ. ἀνωτέρω, σελ. 172 κ.έ., 176.

⁵ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 176, καὶ Ἰστορία [I] 160.2, καὶ τὸ συμπλήρωμα στὴν γερμανικὴ μετάφραση (1970) *Exkurs II* σελ. 339.

⁶ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 182.

⁷ Νέα ἐκδοσὴ 1781, ποὺ ἀνατυπώθηκε ἀρκετὲς φορές.

τοῦ Bywater¹ ὅτι τὰ συγγράμματά τους, ἰδίως τῆς σχολῆς τοῦ Porson, ἀποκαλύπτουν κάποιον ἀπομονωτισμὸ καὶ στενότητα. Ἄλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Robert Wood (1717-71), ἂν καὶ ταξίδευε ὡς πολιτικός, ἐπισκέφθηκε τὴν ἐγγρὺς Ἀνατολή, καὶ εἰδικὰ τὴν Τροία, μὲ τὸν Ὅμηρο στὴν στέπη κι ἔγραψε τὸ «*Essay on the original genius and writings of Homer*»², ἓνα ἀρχαιολογικὸ καὶ ἱστορικὸ βιβλίον ποὺ διαβάστηκε εὐρύτατα στὸ πρωτότυπο καὶ μεταφρασμένο καὶ ἄσκησε ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση στὶς κλασσικὲς σπουδές. Ἀκόμα πρὶν γίνῃ γνωστὸ τὸ ἔργο τοῦ Wood ἡ «*Society of Dilettanti*» (ἰδρύθηκε πιθανῶς τὸ 1732) εἶχε ἀρχίσει τὸ 1762 νὰ δημοσιεύῃ μιὰ θαυμάσια σειρὰ ἀπὸ τόμους in folio μὲ σχέδια ἔργων τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, ποὺ εἶχαν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὸν ἀγγλικὸ κλασικισμὸ.³ Τὴν μεγαλύτερη φυσικὰ αἰσθησιμὴ προκάλεσαν καὶ θὰ προκαλοῦν πάντοτε τὰ πρωτότυπα γλυπτὰ τῆς Ἀκροπόλεως, τὰ λεγόμενα ἐλγίνεια μάρμαρα, στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, τὰ ὁποῖα μετέφερε στὴν Ἀγγλία ὁ λόρδος Ἐλγίν.⁴

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, μεταξὺ 1776-88, ἓνας ἱστορικός, ὁ μεγαλύτερος, ὅπως πιστεύουν, αὐτοῦ τοῦ αἰῶνος, ὁ Eduard Gibbon (1737-94) ἔγραψε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ βιβλία ποὺ γράφθηκαν ποτὲ γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμον, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* σὲ ἔξι τόμους,⁵ σχῆμα τέταρτο. Τὸ φάσμα τῶν μελετῶν του στὰ ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ εἶχε γίνῃ εὐρύτερο καὶ βαθύτερο στὰ χρόνια τῆς παραμονῆς του στὴν Λωζάνη· θαύμαζε ἐπίσης τὸν Porson καὶ τὸν ὑπερασπιζόταν ἐναντίον τῶν ἐπιθέσεων ποὺ τοῦ ἔκαναν. Ὁ Porson σὲ ἀνταπόδοση ἔγραψε μιὰ θαυμάσια κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Gibbon.⁶ Γιὰ τὸν Bentley⁷ ὁ Gibbon βρῆκε τὸ πιὸ ταιριαστὸ ἐπίθετο, «καταπληκτικός». Εἶναι φανερὸ ἐπίσης ἀπὸ τὸ μεγάλο του ἔργο ὅτι στὰ

¹ *Four Centuries of Greek Learning in England*, ἐναρκτήριος λόγος τοῦ 1894, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1919. M. L. Clarke, *Greek Studies in England 1700-1830* (1945) σελ. 48 κ.έ.

² Τυπώθηκε γιὰ ἰδιωτικὴ χρῆσιν τὸ 1767 καὶ δημοσιεύθηκε μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1775 καὶ ἀργότερα.

³ Lionel Cust, *History of the Society of the Dilettanti*, ἔκδ. Sidney Colvin (1914). Πρβλ. B. H. Stern, *The Rise of Romantic Hellenism in English Literature, 1732-1786* (1940, ἀνατυπώθηκε τὸ 1969).

⁴ William Saint Clair. *Lord Elgin and the Marbles* (London 1967).

⁵ Ἡ ὑποδειγματικὴ ἔκδοσις εἶναι τοῦ J. B. Bury, 7 τόμοι (1896-1900). Τὶς Ἐπιστολὲς ἐξέδωσε ὁ J. E. Norton σὲ 3 τόμους (1956). Τὶς *Ἀὐτοβιογραφίες* ὁ John M. Murray (1896). Ὁ Jacob Bernays δυστυχῶς δὲν τελείωσε ποτὲ τὸ «*essay*» (δοκίμιό) του γιὰ τὸν Γίββωνα, ἀποσπάσματά του ὅμως διασώζονται στὸ *Gesammelte Abhandlungen* II (1885) 206-54. David P. Jordan, *Gibbon and his Roman Empire* (1971).

⁶ Ἀνατυπώθηκε στὴ βιογραφία τοῦ Porson ἀπὸ τὸν Watson (ἀνωτέρω, σελ. 185 σημ. 6) σελ. 85 κ.έ.

⁷ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 165, καὶ Micheal Joyce, *E. Gibbon* (1953), σελ. 65 «*the tremendous Bentley*» [«ὁ καταπληκτικὸς Bentley»] (χωρὶς παραπομπές).

συγγραφικά του προσόντα περιλαμβανόταν μιὰ ἐξοικείωση μὲ τὴν ἱστορία τῆς φιλολογίας.

Ἡ Ὀλλανδία, μὲ τὴν ὁποία ὁ Thomas Tyrwhitt (1730-86) καὶ ὁ Samuel Musgrave (1732-80) εἶχαν ἰδιαίτερους προσωπικούς καὶ φιλολογικούς δεσμούς, καὶ ὅπου συναντήσαμε τὸν Johann Georg Graevius (1632-1703)¹ νὰ ἐκδίδη τὸν Καλλιμαχο μὲ τὴ βοήθεια τῆς συλλογῆς τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Bentley (1697), παρέμεινε γενικὰ συντηρητική. Μολονότι εἶχε γνωρισθῆ μὲ τὸν Bentley, ὁ Pieter Burman (1668-1741), τοῦ ὁποίου ἡ *Sylloge Epistularum a viris illustribus scriptarum* (1724), σὲ πέντε τόμους σχῆμα τέταρτο, εἶναι ἡ πιὸ πολύτιμη πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ὀλλανδικῆς φιλολογίας, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀντιπροσωπεύη τὴν παραδοσιακὴ κατεύθυνση πρὸς τὴν πολυμαθεῖα καὶ τὴν παραγωγὴ ὀγκωδῶν «Variorum editiones». Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸν ἀνεψιὸ τοῦ Pieter (1714-1778). Ἐν τούτοις ὑπῆρχε ἀξιοσημεῖωτη διαφορά ἀνάμεσα στὸ ἔργο μερικῶν Ὀλλανδῶν φιλολόγων τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα καὶ στὸ ἔργο ποῦ χαρακτηρίζε τὸν δέκατο ἔβδομο, ἐπειδὴ ἡ ἀκαμψία τοῦ πρῶμου ἐγκυκλοπαιδισμοῦ εἶχε χαλαρώσει ἀπὸ τὴ διεΐσδυση τοῦ νέου κριτικοῦ πνεύματος ποῦ εἶχε ἐμπνεύσει ὁ Bentley. Στὸ Rotterdam ὁ Ludolf Küster (1670-1705) ἀπὸ τὴν Βεσφαλία ἔγραψε τὸν Σουτδα του μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Bentley (δημοσιεῦθηκε σὲ τρεῖς τόμους in folio τὸ 1705 καὶ συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν Τουρ κατὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα) καὶ ἐτοίμασε γιὰ ἐκτύπωση τὸν Ἡσύχιο. Ἀκόμα περισσότερο τὸ ἔργο τῆς τριάδας τῶν μεγάλων Ὀλλανδῶν φιλόλογων, Tiberius Hemsterhuys (1685-1766)² L.C. Valckenaer (1715-85) καὶ David Ruhnken (1723-98),³ δεῖχνει καθαρὰ πὼς ἡ μελέτη τῶν Ἑλλήνων λεξικογράφων ποῦ εἰσήγαγε ὁ Bentley βοήθησε τοὺς διαδόχους του νὰ παρουσιάσουν καλύτερες ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν λεξικῶν καὶ νὰ ἀναγνωρίσουν τὶς ἰδιωματικὲς ἰδιομορφίες τῶν Ἑλλήνων, ἰδιαίτερα τῶν Ἀττικῶν, ποιητῶν καὶ πεζογράφων. Ἡ σειρά αὐτὴ τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης φθάνει διὰ μέσου τοῦ Wyttenbach (ὁ ὁποῖος ἦταν ἑλβετικῆς καταγωγῆς) στὸν Cobet (1813-89) τὸ δέκατο ἕνατο αἰῶνα, καὶ συνεχίζεται ἀκόμα καὶ στὸν εἰκοστό. Στὸν τομέα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας καὶ λογοτεχνίας ὁ Perizonius (Jacob Voorbroek) στὸ ἔργο του *Animadversiones historicae* (1685), ἐδειξε κριτικὸ πνεῦμα ποῦ προπορευόταν τῆς ἐποχῆς του.

Στὴν Γερμανία ἡ ἐπίδραση τοῦ Bentley δὲν μπόρεσε νὰ γίνῃ ἀμέσως αἰ-

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 176 καὶ κατωτέρω, σημ. 2 «Schola Hemsterhusiana» (1940) σελ. 18-27.

² J. G. Gerretzen, «Schola Hemsterhusiana», *Studia Graeca Noviomagensia* I (1940) 77-156.

³ Γιὰ τὸν Ruhnken, ὡς εὐρετὴ τοῦ ὄρου «κανὼν» γιὰ «κατ' ἐπιλογὴν» καταλόγους Ἑλλήνων συγγραφέων στὸ ἔργο του *Historia critica oratorum Graecorum* (1768), βλ. Ἱστορία [I] 247. E. Hulshoff, *Studia Ruhnkeniana* (1953), σελ. 142 κ.έ. Στὸν Ruhnken σὰν «princeps criticorum» ἀφῆρωσε ὁ F.A. Wolf τὰ *Prolegomena ad Homerum* (1795).

σθητὴ καὶ μόλις κατὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα κατάρθωσε νὰ δώσῃ ἀποτελέσματα μὲ τοὺς F.A. Wolf καὶ G. Hermann. Οἱ κλασσικὲς σπουδὲς εἶχαν εἰσέλθει σὲ μιὰ περίοδο ἀδρανείας καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο ἦταν λιγοστό, μολονότι πολὺ λίγοι πολυμαθεῖς δούλευαν στὴν Βιέννη καὶ στὸ Ἀμβούργο, στὴν Λειψία καὶ στὸ Göttingen. Ἡ ἀναβίωσις ὅμως τῶν κλασσικῶν σπουδῶν δὲν προῆλθε οὔτε ἀπὸ τοὺς μορφωμένους αὐτοὺς ἀνθρώπους οὔτε καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Γερμανία.¹ Ἦταν συνέπεια μιᾶς τελείως νέας προσεγγίσεως τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ ἓνα μεγαλοφυῆς πνεῦμα, ποὺ μόνο μὲ τὸ καινούργιο ζεκίνημα ποὺ ἔκανε ὁ Πετράρχης τὸν δέκατο τέταρτο αἰῶνα μπορεῖ νὰ συγκριθῇ.

¹ Θὰ ἤθελα νὰ παραπέμψω στὸ πολὺ διδακτικὸ ἄρθρο τοῦ Harald Keller γιὰ τὸν ἀγγλικὸ κλασικισμὸ καὶ τὴν ἐπίδρασή του στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης: «Goethe, Palladio und England», *SB der Bayer. Akad.*, Phil.-hist. Kl., Jg. 1971, Heft 6.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΝΕΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ ΣΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

XIII

WINCKELMANN, Ο ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΘΕΩΡΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

Ἡ σπουδὴ τῶν κλασσικῶν γραμμάτων δὲν εἶχε σβῆσει ποτὲ στὴν Γερμανία, ἐξακολουθήσε δμως σ' ἄλλή τὴ διάρκειά τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα νὰ ζῆ ἀθόρυβα καὶ συκρατημένα. Ἄν εἶναι σωστὸ ὁ αἰῶνας αὐτὸς νὰ ὀνομάζεται ἐποχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπαναστάσεως,¹ ὁ δέκατος ἑγδοοῦς αἰῶνας θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἡ ἐποχὴ τῆς οὐμανιστικῆς ἐπαναστάσεως.² Τὰ ἀριστουργήματα τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας προκάλεσαν ἀκόμα μιὰ φορὰ μιὰ θαυμαστή ἀφύπνιση τοῦ πνεύματος, ὅπως στὴν ἐποχὴ τοῦ Πετράρχη.³ Τώρα δμως ἡ πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεως δὲν ἦταν ὁ Βεργίλιος, οὔτε ὁ Κικέρων, οὔτε ἡ ρωμαϊκὴ γλυκύτες καὶ ἡχηρότης, ἀλλὰ ὁ Ὅμηρος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Πλάτων, «ἡ εὐγενικὴ ἀπλότῃτα καὶ τὸ γαλήνιο μεγαλεῖο» τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὴν περίφημη φράση τοῦ ἴδιου τοῦ Winckelmann.⁴

Ὁ Johann Joachim Winckelmann (1717-68) γεννήθηκε στὸ Stendal,⁵ δυτικὰ τοῦ Βερολίνου, καὶ ἦταν γιὸς ἐνὸς φτωχοῦ μπαλωματῆ. Στὰ νεαῖα του ἀντιμετώπισε κάθε λογῆς μεγάλες δυσκολίες, τίς ὅποιες μόνον ὁ ἀκράτητος ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἡ ἐνεργητικότητά του τὸν κατέστησαν ἱκανὸ νὰ ὑπερνικήσῃ. Ἦταν πολὺ δύσκολο γιὰ τὸν νεαρὸ σπουδαστὴ νὰ βρῆ ἑλληνικὰ κείμενα· ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ περνᾷ κυρίως μὲ τυπωμένες ἀνθολογίες καὶ μὲ ἀποσπάσματα⁶ ἀντιγραμμένα μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι. Γιατὶ μόνο πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ὁ

¹ H. Butterfield, «The history of sciences and the study of history», *Harvard Literary Bulletin* 13 (1959) 346.

² Βλ. κατωτέρω, σελ. 196.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 4 κ.έξ.

⁴ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 196. Συνήθως θεωρεῖται ὅτι ἦταν ἐπίνοηση τοῦ Oeser (βλ. Justi I² 322, κατωτέρω, σελ. 195 σημ. 1), ἀλλὰ ἴσως ἡ πρώτη πηγὴ τῆς ἦταν γαλλικὴ. Γιὰ τίς γαλλικὲς πηγές τοῦ Winckelmann βλ. A. Buck, *Die humanistische Tradition in der Romania* (1968) *passim*, καὶ τὴν κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Buck ἀπὸ τὸν Stackelberg, *Gnomon* 42 (1970) 424 κ.έξ.

⁵ Ὁ Henri Beyle ὠνόμασε τὸν ἑαυτὸ του Stendhal [sic] πρὸς τιμὴν τοῦ Winckelmann· γιὰ τὸ ψευδώνυμο αὐτὸ βλ. G. von Wilpert, *Lexicon der Weltliteratur* I (1963) 1270. Γιὰ τὴν ἀβέβαιη κατάστασι τῆς φιλολογίας στὴν Γερμανία βλ. ἀνωτέρω, σελ. 141 κ.έξ.

⁶ W. Schadewaldt, «Winckelmann als Exzerptor» στὸ *Hellas und Hesperien* (1960) 637-57.

F. A. Wolf καὶ οἱ μαθητές του ἄρχισαν νὰ ἐτοιμάζουν γιὰ τοὺς γερμανοὺς ἐκδότες σὲ μεγάλη κλίμακα εὐχρηστα ἑλληνικὰ κείμενα.

Οἱ τόποι μαθήσεως ἦταν μακριά, καὶ ὁ Winckelmann ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πηγαίνει ἐκεῖ πεζός. Ὁ πιὸ κοντινὸς ἦταν τὸ Βερολίνο, πού γύρω στὰ 1730, δὲν εἶχε ἀκόμα μεγάλη σπουδαιότητα. Ἄλλὰ ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀρχαιότερου ἐκεῖ γυμνασίου, ὁ Christian Tobias Damm (1698-1778), ἀγαποῦσε πάνω ἀπὸ ὅλα τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα κι ἀκόμα χαρακτηριζόταν ὡς «ὀμηρικώτατος»: δημοσίευσε ἕνα ἐτυμολογικὸ ὀμηρικὸ λεξικὸ καὶ μιὰ μετάφραση τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας στὰ γερμανικὰ σὲ πεζὸ λόγο (1767), τὰ ὁποῖα βρῆκαν πολλοὺς ἀναγνώστες, καὶ ριψοκινδύνευσε ἐπίσης νὰ διατυπώσῃ τὴν προφητεία: «videor jam saeculum renascentis apud nos Graecitatis cernere animo».¹ Ὁ Winckelmann εἶχε μόνο μιὰ μικρὴ συλλογὴ βιβλίων, ὅταν ἐγκαταστάθηκε τὸ 1742 ὡς «Konrektor» στὸ Seehausen βορειῶς τοῦ Βερολίνου, ἀλλὰ τὰ διάβαζε ξανὰ καὶ ξανὰ, ἔχι μόνο τοὺς Ἑλληνας καὶ Λατίνους κλασσικοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγάλους φιλολόγους τῆς Γαλλικῆς Ἀναγεννήσεως, τὸν J. J. Scaliger, τὸν φίλο του de Thou καὶ τὸν μαθητὴ του Grotius.²

Ὁ J.M. Gesner (1691-1761), ὁ ὁποῖος δίδαξε κλασσικοὺς στὸ Göttingen ἀπὸ τὸ 1734 καὶ πέρα ἔχει χαρακτηρισθῆ ὡς ὁ «πρόδρομος» τοῦ Winckelmann.³ Αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό. Γιατὶ ὁ Winckelmann δὲν συνέχισε τίς σπουδές του στὸ Göttingen, ἀλλὰ στὴν Halle καὶ τὴν Ἰένα, καὶ δὲν ὑπῆρχαν οὔτε προσωπικοὶ οὔτε φιλολογικοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἄνδρες. Οἱ σπουδαστές ἕμως πού εἶχαν παρακολουθήσει παραδόσεις τοῦ Gesner στὴν Λειψία, καὶ ἰδιαίτερα στὸ Göttingen, βρῆκαν εὐκολώτερο νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ δεχθοῦν ἰδέες τῆς νέας θεωρήσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος*. Ὁ Winckelmann σκόπευε πραγματικὰ νὰ πάη στὸ σεμινάριο τοῦ Gesner στὸ Göttingen. Ἄλλὰ ἀντὶ γι' αὐτὸ εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ περιληφθῆ στὸ προσωπικὸ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ κόμητος Heinrich von Büнау⁴ κοντὰ στὴν Δρέσδη, τῆς μεγαλύτερης ἴσως ἰδιωτικῆς βιβλιοθήκης τῆς Γερμανίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πού εἶχε ἀνυπολόγιστη ἀξία γιὰ ἕνα ἀπληστο ἀναγνώστη σὰν τὸν Winckelmann. Ἀπὸ τὴν ποίηση, τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλολογία προχώρησε στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς τέχνης στὴν Δρέσδη (ὅταν ἔμενε κοντὰ στὴν πόλη, στὴν ὑπηρεσία τοῦ Büнау) καὶ τελικὰ στὴν Ρώμη. Ἡ ζωὴ του, ὅλο καὶ περισσότερο ἀφιερωμένη στὴν ἐντατικὴ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἦταν γεμάτη ἀπὸ παράξενες συγκυρίες. Ἐπειδὴ δὲν ἦταν καθολικός, δὲν τοῦ ἐπιτρεπόταν στὴν ἀρχὴ ἡ εἴσοδος στὶς βασικὲς συλ-

¹ Στὸ *Program* 1752, πού ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Justi (κατωτέρω, σελ. 195 σημ. 1) I^a (1898) 34.2, «videor» στὸ *Program*, corr. J.K. Cordy.

² Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 138.

³ Ὅπως λέει ὁ Sandys III 7.

⁴ Βλ. Justi I^a 181 :: ἐξ. καὶ στὰ εὐρετήρια τῶν τεσσάρων τόμων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Winckelmann (κατωτέρω σελ. 195 σημ. 1). * Στὸ κείμενο: Neohellenism.

λογές έργων τέχνης στην Ρώμη. "Επειτα, αν και ήταν πέρα για πέρα και συνειδητά όπαδός του παγανισμού, έγινε δεκτός στην Ρωμαϊκή Καθολική εκκλησία, και του άπονεμήθηκαν άπροσδόκητες τιμές, όπως ή θέση του βιβλιοθηκαρίου στο Βατικανό και ή έποπτεία άρχαιοτήτων. Έξ Ίσου άπροσδόκητο ήταν και τó τραγικό τέλος του: δολοφονήθηκε με φρικτό τρόπο από έναν ιταλό μάγειρο στην Τεργέστη, ενώ ταξίδευε από τή Βιέννη στη Ρώμη τó 1768.

Ό Winckelmann δέν είχε δημοσιεύσει τίποτε ως τήν έποχή πού είχε τελειώσει τις ποικίλες σπουδές του και ξεκινούσε για τή Ρώμη τó 1755.¹ Τó πρώτο του δημοσίευμα πραγματευόταν τó βασικό πρόβλημα τής μμήςσεως: *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*.² Όλόκληρος ό Winckelmann ό έρευνητής και ό προφήτης, και πάνω άπ' όλα ό κυρίαρχος τής γλώσσας, βρίσκεται μέσα σ' αυτό τó μικρό φυλλάδιο τού 1755. Άπό τó 1742 και έξής μπορούμε νά διαβάσωμε τις έπιστολές του.³ Ό Winckelmann άνδρώθηκε στην άρχή τής έποχής τής κλασσικής γερμανικής ποιήσεως. Ό ίδιος δέν έγραφε ποιήματα, αλλά έγραφε τόν πεζό λόγο σαν ποιητής. Τó δοκίμιο για τήν «Nachahmung» περιέχει χαρακτηριστικές και ώραϊες φράσεις πού έχουν μείνει ζωντανές: «ό μοναδικός δρόμος για μäs, μεγάλος, αν βέβαια είναι δυνατόν νά γίνωμε άθάνατοι, είναι ή μίμηση τών άρχαίων».⁴ Για τούς ίδιους τούς άρχαίους διετύπωσε τήν άπλή και μνημειώ-

¹ *Sämtliche Werke*. Einzige vollständige Ausgabe hg. von J. Eiselein, Donauöschingen [sic] 1825-9, 12 τόμοι (άνατ. 1965). *Werke*, einzige rechtmässige Originalausgabe, 2 τόμ. (Stuttgart 1847)· αυτήν τήν έκδοση έχω χρησιμοποιήσει. *Briefe*, hg. von W. Rehm in Verbindung mit H. Diepolder, Berlin 1952-7, 4 τόμοι· στο IV 369 κ.έ. «Urkunden und Zeugnisse zu Winckelmann's Lebensgeschichte». Carl Justi, *Winckelmann und Seine Zeitgenossen*, 3 τόμοι, 1866-72, 2η έκδ. 1898, τήν όποία χρησιμοποίησα, 5η έκδ. από τόν W. Rehm, 1954 με πρόλογο για τόν Justi και τις προγενέστερες εκδόσεις. Έπιλογή βιβλιογραφίας ως τήν σημερινή έποχή στο έργο τού W. Leppmann, *Winckelmann* (New York 1970)· βλ. ιδίως W. Rehm *Griechentum und Goethezeit* (1936, 4η έκδ. 1968) και A. Buck, *Die humanistische Tradition in der Romania* (1968) σελ. 122 κ.έ. και *passim* και πρβλ. τήν κριτική τού J. von Stackelberg (βλ. άνωτέρω, σελ. 193 σημ. 4). Πρβλ. A. H. Borbein στην κριτική του για τόν U. Hausmann, «Allgemeine Grundlagen der Archäologie» στο *Handbuch der Archäologie*, 1969, *Gnomon* 44 (1972), ιδίως σελ. 287 κ.έ. για τόν Winckelmann. (Κάτι άξιοπεριεργό, πού δέν αναφέρεται στη βιβλιογραφία, είναι τó έργο τού E. M. Butler, *The Tyranny of Greece over Germany* (1935) σελ. 9-48, μιá πολεμική έναντίον τού Winckelmann πού καταλήγει «είναι άρκετό νά εκφράσωμε τή γεμάτη όικτο λύπη μας για τó ότι γεννήθηκε κάποτε ό Winckelmann»).

² Ξανατυπώθηκε μαζί με τά «Sendschreiben» και «Erläuterung», *Werke* (Stuttgart 1847) II 1-57, πρβλ. Justi I* 351-403, βλ. ιδίως σελ. 394.

³ Βλ. άνωτ., σημ. 1· για τó ύφος βλ. ιδίως τήν εισαγωγή στις έπιστολές τού W. Rehm τόμ. I (1952)

⁴ *Werke* II σ. 6 § 6.

δη πρόταση:¹ «Ἡ εὐγενικὴ ἀπλότῃτα καὶ τὸ ἤρεμο μεγαλεῖο τῶν ἑλληνικῶν ἀγαλμάτων εἶναι συγχρόνως καὶ τὸ γνήσιο χαρακτηριστικὸ τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς καλύτερος χρόνους». Ἴσως ὁ Winckelmann χρωστοῦσε περισσότερο ἀπὸ ὅσο μποροῦμε νὰ ἀποδείξωμε σήμερα στὶς συνομιλίαι του μὲ τὸν μεγάλο του φίλο, τὸν καλλιτέχνη Friedrich Oeser² κοντὰ καὶ μέσα στὴ Δρέσδη, πρὶν ταξιδεῖσθαι εἰς τὴν Ρώμη. Σὲ μερικὰς περιπτώσεις, οἱ ἀρχικὲς πηγὲς μπορεῖ νὰ ἦταν γαλλικὲς, ἐπειδὴ ἦταν τελείως ἐξοικειωμένος μὲ τὴ γαλλικὴ γλῶσσα καὶ λογοτεχνία.³

Τὸ πρῶτο δημοσίευμα τοῦ Winckelmann χαιρετίσθη ἀπὸ τὸν Herder στὸ «Preisschrift» του (Κάσσελ 1778) ὡς «τὸ πιὸ πλούσιο ἴσως σὲ ψυχῇ βιβλίον...» του («καὶ ὁ πιὸ πλούσιος σὲ εὐωδίᾳ ἀνθὸς νιότης»). Κανένας ὅμως δὲν πλήρωσε ὑψηλότερο φόρο θαυμασμοῦ στὸν Winckelmann ὅσο ὁ Γκαῖτε, ὅταν στὰ ἐπιμνημόσυνα δοκίμια⁴ ποὺ δημοσίευσε τὸ 1805 ἔδωσε τὸν τίτλον *Winckelmann und sein Jahrhundert*. Ὁ δέκατος ὄγδος αἰώνας ὑπῆρξε ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἕνας μεγάλος αἰώνας· γιὰ τὸν Γκαῖτε ἦταν ὁ αἰώνας τοῦ Winckelmann.

Ὁ Γκαῖτε ἐπέτυχεν εἰς τὴν ποίησίν του ὅ,τι ὁ Winckelmann εἶχε ἐλπίζει ὅτι θὰ κατάρθωνεν νὰ ἐπιτύχῃ ἕνας μεγάλος καλλιτέχνης σὲ νέα κλασσικὰ ἔργα τέχνης. Σ' ἀντίθεσιν μὲ τὴ νεώτερον λατρεῖαν τῆς πρωτοτυπίας, ὁ Winckelmann τοποθέτησεν εἰς ὑψηλὴν θέσιν τὴ μίμησιν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ λογοτεχνίας, ἐπειδὴ αὐτὴ διατηροῦσε ζωντανὰ τὰ καλύτερα στοιχεῖα τῆς παραδόσεως.

Μόνον σὲ ἀμιλλα πρὸς παλαιότερα ἀριστουργήματα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ δημιουργηθῶν νεώτερα. Ὁ ρωμαϊκὸς πολιτισμὸς φαινόταν τώρα ὅτι δὲν ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ προσέγγισιν τοῦ ἑλληνικοῦ. Εἶχε γίνῃ ἕνα ρῆγμα μὲ τὴ λατινικὴ παράδοσιν τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ εἶχε ἀναπτύχθῃ ἕνας καθ' ὁλοκληρίαν νέος οὐμανισμὸς, μιὰ πραγματικὰ νέα θεώρησιν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Εἰσηγητὴς τῆς ἦταν ὁ Winckelmann, τελειωτῆς τῆς ὁ Γκαῖτε, καὶ θεωρητικὸς τῆς ὁ Wilhelm von Humboldt μὲ τὰ γλωσσολογικά, ἱστορικά καὶ παιδαγωγικά του συγγράμματα. Τελικὰ οἱ ἰδέαι τοῦ Humboldt βρῆκαν τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τους, ὅταν ἔγινε ὑπουργὸς τῆς Παιδείας τῆς Πρωσίας καὶ ἱδρυσεν τὸ νέο πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου καὶ τὸ νέο οὐμανιστικὸν γυμνάσιον.

Ἡ ἐπίδρασιν τοῦ Winckelmann δὲν ἦταν μονάχα οὐμανιστικὴ, ἀλλὰ καὶ ἱστορικὴ συγχρόνως. Ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀντιμετώπισεν τὴν ἱστορίαν ὀργανικὰ ὡς ἅν τὸ χρονικὸν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς. Τὸ ἔργον του *Ἱστορία*

¹ *Werke* II σελ. 13, § 88. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 193 σημ. 4.

² Βλ. *Justi* I* 316 κ.ε.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 193 σημ. 4.

⁴ Goethe, *Sämliche Werke*, Jubiläumsausgabe, XXXIV 1-48.

τῆς Ἀρχαίας Τέχνης (1764)¹ περιέλαβε τὴν ἀνάπτυξη τῆς τέχνης στὴν Αἴγυπτο, τὴν Φοινίκη καὶ τὴν Περσία, τὴν Ἐτρουρία, καὶ τέλος τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρώμη. Στὸ ἐξοχώτερο τμῆμα αὐτοῦ τοῦ ἔργου, τὴν ἱστορία δηλ. τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, υἱοθέτησε μιὰν εἰσήγηση τοῦ J.J. Scaliger,² ὅτι δηλ. ἡ ἑλληνικὴ ποίηση μπορεῖ νὰ χωρισθῆ σὲ τέσσερις ἐποχές, καὶ διέκρινε τέσσερις διαφορετικούς ρυθμούς στὴν ἑλληνικὴ τέχνη, ποὺ ἐξελλίσσονται ἀρμονικὰ μαζὶ μὲ τὴν ζωὴ τοῦ ἔθνους στὸ σύνολό τῆς.

Ἡ Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Τέχνης τοῦ Winckelmann ἔγινε δεκτὴ μὲ τὸν μεγαλύτερο ἐνθουσιασμό σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη. Ἡ παγκόσμια αὐτὴ ἐπιτυχία δὲν θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθῆ ἂν ὁ πρωῒμώτερος οὐμανισμὸς τῆς Ἀναγεννήσεως δὲν εἶχε σχηματίσει μιὰ ὑπερεθνικὴ πνευματικὴ ἐνότητα, ποὺ εἶχε σώσει τὴν Εὐρώπη ἀπὸ πλήρη πολιτιστικὴ διάλυση καὶ ποὺ ὑπῆρχε ἀκόμα στὶς μέρες τοῦ Winckelmann. Ὁ ἀρμοδιώτερος ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀναγνώστες του ἦταν ὁ Lessing, τοῦ ὁποῖο ὁ *Laokoon* (1766) ἔγινε ἀφορμὴ μιᾶς γόνιμης συζητήσεως γιὰ τὴν Ἱστορία, στὴν ὁποία δόθηκε ἀπάντηση μὲ τὸ *Kritische Wällder* τοῦ Herder (1769).

Δυὸ χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ρώμη ὁ Winckelmann ἐπισκέφθηκε τὴ Νεάπολη γιὰ τρεῖς μῆνες καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πῆγε στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῆς Πομπηίας, καὶ ἔπειτα στὴν Ποσειδωνία καὶ τὸν Ἀκράγαντα. Μετὰ τίς ἐπισκέψεις αὐτὲς ἀκολούθησε ἕνας ἀριθμὸς μικρότερων δημοσιεύσεων: *Anmerkungen über die Baukunst der Alten Tempel zu Gircgenti in Sizilien* (1759), *Description des pierres gravées du feu baron de Stosch* (1760), *Anmerkungen über die Baukunst der Alten καὶ Erinnerung über die Betrachtung der Werke der Kunst* (1761), *Von der Fähigkeit der Empfindung des Schönen καὶ Von der Grazie in den Werken der Kunst* (1763). Κατὰ τὰ ἔτη 1762-3 ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1764, καὶ στὴν ὁποία πρόσθεσε τὸ 1767 τὴν *Anmerkung zur Geschichte der Kunst*. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν βιβλίων, τὸ 1766, ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του τὸ ἔργο *Versuch einer Allegorie der Kunst*. Τὸ κορυφαῖο ἀριστοῦργημα τῶν χρόνων τῆς παραμονῆς του στὴν Ἱταλία πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του εἶναι τὸ *Monumenti antichi inediti* σὲ δύο τόμους (1767/8), ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς «μνημειακῆς μυθολογίας». Ἀπὸ τὰ ἐμφανῆ μνημεῖα τῆς νότιας Ἱταλίας, ἔστρεψε τὴν προσοχὴ του στοὺς γαλήνιους καὶ ἀβρατοὺς θησαυροὺς κάτω ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς Ὀλυμπίας καὶ ὀραματιζόμενος προφητικὰ τὴ μεγαλύτερη ἀνακάλυψη τοῦ μέλ-

¹ *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764), vollständige Ausgabe von W. Senff (1964).

² Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 138. Ἐπαναλαμβάνω ὅτι ὁ Winckelmann, ὄχι ὁ Niebuhr, ἐξετίμησε πρῶτος τὴν μοναδικὴ μεγαλωσύνη τοῦ Scaliger.

λοντος, διακήρυξε: «είμαι πεπεισμένος ότι... από προσεκτική άνασκαφή αυτού του εδάφους θα προέλθῃ ένα μεγάλο φῶς».¹

Ἡ νέα οὐμανιστικὴ προσέγγιση τὴν ὁποία ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως² πρῶτα καὶ τὴν ἐφάρμοσε ἔπειτα στὴν τέχνη, ἀπέβη ἐκ νέου γόνιμη γιὰ τὴ λογοτεχνία στὰ συγγράμματα τοῦ Lessing, τοῦ Herder καὶ τοῦ Friedrich Schlegel, καὶ στίς λογοτεχνίες τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Στὴν Γερμανία, ἀλλὰ πουθενὰ ἄλλοῦ, ἀναπτύχθηκε ἓνα εἶδος ἀποστολικοῦ καὶ ἀνανεωτικοῦ οὐμανισμοῦ, ποὺ ἀγαπήθηκε θερμὰ καὶ κατακρίθηκε σφοδρὰ ἐπὶ ἀρκετὲς γενεές. Ἦταν ἓνα ρωμαλέο κίνημα, ποὺ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Winckelmann πῆρε τὴ θέση τοῦ πλάι στὰ συστήματα τῶν κορυφαίων φιλοσόφων ἀπὸ τὸν Kant ὡς τὸν Hegel. Καὶ ἦταν αὐτὴ ἡ δύναμη ποὺ ἀνανέωσε τὴν κλασσικὴ φιλολογία στὴ Γερμανία.

Ἐνας πολὺ προικισμένος κλασσικὸς φιλόλογος κληρονόμησε τὴν ἀρχηγία, ὁ Christian Gottlob Heyne (1729-1812), ὁ ὁποῖος, ὅπως ὁ Herder, ἀφιέρωσε τὸ βραβευμένο δοκίμιό του³ τοῦ 1778 στὸν Winckelmann. Ὁ Heyne γεννήθηκε στὸ Chemnitz, σπούδασε στὴ Λειψία καὶ ἀνέλαβε ὑπηρεσία στὴν ἀρχὴ ὡς ἀντιγραφεὴς στὴ βιβλιοθήκη τοῦ κόμητος Heinrich von Brühl στὴν Δρέσδη, ὅπου γνώρισε τὸν Winckelmann.⁴ Πόσο βαθειὰ καὶ διαρκὴς ἦταν ἡ ἐντύπωση ποὺ ἔκαμε στὸν Heyne, δείχνει τὸ βραβευμένο του δοκίμιο τοῦ 1778. Ἀκριβῶς ἡ ἐπίδραση τοῦ Winckelmann⁵ συνετέλεσε νὰ διακριθῇ τὸ φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Heyne καὶ τῶν φίλων καὶ μαθητῶν του ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἄλλων σύγχρονων φιλολόγων.

Ὁ φιλόλογος ποὺ εἶχε τὰ περισσότερα κοινὰ μὲ τὸν Heyne, καὶ πολλὰ ἐπίσης μὲ τὸν Gesner, ἦταν ὁ J. A. Ernesti (1707-81). Προερχόμενος ἀπὸ τὴν Schulpforta, ποὺ τὸν δέκατο ὄγδοο καὶ δέκατο ἓνατο αἰῶνα ἔδωσε τόσους πολλοὺς διακεκριμένους φιλολόγους καὶ σχολάρχες, πραγματοποίησε πολλὰς χρήσιμες ἐκδόσεις ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν κειμένων. Ἦταν μέλος μιᾶς μεγάλης οἰκογενείας φιλολόγων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἀνεψιὸς του Christian Gottlieb Ernesti (1756-1802) ἀξίζει νὰ μνημονευθῇ ἰδιαίτερα, ἀφοῦ σήμερα ἀκόμα χρησιμοποιοῦμε τὸ δικό του Lexicon technologicum γιὰ τὴ μελέτη τῆς

¹ Max Wegner, *Alttertumskunde* (1951) σελ. 122. Οἱ γερμανικὲς ἀνασκαφὲς ἄρχισαν ἓνα αἰῶνα περίπου μετὰ τὰ *Monumenti* τοῦ Winckelmann καὶ ξανάρχισαν ἔπειτα ἀπὸ ἓνα πάλι αἰῶνα στίς μέρες μας (ἀπὸ τὸν E. Kunze).

² Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 194.

³ Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 196.

⁴ *Briefe* IV 454

⁵ Αὐτὸ ὄχι μόνον ὅσο πρέπει ἀλλὰ καθόλου δὲν ἀναγνωρίζεται στίς μονογραφίες γιὰ τὸν Heyne: F. Leo «Heyne», *Festschrift z. Feier des hundertfünfzigjährigen Bestehens der kgl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen* (Berlin 1901) σελ. 153-234. F. Klingner, «Christian Gottlob Heyne», *Studien zur griechischen und römischen Literatur* (1964) 701 κ. ἐξ.

ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς ρητορικῆς, πού κανένας δὲν δοκίμασε νὰ τὸ ἀντικαταστήσῃ. Πλήθος ἄλλοι σὰν τοὺς φιλόπορους καὶ ἀξιόλογους Ernesti, κατέλαβαν τὶς ἔδρες τῶν μεγαλύτερων πανεπιστημίων, ἐνῶ ἀσυγκρίτως μεγαλύτεροι φιλόλογοι ὅπως ὁ Reiske ποτὲ δὲν τὸ κατῴρθωσαν.

Ὁ J.J. Reiske (1706-74) δὲν εἶχε πραγματικὴ ἐπαφὴ οὔτε μὲ τὸν ἴδιο τὸν Winckelmann οὔτε μὲ τὸ νέο κίνημα στὸ σύνολό του, ἀλλὰ παρέμεινε διακεκριμένος «οὐδέτερος».¹ Μόνο λίγοι ἀπὸ τοὺς καλύτερους συγχρόνους του, ὅπως ὁ βασιλιάς τῆς Πρωσσίας Φρειδερίκος ὁ Β' καὶ ὁ Lessing, ἀνεγνώριζαν τὶς ἱκανότητές του, ἀλλὰ δὲν τοῦ ἔδωσαν καμιὰ βοήθεια, ὅταν ἐπειγόντως τὴν εἶχε ἀνάγκη. Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ περίοδο σοβαρῶν οἰκονομικῶν δυσκολιῶν διορίστηκε τελικὰ Rector τῆς Nicolai-Schule τῆς Λειψίας τὸ 1758 καὶ κατῴρθωσε ἔτσι νὰ πραγματοποιήσῃ τὶς ἀνεκτίμητες ἐργασίες του στὰ κείμενα τῶν ἀττικῶν ρητόρων. Σ' αὐτὸ συνέχιζε τὸ ἔργο τοῦ Hieronymus Wolf,² μὲ τὸν ὅποιο κατὰ περιεργὸ τρόπο ἔμοιαζε καὶ στὸ χαρακτῆρα καὶ στὴν ἄτυχη ζωὴ. Ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ζῆ ἐν μέρει καὶ ἀπὸ τοὺς καρπούς τῶν ἀραβικῶν μελετῶν του καὶ λέγεται ὅτι ἦταν στὸν ἴδιο βαθμὸ ἱκανὸς ἀραβιστῆς ὅσο καὶ ἐλληνιστῆς φιλόλογος.³ Τὸ σχέδιο τοῦ Lessing νὰ γράψῃ σὲ τρεῖς τόμους μιὰ βιογραφία τοῦ Reiske, δὲν πραγματοποιήθηκε, ἀλλὰ τουλάχιστον ἔχουμε τὸν πιὸ σύντομο ἀπολογισμὸ τῆς ζωῆς του γραμμένον ἀπὸ τὸν ἴδιο⁴ καὶ συμπληρωμένο ἀπὸ τὴ γυναίκα του, πού τοῦ ἦταν βαθεῖα ἀφοσιωμένη καὶ παντοτινὴ βοηθός του. Ὁ Reiske εἶχε δεσμούς μὲ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸν Winckelmann φιλολογικὴ ἐπιστήμη, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄλλοι κλασσικοὶ φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ ὀπαδοὶ τοῦ Winckelmann.

¹ Φαίνεται πὼς δὲν ὑπάρχει μαρτυρία πὼς εἶχε διαβάσει τὰ δημοσιεύματα τοῦ Winckelmann μὲ κάποια προσοχή.

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 162 καὶ ἰδιαίτερα σημ. 4.

³ Βλ. Johann Fück, *Die arabischen Studien in Europa* (Leipzig 1955) σελ. 108 κ. ἑ.

⁴ *Reiskes von ihm selbst aufgesetzte Lebensbeschreibung* (1783). Οἱ ἐπιστολές του συνελέγησαν καὶ ἐξεδόθησαν ἀπὸ τὸν Richard Foerster, *Abhandlungen der philol.-hist. Klasse der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften Bd. 16* (1897) καὶ «Nachtrag», αὐτόθι *Bd. 34. 4* (1917).

XIV

FRIEDRICH AUGUST WOLF

‘Ο τελευταῖος και μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς ὄπαδους τοῦ Winckelmann ἦταν ὁ Friedrich August Wolf (1759-1824)· και αὐτὸς ἔγραψε τὴ βιογραφία τοῦ Winckelmann, καθὼς και τοῦ Bentley.¹ Ἄν ἡ ἐπίδραση τοῦ Winckelmann καθόρισε τὴν κατεύθυνση ποὺ πῆρε τὸ ἔργο τοῦ Wolf, ὁ κριτικὸς νοῦς τοῦ Bentley ἐμπόδισε τὶς φιλολογικὲς του ἐπιδόσεις νὰ γίνουν πολὺ φαντασιόπληκτες κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ οὐμανιστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ.

‘Ο Wolf γεννήθηκε στὸ Hainrode, νότια τοῦ Harz τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν Porson, και τὸν Schiller τὸ 1759, και ἔζησε ὡς τὸ 1824, ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Elmsley και τοῦ Dobree. Φοίτησε στὴ σχολὴ τοῦ Nordhausen, τοῦ ὁποῖου ὁ διευθυντὴς Johann Andreas (1696-1769) ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τῶν σοφῶν Fabricii, και εἶχε γράψει ἕνα *Abriss einer allgemeinen Historie der Gelehrsamkeit* σὲ τρεῖς τόμους (1752-3). ‘Ο Wolf ἐγγράφηκε στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Göttingen τὸ 1777. Γιὰ τὴν ἐγγραφή αὐτὴ ἔχουν πλασθῆ μῦθοι,² ἀλλὰ ἡ ἀπλὴ πραγματικότης φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι, μολοντί ἐπέμεινε νὰ ἐγγραφῆ ὡς «studiosus philologiae»,³ δὲν ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔκαμε κάτι τέτοιο και δὲν εἶχε συναίσθηση ὅτι ἀνοίγε καινούργια ἐποχὴ γιὰ τὶς κλασσικὲς σπουδές. Ἄρχισε νὰ συγκεντρῶνῃ τὴν προσοχή του στὸν Ὅμηρο ἐνῶ παρακολουθοῦσε τὰ μαθήματα τοῦ Heyne, καθὼς και στὸν Πλάτωνα κι ἔκαμε τὸ 1782 μὴν ἔκδοση τοῦ *Συμποσίου*. Τὸ 1785 ἄρχισε τὶς δικὲς του παραδόσεις γιὰ τὴν Ἰλιάδα. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου πραγματεύθηκε πολλὰ θέματα· ὡς φλογερὸς ὀμιλητὴς προκάλεσε καινούργιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαία φιλολογία, και ὡς ἱκανὸς ὀργανωτὴς προσεῖλκυσε φοιτητὲς στὶς παραδόσεις του. Τὰ μεγαλύτερα ὅμως σχέδιά του ἦταν γιὰ νέα κείμενα τοῦ Ὁμήρου και τοῦ Πλάτωνος. Αὐτὸ μᾶς φέρνει στὴ μνήμη τὰ δύο μεγάλα σχέδια τοῦ Bentley γιὰ τὸν Ὅμηρο και τὴν Καινὴ Διαθήκη, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ὁ Wolf σὰν καλὸς «ἐθνικὸς» και κλασσικιστὴς δὲν εἶχε κλίση στὰ ἑλληνικὰ τῆς Βίβλου και στὴ θέση τους

¹ Ἀπὸ τὰ δύο βιογραφικὰ δοκίμια τὸ ἕνα δημοσιεύθηκε στὴ συλλογὴ *Winckelmann und sein Jahrhundert* (1805), και τὸ ἄλλο γιὰ τὸν Bentley στὸ γερμανικὸ περιοδικὸ τοῦ *Wolf Lit. Anal.* I (1816) 1-89 = *Kleine Schriften* II (1869) 1030 κ.ἑ. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 195.

² Sandys III 52

³ Edward Schröder, «philologiae studiosus» *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 32 (1913) 168 κ.ἑ.

προτίμησε τὸν Πλάτωνα. Δὲν κατώρθωσε νὰ ὀλοκληρώσῃ τὰ σχέδιά του, ἀλλὰ ἡ ἐπίδρασή του ὑπῆρξε τόση ὥστε τὰ ὁμηρικὰ καὶ πλατωνικὰ προβλήματα νὰ δεσπόσουν ἐπὶ γενεὲς στὶς κλασσικὲς σπουδές. Ἐκεῖνο πού πέτυχε ὁ Wolf, μολοντοῦ ἦταν μόνο ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ πρόγραμμά του, ἦταν ἓνα πολὺ σημαντικὸ μέρος: ὁ μικρὸς τόμος τοῦ ἔργου του *Prolegomena ad Homerum* (1795), πού ἀπέκτεσε παγκόσμια φήμη, περιέχει τὴν πρώτη¹ μεθοδικὴ καὶ γερὰ θεμελιωμένη προσπάθεια ἱστορίας ἐνὸς ἀρχαίου κειμένου. Βασίσθηκε στὰ σχόλια στὴν *Ἰλιάδα* πού μόλις εἶχε δημοσιεύσει ὁ Villoison, ὁ ὁποῖος τὸ 1788 εἶχε ἀνακαλύψει στὴν Βενετία τὸ βασικὸ χειρόγραφο πού σήμερα ὀνομάζεται *Codex Venetus A.*² Πρόθεση τοῦ Wolf ἦταν νὰ ἀποτελέσῃ ἡ ἱστορία του τοῦ ὁμηρικῶ κειμένου τὴ βάση γιὰ μιὰ κριτικὴ τῆς ἀξίας τῶν χειρογράφων καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου πού ἤθελε νὰ δημοσιεύσῃ. Ἐφθασε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενο ὅπως βγῆκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ ὅτι θὰ μπορούσε νὰ προσπαθῆσιν νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ «ἀλεξανδρινὸ» κείμενο, δηλ. τὸ κείμενο πού εἶχαν οἱ ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ τὸν τρίτο π.Χ. αἰῶνα.

Καθὼς ἀνίχνευε τὴν ἱστορία τοῦ ὁμηρικῶ κειμένου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού εἶχαν συντεθῆ ἡ *Ἰλιάδα* καὶ ἡ *Ὀδύσεια*, ὡς τὴν ἐποχὴ πού τὰ ποιήματα ἦταν στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ στὰ χέρια τῶν ἀλεξανδρινῶν γραμματικῶν,³ ὁ Wolf ἔπρεπε νὰ ἐρευνήσῃ τὴν προέλευσιν τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων, καὶ αὐτὸ ἦταν συνυφασμένο μὲ τὰ προβλήματα τῆς γνησιότητος καὶ τῆς ἐνότητός των. Ὁ Wolf ἀνοιξε τὰ μάτια τοῦ κόσμου τῶν λογίων στὸ γεγονός ὅτι ἡ ὁμηρικὴ ποίησις κατέχει μοναδικὴ ἱστορικὴ θέσιν καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ μελετηθῆ μὲ τὶς ἴδιες μεθόδους ὅπως ὁ Βεργίλιος καὶ ὁποιοσδήποτε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἐπικούς ποιητές. Καμιά ἄλλη λέξις δὲν τονίζεται στὰ *Prolegomena* μὲ τόση ἔμφασις ὅσο ἡ λέξις «*historia*», πού ἐπαναλαμβάνεται συχνά, κυρίως σὲ συνάφεια μὲ τὴ φράσιν «*historiae et critices rationes*». Τὰ ἀποτελέσματα τῶν μακροχρόνιων ἐρευνῶν τοῦ Wolf βρῆκαν τὴν συμπυκνωμένην τους ἔκφρασιν στὴν ἐκδοσὴν τοῦ 1795· στὸν πρόλογον τοῦ ἔργου του *Homeri et Homeridarum Opera et Reliquiae* δήλωσε μὲ βεβαιότητα:⁴ «*Tota quaestio nostra historica et critica est, non de optabili re sed de re facta. . . Amandae sunt artes, at reverenda est historia*» (τὰ πλάγια εἶναι τοῦ Wolf).

Εἶναι πάντα εὐχάριστο νὰ διαβάζῃ κανεὶς τὰ ἀνορθόδοξα ἀλλὰ σαφῆ καὶ ὠραῖα λατινικὰ τοῦ Wolf. Ὅπως ὅμως καὶ ὁ Bentley⁵ δὲν περιορίσθηκε στὴν

¹ Γιὰ προγενέστερες προσπάθειες στὸν βιβλικὸν τομέα, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 151.

² Γιὰ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ βλ. ἀνωτέρω, σελ. 56 καὶ σημ. 2. Πρβλ. ἐπίσης Ch. Joret, *D'Ansse de Villoison* (1910)

³ Βλ. *Ἱστορία* [I] 124 κ.δ.

⁴ Σελ. xxvi στὴν ἐκδοσὴν τοῦ 1804 (πού εἶχα στὴ διάθεσή μου).

⁵ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 173.

παραδοσιακή γλώσσα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ χρησιμοποίησε καὶ τὴν μητρικὴ τοῦ γλώσσα, τὴν γερμανικὴ,¹ ὅπως ὅταν ἔγραψε γιὰ τὸν Winckelmann.² Δὲν μιμήθηκε ποτὲ τὸ προσωπικὸ ὑψηλὸ ὕφος τοῦ Winckelmann, ἀλλὰ ἔμεινε πιστὸς στὸν δικό του πολὺ ἀπλό καὶ ἐντυπωσιακὸ τρόπο γραφῆς.

Ὁ Wolf προσπάθησε νὰ δώσῃ νηφάλιες καὶ ἐξακριβωμένες ἀποδείξεις γιὰ τὸ συμπέρασμά του, ὅτι τὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσεια* ποὺ ξέρουμε δὲν τὴν ἔχει γράψῃ ἓνας καὶ μοναδικὸς ποιητῆς, ἀλλὰ ὅτι τὰ ποιήματα αὐτὰ τὰ ὀφείλουμε σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ραψωδοῦς. Δὲν περιορίστηκε στὴν ἔκφραση γενικῶν γνωμῶν καὶ ὑποδείξεων γιὰ τὴ διάκριση μεταξὺ φυσικῆς καὶ ἐντεχνῆς ποιήσεως, ἀλλὰ προσπάθησε νὰ ἀποδείξῃ τὴ θεωρία του σὲ ἀπαντῶντες σελίδες μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου πάρα πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά του χρειάστηκε νὰ ἀναιρεθοῦν καὶ πάρα πολλὰ ἀπορρίφθηκαν. Ἡ ἀναλλοίωτη ἀξία τοῦ ἔργου του βρισκόταν στὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς καὶ ἱστορικῆς ἔρευνας, μὲ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ οὐσιαστικὴ σύνδεση κριτικῆς καὶ ἱστορίας.

Τὰ *Prolegomena* προκάλεσαν αἴσθησι πού ἀπλώθηκε πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν λογίων, γιατί κυκλοφόρησαν ἀκριβῶς τὴν κατάλληλη στιγμή. Ἡ ἀντίληψη γιὰ πρωτότυπη, λαϊκὴ, φυσικὴ, ἀπλοϊκὴ ποίηση βρισκόταν στὰ στόματα ὄλων, καὶ ὁ Ὅμηρος ἦταν ὁ ποιητῆς γιὰ τὸν ὁποῖο γίνονταν οἱ περισσότερες συζητήσεις. Τὸ δοκίμιο τοῦ Robert Wood γιὰ τὴν γνήσια μεγαλοφυΐα τοῦ Ὀμήρου³ εἶχε γίνει δεκτὸ μὲ ἐνθουσιασμό, εἰδικὰ στὴν Γερμανία ἀπὸ τὸν Γκαίτε καὶ ἄλλους. Ὁ Herder εἶχε γενικεύσει καὶ ἐκλαϊκεύσει τὶς ἰδέες τοῦ *Ossian* τοῦ Macpherson καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Percy, *Relics of Ancient English Poetry* καὶ τὶς ἐφάρμοσε στὰ ἑλληνικὰ ἐπικά ποιήματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὑπῆρχαν πολλοὶ ποὺ διεκήρυξαν ὅτι τὰ *Prolegomena* ἦταν μιὰ φιλολογικὴ «ἀσέβεια». Ἀλλὰ ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀνταπόκρισις ἦταν ἡ γεμάτη συμπάθεια κριτικὴ πού ἔγραψε λίγο μετὰ τὴ δημοσίευσή τους ὁ Friedrich Schlegel, ὁ πιὸ διεισδυτικὸς κριτικὸς τῆς ομάδας τῶν πρώιμων γερμανῶν ρομαντικῶν. Ὁ Schlegel ἀπεκάλεσε τὰ *Prolegomena* ἔργο πού εἶχε κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴν «ὀξύνοια τοῦ Lessing» καὶ ἐφάρμοσε τὴν ἀρχὴ τους στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας γενικά.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν *Prolegomena* στὴν ἐξέλιξι τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ὑπῆρξε ἀσύγκριτη. Τὸ λεγόμενον «ὀμηρικὸ ζήτημα» ἔγινε ἀμέσως ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα καὶ παρέμεινε σὰν τέτοιο μέχρι σήμερα. Μολονότι ὁ Wolf

¹ Τὰ δημόσια μαθήματά του στὰ γερμανικὰ γιὰ τὴν *Encyclopaedia* (βλ. κατωτέρω, σελ. 203), τυπώθηκαν τὸ 1831 καὶ στὴ σελ. 474 τοῦ τόμου I τῶν *Vorlesungen über die Altertumswissenschaft* τοῦ Wolf ἓνα χωρίο γιὰ τὸν Cuiacius τελειώνει μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ πρότασις: «Er hatte eine erstaunlich liederliche Tochter», («αὐτὸς εἶχε μιὰ καταπληκτικὰ ἀκατάστατη θυγατέρα»), χωρὶς ἀμφιβολία κάποια περιστασιακὴ παρατήρησις σὲ ἓνα μάθημά του, γιὰ τὴν ὁποία δυστυχῶς δὲν γνωρίζουμε λεπτομέρειες.

² βλ. ἀνωτέρω, σελ. 200.

³ βλ. ἀνωτέρω, σελ. 187.

δὲν δημοσίευσε κριτικὴ ἀνάλυση τῆς Ἰλιάδος, ἀλλὰ περιορίστηκε μόνο σὲ μερικὸς ὑπαινιγμούς πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἔδωσε τὴν ὠθηση γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου ἀπὸ γενεές φιλολόγων τόσο στὸν τομέα τῆς ἐπικῆς ποιήσεως ὅσο καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς. Θὰ ἀποτελοῦσε ἀδικία νὰ τὸν καταστήσωμε προσωπικὰ ὑπεύθυνο γιὰ ὅλες τὶς καταστρεπτικὰς συνέπειες τῆς ἐφαρμογῆς της σὲ ἀπρόσφορα θέματα.

Ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Wolf σὲ ιδιαίτερες περιοχὰς τῶν κλασσικῶν σπουδῶν πειθαρχοῦσαν στὴν γενικὴ ἀντίληψή του γι' αὐτὰς τὶς σπουδές, γιὰ τὶς ὁποῖες ἐφεῦρε τὸν περιεκτικὸ ὄρο «*Altertumswissenschaft*». Ὁ Gesner¹ εἶχε τιτλοφορήσει τὸν ἐναρκτήριο λόγο του *Isagoge in eruditionem universalem*· ὁ Wolf τιτλοφόρησε τὸν δικό του ἀπὸ τὸ 1785 καὶ ἐξῆς, *Encyclopaedia philologica*. Ἐπανέλαβε τὴν ὀμίλια αὐτὴ δεκαοχτῶ φορές, λένε, δίνοντάς της τὴν τελικὴ μορφή της μετὰ τὴν ἡττα τῆς Ἰένας, ὅταν τὸ πανεπιστήμιο ἀναγκάστηκε νὰ κλείσῃ, καὶ τὸν νέο τίτλο: «*Darstellung der Altertumswissenschaft nach Begriff, Umfang und Zweck*». Τὴν δημοσίευσε ἀκόμα καὶ ὡς πρῶτο ἄρθρο τοῦ νέου περιοδικοῦ του «*Museum der Altertumswissenschaft*».² Ὁ J.J. Scaliger³ ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ποὺ συνέλαβε τὴν ἰδέα μιᾶς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία νὰ ἀγκαλιάζῃ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμος, καὶ ὁ Winckelmann ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀντελήφθη τὸ πνεῦμα τοῦ Scaliger καὶ κατὰ κανόνα τὸν ἀκολούθησε.⁴ Ὁ Wolf, ὁ ὁποῖος σὲ τόσα πολλὰ σημεῖα ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸν Winckelmann, πῆρε τὴν ἰδέα ἀπ' αὐτὸν καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Scaliger,⁵ καὶ ἐπλασε τὸν ὄρο ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιοῦται μέχρι τῶρα: ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι μία κατάλληλη περιγραφή μιᾶς ιδιαίτερης μορφῆς τῆς *philologia perennis* στὴν Γερμανία τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα.

Ὁ Wolf δὲν ἦταν μόνο συγγραφέας με ἐπίδραση, ἀλλὰ καὶ δραστήριος ὀργανωτής.⁶ Τὸ ἀγαπημένο δημιούργημά του ἦταν τὸ φιλολογικὸ «Σεμινάριο», ποὺ εἶχε εἰδικὸ στόχο τὴν ἐξάσκηση δασκάλων τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας. Τὸ Göttingen καὶ ἡ Λειψία εἶχαν ἐπίσης μαθήματα καὶ διαλέξεις, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὰ εἶχαν εὐκαιρικὰ καὶ προσωρινὰ χαρακτήρα δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μετὰ τὴν συνεχῆ καὶ μεθοδικὴ δημιουργία τοῦ Wolf στὴν Halle. Μετὰ τὴν καταστροφή τῆς Ἰένας κατὰ τοὺς ναπολεόντειους πολέμους τὸ πανεπιστήμιο ἔκλεισε, καὶ τὸ 1810, ὅταν ὁ Humboldt ἴδρυσε τὸ νέο πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, προσπάθησε νὰ χρησιμοποίησῃ τὰ προσόντα καὶ τὴν πείρα τοῦ Wolf γιὰ τὸ καινούρι-

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 194, Sandys III 59.

² I (1807) 1 κ.έ. ἀνατυπώθηκε στὰ *Kleine Schriften* II 808 κ.έ.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 136.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 197.

⁵ Δὲν βρῆκα καμιὰν ἄμεση παραπομπὴ στὸν Scaliger στὰ συγγράμματα τοῦ Wolf, ἀλλὰ ἐνδέχεται νὰ μοῦ ἔσφυγε.

⁶ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 200.

γιο του Ίδρυμα. Δυστυχῶς ἡ δύναμη τοῦ Wolf εἶχε ἐξαντληθῆ· οἱ ἐξέχοντες ὁμῶς μαθητὲς τοῦ σεμιναρίου του τῆς Halle, ὁ Böckh καὶ ὁ Bekker, ἔγιναν οἱ δόξες τοῦ νέου πανεπιστημίου.¹

Ἐὐμεγάλους γερμανὸς φιλόλογος, τοῦ ὁποῦ τοῦ τῆς δράση προσπαθήσαμε νὰ περιγράψωμε, εἶχε ὑπερβολικὰ δύσκολο χαρακτήρα. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο δὲν ἦταν μόνον προσωπικὰ ἀσυμπάθητος στὴν ἐποχὴ του καὶ στοὺς κατοπινοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ ἔχουν ἀδίκως ὑποτιμηθῆ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ φιλολογικοῦ του ἔργου. Ἐὐφιλόλογος ὁ πιὸ φανερὰ ἔνοχος γι' αὐτὸ στὰ νεώτερα χρόνια ἦταν ὁ Wilamowitz, μολοντὶ ἀκόμα κι αὐτὸς ἔδειξε κάπως ὅτι γινώριζε τὰ προσόντα τοῦ Wolf ὡς κριτικοῦ τῶν κειμένων καὶ ἱστορικοῦ. Κανεὶς δὲν γινώριζε τὸν Wolf καλύτερα ἀπὸ τὸν Wilhelm von Humboldt. Αὐτὸς εἶδε τὴν μεγαλωσύνη καὶ τὴν ἐλλείψεις τοῦ Wolf καὶ σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Wilamowitz, στάθηκε δίκαιος ἀπέναντί του, ὅσο οὔτε ὁ Γκαϊτε, ὁ καλύτερος φίλος τοῦ Wolf, δὲν μπόρεσε νὰ σταθῆ.

¹ Ἐνας ἀριθμὸς βιβλίων του ἔχουν ἀναφερθῆ στὸ κείμενο· τὰ ἄρθρα του ἔχουν συγκεντρωθῆ στὰ *Kleine Schriften*, ποὺ ἐκδόθησαν σὲ 2 τόμους ἀπὸ τὸν Bernhardy (1869). Ἐπιλογὴ βιβλιογραφίας στὸν Sandys III 60 κ.ἐξ. μὲ παραπομπὲς στὸ Goedeke, *Grundriss*, VII² 807-11. Τὸ πιὸ σημαντικὸ δημοσίευμα εἶναι τὸ ἔργο τοῦ F.A. Wolf, *Ein Leben in Briefen*. Die Sammlung besorgt und erläutert durch Siegfried Reiter I 1779-1807, II 1807-1824, III Erläuterungen (Stuttgart 1935). Πρβλ. τὴν κριτικὴ μου, *Gnomon* 14 (1938) 401-10. *Ergänzungsband I. Die Texte* (Briefwechsel Wolfs mit Bekker, σελ. 1-86, Briefe Wolfs an verschiedene Adressaten σελ. 87-161) 1956. Τὰ σχόλια ποὺ εἶχαν ἀναγγελθῆ δὲν ἔχουν ἀκόμα δημοσιευθῆ.—Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Wolf βλέπε «Entwurf einer Selbstbiographie» στὴν ἐκδοσὴ τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν Reiter II 337-45 «Entwurf einer zweiten Selbstbiographie», *Ergänzungsband I*, ἐκδ. τοῦ Sellheim, σελ. 162-6.—W. Körte (γαμπρὸς τοῦ Wolf), *Leben und Studien F.A. Wolfs, des Philologen* (2 τόμοι, 1833). M. Bernays, *Goethe's Briefe an F. A. Wolf* (1868) μὲ εἰσαγωγὴ.—Mark Pattison, «F.A. Wolf», *Essays I* (1889) 337-414 (στὴν πραγματικότητά κριτικὴ τοῦ J.F.J. Arnoldt, *F.A. Wolf in seinem Verhältnis zum Schulwesen und zur Pädagogik*, 2 τόμοι 1861/2, ἀλλὰ μία ἀπὸ τὴν καλύτερες ἐκτιμήσεις τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Wolf).

ΟΙ ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΟΥ WOLF

Παρά τὸν δύσκολο χαρακτήρα του κανένας κλασσικὸς φιλόλογος ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Wolf δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκαλέσῃ προσωπικούς του φίλους τόσο πολλοὺς ἀπὸ τοὺς διάσημους συγχρόνους του. Ὁ Wolf εἶχε καὶ πολλοὺς διακεκριμένους μαθητὲς ἱκανοὺς νὰ συνεχίσουν τὸ ἔργο του. Ἔχει λεχθῆ ἀκόμα ὅτι τὸ μεγαλύτερο ἔργο του ἦταν οἱ μαθητὲς του,¹ αὐτὸ ὅμως εἶναι ὑπερβολικὸ. Τὰ *Prolegomena* του καθὼς καὶ οἱ ἐργασίες καὶ τὰ κείμενα πού ἀναφέραμε εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὰ μεγαλύτερά του ἐπιτεύγματα.

Πρὶν στραφοῦμε στοὺς μαθητὲς καὶ τοὺς διαδόχους τοῦ Wolf, πρέπει νὰ ἀναφέρωμε δύο ἀπὸ τοὺς νεώτερους συγχρόνους του, πού δὲν εἶχαν καμιά ἐξάρτηση ἀπ' αὐτὸν ὡς προσωπικοὶ μαθητὲς του. Ἄπὸ ὅλους τοὺς γερμανοὺς κλασσικούς φιλόλογους ὁ *Gottfried Hermann* στὴν *Λειψία* (1772-1848) βρισκόταν πρὸ κοντὰ στὸν *Bentley*. Ὁ *Hermann* δὲν ἦταν ἀπλῶς ἓνας ἑλληνιστής, ὅπως οἱ ἄλλοι Γερμανοὶ φιλόλογοι πού ἦταν ὀπαδοὶ τοῦ *Winckelmann*, ἀλλὰ καὶ μεγάλος λατινιστὴς² στὸν τομέα τῆς πρώιμης γλώσσας καὶ τῆς μετρικῆς, ὅπως ἦταν καὶ ὁ *Bentley*. Μπορεῖ νὰ παραβληθῆ μὲ τὸν *Bentley* ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ κριτικά του ἐγχειρήματα ὑπῆρχε μιὰ καθαρὴ ἀντίληψη τοῦ ιδεώδους κλασικοῦ ἔργου, θεμελιωμένη στὴν πεποίθηση ὅτι αὐτὸς σὰν φιλόλογος γνῶριζε τί θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη περὶ ὁ ποιητῆς («*quid debuerit poeta dicere*»). Ἡδὴ στὸ βιβλίον του *De poeseos generibus* τοῦ 1794,³ χρησιμοποίησε ἓνα ἀρκετὰ ὀριστικὸ σύστημα αἰσθητικῆς καὶ κριτικῆς ὁρολογίας. Θὰ ἦταν μάλιστα δυνατὸ νὰ ἀποδείξῃ κανεὶς ὅτι οἱ ὅροι πού χρησιμοποίησε στὰ γραμματικά, μετρικὰ καὶ κριτικά συγγράμματά του προέρχονταν ἀπὸ ὀρισμένο τμῆμα τῆς ὑπερβατικῆς ἀναλύσεως τοῦ *Kant*.⁴ Ἡ ἀντίρρηση τοῦ *Hermann* στὴ μέθοδο τῶν ἀγγλων φιλόλογων ἦταν ὅτι αὐτοὶ περιορίζονταν ἀπλῶς στὸ νὰ ἐξάγουν γενικοὺς κανόνες ἀπὸ σειρὰς παραδειγμάτων. Οἱ ἐμπειρικὲς αὐτὲς κρίσεις δὲν θὰ μποροῦσαν ποτὲ νὰ εἶναι ἐπαρκεῖς, ὑπεστήριζε ὁ *Hermann*: εἰ-

¹ M. Pattison, *Essays* I (1889) 337 κ.έ. = *North British Review*, June 1865.

² Πρβλ. E. Fraenkel, «The Latin Studies of Hermann and Wilamowitz», *JRS* 38 (1948) 28-34.

³ G. Hermann, *Opuscula* I (1827) 20 κ.έ.

⁴ Ἴσως ἓνας κλασσικὸς φιλόλογος καλύτερα κατατοπισμένος στὴν *Kritik der reinen Vernunft* θὰ μπορέσῃ νὰ βρῆ τὸ κεφάλαιο καὶ τὸ τμῆμα.

ναί πάντοτε ἀνάγκη νὰ ἀνιχνεύη κανεὶς τὸ νόμο πού ἐκδηλώθηκε μὲ τὰ παραδείγματα, νὰ ρωτᾷ, π.χ., ποῖός εἶναι ὁ λόγος τοῦ ὀνομαζόμενου ἀνόμου τοῦ Porson». Μὲ τὴν λογικὴ αὐτὴ ἀκριβολογία συνδύαζε μιὰ πολὺ λεπτὴ αἴσθησι τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωματισμῶν. Στις ἐκδόσεις του τῶν ἑλληνικῶν τραγωδιῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἐφάμιλλος τοῦ Porson καὶ τῶν ὀπαδῶν του ἢ καὶ ἀνώτερός του ἀκόμη, ἰδιαιτέρα στὸν Αἰσχύλο. Ἡ πλήρης ἐκδοσὴ του δημοσιεύθηκε μόνις τὸ 1852 μετὰ τὸ θάνατό του, ἀλλὰ τὴν ἐτοίμαζε σ' ὅλη του τὴ μακροχρόνια ζωὴ. Ὁ Wilhelm von Humboldt βρισκόταν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν Hermann πολλὰ χρόνια, βελτιώνοντας διαρκῶς καὶ κάνοντας ἀλλαγὰς στὴν δική του μετάφρασι τοῦ Ἁγαμέμνωνος. Λίγο μετὰ τὴ μάχη τῆς Λειψίας τὸ 1813 οἱ δύο ἄνδρες περπατοῦσαν στὸ πεδίο τῆς μάχης, συζητώντας τὸ κείμενο διαφόρων χωρίων αὐτῆς τῆς τραγωδίας. Ξαφνικὰ ὁ Humboldt, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπιστρέψει ἀπὸ διπλωματικὴ ἀποστολὴ, διέκοψε τὴ συζήτησι καὶ εἶπε στὸν Hermann: «Ὅπως βλέπεις ἐδῶ, αὐτοκρατορίες χάνονται, ἀλλὰ ἓνα καλὸ ποίημα ζῆ αἰώνια». ¹ Ὁλόκληρη ἡ προσωπικότητι τοῦ Humboldt ἀποκαλύπτεται σ' αὐτὸ τὸ στιγματότυπο. ²

Ὁ Hermann δὲν περιορίστηκε μόνο στοὺς δραματικούς ποιητές. Οὔτε ἡ ἐπικὴ οὔτε ἡ λυρικὴ ποίησι ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν ἐρευνῶν του, καὶ στὸ ἔργο του *Orrhica* (1805) ἔδωσε καὶ πλήρη ἱστορία τοῦ ἐπικοῦ ἑξαμέτρου, στὴν ὁποία δημοσίευσε ἀρκετὰς ἐνδιαφέρουσες ἀνακαλύψεις. Ἀλλὰ, ἀφοῦ ὁ Wilamowitz, τοῦ ὁποίου τὴν ἰδιαιτέρη ἀντιπάθεια πρὸς τὸν Wolf ἔχομε σημειώσει, ἐπανειλημμένα τόνισε ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ τῶν *Orrhica* ἦταν τὸ κορυφαῖο ἐπίτευγμα τοῦ Hermann, πρέπει νὰ ὑπομνησθῆ ὅτι ἡ ἔμπνευσι γιὰ τίς ἱστορικές ἐρευνὰς του προῆλθε ὀλοφάνερα ἀπὸ τὸν Wolf. Καὶ ὅταν ὁ Hermann ἄρχισε τελικὰ νὰ ἀναλύη τὸ κείμενο τῶν ὀμηρικῶν ὕμνων, τοῦ Ἡσιόδου καὶ τέλος τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας, καλλιεργοῦσε τὸν ἴδιο τομέα πού εἶχαν διανοίξει τὰ *Prolegomena* τοῦ Wolf. Στὸν Hermann δὲν ἄρесе κανένα εἶδος μετακαντιανοῦ ἰδεαλισμοῦ, καὶ ἰδίως ὁ ρομαντισμός. Μέσα του ζοῦσε ἡ πίστις ὅτι οἱ Ἕλληνες κλασσικοὶ ἐκπροσωποῦσαν τὸ τέλει κάλλος, ὅτι αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ ὀρίση μὲ ἀκρίβεια τί ἦταν ὠραῖο, καὶ ὅτι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσῃ ἢ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰ κείμενα τῶν κλασσικῶν.

Ὁ δεῦτερος ἀπὸ τοὺς νεώτερους συγχρόνους τοῦ Wolf ἦταν ἓνας ἀρκετὰ διαφορετικὸς τύπος καὶ πολλὰς φορὰς ἀντίπαλος τοῦ Hermann, ὁ Friedrich Gottlieb Welcker (1784-1868). Ἐγινε ὁ πιὸ ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Humboldt, ὅταν αὐτὸς ἦταν πρεσβευτὴς τῆς Πρωσσίας στὸ Βατικανό, καὶ συνάντησε ἐκεῖ τὸ μεγαλοφυῆ Δανὸ ἀρχαιολόγο Johann Georg Zoëga (1755-1809), ὁ ὁποῖος ἦταν φίλος τοῦ Thorwaldsen καὶ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου *Αρχαῖα ῥωμαῖκά*

¹ Βλέπε Leitzmann, *Festschrift für Judeich* (1929) σελ. 236. Πρβλ. *Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Bliefen*, hrsg. v. A. v. Sydow (1906-) IV 149 καὶ 197.

² Τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει καὶ ὀλόκληρη αὐτὴ τὴν μοναδικὴν περιόδο τῆς γερμανικῆς ἱστορίας.

ἀνάγλυφα, καθώς και συγγραμμάτων για την αρχαία θρησκεία. Ο Welcker είχε ένα ακόμη παιδί βαθύ αίσθημα για τους ελληνικούς θρησκευτικούς μύθους, και αυτός πρώτος μετά τον Winckelmann συνδύασε μια αληθινή γνώση της ποιήσεως με βαθειά κατανόηση της τέχνης.¹ Η μεγαλύτερη φιλοδοξία του ήταν να γράψει μια συνεχόμενη σειρά βιβλίων για την ελληνική θρησκεία, την ελληνική τέχνη, και την ελληνική ποίηση. Και πράγματι έφερε σε πέρας ένα πολύ μεγάλο μέρος του σχεδίου του μέσα στην μακρά σειρά των συγγραμμάτων του. Αφού τελείωσε το τρίτομο έργο του *Griechische Götterlehre* (1851-63), υπαγόρευσε τυφλός πια γέροντας όγδοντατεσσάρων χρόνων το τελευταίο του δοκίμιο για «τη γαλήνη και το κάλλος της ελληνικής θρησκείας».

Η εξέχουσα γνώση και η σπάνια κατανόησή του της ελληνικής ιδιοφυΐας στο σύνολό της του έδωσαν τη δυνατότητα να ανασυνθέση κομμάτια της ελληνικής ποιήσεως που είχαν χαθεί: τον *Έπικό κύκλο*, δηλ. τα άναφερόμενα στην Τροία έπη εκτός από την *Ίλιάδα* και την *Όδύσεια*, (2 τόμοι, 1835-49), τις χαμένες τριλογίες του Αίσχylου (2 τόμοι 1824-6) και τις χαμένες τραγωδίες όλων των άλλων δραματικών ποιητών, *Ελληνικές τραγωδίες σχετιζόμενες με τον έπικό κύκλο* (3 τόμοι 1839-41). Είναι πολύ εύκολο να τον φέσωμε γιατί ήταν υπερβολικά φαντασιοκόπος, και ό νηφάλιος σκεπτικισμός του Hermann θα είναι πάντοτε ένα ισχυρό αντίδοτο, καθώς επανειλημμένα έχουμε διδαχθί από πρόσφατα δημοσιευμένους παπύρους με έργα τραγικών.² Αλλά μόνο και μόνο γιατί ό Welcker είδε τους τύπους των ελληνικών μύθων και κατανόησε τις βασικές τους ιδέες, κατώρθωσε να ανακαλύψη ξανά τον νόμο της τραγικής τριλογίας στον Αίσχylό. Τα άρθρα που δημοσίευσε για την ελληνική λυρική ποίηση, ειδικά για τα θρησκευτικά λυρικά ποιήματα³ συνεχίζουν να είναι ή παιό ικανοποιητική δημοσίευση για τα λεπτά αυτά άποσπάσματα της ελληνικής ποιήσεως.

Οί μαθητές του Wolf και του Hermann, καθώς και οι μαθητές του που ανήκουν στην επόμενη γενεά, άρχισαν να σχηματίζουν σχολές. Στην περίπτωση του Welcker ό σχηματισμός σχολής είναι κάτι άδιανόητο. Αυτός πέρασε στην άθανασία μόνο χάρη στα έπιτεύγματά του. Η αντίζηλία μεταξύ των διαφορετικών σχολών ήταν αναπόφευκτη. Νίκησε ή σχολή της «Altertumswissenschaft» που ίδρυσε ό F. A. Wolf και έπεξέτεινε ένας από τους παλαιότερους μαθητές του, ό August Böckh, ό όποιος όμως άσκησε άυστηρή κριτική για την «Darstellung» του Wolf και του έπετέθη προσωπικά με σφοδρότητα⁴ Η

¹ «Philologie ohne Kunstbegriff nur einäugig». (Η φιλολογία χωρίς γνώση της τέχνης είναι με ένα μονάχα μάτι), διεκήρυξε ό Goethe για τις μετά τον Winckelmann γενεές.

² Είναι χρήσιμο να συγκρίνωμε τις παλιές άποκαταστάσεις του Welcker με το κείμενο των νέων παπύρων.

³ Βλ. ειδικά τα *Kleine Schriften*, τόμους I και II (1844).

⁴ F. K. J. Schütz, *Chr. Gottfr. Schütz, Darstellung seines Lebens nebst Auswahl aus*

«Alttertumswissenschaft» εἶναι μιὰ ιδιαίτερη μορφή τῆς philologia perennis. Οἱ Hermann, Welcker, καὶ Bekker δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιληφθοῦν μεταξύ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς, καὶ ὑπῆρχαν πάντοτε κλασσικοὶ φιλόλογοι καὶ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Γερμανία ποὺ ἦταν ἀντίπαλοί τῆς. Ἀκόμα κι ὁ εὐνοοῦμενος μαθητὴς τοῦ Wolf, ὁ Immanuel Bekker (1785-1871), ἀκολούθησε δι-κό του δρόμο. Δὲν ἔνοιωθε ἐνθουσιασμοῦ γιὰ τὴν ἱστορικὴ Alttertumswissenschaft, ἀλλὰ ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του στὴν ἔκδοση ἐκπληκτικοῦ ἀριθμοῦ ἀρχαίων κειμένων. Ἀρχίζοντας μὲ κριτικὲς τῶν ὁμηρικῶν δημοσιευμάτων¹ τοῦ Heyne καὶ τοῦ Wolf, συνέχισε πρῶτα μὲ τὰ κείμενα τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος ποὺ σχεδίαζε νὰ ἐκδώσῃ ὁ Wolf, καὶ κατόπιν μὲ ἕνα σημαντικό ἀριθμὸ ἄλλων συγγραφέων. Ἀντέβαλε περισσότερα ἀπὸ 400 χειρόγραφα σὲ ὅλες τὶς βιβλιοθηκὲς τῆς Εὐρώπης καὶ δημοσίευσε περίπου ἑκατὸ τόμους ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν ἑλληνικῶν κειμένων, ποὺ ἀνάμεσά τους περιλαμβάνεται ἡ βασικὴ ἔκδοση τοῦ Ἀριστοτέλη τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου σὲ τέσσερις τόμους σχῆμα τέταρτο καὶ τὰ *Anecdota Graeca* (3 τόμοι, 1814-21). Ὁ Bekker δημοσίευσε ἐπίσης μερικὰ λατινικὰ ἀκόμα καὶ γαλλικὰ κείμενα. Στὴν ποσότητα τῆς ἐκδοτικῆς του παραγωγῆς ἦταν ἕνας ἄλλος Στέφανος τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα. Τὸ ποιοτικὸ ἐπίπεδο φυσικὰ εἶχε στὸ μεταξύ βελτιωθῆ. Ὁ Bekker κατεῖχε μιὰ «τακτικὴ» καθηγητικὴ ἔδρα στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου ἐπὶ ἐξήντα χρόνια, ἀλλὰ εἶχε γίνει διάσημος γιὰ τὴ δεξιότην μὲ τὴν ὁποία κατῴρθανε νὰ ἀποφεύγῃ τὸ φόρτο τῶν παραδόσεων ὅλον σχεδὸν αὐτὸν τὸν καιρὸν, ὅπως εἶχε κάμει καὶ ὁ Porson.²

Ὁ Böckh, ποὺ γεννήθηκε τὸ 1785 στὴν Καρλσρούη καὶ πέθανε στὸ Βερολῖνο τὸ 1867, ἦταν μαθητὴς στὴν Halle ὄχι μόνο τοῦ Wolf στοὺς κλασσικοὺς, ἀλλὰ καὶ τοῦ Schleiermacher στὴ φιλοσοφία. Εἶχε ἀληθινὴ κλίση στὴ φιλοσοφία κι αὐτὸ τὸν ἔκανε νὰ ξεχωρίζῃ ἀπὸ τοὺς ἄλλους κλασσικοὺς φιλόλογοις. Δὲν υἱοθέτησε κανένα ιδιαίτερο σύστημα, ἀλλὰ χρωστοῦσε γενικὰ πολλὰ στὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς του καὶ στὸ κίνημα τῶν ρομαντικῶν, ποὺ εἶχε ζωηρὴ τὴν ἱστορικὴ αἴσθηση. Τὸ ἔργο τοῦ *Encyklopaedie und Methodologie der philologischen Wissenschaften* εἶναι ἡ ἀπόδειξη αὐτοῦ τοῦ σπανίου συνδυασμοῦ. Ἐκεῖ ὅπου ὁ Wolf εἶχε δώσει μόνο μιὰ σκιαγραφία τῆς Alttertumswissenschaft, ὁ Böckh προσπάθησε νὰ δώσῃ ἕνα συστηματικὸ οἰκοδόμημα καὶ νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς καθαρὰ πρακτικοὺς κανόνες ἑρμηνείας μὲ σταθεροὺς νόμους βασισιμένους σὲ μιὰ συνολικὴ ἑρμηνευτικὴ θεωρία.³ Δὲν

seinem literarischen Briefwechsel I (1834) 13, ὁ Böckh στὸν Schütz, 9 Oct. 1812, «Infamie», «schuftige Rolle».

¹ *Homerische Blätter* (=Carmina Homerica I. Bekker emendabat et annotabat, τόμοι III-IV 1863-72).

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 185.

³ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 108.

πρέπει να μᾶς εκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι δὲν βρῆκε ἀληθινούς ὁπαδούς σ' αὐτὸ τὸ ἐπικίνδυνο γενικὸ ἐγχείρημα. Ἐπὶ τὸ ἄλλο μέρος, πολλοὶ προσπάθησαν νὰ μιμηθοῦν τὸ παράδειγμά του, δημοσιεύοντας πολὺ ἐξειδικευμένα βιβλία καὶ ἄρθρα γιὰ τὸ μέτρο καὶ τὴν μετρολογία, τὶς ἐπιγραφές, τὰ οἰκονομικά, καὶ τὴν ἀστρονομία ἢ γιὰ τὸν Πίνδαρο, τὴν τραγωδία ἢ τὸν Πλάτωνα. Πίσω ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς μελέτες τῶν μεμονωμένων θεμάτων ὑπῆρχε πάντοτε ἡ ἰδέα τῆς ἐνοποιήσεως τῆς γνώσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὡς συνόλου. Συγχρόνως, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Winckelmann εἶχε πεισθῆ, ὅπως ὁ Wolf καὶ ὁ Humboldt, ὅτι οἱ βασικὲς ἰδέες τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ πρῶτα ὑποδείγματα τοῦ ὠραίου ἔχουν τὴν καταγωγή τους στὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ συναγωνισθοῦμε. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ παγκόσμια ἱστορικὴ ἀντίληψη τοῦ Böckh ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν ἐνσυνείδητο περιορισμὸ τοῦ Hermann στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση καὶ ἐρμηνεία τῶν κειμένων. Εἶναι σύνηθες νὰ διαβάζουμε στὶς ἱστορίες τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ καὶ πέρα δύο ἀντίπαλες σχολὲς διασώθηκαν μέσῳ τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα στὸν εἰκοστό, μιὰ πού ἐνδιαφερόταν γιὰ τὶς λέξεις, καὶ μιὰ ἄλλη πού ἐνδιαφερόταν γιὰ τὰ πράγματα,¹ καὶ ὅτι ἡ δραστηριότητα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης γιὰ μερικὲς γενεὲς συνίστατο κυρίως στὴν πολεμικὴ ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς σχολὲς.

Μπορεῖ τὸ ἀπλὸ αὐτὸ σχῆμα νὰ εἶναι ἐφεύρεση τοῦ Conrad Bursian² στὸ ἔργο του *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὴν Γερμανία*, πού δημοσιεύθηκε τὸ 1883 σ' ἓνα τόμο μὲ περισσότερες ἀπὸ 1300 σελίδες. Στὴν πραγματικότητα, ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἐξακολούθησε νὰ ἀναπτύσσεται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα, ὅπως καὶ στοὺς προηγούμενους αἰῶνες, συμβαδίζοντας μὲ τὰ γενικὰ πνευματικὰ κινήματα, ἂν καὶ λόγῳ τῆς δισχισιέτουσ παραδόσεως τῆς ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ μεταβαλλόμενο πνεῦμα τῶν ἐποχῶν λιγώτερο ἀπὸ ὅσο οἱ ἄλλοι τομεῖς τῆς μαθήσεως.³

¹ Ἡ διαμάχη μεταξὺ τῶν Ἀλεξανδρινῶν καὶ τῆς Σχολῆς τῆς Περγάμου μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀντίστοιχο φαινόμενο στὴν ἀρχαιότητα. Πρβλ. *Ἱστορία* [I] 206 καὶ 282-3.

² Δὲν συνάντησα αὐτὴ τὴ γνώμη σὲ κανένα προγενέστερο βιβλίο.

³ Πρβλ. R. Pfeiffer, *Philologia Perennis* (1961) σελ. 22.

XVI

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΕΝΑΤΟΥ ΑΙΩΝΑ. Η ΓΕΡΜΑΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ NIEBUHR ΩΣ ΤΟΝ DROYSEN

Οί ιδέες και τὰ συγγράμματα τοῦ Winckelmann ἔπαιξαν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸ μέλλον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ἡ ἐξέλιξή της στὸ διάστημα τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ τὸν ἰσχυρισμό. Γιατὶ στὴν Γερμανία κυριαρχοῦσε ἡ ἐπιρροή τῆς «Altertumswissenschaft», ὅπως ὁ F.A. Wolf εἶχε ὀνομάσει ἐκεῖνο τὸν τρόπο προσεγγίσεως τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ποὺ ἀρχαί-λιαζε ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου περιλαμβανομένης και τῆς θρησκείας. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀντίληψη τοῦ J.J. Scaliger, μολονότι ὁ Winckelmann ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀνεγνώρισε τὴ σπουδαιότητά της.¹ Ἡ διάδοση αὐτῆς τῆς ἀντιλή-ψεως σὲ εὐρύτερο κύκλο ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Niebuhr, ὁ ὁποῖος ἦταν κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ εἰδικὸς στὴν ρωμαϊκὴ ἱστορία.

Ὁ Barthold George Niebuhr (1776-1831)² γεννήθηκε στὴν Κοπεγχάγη, και ἦταν γιὸς τοῦ Karsten Niebuhr, τοῦ διάσημου περιηγητοῦ τῆς ἐγγὺς Ἀνα-τολῆς, και σπούδασε κλασσικὴ φιλολογία και ἱστορία στὸ Κίελο (1794) και στὸ Ἐδιμβούργο. Τὸ 1806 ἔγινε δημόσιος ὑπάλληλος στὴν Πρωσσία, και ἔπειτα τὸ 1810 ὡς μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου ἄρχισε τὶς παραδόσεις του στὴν ἀρχαία ἱστορία, ἰδίως τὴ ρωμαϊκὴ, στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, ποὺ

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 118. Προτιμῶ τὸν ὄρο *Νεοελληνισμός* [νέα θεώρηση τῆς ἑλλη-νικῆς ἀρχαιότητος] ἀπὸ τὸ Νέο οὐμανισμὸ. Εἶδαμε ὅτι στὸν οὐμανισμὸ τοῦ δέκατου πέμπτου ὡς τὸν δέκατο ὄγδοο αἰώνα τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα ἔπαιξαν ἀποφασιστικὸ ρόλο. Αὐτὸ δὲν ἰσχύει πλέον τὸν δέκατο ὄγδοο και δέκατο ἑνατο αἰώνα. Ὁ Winckelmann και ὁ Humboldt δὲν ἐνδιέφερονταν γιὰ τὴ θρησκεία και εἰδικὰ γιὰ τὸν Χριστιανισμὸ. Αὐτὸ ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ.

² *Lebensnachrichten über B.G. Niebuhr aus Briefen desselben* (3 τόμοι, 1838/9). J. Classen, *B.G. Niebuhr. Eine Gedächtnisschrift zu seinem hundertjährigen Geburts- tag* (1876). Ὁ H. Nissen ἀναμενόταν νὰ γράψῃ τὴν βιογραφία, ἀλλὰ δημοσίευσε μιὰ πε-ρὶληψη μόνο τῆς ζωῆς του στὸ *ADB* 23 (1886) 646 κ.ἑ. Οἱ ἐπιστολὲς του ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν D. Gerhard και τὸν W. Norvin (2 τόμοι, 1926-9). Γιὰ γερμανοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία βλ. ὁ F. Schnabel, *Deutsche Geschichte im 19. Jahr- hundert* (4 τόμοι, 1929-37), ἕνα βιβλίο γραμμένον μὲ πραγματικὸ οὐμανιστικὸ πνεῦμα, και ὁ G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century* (2η ἐκδ. ἀνα- θεωρημένη 1952), γιὰ τὸν Niebuhr σελ. 14 κ.ἑ.

τότε ἀκριβῶς εἶχε ιδρύσει ὁ Wilhelm von Humboldt. Ἄμεση συνέπεια τῶν παραδόσεων του γιὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἱστορία στὸ Βερολῖνο, ἦταν τὸ βιβλίον του μὲ τὸν τίτλον Ἰστορία τῆς Ρώμης.¹ Ἀκολουθώντας ὁμοίως τὴν παράδοση τοῦ Scaliger καὶ τοῦ Wolf τοποθέτησε τὴν ρωμαϊκὴ του ἱστορία στὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὡς συνόλου. Ὁ Niebuhr ἦταν ἀρκετὰ σύνθετη προσωπικότητα μὲ πῆρα τόσο στὰ πρακτικὰ θέματα τοῦ κράτους, ὅσο καὶ στὴν φιλολογικὴ παράδοση τοῦ κρατικοῦ πανεπιστημίου. Ἡ κύρια πηγὴ γιὰ τὴν πρώιμη ρωμαϊκὴ ἱστορία ἦταν, φυσικά, ὁ Λίβιος καὶ ὅπως ἀκριβῶς ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων εἶχε ἀρχίσει μὲ τὸ ἔργο τοῦ Lorenzo Valla στὸ κείμενο τοῦ Λιβίου,² ἔτσι καὶ τώρα ἀπὸ τὸν Λίβιο γεννήθηκε ἡ κριτικὴ τῆς ἱστορίας. Ἐνας πολλὸ ἀποφασιστικὸς παράγων γιὰ τὸν τρόπο προσεγγίσεως τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Niebuhr ἦταν τὸ φλογερὸ αἶσθημά του γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς πατρίδας του, τὴν καταγωγὴ τῆς καὶ τὰ ἔθιμά της. Πίστευε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἀντιληφθῆ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἀρχαίας Ρώμης ἀπὸ τὴν ἀναλογία³ τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων τῶν βόρειων περιχώρων της, τῶν Dithmarschen, πού τις εἶχε γνωρίσει καὶ ἀγαπήσει τόσο πολὺ.

Μολονότι αἰσθανόταν ἀπόλυτα εὐτυχισμένος στὸ «Moor und Heiden» ἀνάμεσα σὲ ἐλεύθερους χωρικούς, ἀπελάμβανε πάρα πολὺ τὸν κύκλο τῶν στενῶν του φίλων στὸ Βερολῖνο. Σ' ἕναν ἀπὸ αὐτούς, τὸν Friedrich Karl von Savigny (1769-1861), βασίστηκε γιὰ τὴ σπουδὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου,⁴ τὸ ὁποῖο τότε ἀκριβῶς ὁ Savigny εἶχε θεμελιώσει σὲ νέες βάσεις. Τοῦ ἄρесе ἐπίσης νὰ ταξιδεῖ τὴ διασχίζοντας τις πόλεις τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας, στίς βιβλιοθήκες τῶν ὁποίων ἔκανε καταπληκτικὲς ἀνακαλύψεις λατινικῶν κειμένων, ἀνάμεσά τους τὸ περισσότερο ἐντυπωσιακὸ εἶναι τὸ παλιμψηστο τῶν *Institutiones* τοῦ Gaius στὴν Συνοδικὴ βιβλιοθήκη τῆς Βερόνας. Σ' ἕνα χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ βρῆκε ἀποσπάσματα μερικῶν λόγων τοῦ Κικέρωνος· συνεργάστηκε στὴν ἔκδοση ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Mai τοῦ ἔργου τοῦ Κικέρωνος *De re publica* ἀπὸ ἕνα παλιμψηστο τοῦ Βατικανοῦ. Κατὰ τὴν ἐπιστροφή του μέσῳ Ἑλβετίας στὴν Γερμανία τὸ 1823 ἀνεγνώρισε στὸ St. Gallen τὸ περιεχόμενον ἑνὸς παλιμψήστου καὶ πραγματοποιοῖ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Mergaunders. Τὰ χρόνια ὁμοίως πού ἔμεινε στὴν Ρώμη ὡς πρεσβευτὴς τῆς Πρωσίας (1816-23) ἦταν ἀπογοητευτικά, ἐπειδὴ τοῦ ἦταν ἐντελῶς δυσάρεστη ἡ Ρώμη καὶ ἡ Ἰταλία τῶν ἡμερῶν του.

¹ *Römische Geschichte* I (1811) II (1812). A. Momigliano, «G.C. Lewis, Niebuhr e la critica delle fonti», *Rivista-storica italiana*, 64 (1952) 208-21 γιὰ τὴ μέθοδο τοῦ Niebuhr καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν Ἀγγλία.

² Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 42 κ.έ.

³ Οἱ ἀναλογίαι παίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Niebuhr.

⁴ Γιὰ παλαιότερες νομικὲς σπουδὲς τῶν οὐμανιστῶν καὶ κλασσικῶν φιλολόγων βλ. ἀνωτέρω, σελ. 86 (Ἰταλία) καὶ 101 (Γαλλία). Γιὰ τὸν Savigny βλ. Adolf Stoll, *F. K. von Savigny* (3 τόμοι, 1927-39), ἰδίως I 38 κ.έ.: «Der junge Savigny».

‘Ο Wilhelm von Humboldt (1767-1835) εἶχε προσωπικὲς καὶ φιλολο-
γικὲς σχέσεις μὲ ὄλους τοὺς κορυφαίους κλασσικοὺς φιλολόγους τῆς ἐποχῆς
του,¹ κι ἐνωιωθε ἐντελῶς στὸ σπῆτι του ὅταν ὑπηρετοῦσε στὴν Ρώμη ὡς πρεσβευ-
τῆς τῆς Πρωσσίας στὸ Βατικανὸ (1802-8). Βαθύτερη ἀντίθεση ἀπὸ τὴν ἀντί-
θεση ἀνάμεσα στὸν Niebuhr² καὶ τὸν Humboldt στὴν Ρώμη δύσκολα μπορεῖ
νὰ φαντασθῆ κανεὶς. Ἡ στάση τοῦ Niebuhr εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ τέλους τῆς
γερμανικῆς περιόδου τῆς νέας θεωρήσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Hum-
boldt, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶπε στὸν ὕμνο του γιὰ τὴ Ρώμη: «Ὅπως ὁ Ὅμη-
ρος δὲν μοιάζει μὲ κανένα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποιητές, τὸ ἴδιο κι ἡ Ρώμη δὲν ἐπι-
τρέπεται νὰ συγκρίνεται μὲ καμιὰν ἄλλη πόλη», καὶ ὁ Γκαῦτε παρέθεσε αὐτὴ
τὴ φράση στὸ ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Winckelmann βιβλίο του.³ Ὑστερα
ἀπὸ σύσταση τοῦ Humboldt ἔδωσαν στὸν Franz Bopp (1791-1867) τὴν
καθηγεσία τῆς «Orientalische Literatur und allgemeine Sprachkunde» τὸ
1823 στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου. Ὁ Bopp τὸ 1816 (σὲ ἡλικία εἴκοσι
πέντε χρόνων) θεμελίωσε τὴν «Indogermanische Sprachwissenschaft». Τὰ
παιδιότερα συγγράμματα τοῦ Humboldt ἦταν ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἱστορικὰ,
ἀλλὰ ὅταν ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ διπλωματικὰ καὶ ὑπουργικὰ του καθή-
κοντα τὸ 1819 ἀφοσιώθηκε στὴ σπουδὴ τῆς γλώσσας. Τὰ ὑψηλότερα καὶ πιὸ
πρωτότυπα ἐπιτεύγματά του ἀνήκουν σ’ αὐτὸν τὸν τομέα.⁴ Ἐπειδὴ τὰ ἐνδια-
φέροντά του ἦταν παγκόσμια, μπόρεσε νὰ ἀντιληφθῆ τὴ σπουδαιότητα τῆς
ἀνακαλύψεως τοῦ Bopp γιὰ τὴ σχέση τῆς σανσκριτικῆς μὲ τὴν ἑλληνικὴ, λα-
τινικὴ, περσικὴ καὶ τὶς γερμανικὲς γλώσσες.⁵

ἴσως νὰ φαίνεται παράδοξο ποὺ κατατάσσουμε τὸν Jacob Grimm (1785-
1863) μαζί μὲ τὸν Humboldt. Γιατὶ ὁ Grimm θεωροῦσε τὴν ἀτομικὴ πα-
ρατήρηση ὡς «τὴν ψυχὴ τῆς γλωσσικῆς ἔρευνας»⁶ καί, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν
Humboldt, σχεδὸν ποτὲ δὲν δέχθηκε θεωρίες. Ἐν τούτοις αὐτὲς ὑπῆρχαν
στὸ νοῦ του, ἀν καὶ ὄχι σαφῶς διατυπωμένες, καὶ ἔχουν ἐπηρεάσει τὰ σχετι-
κὰ μὲ τὴ γραμματικὴ συγγράμματά του καὶ γι’ αὐτὸ τὸ λόγο μποροῦμε δι-

¹ Βλέπε ἀνωτέρω, σελ. 203 (F.A. Wolf καὶ G. Hermann), 179 (F.G. Welcker). Οἱ τα-
πεινωτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Niebuhr γιὰ τὸν Welcker, συναδέλφου του στὴν Βόνη, ποὺ
ἦταν ἀδύνατο νὰ τὸν καταλάβῃ, εἶναι χαρακτηριστικὲς.

² Φαίνεται ὅτι ἔγινε μέλος τῆς Πρωσσικῆς ἀκαδημίας μὲ τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Humboldt (Wi-
lamowitz, *Geschichte der Philologie*, 1921, σ. 53).

³ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 169.

⁴ Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen
und Römern*, ἀφιερωμένο στὸν Böckh τὸ 1863 (2η ἐκδ. 1890-1) βλέπε Ἱστορία [I]
σελ. XX καὶ 70.1.

⁵ Ἡ ἀπόδειξη τοῦ Bopp βασιζόταν στὴν παρατήρηση ὅτι ἡ κλίση τοῦ ρήματος εἶναι κοινὴ
σ’ αὐτὲς τὶς γλώσσες, καὶ ἔγινε τελικὰ δεκτὴ ἀπὸ ὄλους: πρβλ. S. Lefmann, *Franz Bopp,
sein Leben und seine Wissenschaft* (2 τόμοι καὶ «Nachtrag», 1891-7).

⁶ *Deutsche Grammatik I*² (1822) σελ. vi.

καιολογημένα να τὸν θεωρήσουμε ὡς ὀπαδὸ τῆς σχολῆς τοῦ Humboldt.¹

Ὁ Philipp Buttman (1768-1829), ποὺ γεννήθηκε ἕνα χρόνο μετὰ τὸν Humboldt, προερχόταν ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια γάλλων μεταναστῶν, τὴν οἰκογένεια Boudemont. Παρέμεινε ἀμιγῆς γραμματικὸς χωρὶς καμιὰ κλίση στὴ φιλοσοφία τῆς γλώσσας ἢ τὴν συγκριτικὴ γλωσσολογία. Μετὰ τὶς σπουδὲς του στὸ Göttingen καὶ στὸ Στρασβοῦργο ἔγινε μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου καὶ διευθυντῆς τῆς ἐκεῖ βιβλιοθήκης.² Ἐνωρὶς τὸ 1792 δημοσίευσε τὴν πρώτη του μικρὴ ἑλληνικὴ γραμματικὴ, ποὺ μὲ τὸν καιρὸ διευρύνθηκε καὶ ἔγινε ἡ «Πλήρης Γραμματικὴ» τοῦ 1819-27. Τὸ ἔργο του *Lexilogus*,³ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ βιβλία γιὰ τὴν ὁμηρικὴ γλῶσσα, ἀνήκει στὴ μεγάλη παράδοση τῶν ὁμηρικῶν ἐρευνῶν ποὺ ἔγιναν στὴν Γερμανία καὶ ποὺ οἱ ρίζες τους ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν F.A. Wolf.⁴

Μετὰ τὸν Ὅμηρο, ὁ Πλάτων ὑπῆρξε ὁ εὐνοούμενος συγγραφέας τοῦ Wolf. Ὁ φίλος του Friedrich Schleiermacher (1768-1834) — συναντήθηκαν στὴ Halle τὸ 1804 — ἐξέδωσε μιὰ μετάφραση καὶ ἐβοήθησε στὴν προώθηση τῆς πλατωνικῆς φιλολογίας. Ἀλλὰ ἡ τιμὴ γιὰ τὸ ὅτι εἰσηγήθηκε (1798) τὴν ἰδέα μιᾶς ὀλοκληρωμένης μεταφράσεως στὴν γερμανικὴ γλῶσσα ὀφείλεται στὸν Friedrich Schlegel,⁵ τοῦ ὁποῦ τοῦ διαφέροντα ἦταν περισσότερο φιλοσοφικὰ⁶ ἀπὸ τὰ διαφέροντα τῶν ἄλλων ρομαντικῶν.⁷ Στὰ πρῶτα του χρόνια ὡς σπουδαστῆς τῶν κλασσικῶν καὶ θαυμαστῆς τοῦ F.A. Wolf,⁸ ὁ Schlegel εἶχε ἐπινοήσει τὶς δικές του κατηγορίες τῆς λογοτεχνίας, πρᾶγμα ποὺ σημείωσε τεράστια ἐπιτυχία πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν κλασσικὴ φιλολογία. Μὲ αὐτὲς ἀπέδειξε τὴν ὑπεροχὴ τῶν δημιουργημάτων τῶν Ἑλλήνων στὴ λογοτεχνία καὶ τὴν τέχνη καὶ

¹ Μολοντί ἐκλίνα πρὸς αὐτὴ τὴν ἄποψη, πείσθηκα μόνον ὅταν διάβασα τὸ βιβλίο τῆς Brigit Beneš, *W. von Humboldt, Jacob Grimm, August Schleicher. Ein Vergleich ihrer Sprachauffassungen* (Diss. Basel 1958) σελ. 41 κ.έ. (*Ἄν πληροφορήθηκα τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς διατριβῆς, τὸ χρεωστῶ στὸν συνάδελφό μου Meinrad Scheller). Γενικὰ βλ. J. Dünninger (ἀνωτέρω, σελ. 75 σημ. 1) γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς γερμανικῆς φιλολογίας.

² Βλ. Konrad Kettig στὸ *Bibliothek und Wissenschaft*, hrsg. von S. Joost, v (1968) 103 κ.έ.

³ *Beiträge zur griechischen Worterklärung hauptsächlich für Homer und Hesiod* (1η ἐκδοσὴ 1818, ποὺ τὴν ἀκολούθησαν πολλὲς μεταγενέστερες ἐκδόσεις).

⁴ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 202 κ.έ.

⁵ F. Schlegel, *Kritische Ausgabe seiner Werke*, von E. Behler, Hans Eichner u.a. (München-Zürich 1958-) καὶ πολλὲς χωριστὲς ἐκδόσεις.

⁶ F. Schlegel, «Philosophie der Philologie», *Logos* 17 (1928) 1 κ.έ.

⁷ Ὁ Schleiermacher σ' ἕνα γράμμα τοῦ στὸν Böckh, ἡμερομηνίας 18 Ἰουνίου 1808 (*Mitteilungen aus dem Litteraturarchive in Berlin* N.F. II (1916) 26) ἀναφέρει περιστασιακὴ παρατήρηση τοῦ Schlegel σὲ συνομιλία του μὲ τοὺς φίλους του τοῦ Βερολίνου ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἔπρεπε νὰ ἀναλάβουν τὴν πλήρη μετάφραση σὰν μιὰ ἐπιχείρηση ἀπὸ κοινοῦ.

⁸ Γιὰ τὴν πολὺ ἐνθουσιώδη κριτικὴ τοῦ Schlegel στὰ *Prolegomena* τοῦ Wolf βλ. ἀνωτέρω, σελ. 202.

συγχρόνως ἔρριχνε φῶς στὴν ἱστορική θέση τους καὶ τὴν ἐπίδρασή τους στὸ μέλλον.

Ὁ Karl Otfried¹ Müller (1797-1840) θὰ ζῆ πάντοτε σὰν μιὰ γεμάτη ἀκτινοβολία μορφή ἐνὸς εὐτυχισμένου νεαροῦ φιλόλογου ποῦ ἡ ζωὴ του βρῆκε πρόωρο τέλος στὴν Ἑλλάδα, τὴ χώρα ποῦ ἀγαποῦσε μ' ἕναν ἀπελπισμένο ἔρωτα. Πνευματικά ἀνῆκε ἀκόμα στὴν ἐποχὴ τοῦ Winckelmann. Γεννημένος στὴν πόλη Brieg τῆς Σιλεσίας, σπούδασε πρῶτα στὸ Breslau, κι ἔπειτα στὸ Βερολίνο ἤρθε σὲ στενὴ ἐπαφή μὲ τὸν διάσημο κύκλο τῶν ἐκεῖ κλασσικῶν φιλολόγων, τὸν ὁποῖο διηύθυνε ὁ F.A. Wolf, ποῦ ὁ Müller εὑρίσκει ἀποκρουστικό, ἀλλὰ τὰ συγγράμματά του ἄσκησαν μόνιμη ἐπιρροὴ ἐπάνω του, ἰδιαίτερα στὸ σεβασμὸ του γιὰ τὴν ἱστορία.² Ὁ Böckh τὸν ἀγαποῦσε περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς πολυπληθεῖς μαθητές του (1816/17). Ἡ πλήρης τοπικὴ ἱστορία τοῦ Müller γιὰ τὴν Αἴγινα,³ *Aegineticorum liber* (1817), ἀπέδειξε ὅτι ἦταν στὸν ἴδιο βαθμὸ ἐξοικειωμένος μὲ τὶς μνημειακὲς καὶ μὲ τὶς λογοτεχνικὲς πηγές, καὶ τὸ 1819 διορίστηκε στὸ Göttingen καθηγητὴς τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας. Τὸ πιὸ πρωτότυπο ἀπὸ τὰ ποικίλα δημοσιεύματά του τὸ τιτλοφόρησε *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (1825), μίμηση προφανῶς τοῦ τίτλου τοῦ πιὸ φημισμένου βιβλίου τοῦ Wolf γιὰ τὸν Ὀμηρο. Ἡ βασικὴ θέση τοῦ ἔργου αὐτοῦ σχετικὰ μὲ τὴ μυθολογία,⁴ εἶναι ὅτι οἱ ἑλληνικοὶ μῦθοι περιέχουν τὴν ἀρχαιότατη ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν. Ἡ θέση, αὐτὴ καθαυτὴν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι προκάλεσε πολύτιμη διαμάχη, ἀποτελεῖ τὴν πιὸ σπουδαία συμβολὴ τοῦ Müller στὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη.

Τὴν πιὸ σφοδρὴ ἀντίθεση στὴν «ἱστορικὴ» αὐτὴ θεωρία γιὰ τὴ μυθολογία διετύπωσε ὁ Friedrich Creuzer (1771-1858), ὁ ὁποῖος παρουσίασε κάτω ἀπὸ τὸν ἐπίδραση τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ Joseph Görres, τὶς θρησκευτικὲς ἰδέες τοῦ ἀρχαίου κόσμου στοὺς τέσσερις τόμους τοῦ ἔργου του *Symbolik* (1810-12, μεταγενέστερες ἐκδόσεις 1819-23 καὶ 1837-43 = *Deutsche Schriften* Abth. I Bd. 1-4)⁵ ἡ πλήρης ἐκδόσή του τοῦ Πλωτίνου, ποῦ δημοσίευσε τὸ Clarendon Press τὸ 1835, συνδεόταν μ' αὐτὲς τὶς μελέτες.

Ἡ πίστη τοῦ Müller στὴν ἱστορικὴ σπουδαιότητα τοῦ μύθου εἶναι κάπως ἀνάλογη μὲ τὴ στάση τοῦ Niebuhr ἀπέναντι στὸν παλαιότερο πολιτισμὸ

¹ Ἐπρόσθεσε αὐτὸ τὸ δεύτερο χριστιανικὸ ὄνομα στὸ Karl τὸ 1819, *Briefe hrsg. u. erläutert von S. Reiter* I (1950) 10 κ.έ. (μὲ συμβουλὴ τοῦ Buttmann, εἶπε ὁ Richard Foester, στὴ μελέτη του *Otfried Müller*, Breslau 1897).

² Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 201. «reverenda est historia».

³ Βιβλιογραφία μὲ ἀκριβεῖς τίτλους βλ. *Briefe* II (1950) σελ. IX κ.έ.

⁴ Γιὰ τὴν παλαιότερη μυθογραφία ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση βλ. ἀνωτέρω σελ. 24 κ.έ. μὲ τὶς σημειώσεις ποῦ ὑπάρχουν ἐκεῖ.

⁵ Ἴσως εἶναι καιρὸς γιὰ μιὰ μονογραφία γιὰ τὸν J. Görres καὶ τὴν κλασσικὴ φιλολογία γενικά, γιὰτὶ εἶναι δύσκολο γιὰ ἕνα φιλόλογο ποῦ ἐξετάζει περιστάτικα ἀτομικῶν λεπτομερειῶν νὰ κρίνῃ δίκαια ἕναν ἐντελῶς δίχως κρίση πολυμαθῆ ὄπως ὁ Görres.

τῆς Ρώμης. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ ἐπίδραση τοῦ ρομαντισμοῦ εἶναι φανερή. Ὑπάρχει κι ἄλλο παράλληλο στό γεγονός ὅτι καί ὁ K.O. Müller πῆγε στήν Ἰαγγλία, ὅπου παρέμεινε γιά πολλά ἀπό τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἐκεῖ τὸ 1836 ἄρχισε νά γράφῃ τὸ πιὸ ἐπιτυχημένο βιβλίο του, τὴν *History of the Literature of Ancient Greece*¹ μὲ ἐντολή τῆς Ἑταιρείας τοῦ Λονδίνου γιά τὴ Διάδοση Χρησίμων Γνώσεων. Δὲν τὴν εἶχε ἀκόμα τελειώσει, ὅταν πέθανε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1840 στήν Ἀθήνα καί τάφηκε στό λόφο τοῦ Κολωνοῦ.

Τὸ ἔργο τοῦ *Aeginetica* ἀκολούθησαν τρία ἔργα προΐστορίας. Τὸ *Orchomenos und die Minyer* (1820) πραγματεύθηκε τὴν προΐστορία τῆς Βοιωτίας· τὸ *Die Dorier* (2 τόμοι, 1824) εἶναι περισσότερο ἓνας ἐντυπωσιακὸς ὕμνος γιά τὴν ὑπεροχὴ κάθε δωρικοῦ παρὰ ἱστορικὴ διήγηση· καί τὸ 1828 τὸ βιβλίο τοῦ *Etrusker* κέρδισε τὸ βραβεῖο στό Βερολίνο, καταπληκτικὸ γεγονός γιά ἓνα βιβλίο, μὲ τὸ ὁποῖο ἔμπαινε σ' ἓναν καινούργιο τομέα.

Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ K.O. Müller ὁ Heinrich Ludolf Ahrens (1809-81) ἄρχισε νά δημοσιεύῃ τὸ ἔργο του γιά τίς ἑλληνικὲς διαλέκτους.² Αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νά γραφῆ χωρὶς τὰ θεμέλια ποῦ ἔθεσε ὁ Müller στὰ ἱστορικά του συγγράμματα (ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ Ahrens στό Göttingen μετὰ τὸ 1826), κι αὐτὸ πρέπει πραγματικὰ νά θεωρηθῆ ὡς μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς συνέπειές τους. Ἡ σπουδὴ τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων δὲν εἶχε παραμεληθῆ στοὺς ἀρχαίους ἢ τοὺς νεώτερους χρόνους. Κατὰ τὴν Γαλλικὴ Ἀναγέννηση οἰκουμενικὰ πνεύματα ὅπως ὁ Ἑρρίκος Στέφανος καί ὁ Claudius Salmasius ἔδωσαν σ' αὐτὲς μεγάλη προσοχή. Ὁ Ahrens ὁμοίως εἶναι ἐκεῖνος ποῦ μὲ τὴν μεθοδικὴ διαπραγματεύσή του προήγαγε τὴ διαλεκτολογία σὲ εἰδικὸ κλάδο τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ποῦ μέχρι σήμερα καλλιεργεῖται πάνω στίς γραμμὲς ποῦ χάραξε αὐτὸς (ὄχι πάντα πρὸς ἱκανοποίηση τῶν προο-

¹ K. O. Müller, *History of the Literature of Ancient Greece*, 2 τόμοι, μεταφρασμένοι ἀπὸ τὸ γερμανικὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸν G. L. Lewis (London 1840-2). *Geschichte der griechischen Literatur bis auf das Zeitalter Alexanders*, hrsg. von Eduard Müller, 2 τόμοι (Breslau 1841, 2η ἐκδοσις 1857, 3η ἐκδοσις μὲ σημειώσεις καὶ προσθήκες τοῦ E. Heitz, Stuttgart 1875-6). *A History of the Literature of Ancient Greece*, μεταφρασμένη ἀπὸ τὰ γερμανικὰ χειρόγραφα τοῦ K.O. Müller ἀπὸ τὸν Sir G.C. Lewis καί τὸν J. W. Donaldson, συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν J. W. Donaldson, 3 τόμοι (London 1858). K. O. Müller, *Histoire de la littérature grecque jusqu' à Alexandre le Grand*. Μεταφρασμένη, σχολιασμένη καί μὲ πρόλογο μιὰ μελέτη γιά τὸν O. Müller καί τὴν ἱστορικὴ γερμανικὴ σχολὴ ἀπὸ τὸν Karl Hillebrand (2 τόμοι 1865, 2η ἐκδοσις 3 τόμοι, 1866, 3η ἐκδοσις 3 τόμοι 1883). Οἱ μελέτες καί οἱ κριτικὲς τοῦ Müller, ποῦ ἡ ποιικιλία τῶν θεμάτων τους εἶναι καταπληκτικὴ, συγκεντρώθηκαν καί ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ συγγραφέα Eduard Müller (2 τόμοι, 1847/8). Τὸ ἔργο τοῦ G. Bernhardt, *Grundriss der griechischen Literatur* (3 τόμοι, 1836) ἀτελείωτο, εἶναι ἓνας ξερὸς κατάλογος τίτλων καί χρονολογιῶν.

² *De Graecae linguae dialectis* (2 τόμοι 1839). Βλέπε E. Fraenkel Aesch. Ag. I (1950 54 κ.έ.

δευτικῶν γλωσσολόγων). Τὸν δεύτερο τόμο, *de dialecto Dorica*, ἀφιέρωσε στὸ Lachmann. Ἡ κριτική του ἐκδοσὴ τοῦ Θεοκρίτου (μὲ τὰ σχόλια) καὶ τῶν ἑλασσόνων *Βουκολικῶν ποιητῶν* (1855-9) ἀναγνωρίσθηκε ὡς ἀριστουργηματικὴ ἀπὸ τὸν μέγιστο μεταγενέστερο ἐκδότῃ τους, τὸν Wilamowitz (1913).¹ Ὁ Ahrens εἶχε διορισθῆ σὲ μιὰ σειρὰ ἐκπαιδευτικῆς θέσεις πρὶν γίνῃ διευθυντῆς τοῦ Λυκείου τοῦ Ἀννοβέρου ἀπὸ τὸ 1849 ὡς τὸ 1879, ὅπου ὁ Raphael Kühner (1802-78), ὁ παλαιότερος δάσκαλος τῆς παραδοσιακῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς, εἶχε δημοσιεύσει τὸ ἐγχειρίδιό του τὸ 1844-5. Τὰ *Kleine Schriften* (1891) τοῦ Ahrens περιέχουν περίφημα ἄρθρα γιὰ τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς καὶ γιὰ τὴ γλωσσολογία· ὁ Ahrens ὅμως τοποθετήθηκε ἐδῶ σκόπιμα μὲ τοὺς διαδόχους τοῦ K.O. Müller καὶ ὄχι μὲ τοὺς γλωσσολόγους ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Humboldt. Ἀκόμα περισσότερο κι ἀπὸ τὸν Bopp ἐκεῖνος ποὺ ἐπηρέασε τὶς ἰδέες του ἦταν ὁ J. Grimm.

Στὰ προηγούμενα κεφάλαια τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο ἦταν πολὺ ἰσχυρό, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξε στὴ Γερμανία ἕνας πραγματικὸς ἱστορικὸς μετὰ τὸν Niebuhr. Ὁ J.G. Droysen (1808-84)² ἦταν βέβαια ἱστορικὸς, ξεκίνησε ὅμως ὡς μαθητῆς καὶ φίλος τοῦ F. G. Welcker μὲ τὴ μελέτῃ τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Ἀριστοφάνη. Γιατὶ ἀντίθετα μὲ τὸ Niebuhr εἶχε μιὰ γνήσια ἐκτίμηση τῆς μεγάλης ποιήσεως καὶ τοῦ φιλολογικοῦ ἔργου τοῦ Welcker. Ἀπὸ τὸ 1840 καὶ πέρα ὅμως ὁ Droysen κατέλαβε ἔδρες τῆς ἱστορίας, περιλαμβανομένης καὶ τῆς νεώτερης ἱστορίας, πρῶτα στὸ Κίελο, ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1849 στὴν Ἰένα, καὶ ἀπὸ τὸ 1859 στὸ Βερολίνο. Στὸ Βερολίνο χάρηκε πολὺ φιλικὲς φιλολογικὲς καὶ προσωπικὲς σχέσεις μὲ τὴν οἰκογένεια Mendelssohn, ἰδιαίτερα μὲ τὸν μουσικὸ Felix Mendelssohn-Bartholdy,³ ὁ ὁποῖος περιστασιακὰ μελοποίησε λυρικά ποιήματά του. Ὁ Droysen ἀντιστρόφως χρησιμοποίησε τὶς ἀνακαλύψεις τοῦ Mendelssohn, ἰδίως τὶς σχετικὲς μὲ τὸν J.S. Bach, γιὰ μιὰ καλύτερη κατανόηση τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου. Ἡ τριλογία τοῦ Αἰσχύλου τοῦ Droysen ἄσκησε κάποιαν ἐπίδραση στὴ σύλληψη τῆς τετραλογίας τῶν Νιμπελοῦγκεν ἀπὸ τὸν Richard Wagner.

Τὰ μεταγενέστερα ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Droysen θαυμάστηκαν περισσότερο

¹ Στὰ Σχολ. [Theocr.] IV 16a ὅλοι δέχτηκαν τὴ διόρθωση τοῦ *πρώκιον* (vocabulum novum, γιατί τὸ *πρῶκαι* ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Θεοκρίτου) ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Maas, *Kleine Schriften* (1972) σελ. 210 κ.έ., ὁ ὁποῖος ὑπερασπίσθηκε σταθερὰ τὴν γραφὴ τῶν χειρογράφων *πρῶκιον*, ποὺ δὲν ταιριάζει στὴν ἔννοια τοῦ σχολίου. Στὸ [Theocr.] VIII 91 ἡ διόρθωση *ἀμαθεῖς* τοῦ Ahrens εἶναι ἐξ ἴσου πειστικὴ (*γαμηθεῖς*, *γαμεθεῖς* codd.) καὶ ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα.

² G[ustaf] Droysen [Sohn], *Johann Gustav Droysen I: Bis zum Beginn der Frankfurter Tätigkeit* (1910). J. G. Droysen, *Briefwechsel*, ἐκδ. τοῦ R. Hübner, *Deutsche Geschichtsquellen* des 19. Jahrhunderts 25-6 (1929). Γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Droysen περὶ ἱστορίας βλ. B. Bravo, *Philologie, histoire, philosophie de l'histoire. Étude sur J.G. Droysen, historien de l'antiquité* (1968).

³ Felix Mendelssohn-J. G. Droysen, *Briefe*, hrsg. v. C. Wehmer (1959).

για τὸν τέλειο λογοτεχνικό πεζὸ λόγο τους. Μονάχα ἕνας ποιητής, πού εἶχε μεταφράσει ἑλληνικές τραγωδίες καὶ κωμωδίες σὲ γερμανικούς στίχους μπορούσε νὰ γράψῃ τέτοια πεζογραφήματα ὅπως τὰ ἔργα τοῦ *Alexander* καὶ *Hellenismus*.

Οἱ τόμοι αὐτοὶ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς διαδόχους του (1836) δίνουν ἔμφαση ὄχι στὸ παρελθὸν τοῦ «κλασσικοῦ» ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀλλὰ στοὺς μετακλασσικούς αἰῶνες. Ἀπέδειξαν καὶ ἐξήγησαν τὸ διαφορετικὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν αἰῶνων, τὴ νέα σημασία τους, καὶ τὸ μεγαλεῖο τους. Ὁ Droysen ἀνεγνώρισε σ' αὐτούς τοὺς αἰῶνες μιὰ περίοδο μὲ δικό της «ἱστορικὸ νόμο» (ὅπως εἶπε μαζί μὲ τὸν Hegel), μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἑλληνικὸ δαιμόνιο προχώρησε πρὸς νέα ἐπιτεύγματα.¹ Ἦταν ἐξαιρετικὰ τυχερὸς πού βρῆκε ἕνα νέο ὄρο γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, τὸν ὄρο «Hellenismus». Ἴσως νὰ εἶχε διαβάσει τὴν ἔκφραση «ἑλληνιστικὴ γλῶσσα» στὴν Ἑλληνικὴ Γραμματικὴ τοῦ Buttman (1819),² ὅπου ἡ γλῶσσα αὐτὴ περιγράφεται ὡς μιὰ νεώτερη γλωσσικὴ χρῆση («*neuerer Sprachgebrauch*»). Ὁ Droysen διαφώνησε ἰσχυριζόμενος στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ *Geschichte des Hellenismus* (I, 1836, σελ. VI): «Ἐχει παραδοθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα νὰ χαρακτηρίζωμε τὶς γλῶσσες τοῦ δυτικο-ανατολικοῦ μείγματος λαῶν μὲ τὸ ὄνομα ἑλληνιστικές». Δὲν ὑπάρχει ὁμως τέτοια ἀρχαία παράδοση. Μπορεῖ κανεὶς νὰ δοκιμάσῃ νὰ τὴν ἀνασυνθέσῃ ἀπὸ ἀρχαῖα χωρία, ὅπου ἀπαντοῦν οἱ λέξεις *ἑλληνίζειν*, *ἑλληνιστής*, *ἑλληνισμός*.³ Ἀλλὰ ἡ ὑποθετικὴ αὐτὴ ἀνασύνθεση δὲν ἀποτελεῖ βέβαια ἐπαρκῆ λόγο γιὰ νὰ μιλοῦμε γιὰ μιὰ «ἀρχαία παράδοση». Ἡ διαφωνία ἀνάμεσα στὸν Buttman καὶ στὸν Droysen δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λυθῇ ἐφ' ὅσον δὲν παρουσιασθῆ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀρχαία χρῆση. Ὑπάρχει ὁμως ἐπαρκὴς μαρτυρία γιὰ τὴ νεώτερη χρῆση πρὶν ἀπὸ τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα, τὴν ὁποία οὔτε ὁ Buttman οὔτε ὁ Droysen φαίνεται νὰ γνώριζαν. Στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ J.J. Scaliger στὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα ἔγιναν φλογερές συζητήσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ σημασία τῆς «*lingua Hellenistica*»⁴ ὡς μιᾶς ἰδιαίτερης ἑλληνικῆς «διαλέκτου» πού ἔχει χρησιμοποιηθῆ στὰ βιβλικὰ συγγράμματα.

¹ Παρατίθεται ἀπὸ τὸ «The Future of Studies in the Field of Hellenistic Poetry», JHS 75 (1955), ἀνατυπώθηκε στὸ *Ausgewählte Schriften* (1960) σελ. 151.

² *Ausführliche griechische Sprachlehre I* (1819) 7 σμ. 12 «Aber auch die ungriechischen Bewohner. . . fingen nun an griechisch zu sprechen (ἑλληνίζειν) und ein solcher griechisch redender Asiat, Syrer usw. hiess daher *ἑλληνιστής*. Hieraus ist der neuere Sprachgebrauch entstanden, dass man die mit vielen ungriechischen Formen und orientalischen Wendungen gemischte Schreibart von Schriftstellern dieser Art die Hellenistische Sprache nennet».

³ Βλ. A. Debrunner, «Geschichte der griechischen Sprache II: Grundfragen und Grundzüge des nachklassischen Griechisch», *Sammlung Götschen* 114 (1954, 2η ἐκδ. 1969) 10 κ.έ. Ἄλλὰ ἡ ἀποκατάσταση αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου πειστικὴ.

⁴ Βλ. κτδκτδ Claudius Salmasius, *De Lingua Hellenistica commentarius* (1643),

Μέσα στὸν δέκατο ἔνατο αἰώνα, ἰδιαίτερα κατὰ τὴ δεύτερη πεντηκονταετία του, ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ἀρχισε νὰ ἀκμαίῃ γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμα δίπλα στὴ σπουδὴ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Χαρακτηριστικὸ τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ λατινικὴ κατώρθωσε νὰ ἐπανακτῆση, πλάι στὴν ἑλληνικὴ, τὴ θέση ποὺ κατεῖχε πρὶν ἀπὸ τὸν Winckelmann. Ὁ Karl Lachmann (1793-1851), φαίνεται ὅτι ἄνοιξε τὸ δρόμο ἐδῶ. Ὁ δικός του «*pater studiorum*» ὅπως ὀνόμαζε τὸν Gottfried Hermann, ἦταν φιλόλογος καὶ δάσκαλος ἴσης περιωπῆς στὰ λατινικὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ. Ἀπὸ τὰ λατινικὰ κείμενα τοῦ Lachmann, τὸν Προπέρτιο (1816, 2ῃ ἐκδοσὴ 1819 μὲ τὸν Κάτουλλο καὶ τὸν Τίβουλλο), καὶ τὸν Λουκρήτιο (1850), ὁ Λουκρήτιος θεωρεῖται ὑποδειγματικός. Ἀπὸ τοὺς λατίνους ἐλεγειακοὺς ποιητὲς ὁ Lachmann δὲν ἀσχολήθηκε μόνον μὲ τὸν Λουκρήτιο ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς μεγάλους ποιητὲς ἐπικῶν ἀφηγήσεων ἔξω ἀπὸ τὸν κλασσικὸ κόσμον. Ὁ Mommsen τὸν χαρακτήρισε ὡς τὸν μεγαλύτερο δάσκαλο τῆς γλώσσας.

Τὸ ὄνομα ὅμως τοῦ Lachmann εἶναι διάσημον πάνω ἀπ' ὅλα γιὰ τὴ μέθοδο του τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων,¹ στὴν ὁποία ἡ «*recensio*» τῶν χειρογράφων ὀδηγοῦσε στὸ λεγόμενον «*archetypus*», καὶ ἂν ἡ ἐξέτασις τῶν χειρογράφων δὲν κατέληγε σὲ μιὰ πειστικὴ ἀνάγνωσις τοῦ πρωτοτύπου, ἡ «*emendatio*» ἦταν ἀναγκαία. Τῇ μεθόδῳ αὐτῇ ἀνέπτυξε στὴν ἐργασία του γιὰ τοὺς λατίνους ποιητὲς, καὶ τὴν ἀνέβασε σ' ἓνα τέτοιο ἐπίπεδο πληρότητος στὴ μελέτη τῶν χειρογράφων τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὥστε κατώρθωσε τελικὰ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ «*textus receptus*».

Τὸ μέρος αὐτὸ τῆς Ἱστορίας μας, ποὺ ξεκίνησε μὲ τὸν Πετράρχη, ἀκολούθησε μέσα ἀπὸ ὅλες τὶς ἀλλαγὰς τὶς κατευθυντήριες ἰδέες πρῶτα τοῦ ἰταλικοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ἔπειτα τοῦ γερμανικοῦ Neohellenism, τῆς νέας θεωρήσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος στὴ Γερμανία. Στὸ σημεῖο ποὺ ἔχουμε φθάσει, στὰ μέσα δηλαδὴ τοῦ δέκατου ἔνατου αἰώνα, ὑπῆρξε ἓνα ὀριστικὸ ρῆγμα. Δὲν ἦταν πιά ὁ οὐμανισμὸς κατευθυντήρια δύναμις. Ἐνὸς καινούργιου κόσμου, γεμᾶτος ἀντιφάσεις, εἶχε προβάλλει, τοῦ ὁποίου ἡ μεγαλύτερη φιλολογικὴ μορφή ἦταν ὁ Theodor Mommsen (1817-1903). Μολονότι ὁ ἴδιος ἦταν ἀκόμα θαυμαστῆς τῆς ιδέας τοῦ κράτους τοῦ Humboldt, ἐν τούτοις προώθησε περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον τὶς δυνάμεις τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ τοῦ ρεαλισμοῦ.

καὶ σ' ἓνα ἀνώνυμον κείμενον (ποὺ στὶς βιβλιογραφίες ἀποδίδεται ἐσφαλμένα στὸν Salmasius) *Funus linguae Hellenisticae* (1643), στὸ ὅποιο δὲν γίνεται δεκτὴ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς «Ἑλληνιστικῆς γλώσσας» γιὰ ὅποιαδήποτε ἐποχὴ.

¹ Βλ. S. Timpanaro, «La genesi del metodo del Lachmann», *Biblioteca del Saggiatore* 18 (1963), γερμανικὴ μετάφρασις μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκας (1971). Ὁ Paul Maas, *Textkritik* (4ῃ ἐκδ. 1960) δὲν ἀναφέρει οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ Lachmann.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

I

- Ἄβερροϊστές: 16.
- Ἄγγλια:
- ὁ Poggio στήν Α.: 38.
 - οὐμανισμός κατά τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα: 71 κ.έ.
 - κατά τίς ἀρχές τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα: 77.
 - ὁ J. J. Scaliger στήν Α.: 135 κ.έ.
 - ὁ Casaubon στήν Α.: 140.
 - οὐμανισμός στήν ἐποχὴ τοῦ Colet καὶ τοῦ Th. More: 84 κ.έ.
 - κλασσικὴ φιλολογία στὸ δέκατο ἑβδομο καὶ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα: 165 κ.έ.
 - ἡ ἀντίρρηση τοῦ G. Hermann στὴ μέθοδο τῶν Ἄγγλων φιλολόγων: 205-6.
 - ἡ σχέση τοῦ Niebuhr μετὰ τὴν Ἄγγλια: 211.1.
- ἄθεισμός, ἀνασκειὺ τοῦ ἀπὸ τὸν Bentley: 168 κ.έ.
- Ἀθῆναι, ἀκρόπολις, γλυπτὰ, βλ. Ἑλγίνεια μάρμαρα.
- Ἀθηναῖος, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Casaubon: 141.
- Ἄθως, ὄρος, ἑλληνικὰ χειρόγραφα ποῦ μετέφερε στὴ Φλωρεντία ὁ I. Λάσκαρης: 56.
- Αἴγινα, πλήρης τοπικὴ ἱστορία, στὸ *Aegipneticorum liber* τοῦ K. O. Müller: 214.
- Αἰγυπτιακὴ τέχνη: 197.
- Αἰσχύλος, Codex Laur. Mediceus XXXII 9: 56.
- κριτικὴ ἀναθεώρηση τοῦ Τρικλινίου: 129.
 - κριτικὴ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Dorat: 121, 185.
 - ἐκδόσεις τοῦ Turnebus καὶ τοῦ Robortello: 129.
 - ἐκδοση τοῦ Canter: 145.
 - Ὁ Th. Stanley ὡς ἐκδότης καὶ κριτικὸς τοῦ Αἰσχύλου: 166, 186.
 - ἐκδοση τοῦ G. Hermann: 206.
 - ἡ πρώτη ἐκδοση τῶν Σχολῶν ἀπὸ τὸν Robortello: 158-9.
- Αἰσχύλος:
- *Προμηθεὺς ἀνάγνωση ἀπὸ τὸν Dorat* στοὺς μαθητὲς του: 123.
 - Ἄγαμέμνων πρώτη πλήρης ἐκδοση ἀπὸ τὸν P. Victorius: 129, 158.
 - Ὁ Porson γιὰ τὸν Ἄγαμ. 1391 κέ.: 186.2.
 - μετάφραση ἀπὸ τὸν W. v. Humboldt: 206.
 - παρατηρήσεις στὸ κείμενο ἀπὸ τὸν Porson: 185.
 - ἀποκατάσταση τῶν χαμένων τριλογιῶν ἀπὸ τὸν Welcker: 207.
 - ἡ μελέτη τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὸν Droysen: 216.
- Αἰσωπος, μεταφράσεις μικρῶν ἐκλογῶν στὰ Λατινικὰ ἀπὸ τὸν Valla: 45.3.
- γίνεται μετάφραση καὶ εἰσαγωγή τοῦ ἀπὸ τὸν Λούθηρο: * 106.
 - τὸν θαυμάζει ὁ Sir William Temple: 174.
- ἀκαδημίες τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως: 65 κ.έ.
- Ρωμαϊκὴ ἀκαδημία ποῦ ἴδρυσε ὁ Pomponio Leto: 60 κ.έ.
- Ἀκράγας: 197.
- Ἄλδος Μανούτιος, βλ. Μανούτιος Ἄλδος.
- Ἀλεξάνδρεια, κέντρο τῆς Φιλολογίας: 58.
- Βιβλιοθήκη: 58, 201.
 - σύγχρονο παράλληλο τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στοὺς Ἀλεξανδρινούς καὶ τοὺς Περγαμηνούς: 209
 - γραμματικοί: 181.
 - κείμενο τοῦ Ὁμήρου: 181-2, 201.
- Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας, ἔργο τοῦ Droysen γιὰ τὸν Α. καὶ τοὺς διαδόχους του: 217.
- Ἀλέξανδρος τοῦ Villedieu: 61.
- ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία:
- τὸ ἔργο *Genealogie* τοῦ Βοικάκιου διατήρησε ἐξηγήσεις τῶν μύθων κατὰ τὴ στωικὴ ἀλληγορικὴ παράδοση: 24.

- στὸ ἔργο τοῦ *Salutati De laboribus Herculis*: 31.
- δὲν ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὸν Colet: 84.
- τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ τὸν Dorat καὶ τοὺς συγχρόνους του: 121.2
- ἀλήθεια, ἡ ποιήση πρέπει νὰ βασιζέται σ' αὐτὴν ('Ἡσίοδος - Ἔννιος - Πετράρχης): 8.
- *veritas* (Valla): 42 κ.έ., 44.
- Ἄλφόνσος, βασιλιάς τῆς Ἀραγωνίας καὶ Σικελίας: 41 κ.έ., 66,71.
- Ἀμβέρσα: 160.
- Ἀμβουργο: 189.
- Ἀμβρόσιος, Ἅγιος, καὶ Πετράρχης: 13.
- ἔκδοσις τοῦ Ἐράσμου: 91.
- Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος, XVIII 2.15, εἰκασία τοῦ B. Rhenanus: 99.1.
- χαμένο χειρόγραφο ἀπὸ τὸ Hersfeld: 99.
- ἔκδοσις ἀπὸ τὸν S. Gelenius: 99.
- «Ἀναγέννηση», προέλευσις τοῦ ὄρου: 21.
- Ἀνακρέοντις πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου: 121,124,127.
- ἀναλογίαι, οἱ—, στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Niebuhr: 211.
- ἀνατολικὲς γλώσσαι, μελέτη τους ἀπὸ τὸν Scaliger: 134. Βλ. καὶ Ἀραβικὲς σπουδές, Ἑβραϊκὲς σπουδές.
- Ἀνθολογία Ἑλληνική, ἀντικείμενο ἀσχολίας τοῦ Poliziano: 51.
- Codex Palatinus 23: 56,161.
- καὶ Salmassius: 142.
- ἔκδοσις τῆς *Anth. Planudea* ἀπὸ τὸν Ἐρρίκο Στέφανο: 127.
- λατινικὴ μετάφρασις τῆς *Anth. Planudea* ἀπὸ τὸν H. Grotius: 147.
- «ἄνθρωπος κάθε ἐποχῆς», βλ. «homo omnium horarum»
- Ἀννόβερο: 216.
- Ἀντιόχεια (Συρία): 172.
- Ἀντωνίνος, Μάρκος Αὐρήλιος, *ed. princeps* ἀπὸ τὸν C. Gesner, καὶ ἔχι ἀπὸ τὸν Xylander: 163.4.
- ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Gataker: 166.4.
- Ἄνω Ρῆνος, οὐμανιστικὸς κύκλος: 96 κ.έ.
- Ἀπολλώνιος Ρόδιος, Codex Laur. XXXII 9: 56,158.
- ἀνάμεσα στοὺς εὐνοούμενους ποιητὰς τοῦ Dorat: 121.
- Ἄπουλλιος, *Metam.*, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Beroaldo: 64.6.
- ἀραβικὲς σπουδές τοῦ Reiske: 199.
- Ἄρατος, ἀνάμεσα στοὺς εὐνοούμενους ποιητὰς τοῦ Dorat: 121.
- ἔκδοσις τοῦ H. Grotius: 147.
- Ἄργυρόπουλος, Ἰωάννης: 102.
- Ἄρισταρχος, γραπτὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα: 63.
- ὑπομνήματα καὶ συγγράμματα: 92.
- Ἄριστοτέλης, ὑποδειγματικὴ ἔκδοσις ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου: 208.
- ἡ γνώσις τῶν Ἑθικῶν ἀπὸ τὸν Πετράρχη: 9.
- μεταφράσεις τῶν *Πολιτικῶν* καὶ τῶν Ἑθικῶν στὰ Λατινικά ἀπὸ τὸν Bruni: 34.
- *Ποιητικὴ*, ἔκδοσις, ὑπομνηματισμὸς καὶ μετάφρασις ἀπὸ τὸν Robortello: 159.
- — τὸ βιβλίον τοῦ D. Heinsius γιὰ τὴν 149 κ.έ.
- ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τοῦ Vettori: 158.
- ἀναφορὲς γιὰ ρυθμὸ στὸν πεζὸ λόγος: 35.
- Ἄριστοφάνης, *Πλοῦτος* 1-269, ἀπόδοσις τοῦ Bruni σὲ λατινικὸ πεζὸ λόγος: 33.
- 400-626, παράφρασις τοῦ Rinucci: 33.
- *Νεφέλαι* ἔκδοσις τοῦ Μελάγχθορος: 107.
- μελέτη τοῦ A. ἀπὸ τὸν Droysen: 216.
- Ἄρμινανοί: 148, 166.
- ἄρμονια τῆς κλασσικῆς ποιήσεως, ἡ πρέπει νὰ τὴν ἀποκαταστήσῃ ἡ ἀληθινὴ χριστικὴ (Bentley) 178. Πρβλ. ἐπίσης 169 κ.έ. καὶ 182-3.
- ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, πίστη τοῦ Βοκκακίου στὸ ἀλάθητό τους: 26.
- ἀρχαιολογία («antiquitates»): 151.1.
- ἀρχαιολογία:
- Descriptio Candiae* τοῦ Buondelmonti τὸ πρῶτο βιβλίον ἀρχαιολογικῶν περιηγήσεων: 33.
- Peiresc, Spon καὶ *archaeologia*: 154.
- ἀνασκαφὲς στὸ Ἡράκλειο καὶ τὴν Πομπηία: 197.

- τὸ δράμα τοῦ Winckelmann γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ὀλυμπίας: 197 κ.έ..
- τὸ ἔργο τοῦ G. Zoëga: 206 κ.έ..
- ἀρχαιότητες, ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀ.: 59κ.έ.
- (F. Biondo) 11 (A. Agustin): βλ. καὶ «ἀρχέτυπος» ἀρχαιολογία: 218.
- ἀστορονομία, προαγωγή τῆς ἀναγεννήσεώς της ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα καὶ τὸν Regiomontanus: 44.3.
- ὡς βάση τῆς ἱστορικῆς χρονολογίας (Scaliger): 136.
- ἀρχαία, σπουδὴ τῆς ἀπὸ τὸν Böckh:
- Ἄττικὴ διάλεκτος καὶ ἄττικιστικὲς μιμήσεις: πῶς τὶς ἀντιμετώπισε ὁ Bentley: 176.
- Αὐγουστίνος, Ἅγιος καὶ Πετράρχης: 13
- ἔκδοση ἀπὸ τὸν Ἐρασμο: 91.
- ὁ Fonseca τὸν περιέλαβε ἀνάμεσα στοὺς «classici»: 98.6.
- *De civ. dei* ἕκδ. ἀπὸ τὸν Vinès: 112
- XI 18 καὶ ὁ Bentley: 169.4.
- Αὐσώνιος, ὁ Βοκκάκιος τὸν ἀπέκτησε πρῶτος: 28.
- καὶ Poliziano: 50.
- Βαλέριος Μάξιμος, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Dionigi de'Roberti: 63.
- ἔκδοση τοῦ Lipsius: 146.
- Βαλέριος Φλάκιος, *Argonautica*, Χειρόγραφο ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Roggiō: 38.
- Βαρλαάμ, διδάσκει στὸν Πετράρχη λίγα ἑλληνικά: 16.
- Βιβλιοθήκη: 16.
- Βασιλεία, σύνοδος τῆς Β.: 69.
- τὸ πανεπιστήμιό τῆς Β. ὡς ἐστία οὐμανισμοῦ καὶ κλασσικῶν σπουδῶν: 70, 97.
- ἐκτυπώσεις: 97.
- Ὁ Ἐρασμος στὴ Β.: 86, 97.
- Ὁ Cono στὴ Β.: 101. 6.
- Βενεβέντου γραφή: 161.
- Βενεδικτῖνοι, Γάλλοι: 181. βλ. ἐπίσης Μαυρίνοι.
- Βενετία, ἑλληνικὴ τυπογραφία: 58.4 βλ. ἐπίσης Μανούτιος Ἄλδος.
- ἑλληνικά scriptoria: 65.
- «Sodalitas Φιλελλήνων»: 65.
- καὶ Ἐρασμος: 85.
- καὶ διδασκαλία τοῦ P. Leto: 60.
- ἔδρα τοῦ οὐμανισμοῦ: 103.
- Βεργίλιος, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Σερβίου: 3, 10, 16, 63. 4.
- καὶ Πετράρχης: 6 κ.έ., 10.
- καὶ Βοκκάκιος: 24.
- Οἱ «σημειώσεις στὸν Β.» τοῦ Pomponio Leto: 64.
- Ἐρμ. ὑπόμνημα τῆς Ἀναγεννήσεως: 65, 1.
- «la curieuse diligence de Virgile» (Ronsard): 120.
- καὶ Bentley: 169, 183.
- ὁ Ὀμηρος καὶ ὄχι ὁ Β. στάθηκε ἡ πηγὴ ἐμπνεύσεως κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ: 193.
- καὶ Ὀμηρος: 201.
- βλ. καὶ Appendix Virgiliana Βέρνη, Burgerbibliothek: 154.
- Βερολίνο:
- Ὁ Winckelmann στὸ Β: 194.
- πανεπιστήμιο: 196, 203, 208, 210, 212, 216.
- Ἀκαδημία: 208, 210, 213.
- Δημόσια Βιβλιοθήκη: 213.
- κύκλος κλασσικῶν φιλολόγων: 211, 214, 216.
- Βερόνα, βιβλιοθήκη τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ: 211.
- Βησσαρίων, καρδινάλιος: πῶς διαπραπραγματεύθηκε τὸ χωρίο 21:21 κ.έ. τοῦ κατὰ Ἰωάννην: 44.
- καὶ Valla: 44.
- δώρισε τὰ χειρόγραφα του στὴ Δημοκρατία τῆς Βενετίας: 58.
- ὁ προστατευόμενός του N. Perotti: 64.
- προήγαγε τὴν ἀναγέννηση τῆς ἐπιστήμης: 44, 161.7.
- βιβλίο, σημασία του γιὰ τὴ φιλολογία: 55.
- συλλογὴ β., βλ. βιβλιοθήκες.
- Βιβλιοθήκες, μεγάλη νέα τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως: 55*, 57 κ.έ.
- βιβλιοθήκη τῶν βασιλέων τῆς Ἀραγωνίας στὴν Νεάπολη: 58, 66. 4.
- β. τοῦ Escorial: 111.
- Ὁξφόρδης, Βοδληϊανὴ βιβλιοθήκη: 138. 7, 140.1, 168, 172.

- βιβλιοθήκη τῆς Βέρνης καὶ ἡ συλλογὴ τοῦ Bongars: 154.
- Παρίσι, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, καὶ βιβλία τοῦ Πετράρχη: 14.6.
- αὐτόγραφα καὶ περιθωριακὰς σημειώσεις ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα: 5.3.
- καὶ βιβλία τοῦ Huet: 156.
- Heidelberg, Παλατινὴ Βιβλιοθήκη: 160 κ.έ.
- Βερόνα, Συνοδικὴ Βιβλιοθήκη: 211.
- ἰδιωτικὰς: 14 κ.έ. (Πετράρχης), 30 (Salutati), 35 κ.έ. (Niccoli), 52.1 (Poliziano), 58 (Βησσαρίων), 102 (Reuchlin), 111 (Agustin), 154 (Bongars, P. Daniel, Cuiacius), 156 (Huet), 162.3 (H. Wolf), 163.2 (οἰκογένεια Fugger), 167 (Δρ. Stillingfleet), 194 (κόμης H. v. Bünau), 198 (κόμης H. v. Brühl).
- Βίβλος, Cod. Vat. gr. 1209 (Vaticanus B): 110.
- ἡ Πολύγλωσση Βίβλος τοῦ Alcalá (Complutensis): 76, 110 κ.έ.
- ἡ ὀριστικὴ Καθολικὴ ἔκδοσις τῆς Vulgata τὸ 1592: 126.
- διαίρεσις τοῦ κειμένου σὲ κεφάλαια καὶ στίχους ἀπὸ τὸν Ροβέρτο Στέφανο: 126.
- «οἱ Γραφεὲς μόνες εἶναι ὁ κανόνας» (Δούθηρος): 107.
- βλ. ἐπίσης κριτικὴ, βιβλική.
- Παλαιὰ Διαθήκη, Λατινικὴ Παλαιὰ Διαθήκη στὴν ἔκδοσις τοῦ Ρ. Στεφάνου τοῦ 1556: 126.
- Ψαλμοί, μᾶθημα τοῦ Μελάγχθωνος γιὰ τὸ ἔβραϊκὸ κείμενο: 107.
- Καινὴ Διαθήκη, «scriptura sacra sui ipsius interpres»: 89.
- ἑλληνικὴ, τὸ «textus receptus» 126 κ.έ., 130, ἀμφισβήτησὴ τοῦ ἀπὸ τὸν Lachmann 180, 218, πρβλ. ἐπίσης τὴν ἔκδοσις τοῦ Ἐράσμου καὶ τὸ «textus receptus»: 90.
- ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἐράσμου: 87,* 89 κ.έ., 97, 110.
- ἡ ἔκδοσις τοῦ Ρ. Στεφάνου: 90, 125.
- ἡ ἔκδοσις τοῦ Elzevier τοῦ 1633: 126.
- ἡ ἔκδοσις τοῦ J. Mill: 180.
- ἡ ἔκδοσις τοῦ ἐτοίμασε ὁ Bentley: 181, 200.
- ἡ κριτικὴ ἀναθεώρησις τοῦ Lachmann τοῦ 1831: 126, 218.
- Ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Ficino: 67. ἐρμηνεῖα τοῦ ἀπὸ τὸν Λούθηρο: 106.
- Ἐπιστολὴ πρὸς Τίτον, μᾶθημα τοῦ Μελάγχθωνος: 107.
- Ἰ' Ἰωάν. 5: 7 καὶ 8 (Comma Iohanneum) ἀπέρριψε τὴ γνησιότητά τοῦ ὁ Ἐρασμος: 171 καὶ ὁ Bentley: 185, τὴν ὑπεράσπισε ὁ Travis: 185.
- Βιέννη: 189.
- Βοήθιος, σχέδιο γιὰ μετάφραση ὀλόκληρου τοῦ Ἄριστοτέλη καὶ τοῦ Πλάτωνα: 32.
- Βοημία:
 - Βοημικὸς προουμανισμός: 68-69.1.
 - Historia Bohemica τοῦ Enea Silvio Piccolomini: 70.
- Βοιωτία, προϊστορία τῆς, στοῦ K. O. Müller, Orchomenos und die Minyer: 215.
- Βοσκιάκιος, Ἰωάννης: *23-29.
- καὶ ἡ αὐθεντικότητα τῆς ἀλληλογραφίας Ἀποστόλου Παύλου καὶ Σενέκα: 47.2.
- Βουκολικοὶ ποιηταὶ ἔκδ. ἀπὸ τοὺς Ahrens καὶ Wilamowitz: 216.
- Βούλησις ἐλευθερῆ, πρόβλημα (Λούθηρος - Ἐρασμος): 94.
- Βροῦτος, ἑλληνικὰς ἐπιστολὰς, καὶ Ἐρασμος: 88 κ.έ.
- Βυζαντινολογία, ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο Wolf: 163. Βλ. ἐπίσης I. Bekker, Hoeschel, Pontanus, Xylander.
- Βυττεμβέργη, πανεπιστήμιον καὶ Μελάγχθων: 107, 109 κ.έ.
- Γαληνός, μεταφράσθηκε ἀπὸ τὸν Ἐρασμος: 91.
- Γενεύη: 136 (J. J. Scaliger), 139 (Casaubon).
- Γερμανία.
 - προουμανισμός: 69.
 - καὶ ἰταλικὸς οὐμανισμός: 72 κ.έ.
 - οὐμανιστικὸς κύκλος στὸν Ἄνω Ρήνο: 96 κ.έ.

- θεμελίωση ἑλληνικῶν σπουδῶν: 101 κ.έ.
- κλασσικὴ φιλολογία τὸν δέκατο ἔκτο καὶ δέκατο ἔβδομο αἰῶνα: 101 κ.έ.
- Winckelmann καὶ νέα θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος: 193 κ.έ.
- Γερμανικὲς γλῶσσες: 212.
- Γερμανικὴ ἀρχαιότης, ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γ.ά., ἀναβίωσε ἀπὸ τὸν Celtis: 75.
- γεωγραφία, οἱ ἐργασίες τοῦ E. S. Piccolomini πάνω στὴ γ.: 70.
- γνωμικοὶ ποιητές, Ἑλληνες, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Turnebus: 129-130.
- Γοργίας, ὕμνος εἰς τὸν λόγον: 41.2.
- «Γοτθικός», ὡς ὄρος ὀνειδισμοῦ σ' ἓνα περιεχόμενο σχετικὸ μὲ τὸ ὕφος δημιουργηθεὶς ἀπὸ τὸν Valla: 41.
- κὴ γραφὴ (Gothico-Antiqua) βλέπε γραφὴ.
- Γουσταῦος Ἀδόλφος, Βασιλεὺς τῆς Σουηδίας: 148.
- γλῶσσα, γαλλικὴ, ἀνώτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες νεώτερες γλῶσσες (Ἑρ. Στέφανος): 128.
- γλῶσσα, ἑλληνικὴ, βλέπε Ἑλληνικὰ καὶ γραμματικὴ, ἑλληνικὴ.
- γλῶσσα, λατινικὴ, βλέπε Λατινικὰ, λεξικογραφία, λατινικὴ: Thesaurus Linguae Latinae.
- γλῶσσα, Lachmann ὁ μεγαλύτερος διδάσκαλος τῆς (ἀποκλήθηκε ἀπὸ τὸν Mommsen): 218.
- μελέτη τῆς, ἀπὸ τὸν Humboldt καὶ τὸν Bopp: 212. Βλέπε ἐπίσης γλωσσολογία καὶ «Indogermanische Sprachwissenschaft».
- γλωσσολογία: 212 (Humboldt, Bopp, J. Grimm), 216 (Ahrens).
- γραμματικὴ, πρώτη ἀπ' τὶς φιλολογικὲς τέχνες: 61 κ.έ.
- θεωρία τοῦ Scaliger περί: 135.
- Γερμανικὴ, J. Grimm's Deutsche Grammatik: 212.6.
- Ἑλληνικὴ, τὰ Ἑρωτήματα τοῦ M. Χρυσολωρᾶ καὶ τοῦ K. Λασκάρεως: 61-62.
- στοιχειώδης τοῦ Georg Simler: 103.
- Μελάγχθοнос Ἑλληνικὴ γρ.: 103, 107.
- πραγματευθεῖσα ἀπὸ τὸν Dawes στὸ ἔργο του Miscellanea critica: 186.
- Buttman's Greek Grammar: 213.
- Ἑγχειρίδιον τοῦ R. Kühner: 216.
- Βλ. ἐπίσης grammatica καὶ γραμματικός, grammaticus.
- γραμματικοί, Ἑλληνες: 179.
- γραφὴ, γνώμη τοῦ Πετράρχη γιὰ τὸ κάλλος τῆς γρ.: 15.
- οὐμανιστικὴ: 15.
- «Γοτθικὴ», «Gothico-Antiqua: 15.
- Poggio καὶ ἡ «littera antiqua»: 38.
- Κυριακὸς τῆς Ἀγκώνας καὶ Felice Feliciano: 59.5.
- ἡ γραφὴ τοῦ Pontano: 66.5.
- γραφὴ Βενεβέντου: 161.
- βλέπε ἐπίσης μικρογράμματη, Καρολίγγεια.
- Γρηγορᾶς, Νικηφόρος, πρώτη ἐκδ. ἀπὸ τὸν H. Wolf: 163.
- Γρηγόριος Ναζιανζηνός, καλὰ γνωστὸς ἀπ' τὸν Ἑρασμο: 86.3.
- γυμνάσιο, ἀνθρωπιστικὸ: 198.
- Δάντης, τὸν ἀγαποῦσε ὁ Βοικάκιος: 23.
- οἱ διαλέξεις τοῦ Βοικάκιου καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὴν Commedia: 27 κ.έ.
- Δῆλος, Κολοσσὸς τῶν Ναξίων, ἐπιγραφὴ: 180.
- Δημοσθένης, λατινικὴ μετάφραση μικρότερον ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸν Valla: 45.3.
- ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Ἑρασμο: 91.
- ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν H. Wolf: 162.
- κώδιξ Monacensis Graecus 485: 162.
- διάλεκτοι, ἑλληνικὲς, μελέτη τῶν δ. (Ahrens): 215 κ.έξ. βλ. ἐπίσης ἑλληνιστικὴ γλῶσσα.
- διαλεκτολογία, προωθήθηκε σὲ ἰδιαιτερο κλάδο τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ διαπραγμάτευση τοῦ Ahrens: 215.
- δίγαμμα, ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Bentley: 181.
- Διγέσται, φλωρεντινὸ χειρόγραφο: 73.
- ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν A. Agustini: 111.

- διδασκαλία στήν Ιταλική Ἀναγέννηση: 60 κ.έ.
 δίκαιο, διεθνές, καί ὁ H. Grotius: 148.
 δίμετρο, ἀναπαιστικό, παρατήρηση τοῦ Bentley: 173.
 Διδώωρος Σικελιώτης, λατινική μετάφραση ἀπό τόν Poggio τῶν πέντε πρώτων βιβλίων: 39.
 Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, ἔκδοση ἀπό τόν P. Vettori: 158.
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, καί Valla: 47.
 Διονύσιος ὁ Θραξ, χρησιμοποιοῦνται ἀπό τόν Χρυσολωρᾶ στά Ἐρωτήματά του: 61.
 διόρθωση: 218, πρβλ. ἐπίσης emendare τοῦ Poggio: 38.
 Δομινικανό, καί ἡ ἀντίθεση γύρω ἀπό τά ἑβραϊκά βιβλία: 104.
 Δούκας, Δημήτριος: 76.
 Δρέσδη: 194, 198.
 Δωρικό(ς), ἡ ἐξύμνηση τοῦ K. O. Müller: ἔξοχο ὀτιδήποτε δ.: 215.
 — διάλεκτοι (Ahrens, De dialecto Dorica): 216.
 Ἐβραϊκές σπουδές στή Γερμανία, οἱ ἰδρύθησαν ἀπό τόν Reuchlin: 101 κ.έ.
 ἑβραϊσμός (καρδία πλανώμενοι), πού ἀνακάλυψε ὁ Bentley σέ νόθο ἀπόσπασμα ἀπό τόν Σοφοκλή: 173.
 ἐγκυκλοπαιδεία, διαλέξεις τοῦ Wolf γιά τήν ἑ.: 202.1, 203.
 ἐγκυκλοπαιδισμός, στήν Ὀλλανδία: 188.
 Ἐδιμβούργο: 210.
 Ἐιρηναῖος, Ἅγιος: 91.
 Ἐκκλησία, Καθολική, καί ὁ Ἔρασμος: 94-95.
 Ἐκκλησιαστικοί Πατέρες.
 — ὁ Πετράρχης δέν διέκρινε ἀνάμεσα στούς κλασσικούς συγγραφεῖς καί τούς Ἐκκλησιαστικούς Πατέρες: 13.
 — ἡ μελέτη τους ἀπό τόν Poggio: 39.
 — τὸ λατινικὸ ὕφος τους καί ὁ Valla: 44.
 — Ἐκδόσεις τοῦ Ἐράσμου: 91.
 — Ἐκδόσεις τῶν Μαυρίνων: 152.
 Ἐλβετία, οὐμανισμός: 100.
 Ἐλγίνεια Μάρμαρα: 187.
 Ἐλισάβετ Α΄, βασίλισσα τῆς Ἀγγλίας: 128, 165.
 Ἑλλάς, καί K. O. Müller: 214.
 Ἑλληνικά:
 — ἕνας ὀνειρώδης κόσμος στήν ἐποχὴ τοῦ Πετράρχη: 15.
 — Ὁ Poggio μαθαίνοντας λίγα Ἑλληνικά: 39.
 — Ὁ W. Grocyn ὁ πρῶτος πού διδάσκει Ἑλληνικά σ' ἕνα Ἀγγλικὸ πανεπιστήμιο: 77.
 — διδασκαλία στὸ Παρίσι: 84.2.
 — σπουδαιότης τῆς γνώσεώς της: 62 (B. Guarino), 82 (Hegius), 85 (Colet καί Scaliger).
 — πρόβλημα τῆς προφορᾶς: 62, 92, 103.
 — ἀγάπη τῶν Ἑ., στήν ἐποχὴ τοῦ Winckelmann: 193 κ.έ.
 — Ἡ γνώση καί κατανόηση τῶν Ἑλληνικῶν ἀπό τόν Welcker: 207.
 — βλέπε ἐπίσης γραμματική, Ἑλληνικά καί Ἑλληνικές σπουδές.
 Ἑλληνικές σπουδές:
 — ἔναρξη στήν Φλωρεντία: 32.
 — Ἑλληνικά χειρόγραφα δέν βρίσκονται στή βιβλιοθήκη τοῦ Salutati: 32.
 — Μεταφράσεις τοῦ Brunī τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στά λατινικά: 32 κ.έ.
 — τοῦ Poliziano: 51 κ.έ.
 — οἱ ἀρχές στή Γερμανία: 101 κ.έ.
 — στήν Βυττεμβέργη: 107 κ.έ., 109 κ.έ.
 — στήν Γαλλικὴ Ἀναγέννηση: 117 κ.έ. (Budé), 120 (Dorat), 125 κ.έ. (H. Étienne), 133 (J. J. Scaliger).
 — τοῦ W. Canter: 145 κ.έ.
 — στήν Ἀγγλία: 184 κ.έ.
 — «τυραννία» τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς Γερμανίας: 195.1.
 — ἡ ὑπεροχὴ τῶν δημιουργῶν τῶν Ἑλλήνων ἀποδειχθεῖσα ἀπό τόν F. Schlegel: 213
 Ἑλληνιστικὴ γλῶσσα (lingua Hellenistica): 142, 217.
 Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ: 142-3, 217, Βλέπε καί «Hellenismus».
 ἔμμετρος συνθέσεις: 74 (Celtis, Petrus Tritonius), 123 (Πηλιάς).
 Ἔννιος: 7 κ.έ.

- ἑξάμετρο, ἐπικό, ἡ ἱστορία του δίνεται ἀπὸ τὸν G. Hermann στὸ ἔργο του *Orphica*: 206.
- ἐπιγραφές, ἀρχαῖες:
- ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὸν Κυριακὸ τῆς Ἀγιάνας: 59.
 - μελετήθηκαν ἀπὸ τὸν A. Agustin: 111.
 - συλλογὴ τοῦ Janus Gruter: 134, 160.
 - συμβολὴ τοῦ Bentley στὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ κολοσσοῦ τῶν Ναξίων στὴν Δῆλο: 180.
 - σπουδὲς τοῦ Böckh: 209.
- ἐπιγράμματα, ἑλληνικὰ ἐξήγησε ὁ Dorat: 121.
- Ἐπικουρισμός, καὶ Valla: 47.
- Ἐπικίτητος, Ἐγχειρίδιον, μετάφραση τοῦ N. Perotti: 64.1.
- Ἐπιμενίδης: 84.1.
- ἐπιστήμη καὶ φιλολογία: 133 (Γαλλικὴ Ἀναγέννηση), 167 κ.ἑ. καὶ 168 κ.ἑ. (Bentley, Boyle καὶ Νεύτων); *πρβλ. ἐπίσης* 193.
- ἐπιστολογραφία, οὐμανιστικὴ, ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὶς *Epistulae* τοῦ Κικέρωνος: 30
- Ἐπιστολόγραφοι, ὁ Ἔρασμος ὀνομάζει τὰ ἔργα τους «*declamatiunculae*»: 88-89.
- Ἐρατοσθένης: 118, 142.
- Εὐρώπη, ὑπερεθνικὴ ἐνότης: 197.
- Εὐσέβιος, Χρονικό: 13.1 (ἀντίγραφο τοῦ Πετράρχη), 137 (μετάφραση τοῦ Ἰερώνυμου καὶ J. J. Scaliger.
- Ἐκκλ. Ἰστ., editio princeps: 125.
- Ἔρασμος τοῦ Ρόττερταμ: *83-95.
- ἔκδοση τῶν ἔργων του ἀπὸ τὸν J. Le Clerc: 83.1, 160.
 - ἔκδοση τῆς Ἑλληνικῆς Κ.Δ.: 85, 87, 89 κ.ἑ., 97, 110.
 - καὶ ὁ Complutensis: 77.
 - ἐπιθέσεις τοῦ Stunica: 110.
 - τρίτη ἔκδοση καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Ροβέρτου Στεφάνου: 125 κ.ἑ.
 - ἔκδοση τῶν *Adnotationes* τοῦ Valla: 44-45.
 - *Ratio verae theologiae*: 108.
 - καὶ Giovanni Pontano: 66.
 - καὶ C. Peutinger: 73.
 - καὶ Robert Gaguin: 76.
- καὶ ὁ οὐμανιστικὸς κύκλος τοῦ ἄνω Ρήνου: 96 κ.ἑ.
 - καὶ B. Rhenanus: 96-97.
 - καὶ Zasius: 101.
 - καὶ Reuchlin: 102.
 - καὶ Λούθηρος: 94, 105-106.
 - καὶ Μελάγχθων: 106.
 - καὶ Sepulveda: 110, 178.2.
 - καὶ Lefèvre d'Étaples: 116.
 - καὶ Budé: 117.
 - καὶ G. de Brie: 120.
 - οἱ ἐπιθέσεις τοῦ J. C. Scaliger ἐναντίον τοῦ E.: 132.2.
 - ὁ J. J. Scaliger θαύμαζε τὸ μεγαλεῖο του: 132.2.
 - τὸ Ἐρασμακὸ πνεῦμα τοῦ *De iure belli ac pacis* τοῦ H. Grotius: 148.
 - ὁ Bentley, ὡς πραγματικὸς κληρονόμος τῆς Ἐρασμακῆς παραδόσεως ἐπέμενε στὴν ἀναγκαιότητα τῶν κριτικῶν σπουδῶν στὴν ἐφαρμογὴ τους στὴ Γραφή: 180 κ.ἑ.
 - καὶ Ἰσπανία: 111.
 - ἀγώνας κατὰ τῶν βαρβάρων, εἰρωνικὴ διακωμώδηση τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Villedieu: 61.
 - καὶ Κικερωνισμός: 63, 92.
 - καὶ τὸ πρόβλημα τῆς προφορᾶς τῶν Ἑλληνικῶν: 62, 92, 103.
 - ἐνδιαφέρον στοὺς ἀρχαίους μύθους: 106.
 - ἀναβίωσε τὸ εἶδος τῶν «*loci*» στὸ ἔργο του *Ratio verae theologiae*: 108.
 - γιὰ τὶς Ἐπιστολὲς τοῦ Φάλρι: 88 κ.ἑ., 176.1.
 - ἀπέριψε τὸ *Comma Iohanneum*: 185.
 - ἐρμηνεῖα, μέθοδος τῆς: 87 (Ἔρασμος).
 - ἀντίληψη τοῦ Λουθήρου γιὰ τὴν: 106 κ.ἑ.
 - ἐρμηνευτικὴ: 108 κ.ἑ., 208.
 - ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα:
 - διάκριση ἀνάμεσα σὲ συνεχῆ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα καὶ μονογραφικῶν ἢ ὅποια ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἔρασμο: 92.
 - ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα κατὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση: 63 κ.ἑ.
 - ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τοῦ Casaubon: 140 κ.ἑ.
 - Ἐρρίκος Δ', βασιλεὺς τῆς Γαλλίας: 136, 140.

- Ἐτρουρία, τέχνη τῆς Ἑ.: 197.
 Ἐτροῦσκοι: 215.
 Ἐτυμολογίες, ἑλληνικές: 173.
 Εὐριπίδης, ἐκδ. ἀπὸ τὸν W. Canter: 145.
 — ἐκδ. ἀπὸ τὸν P. Vettori: 157.
 — ἐκδ. ἀπὸ τὸν J. Barnes: 186.
 — Ἐκάβη καὶ Ἰφιγένεια, μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἑρασμο: 91.
 — Φοίνισσαι, μετάφραση στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν H. Grotius: 147.
 — Κρήτες, καὶ Bentley: 172.
 — οἱ ἐκδόσεις τῶν Φοινισσῶν, Ἐκάβης, Ὁρέστη καὶ Μήδειας: 185.3.
 — οἱ Exercitationes in Euripidem τοῦ Musgrave: 186.
 εὐσέβεια, προτεσταντικὴ καὶ νέα ρητορικὴ μετ' ὑπόδειγμα τὸν Κικέρωνα στὴ σχολὴ τοῦ J. Sturm: 98.
 Ζάγκλη: 176.
 Ζηνόδοτος: 63.
 Ζωναράς, Ἰωάννης, πρώτη ἔκδοσις τοῦ H. Wolf: 163.
 Ἡρόδοτος, μεταφράσθηκε στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν Valla: 45.
 — Ἐρρίκου Στεφάνου *Traité préparatif à l'apologie pour Hérodote*: 128.
 Ἡσιόδος, Θεογονία, προοίμιο: 7.
 — Κρόνος: 25.
 — **Ergy*. 293 κ.ἔ. ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πετράρχη: 9.
 — διαλέξεις-μαθήματα τοῦ Poliziano γιὰ τὸν Ἡ.: 51.
 — ἀνάλυσις τοῦ κειμένου τοῦ Ἡ. ἀπὸ τὸν G. Hermann: 206.
 Ἡσύχιος: 173, 188.
 θεισμός, τοῦ ἐπιτέθηκε ὁ Bentley: 170.
 Θεόγγις, χειρόγραφα, καὶ Ἰ. Λάσκαρις: 56.8.
 — ἔχει ἐκδοθῆ μετ' ἄλλους Ἑλληνες γνωμικοὺς ἀπὸ τὸν Turnebus: 129-130.
 Θεόγνωστος, Ὁρθογραφία, ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Bentley: 172.1.
 Θεόκριτος, ἔκδοσις τοῦ Ἄλδου: 66.4.
 — ἔκδοσις τοῦ Ahrens: 216.
 — Μαθήματα τοῦ Poliziano γιὰ τὸν Θ.: 51.
 — καὶ Dorat: 121.
 Θεολογία, τοῦ Ἑράσμου: 84.1.
 Θεόφραστος, *Χαρακτῆρες*, ἐρμηνευτικὰ σχόλια τοῦ Casaubon: 141.
 Θεουκιδίδης, VI 2.4: 10.
 — VIII 328: 10.
 — καὶ Valla: 45 κ.ἔ.
 Θρησκεία καὶ οὐμανισμός: 210.1. *Βλ. καὶ Philosophia Christi*.
 Θρησκεία, ἑλληνικὴ, σπουδὴ τῆς: 206 κ.ἔ. (Welcker) *βλ. καὶ μυθολογία*.
 Θρησκευτικοὶ πόλεμοι, Γαλλία: 132.
 Θωμάς Ἀκινᾶτος καὶ Ἑρασμος: 87.
 Ἰδεαλισμός, μετακατιανός, ἀπαρῆσκε ἰστὸν G. Hermann: 206.
 Ἰένα: 194, 203, 216.
 Ἰερὴ Ἐξέτασις: 112.
 Ἰερώνυμος, Ἅγιος καὶ ὁ Πετράρχης: 13.
 — μεταφραστικὲς ἀρχές (*Erist.* 106): 34.6.
 — ὁ Valla συνέκρινε τὴν λατινικὴν του μετάφραση τῆς Κ. Διαθήκης μετ' τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο: 44.
 — καὶ ὁ Ἑρασμος: 85, 91.
 — μετάφρασις τοῦ *Χρῆστικῶ* τοῦ Εὐσεβίου: 137.
 Ἰερώνυμος τῆς Πράγας, ἔκθεσις τοῦ Roggiο γιὰ τὴ δίκη καὶ τὴν ἐκτέλεσίν του: 39.
 Ἰησοῦτες, καὶ ὁ Ἑρασμος: 95.2.
 — Γάλλοι, τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα: 153 κ.ἔ.
 Ἰλάριος, Ἅγιος: 91.
 Ἰουβενάλις, εὐνοούμενος ποιητῆς τοῦ J. Tortelli: 64.
 Ἰουδαϊκὰ βιβλία, θὰ ἔπρεπε νὰ δημευθοῦν καὶ νὰ καταστραφοῦν: 104.
 Ἰουστίνος, ἐκδ. ἀπὸ τὸν J. Bongars: 153.
 Ἰσοκράτης, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Hieronymus Wolf: 162.
 Ἰσπανία, καὶ ἰταλικὸς οὐμανισμός: 72.
 — ἑλληνικὲς σπουδὲς στὴν Alcalà: 76.
 — Ἄῤῥεσμισμός) στὴν ἰσπανικὴ πολιτιστικὴ ζωὴ: 110 κ.ἔ.
 Ἰστορία, ἐκκλησιαστικὴ, τῆς ὕψιμης Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας: 155.
 — ἡ ἀντίληψις τοῦ Droysen γιὰ τὴν ἰ.: 216.2.

- ἡ ἀντίληψη τοῦ B. Rhenanus γιὰ τὴν ἰ.: 98.
- ὁ σεβασμὸς τοῦ F. A. Wolf γιὰ τὴν ἰ.: 201, 213.
- τὸ ζωντανὸ ἱστορικὸ κριτήριον τοῦ Böckh: 208.
- Βλέπε ἐπίσης:* κριτική, ἱστορική.
- Ἱστορικισμὸς: 218.
- ἱστορικοί, Γερμανοί, τοῦ δέκατου ἑνα-
του αἰώνα: 210.2, 216.
- Ἕλληνες, τὴ μετάφρασή τους στὰ λα-
τινικὰ παράγγειλε ὁ πάπας Νικόλαος
Ε': 45.
- πραγματεύσθη τους ἀπὸ τὸν Vossius:
159.
- Ρωμαῖοι, ἐνδιαφέρον γι' αὐτοὺς στὴν
Γαλλία: 71.
- Ἰωάννης Β', ὁ Καλός, βασιλιάς τῆς Γαλ-
λίας: 71.
- Ἰωάννης ΚΓ', πάπας, ἐξυμνεῖ τὴ λατινι-
κὴ σὰν «materna vox»: 90.
- Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἐκδ. ἀπὸ τὸν
Ἔρασμο: 91.
- ἐκδ. ἀπὸ τὸν H. Savile: 166.
- Ἰωὺν ὁ Χίτος: 173.
- καθολογιστικὴ παράδοση, σπουδὴ τῆς ἀπὸ
τὸν Reuchlin: 102.
- Καϊμπριτζ, κλασσικὴ παιδεία: 165.
- κέντρο κλασσικῶν φιλολόγων
καὶ μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Bentley: 184.
- καὶ Ἔρασμος: 85.
- Πλατωνιστές: 166.
- Πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη: 140.1.
- Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (St.
John's College): 167.
- Trinity College καὶ Bentley: 170,
181.3, 185.
- καθβινισμὸς: 135 (Scaliger), 139 κ.έ.
(Casaubon), 144 (Ὀλλανδία).
- Καλβίνος, Ἰωάννης: *116.
- ἐπίδραση στὸν Budé: 118.
- Καλλιμάχος, συνομιλία του μετὰ τῆς Μοῦ-
σας καὶ Πετράρχης: 7.
- ἡ ἐργασία τοῦ Poliziano γιὰ τὸν K: 53.
- ἐκδοσὴ τοῦ Tanaquil Lefèvre: 156.
- ἐκδοσὴ τοῦ Graevius μετὰ τὴ βοήθειαν
τοῦ Bentley: 176, 188.
- Ὑμνοί, ἐκδοσὴ τοῦ Robortello: 53.
- ἀνάμεσα στοὺς εὐνοούμενους τοῦ
Dorat: 121.
- ἀποσπάσματα· σημειώσεις τοῦ Th.
Stanley: 166, 176.
- συλλογὴ τοῦ Bentley: 176 κ.έ.
- ἐργασία τοῦ Bentley γιὰ τὸ ἀπόσπ.
21.3: 177.2.
- *Βερενίκης πλοκάμιος*, μετάφραση ἀπὸ
τὸν Κάτουλλο καὶ τὸν Poliziano: 53.
- καὶ Scaliger: 134.
- *Ἐκάλη*, ὁ Poliziano τὴν συνέδεσε μετὰ
τὴν μετάφραση τοῦ *Βερενίκης πλοκά-
μιου* ἀπὸ τὸν Κάτουλλο: 53.
- Κάντ, Ἔμ.: 198.
- καὶ ὁ G. Hermann: 205.
- «κανὼν» ὡς ὄρος γιὰ καταλόγους ἐπιλο-
γῆς συγγραμμάτων θεσπίστηκε ἀπὸ τὸν
D. Ruhnken: 188.3.
- Κάρολος Β', βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας:
142.3.
- Κάρολος Δ' αὐτοκράτορας, καὶ Πετράρ-
χης: 68.
- Κάρολος Ε', αὐτοκράτορας: 93, 111.
- Κάρολος Η' βασιλιάς τῆς Γαλλίας: 118.
- Κάρολος Θ', βασιλιάς τῆς Γαλλίας: 128,
131.
- Κάτουλλος καὶ ἡ Πλειάς: 122.
- ἐκδοσὴ τοῦ J. J. Scaliger: 136.
- ἐκδοσὴ τοῦ Lachmann: 218.
- μετάφραση τοῦ *Βερενίκης πλοκάμιου*
τοῦ Καλλιμάχου καὶ Poliziano: 53.
- καὶ J. J. Scaliger: 134.
- Κάτω Χῶρες, ἰσπανικές: 111.
- Κάτων, Βαλέριος: 122.
- Κεδρηνός, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Xylander: 164.
- Κίελο: 210, 216.
- Κικέρων:
- humanitas: 17.
- μὲ ἀνὰ ρητορικὴν μετὰ πρότυπον τὸν Κι-
κέρωνα στὴ σχολὴν τοῦ J. Sturm: 98.
- καὶ Πετράρχης: 6 κ.έ., 11 κ.έ.
- ἡ «vetus Cluniacensis» καὶ ὁ Poggio:
37.
- ἡ συμβολὴ τοῦ Bentley στὸ κείμενον
τοῦ Κικέρωνος: 180.
- Epistulae, ξαναβρέθηκαν ἀπὸ τὸν Πε-
τράρχην: 11.

- Ἐπίδραση στὴν οὐμανιστικὴ ἐπιστολογραφία: 30.
- Ὁ *Salutati* δὲν ἀνακάλυψε τίς *Er. fam.*: 30.
- οἱ σὲ σχεδίασμα ἐκθέσεις μερικῶν ἐπιστολῶν καὶ συγγραμμάτων τοῦ Κικέρωνος ἀπὸ τὸν *Barzizza*: 64.
- ἡ ἀπὸ τὸν *Gerardus Landriani* ἀνακάλυψη τῶν *De oratore, Orator*, καὶ *Brutus*: 38.
- ἡ ἀνακάλυψη ἀπὸ τὸν *Poggio* ὀκτώ λόγων στὴ *Langres* καὶ *Κολωνία*: 37.
- ἀποσπάσματα μερικῶν λόγων τοῦ βρέθησαν σ' ἓνα Βατικανὸ χεῖρόγραφο ἀπὸ τὸν *Niebuhr*: 211.
- *Philosophica*, ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Ἑρασμο: 91.
- *De re publica*, ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν *A. Mai*: 211.
- «Ἐνύπνιον τοῦ Σκιπίωνος»: 7.
- *De legibus*, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ *Turnebus*: 130.
- μετάφραση τῶν *Φαινομένων* τοῦ Ἀράτου: 147.
- τὸ ἔργο τοῦ *Vettori* πάνω στὶς *Epistulae, Philosophica* καὶ *Rhetorica*: 158.
- μίμηση τῆς γλώσσας καὶ τοῦ ὄρους τοῦ Κικέρωνος, βλ. *Κικερωνισμός*.
- ἡ ἐκθεσὴ τοῦ *Dolet* γιὰ τὴν κικερόνεια χρῆσις: 127.
- θεωρία καὶ πρακτικὴ τοῦ πεζοῦ ρυθμοῦ, συζήτηση ἀπὸ τὸν *Bruni*: 34.
- ἀναπαιστικὸ ἀπόσπασμα μιᾶς λατινικῆς τραγωδίας τὸ ὁποῖο ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν *Bentley* σὲ μιὰ ποιητικὴ παράθεσις τοῦ Κικέρωνος: 173.
- Ἔο Κικερωνισμὸς ὡς οὐμανιστικὴ μίμηση τῆς κικερόνειας γλώσσας: 34.
- καὶ ὁ *Poliziano*: 50.
- ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν *G. da Barzizza* καὶ τὸν *Guarino da Verona*: 51.
- διαδόθηκε ἀπὸ τοὺς δασκάλους, ὅχι ἀπὸ τοὺς μεγάλους λογίους: 62.
- ὁ *Ciceronianus* τοῦ Ἑράσμου: 92.
- Κλασικισμός, ἀγγλικός*, καὶ ἡ «*Society of Dilettanti*»: 187.
- κλασικοί*, βλ. *classici*.
- Κλήμης* ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἐκδοσὴ τοῦ *P. Vettori*: 158.
- *Στρωμ.* VI 8.67.1: 82.
- Κοϊντιλιανός*, ἀνακάλυψη τοῦ πρώτου πλήρους χειρογράφου ἀπὸ τὸν *Poggio*: 38.
- Κολόμβος*, *Χριστόφορος*, καὶ *Enea Silvio Piccolomini*: 70.
- Κολλέγιο Βασιλικὸ* (*Κολλέγιο τῆς Γαλλίας*): 118, 129, 130.
- Κολωνία*, *Πανεπιστήμιο*, καὶ ἡ διαμάχη γιὰ τὰ ἐβραϊκὰ βιβλία: 104.
- Κολωνός*, *K. O. Müller* τάφηκε στὸ λῶφο τοῦ *K.*: 215.
- Κοπεγχάγη*: 210.
- Κόρδοβα*: 110.
- κοσμοπολιτισμὸς*, τοῦ Ἑράσμου: 86.
- Κρήτη*, ἐλληνικὰ *scriptoria*: 65.
- Κριτικὴ*, βιβλική: 34 κ.ἑ. (*Valla*), 89 (*Valla* καὶ Ἑρασμος), 149.5 (*Spinoza*), 151 (*R. Simon*), 180 κ.ἑ. (*Bentley*), 218 (*Lachmann*).
- *λογοτεχνικὴ* 31 (*Salutati*), 169 κ.ἑ. (*Bentley*) βλ. *ἐπίσης* *κριτικὴ τῶν κειμένων*.
- *κρ.* τῶν κειμένων, ἀναβίωσε ἀπὸ τὸν *Πετράρχη*: 10.
- ἡ προσοχὴ τοῦ *Salutati* στὰ προβλήματα τῆς *κρ.*: 31.
- τὸ «*emendare*» τοῦ *Poggio*: 32.
- ἄρχισε μὲ τὴν ἐργασία τοῦ *Valla* στὸ κείμενο τοῦ *Λιβίου*: 42 κ.ἑ.
- ἡ βιβλικὴ *κριτικὴ* τοῦ *Valla*: 43 κ.ἑ.
- ὁ *Valla* καὶ ἡ γνησιότης τῆς *Donatio Constantini*: 45 κ.ἑ.
- οἱ ἀρχές τοῦ *Poliziano*: 51 κ.ἑ.
- ὁ *Πετράρχης* ἀνήθηκε τὴν γνησιότητα τῶν ἐγγράφων ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ αὐτοκράτωρ *Κάρολος IV*: 68.
- οἱ ἀρχές τοῦ Ἑράσμου: 86.
- *Robortello*, *Disputatio de arte critica*, *G. J. Vossius*, *Aristarchus*, *J. Le Clerc*, *Ars critica*: 159 κ.ἑ.
- οἱ ἀρχές τοῦ *Bentley*: 178.
- ἡ μέθοδος τοῦ *Lachmann*: 218, βλ. *ἐπίσης* *ἐρμηνεῖα*, «ἀρχέτυπος», *μαντική*, *emendatio*, *recensio*.
- Κρόνος*, στὴ *Θεογονία* τοῦ Ἡσίοδου: 25.

- Κύκλος, ἐπικός: 207.
 Κυπριανός, Ἅγιος: 91.
 Κωνσταντία, σύνοδος τῆς Κ.: 37, 38.
- Λάσκαρις, Κωνσταντῖνος: 62.
 Λάσκαρις, Ἴανός, ὁ κυριώτερος πράκτωρ τοῦ Lorenzo de' Medici στὴν Ἀνατολή: 56.
 — τὸ πρόβλημα τῆς προφορᾶς τῆς ἐλληνικῆς: 62, 104.
 — στὴ Γαλλία: 71, 115.4, 118.
 — προσκλήθηκε στὸ Collegium Trilingue τῆς Louvain: 104.
- Λατινικά(ή).
 — ἐθουσιασμός τοῦ Πετράρχη γιὰ τὴ «γλυκύτητα καὶ ἠχητικότητα» τῆς ἀρχαίας Λ.: 6, 15.
 — μίμηση τῆς γλώσσας καὶ τοῦ ὕφους τοῦ Κικέρωνος, βλέπε Κικερωνισμός.
 — γίνεται νεκρὴ γλώσσα: 35, 42.
 — Ὁ Poggio χειρίζεται μὲ δεξιότητα τὴν λ. σὰν ζωντανὴ γλώσσα: 39.
 — οἱ Elegantiae τοῦ Valla καὶ ὁ ἔπαινος τοῦ γιὰ τὴν λατινικὴ γλώσσα: 41.
 — «Latinum culinarium»: 42, 105.
 — ὁ Valla καὶ τὸ λατινικὸ ὕφος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας: 44.
 — ἀνάλυση τῆς λατινικῆς γλώσσας τῆς Donatio Constantini: 45 κ.έ.
 — ὁ Pomponio Leto προσπάθησε νὰ τελειοποιηθῆ στὰ Λ.: 60.
 — κράτησε κυρίαρχη θέση στὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση: 62.
 — ὁ πάπας Ἰωάννης ΚΓ' ἐξυμνεῖ τὴν Λ. ὡς «materna vox»: 90.
 — J. J. Scaliger, χρῆση τῆς Λ.: 133.
 — — γνώση τῆς ἀρχαίης Λ.: 136.
 — ἡ μελέτη τῆς ἐπικρατεῖ στὴν Ὀλλανδία: 145.
 — στίχοι τοῦ H. Grotius: 147.
 — σπουδὲς τοῦ D. καὶ N. Heinsius: 149 κ.έ.
 — δεξιότητες τοῦ Bembo στὰ λατινικά ἔργα του: 157.
 — ποιήματα τοῦ G. Buchanan καὶ ἄλλων: 166.
 — ρῆγμα μὲ τὴν Λ. παράδοση στὴ Γερμανία τὴν ἐποχὴ τῆς Νέας θεωρήσεως
- τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος: 196.
 — ἡ λατινικὴ τοῦ F. A. Wolf: 201 κ.έ.
 — οἱ λατινικὲς σπουδὲς τοῦ Wilamowitz: 205.2.
 — ἀνακαλύψεις λατινικῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Niebuhr: 211.
 — κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰ. ἡ Λ. ξανακέρδισε πλῆρι στὴν ἐλληνικὴ τὴ θέση ποὺ εἶχε καταλάβει πρὶν ἀπὸ τὸν Winckelmann: 218.
- λεξικογραφία, ἐλληνική: 118 (Budé, *Commentarii Linguae Graecae*), 128 (Ἐρ. Στεφάνου *Thesaurus Graecae Linguae*), 155 (Du Cange) λεξικογραφία, λατινική: 124 κ.έ. (P. Στέφανος, E. Dolet, Forcellini), 155 (Du Cange).
- λεξικογράφοι, Ἕλληνες: 173, 177, 188.
 Λέων Γ', πάπας: 57, 60 κ.έ., 77, 90, 104.
 Λίβιος, ὁ «Codex Regius»: 43.
 — βιβλία 41-5 ἀνακαλύφθηκαν ἀπὸ τὸν S. Grynaeus τὸ 1527: 99.
 — ἔκδ. ἀπὸ τὸν Ἐρασμοῦ: 91.
 — ἔκδ. ἀπὸ τὸν B. Rhenanus καὶ τὸν S. Gelenius (1535): 99.
 — καὶ ὁ Πετράρχης: 7 κ.έ., 43.
 — καὶ ὁ Βοικάκιος: 27.
 — οἱ Emendationes Livianae τοῦ Valla: 9, 42 κ.έ., 211.
 — μεταφράσθηκε στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸν P. Bersuire: 71.
 — τὰ βιβλία του διαιρέθηκαν σὲ κεφάλαια ἀπὸ τὸν Gruter: 161.
 — ἡ ἔργασία τοῦ Gruter πάνω στὸν Λ.: 160-161.
 — κριτικὴ τοῦ Niebuhr: 211.
- [Λογγίνου] Περὶ ὕφους, ἔκδ. ἀπὸ τὸν Robertello: 159.
- λογικό, ἀνθρώπινο, δρια τοῦ λ.: 87 (Ἐρασμοῦ).
 — καὶ θρησκεία: 168 κ.έ. (Bentley καὶ Boyle). Βλ. καὶ ratio καὶ ὀρθολογισμός.
- λογοτεχνία, ἐλληνική, ἱστορία τῆς: 215.1 (K. O. Müller, Bernhardy).
- Λουδίνιο: 167-170. Βλ. ἐπίσης Μουσεῖο, Βρετανικό.
- Λουδοβίκος ΙΒ', βασιλεὺς τῆς Γαλλίας: 118.

- Λουκανός, και ὁ Poliziano: 50.
 — ἔκδ., ἀπὸ τὸν H. Grotius: 147.
 Λουκιανός: 91.
 Λουκρήτιος, χειρογρ. ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Roggio: 38.
 — τὸν πραγματεύθηκε ὁ Giovanni Pontano: 66.5.
 — Λουκρητικὴ φιλολογία στὸ Quattrocento: 66.5.
 — ἔκδοση τοῦ Lambinus: 130.
 — ἔκδ. ἀπὸ τὸν Lachmann: 218.
 Λούθηρος, M.: *105 κ.έ.
 — ὀμίλια γιὰ τὴν πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολὴ καὶ ἡ γερμανικὴ μετάφραση τῆς Κ.Δ. καὶ ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Ἑρασμο τῆς ἑλληνικῆς Κ.Δ.: 90.
 — ἀντίπαλος τοῦ Ἑρασμιακοῦ οὐμανισμοῦ: 94.
 — μεταφράζει Κ.Δ., Ρωμ. 1,17: 106.
 — καὶ ἡ «παγανιστικὴ» ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ λογοτεχνία: 106.
 — καὶ ὁ Μελάγχθων: 106 κ.έ.
 Λυδός, Ἰωάννης, χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Poliziano: 53.2.
 Λυκόφρων, καὶ ὁ Dorat: 121.
 — μεταφράσθηκε στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν J. J. Scaliger: 133.
 — ἓνας στίχος τοῦ Καλλιμάχου στὰ Σχόλια: 177.2.
 Μακρόβιος: 16.
 Μαλάλας, Ἰωάννης: 172.
 Μανίλιος, ἀνακαλύφθηκε ἐκ νέου ἀπὸ τὸν Roggio: 38.
 — πρώτη ἐντυπὴ ἔκδοση τοῦ 1538: 44.3.
 — ἔκδοση τοῦ M. ἀπὸ τὸν J. J. Scaliger τὸ 1579: 136.
 — ἔκδοση τοῦ Bentley: 177, 179-180.
 Μανούτιος, Ἄλδος: *65, 77.
 Μαντικὴ ἱκανότητα: 178 (Bentley), 186 (Porson).
 Μαξιμιλιανός Α' τῆς Βαυαρίας: 160-161.
 Μαξιμιλιανός Β', Αὐτοκράτωρ: 128.
 Μάρκος Αὐρήλιος, βλ. Ἄντωνίνος, Μάρκος Αὐρήλιος.
 Μαργαρίτα τῆς Ναβάρρας: 71.
 Μαρτιάλης, πρῶτος ὁ Βοικάκιος τὸν ἀπέκτι.σε: 28.
 — κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ N. Perotti (Cornucopiae): 64.
 — IX 76.9 κ.έ.: 89.6.
 Μαυρίνοι: 152 κ.έ.
 Μελάγχθων, Φίλιππος: *106-110.
 — καὶ ὁ Reuchlin: 103.
 — μαθητὲς (του): 161.
 Μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, ἡ προετοίμασε τὸ δρόμο γιὰ τὴ Χριστιανοσύνη (Budé): 118.
 Μένανδρος, ἔκδ. ἀπὸ τὸν J. Le Clerc: 177.
 Μεσσήνη: 176.
 μετάφραση:
 — Ὁ Bruni ὡς μεταφραστὴς τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ τὸ ἔργο του De interpretatione recta: 33 κ.έ.
 — Ἀγίου Ἱερωνύμου, Ἐπ. 106 (οἱ ἀρχεῖς του γιὰ τὴν μετάφραση): 34.6.
 — μεταφράσεις κλασσικῆς λογοτεχνίας στὴν Ἀγγλία: 166.
 μέτρο:
 — μετρικὸ σύστημα τῶν λατίνων δραματούργων: 179.
 — παρατήρηση τοῦ Bentley γιὰ τὸ ἀναπιστικὸν δίμετρο: 173.
 — τὸ «De metris Terentianis σχεδίασμα» τοῦ Bentley: 179.
 — ὁ «Νόμος τοῦ Porson»: 185.
 — ἱστορία τοῦ ἐπικοῦ ἑξαμέτρου, τὴν δίδει ὁ G. Hermann στὸ ἔργο του Orphica: 206.
 — μελέτες τοῦ Böckh: 209.
 — βλ. καὶ ρυθμὸς τοῦ πεζοῦ λόγου.
 μετρολογία, ρωμαϊκὴ, μελέτη τῆς: 117 (Budé), 209 (Böckh).
 Μεσαίων καὶ Ἀναγέννηση: 21 κ.έ.
 «Μεσαίων» media antiquitas: 98.
 μητρικὴ γλῶσσα, χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Bentley: 175 καὶ ἀπὸ τὸν F. A. Wolf: 202.
 μικρογράμματη, Καρολίγγεια, καὶ οὐμανιστικὴ γραφὴ: 15.
 Μιλάνο, βιβλιοθήκες: 58.
 Μίλων, Paradise Lost II 965 («Demogorgon»): 25.3.
 — ἔκδ. ἀπὸ τὸν Bentley: 179.5, 181.
 — Pro populo Anglicano Defensio: 142.3.

- μίμηση (Nachahmung), πρόβλημα τῆς, και ὁ Winckelmann: 195 κ.έ.
- Μίνως: 173.
- μνημεῖα, ἀρχαῖα, ἐνδιαφέρον γὰρ τὰ: 59 κ.έ. βλ. ἐπίσης ἀρχαιότητες.
- Μόναχο, Βαυαρικὴ Κρατικὴ Βιβλιοθήκη, God. Gall. 6 (Γαλλικὴ μετάφραση τοῦ De casibus τοῦ Βοκκάκιου, εἰκονογραφημένη ἀπὸ τὸν Jean Fouquet και τοὺς φίλους του): 26.
- βιβλία και χειρόγραφα τοῦ P. Vettori: 158.
- ἡ «Camerariana»: 162.
- Codex Mon. graec. 485 (Δημοσθένους): 162-3.
- ἡ βιβλιοθήκη τοῦ J. J. Fugger ποὺ ἀγόρασε ὁ Δουξ Albrecht V τῆς Βαυαρίας: 163.
- Μουσεῖο, Ἀλεξανδρινό, και τὸ Collège Royal: 119.
- Μουσεῖο, Βρετανικό: 158, 187.
- Μοῦσες, καλοῦν ἓνα ποιητὴ: 6.
- μουσικὴ, και ποίηση, βλ. ἔμμετρος συνθέσεις.
- Μουσοῦρος, Μάρκος, ἐξέδωσε Πλάτωνα γὰρ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου: 67.
- ὁ Celtis μαθητὴς του στὴν Πάδουα: 74.
- ὁ Cono παρακολούθησε μαθήματά του στὴν Πάδουα: 101.6.
- ἡ ζωὴ και ἡ διδασκαλία του στὴν Βενετία: 103.
- μυθολογία, ἀρχαία, στὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση: 24 κ.έ.
- ἡ ἐργασία τοῦ Welcker γὰρ τὴν: 206 κ.έ.
- ἡ ἱστορικὴ θεωρία τοῦ K. O. Müller γὰρ τὴ μυθολογία και ἡ ἀντίθεση ποὺ διατύπωσε ὁ F. Creuzer: 214 κ.έ.
- μυστικισμός, Ἰσπανικός, ἐπιρραεσθηκε ἀπὸ τὸν Νεοπλατωνισμό: 67.
- Ναπολεόντειο πόλεμοι: 203.
- Νέα θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, Γερμανική: *193 κ.έ., 210.1, 212, 218.
- Νεάπολη, λόγιος κύκλος τοῦ βασιλέως Ἀλφόνσου τῆς Ἀραγωνίας: 41 κ.έ.
- βιβλιοθήκες: 58, 66.4.
- και ὁ Winckelmann: 197.
- Νεοπλατωνισμός βλ. Πλατωνισμός.
- Νεύτων, Ἰσαάκ, και ὁ Bentley: 168-169, 175.
- Νίκαια, σύνοδος τῆς: 181.
- Νίκανδρος: 180.
- Νικόλαος Ε', πάπας, παραγγέλλει μεταφράσεις Ἑλλήνων ἱστορικῶν στὰ Λατινικά: 45.
- και ἡ Βατικανὴ βιβλιοθήκη: 58.
- νομικὲς σπουδές, βλ. δίκαιο.
- νομισματολογία, Ρωμαϊκὴ, μελέτη τοῦ Budé: 117.
- νομολογία, και οἱ ἰδέες τοῦ Ἐράσμου: 101. Βλ. και δίκαιο, ρωμαϊκό.
- Νόνος, Διονυσιακὰ, μελέτη και ἐρμηνεία τους ἀπὸ τὸν Dorat: 121.
- Νυρεμβέργη: 73, 101.6, 103, 109, 161.
- Νύχτα τοῦ Ἀγ. Βαρθολομαίου: 132.
- Ξενοφῶν, μετάφραση στὰ λατινικά ἀπὸ τὸν Brunì: 34.
- μετάφραση μικρότερων ἐκλογῶν ἀπὸ τὸν Valla: 45.1.
- μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἐρασμο: 91.
- *Ὀβίδιος, Trist. I 7.7 κ.έ.: 89.6.
- IV 10.2 και Πιτράρχη «Πρὸς τοὺς Μεταγενεστέρους»: 12.
- Ibis και Βοκκάκιος: 28.
- cod. Bernensis 711: 154.
- κριτικὴ τοῦ D. Heinsius: 149-150.
- οἰκονομία, ἑλληνικὴ, μελετήθηκε ἀπὸ τὸν Böckh: 209.
- *Ὀλλανδία, οὐμανισμός τῆς Devotio moderna: 81 κ.έ.
- κλασσικὴ φιλολογία: 144 κ.έ., 159 κ.έ., 188.
- *Ὀλυμπία, γερμανικὲς ἀνασκαφές: 198.1.
- *Ὀμηρίδες: 201.
- *Ὀμηρος, ἐρμηνευτὴς τοῦ ἑαυτοῦ του: 89.
- κριτικὴ ἀναθεώρηση τοῦ Πεισιστράτου: 183.
- «Ἀλεξανδρινὸ» κείμενο, προσπάθησε νὰ τὸ ἀποκαταστήσῃ ὁ F. A. Wolf: 201.
- ὁ F. A. Wolf και τὸ πρόβλημα τῆς

- καταγωγής και ένότητος τῶν Ὀμηρικῶν ποιημάτων: 201 κ.έ.
- «Omero poeta sovrano» (Δάντης): 28.
- στην ἐποχὴ τοῦ Ἑράσμου δὲν ἀποτελεῖ πλέον τὸ ἐπίκεντρο τῆς φιλολογίας, ἀλλὰ ἡ Καινὴ Διαθήκη: 89.
- la naïve facilité d'Homère (Ronsard): 120.3.
- καὶ ὁ Βοικάκιος: 28.
- καὶ ὁ Dorat: 121, 123.
- καὶ ὁ Μελάγχθων: 107.
- καὶ ὁ Πετράρχης: 7, 11.2, 16.
- καὶ ὁ Poliziano: 51.
- ἀλληγορικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ Dorat καὶ τῶν συγχρόνων του: 121.2.
- γαλλικὲς μεταφράσεις τοῦ δεκάτου βαιτου καὶ δεκάτου ἐβδόμου αἰ.: 156.
- καὶ ὁ d'Aubignac: 156.
- οἱ μεταφράσεις τῆς Ἰλ. καὶ τῆς Ὀδ. ἀπὸ τὸν Pope καὶ ἡ κρίσις τοῦ Bentley γι' αὐτές: 182 κ.έ.
- ἔκδοσις ποῦ προετοίμασε ὁ Bentley: 181.
- ἡ κρίσις τοῦ Bentley γιὰ τὴν Ὀμηρικὴ ποιήσις: 183 κ.έ.
- R. Wood, Essay on the original genius and writings of Homer: 187, 202.
- Ch. T. Damm (ποῦ ὀνομάσθηκε Ὀμηρικώτατος), ἐτυμολογικὸ Ὀμηρικὸ λεξικὸ καὶ μία μετάφρασις τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδύσσειας σὲ γερμανικὸ πεζὸ λόγῳ: 194.
- καὶ ὁ F. A. Wolf: 200-202.
- ἔκδοσις τοῦ I. Bekker: 208.
- ἀνάλυσις τοῦ κειμένου τῆς Ἰλ. καὶ τῆς Ὀδ. ἀπὸ τὸν G. Hermann: 206.
- Ἰλιάς, Codex Ven. Marc. 454: 56, 201.
- τὰ βιβλία (ραψωδίες) B-E μεταφράσθηκαν στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν Poliziano: 51.
- τὸ I 222-603, μεταφράσθηκε σὲ λατινικὸ πεζὸ λόγῳ ἀπὸ τὸν Brunni: 33.
- μεταφράσθηκε στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν Valla: 45.
- Scholia Victoriana: 158.
- Σχόλια ἐκδ. ἀπὸ τὸν Villoison ἀπὸ τὸν Cod. Ven. Marc. 454: 201.
- ἔκδοσις τοῦ Turnebus: 130.
- Ὀδύσσεια, μεταφράσθηκε σὲ λατινικὸ πεζὸ λόγῳ ἀπὸ ἕνα ἀνώνυμο συγγραφέα πρὶν ἀπὸ τὸ 1398: 17.1.
- [—] Ὀμηρικοὶ Ὕμνοι, πραγματεύθηκε γι' αὐτοὺς ὁ G. Hermann: 206.
- Ὀ Lexilogus τοῦ Buttman, ἕνα ἀπὸ τὰ βιβλία ποῦ εἶχαν τὴν μεγαλύτερη ἐπίδρασις, γιὰ τὴν Ὀμηρικὴ γλῶσσα: 213.
- Ἐξφορδης, πανεπιστήμιον, βιβλιοθήκη τοῦ δούκα Humphrey: 72.
- Βοδλιανὴ βιβλιοθήκη: 138.7, 140.1, 168, 172.
- κολλέγια: Christ Church: 174.
- St. Edmund's Hall: 168.
- Merton: 166.
- Wadham: 168.
- ἄπερα, προέλευσις καὶ ὁ Orfeo τοῦ Poliziano: 50.
- Ἐράτιος, I 23-5, εἰκασία τοῦ Bentley: 178.
- διαλέξεις τοῦ P. Luder γιὰ τὸν Ὀ. στὸ πανεπιστήμιον τοῦ Ingolstadt: 73/74.
- ὁ Petrus Tritonius μελοποίησε δεκαεννέα ᾠδές: 74.
- ἔκδοσις τοῦ D. Lambinus: 130.
- ἔκδοσις τοῦ Hardouin: 157.1.
- ἔκδοσις τοῦ Bentley: 177 κ.έ.
- ὀρθολογισμός: 48 (Valla), 87 (Ἑρασμος), 167.3.
- Ὀρφικοὶ ὕμνοι, μετάφρασις στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν J. J. Scaliger: 133.
- Οὐάερων, De lingua Latina, Cod. Laur. 50.10: 27.
- ἐκδ. ἀπὸ τὸν A. Agustín: 111.
- χειρόγραφα ποῦ ἔφερε στὴ Γαλλίαν ὁ J. de Montreuil: 75.
- τὰ Coniectanea τοῦ J. J. Scaliger: 134.
- οὐμανισμός:
- ὁ ὄρος «οὐμανισμός», Humanismus: 19.
- ἡ «χαραυγὴ» τοῦ οὐ.: 4.2 καὶ 5.1.
- Χριστιανικός: 150.
- στὴν Ἀγγλίαν: 166 κ.έ. (Χριστιανο-Πλατωνικός οὐ.) 166 κ.έ.

- βλ. και philosophia Christi.
- τῶν Βενεδικτίνων: 153.
- Προτεσταντικός, τοῦ Μελάγχθονος: 107 κ.έ.
- «οὐμανισμός, εὐσεβής»: 150 κ.έ.
- humanitas, ἀντίληψη τῆς: 17-20.
- και Χριστιανική εὐσέβεια (Ἔρασμος, Colet): 85.
- τοῦ Ἑράσμου, συναρτημένος με τὴν ἰδέα του τῆς «tranquillitas»: 94.
- studia humanitatis: 19, 74.

- Παβία: 58, 75.
- «παγανισμός» τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως: 22.
- Πάδουα: 74.
- παιδεία, στὴ διάρκειά του ἰταλικοῦ οὐμανισμοῦ: 60 κ.έ.
- κλασσικὴ π., και E. S. Piccolomini: 70.
- στὴν Ἀγγλία: 184.
- παλαιογραφία, ἑλληνική, θεμελιώσῃ της ἀπὸ τὸν Montfaucon: 153.
- Πανδέκται, codex Pisanus και Poliziano: 50.6.
- ἀναφορὲς τοῦ Poliziano στοὺς Π.: 52.
- Annotationes ad Pandectas τοῦ Budé: 117.
- πανεπιστήμια τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως: 65.
- παραφράσεις: 87.
- Πασιφάης μῦθος, ὡς θέμα τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη Κρήτες: 172.
- πάπυροι, με τραγικούς, πρόσφατα δημοσιευμένοι και ἀποκαταστάσεις τῶν Hermann και Welcker: 207.
- παπῶσση, ἐπίθεση ἐναντίον της ἀπὸ τὸν Valla και τὸν Hutten: 46 κ.έ.
- Παῦλος, ἀπόστολος, ὁ Valla και ἡ αὐθεντικότητα τῆς ἀλληλογραφίας του με τὸν Seneca: 47.
- μαθήματα τοῦ Pico γιὰ τὸν Π.: 67.
- μαθήματα τοῦ Colet γιὰ τὶς Ἐπιστολὲς πρὸς Ρωμαίους και Κορινθίους: 84.
- μάθημα τοῦ Λουθήρου γιὰ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους: 105-106.
- Παῦλος Β', πάπας: 60.
- Παυσανίας ἐκδ. ἀπὸ τὸν Xylander και τὸν Sylburg: 163.
- Πεισίστρατος: 183.
- Πέργαμος: 58.
- διαμάχη μεταξὺ Ἀλεξανδρινῶν και Περγαμηνῶν: 209.1.
- Περσικὴ τέχνη: 197.
- γλῶσσα: 212.
- Πέρσιος, Satirae, ἔρμ. ὑπόμνημα τοῦ Casaubon: 141.
- Πετράρχης: *3-19.
- στὴν αὐλὴ τοῦ αυτοκράτορα Καρόλου Δ' στὴν Πράγα: 68.
- και Γαλλία: 71.
- Πετρώνιος: 39.
- Πίνδαρος, σύνθεση μελωδίας ἀπὸ τὸν A. Kircher ἐπάνω στὸν πρῶτο Πυθιονίκο: 74.4.
- και Dorat: 121, 123.
- και ἡ Πλειάς: 122.
- και Böckh: 209.
- Πίος Β', πάπας (Enea Silvio Piccolomini): *69 κ.έ.
- μονογραφία τοῦ Voigt γιὰ τὸν Π.: 20.
- ἐπίσκεψη στὴν Ἀγγλία και Σκωτία: 72.
- πίστις, ὁ μόνος τρόπος γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια: 117.
- Πλάτων, βασικὴ ἐκδοσὴ τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου: 127.
- σχέδιο τοῦ F. A. Wolf γιὰ ἓνα νέο κείμενο: 200.
- ἐκδ. ἀπὸ τὸν I. Bekker: 208.
- Συμπόσιον, ἐκδ. ἀπὸ τὸν F. A. Wolf: 200.
- ἔξι διάλογοι και μερικὲς ἀπὸ τὶς Ἐπιστολὲς μεταφρασμένες στὰ Λατινικά ἀπὸ τὸν Bruni: 34.
- λατινικὴ μετάφραση τῶν διαλόγων ἀπὸ τὸν Ficino: 67.
- E. Dolet, ὁ πρῶτος ποὺ μετέφρασε πλατωνικούς διαλόγους στὰ Γαλλικά: 125.
- ἡ μετάφραση τοῦ Schleiermacher στὰ Γερμανικά: 213.
- και Πετράρχης: 16.
- ἑορτὴ τῶν γενεθλίων τοῦ Π. ἀπὸ τοὺς φλωρεντινοὺς πλατωνιστές: 67.
- ἡ Ἀναγέννηση τὸν παραδέχεται ὡς «princeps philosophorum»: 68.

- ὁ Dorat ἔκανε εἰσαγωγή σὲ τρεῖς «ποιητικούς» διαλόγους τοῦ στοῦς μαθητῆς του: 121.
- εὐνοούμενος συγγραφέας τοῦ F. A. Wolf: 200-201, 213.
- στὴν Ἀγγλία: 165 κ.έ.
- στὴ Γερμανία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς νέας θεωρήσεως τῆς ἑλλην. ἀρχαιότητος: 193.
- Πλατωνισμὸς (καὶ νεοπλατωνισμὸς) τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως: 66 κ.έ.
- φλωρεντινός: 67 κ.έ.
- καὶ Colet: 84.
- καὶ Reuchlin: 102.
- καὶ Lefèvre d'Étaples: 71.
- τοῦ Rudolf Agricola: 82.
- χριστιανικός, ὁ Στωϊκισμὸς ἀδυνατεῖ νὰ τὸν συναγωνισθῇ: 146.
- Πλάυτος, ἀντίγραφα στὴ Γαλλία ἀπὸ τὸν Jean de Montreuil: 75.
- καὶ Turnebus: 130 καὶ Muret: 131.
- ἔκδοση ἀπὸ τὸν J. Camerarius: 161.
- codd. Palatini B καὶ C καὶ Vat. D: 161.
- καὶ Niccolo di Cusa: 162.
- Πλειάς (Pléiade): 119 κ.έ.
- Πλήθων, Γεώργιος Γεμιστός: 66.
- Πλίνιος νεώτερος, Ep. ad Trai., εὐρεσίη του: τὸ 1500 στὸ Παρίσι: 99.2.
- Πλίνιος πρεσβύτερος, n.h. ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Beroaldo: 64.6.
- ἔκδοση ἀπὸ τὸν Ἑρασμο: 91.
- Πλούταρχος, λατινικὴ μετάφραση τοῦ Bruni: 34.
- καὶ Salutati: 34.
- οὐμανιστικὸς ἐπιτομὸς: 34.3.
- μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἑρασμο: 91.
- ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Amyot: 131.
- καὶ Shakespeare: 131.
- ἔκδοση τοῦ Xylander: 163.
- Πλωτῖνος, μετάφρ. στὰ Λατινικὰ ἀπὸ τὸν Ficino: 67.
- ἔκδοση τοῦ F. Creuzer: 214.
- ποίησις, ἑλληνικὴ, λυρική, μελέτη τῆς ἀπὸ τὸν Welcker: 207.
- ποίησις, ἑλληνική, τέσσερις περίοδοι (Scaliger): 138.
- ποίησις, ἑλληνιστική: 173.
- ποίησις καὶ φιλολογία, ἐνότητά τους: 3 κ.έ., 10 (Πετράρχης).
- ποίημα, κλασσικὸ, σὲ ἀναλογία μὲ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα (Bentley): 169 κ.έ.
- ποιητής:
- poeta doctus, λόγιος ποιητής: 3 (Ἀλεξανδρινοί), 49 κ.έ., 66 (Beccadelli, G. Pontano).
- ποιητῆς ἅμα καὶ κριτικός: 120 (Dorat).
- Ἡ πίστη τοῦ Hermann πῶς ὁ λόγιος ἤξερε τί ἔπρεπε νὰ ἔχη πεῖ ὁ ποιητής: 205.
- ποιητικὴ θεωρία τοῦ Salutati: 31.
- τοῦ J. C. Scaliger: 132.3.
- Πολύβιος, μετάφραση στὰ Λατινικὰ ἀπὸ τὸν Niccolò Perotti: 64.
- σημειώσεις τοῦ Casaubon στὸ κείμενο: 141.
- Πολυδεύκης, ἔκδ. ἀπὸ τὸν Hemsterhuys: 177.
- «πολυῖστορία»: 150, 205 κ.έ., 188 κ.έ., 214.5.
- πολυμάθεια βλ. «πολυῖστορία».
- Πομπηία, ἀνασκαφές, καὶ Winckelmann: 197.
- Πορφύριος: 158.
- Πράγα, αὐλὴ τοῦ Καρόλου Δ': 68.
- Πριάπεια, καὶ Βοκκάκιος: 28.
- Πρισκιανός: 61.
- Προκόπιος, πρώτη ἔκδοση τοῦ D. Höschel: 164.
- πρόλογοι στὶς editiones principes τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν: 58.4.
- Προπέρτιος, ἔκδ. ἀπὸ τὸν Scaliger: 136.
- ἔκδ. ἀπὸ τὸν Lachmann: 218.
- προφορὰ, ἑλληνική: 62, 103 κ.έ. (Ροῦχλιανὴ καὶ Ἑρασμιακή).
- καὶ λατινική: 92 (Ἑρασμος).
- πρωτοτυπία, σύγχρονη λατρεία τῆς, καὶ μίμηση (Winckelmann): 196.
- Πτολεμαῖος, Τετράβιβλος, ἔκδ. ἀπὸ τὸν J. Camerarius: 161.
- Ἀλμαγέστη, πρώτη ἑλληνικὴ ἔκδ. ἀπὸ τοὺς Camerarius καὶ Grynaeus: 161.
- μετάφραση ἀπὸ τὸν Regiomontanus: 44.3.
- Πυθαγόρας: 178.

- ρεαλισμός: 218.
 Ρήτορες, ἄττικοι ἕκδ. ἀπὸ τὸν H. Wolf
 καὶ Reiske: 162.
 — ἐργασία τοῦ Dobree: 186.
 ρητορικὴ, ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ: 199.
 ρομαντικὸ κίνημα καὶ Böckh: 208.
 ρομαντισμός, ἀντιπαθὴς στὸν G. Her-
 mann: 206.
 — ἐπίδραση στὸν Niebuhr καὶ τὸν K. O.
 Müller: 215.
 ρυθμὸς στὸν πεζὸ λόγῳ, ἀρχαῖος, ἀνακα-
 λύφθηκε πάλι ἀπὸ τὸν Bruni: 34.
 ρωμαϊκός, -ή, -ό:
 — τέχνη: 197.
 — χρονολογία καὶ ἀρχαιότητες: 159.
 — πολιτισμός: 214.
 — πνευματικὴ καλλιέργεια: 196.
 — ἱστορία, σπουδὴ τοῦ Niebuhr: 210 κ.ἑ.
 — δικαιο, σπουδὴ τοῦ δ.: 3, 49.6 (Poli-
 ziano), 100 (Zasius), 117, 135 (Cuia-
 cius), 241 (Savigny). Βλ. καὶ *Digesta*
 καὶ *Πανδέκται*.
 — λογοτεχνία, ἱστορία τῆς λ.: 28 (Βοκ-
 κάκιος, Siccio Polentonus).
 Ρώμη, ἀρχαία, δόξα τῆς Ρ.: 7.
 — ἀρχαιότητες, ἐκ νέου ἀνακάλυψή τους
 ἀπὸ τὸν P. Leto: 60.
 — πρῶμιμη, κατανόηση τῆς ἱστορίας της
 ἀπὸ τὸν Niebuhr: 211.
 — σύγχρονη, καὶ Winckelmann: 194.
 — καὶ Niebuhr: 211.
 — καὶ Humboldt: 212 κ.ἑ.
 — Βατικανὴ βιβλιοθήκη: 57.7. Βλ. καὶ
 Ἀκαδημία, ρωμαϊκὴ.
 Σανσκριτικά: 212.
 Σβίγγλιος: 86.
 «σεμινάριο», φιλολογικόν, δημιουργήθηκε
 ἀπὸ τὸν Wolf στὴν Halle: 203
 Σενέκας, τὰ περιεχόμενα τῶν ἔργων του
 περιγράφηκαν ἀπὸ τὸν A. Mussato: 4.
 — πολλὰ ἀπὸ τίς ἐπιστολὰς τοῦ Πετράρ-
 χη κατὰ τὸ πρότυπὸ του: 12.
 — ἡ αὐθεντικότης τῆς ἀλληλογραφίας του
 μὲ τὸν Ἀπ. Παῦλο: 47 (Valla), 88
 (Ἔρασμος).
 — καὶ Poliziano: 50.
 — τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Καλβί-
 νου στὸ De clementia: 116, καὶ σημ. 4.
 — ἔκδοσις τοῦ J. Lipsius: 146.
 Σέρβιος, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὸν
 Βεργίλιο: 3, 10, 16, 63.4.
 Σικελία, ἱστορία, τὴ διαπραγματεύθηκε
 ὁ Bentley: 176.
 Σίλιος Ἰταλικός, Punica ἀνακαλύφθηκε
 ξανά ἀπὸ τὸν Poggio: 8.2, 38.
 — ἔκδοσις τοῦ H. Grotius: 147.
 Σίξτος Δ', πάπας: 60.
 Σικιπίων Ἀφρικανός, στὴν Africa καὶ τὸ
 De viris illustribus τοῦ Πετράρχη:
 7 κ.ἑ.
 Σολίνος Γ. Ἰούλιος: 142.
 Σοπενχάουερ, Ἀρθούρος: 40.
 Σορβόννη: 84.1, 162.
 Σουητάνιος, Βίος τοῦ Τερεντίου: 8.
 — κώδιξ τοῦ Σ. χρησιμοποιοῦνθαι ἀπὸ τὸν
 Πετράρχη: 15.
 — ἔκδοσις ἀπὸ τὸν Ἔρασμο: 91.
 — ὄρισμός τοῦ φιλόλογος: 118.
 — ἐρμηνευτικὰ σχόλια τοῦ Casaubon:
 141.
 — Caesares, ἡ συνεισφορὰ τοῦ Bentley
 στὸ κείμενο: 180.
 Σουίδας, ἕκδ. ἀπὸ τὸν L. Küster: 173,
 177, 188.
 Σοφοκλῆς, πρόβλημα τῆς χειρογράφου πα-
 ραδόσεως: 129.8, 186.
 — φλωρεντινὰ χειρόγραφα ἀντέβαλε ὁ
 Vettori: 157.
 — Cod. Laur. XXXII 9: 56, 129, 157.
 — ἔκδοσις τοῦ Turnebus: 129.
 — ἔκδοσις τοῦ W. Canter: 145.
 — ἡ διάλεξις τοῦ Dorat γιὰ τὸν Σ.: 121.
 — ὁ Bentley γιὰ τὸ νόθο ἀπόσπασμα
 1126 P.: 173 καὶ σημ. 3.
 Στάτιος, Silvae, ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν
 Poggio: 38.
 — καὶ Poliziano: 50 καὶ σημ. 5.
 Στέφανοι, οἰκογένεια, τυπογραφεῖο στὸ
 Παρίσι: 158.
 Στέφανος, Ἑρρίκος Α': 124.
 Στέφανος, Ἑρρίκος Β': *127 κ.ἑ.
 — σὲ ἀκρόασις τῶν lecteurs royaux γιὰ
 τὰ ἑλληνικά: 119.
 — editio princeps τῶν Anacreontea:
 121, 124, 127.

- πλήρης συλλογή τῶν Ἑλλήνων ἐπικῶν ποιητῶν: 124.
- ἔκδοση τοῦ Αἰσχύλου: 123.
- ἔκδοση τοῦ Σοφοκλῆ: 129.
- ἐπιχείρησε νὰ κάνῃ συλλογή τῶν ἑλληνικῶν λυρικῶν ἀποσπασμάτων: 127, 177.
- καὶ Ἱερώνυμος Wolf: 163.
- Poetae Graeci: 181.
- ἐπισταμένη προσοχή στὴ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων: 215.
- Στέφανος Ροβέρτος: *124 κ.έ.
- ἔκδοση in folio τῆς ἑλληνικῆς Κ. Δ. (1550) καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Ἑράσμου: 90.
- Στράβων, Γεωγραφικά, ἐρμηνευτικά σχόλια τοῦ Casaubon: 140 κ.έ.
- Στρασβοῦργο: 98, 213.
- Στωικὴ Φιλοσοφία, Χριστιανικὴ, διακηρύχθηκε ἀπὸ τὸν J. Lipsius: 146.
- Σύγγελλος, Γεώργιος: 137.
- Συνέσιος, ἔκδ. ἀπὸ τὸν D. Petau (1612): 153.
- «Σχολαστικισμός»: 20. Βλ. ἐπίσης φιλοσοφία, σχολαστικὴ.
- καταδικάστηκε ἀπὸ τὸν Colet: 85.
- Προτεσταντικός: 96.
- Τάκιτος, ὁ codex Casinensis καὶ ὁ Βοκκάκιος: 26 κ.έ.
- ἐκ νέου ἀνακάλυψη τῶν ἐλασσόνων ἔργων καὶ τοῦ codex Fuldensis: 36.
- ὁ codex Mediceus I, εὑρεθεὶς στὸ Corvey (1508): 99.2.
- Germania, ἔκδ. ὑπὸ Celtis: 75.
- ἔκδ. ὑπὸ B. Rhenanus: 98.
- «Τακίτειος κίνησις» στὴν Εὐρώπη καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Lipsius: 146.
- Τερέντιος (Terentius Afer), σύγχυση μὲ τὸν Terentius Culleo ποὺ διορθώθηκε ἀπὸ τὸν Πετράρχη: 8.
- ἔκδ. ἀπὸ τὸν Ἑράσμο: 91.
- ἔκδ. ἀπὸ τὸν Bentley: 177, 179.
- σχόλια ἀπὸ τὸν Δονάτο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Bentley: 179.
- τέχνη, κατανοήσῃ τῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν φιλολογία (Welcker, Goethe): 207.
- ἀρχαία, ἱστορία τῆς, διαπραγματεύση ἀπὸ τὸν Winckelmann: 195 κ.έ.
- ἡ γνώμη τοῦ Scaliger ὅτι ὑπῆρχαν τέσσαρες ἐποχὲς στὴν ἑλληνικὴ ποίηση, τὴν ὁποία υἱοθέτησε ὁ Winckelmann καὶ διέκρινε τέσσαρα διαφορετικὰ style στὴν ἑλληνικὴ τέχνη: 138, 197.
- δημοσιεύσεις τῆς «Ἐταιρείας τῶν Dilettanti» μὲ σχέδια ἀπὸ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης: 187.
- Τίβουλλος, ἔκδ. ἀπὸ τὸν Lachmann: 218.
- Τρικλίνου, κριτικὴ ἀναθεώρηση τοῦ Αἰσχύλου: 129.
- τελεολογία: 169 (Bentley).
- Τεργέστη: 195.
- τραγωδίες, ἑλληνικὲς, χαμένες, ἀποκατέστησε ὁ Welcker: 207.
- Τριακονταετῆς πόλεμος: 164.
- Τυβίγγη, πανεπιστήμιο, μαθήματα τοῦ Reuchlin γιὰ τὰ Ἑλληνικά καὶ Ἑβραϊκά: 102.
- Τυπογραφεῖο, Βασιλικό: 124 κ.έ., 129.
- Βλ. τυπογραφία στὴ Γαλλία.
- τυπογραφία, στὴν Ἰταλία: 58, 160.
- editiones principes, Ἑλλήνων καὶ Λατίνων κλασσικῶν: 58, 66. Βλ. καὶ editiones principes.
- ἑλληνικὴ, στὴ Βενετία: 58.4.
- στὴ Γαλλία: 124 κ.έ.
- Τυπογραφεῖο, Βασιλικό: 124, 129.
- τυπογραφεῖο τῶν Ἄλδων: 65.
- γραφεῖα τῶν Ἀδελφῶν τῆς Κοινῆς Ζωῆς: 81.
- στὴ Βασιλεία: 97.
- στὴν Ὀλλανδία κατὰ τὸν 16 καὶ 17 αἰ.: 160.
- ὁ Commelinus στὴ Χαϊδελβέργη: 163.
- ὁ Wechel στὴ Φραγκφούρτη: 163.
- Φάλαρις, Ἐπιστολαί, καὶ Ἑράσμος: 88.
- καὶ Bentley: 170, 172, 173-175.
- φιλελληνικὴ ἐταιρεία στὴ Βενετία: 65, 118.
- Φιλήμων, ἔκδ. ἀπὸ τὸν J. Le Clerc: 177.
- φιλα, πόθος γιὰ φ., στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Πετράρχη: 12.
- Φίλιππος Β', βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας: 111.
- Φιλητᾶς, ὡς λόγιος ποιητής, συγγενικός μὲ τὸν Poliziano: 50.

- φιλολογία, ένότητα με την ποίηση, βλ. ποίηση.
- και φιλοσοφία (Poliziano): 68.
- και έπιστήμη: 133 (Γαλλική 'Αναγέννηση), 167 κ.έ. και 168 κ.έ. (Bentley, Boyle και Νεύτων).
- προπύργιο κατά τής άγνοίας: 93.
- άληθινή: 96.
- να συνδυάζεται με την κατανόηση τής τέχνης: 207.
- κλασσική βλ. έπίσης «Altertums-wissenschaft».
- και Λουθηρανή έξήγηση τής Βίβλου: 109.
- ή Enzyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften του Böckh: 208 κ.έ.
- δύο αντίπαλες σχολές δια μέσου του δεκάτου ένατου στον εικοστό αιώνα, ή μία ενδιαφερόταν για τις λέξεις, ή άλλη για τὰ πράγματα: 209.
- ιστορία: 127 ('Ερρ. Στεφάνου, De criticis veteribus Graecis et Latinis).
- Έλληνιστική: 89.
- φιλολογία, ιερή και κοσμική: 152.
- φιλοσοφία και φιλολογία: 68 (Poliziano).
- ελληνική, σπουδή της από τον Turnebus: 130.
- ιδεαλιστική και Böckh: 208.
- Σχολαστική και Έρασμος: 84.1, 87 κ.έ.
- και Μετάγχθων: 107.
- Φοινικική τέχνη: 197.
- Φραγκίσκος Α', βασιλιάς τής Γαλλίας: 116, 118.
- Φραγκίσκος ό εκ Σάλεων, Άγιος: 119, 150.
- Φρειδερίκος Β', βασιλιάς τής Πρωσσίας: 199.
- Φρειδερίκος Γ', αυτοκράτωρ: 69.
- Φλωρεντία, ούμανισμός: 30.
- άρχη τών ελληνικών σπουδών: 32.
- Σύνοδος τής Φ.: 44.3, 66.
- Poliziano και ό κύκλος τών Μεδίκων: 49 κ.έ.
- βιβλιοθήκες: 57.
- Δομινικανή μονή του Άγ. Μάρκου: 57.
- «Studio fiorentino»: 65.

- Φρόνιχος, πρώτη έκδ. του D. Höschel: 164.
- Φώτιος, Λεξικόν: 135.
- Βιβλιοθήκη: πρώτη έκδ. από τον D. Höschel: 164.
- έκδ. από τον Porson: 177.
- Χαιδελβέργη: 73, 142, 160, 163
- Χαλκιδίσιος, έρμηνευτικό ύπόμνημα στον Τιμαιο του Πλάτωνα: 16.
- Χαλκοκονδύλης, Δημήτριος: 77.
- Χειρόγραφα:
- Όξφόρδη, Exeter College 186 (Σουητώνιος του Πετράρχη): 15.8.
- Βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη, Μόναχο, cod. gall. 6 (Γαλλική μετάφραση του De Casibus του Βοκκακιού): 26.
- Codex Casinensis του Τακίτου: 26 κ.έ.
- ό Bruni συλλέγει και αντιγράφει χειρόγραφα: 35.
- ό Poggio ως κυνηγός χειρογράφων: 36.
- Codex Fuldensis του Τακίτου: 36.
- Cod. Vat. lat. 11458 ως δείγμα του γραφικού χαρακτήρα του Poggio: 38 και σημ. 1.
- ό «Codex Regius» του Λιβίου: 43.
- Codex Pisanus τών Πανδεκτών: 50.6.
- πρώτος ό Poliziano έκαμε πλήρεις αντιβόλες χειρ/φων: 51.
- ταξιδιώτες μεταξύ Δύσεως και Άνατολής σε αναζήτηση χειρ/φων: 56.
- Codex Venet. Marc. 454 τής 'Ιλιάδος: 56, 201.
- Codex Laur. L. 10 (Ουάρρωνος, De L. L.): 27.
- Codex Laur. XXXII.2 (Εύριπίδης): 16.5.
- Codex Laur. XXXII.9 (Αίσχύλος, Σοφοκλής, Άπολλώνιος Ρόδιος): 56, 129, 158.
- Codex Palatinus 32 ('Ελληνική Άνθολογία): 56, 142, 161.
- συλλογή του Humphrey, Δουκός του Gloucester: 72.
- τὰ Φλωρεντινά χειρ/φα τών Διγεστών: 73, 111.

- Ἑλληνικά, πού χρησιμοποιήθηκε ὁ Ἐρασμος γιὰ τὴν ἔκδοσή του τῆς Κ. Δ.: 90.
- τῆς τετάρτης καὶ πέμπτης δεκάδος τοῦ Λιβίου ἀπὸ τὸ Murbach, τὴν Lorsch, τὸ Worms, καὶ τὸ Spreyer: 99.
- τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου ἀπὸ τὸ Hersfeld, χαμένο: 99.
- Codex Medicus I τοῦ Τακίτου: 99.2.
- ρωμαϊκὰ νομικά, ἀνακαλύφθηκαν ἀπὸ τὸν Zasius: 101.
- Codex Vat. gr. 1209 (Vat. B) τῆς Βίβλου: 110.
- Clm 28325 (ποίημα τοῦ Glareanus γιὰ τὴ μάχη τοῦ Nâfels): 100.2.
- Codex Parisin. gr. 2711: 129.8.
- χειρόγραφα τοῦ Καίμπριτζ τοῦ Κατὰ Κέλσου τοῦ Ὀριγένους, καὶ J. J. Scaliger: 135.
- Codex Bern. 711 (Ὀβιδίου Ibis): 154 καὶ σημ. 4.
- Φλωρεντινὰ χειρ/φα ἀρκετῶν ἔργων τοῦ Σοφοκλῆ πού ἀντέβαλε ὁ Vettori: 157.
- Heidelberg, Παλατινὰ χειρ/φα δωρηθέντα ἀπὸ τὸν Μαξιμιλιανὸ τῆς Βαυαρίας στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ: 161.
- Codices Palatini B καὶ C καὶ Codex Vat. D τοῦ Πλαύτου: 161 κ.έ.
- Codex Augustanus (A, τώρα Monacensis gr. 485) τοῦ Δημοσθένη: 162.
- Codex Blandinius vetustissimus τοῦ Ὀρατίου, τὸν ἐκτιμοῦσε ἐξαιρετικὰ ὁ Bentley: 178.
- χειρόγραφα τοῦ Βατικανοῦ μὲ ἀποσπάσματα μερικῶν λόγων τοῦ Κικέρωνος, βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Niebuhr: 211.
- παλιμψηστο τοῦ Βατικανοῦ περιέχει τὸ De re publica τοῦ Κικέρωνος: 211.
- Χριστιανισμός, ὑπεράσπισή του ἐναντι τοῦ θείσμου ἀπὸ τὸν Bentley: 170.
- συζήτηση τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν Χριστιανισμό κατὰ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση: 67, 166. Βλ. ἐπίσης οὐμανισμός, χριστιανικός.
- Χριστίνα, βασίλισσα τῆς Σουηδίας: 143 καὶ σημ. 2, 149.
- Χρονολόγηση (ιστορικὴ ἀρχαία, σπουδῆ τῆς: 136 κ.έ. (Scaliger, Petau), 138 (J. Selden), 157 (C. Sigonio).
- Χρυσολωρᾶς, Μανουήλ, διδάσκει τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα στὴ Φλωρεντία: 32.
- ἀλληλογραφία μὲ τὸν Salutati: 34.
- Ἐρωτήματα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης: 61.
- ἐπίσκεψη στὴν Ἀγγλία: 73.
- Χωνιάτης, Νικήτας, πρώτη ἔκδοσι ἀπὸ τὸν H. Wolf: 163.
- Ψελλὸς ἔκδ. ἀπὸ τὸν Xylander: 164.
- Ὀριγένης καὶ Ἐρασμος: 91.
- Κατὰ Κέλσου, χειρόγραφο τοῦ Cambridge καὶ J. J. Scaliger: 135.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

II

- Acciaiuoli, Niccolò: 27.6.
 Acton, λόρδος, και Döllinger: 90.
 Agricola, Rudolf: *82.
 — και Ἰταλία: 75.
 — και Ἔρασμος: 83.2.
 — ἀναβιώνει τὸ εἶδος τῶν «loci»: 108.
 Agustín, Don Antonio: 111.
 Ahrens, Heinrich Ludolf: 215 κ.έ.
 Albrecht V, δούκας τῆς Βαυαρίας: 163.
 Alcalá, πανεπιστήμιο, Ἑλληνικὲς σπουδές: 76 κ.έ.
 — και Sepulveda: 110.
 Alciato, Andrea: 101, 111, 116.
 Aldina, ἀκαδημία: 65-66.
 — και Ἔρασμος: 65, 85-86.
 «Altertumswissenschaft», ἀντίληψη τῆς: 136, 203 κ.έ., 210, 214.
 Ambrogini, Angelo, βλ. Poliziano.
 Amerbach, οἰκογένεια: 97, 101.6.
 Amyot, Jacques, ἀκροατὴς τῶν lecteurs royaux γιὰ τὰ Ἑλληνικά: 119.
 — μετάφραση τοῦ Πλουτάρχου: 131, 163.
 Anglus, Ioannes Clemens: 127.2.
Appendix Virgiliana, ὁ Βοσκάκιος, ὁ πρῶτος ποῦ ἀπέκτησε τμήματά της: 28.
 — ἐκδοση τοῦ J. J. Scaliger: 136.
 Appius Claudius Caecus, μεταφραστὴς ἑλληνικῶν ἀποφθεγμάτων στὰ λατινικά: 33.
 «archaeographia»: 154.
 Aretino, Francesco, συμπλήρωσε τὴ μετάφραση τῆς Ἰλιάδος τοῦ Valla: 45.
 argumenta (ὑποθέσεις): 4.
 Ariosto, Ludovico, *Cinque canti*: 25.
 Aristippus, Henricus, λατινικὴ ἀπόδοση τοῦ Φαίδωνος τοῦ Πλάτωνος: 16.
 Arminius, Jacobus: 144.
Artes liberales: 3.
 Ascham, Roger: 165.
 Asconius, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὸν Κικέρωνα, ποῦ ἀνακάλυψε ὁ Poggio: 38.
 Aubignac, abbé François Hédelin d': 156.
 Augsburg: 73, 103, 109, 161 κ.έ.
 Aurispa, Giovanni: 56 κ.έ.
 Bach, J. S.: 216.
 Bacon, Francis: 133.
 Baif, Lazare de: 120.
 Barbaro Ermolao: 77.
 Barbosa, Ayres: 76.
 Barnes, Josuah: 166.
 — ἐκδοση τοῦ Εὐριπίδη: 186.
 Baron, Haus: 32.3, 33.4.
 Barzizza Gasparino da, ιδρυτὴς τοῦ Κικερωνισμοῦ: 50-51.
 — πρόχειρες ἐκθέσεις γιὰ μερικὲς ἀπὸ τὰ συγγράμματα και τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Κικέρωνος: 64.
 Basedow, Johann Bernahrd: 19.5.
 Beaufort, Henry, καρδινάλιος: 38, 72.
 Beccadelli, Antonio: 66.
 Bekker, Immanuel: *208.
 — μαθητὴς στὸ σεμινάριο τοῦ Wolf στὴ Halle: 204.
 — ἀλληλογραφία μὲ τὸν Wolf: 204.1.
 «Bembismo»: 157.
 Bembo, Pietro, ἐπιφανὴς ἐκπρόσωπος τοῦ Κικερωνισμοῦ: 62.
 — ἡ δεξιότεχνία του στὸν λατινικὸ στίχο: 157.
 Bentley, Richard: *165-183.
 — ὀνομάστηκε «καταπληκτικὸς» ἀπὸ τὸν Gibbon: 187.
 — ἀπὸ δλοὺς τοὺς Γερμανοὺς κλασσικοὺς φιλολόγους ὁ G. Hermann ἦταν ὁ πλησιέστερός του: 205.
 Berkeley, George: 167.
 Bernays, Jacob, *Joseph Justus Scaliger*: 138.7.
 — ἄφησε ἀτελείωτο τὸ δοκιμὸ του γιὰ τὸν Gibbon: 187.5.
 — και F. Ritschl: 138.7.
 Bernhardy, Gottfried: 215.1.

- Beroaldo, Filippo, ὁ πρεσβύτερος, ἐρμηνευτικά ὑπομνήματα σὲ Λατίνους συγγραφεῖς: 64-65.
- Bersuire, Pierre: 71.
- Beyle, Henri, βλ. Stendhal.
- Biondo, Flavio, ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὰ μνημεῖα: 59.
- ἱστορία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος: 59.
- Blenheim: 170.
- Blomfield, C. J.: 186.
- Böckh, August: *209 κ.έ.
- καὶ ἐρμηνευτικὴ τοῦ Schleiermacher: 108-109.
- μαθητὴς τοῦ F. A. Wolf: 204.
- κάνει κριτικὴ καὶ ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Wolf: 207.
- καὶ K. O. Müller: 214.
- Böhmer, Johann Friedrich: 152.5.
- Boiardo, Matteo Maria, Orlando innamorato: 25.
- Boileau, Nicolas καὶ ἡ «Querelle des anciens et des modernes»: 156.1.
- καὶ Λογγῖνος: 159.
- Bologna: 6.1, 29, 65, 110 κ.έ.
- Bolt, Robert, A man for All Seasons: 93.1.
- Bongars, Jacques: 153.
- Bonn: 212.1.
- Bopp, Franz: *212, 216.
- Boyle, Charles, ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φαλάριδος: 174 κ.έ.
- Boyle, Robert: 168, 174.
- Brahe, Tycho de: 133.
- Bremond, Henri: 151.
- Bretten: 107.
- Brie, Germain de: 120.
- Brühl, κόμης Heinrich von: 198.
- Bruni Aretino, Leonardo: *32-35.
- *Dialogi ad Petrum Paulum Historicum*: 19, 35.
- λατινικὴ ἀπόδοσις τοῦ Πλουτάρχου: 33, 163.5.
- Buchanan, George: 166, 173.
- Budé, Guillaume: *117 κ.έ.
- διπλωματικὲς ἀποστολὲς τοῦ στοῦς Πάπης 'Ιούλιου Β' καὶ Λέοντα Γ': 76.
- Bünau, κόμης Heinrich von: 194.
- Bunsen, Christian Karl Josias von: 138.7.
- Buondelmonti, Cristoforo de, *Descrizione Candiae*: 33.
- ἐπίσκοπὸς τοῦ στίς χῶρες τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας: 59.
- Burckhardt, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*: 20-21.
- Burdach, Konrad, σπουδὲς γιὰ τὴν Ἀναγέννηση: 21.
- Burman, Pieter (θεῖος καὶ ἀνεψιός): 199.
- Πρβλ. ἐπίσης 149.
- Bursian, Conrad: 209.
- Buttmann, Philipp: *213.
- γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ γλῶσσα: 142, 217.
- μὲ συμβουλὴ τοῦ ὁ K. O. Müller πρόσθεσε τὸ δεῦτερο μικρὸ ὄνομά του: 214.1.
- Bywater, I.: 187.
- Calepinus, Ambrosius, Λατινικὸ λεξικό: 124-125.
- Camerarius, Joachim: *161 κ.έ.
- μαθητὴς τοῦ Μελάγχθονος: 109.
- καὶ Turnebus: 130.
- Campana, A.: 38.
- Canter, Willem: 121.2, 123, 145.
- Carducci, Giosuè: 25.
- Casaubon, Isaac: *139-142.
- καὶ τὸ χφ. τοῦ 'Ιουλίου Ἀφρικανοῦ: 137.
- φιλοξενοῦμενος τοῦ Henry Savile: 166.
- Cavaillon, Φίλιππος τοῦ -, ἐπίσκοπος: 17.
- Celtis, Conrad: *74 κ.έ.
- ἔκδοσις τῆς Germania τοῦ Τακίτου καὶ τὸ σχέδιο μιᾶς Germania illustrata: 75, 98.
- ἀνακάλυψε τὴν Tabula Peutingeriana: 75, 164.
- Cesarini, καρδινάλιος: 56.
- Ciriaco di Ancona: 59.
- Clark, A. C.: 37, 46.4.
- Classici*, συγγραφεῖς πρώτης τάξεως, ἡ ἀναβίωσις τοῦ ὄρου ὀφείλεται στὸν Beatus Rhenanus (;): 98.
- Cluny: 37.

- Cobet, C. G.: 188.
 Colet, John: *84 κ.έ.
 — και Ἐρασμος: 84 κ.έ., 87, 92.
 Collège de Coqueret: 120 κ.έ.
 Collegium trilingue (Louvain): 86, 104, 145.
 Collins, Antony, *Discourse on Free-thinking* και Bentley: 171, 180-183.
 Colonna, Giovanni, καρδινάλιος: 47.2, 63-64.
 Comes, Natalis: 24.
 Comma Ioanneum, βλ. Βίβλος, Κ.Δ., Ἰωάννου Α' ἐπιστ. 5: 7 και 8.
 Commelinus, τυπογράφος και ἐκδότης στην Χαϊδελβέργη: 163-164.
 Complutensis (πολύγλωσση Βίβλος τῆς Alcalá, Complutum): 76, 110 κ.έ.
 Cono (ἢ Kuno), John: 101.6.
 Conti, Natale, βλ. Comes, Natalis.
 Cortese, Paolo: 51.
 Corvey, μονὴ τοῦ: 99.2.
 Cuiacius, J.: 117, 135, 153, 202.1.
 Curtius, Ernst Robert: 169.4.
 Curtius Rufus, ἔκδοσις τοῦ Ἐράσμου: 91.
 Dacier, Anne: 156, 176.
 Damm, Christian Tobias: 194.
 Danès, Pierre: 119.
 Daniel, Pierre: 154.
 D' Annunzio, Gabrielle: 25.
 Dawes, Richard, *Miscellanea critica*: 182, 186.
 Decembrio, Pier Candido, μᾶς δίνει τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Πετράρχη: 17.
 — ἐπιτομὴ τοῦ Πλουτάρχου: 34.3.
 'Demogorgon': 25-26.
 Deventer: 81 κ.έ., 84, 105.
 Devotio moderna: *81 κ.έ.
 — Βοημία ὁ σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸν Ἰταλικὸ πρῶιμο οὐμανισμὸ και στὴ Dev. m. (:): 69.1.
 — και Ἐρασμος: 83 κ.έ.
 — και Colet: 84 κ.έ.
 — ἐπίδρασις στοὺς Wimpfeling και Sturm: 98.
 Dilettanti, ἑταιρεία τῶν D.: 187.
 Dilthey, Wilhelm: 22.
 Dionigi de' Roberti, Αὐγουστίνος μοναχός, φίλος τοῦ Πετράρχη: 13.
 — ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα και ἐξηγητικὲς σημειώσεις στὸν Βαλέριο Μάξιμο και μερικὸς ρωμαίους ποιητές: 63.
 Dithmarschen: 211.
 Dobree, P. P., ἐργασία στοὺς ἀττικὸς ρήτορες: 186.
 Döllinger, Ignaz, και λόρδος Acton: 90.
 Dolet, Etienne: 125.
 Dollinger, Heinz: 162.3.
 Donatio Constantini, κριτικὴ τοῦ Valla: 45 κ.έ.
 Donatus, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὸν Τερέντιο, γνωστὸ στὸν Salutati και χρησιμοποιοῦμένο ἀπὸ τὸν Bentley: 179.
 Dorat, Jean: *119-124.
 — και J. J. Scaliger: 134.
 — και W. Canter: 145.
 — οἱ διορθώσεις τοῦ Porson στὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου μποροῦν ποιοτικὰ νὰ συγκριθοῦν μὲ τὲς διορθώσεις τοῦ D.: 185.
 Dordrecht, Σύνοδος τῆς D.: 148.
 Dousa, Franciscus: 138, 149.
 Dousa, Janus: 138, 149.
 Droysen, Johan Gustav: 216 κ.έ.
 Dryden, John: 25 σημ. 2.
 Du Bellay, Joachim, και C. de Seyssel: 115.4.
 Du Cange, Charles: 155.
 editiones principes Ἑλλήνων και λατινῶν κλασσικῶν: 58 (Ἰταλικὴ Ἀναγέννησις γενικὰ), 66 (τυπογραφεῖο Ἀλδου), 99 (Velleius Paterculus), 124 (Anacreontea), 125 (Εὐσέβιος, Ἐκκλ. Ἱστ.), 127 (δεκαοκτῶ πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ Ἑρρ. Στεφάνου), 158 (Σχόλια στὸν Αἰσχύλο), 163 (Ζωναράς, Ν. Χωνιάτης, Νικηφόρος Γρηγοράς), 164 (Φώτιος, Βιβλ., Προκόπιος, Φρόνιχος), 211 (Gaius, *Inst.*, Merobaudes, Κικέρων, *De re p.*).
 editiones variorum: 188.
 Einsiedeln: 37.
 Elgin, λόρδος: 187.

- Elmsley, P.: 186, 200.
 Elzevier, οικογένεια: 160.
 — έκδοση τῆς ἑλληνικῆς Κ. Δ. τοῦ 1633: 126.
Epigrammata Bobiensia: 89.6.
Epistulae obscurorum virorum: 105.
 Erfurt, πανεπιστήμιο: 109.
 Ernesti, Christian Gottlieb: 198-199.
 Ernesti, Johann August: 198.
 Escorial, βιβλιοθήκη: 111.
 Eton: 166, 185.
Etymologicum Magnum, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Gaisford: 177.
 Evelyn, John: 170.
- Faber Stapulensis, βλ. Lefèvre d'Étapes.
 Fabri, Anna, βλ. Dacier, Anne.
 Fabricius, Johann Andreas: 200.
 Feliciano, Felice: 60.
feritas, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν *humanitas*: 17.
 Ferrara, βιβλιοθήκη: 58.
 — ὁ P. Luder στὴν Φ.: 73.
 — ὁ R. Agricola στὴν Φ.: 75.
 — ἡ σχολὴ τοῦ Guarino: 77.
 Ficino, Marsilio: *67.
 — καὶ John Colet: 84.
 Fiesole, ἀββαεῖο Βενεδικτίνων τῆς Badia, βιβλιοθήκη: 57.
 Filelfo, Francesco: 56 κ.έ.
 Finariensis, Petrus Antonius: 73.5.
 Fisher, Christopher: 44.
 Fisher, John, καρδινάλιος: 93.
 Festus, Sextus Pompeius, ἐκδ. ἀπὸ τὸν A. Agustín: 111.
 — ἐκδ. ἀπὸ τὸν Scaliger: 134.
 Flacius Illyricus, Matthias: 109.
 Fonseca, ἀρχιεπίσκοπος Τολέδου, συμπεριέλαβε τὸν Ἄγ. Αὐγουστῖνο στοὺς ἴκλαστικούς: 98.6.
 Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*: 125.
 Fouquet, Jean: 26.
fratres communis vitae βλ. *Devotio moderna*.
 Freiburg im Breisgau, καὶ Ἔρασμος: 86.
 — καὶ Zasius: 100 κ.έ.
 Froben, John, τυπογράφος τοῦ Ἐράσμου: 77, 86, 91, 97.
 Frulovisi, Tito Livio: 72.
 Fugger, οικογένεια: 162 κ.έ.
 Fugger, Johann Jacob, βιβλιοθήκη: 162.
 Fulda: 36.
 Fulgentius, καὶ Βοκκάκιος: 28.
Funus linguae Hellenisticae (ἄνωνυμο σύγγραμμα, συχνὰ ἀποδιδόμενο στὸν Salmasius): 142.6, 217.4.
- Gaguin, Robert: 75-76, 85.
 Gaisford, Thomas: 177.
 Gaius, Institutiones, παλιμψηστο, ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Niebuhr: 211.
 Gale, Thomas: 25.6, 166.
 Galilei, Galileo: 133.
 Garamond, Claude: 124.
 Garin, Eugenio: 22.
 Gasparino, λόγιος τῆς Βερόνας: 66.
 Gataker, Thomas: 166.
 Gelenius, Sigismund: 99.
 Gerson, Jean Charlier de: 71.
 Gesner, Conrad: 163.4.
 Gesner, Johann Matthias: 194, 203.
 Ghellinck, J. de, γιὰ τὴν έκδοση τοῦ Ἄγ. Αὐγουστίνου ἀπὸ τὸν Ἔρασμο: 92.1.
 Gibbon, Edward: *187.
 — καὶ Tillemont: 155.
 — ἐπιδοκίμασε τὴν ἀπόδειξη τοῦ Porson γιὰ τὴ μὴ γνησιότητα τοῦ Comma Ioanneum: 187.
 Glareanus, βλ. Loriti.
 Goethe, J. W. v., καὶ Ἔρασμος γιὰ τὸ ἴκλαστικός: 88.
 — *Winckelmann und sein Jahrhundert*: 196, 212.
 — καὶ ἡ νέα θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος: 196.
 — ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ τοῦ ἔργου τοῦ Rob. Wood «Essay on the original genius of Homer»: 202.
 — καὶ F. A. Wolf: 204.
 — «Philologie ohne Kunstbegriff nur einäugig»: 207.1.
 Görres, Joseph: 214.

- Göttingen: 189, 194, 200, 203, 213, 214, 215.
- Gogavius: 178.3.
- Graevius, Johann Georg, έκδοση του Καλλιμάχου: 176, 188.
- grammatica* και *religio*: 135 (Scaliger).
grammaticus:
- ό Poliziano ποτέ δὲν ἰσχυρίσθηκε ὅτι ἦταν φιλόσοφος, ἀλλὰ μόνο «gr.»: 68.
 - Scaliger: 'Utinam essem bonus grammaticus': 135.
- Gratius, Ortwin: 105.
- Gray, Lady Jane: 165.
- Greban, Arnould: 25.
- Grebenstein, Heinrich von: 36.2.
- Greene, Robert: 25.2.
- Grimm, 'Ιάκωβος: *212.
- επίδραση στὸν Ahrens: 216.
- Griselda, ἱστορία τῆς, μεταφρασμένη στὰ λατινικά ἀπ' τὸν Πετράρχη: 23.
- Grocyn, William: 77.
- Gronovius, Jacob: 150.
- Gronovius, Johann Friedrich: 150.
- Groot, Hugo de, βλ. Grotius, Hugo.
- Groote, Geert: 81.
- Grotius, Hugo: *147-149.
- και Scaliger: 138, 147.
 - γιὰ τὸ 'nescire': 87-88.
 - και Εὐριπίδου *Κοῖτες*: 173.
 - τὸν εἶχε διαβάσει ὁ Winckelmann: 194.
- Grynæus, Simon: 99, 161.
- Guarino da Verona, ἀπαγγέλλει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ λατινικά γράμματα τοῦ Poggio στὸν 'apologus' τοῦ Valla 42.
- και ἡ θεμελίωση τοῦ Κικερωνισμοῦ: 50-51.
 - *Regulae grammaticae*: 61.
 - μεταφράζει ἀπανθίσματα ἀπὸ τὰ Ἑρωτήματα τοῦ Χρυσολωῶ στὰ λατινικά: 61-62.
- Guarino, Battista, *De ordine docendi et studendi*: 62.
- ἐδίδαξε τὸν Ἄλδο Μανουτίο ἑλληνικά και λατινικά: 66.
 - ἡ σχολή του στὴν Φερράρα: 73, 77.
- Gyraldus, L. G.: 2 \cdot 6.
- Hainrode: 200.
- Hales, John: 166.
- Halle: 194, 203, 208, 213.
- Halm, Karl: 125.1.
- Hardouin, Jean: 157.
- Headlam, Walter: 130.
- Heath, Benjamin: 186.
- Hegel, G. F. W.: 198, 217.
- Hegius, Alexander: 82.
- Heinsius, Daniel: 138, 149.
- Heinsius, Nicolaus: 149.
- «Hellenismus» ὅρος γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή: 217.
- Hemsterhuys, Tiberius: 188.
- έκδοση τοῦ Πολυδεύκη μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Bentley: 177.
- Henninius, H. C.: 104.3.
- Herculaneum, ἀνασκαφὲς στὸ, και ὁ Winckelmann: 197.
- Herder, J. G. και ὁ Winckelmann: 196.
- και οἱ ιδέες τοῦ Ὅσσιανου και τῶν Relics τοῦ Percy: 202.
 - *Kritische Wälder*: 197.
 - καρποφόρα στὰ γραπτά του ἡ οὐμανιστικὴ προσέγγιση: 198.
- Hermann, Gottfried: *205 κ.έ.
- ἀνασυνθέσεις χαμένων ἑλληνικῶν παραγωγῶν: 207.
 - γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ Dorat: 120.2. Πρβλ. ἐπίσης 119.1.
 - γιὰ τὸ «nescire»: 87.
 - και ὁ Böckh: 209.
 - και ὁ Welcker: 208.
- ὁ Lachmann τὸν ὀνόμασε δικὸ του «pater studiorum»: 218.
- Hersteld: 99.
- Heyne, Christian Gottlob: *198, 200, 208.
- γιὰ τὸν «demogorgon»: 25.6.
- historia*: 201 («reverenda est historia», F. A. Wolf): 214.
- Hobbes, Thomas: 165.
- Hody, Humphrey: 172.
- «homo omnium horarum»: 93 (γιὰ τὸν Th. More), 100 (χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἑρασμο γιὰ τὸν Glareanus).
- Höschel, David: *164.
- και ὁ Γεώργιος Σύγγελος: 137.2.

- Holbein, Hans, ὁ νεώτερος, πίνακες τοῦ Ἑράσμου: 89.
- Holtzmann, Wilhelm (Xylander): 163 κ.έ.
- «homo politicus» (Lipsius, Grotius): 147.
- Hrosvitha τοῦ Gandersheim: 75.
- Huet, Pierre Daniel: 156.
- Humboldt, Caroline von: 206.1.
- Humboldt, Wilhelm von: 212 κ.έ.
- θεωρητικὸς τῆς Νέας Θεωρήσεως τῆς Ἑλλην. Ἀρχαιότητος: 196.
- ἴδρυσεν τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου: 203, 210-211.
- καὶ ὁ F. A. Wolf: 204.
- μετάφραση τοῦ Ἀγαμέμνωνος τοῦ Αἰσχύλου: 206.
- καὶ ὁ G. Hermann: 206.
- καὶ ὁ Welcker: 206, 212.1.
- καὶ οἱ Ἕλληνες: 209.
- ὁ J. Grimm πρέπει νὰ θεωρῆται μέλος τῆς σχολῆς τοῦ Humboldt: 212-213.
- ἰδέα τοῦ κράτους, πού τὴν θαύμασε ὁ Mommsen: 218.
- Humphrey, Δοῦξ τοῦ Gloucester: 72.
- Hutten, Ulrich von, ἐκδοσις τῆς *Declamatio* τοῦ Valla: 46-47.
- καὶ οἱ *Epistulae obscurorum viro- rum*: 105.
- Hyma, A., *editio princeps* τῶν *Antibarbari* τοῦ Ἑράσμου: 93.2.
- ictus, στὸν κλασσικὸν στίχο, πρόβλημα τοῦ, καὶ ἡ λύσις τοῦ Bentley: 179.
- «Indogermanische Sprachwissenschaft», ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Bopp: 212.
- Ingolstadt: 74, 102.
- interpres, regius: 120 κ.έ. (Dorat).
- bonus (συνταγὴ τοῦ Ἑράσμου): 148.
- Jacopo Antiquario: 49.
- Jamyn, Amadis: 156.
- Johannes von Neumarkt: 68.
- Julius Africanus: 137.
- Justi, Carl: 195.1.
- Kepler, Johannes: 133.
- Kircher, Athanasius: 74.4.
- Knörringen, Johann Eolph von: 100.2.
- Kristeller, Paul Oscar: 22-23.
- «Küchenlatein» (Latinum culinarium): 42, 105.
- Kühner, Raphael: 216.
- Küster, Ludolf, ἐκδοσις τοῦ Σουΐδα: 177, 188.
- Kumarbi, Χουρριτικὸς θεός: 25.
- Kuno, John, βλ. Cono.
- Kunze, Emil: 198.1.
- Lachmann, Karl: *218.
- τὸ «textus receptus» τῆς Ἑλληνικῆς Κ. Δ. καὶ ἡ κριτικὴ ἀναθεώρησις τοῦ L.: 126, 181, 218.
- τὸ ἔργο τοῦ Ahrens *De dialecto Dorica* ἀφιερώθηκε σ' αὐτόν: 216.
- ἐκδόσεις λατινικῶν κειμένων: 218.
- Lactantius Placidus: 25, 28.
- Lambinus, Dionysius: *130, 157.
- Landriani, Gerardus, ἀνακάλυψη τῆς τριάδας τῶν ρητορικῶν συγγραμμάτων τοῦ Κικέρωνος: 38.
- Langres: 37.
- Latimer, William: 77.
- Lebrija, Antonio de: 76-77, 111.
- Le Clerc, Jean: *159 κ.έ.
- ἐκδοσις τοῦ Μενάνδρου καὶ τοῦ Φιλίμωνος: 177.
- ἐκδοσις τῶν ἔργων τοῦ Ἑράσμου: 83.1, 159 κ.έ.
- Lefèvre, Tanneguy (Tanaquil Faber): 156.
- Lefèvre d'Étapes (Faber Stapulensis): *71, 116.
- Leibniz, G. W.: 183.
- Le Nain de Tillemont, Sébastien: 155.
- Lessing, G. E.: 197-199.
- Leto, Pomponio: *60 κ.έ.
- ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα σὲ ὄλο τὸν Βεργίλιο (;): 64.
- ὁ Celtis μαθητὴς του: 74.
- Lewis, G. C.: 211.1.
- Leyden, πανεπιστήμιον: 136, 142 κ.έ., 144, 150.
- Ligurinus, ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Celtis: 75.
- Linacre, Thomas: 77.

lingua Hellenistica βλ. ἑλληνιστικὴ
γλῶσσα.

Lipsius, Justus: *145-147, 153.

literae καὶ humanitas: 18.

loci: 107 κ.έ.

Locke, John: 170.

London Society for the Diffusion of
Useful Knowledge: 215.

Loriti, Heinrich (Glareanus): *100,
159.

Lorch, μονὴ τοῦ: 99.

Louvain, Collegium Trilingue: 86, 104,
112, 145.

Lovati, Lovato: 4.

Loyola, Ἰγνάτιος δὲν μποροῦσε νὰ συμ-
παθῆ τὴν «philosophia Christi» τοῦ
Ἑράσμου: 95.1.

Luder, Peter: 73.

Maas, Paul: 216.1, 218.1.

Mabillon, Jean: 152.

Macpherson, James, *Ossian*: 202.

Mai, Angelo, ἔκδοση τοῦ *De re publica*
τοῦ Κικέρωνος ἀπὸ ἓνα παλιμψηστο
τοῦ Βατικανοῦ: 211.

Markland, Jeremiah: 186.

Marlborough, Κόμης τοῦ: 170.

Marmor Parium: 138.

Martianus Capella, κριτικὸ ὑπόμνημα
τοῦ H. Grotius: 147.

Mead, Richard, ἔκδοτης τῶν *Θηρ.* τοῦ
Νικάνδρου: 180.

Medici, Cosimo de', ἐδῶρισε στὸν βα-
σιλιὰ Ἀλφόνσο τῆς Ἀραγωνίας τὸν
«Codex Regius» τοῦ Διβίου: 43.

— Παλατινὴ βιβλιοθήκη: 57.

— ἐντυπωσιάσθηκε βαθεῖα ἀπὸ τὸν νεο-
πλατωνισμό τοῦ Πλήθωνος: 67.

Medici, Lorenzo de', τὸν θρήνησε ὁ Po-
liziano μὲ μιὰ λατινικὴ ὠδή: 49.

— ἡ πρώτη ἑκατοντάδα τῶν *Miscellanea*
τοῦ Poliziano ἔχει ἀφιερωθῆ σ' αὐτόν:
52-53.

— Ἰανὸς Δάσκαρις, ὁ κυριώτερος πρᾶ-
κτοράς του στὴν Ἀνατολή: 56.

— Παλατινὴ βιβλιοθήκη: 57.

Mendelssohn-Bartholdy, Felix, καὶ J.
G. Droysen: 216.

Meredith, George: 25.2.

Merobaudes, πρώτη ἔκδοση ἀπὸ τὸν
Niebuhr: 211.

Metsys, Quentin, προσωπογραφία τοῦ
Ἑράσμου: 89.

Michelet, Jules, καὶ ὁ δρος «Ἀναγέννη-
ση»: 21.

miles Christianus (Ἑρασμος): 94.

Mill, John, καὶ ὁ Bentley: 168, 172.

— ἔκδοση τῆς Ἑλληνικῆς Καινῆς Διαθή-
κης: 180.

Minervius, Simon: 74.4.

Mommsen, Theodor: *218.

— ἀναγνώρισε τὰ προσόντα τοῦ Felice
Feliciano: 60.

— ἐθάύμασε τὴν ἐργασία τοῦ Agustín
στὰ *Digesta*: 111.

— ἀναγνώρισε τὴν ἀκρίβεια τοῦ Bongars:
154.

Monk, J. H.: 171.6, 186.

Montaigne, Michel de, καὶ ὁ E. Pas-
quier: 122.

— καὶ ὁ Muret: 131.

— καὶ ὁ γαλλικὸς Πλούταρχος τοῦ
Amyot: 131.

Monte Cassino, μονή, βιβλιοθήκη, τὶς
ἐπισκέφθηκε ὁ Βουκαάκιος: 27.

Monte, Piero de: 72.

Montfaucon, Bernard de: 152 κ.έ.

— καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ καλοσοῦ τῶν
Ναξίων στὴ Δῆλο: 180.2.

Montpellier: 130.

Montreuil, Jean de: 71, 75.

Morandi, Benedetto: 48.1.

More, Thomas, μετέφρασε στ' ἀγγλικά
ἓνα «Bίο τοῦ Pico»: 67.

— παρακολούθησε τὶς διαλέξεις-μαθήματα
τοῦ Linacre: 77.

— *Utopia*: 93.

— καὶ ὁ Ἑρασμος: 85, 87.4, 92 κ.έ.
(«omnium horarum homo»).

— βιογραφία τοῦ Bremond: 151.1.

Moretus, τυπογράφος τῆς Ἀμβέρσας:
160 βλ. ἐπίσης Μουσείο Platin-Mo-
retus.

Mountjoy, λόρδος: 84.

Müller, Karl Otfried: *214.

— ἡ ἐπίδραση ποῦ εἶχαν στὸν ἴδιο οἱ

- σπουδές τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων
στην Ὀλλανδία: 145.4.
- καὶ ὁ H. L. Ahrens: 216.
- Murbach, μονὴ τοῦ: 99, 101.
- Muret, Marc-Antoine de: *131.
- κριτικὸ ὑπόμνημα στοὺς *Amours* τοῦ
Ronsard: 123.
- καὶ ὁ J. J. Scaliger: 134.
- ἐργάστηκε στὸν λατινικὸ τομέα: 157.
- Musgrave, Samuel: 186, 188.
- Mussato, Albertino: 4.
- Mutianus Rufus: 105.
- Mythographus Vaticanus III: 24.
- Näfels, μάχη στὸ: 100.2.
- Naucellius: 89.6.
- Nebrija, Antonio, βλ. Lebrija, Antonio
de.
- Niccolò di Cusa, ἐξέταση τῆς *Donatio
Constantini*: 46.
- καὶ Valla: 46.4.
- σύνδεσμος μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Γερ-
μανίας: 75.
- σπούδασε σ' ἓνα σχολεῖο τοῦ Deven-
ter: 82.
- ὡς συλλέκτης κλασσικῶν χειρογρά-
φων: 161-162.
- Niccoli, Niccolò: *35 κ.έ.
- γιὰ τὸν Πιτράρχην καὶ τὰ studia hu-
manitatis: 19.
- καὶ ὁ Codex Cassinensis τοῦ Τακί-
του: 27.
- ἀφίερωσε τὴ *Descriptio Gaudiae* τοῦ
Buondelmonti στὸν N.: 33.
- Niebuhr, B. G.: *210 κ.έ.
- δὲν ἦταν ὁ πρῶτος ὁ πρῶτος ὁ ἀναγνώρισε
τὴ μεγαλωσύνη τοῦ Scaliger: 197.2.
- δὲν εἶχε γνήσια ἐκτίμηση γιὰ τὴ με-
γάλη ποίηση: 216.
- Niebuhr, Karsten: 210.
- Niethammer, F., θέσπισε τὸν ὄρο «Hu-
manismus» γιὰ μιὰ παιδαγωγικὴ θεω-
ρία: 19.
- Nolhac, Pierre de, καὶ Πιτράρχης: 5.3.
- Nuñez, Hernán: 76.
- Nordhausen: 200.
- Oeser, Friedrich: 193.4, 196.
- Orlando di Lasso: 122.
- Orosius, Hist. IV, 19.6: 8.
- Orsini, καρδιναλίος: 162.1.
- Ossian: βλ. Macpherson.
- Paestum: 197.
- Palladio: 189.1.
- Parc, ἀββατεῖο τῶν Premontres: 44.
- Parentucelli, Tommaso: βλ. Νικόλαος
Ε', πάπας.
- Paroemiographi Graeci*, ἐκδ. ἀπὸ τὸν
Th. Gaisford: 177.
- Paschalius, Carolus: 146.
- Pasquier, Étienne: 123.
- Pattison, Marc, Scaliger: 138.7.
- Isaac Casaubonus: 140.1.
- F. A. Wolf: 204.1.
- Paulinus Venetus, σταχυολόγησε ἀπὸ
τὸν Τάκιτο, Ann. XIII-XV: 27.2.
- Pearson, John: 166.
- Peiresc, Claude Favre: 154.
- Perey, Thomas, Relics of Ancient En-
glish Poetry: 202.
- Perizonius, Jacobus: 188.
- Perotti, Niccolo, Rudimenta gramma-
tica: 61.
- Cornucopiae: 64.
- ἀπόδοση τοῦ Ἐγγχειριδίου τοῦ Ἐπι-
κλήτου: 64.1.
- Perrault, Charles: 155-156.
- Petau, Denys, Opus de doctrina tem-
porum: 137.
- ἔκδοση τοῦ Συνεσίτου (1612): 153.
- Petau, Paul: 154.
- Peutinger, Conrad: 73 κ.έ. Βλ. καὶ *Ta-
bula Peutingeriana*.
- Pfefferkorn, Johannes: 104.
- Pforzheim: 102.
- philologia*: 118 (Budé), 150 (G. J. Vos-
sius).
- «studiosus philologiae» (F. A. Wolf):
200.
- perennis: 203, 208. Βλ. καὶ «Alter-
tumswissenschaft».
- philosophia Christi, ὄρος ποῦ θέσπισε
ὁ R. Agricola: 70 κ.έ.
- ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ἐρασμοῦ: 86.
- καὶ ἡ γνώμη του γιὰ τὴ δικαιοσύνη
καὶ τὸ νόμο: 101.

- καὶ ὁ Ἴσπανικὸς οὐμανισμὸς: 111 κ.έ.
Piccolomini, Enea Silvio, Βλ. Πίλος Β',
πάσας.
- Pico della Mirandola, Giovanni: 67.
Pietro da Muglio: 29.
Pilato, Leonzio, λατινικὴ μετάφραση τοῦ
Ἵομήρου: 16, 24, 28.
— καὶ Βοκκάκιος: 28.
— δὲν ἦταν δάσκαλος τοῦ Salutati: 32.
Pirckheimer, Willibald: 73.
Plautin, Christopher: 160.
Plautin-Moretus, Μουσεῖο τυπογραφίας,
ἸΑμβέρσα: 160.
Poggio: *36-40.
— κριτικὴ τῶν κειμένων: 38, 43.
— ἐπίσκεψη στὴν ἸΑγγλία: 38,72.
— καὶ Tortelli: 64.4.
— ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἀρχαίους μύθους:
106.
Polentonus, Siccio: 28.3.
Poliziano: *49-54.
— ποιητικὴ θεωρία: 31.
— καὶ Beroaldo: 65.
— καὶ τὸ «Studio fiorentino»: 66.
— καὶ ἸΑλδος Μανούτιος: 65-66.
— μέλος τῆς Φλωρεντινῆς ἀκαδημίας: 68.
— ὁ Zasius ἀποκαλεῖται «alter Politia-
nus»: 101.
— βιβλία μὲ χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ
P.: 158.
Pontano, Giovanni: 66.
Pontanus, Jacobus: 90, 164.
Pope, Alexander, μεταφράσεις τῆς Ἰλιά-
δας καὶ τῆς Ὀδύσσειας: 182.
Porson, Richard: *184-187.
— ἔκδοση τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου:
177.
— κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Gibbon, Decline
and Fall of the Roman Empire: 187.
— «lex Porsoni»: 186, 206.
— κατορθώνει ν' ἀποφύγη τὸ βᾶρος τῶν
μαθημάτων: 185, 208.
Port-Royal, σχολή: 155.
Postel, Guillaume de καὶ J. J. Scaliger:
133.1.
Potter, John: 166.
Pralle, Ludwig, Die Wiederntdeckung
des Tacitus: 36.2.
Publilius Syrus, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Bentley:
177.
«Querelle des anciens et modernes»:
116, 156, 173 κ.έ., 175, 183.
Rabelais, F., καὶ «Demogorgon»: 25.
— ἀκροατὴς τῶν lecteurs royaux γιὰ τὰ
ἐλληνικά: 119.
— ἀναγνώστης τοῦ γαλλικοῦ Πλουτάρ-
χου τοῦ Amyot: 131.
Ramboldi da Imola, Benvenuto, ἐρμη-
νευτικὸ ὑπόμνημα στὴν Commedia
τοῦ Dante: 27.
Ramée, Pierre de la, καὶ J. J. Scaliger:
133.
ratio: 110, 178.
«recensio»: 218.
Regiomontanus, Βησσαρίων: 44.3,
161.7.
Reiske, Johann Jacob: *199.
— καὶ Hieronymus Wolf: 162.
— Oratores Attici: 162, 199.
religio καὶ grammatica: 135 (Scaliger).
Reuchlin, Johannes: *101-105.
— καὶ τὰ χφ. τοῦ χρησιμοποίησε ὁ Ἐρα-
σμος γιὰ τὴν ἔκδοσή του τῆς Κ. Δ.:
89-90.
— καὶ Budé: 117.
Rhenanus, Beatus: *97 κ.έ.
— ἡ κριτικὴ χρειάζεται «iudicium»: 99,
159.
Rienzo, Cola di, καὶ ἡ καταγωγὴ τῆς
ἸΑναγεννήσεως: 21.
— στὴν αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα Καρόλου
Δ': 69.
Rinucci, παράφραση τοῦ Πλούτου, 400-
626, τοῦ ἸΑριστοφάνη: 33.
— διδάξε τὸν Poggio λίγα ἸΕλληνικά: 39.
Ritschl, Friedrich, καὶ J. Bernays:
138.7.
Robortello, Francesco: *158 κ.έ.
— ἔκδοση τῶν ἸΓμνων τοῦ Καλλιμάχου:
53.
— ἔκδοση τοῦ Αἰσχύλου: 129, 158.
Roche-Pozay, οἰκογένεια, καὶ J. J. Sca-
liger: 134.
Ronsard, Pierre de, καὶ ἡ Πλειάς: 119.

- και Ὅμηρος και Βεργίλιος: 120.
 — και Dorat: 122 κ.έ.
 Rubianus, Crotus: 105.
 Rüegg, Walter: 23.
 Ruhnken, David: 188.
- Sabbadini, Remigio: 22, 37.
 Saint-Germain-des-Prés, ἀββαεῖο: 152.
 Saint-Maur, ἀδελφότης Βενεδικτίνων:
 βλ. Μαυρίνοι.
 Salel, H.: 156.
 Salmasius, Claudius: *141 κ.έ.
 — και Scaliger: 138.
 — ἀφοσιωμένη προσοχή στη σπουδή τῶν
 ἑλληνικῶν διαλέκτων: 215.
 — De lingua Hellenistica commenta-
 rius και τὸ ἀνώνυμο σύγγραμμα Funus
 linguae Hellenisticae: 142, 217.4.
 Salutati, Coluccio: *29-32.
 — ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Πλούταρχο: 34.
 — και Jean de Montreuil: 71.3.
 — γνώριζε τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ
 Δονάτου στὸν Τερέντιο: 179.
 Samxon, Jehan: 156.
 Sankt Gallen, και Pozzio: 37 κ.έ.
 — παλιμψηστο, ποὺ ἀναγνώρισε ὁ Nie-
 buhr: 211.
 Sannazaro, Jacopo: 66.
 Savigny, Friedrich Karl von: 211.
 Savile, Henry: 166.
 Scaliger, Joseph Justus: *131-138.
 — και ἡ αὐθεντικότητα τῶν ἔργων τοῦ
 Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου: 47.
 — γιὰ τὴ σημασία τῆς γνώσεως τῶν Ἑλ-
 ληνικῶν: 85.
 — τέσσερις ἐποχὲς ἑλληνικῆς ποιήσεως:
 138.
 — ἰδέα γιὰ μιὰ ἀρχαιογνωσία ποὺ νὰ τὰ
 περιέχει ὅλα: 136, 159, 203, 210.
 — και Gruter: 134, 160.
 — και Hoeschel: 164.
 — και Winckelmann: 138, 194, 197.
 — και F. A. Wolf: 136, 203.
 — ὡς ἄνθρωπος μὲ θρησκευτικὴ προσω-
 πικότητα δὲ συζήτησε ποτὲ τὴ σχέση
 τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν ἀρχαῖο κό-
 σμο ὡς πρόβλημα: 167.
 — και Ρωμαϊκὴ ἱστορία: 211.
- συζητήσεις γιὰ τὴν «lingua Helleni-
 stica» στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του:
 217.
 Scaliger, Julius Caesar: 131-132.
 Scheller, Meinrad: 100.2, 213.1.
 Schiller, Friedrich von: 200.
 Schlegel, Friedrich: *213.
 — καρποφόρα οὐμανιστικὴ προσέγγιση
 στὰ γραπτὰ του: 198.
 — ἐνθουσιώδης κριτικὴ γιὰ τὰ *Prolego-
 mena* τοῦ Wolf: 111.
 Schleicher, August: 213.1.
 Schleiermacher, Friedrich: *213.
 — ἡ ἐρμηνευτικὴ του: 108.
 — Böckh ὁ μαθητὴς του: 208.
 — πλήρης μετάφραση τοῦ Πλάτωνος:
 213.
 Schlettstadt: 98, 102.
 Schlick, Gaspar: 70.1.
 Schütz, Chr. G.: 207.4.
 Schulpforta: 198.
 Schwartz, Eduard: 155.4.
 Scriptoria, ἑλληνικά, στὴ Βενετία και
 Κρήτη: 65.
 Scriverius, Petrus: 134.
 Seehausen: 194.
 Selden, John, ἔκδοση τοῦ *Παρίου Χρο-
 νικοῦ*: 138.
 — Mare Clausum: 147.
 — και ἡ γενεά του: 166.
 Sellyng, William: 77.
 Senfl, Ludwig, *Varia carminum gene-
 ra*: 74.4.
 Sepulveda, Juan Ginéz: *110.
 — γιὰ τὸ 'ratio': 110, 178.2.
 sermo, τὸ προτιμοῦσε ὁ Ἐρασμος ἀπὸ
 τὸ verbum: 87.4.
 Seyssel, Claude de: 115, 131.3.
 Sforza, οἰκογένεια, βιβλιοθήκη: 58.
 Shakespeare, William, και Πλούταρ-
 χος: 131.
 Shelley, P. B.: 25.2.
 sigla, χρησιμοποιήθηκαν γιὰ χειρόγρα-
 φα ἀπὸ τὸν Poliziano: 52.
 Sigonio, Carlo: 158 κ.έ.
 Simler, Georg: 103.
 Simon, Richard: 151.
 'Society of Dilettanti': 187.

- Sodalitas Φιλελλήνων στη Βενετία: 65.
 Spalding σχολή: 167.
 Spenser, Edmund: 166.
 — *Faery Queene*: 25.
 Speyer: 99.
 Spinoza, Baruch: 149.5.
 Spon, Jacques: 154-155.
 Stanley, Thomas: 166.
 — σημειώσεις στὸν Καλλιμαχο: 166, 176.
 — κριτική τοῦ Αἰσχύλου: 186.
 Steintal, H.: 212.4.
 Stendal: 193.
 Stephanus, βλ. Στέφανος.
 Steyn, μοναστήρι Αὐγουστιανῶν: 84.
 Stillingfleet, Dr.: 167, 172.
 'Studio fiorentino': 65 κ.έ.
 Stunica, Jacobus βλ. Zufiiga.
 Sturm, 'Ιάκωβος: 98.
 Swift, Jonathan: 167, 174.1, 175.
 Sylburg, Friedrich: 163.
- Tabula Peutingeriana*: 75, 164.
 Temple, Sir William: 174.
 'Textgeschichte': 151 (Βίβλος), 201 ("Ο-
 μρος).
 Theodontius: 25.5, 26.1.
 Thesaurus Linguae Latinae: 125.1.
 Thomas à Kempis, μορφώθηκε σὲ σχο-
 λεῖο τοῦ Deventer: 82.
 Thorwaldsen, Bertel: 206.
 Thou, Jacques Auguste, de: 136, 138,
 140, 154, 194.
 Tillemont, Sébastien de, βλ. Le Nain
 de Tillemont, Sébastien.
 Tissard, François: 121.
 Toffanin, G., κατὰ τῆς 'εἰδωλολατρίας'
 τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως: 22.
 Tortelli, Giovanni, γιὰ τὸ ἔργο του
 'Ορθογραφία: 64.
 — καὶ Poggio: 64.4.
 Toup, Jonathan ἐργασία του γιὰ τὸν
 Σοῦδα: 177, 188.
 Tournefort, Joseph Pitton de: 180.2.
 Toussain, Jacques: 119 κ.έ., 129.
 Travis, George: 186.
 Tritonius, Petrus: 74.
 Turnebus, Adrianus: *129 κ.έ.
 — *lecteur royal* στὸ Collège Royal: 120.
 — καὶ J. J. Scaliger: 133.
 — καὶ W. Canter: 145-146.
 Tyrwhitt, Thomas: 186 κ.έ.
- Ullmann, Berthold Louis: 23.
 Urbino, δουλκική βιβλιοθήκη: 58.
 Urceus, Codrus: 65.
- Valckenaer, L. C.: 188.
 Valla, Lorenzo: *41-48.
 — καὶ Poggio: 40, 42, 105.
 — καὶ ὁ ὅρος «Γοτθικός»: 41, 98.
 — κριτικὸ πνεῦμα: 45, 88 κ.έ.
 — ὀρθολογισμός: 167.3.
 — *Emendationes Livianae*: 43, 211.
 — καὶ Ἔρασμος: 88 κ.έ.
 — ἐπίδραση στὸν Seyssel: 115.4.
 — ἐνδιαφέρον του γιὰ τοὺς ἀρχαίους μύ-
 θους: 106.
 — «loci» στὸ ἔργο του *Dialecticae dis-
 putationes*: 108.
 Velleius Paterculus, πρώτη ἔκδοση τοῦ
 B. Rhenanus: 99.
 — ἔκδοση τοῦ J. Lipsius: 146.
 Verbum καὶ sermo (Ἔρασμος): 87.4.
 Vettori, Piero: *157 κ.έ.
 — ἔκδοση τοῦ Προμηθέως τοῦ Αἰσχύλου:
 121.
 — τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα του στὴν
 Κρατικὴ βιβλιοθήκη τῆς Βαυαρίας, στὸ
 Μόναχο: 162.
 vetustas: 18.
 Vibius Sequester: 26.
 Victorius Petrus, βλ. Vettori, Piero.
 Villoison, J.-B. d'Ansse de: 201.
 Visconti, οἰκογένεια, βιβλιοθήκη: 58.2.
 Visconti, Gran Galeazzo: 30.
 «vita activa» (Salutati): 30.
 Vittorino da Feltre: 62.2.
 Vivès, Juan Luis: *111 κ.έ.
 — τὰ λατινικά του βιβλία συνιστοῦσε ὁ
 Πάπας Ἰωάννης ΚΓ': 90.
 Voigt, Georg, *Die Wiederbelebung des
 classischen Altertums oder das erste
 Jahrhundert des Humanismus*: 20.
 Vondel, Joost van den: 149.
 Voorbroek, Jacob, βλ. Perizonius, Ja-
 cobus.

- Vossius, Gerard John: *159 κ.έ.
— *De philologia*: 150.
Vossius, Isaac: 150.
Vulcanius, Bonaventura: 176.
- Wagner Richard, καὶ Droysen: 216.
Walser, Ernst, μελέτες γιὰ τὴν Ἀναγέννηση: 21.
— βιογραφία τοῦ Poggio: 21 κ.έ., 36.3.
Wechel, τυπογράφος καὶ ἐκδότης στὴν Φραγκφούρτη: 168.
Welcker, Friedrich Gottlieb: *206 κ.έ.
— ὑποτιμητικὲς παρατηρήσεις τοῦ Niebuhr γι' αὐτόν: 212.1.
— καὶ Droysen: 216.
Welser, Marcus ἐκδότης τῆς *Tabula Peutingeriana*: 75, 164.
Wetstein, Johann Jacob, καὶ Bentley: 181.
Wheler, G.: 154.6.
Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von, γιὰ τὴν *Declamatio* τοῦ Valla: 45.
— ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα καὶ μονογραφίες: 92.
— καὶ Dorat: 102.7.
— καὶ F. A. Wolf: 204.
— καὶ G. Hermann: 206.
— λατινικὲς σπουδές: 205.2.
— ἐκδοση τῶν *Βουκολικῶν ποιητῶν* καὶ ἡ κρίση του γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Ahrens: 216.
Wimpfeling, Jacob: 97-98.
Winckelmann Johann Joachim: *139-199.
— καὶ Scaliger: 138, 197, 203.
— βιογραφία γραμμμένη ἀπὸ τὸν F. A. Wolf: 200.
— ἐπίδραση στὸν Böckh: 209.
— ἰδέες καὶ συγγράμματα ἀποφασιστικὰ γιὰ τὸ μέλλον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας: 210.
— Goethe, *Winckelmann und sein Jahrhundert*: 196, 212.
Wölfflin, Eduard: 125.1.
Wolf, Friedrich August: *200-204.
— ἀντίληψη γιὰ τὴν «Altertumswissenschaft» ποῦ εἶχε πρόδρομο τὸν Scaliger: 136 καὶ Robortello: 159.
— καὶ R. Simon: 151.4.
— σχέδιο γιὰ μιὰ βιογραφία τοῦ Bentley: 171.6, 200.
— ἀνίκανος νὰ συλλάβῃ τὴ σημασία τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ δίγαμμα ἀπὸ τὸν Bentley: 182.
— καὶ Böckh: 207.
— καὶ I. Bekker: 208.
— καὶ K. O. Müller: 214.
Wolf, Hieronymus: *161 κ.έ.
— μαθητὴς τοῦ Μελάγχθονος: 109.
— καὶ Γεώργιος Σύγκελλος: 137.2.
— καὶ R. Ascham: 165-166.
— καὶ Reiske: 162, 199.
Wolf, Emil: 169.1.
Wood, Robert: 187, 202.
Worcester: 168.
Worms: 99.
Wotton, William: 170, 174.
Wren, Christopher: 170.
Wytttenbach, Daniel: 188.
- Ximenes de Cisneros, Francisco: 76, 110.7.
Xylander βλ. Holtzmann.
- Zasius, Ulrich: 101.
Zoëga, Johann Georg: 206-207.
Zuniga, Jacobus Lopus: 110.